

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ιουλιανά 1965: Η κοινωνική διαμαρτυρία, οι προϋποθέσεις της και η
πολιτική της διαμεσολάβηση

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Κωνσταντίνος Λαμπράκης

Αθήνα, 2021

Τριμελής Επιτροπή:

Ειρήνη Λαγάνη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (επιβλέπουσα)

Προκόπης Παπαστράτης Ομότιμος Καθηγητής Παντείου

Σεραφείμ Σεφεριάδης Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου

Copyright © Κωνσταντίνος Λαμπράκης 2021

All rights reserved. Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διδακτορικής διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Συντομογραφίες

- CFDT: Confédération Française Démocratique du Travail
CGT: Confédération Générale du Travail
CIA: Central Intelligence Agency
DNA: Det Norske Arbeiderpartiet
M22M: Mouvement du 22 Mars
NSC: National Security Council
PSB: Parti Socialiste Belge/BSP: Belgische Socialistische Partij
PSI: Partito Socialista Italiano
PSU: Parti Socialiste Unifié
PvdA: Partij van de Arbeid
SAP: Sveriges Socialdemokratiska Arbetareparti
SDS: Students for a Democratic Society
SDS: Sozialistische Deutsche Studentenbund
SPD: Sozialdemokratische Partei Deutschlands
SPÖ: Sozialdemokratische Partei Österreichs
SEATO: Southeast Asia Treaty Organization-
SFIO: Section Française de l'Internationale Ouvrière
SNCC: Student Nonviolent Coordinating Committee
UNEF: Union Nationale des Étudiants de France
ΑΣΚΙ: Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας
ΓΑΚ: Γενικά Αρχαία του Κράτους
ΓΣΕΕ: Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας
ΔΕ: Δημοκρατική Ένωσις
ΔΝΛ: Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη
ΔΑΣ-114: Δημοκρατική Αντίσταση Σπουδαστών 1-1-4
ΔΕΤΔ: Διεθνής Επιτροπή της 4ης Διεθνούς
ΔΕΣΠΑ: Διοικούσα Επιτροπή Συλλόγων Πανεπιστημίου Αθηνών
ΔΚΝΓΛ: Δημοκρατική Κίνηση Νέων «Γρηγόρης Λαμπράκης»
ΔΣΑ: Δημοκρατική Συνδικαλιστικής Αλλαγής
ΔΣΕΕΣ: Διεθνή Συνομοσπονδία Ελεύθερων Συνδικάτων»
ΔΣΚ: Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα,
ΕΑΜ: Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΕΑΜ: Εργατικό Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο

ΕΔΑ: Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
ΕΔΗΝ: Ελληνική Δημοκρατική Νεολαία
ΕΚ: Ένωσης Κέντρου
ΕΚΑΧ: Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα
ΕΚΟΦ: Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών
ΕΛΙΑ: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
ΕΜΙΑΝ: Εταιρεία Μελέτης Ιστορίας της Αριστερής Νεολαίας
ΕΟΚ: Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΕΠΕΚ: Εθνική Προοδευτική Ένωσης Κέντρου
ΕΠΟΝ: Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων
ΕΔΕ: Εργατική Διεθνιστική Ένωση
ΕΡΕ: Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση
ΕΡΕΝ: Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση Νέων
ΕΣΚΕ: Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα Ελλάδος
Κ4Α: Κόμμα της 4ης Αυγούστου
ΚΚΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΔΚΕ: Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Κόμμα Ελλάδος
ΚΕΣ: Κίνημα Ελεύθερου Συνδικαλισμού
ΚΚΓ: Κομμουνιστικό Κόμμα Γαλλίας (PCF)
ΚΚΙ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ιταλίας (PCI)
ΚΚΚ: Κομμουνιστικό Κόμμα Κίνας
ΚΚΣΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα Σοβιετικής Ένωσης
ΚΥΠ: Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών
Μ-Λ: Μαρξιστικό-Λενινιστικό
ΝΑΤΟ: Οργανισμός Βορειοατλαντικού Συμφώνου
ΟΔΓ: Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας
ΟΝΕΚ: Οργάνωση Νέων Ένωσης Κέντρου
ΟΤΣΣΕ: Ομοσπονδία Τοπικών Σπουδαστικών Συλλόγων Ελλάδος
ΠΑΝΔΗΚ: Πανσπουδαστική Δημοκρατική Κίνηση «Σωτήρης Πέτρουλας»
ΠΠΣΠ: Πανελλήνια Πανσπουδαστική Συνδικαλιστική Παράταξη
ΣΕΟ «115»: Συνεργαζόμενες Εργατοϋπαλληλικές Οργανώσεις
ΣΕΦΣ: Σύλλογος Εργαζόμενων Φοιτητών-Σπουδαστών
ΤΕΔΚΑ: Τοπικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Αττικής

ΦΙΔΗΚ: Φιλελεύθερο Δημοκρατικό Κέντρο
ΦΝΧ: Φίλοι Νέων Χωρών

Ευχαριστίες

Η διαδικασία συγγραφής αυτής της διδακτορικής διατριβής αποτέλεσε μια διαδρομή με πολλούς σταθμούς και συναισθήματα, συχνά ανάμεικτα. Ωστόσο, αυτό που κυριαρχεί ως επίγευση μετά την ολοκλήρωση της είναι ένα αίσθημα ευγνωμοσύνης: Ευγνωμοσύνη για όσους-ες αγωνίστηκαν (και αγωνίζονται) ώστε να μπορεί το δημόσιο και δωρεάν ελληνικό πανεπιστήμιο να υπάρξει -και έτσι μπόρεσα και σπούδασα σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο. Ευγνωμοσύνη επίσης για τους ανθρώπους που βρέθηκαν σε αυτήν τη διαδρομή και συνέβαλλαν τα μέγιστα: Για τα μέλη της τριμελούς μου επιτροπής, την κ. Ειρήνη Λαγάνη, τους κ. Προκόπη Παπαστράτη και κ. Σεραφείμ Σεφεριάδη για την αμέριστη υποστήριξή τους και την επιστημονική τους συμβολή. Για τις-ους επιστημόνισσες-ες που συνεργάστηκα κατά την εκπόνησή της και τους-ις συμφοιτητ(ρι)ές μου που με ανατροφοδότησαν με πολύτιμες ιδέες και παρατηρήσεις. Ευγνωμοσύνη, επίσης, στους ανθρώπους που μου εμπιστεύτηκαν τις μαρτυρίες τους και μου διέθεσαν αρχειακό υλικό από τις προσωπικές τους συλλογές. Τέλος, ευγνωμοσύνη στους δικούς μου ανθρώπους, που υπέφεραν αγόγγυστα μαζί μου σε αυτήν την πορεία. Ας επιτραπεί και μια τελευταία ιδιαίτερη μνεία σε δύο επιστήμονες ακόμη που με βοήθησαν σημαντικά κατά τη διάρκεια εκπόνησης της παρούσας διατριβής: τον ερευνητή του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας, κ. Νίκο Ποταμιάνο, ο οποίος με εμπιστεύτηκε ως μέλος του ερευνητικού προγράμματος «Ηθική και οικονομία. Ζητήματα ηθικής στον δημόσιο λόγο σχετικά με την αγορά και το κέρδος Ελλάδα τέλος 19^{ου} αιώνα – πρώτο μισό 20^{ου} αιώνα». Το γεγονός αυτό με βοήθησε πολυδιάστατα στην περάτωση της παρούσας διδακτορικής διατριβής. Επίσης, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον δρ. Πολιτικής Επιστήμης, κ. Γιάννη Μαυρή, ο οποίος διέθεσε, ανιδιοτελώς, τον χρόνο του και την ενέργεια του ώστε να ανατροφοδοτεί δημιουργικά τον συγγραφέα κατά την εξέλιξη και πορεία της έρευνας. Προφανώς, αν και για τις όποιες αρετές του κειμένου που ακολουθεί συνέβαλλε ένα πλήθος κόσμου, για τις αδυναμίες του υπεύθυνος είμαι μόνο εγώ.

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες	2
Ευχαριστίες	5
Περιεχόμενα.....	6
Ευρετήριο.....	12
Περίληψη	16
Abstract.....	18
Προλογικά: για την έρευνα και τη δομή της.....	19
Εισαγωγή στο ιστορικό πλαίσιο	22
1.1. Το διεθνές περιβάλλον τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες.....	22
1.2. Η μετεμφυλιακή Ελλάδα (1950-1967).....	33
1.2.1. Η μετεμφυλιακή Ελλάδα. Το πολιτικό πλαίσιο και οι σημαντικότερες πολιτικές εξελίξεις.....	33
1.2.2. Η μετεμφυλιακή Ελλάδα. Το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον	47
1.3. Κοινωνικά κινήματα, εξεγέρσεις και κύκλοι διαμαρτυρίας στον δυτικό κόσμο τη δεκαετία του '60.....	54
Μέρος 1ο: Το συγκρουσιακό επεισόδιο των Ιουλιανών, οι προϋποθέσεις του και η πρόσληψη του από τους αντιπάλους του	76
Προλεγόμενα.....	76
2. Η «ακτινογραφία» των Ιουλιανών: χρονική εξέλιξη, γεωγραφία, συμμετοχή, φορείς, δίκτυα και ταυτότητες.....	84
2.1. Εισαγωγή.....	84
2.2. Ιουλιανά: Γεωγραφική κατανομή, φορείς, δίκτυα και πολιτικές ταυτότητες	89
2.2.1. Η ποσοτική πλευρά των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας.	89
2.2.2. Η γεωγραφική κατανομή των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών.....	92
2.2.3. Οι οργανωτικοί φορείς των συγκεντρώσεων των Ιουλιανών.....	100
2.2.4. Διερεύνηση των δικτύων κινητοποίησης της διαμαρτυρίας και των ταυτοτήτων των δρώντων υποκειμένων	104

2.3. Το κίνημα των «70 ημερών». Κοινωνική υποστήριξη, συμμετοχή και εξέλιξη στο χρόνο των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας.....	122
2.3.1. Η κοινωνική υποστήριξη και η συμμετοχή στις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας	122
2.3.2. Η χρονική εξέλιξη των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών	127
2.4. Δίκτυα δημοκρατικής διαμαρτυρίας το καλοκαίρι του 1965 στις κοινότητες των Ελλήνων του εξωτερικού.	129
2.4.1. Εισαγωγή: Η μετανάστευση των Ελλήνων στο εξωτερικό μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και οι χώρες εγκατάστασης τους	129
2.4.2. Δίκτυα πολιτικής κινητοποίησης στις κοινότητες των Ελλήνων μεταναστών στις χώρες της Δ. Ευρώπης.	133
2.4.3. Οι υπερπόντιες χώρες και οι χώρες εγκατάστασης των πολιτικών προσφύγων	141
3. Ιουλιανά 1965: Φορείς και διαδρομές της διαμαρτυρίας	145
3.1. Εισαγωγή.....	145
3.2. Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα	146
3.2.1. Ανασκόπηση του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο μέχρι και τα Ιουλιανά.....	146
3.2.2. Οι πολιτικές απεργίες και τα αιτήματα τους κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών	152
3.2.3. Τα Ιουλιανά και το συνδικαλιστικό κίνημα: κινηματικός και αντι-κινηματικός λόγος.....	169
3.2.4. Εργατικές διεκδικήσεις και το αίτημα για εκδημοκρατισμό. Η ερμηνευτική πλαισίωση κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο	177
3.3: Φοιτητικό κίνημα: Διεκδικήσεις και εκδημοκρατισμός	184
3.3.1. Εισαγωγή	184
3.3.2. Φοιτητικά αιτήματα και κινητοποιήσεις τη δεκαετία του ‘50.....	185
3.3.3. Η εγγραφή και γεφύρωση των φοιτητικών διεκδικήσεων με το αίτημα του εκδημοκρατισμού	191

3.4. Η Τοπική Αυτοδιοίκηση στη διεκδίκηση της Δημοκρατίας. Προϋποθέσεις εμπλοκής και το καλοκαίρι του 1965	207
3.4.1. Εισαγωγή	207
3.4.2. Δημοτικές εκλογές και Τοπική Αυτοδιοίκηση τη μετεμφυλιακή περίοδο: Παρέμβαση και επιρροή της Αριστεράς.....	208
3.4.3. Τοπική Αυτοδιοίκηση και Ιουλιανά: Ρεπερτόριο δράσης, λόγος και διώξεις.	212
4. Ιουλιανά 1965. Σύμβαση, παρεμπόδιση, βία και καταστολή	218
4.1. Εισαγωγή.....	218
4.2. Το κέντρο της Αθήνας.....	220
4.2.1. 1η φάση: Οι πρώτες διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας και οι επιχειρήσεις καταστολής τους.....	220
4.2.2. 2η φάση: Συνέχιση των διαδηλώσεων, ύφεση των επιχειρήσεων καταστολής τους.....	228
4.2.3. 3η φάση: Επιστροφή στο δόγμα «μηδενικής ανοχής» για την αντιμετώπιση των διαδηλώσεων	231
4.2.4. Το τέλος: Η αποφασιστική νίκη της αστυνομική καταστολής και η επιστροφή στις συγκεντρώσεις ρουτίνας	240
4.3. Οι ανοιχτές διαδηλώσεις στην Θεσσαλονίκη.....	243
4.3.1. Οι ανοιχτές διαδηλώσεις και οι πορείες στο κέντρο της Θεσσαλονίκης μέχρι την πτώση της κυβερνήσεως Νόβα.....	243
4.3.2. Το δεύτερο «κύμα» ανοιχτών διαδηλώσεων και πορειών στην Θεσσαλονίκη	247
4.3.3. Ύφεση των ανοιχτών διαδηλώσεων και πορειών και η ένταση των διώξεων.....	250
4.4. Ανοιχτές διαδηλώσεις και πορείες στην υπόλοιπη Ελλάδα.....	252
4.5. Ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα των διαδηλώσεων και της καταστολής	255
4.5.1. Τα χαρακτηριστικά της καταστολής	255
4.5.2. Το κοινωνικό προφίλ των συμμετεχόντων	261

4.6. Σύνοψη: Οι κρίσιμοι παράγοντες της δυναμικής της δημοκρατικής διαμαρτυρίας των Ιουλιανών	270
5. Τα Ιουλιανά και η (καθεστωτικά ενορχηστρωμένη) κοινωνική πόλωση	273
5.1. Η απόδοση της δημοκρατικής διαμαρτυρίας στο φιλοκαθεστωτικό Τύπο	273
5.1.1. Εισαγωγή	273
5.1.2. Προφίλ και κυκλοφορία των εφημερίδων του δείγματος.....	274
5.1.3. Η πρόσληψη και η απόδοση των συγκεντρώσεων των Ιουλιανών στο (κέντρο-) δεξιό τύπο	279
5.2. Οι αντικινηματικές πρωτοβουλίες των Ιουλιανών και οι φορείς τους.....	291
5.2.1. Εισαγωγή	291
5.2.2. Θεωρητικές προσεγγίσεις για την έννοια του «αντικινήματος» και υποθέσεις εργασίας για την ελληνική περίπτωση της δεκαετίας του '60	292
5.2.3. Το δίκτυο αντικομμουνιστικών οργανώσεων της προ-δικτατορικής περιόδου και η αντι-κινητοποίηση των Ιουλιανών	294
Μέρος 2 ^ο : Η πολιτική ερμηνεία και πλαισίωση της κοινωνικής διαμαρτυρίας των Ιουλιανών και η επίδραση τους στον χώρο της Αριστεράς και του Κέντρου	320
Προλεγόμενα.....	320
6. Τα Ιουλιανά και ο χώρος της ελληνικής Αριστεράς.....	326
6.1. Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά	326
6.1.1. Η ΕΔΑ και οι θέσεις της για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό	326
6.1.2. Ανάλυση και πολιτική γραμμή για το κεντρικό χώρο και την κυβέρνηση της ΕΚ	331
6.1.3. Οι σκοποί και οι επιδιώξεις της επέμβασης της Μοναρχίας το καλοκαίρι του '65	337
6.1.4. Οι εκτιμήσεις για τον ρόλο και τους σχεδιασμούς των ΗΠΑ	340
6.1.5. Οι ευθύνες της ΕΚ και του Γεωργίου Παπανδρέου και η πολιτική γραμμή της ΕΔΑ για το «δημοκρατικό μέτωπο».....	342
6.1.6. Διαδηλώσεις, πολιτειακό ζήτημα και οι πολιτικές στοχεύσεις της ΕΔΑ	345
6.2. Η αριστερή αντιπολίτευση στην ΕΔΑ και τα Ιουλιανά	348

6.2.1: Το «Μαρξιστικό-Λενινιστικό» πολιτικό ρεύμα και ο κύκλος γύρω από το περιοδικό «Αναγέννηση»	348
6.2.1.1. Πραγματολογικά στοιχεία και πολιτική προέλευση	348
6.2.1.2. Οι θέσεις του Μ-Λ χώρου και τα Ιουλιανά μέσα από το περιοδικό «Αναγέννηση»	351
6.2.2. Η κίνηση «Φίλοι Νέων Χωρών» και η «Πανσπουδαστική Δημοκρατική Κίνηση “Σωτήρης Πέτρουλας”».....	360
6.2.2.1. Η πρόσληψη των Ιουλιανών από το περιοδικό των ΦΝΧ και η συμβολή τους στη συγκρότηση θέσεων για την ελληνική αριστερά.....	360
6.2.2.2. Η περίπτωση της Πανσπουδαστικής Δημοκρατικής Κίνησης «Σωτήρης Πέτρουλας».....	371
6.2.3. Ο Ελληνικός τροτσκισμός κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο και η πρόσληψη του συγκρουσιακού επεισοδίου των Ιουλιανών.....	375
6.2.3.1. Ο Ελληνικός τροτσκισμός από τον Εμφύλιο μέχρι και τα Ιουλιανά. Οργανώσεις, εκδόσεις, επιρροή και πολιτική θέσεις.....	375
6.2.3.2. Ιουλιανά: Πρόσληψη και θέσεις των οργανώσεων του ελληνικού τροτσκισμού.....	379
6.3. Ελληνική Αριστερά και Ιουλιανά: Αποτίμηση	389
7. Το Κέντρο πριν και μετά τα Ιουλιανά	399
7.1. Λόγος και θέσεις του Γεωργίου Παπανδρέου.....	399
7.1.1. Η ανάδυση του «Γέρου της Δημοκρατίας»	399
7.1.2. Παλιές θεραπείες για νέα προβλήματα: «Αποστασία» και «νέος Ανένδοτος» ή τα όρια της πολιτικής πρότασης του «Γέρου».....	409
7.2. Τα Ιουλιανά και η διαδικασία ριζοσπαστικοποίησης τμημάτων του Κέντρου: Η ανάδυση του κεντροαριστερού ρεύματος	418
7.2.1. Ριζοσπαστικοποίηση: Ποιους αφορούσε η διαδικασία; Ποιοι οι δρώντες;...418	
7.2.1.1. ΟΝΕΚ και ΕΔΗΝ	418
7.2.1.2. Όμιλος Αλέξανδρος Παπαναστασίου	424
7.2.1.3. Ο Ανδρέας Παπανδρέου και οι «Δημοκρατικοί Σύνδεσμοι»	428

7.2.2. Τα Ιουλιανά και η βασιλική εκτροπή: Η ερμηνεία και συμβολή τους στη συγκρότηση του κεντροαριστερού ρεύματος	437
7.2.2.1. Η ανάδυση της έννοιας «κατεστημένο»	437
7.2.2.2.Επεμβάσεις των ξένων και η εθνική ανεξαρτησία	443
7.2.2.3.Τα εγχώρια ζητήματα: Μοναρχία, Στρατός και «Λαϊκό Μέτωπο»	453
7.2.2.4. Προς ένα «κόμμα των μαζών»; Τα Ιουλιανά ως καταλύτης της διεκδίκησης του εσωτερικού μετασχηματισμού της ΕΚ.....	463
7.2.3. Από το Κέντρο στη σοσιαλδημοκρατία;	476
7.2.3.1. «Αναθεώρηση» και «Ανένδοτος» ή πολιτικός επανα-προσδιορισμός της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας και η ΕΚ.....	476
7.2.3.2. Ευρώπη και Αραβικός κόσμος: Το ελληνικό κεντροαριστερό ρεύμα μετά τα Ιουλιανά σε διεθνή προοπτική	492
Συμπερασματικές επισημάνσεις	499
Πηγές – Βιβλιογραφία	511
Αδημοσίευτα αρχεία.....	511
Δημοσιευμένες αρχειακές πηγές	511
Εφημερίδες, περιοδικά, έντυπα	515
Συνεντεύξεις.....	516
Οπτικοακουστικό υλικό	517
Βιβλιογραφία.....	517
Ελληνόγλωσση	517
Ξενόγλωσση	537
Εισηγήσεις και ανακοινώσεις σε συνέδρια, ημερίδες και εκδηλώσεις	553
Άρθρα στον Τύπο	554
Κείμενα σε ιστοχώρους-ιστολόγια	556

Ευρετήριο

Πίνακες

Πίνακας 2.1. Σύνολο βεβαιωθέντων αδικημάτων Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής 1957-1966	91
Πίνακας 2.2. Ιουλιανά 1965: Κατανομή συγκεντρώσεων κατά αστικότητα.....	92
Πίνακας 2.3. Ιουλιανά 1965: Πολιτικές συγκεντρώσεις ανά περιοχή.....	95
Πίνακας 2.4. Ιουλιανά 1965: Συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας ανά γεωγραφικό διαμέρισμα	96
Πίνακας 2.5. Οργάνωση συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών ανά κατηγορία φορέων	100
Πίνακας 2.6. Συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας ανά φορέα διοργάνωσης συγκεντρώσεων: Κέντρο Θεσσαλονίκης και Αθήνας.....	100
Πίνακας 2.7. Συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας ανά φορέα διοργάνωσης συγκεντρώσεων: ΠΣΠ και ΠΣΘ	101
Πίνακας 2.8. Συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας ανά φορέα διοργάνωσης συγκεντρώσεων: υπόλοιπη Ελλάδα	101
Πίνακας 2.9. Συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας σε περιοχές του ΠΣΠ και τα πολιτικό-κοινωνικά χαρακτηριστικά τους	106
Πίνακας 2.10. Ταξινόμηση συγκεντρώσεων ανά ταξικά χαρακτηριστικά συνοικιών και δήμων του ΠΣΠ.....	110
Πίνακας 2.11. Εξέλιξη του αριθμού των μελών της ΕΔΑ 1958-1965.....	113
Πίνακας 2.12. Γεωγραφική κατανομή των μελών της ΕΔΑ το 1965	114
Πίνακας 2.13: Συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας Ιουλιανών, μέλη ΕΔΑ και ποσοστά υπέρ αβασίλευτης ανά νομό	117
Πίνακας 2.14. Ιουλιανά 1965: Οι μαζικότερες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στις μεγαλύτερες Ελληνικές πόλεις.....	124
Πίνακας 2.15. Εξέλιξη των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών ανά βδομάδα 15.7.1965 έως 24.9.1965	127
Πίνακας 2.16. Μετανάστευση από Ελλάδα και Έλληνες σπουδαστές στη Δυτική Ευρώπη και τις υπερπόντιες χώρες μέχρι και το 1965.....	131
Πίνακας 2.17. Κοινότητες Ελλήνων μεταναστών στη Δ. Γερμανία και πολιτική κινητοποίηση το 1965	137

Πίνακας 3.1. Σύγκριση του συνολικού αριθμού των απεργιών κατά τους μήνες Ιούλιο-Αύγουστο τα έτη 1962-1966	153
Πίνακας 3. 2. Μηνιαίος αριθμός απεργιών το 1965	154
Πίνακας 3. 3 Καταγραφή 24ώρων πολιτικών απεργιών κατά τα Ιουλιανά.....	155
Πίνακας 3.4. Βόλος, απεργία 22 Ιουλίου 1965: Ποσοστά συμμετοχής άνα κλάδο και σωματείο	157
Πίνακας 3.5. Συμμετοχή κλάδων στην απεργία της 27ης Ιουλίου σε Αθήνα-Πειραιά-Ελευσίνα.....	159
Πίνακας 3.6. Συμμετοχή κλάδων στην απεργία της 27ης Ιουλίου στην Θεσσαλονίκη ..	160
Πίνακας 3.7. Βόλος, απεργία 9.9.1965: Συμμετοχή ανά κλάδο και επιχείρηση	167
Πίνακας 4.1. Ιουλιανά 1965, Αθήνα: Αριθμός διαδηλώσεων που κατεύθυνθηκαν στη Βουλή και καταστολής στις διαδηλώσεις	257
Πίνακας 4.2. Ιουλιανά 1965, Αθήνα: Τραυματίες, συλληφθέντες, κατηγορούμενοι και προφυλακισθέντες των διαδηλώσεων	258
Πίνακας 4.3. Ιουλιανά 1965, Θεσσαλονίκη: διαδηλώσεις σε ανοιχτό χώρο και πορείες και η καταστολή τους.....	259
Πίνακας 4. 4. Τραυματίες διαδηλώσεων Ιουλιανών στην Αθήνα: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις ηλικιών.	263
Πίνακας 4.5. Τραυματίες διαδηλώσεων Ιουλιανών στην Αθήνα: Κοινωνικό επαγγελματικές κατηγορίες.....	265
Πίνακας 4.6 Κατανομή σε ηλικιακές κατηγορίες γενικού πληθυσμού και Δείγματος 1 διαδηλωτ(ρι)ών	266
Πίνακας 4.7. Ιουλιανά 1965: Συλληφθέντες κατά κοινωνικό- επαγγελματικές κατηγορίες στην Αθήνα	268
Πίνακας 5.1. Εξέλιξη συνολικής κυκλοφορίας ημερήσιου Τύπου Αθήνας και Θεσσαλονίκης ετών 1954-1964	273
Πίνακας 5.2. Πανελλαδική κυκλοφορία των αθηναϊκών εφημερίδων που δικαιολόγησαν τη βασιλική εκτροπή κατά τους μήνες Ιουλίου-Σεπτεμβρίου 1965.....	276

Διαγράμματα

Διάγραμμα 2.1. Σύνολο βεβαιωθέντων αδικημάτων Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής 1957-1966	91
Διάγραμμα 2.2. Ιουλιανά 1965: Κατανομή συγκεντρώσεων κατά αστικότητα	93

Διάγραμμα 2.3. Ιουλιανά 1965: Ποσοστό επί της % πληθυσμού και συγκεντρώσεων ανά νομό-γεωγραφικό διαμέρισμα.....	97
Διάγραμμα 2.4. Ταξινόμηση συγκεντρώσεων σύμφωνα με τα ταξικά χαρακτηριστικά συνοικιών και δήμων του ΠΣΠ.....	111
Διάγραμμα 2.5. Εξέλιξη του αριθμού των μελών της, ΕΔΑ 1958-1965	113
Διάγραμμα 2.6. Ιουλιανά 1965: Κατανομή επί % μελών ΕΔΑ και συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας.....	115
Διάγραμμα 2.7. Εξέλιξη των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών ανά βδομάδα 15.7.1965 έως 24.9.1965.....	127
Διάγραμμα 3.1. Σύγκριση του συνολικού αριθμού των απεργών κατά τους μήνες Ιούλιο-Αύγουστο τα έτη 1962-1966.....	153
Διάγραμμα 3.2. Μηνιαία εξέλιξη αριθμού απεργών το 1965	154
Διάγραμμα 3.3. Βόλος, μέσοι όροι συμμετοχής σε απεργίες 22.7 και 9.9.1965	168
Διάγραμμα 3.4. Εξέλιξη αριθμού φοιτητών στην Ελλάδα κατά τα έτη 1954-1965	195
Διάγραμμα 3.5. Σύγκριση διώξεων σε στελέχη της Τοπικής Αυτοδιοίκησης της περιόδου 3.3.1959-25.1.1961 και Ιουλιανών.....	217
Διάγραμμα 4.1. Ιουλιανά 1965, Αθήνα: Αριθμός διαδηλώσεων που κατευθύνθηκαν στη Βουλή και καταστολή στις διαδηλώσεις.....	257
Διάγραμμα 4.2. Σύγκριση χαρακτηριστικών καταστολής στις διαδηλώσεις της 21ης Ιουλίου και 20ης Αυγούστου 1965	258
Διάγραμμα 4.3 Ιουλιανά 1965, Θεσσαλονίκη: διαδηλώσεις σε ανοιχτό χώρο και πορείες και η καταστολή τους.....	260
Διάγραμμα 4.4. Τραυματίες διαδηλώσεων Ιουλιανών στην Αθήνα: Κοινωνικό επαγγελματικές κατηγορίες.....	265
Διάγραμμα 4.5. Κατανομή σε ηλικιακές κατηγορίες γενικού πληθυσμού και Δείγματος 1 διαδηλωτ(ρι)ών	266
Διάγραμμα 4.6. Ιουλιανά 1965: Σύνθεση συλληφθέντων κατά κοινωνικό- επαγγελματικές κατηγορίες στην Αθήνα	268
Διάγραμμα 5.1. Εξέλιξη συνολικής κυκλοφορίας ημερήσιου Τύπου Αθήνας και Θεσσαλονίκης ετών 1954-1964	268
Διάγραμμα 6.1. «Αναγέννηση» 1964 – 1967: Διακύμανση ύλης ανά τεύχος για θέματα της εσωτερικής πολιτικής.....	363
Διάγραμμα 6.2 Έντυπα ΦΝΧ 1964-1967: Διακύμανση ύλης ανά τεύχος για θέματα της εσωτερικής πολιτικής.....	364

Χάρτες

Χάρτης 2.1. Συγκεντρώσεις κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών ανά συνοικία ή δήμο στο ΠΣΠ.....	109
Χάρτης 2.2. Συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας Ιουλιανών ανά νομό.....	119
Χάρτης 2.3: Αριθμός μελών ΕΔΑ ανά νομό το 1965.....	120
Χάρτης 2.4. Ποσοστό μελών ΕΔΑ προς τον γενικό πληθυσμό ανά νομό το 1965	120

Περίληψη

Τα Ιουλιανά του 1965 αποτέλεσαν τη μεγαλύτερη κοινωνική έκρηξη της μετεμφυλιακής περιόδου και ένα από τα σημαντικότερα συγκρουσιακά επεισόδια της νεότερης Ελληνικής κοινωνίας.

Η παρούσα διατριβή έχει διπλό στόχο: Αφενός, να καταγράψει και να αναλύσει την έκταση της κοινωνικής διαμαρτυρίας των Ιουλιανών, την πολιτική της κοινωνιολογία και την μορφή των συλλογικών δράσεων, όπως επίσης να ερμηνεύσει τους πολιτικούς παράγοντες που προσδιόρισαν τις ερμηνευτικές πλαισιώσεις της διαμαρτυρίας (αλλά και της αντι-κινητοποίησης) και τη δυναμική της. Αφετέρου, να μελετήσει και να ερμηνεύσει τους τρόπους με τους οποίους τα Ιουλιανά, ως κορύφωση του διεκδικητικού κινήματος εκδημοκρατισμού της μετεμφυλιακής Ελλάδας, συνέβαλλαν στον μετασχηματισμό των πολιτικών εκπροσωπήσεων και στην ανάδυση νέων πολιτικών ρευμάτων.

Η διατριβή αποτελεί ένα εγχείρημα διεπιστημονικής ιστορικής έρευνας. Αξιοποιεί έννοιες, θεωρίες και ερευνητικές τεχνικές της πολιτικής κοινωνιολογίας, με έμφαση τα κοινωνικά κινήματα και τη συγκρουσιακή πολιτική, ώστε να ερμηνεύσει και να αξιολογήσει το συγκρουσιακό γεγονός των Ιουλιανών και την πολιτική του επίδραση. Αξιοποιεί νέο ερευνητικό υλικό από ευρύ φάσμα πηγών, όπως αποδελτίωση Τύπου και εντύπων της περιόδου, αρχειακό υλικό κομμάτων, πολιτικών και συνδικαλιστικών οργανώσεων, προσωπικές συλλογές αλλά και συνεντεύξεις με πρωταγωνιστές της περιόδου.

Η διατριβή καταλήγει στο συμπέρασμα πως τα Ιουλιανά του 1965 αποτέλεσαν την κορυφαία στιγμή ενός επιβλητικού κοινωνικού κινήματος υπέρ του εκδημοκρατισμού. Στο κίνημα αυτό συγχωνεύτηκαν τα πιο εστιασμένα αιτήματα κινηματικών δρώντων με το ευρύτερο πολιτικό αίτημα του εκδημοκρατισμού σε μια σχέση αλληλοτροφοδοτούμενη. Την πολιτική εκπροσώπηση αυτού του κινήματος ανέλαβαν οι παρατάξεις της Αριστεράς και του Κέντρου. Ωστόσο η σχέση δεν ήταν μονομερής αλλά διμερής: οι πολιτικές αναλύσεις και πλαισιώσεις της Αριστεράς και του Κέντρου προσδιόρισαν τα χαρακτηριστικά -αλλά και τα όρια- του κινήματος για τον εκδημοκρατισμό αλλά επίσης, οι συγκρουσιακές διαδράσεις του κινήματος με το Κράτος και τις φιλοκαθεστωτικές δυνάμεις αναδιαμόρφωσαν τους χώρους της Αριστεράς και του Κέντρου και συνέβαλλαν στην εμφάνιση νέων πολιτικών δρώντων. Συνεπώς, τα Ιουλιανά του 1965 αποτελούν σημαντικό σταθμό για την ερμηνεία της δομής του πολιτικού συστήματος και της συλλογικής δράσης της Μεταπολίτευσης.

Λέξεις κλειδιά: Ιουλιανά, εκδημοκρατισμός, κοινωνικό κίνημα, συγκρουσιακή πολιτική, μεταπολεμική Ελλάδα, Αριστερά, Κέντρο, Φοιτητικό Κίνημα, Εργατικό Κίνημα

Abstract

The July Events of 1965 in Greece was the most significant social outbursts of the post-civil war period and one of the major contentious episodes of modern Greek society.

This dissertation has a double purpose: On the one hand, to record and analyze the extent of social protest, its political sociology, and the forms of collective action, as well as to interpret the political factors that defined the framing and dynamic of the protest (and the counter-mobilization). On the other hand, to study and analyze how the July Events, as the climax of the pro-democratization social movement of post-civil war Greece, contributed to the shift of political representations and the emergence of new political actors.

The dissertation is interdisciplinary historical research. It employs concepts, theories, and research techniques of political sociology, focusing on social movements and contentious politics, to interpret and assess the July Events and their political impact. Also, it uses new research material from a wide range of sources, such as press and publications of the period, archival material of parties, political and trade unions, personal collections, and interviews with activists of the period.

The dissertation concludes that the July Events of 1965 was the climax of an imposing social pro-democratization movement. In this movement, the specific claims of movement actors combined with the more general political demand of democratization in a mutually reinforcing relationship. The parties of the Left and the Center undertook the political representation of the movement. However, the relationship was not unilateral but bilateral: the analyzes and framing of the Left and the Center determined the characteristics of the pro-democratization movement, but also the contentious interactions of the movement with the state and the pro-regime forces reshaped the political space of Left and Center contributing, thus to the emergence of new political actors. Therefore, the July Events of 1965 was a turning point and reshaped the political spectrum and collective action.

Keywords: July Events, democratization, social movement, contentious politics, post-war Greece, Left, Center, Student Movement, Trade Unions Movement, Sixties

Προλογικά: για την έρευνα και τη δομή της

Τα Ιουλιανά του 1965 αποτέλεσαν τη μεγαλύτερη κοινωνική έκρηξη της μετεμφυλιακής περιόδου και ένα από τα σημαντικότερα συγκρουσιακά επεισόδια της νεότερης Ελληνικής κοινωνίας, έχοντας χαρακτηριστεί και ως ο «ελληνικός Μάης». Η παρούσα διδακτορική διατριβή έχει διπλό στόχο:

1. Να καταγράψει και να αναλύσει την έκταση των «Ιουλιανών», τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού που κινητοποίησε, τη μορφή των συλλογικών δράσεων διαμαρτυρίας, όπως επίσης να ερμηνεύσει τους πολιτικούς παράγοντες που προσδιόρισαν τις ερμηνευτικές πλαισιώσεις της διαμαρτυρίας (αλλά και της αντι-κινητοποίησης) όπως επίσης και τη δυναμική της.

2. Να μελετήσει και να ερμηνεύσει τους τρόπους με τους οποίους τα Ιουλιανά συνέβαλλαν στον μετασχηματισμό των πολιτικών εκπροσωπήσεων (τους) και στην ανάδυση νέων πολιτικών ρευμάτων.

Η εργασία αποτελεί ένα εγχείρημα διεπιστημονικής ιστορικής έρευνας. Παρότι συνομιλεί οργανικά με το πεδίο της πολιτικής κοινωνιολογίας και χρησιμοποιεί έννοιες αλλά και τεχνικές που έχουν αναπτυχθεί από κοινωνιολόγους και πολιτικούς επιστήμονες που ερευνούν τα κοινωνικά κινήματα και τη συγκρουσιακή πολιτική (contentious politics), ο επιθετικός προσδιορισμός είναι η πολιτική κοινωνιολογία και το ουσιαστικό η ιστορία (εξού και διεπιστημονική ιστορία) και όχι το αντίθετο, που στην περίπτωση αυτή η εργασία θα αποτελούσε πολιτική κοινωνιολογία με τα εργαλεία της ιστορικής έρευνας. Απλούστερα, αυτό σημαίνει πως δεν στοχεύει η έρευνα να προτείνει ένα μετασχηματισμό της θεωρίας για τα κοινωνικά κινήματα και τη συγκρουσιακή πολιτική, αλλά, με τα εργαλεία που επεξεργάστηκε η κοινωνιολογία των κοινωνικών κινήματων και το πεδίο της συγκρουσιακής πολιτικής, να ερμηνευτούν τα Ιουλιανά, με έμφαση όχι στο γιατί αλλά στο πως η συλλογική διεκδικητική δράση έλαβε τέτοια έκταση, μαζικότητα και μαχητικότητα το καλοκαίρι του 1965 και πως αυτή επηρέασε την πολιτική (του) εκπροσώπηση και το πολιτικό σύστημα.

Η εργασία χρησιμοποιεί και βασίζεται σε νέο ερευνητικό υλικό από ευρύ φάσμα πηγών, όπως αποδελτίωση Τύπου και εντύπων της περιόδου, αρχειακό υλικό κομμάτων, πολιτικών και συνδικαλιστικών οργανώσεων, προσωπικές συλλογές αλλά και συνεντεύξεις με πρωταγωνιστές της περιόδου. Αντίστοιχα, χρησιμοποιεί μια σειρά από ερευνητικές τεχνικές ώστε να αξιοποιήσει και να αναλύσει τις πληροφορίες του ερευνητικού υλικού και

να επιτύχει τους ερευνητικούς της στόχους, όπως: Ανάλυση συμβάντων διαμαρτυρίας (Protest Event Analysis), ποσοτική ανάλυση των κοινωνικών δεδομένων και στατιστικοί έλεγχοι, ανάλυση πολιτικού λόγου, συγκριτική παράθεση.

Το υλικό και οι μέθοδοι της έρευνας υποστηρίζουν τον διεπιστημονικό χαρακτήρα του εγχειρήματος, υποστηρίζοντας τα συμπεράσματα που καταλήγει με ισχυρή ιστορική τεκμηρίωση. Σε αυτό το επίπεδο θεμελιώνεται, σε μεγάλο βαθμό, η πρωτοτυπία της διατριβής, καθώς ενόσω επικοινωνεί με την θεωρία, επεκτείνει την ιστορική γνώση για τα ίδια τα Ιουλιανά του 1965, φέρνοντας στο φως νέα ερευνητικά δεδομένα, τα οποία δεν υπάρχουν στην διαθέσιμη βιβλιογραφία.

Η διατριβή αποτελείται από 7 κεφάλαια και διαρθρώνεται: στην Εισαγωγή στο ιστορικό πλαίσιο, το μέρος 1^ο που έχει τίτλο «Το συγκρουσιακό επεισόδιο των Ιουλιανών, οι προϋποθέσεις του και η πρόσληψη του από τους αντιπάλους του» και επιδιώκει να εντοπίσει τους παράγοντες που προσδιόρισαν την έκταση, τα χαρακτηριστικά και τη δυναμική της διαμαρτυρίας των Ιουλιανών, και το μέρος 2^ο, με τίτλο, «Η πολιτική ερμηνεία και πλαισίωση της κοινωνικής διαμαρτυρίας των Ιουλιανών και η επίδραση τους στον χώρο της Αριστεράς και του Κέντρου», όπου διερευνά το πρίσμα υπό το οποίο ερμηνεύτηκαν τα Ιουλιανά από τις παρατάξεις του Κέντρου και της Αριστεράς και πως επηρέασαν (ή δεν επηρέασαν) προγραμματικά, ιδεολογικά και οργανωτικά τα κόμματα και τις πολιτικές τάσεις που διεκδικούσαν την πολιτική εκπροσώπηση κινήματος εκδημοκρατισμού. Τα προλεγόμενα λειτουργούν ως μια σύντομη επισκόπηση της θεωρίας που αξιοποιείται σε κάθε ενότητα για τη μελέτη των ιστορικών δεδομένων. Η διατριβή ολοκληρώνεται, τέλος, με τις συμπερασματικές επισημάνσεις.

Η παραπάνω προσέγγιση βασίζεται σε κάποιες παραδοχές. Η κυριότερη είναι πως σε κοινωνίες δομικής και θεσμοθετημένης ανισότητας, όπως είναι και οι καπιταλιστικές, υπάρχει πάντα επαρκής συσσωρευμένη δυσαρέσκεια για να αναπτυχθούν κοινωνικές συγκρούσεις και διεκδικητικά κινήματα. Αυτό ίσχυε ιδιαίτερα και στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, όπου το κράτος των νικητών του Εμφυλίου Πολέμου αποτελούσε ένα αυταρχικό καθεστώς – τύποις αντιπροσωπευτική δημοκρατία, που διασφάλιζε ενεργά την κοινωνική ανισότητα και βασιζόταν στις θεσμοθετημένες κοινωνικές διακρίσεις και τον πολιτικό εξοστρακισμό μεγάλου τμήματος της ελληνικής κοινωνίας. Συνεπώς, η έρευνα εστιάζει στο πως αναπτύχθηκε και επιτάθηκε το δημοκρατικό διεκδικητικό κίνημα της προδικτατορικής περιόδου και όχι το γιατί αυτό συνέβη.

Η παραδοχή αυτή διαχωρίζει την παρούσα έρευνα και από προσεγγίσεις που επιχειρούν να ερμηνεύσουν τις πολιτικές εξελίξεις τη δεκαετία του '60 αποκλειστικά μέσα

από το πρίσμα των «προσωπικών» αποφάσεων και επιλογών των πολιτικών ηγετών της περιόδου, αντιμετωπίζοντας το πλήθος ως ένα απλό ενεργούμενο των ηγετών, «χειροκροτητές» των μεγάλων πολιτικών ανδρών, δίχως ουσιαστική επίδραση στην κεντρική πολιτική σκηνή και στα κόμματα¹. Αυτή η προσέγγιση, εκτός των άλλων, απηχεί και τη θεωρητική εσωτερίκευση της συνθήκης «απεμπόλησης της αντιπροσωπευτικής λειτουργίας και κρατικοποίησης» των κομμάτων εξουσίας τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, όπου πλέον τα κόμματα δεν λειτουργούν ως αντιπρόσωποι της κοινωνίας των πολιτών στο κράτος αλλά ως αντιπρόσωποι του κράτους στην κοινωνία². Συνεπώς, σύμφωνα με την (σιωπηλή συχνά) παραδοχή των προσεγγίσεων αυτών, το πλήθος ούτε καθορίζει, ούτε επηρεάζει την πολιτική εκπροσώπηση, αλλά η πολιτική εκπροσώπηση και κυρίως οι πολιτικοί ηγέτες ορίζουν αποκλειστικά τις αντιδράσεις του πλήθους. Στον αντίποδα αυτής της προσέγγισης, η σχέση διαμαρτυρούμενου πλήθους και πολιτικής εκπροσώπησης, στην παρούσα έρευνα, προσεγγίζεται σχεσιακά

¹ Για ένα χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της προσέγγισης βλ. Γιώργος Α. Λεονταρίτης, *Ιουλιανά 1965. Τα άγνωστα παρασκήνια*, Καστανιώτης, 2019· σε αντίστοιχες παραδοχές βασίζεται και η έμφαση στον «εθνικολαϊκισμό» των Γεωργίου και Ανδρέα Παπανδρέου ως βασικό αιτιώδη μηχανισμό των Ιουλιανών στο Σπυρίδων Λανδρίτσης, «Λαός και Έθνος στα Ιουλιανά,» Παρουσίαση στο πλαίσιο του Κύκλου Μελέτης του Λαϊκιστικού Φαινομένου (Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 18.12.2018), ανακτήθηκε στις 30.1.2021 από τον σύνδεσμο www.academia.edu/38007350/Λαός_και_Έθνος_στα_Ιουλιανά

² Peter Mair, *Κυβερνώντας το Κενό. Η Εξασθένηση της Δυτικής Δημοκρατίας*, Επίκεντρο, 2020, σ. 13 – 14 (πρόλογος του Γιάννη Μαυρή).

Εισαγωγή στο ιστορικό πλαίσιο

1.1. Το διεθνές περιβάλλον τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες

Ο μεταπολεμικός κόσμος προσδιορίστηκε, καταρχήν, από αυτό που ονομάστηκε Ψυχρός Πόλεμος. Δηλαδή, την κυριαρχία στο διεθνές σύστημα του ανταγωνισμού (που κάποιες φορές έφτασε στα πρόθυρα μιας γενικής πολεμικής σύρραξης) δύο διαφορετικών διεθνών συνασπισμών με διαφορετική κοινωνική οργάνωση στο εσωτερικό τους: του καπιταλιστικού-δυτικού κόσμου, στον οποίον ηγεμόνευαν οι ΗΠΑ και του σοσιαλιστικού-ανατολικού κόσμου, υπό την ηγετική επιρροή της Σοβιετικής Ένωσης (ΕΣΣΔ). Ο ανταγωνισμός αυτός ήταν πολύπλευρος: ιδεολογικός, γεωπολιτικός, οικονομικός, επιστημονικός και οι συνέπειες του είχαν αντίκτυπο στις εξελίξεις στο πεδίο των διεθνών σχέσεων αλλά και στις εγχώριες εξελίξεις των χωρών, μεταξύ αυτών φυσικά και της Ελλάδας.

Πιο συγκεκριμένα, το συνεργατικό πνεύμα της αντιφασιστικής συμμαχίας εγκαταλείφθηκε σχετικά γρήγορα μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και την αντιφασιστική νίκη. Τα γεγονότα σε Ελλάδα και Βέλγιο¹ προοικονομούσαν πως οι μεταπολεμικές διεθνείς σχέσεις δεν θα ακολουθούσαν τις αρχές που διακήρυζαν με την «Χάρτα του Ατλαντικού» το 1941 ο πρωθυπουργός της Βρετανίας, Winston Churchill και ο πρόεδρος των ΗΠΑ, Franklin Roosevelt και αποτέλεσε και ένα από τα βασικά κείμενα στα οποία στηρίχθηκε η ίδρυση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ)². Πράγματι, οι διαφορετικές προσεγγίσεις σε μια σειρά από ζητήματα ανάμεσα στους πρώην συμμάχους³

¹ Για την περίπτωση του Βελγίου: Λη Σαράφη, «Τα «Δεκεμβριανά» του Βελγίου: Πολιτικές συγκρούσεις και κοινωνία στην Απελευθέρωση» στο Προκόπης Παπαστράτης, Μιχάλης Λυμπεράτος, Λη Σαράφη (επιμ.), *Από την απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά. Μια τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας (πρακτικά συνεδρίου)*, Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, 2016, σ. 211-224.

² Η «Χάρτα του Ατλαντικού», μεταξύ άλλων, καταδίκασε τις εδαφικές αλλαγές με τη χρήση βίας, αποκατάσταση, σε όσους λαούς το είχαν στερηθεί, του δικαιώματος να αυτό-κυβερνούνται, διεθνή συνεργασία για ένα μεταπολεμικό σύστημα διεθνούς ασφάλειας, συμπεριλαμβανομένης και της κοινωνικής, βλ. Elizabeth Borgwardt, *A new deal for the world: America's vision for human rights*, Harvard University Press, 2005, σ. 14-45, 250-284, ολόκληρη η δήλωση της «Χάρτας του Ατλαντικού» παρατίθεται στις σελίδες 303-304.

³ Σημαντικότερες διαφωνίες ανέκυψαν σχετικά με το ύψος των πολεμικών επανορθώσεων που διεκδικούσε η ΕΣΣΔ, όπως επίσης και η διευθέτηση του ζητήματος της μεταπολεμικής Γερμανίας. Γιάννης

και οι επεμβάσεις στα εσωτερικά άλλων, μικρότερων, χωρών οδήγησαν στη ραγδαία επιδείνωση των σχέσεων μεταξύ τους.

Σημείο καμπής για την πορεία προς τον Ψυχρό Πόλεμο αποτέλεσε η εξαγγελία στο αμερικάνικο κοινοβούλιο από τον πρόεδρο των ΗΠΑ Harry Truman, του Δόγματος Τρούμαν για την ανασχεση του κομμουνισμού, τον Μάρτιο του 1947. Σύμφωνα με το δόγμα, οι ΗΠΑ θα παρείχαν στρατιωτική και οικονομική στήριξη σε χώρες (όπως η Ελλάδα και η Τουρκία) που αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο «να υποδουλωθούν από ένοπλες μειοψηφίες ή από εξωτερικές πιέσεις»⁴. Από αυτό το σημείο, η σύγκρουση ανάμεσα στις δύο «υπερδυνάμεις» οξύνθηκε κλιμακωτά⁵, εμπλέκοντας το διεθνές περιβάλλον στη διπολική δίνη της σε ένα σπινάλι γεγονός όπου κάθε ενέργεια του αντιπάλου αποτελούσε την αναβαθμισμένη απάντηση σε κάποια που είχε προηγηθεί: μετά την εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν, ακολούθησε η αποπομπή των κομμουνιστικών κομμάτων (ΚΚ) της Ιταλίας, Γαλλίας και Βελγίου από τις κυβερνήσεις εθνικής ενότητας των χωρών τους⁶, η καταγγελία της πρωτοβουλίας των ΗΠΑ για παροχή οικονομικής βοήθειας στην Ευρώπη μέσω του Σχεδίου Marshall από τον υπουργό εξωτερικών της ΕΣΣΔ Μολότοφ στο Συνέδριο του Παρισιού, τον Ιούνιο του 1947⁷, η ίδρυση της Cominform με σκοπό το συντονισμό των

Γιαννουλόπουλος, *Ο μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945-1963)*, Παπαζήσης, 1992, σ. 39-81.

⁴ Ολόκληρη η ομιλία του Harry Truman στο Κογκρέσο στις 12 Μαρτίου 1947 διατίθεται στο ηλεκτρονικό αποθετήριο «The Avalon Project» της Lilian Goldman Law Library του Yale, ανακτήθηκε στις 23.12.2020 από τον σύνδεσμο https://avalon.law.yale.edu/20th_century/trudoc.asp για μια περιεκτική περιγραφή των παραδοχών

⁵ Για μια σύντομη και περιεκτική επισκόπηση των παραδοχών στις οποίες συγκροτήθηκε η «ψυχροπολεμική» στροφή της αμερικάνικης εξωτερικής πολιτικής από το 1947 και ύστερα βλ. Michael Cox, «From the Truman Doctrine to the Second Superpower Detente: The rise and Fall of the Cold War», *Journal of Piece Research* 27 (1990), σ. 25-41· για μια σύντομη συγκριτική παράθεση των προσεγγίσεων των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ που συνέβαλαν στην έναρξη του Ψυχρού Πολέμου βλ. Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος Εικοστός Αιώνας, 1914-1991*, Θεμέλιο, 2006, σ. 295-303.

⁶ Geoff Eley, *Σφυρηλατώντας τη δημοκρατία. Ιστορία της Ευρωπαϊκής Αριστεράς, 1923-2000*, τ. Β', Σαββάλας, 2010, σ. 544.

⁷ Σύμφωνα με τους Alan Dobson και Steve Marsh, αν και το «Σχέδιο Marshall» ήταν, τεχνικά, ανοιχτό στη Σοβιετική συμμετοχή, πρακτικά, στις προθέσεις των ΗΠΑ και της Βρετανίας ήταν να θεωρηθεί από την ΕΣΣΔ ως απαράδεκτη η αποδοχή του, εφόσον οι όροι του προγράμματος και η προοπτική του οδηγούσαν θα οδηγούσαν στη φιλελευθεροποίηση των διεθνομένων οικονομιών σε Alan Dobson και Steve Marsh, *US Foreign Policy since 1945. Second Edition*, Routledge, 2006, σ. 24-26· για μια σύντομη επισκόπηση των

ΚΚ της ανατολικής Ευρώπης και των δύο μεγαλύτερων δυτικό-ευρωπαϊκών ΚΚ (ΚΚ Ιταλίας και Γαλλίας) το φθινόπωρο του 1947, ο στενότερος έλεγχος των Σοβιετικών στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης και ο αποκλεισμός του Βερολίνου⁸, η παρέμβαση των ΗΠΑ στις ιταλικές εκλογές το 1948⁹ και η ίδρυση του Οργανισμού Βορειοατλαντικού Συμφώνου (NATO) το 1949¹⁰, που μονιμοποίησε την αμερικάνικη στρατιωτική παρουσία στην Ευρώπη. Παρά το γεγονός πως ο Ψυχρός Πόλεμος εκκολάφθηκε πάνω σε γεωπολιτικές αντιθέσεις στον χώρο της Ευρώπης, εντούτοις ήταν η (επίσημη ή ανεπίσημη) εμπλοκή των χωρών των δύο συνασπισμών στο πόλεμο της Κορέας (1950-1953)¹¹, που αποτέλεσε το κρισιμότερο διάστημα της πρώτης φάσης (1947-1951), της «εκρηκτικότερης» σύμφωνα με την περιοδολόγηση του Βρετανού ιστορικού Eric Hobsbawm, του Ψυχρού Πολέμου¹². Η απόκτηση από την ΕΣΣΔ πυρηνικών όπλων, με συνέπεια τη σχετική κάλυψη από μέρους της του πυρηνικού χάσματος που τη χώριζε από τις ΗΠΑ, συνέβαλλε στην εγκατάλειψη της προοπτικής του πολέμου, ως εργαλείου πολιτικής, ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις¹³. Διατηρήθηκε όμως μια λεπτή ισορροπία «τρόμου» ανάμεσα στους δύο συνασπισμούς, η οποία το επόμενο διάστημα έδινε την εικόνα πως ήταν αρκετά εύθραυστη.

Από τις αρχές της δεκαετίας του '50 η σοβιετική ηγεσία φάνηκε διατεθειμένη να ακολουθήσει μια πολιτική αποκλιμάκωσης της ψυχροπολεμικής πόλωσης, η οποία,

ιστοριογραφικών ερμηνειών σε σχέση με το «Σχέδιο Marshall» στο Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικάνικης βοήθειας στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, 2004, σ. 135-141.

⁸ Norman Naimark, «The Sovietization of Eastern Europe, 1944–1953», στο Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad (επιμ.), *The Cambridge History of the Cold War. Volume I, Origins*, Cambridge University Press, 2010, σ. 175-193.

⁹ Mario Del Pero, «The United States and “Psychological Warfare” in Italy, 1948-1955», *The Journal of American History* 87 (2001), σ. 1303-1334.

¹⁰ Για την ίδρυση του NATO βλ. Alexandra Gheciu, *NATO in the “New Europe” The Politics of International Socialization after the Cold War*, Stanford University Press, 2005, σ. 35-40.

¹¹ Για μια πολυδιάστατη επισκόπηση του πολέμου της Κορέας στο Bruce Cumings, *The Korean War. A History*, Modern Library, 2010· για την αξιοποίηση του πολέμου της Κορέας για την ψυχροπολεμική προπαγάνδα στις ΗΠΑ βλ. Steven Casey, *Selling the Korean War. Propaganda, Politics, and Public Opinion in the United States, 1950–1953*, Oxford University Press, 2008.

¹² Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας, 1914-1991*. Θεμέλιο, 1997, σ. 293.

¹³ John Lewis Gaddis, «Conclusions» στο John Lewis Gaddis, Phillip H. Gordon, Ernest R. May και Jonathan Rosenberg (επιμ.), *Cold War Statesmen Confront the Bomb. Nuclear Diplomacy Since 1945*, Oxford University Press, 1999, σ. 260-271.

ωστόσο, ακολουθήθηκε παράλληλα με την εδραίωση των δύο ψυχροπολεμικών μπλοκ¹⁴. Η πολιτική αυτή υποστηρίχθηκε από την θεωρία της «Ειρηνικής Συνύπαρξης» ανάμεσα στους δύο κόσμους, που υιοθέτησε ένθερμα και η νέα ηγεσία της ΕΣΣΔ υπό τον Νικίτα Χρουστσόφ, μετά τον θάνατο του Στάλιν το 1953. Η Ειρηνική Συνύπαρξη, παρότι αναγνώριζε πως ο σοσιαλισμός και ο καπιταλισμός θα παρέμεναν αντίπαλα συστήματα, υποστήριζε ότι ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα δύο συστήματα θα διεξαγόταν, πλέον, με ειρηνικά μέσα¹⁵. Την ίδια περίοδο οι ΗΠΑ, επέμειναν στο επιθετικό πνεύμα της πολιτικής της Ανάσχεσης (Containment) του κομμουνιστικού κινδύνου, που είχε συγκροτηθεί ως θεωρία από τον Αμερικάνο διπλωμάτη George Keenan το 1946-1947¹⁶ και αποκρυσταλλωθεί οι γενικές πολιτικές της κατευθύνσεις με την έκθεση NSC-68 (υπό τον τίτλο: «United States Objectives and Programs for National Security») του Συμβουλίου Εθνικής Ασφάλειας των ΗΠΑ (National Security Council-NSC)¹⁷. Υπό την προεδρία του Dwight Eisenhower (1953-1960), οι ΗΠΑ εφάρμοσαν τη στρατηγική της Ανάσχεσης με έμφαση στην απειλή της πυρηνικής αποτροπής, των μαζικών αντιποίνων και των κεκαλυμμένων οικονομικών και ψυχολογικές εχθροπραξιών¹⁸. Παράλληλα, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '50 είχε ολοκληρωθεί η περικύκλωση του ανατολικού κόσμου-σοσιαλιστικού κόσμου από τον δυτικό-καπιταλιστικό με τη συγκρότηση, στα πρότυπα του NATO, του Οργανισμού Συμφώνου Νοτιοανατολικής Ασίας (Southeast Asia Treaty Organization-SEATO) το 1954 και την υπογραφή του Συμφώνου της Βαγδάτης (τη συμφωνία συνυπέγραψαν, η Τουρκία, το Ιράν, το Ιράκ, το Πακιστάν και το Ηνωμένο Βασίλειο) το 1955¹⁹. Ως αποτέλεσμα, η εξωτερική πολιτική της μετασταλινικής σοβιετικής ηγεσίας τη δεκαετία του '50 χαρακτηριζόταν από την εναλλαγή μεταξύ εντυπωσιακών κινήσεων συμφιλίωσης με εξίσου δυναμικές απαντήσεις στις προκλήσεις της Δύσης²⁰. Στο

¹⁴ Geoffrey Roberts, *The Soviet Union in World Politics. Coexistence Revolution and Cold War, 1945–1991*, Routledge, 1999, σ. 36-42.

¹⁵ Nikita Khrushchev, «On Peaceful Coexistence», *Foreign Affairs* 38 (1959), σ. 1-18.

¹⁶ Melvyn P. Leffler, *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration, and the Cold War*, Stanford University Press, 1992, σ. 179-181.

¹⁷ Στο ίδιο, 313-314 και 355-360· Dobson και Marsh, *US Foreign Policy since 1945*, σ.32-35.

¹⁸ Dobson και Marsh, *US Foreign Policy since 1945*, σ. 35-38.

¹⁹ Dobson και Marsh, *US Foreign Policy since 1945*, σ. 36.

²⁰ Roberts, *The Soviet Union in World Politics*, σ. 43-63.

πλαίσιο αυτό δεν ήταν παράδοξο πως η υπογραφή του Συμφώνου της Βαρσοβίας²¹, στις 14 Μαΐου του 1955, προηγήθηκε κατά μια μέρα της σοβιετικής πρωτοβουλίας για το «λιώσιμο των πάγων» με τη Δύση, με την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης για την Αυστρία, στις 15 Μαΐου του 1955. Συνεπώς, τη δεκαετία του '50, ο Ψυχρός Πόλεμος παλινδρομούσε συνεχώς μεταξύ της ύφεσης και της όξυνσης, με τη σύγκρουση να μεταφέρεται, σε πολλές περιπτώσεις, στις χώρες της περιφέρειας.

Η αλλαγή στην ηγεσία των ΗΠΑ, με την ανάληψη της προεδρία των ΗΠΑ από τον ηγέτη του δημοκρατικού κόμματος John Kennedy το 1961, δεν οδήγησε σε αναθεώρηση του στρατηγικού δόγματος της Ανάσχεσης αλλά σε διαφορετική προσέγγιση στην εφαρμογή του²². Στις κατευθύνσεις της πολιτικής των Νέων Συνόρων (New Frontier) που διακήρυττε Kennedy, ο αγώνας για την Ανάσχεση δεν αφορούσε αποκλειστικά την πυρηνική αποτροπή, αλλά έτεινε στην «ευέλικτη απάντηση» που, εκτός των άλλων, στόχευε στην αύξηση της επιρροή των ΗΠΑ διεθνώς μέσω μη συμβατικών και μη στρατιωτικών μέσων: αντι-αντάρτικες επιχειρήσεις, υπονόμευση εχθρικών κυβερνήσεων, αλλά και καλλιέργεια δεσμών με μη κομμουνιστές προοδευτικούς ηγέτες, κόμματα και κινήματα, όπως επίσης οικονομική βοήθεια και χρηματοδότηση εκπαιδευτικών και επισιτιστικών προγραμμάτων, με επίκεντρο τις πρώην αποικιακές χώρες του αναδυόμενου Τρίτου Κόσμου²³. Σε αυτήν τη συγκυρία, η κρίση των πυραύλων της Κούβας το φθινόπωρο του 1962²⁴, με την οποία ΗΠΑ και ΕΣΣΔ έφτασαν στα πρόθυρα μιας πυρηνικής σύρραξης,

²¹ Το «Σύμφωνο της Βαρσοβίας» αποτέλεσε μια τύπου «NATO» συμφωνία ανάμεσα στις λαϊκές δημοκρατίες της ανατολικής Ευρώπης (με τη συμμετοχή της Κίνας και του Βιετνάμ ως παρατηρητών), υπό την αιγίδα της ΕΣΣΔ. Αποτέλεσε την απάντηση του σοσιαλιστικού συνασπισμού στην ένταξη της Δυτικής Γερμανίας στο NATO. Για την ιστορία του «Συμφώνου της Βαρσοβίας» μέσα από το πρωτογενές υλικό του οργανισμού βλ. Vojtech Mastny και Malcolm Byrne, *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*, Central European University Press, 2005.

²² Frank Costigliola, «US foreign policy from Kennedy to Johnson», στο Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad (επιμ.), *The Cambridge History of the Cold War. Volume II, Crises and Détente*, Cambridge University Press, 2010, σ. 112-133.

²³ Dobson και Marsh, *US Foreign Policy since 1945*, σ. 38-41.

²⁴ Η κρίση των πυραύλων της Κούβας ξέσπασε όταν η ΕΣΣΔ επιχείρησε να εγκαταστήσει πυρηνικούς πυραύλους στο έδαφος της Κούβας, τον Οκτώβριο του 1962, ως απάντηση στην εγκατάσταση πυρηνικών πυραύλων από το NATO στη Μ. Βρετανία, την Ιταλία και την Τουρκία. Για το ζήτημα βλ. Philip Nash, *The Other Missiles of October: Eisenhower, Kennedy, and the Jupiters, 1957-1963*, University of North Carolina Press, 1997· Aleksandr Fursenko και Timothy Naftali, *“One Hell of a Gamble”: Khrushchev, Castro, and Kennedy, 1958-1964*, Norton, 1997.

συνέβαλλε προς την κατεύθυνση της ψυχροπολεμική ύφεσης, εφόσον οι δύο υπερδυνάμεις αναγνώρισαν την ανάγκη να αποφευχθεί η απευθείας σύγκρουση και να διαπραγματευτούν ένα πλαίσιο κανόνων για τη διεξαγωγή του Ψυχρού Πολέμου²⁵. Η ύφεση διευκολύνθηκε και από την αλλαγή ηγεσίας στην ΕΣΣΔ, μετά την απομάκρυνση του Χρουστσόφ από την ηγεσία του ΚΚ της Σοβιετικής Ένωσης και την προώθηση στη θέση του 1^{ου} Γραμματέα του Λεονίντ Μπρέζνιεφ, τον Οκτώβριο του 1964. Υπό την ηγεσία του Μπρέζνιεφ, η εξωτερική πολιτική της ΕΣΣΔ, κατέστη περισσότερο θεσμοποιημένη και σταθερή, συγκριτικά με την περισσότερο προσωπική και κυκλοθυμική προσέγγιση του Νικίτα Χρουστσόφ²⁶. Ο διάδοχος του Kennedy στην προεδρία των ΗΠΑ, Lyndon Johnson, που ανέλαβε μετά τη δολοφονία του πρώτου το 1963, συνέχισε στις κεντρικές κατευθύνσεις του προκατόχου: Ανάσχεση μέσω του δόγματος της ευέλικτης απάντησης. Το δόγμα αυτό, συνδυαστικά με το γεγονός πως λόγω της ψυχροπολεμικής ύφεσης δεν ανέκυψε κάποια μείζων αμερικανό-σοβιετική κρίση κατά τη διάρκεια της θητείας του Johnson (1963-1969), συνέβαλλε καθοριστικά στην αύξηση των παρεμβάσεων των ΗΠΑ στα εσωτερικά των χώρων της περιφέρειας περίπου από τα μέσα της δεκαετίας του '60²⁷. Η προσέγγιση αυτή οδήγησε τις ΗΠΑ σε όλο και αυξανόμενη εμπλοκή στο πόλεμο του Βιετνάμ, με την ανάπτυξη χερσαίων επιχειρήσεων το 1965²⁸. Ο πόλεμος του Βιετνάμ με τη σειρά του οδήγησε στη συρρίκνωση των «καλών πρακτικών» προώθησης της αμερικάνικης ηγεμονίας της προεδρίας Kennedy: μειώθηκαν οι πόροι που κατευθύνονταν σε προγράμματα βοήθειας, το ενδιαφέρον στράφηκε από την ανάπτυξη στις επενδύσεις, ενώ η ρητορική της δημοκρατίας αντικαταστάθηκε από την πραγματιστική υποστήριξη σε, φιλικές προς τις ΗΠΑ, σταθερές κυβερνήσεις, ακόμη και αν ήταν δικτατορίες²⁹.

Τούτων δοθέντων, τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες ο δυτικός-καπιταλιστικός συνασπισμός, ο οποίος αυτοαποκαλούνταν «ελεύθερος κόσμος», βρέθηκε κάτω από την αδιαμφισβήτητη ηγεμονία των ΗΠΑ. Στην προμετωπίδα του καπιταλιστικού συνασπισμού βρίσκονταν επίσης και οι μεγάλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης: το Ηνωμένο Βασίλειο, η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, η Γαλλία -με τάσεις ανεξαρτησίας,

²⁵ James G. Hershberg, «The Cuban missile crisis» στο Leffler, Westad (επιμ.), *The Cambridge History of the Cold War. Volume II, Crises and Détente*, σ. 65-87.

²⁶ Roberts, *The Soviet Union in World Politics*, σ. 64-66.

²⁷ Για την επέμβαση των ΗΠΑ στις χώρες της Λατινικής Αμερικής την περίοδο της προεδρίας Johnson βλ. Stephen G. Rabe, «The Johnson Doctrine», *Presidential Studies Quarterly* 36 (2006), σ. 48-58.

²⁸ Dobson και Marsh, *US Foreign Policy since 1945*, σ. 104.

²⁹ Costigliola, «US foreign policy from Kennedy to Johnson».

ωστόσο, υπό την προεδρία του Charles de Gaulle τη δεκαετία του '60³⁰. Οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης ήταν πολιτειακά οργανωμένες ως αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, με βασική επιδίωξη την πολιτική σταθερότητα στο εσωτερικό τους³¹. Συνεπώς ήταν αποδεχτή η εναλλαγή των κυβερνήσεων, όχι όμως και η υπέρβαση του δεδομένου πλαισίου εντός του οποίου όφειλε να λειτουργεί η εκάστοτε κυβέρνηση. Στο πλαίσιο αυτό, αποδεκτές μπορούσαν να είναι κυβερνήσεις που προέρχονταν από την αντιδραστική δεξιά έως και την -απαραιτήτως αντικομμουνιστική- σοσιαλδημοκρατία. Σε ειδικές συνθήκες, επίσης, ανεκτές μπορούσαν να γίνουν και δικτατορίες, δίχως όμως αυτή η προοπτική να αποτελούσε τη θεμιτή επιλογή. Αντίθετα, κανένα πρόβλημα δεν ανέκυπτε με αυταρχικές κυβερνήσεις και καθεστώτα, αρκεί να διατηρούσαν κάποια τυπικά χαρακτηριστικά της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, όπως ήταν και η περίπτωση του ελληνικού μετεμφυλιακού καθεστώτος. Σε κάθε περίπτωση όμως, σε κόμματα τα οποία ήταν κομμουνιστικά (ή μη δεδηλωμένα αντικομμουνιστικά) μπορεί να επιτρεπόταν η δραστηριοποίηση τους στο πολιτικό στερέωμα της Δυτικής Ευρώπης αλλά έπρεπε, σε κάθε περίπτωση, να ήταν αποκλεισμένα από οποιαδήποτε προοπτική εξουσίας³². Σε σχέση με τη μεταπολεμική ανοικοδόμηση και ανάπτυξη των οικονομιών, ακολουθήθηκε βασικά το μοντέλο του κρατικού παρεμβατισμού, με τήρηση των προϋποθέσεων της νομισματικής σταθερότητας. Στις ανεπτυγμένες χώρες της δυτικής Ευρώπης η προσέγγιση αυτή συνδυάστηκε με τη δημιουργία κράτους πρόνοιας και κοινωνικών παροχών, υιοθέτηση κεντρικών πολιτικών για την ενεργή ενίσχυση της ζήτησης και ανάπτυξης νέο-κορπορατιστικών δομών διαπραγμάτευσης και συμβιβασμού³³.

Ταυτόχρονα, τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες στην Ευρώπη προχώρησε και το σχέδιο ενοποίησης της δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης. Η ιδέα της ενοποίησης

³⁰ Για την εξωτερική πολιτική της Γαλλίας υπό τον de Gaulle βλ. και: Serge Berstein- Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης 3. Διάσπαση και Ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, Αλεξάνδρεια, 1997, σ. 211-220.

³¹ Για την πολιτική σταθερότητα στη μεταπολεμική Ευρώπη βλέπε και Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, 2012, σ. 241-276.

³² Σε σχέση με το παραπάνω, ο John Young υπογράμμισε πως η μεταπολεμική πολιτική συναίνεση στην Ευρώπη, όπως στην περίπτωση της Γαλλίας και της Ιταλίας, στηρίχθηκε στον αποκλεισμό σημαντικών πολιτικών δυνάμεων. John W. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου, 1945-1991: Πολιτική Ιστορία*, Πατάκης 2002, σ. 24

³³ Barry Eichengreen, *The European Economy since 1945: Coordinated Capitalism and Beyond*, Princeton University Press, 2007, σ. 17-51.

τέθηκε αρχικά στα μεταπολεμικά ζητήματα με την γαλλική διακήρυξη του σχεδίου Schuman το 1950 και το πρώτο βήμα υλοποίησης στο οικονομικό πεδίο ήταν η σύσταση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ) που ιδρύθηκε το 1952, στην οποία συμμετείχαν η ΟΔΓ, η Γαλλία, η Ιταλία και οι χώρες της Benelux (Βέλγιο, Ολλανδία, Λουξεμβούργο). Κατόπιν, προχώρησαν οι συνθήκες της αμυντικής και πολιτικής συνεργασίας που οδήγησαν στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα που ιδρύθηκε από τη συνθήκη της Ρώμης, το 1957³⁴. Η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης πραγματοποιήθηκε με την ένθερμη υποστήριξη των ΗΠΑ, οι οποίες εκτιμούσαν πως μέσω της ενοποίησης η Δυτική Γερμανία θα μπορούσε να ανακάμψει γρηγορότερα και να ενσωματωθεί ομαλά στον ευρωπαϊκό χώρο, αλλά και ότι μια ενωμένη Ευρώπη θα μπορούσε να αντιμετωπίσει αποτελεσματικότερα την «απειλή» της σοβιετική διείσδυσης στην ευρωπαϊκή ενδοχώρα³⁵. Αντίστοιχα, για τους ευρωπαίους θιασώτες της ενοποίησης η ΕΟΚ έτεινε να σηματοδοτεί τους υψηλούς οικονομικούς ρυθμούς ανάπτυξης, την ευημερία για τις κοινωνίες και τη διεκδίκηση μιας νέας αναβαθμισμένης θέσης, εντός τους δυτικού συνασπισμού, για τις χώρες-μέλη³⁶.

Στον σοσιαλιστικό κόσμο και ιδιαίτερα στις λαϊκές δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης, η κυριαρχία της ΕΣΣΔ ήταν αδιαμφισβήτητη. Αν και η ΕΣΣΔ ήταν περισσότερο διατεθειμένη από τις ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο³⁷ να τηρήσει τις γεωπολιτικές συμφωνίες και να μη διαταράξει το συνεργατικό πνεύμα που κατακτήθηκε κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η έναρξη του Ψυχρού Πολέμου συνέβαλλε ώστε ο έλεγχος της στα κομμουνιστικά κόμματα των λαϊκών δημοκρατιών της ανατολικής Ευρώπης να καταστεί πολύ στενότερος³⁸. Το όραμα των «εθνικών δρόμων» προς το σοσιαλισμό για τις λαϊκές δημοκρατίες της ανατολικής Ευρώπης υποτάχθηκε ταχέως στις ιδιαίτερες ανάγκες της εξωτερικής πολιτικής και ασφάλειας της ΕΣΣΔ. Η μονοκρατορία του κόμματος έγινε

³⁴ Για μια σύντομη επισκόπηση της πορείας ευρωπαϊκής ενοποίησης της δεκαετίας του '50 και του 60' σε Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου, 1945-1991*, σ. 85-114.

³⁵ Armin Rappaport, «The United States and European Integration: The First Phase» *Diplomatic History* 5 (1981), σ. 121–150.

³⁶ Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου, 1945-1991*, σ. 106.

³⁷ Για μια σύντομη επισκόπηση της πρόσληψης της ΕΣΣΔ από το Ηνωμένο Βασίλειο αμέσως μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου βλ. Martin Kitchen, «British Policy towards the Soviet Union 1945-1948» στο Gabriel Gorodetsky (επιμ.) *Soviet Foreign Policy 1917-1991. A Retrospective*, Routledge, 1994, σ. 111-134.

³⁸ Geoffrey Roberts, *Stalin's War. From World War to Cold War, 1939-1953*, Yale University Press, 2006, σ. 296-320.

καθεστώς, ενώ πραγματοποιήθηκαν εκκαθαρίσεις όσων δεν συμμορφώνονταν με τις επιλογές του σοβιετικού κέντρου. Τα παραπάνω επιτάθηκαν μετά την ρήξη ΕΣΣΔ-Γιουγκοσλαβίας, που διόγκωσε την ανασφάλεια της ηγεσίας Στάλιν³⁹. Στο οικονομικό πεδίο, προτεραιότητα δόθηκε στην ταχεία εκβιομηχάνιση των χωρών της ανατολικής Ευρώπης, στη βάση κεντρικού σχεδιασμού με έμφαση τη βαριά βιομηχανία και προτεραιότητα την περιφερειακή επάρκεια του ανατολικού συνασπισμού και τις οικονομικές ανάγκες του Σοβιετικού κράτους⁴⁰.

Σημείο καμπής για τον σοσιαλιστικό κόσμο αποτέλεσε το 20^ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ, τον Φεβρουάριο του 1956, το οποίο εγκαινίασε την περίοδο της «αποσταλινοποίησης». Η εξέλιξη αυτή συνέβαλλε στην ανάπτυξη δύο βασικών διαδικασιών: η πρώτη διαδικασία ήταν πως προκάλεσε ρήγμα στην πίστη μεγάλου τμήματος υποστηρικτών και μελών των ΚΚ των δυτικών χωρών στη μονολιθική ενότητα, εφόσον η καταγγελία της Σταλινικής περιόδου στην πρώτη ολομέλεια της νεοεκλεγμένης κεντρικής επιτροπής του ΚΚΣΕ από τον Χρουστσόφ⁴¹, καταρράκωσε την αίγλη που είχε αποκτήσει η ΕΣΣΔ, υπό την ηγεσία

³⁹ Για μια συνοπτική επισκόπηση της «σταλινοποίησης» λαϊκών δημοκρατιών της ανατολικής Ευρώπης βλ. Eley, *Σφουρηλατώντας τη δημοκρατία. Ιστορία της Ευρωπαϊκής Αριστεράς, 1923-2000*, τ. Β', σ. 549-560· για μια πιο εκτεταμένη περιγραφή με υπόθεση εργασίας την περίπτωση της ανατολικής Γερμανίας βλ. Wilfried Loth, *Stalin's Unwanted Child. The Soviet Union, the German Question and the Founding of the GDR*, Macmillan Press – St. Martin's Press, 1998, και κυρίως τις επισημάνσεις στις σελίδες 15-19 και 122-127.

⁴⁰ Ivan T. Berend, *Central and Eastern Europe, 1944-1993: Detour from the periphery to the periphery*, Cambridge University Press, 1996, σ. 72-82

⁴¹ Παρότι στην ολομέλεια δεν είχαν καλεστεί οι αντιπρόσωποι των αδελφών κομμουνιστικών κομμάτων, το κείμενο της ομιλίας υπό τον τίτλο «για την προσωπολατρία και τις συνέπειες της» διέρρηξε στον Τύπο της δύσης, ενώ ολόκληρη η ομιλία δόθηκε στη δημοσιότητα από το υπουργείο εξωτερικών των ΗΠΑ, τον Ιούνιο του 1956. Nikita Sergeevich Khrushchev, *Για την προσωπολατρία και τις συνέπειές της*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, 2007· για μια θετική επισκόπηση και ερμηνεία των πρωτοβουλιών από-σταλινοποίησης του Χρουστσόφ βλέπε τα κείμενα του συλλογικού τόμου Stephen F. Cohen, Alexander Rabinowitch, Robert Sharlet (επιμ.), *The Soviet Union since Stalin*, Indiana University Press – The MacMillan, 1980 και ειδικά τις συμβολές των Alexander Rabinowitch, «Introduction», σ. 1-10· Roy A. Medvedev, «The Stalin Question», σ. 32-49· George W. Breslauer, «Khrushchev Reconsidered», σ. 50-70· σύμφωνα με την κριτική αποδόμηση που επιχείρησε ο Grover Furr (του οποίου το βιβλίο εστιάζει στην κατάρριψη των αποκαλύψεων των «εγκλημάτων Στάλιν» στην ομιλία του Χρουστσόφ) τα πιθανά κίνητρα της πρωτοβουλίας αποσταλινοποίησης του Χρουστσόφ εντοπίζονται στο: (α) να αποτρέψει πιθανές ενέργειες που θα επεσήμαναν τον ρόλο του στη μαζική καταστολή της δεκαετίας του '30 μεταθέτοντας όλη την ευθύνη στο πρόσωπο του Στάλιν, (β) την προσπάθεια να μετατοπίσει το ΚΚΣΕ σε διαφορετικά πολιτικές διαδρομές από την προηγούμενη περίοδο, (γ) να χρησιμοποιήσει την επίθεση ενάντια στον Στάλιν για να υπερκεράσει τα

Στάλιν, εξαιτίας της σπουδαίας συνεισφοράς της στην αντιφασιστική νίκη⁴². Η δεύτερη διαδικασία αφορούσε την τροφοδότηση της ελπίδας για επάνοδο στη διερεύνηση των εθνικών δρόμων προς τον σοσιαλισμό στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης και την προώθηση ριζικών μεταρρυθμίσεων στο μοντέλο σοσιαλιστικής οικοδόμησης, κυρίως στην Πολωνία και την Ουγγαρία⁴³. Η διάψευση αυτών των προσδοκιών, με τη σοβιετική εισβολή στην Ουγγαρία τον Νοέμβριο του 1956 και την ακύρωση των αλλαγών που προωθούνταν, αποδείκνυε πως μπορεί η νέα σοβιετική ηγεσία να καταδίκασε την πολιτική Στάλιν, αλλά δεν ήταν διατεθειμένη να αποποιηθεί τον πολιτικό έλεγχο στη σφαίρα επιρροής της⁴⁴. Ως εκ τούτου, η καταγγελία του Στάλιν, δίχως την ουσιαστική αλλαγή στην πολιτική ποδηγέτηση και τον έλεγχο των λαϊκών δημοκρατιών οδήγησε ώστε οι αρνητικές συνέπειες αυτής της καταδίκης να ήταν περισσότερες από τις όποιες θετικές, σε σχέση με το πολιτικό κύρος της ΕΣΣΔ στο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα.

Για πρώτη φορά μετά τη δεκαετία του '20 και την εμφάνιση του ρεύματος του Τροτσκισμού, άρχισε να αμφισβητείται στο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα ο ηγετικός ρόλος του ΚΚΣΕ. Σε αντίθεση όμως με τη διάσπαση της δεκαετίας του '20, αυτή την φορά η αμφισβήτηση δεν προερχόταν αποκλειστικά από κομμουνιστικά κόμματα ή τάσεις στο εσωτερικό των κομμουνιστικών κομμάτων αλλά και από μια μεγάλη σοσιαλιστική χώρα: την Κίνα. Πράγματι, το Κομμουνιστικό Κόμμα Κίνας (ΚΚΚ), με ηγέτη τον Μάο Τσε Τούνγκ, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, κατήγγειλε ανοιχτά τη μετα-Σταλινική ηγεσία του ΚΚΣΕ για δεξιά αναθεώρηση των ιδεολογικών και πολιτικών αρχών του κομμουνιστικού κινήματος⁴⁵. Παρότι δεν κατάφερε να ανατρέψει την πρωτοκαθεδρία του ΚΚΣΕ, καθότι με το ΚΚΣΕ συντάχθηκε εν τέλει η μεγάλη πλειονότητα των κομμουνιστικών κομμάτων της Ευρώπης, με ελάχιστες εξαιρέσεις (όπως ήταν το Κόμμα

υπόλοιπα μέλη της «συλλογικής ηγεσίας» του ΚΚΣΕ μετά το θάνατο του Στάλιν, (δ) να αποτρέψει το μεταρρυθμιστικό σχέδιο των παλιών συμμάχων του Στάλιν στο Πολιτικό Γραφείο της Κ.Ε. της ΕΣΣΔ ώστε να αποσπαστεί η κυβερνητική εξουσία από τα στελέχη του ΚΚΣΕ και να αποδοθεί σε εκλεγμένους από τα σοβιέτ. Grover Furr, *Khrushchev Lied*, Erythros Press and Media LLC, 2011, σ. 192-196.

⁴² Eley, *Σφυρηλατώντας τη δημοκρατία*, σ. 591-594.

⁴³ Στο ίδιο.

⁴⁴ Για τις κρίσεις σε Ουγγαρία και Πολωνία το 1956 και τη Σοβιετική επέμβαση βλ. Mark Kramer, «The Soviet Union and the 1956 Crises in Hungary and Poland: Reassessments and New Findings», *Journal of Contemporary History* 33 (1998), σ. 163–214.

⁴⁵ Για μια περιεκτική επισκόπηση της sino-σοβιετικής αντιπαράθεσης βλ. Lorenz M. Lüthi, *The Sino-Soviet Split: Cold War in the Communist World*, Princeton, 2008· Danhui Li και Yafeng Xia, *Mao and the Sino-Soviet Split, 1959–1973*, Lexington, 2018.

Εργασίας της Αλβανίας), η γραμμή που υποστήριξε το ΚΚΚ αποτέλεσε μια από τις βασικές αναφορές στην κριτική από τα αριστερά στα δυτικό-ευρωπαϊκά ΚΚ, που αναπτύχθηκε τη δεκαετία του '60. Μια ακόμη πηγή έμπνευσης για εγχειρήματα με επαναστατικές αναφορές στις χώρες της δυτικής Ευρώπης της δεκαετίας του '60 αποτέλεσαν και οι εθνικοί αγώνες και τα κινήματα για την αποτίναξη των δεσμών της αποικιοκρατίας και εξάρτησης στις χώρες της περιφέρειας.

Αυτή η ανάπτυξη του ενδιαφέροντος δεν ήταν τυχαία. Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο εντάθηκαν τα κινήματα και οι εθνικοί αγώνες για την ανεξαρτητοποίηση των πρώην αποικιών. Εμφανίστηκε έτσι μια σειρά νέων κρατών που συγκρότησε τις χώρες του «Τρίτου Κόσμου». Ο Τρίτος Κόσμος περιελάμβανε χώρες της περιφέρειας, οι οποίες επεδίωκαν να κατακτήσουν (ή είχαν σχετικά πρόσφατα κατακτήσει) την εθνική τους ανεξαρτησία και να υπάρξουν ως ανεξάρτητα κράτη, αποδεδουλευμένα από την ξένη εξάρτηση και επιρροή στο εσωτερικό τους. Στις περισσότερες των περιπτώσεων οι χώρες αυτές ήταν φτωχές, με χαμηλό επίπεδο βιομηχανικής ανάπτυξης, με μεγάλες διαφορές στο εσωτερικό τους, ευάλωτες προς την πολιτική αστάθεια και υπό καθεστώς δημογραφικής έκρηξης⁴⁶. Μέσα από τους κόλπους των χωρών του 3ου κόσμου προήλθε και το Κίνημα των Αδέσμευτων χωρών (Non-Aligned Movement), το οποίο συγκροτήθηκε επίσημα τον Σεπτέμβρη του 1961 στο συνέδριο του Βελιγραδίου. Μεταξύ των βασικών συντελεστών της συγκρότησης του κινήματος των Αδέσμευτων ήταν η Γιουγκοσλαβία, η Αίγυπτος, η Ινδία, η Γκάνα και η Ινδονησία ενώ συμμετείχε και η Κύπρος. Βασικοί σκοποί του Κινήματος των Αδέσμευτων ήταν ουδετερότητα απέναντι στην ψυχροπολεμική αντιπαράθεση και η υποστήριξη του εθνικού αυτό-προσδιορισμού απέναντι στις δυνάμεις της αποικιοκρατίας και του ιμπεριαλισμού, λειτουργώντας ως ένα φόρουμ συντονισμού των αναπτυσσόμενων κρατών στη διεθνή πολιτική⁴⁷.

⁴⁶ Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων*, σ. 441-475.

⁴⁷ Αναλυτικότερα για το «Κίνημα των Αδέσμευτων» βλ. Nataša Mišković, Harald Fischer και Tiné, Nada Boškovička (επιμ.), *The Non-Aligned Movement and the Cold War: Delhi, Bandung, Belgrade*, Routledge, 2014· Jürgen Dinkel, *The Non-Aligned Movement: Genesis, Organization and Politics (1927– 1992)*, Brill, 2019.

1.2. Η μετεμφυλιακή Ελλάδα (1950-1967)

1.2.1. Η μετεμφυλιακή Ελλάδα. Το πολιτικό πλαίσιο και οι σημαντικότερες πολιτικές εξελίξεις

Η έκβαση του Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949) με τη νίκη της παράταξης των εθνικοφρόνων κατοχύρωσε, εκτός των άλλων, την οργανική συμμετοχή της Ελλάδας στον δυτικό συνασπισμό⁴⁸. Η τυπική πολιτειακή μορφή της χώρας ήταν βασιλευόμενη αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Η κυβερνητική εξουσία, όμως, μπορούσε να ασκείται μόνο από κόμματα που ανήκαν στον «εθνικό κορμό» (όπου τα κριτήρια της ένταξης σε αυτόν ήταν η αδιαμφισβήτητη αποδοχή του ατλαντισμού και ο ανοιχτός, δεδηλωμένος και εμπράγματος αντικομμουνισμός), από τον οποίο ήταν σταθερά αποκλεισμένη η ελληνική Αριστερά. Αντίστροφα, η αμφισβήτηση αυτών των αξιωμάτων καθιστούσε, αυτοδικαίως, ύποπτους του φορείς της αμφισβήτησης για αντεθνικά αισθήματα, σύμφωνα με την επικρατούσα ιδεολογία⁴⁹. Κατά συνέπεια, η άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας στην Ελλάδα μετά τον Εμφύλιο, όφειλε όχι μόνο να λειτουργεί εντός του πλαισίου του δυτικού συνασπισμού αλλά και να ευθυγραμμίζεται με τις συγκεκριμένες γεωπολιτικές αναγκαιότητες των ΗΠΑ, κάθε φορά, εφόσον ο ρόλος της ήταν καθοριστικός στα πολιτικά

⁴⁸ Για τη στρατιωτική διάσταση αυτής της εξέλιξης με επίκεντρο την ανάπτυξη των αμερικάνικων στρατιωτικών δυνάμεων στην Ελλάδα τη δεκαετία του '50 βλ. Irene Lagani, «U.S. Forces in Greece in the 1950s» στο Simon W. Duke και Wolfgang Krieger (επιμ.), *U.S. Military Force in Europe: The Early Years, 1945 – 1970*, Westview Press, 1993, σ. 309 – 330.

⁴⁹ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967*, Σαββάλας, 2006, σ. 207-222· δηλωτικό αυτού του καθεστώτος κατά την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο ήταν και η συζήτηση στη Βουλή επί των προγραμματικών δηλώσεων της 1^{ης} κυβέρνησης Πλαστήρα τον Απρίλιο του 1950: οι αναφορές στον προσκεείμενο στην «Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου» (ΕΠΕΚ) Τύπο στα μέτρα ειρήνευσης: βαθμιαία χορήγηση αμνηστίας, προοπτική κατάργησης της Μακρονήσου, επανεξέταση των περιπτώσεων των δημοσίων υπαλλήλων που είχαν απολυθεί για λόγους πολιτικών φρονημάτων (παρότι ο ίδιος ο Πλαστήρας ενστερνιζόταν και αναπαρήγαγε τα αξιώματα της «εθνικοφροσύνης» στον πολιτικό του λόγο) παρείχαν έρεισμα στα κόμματα της αντιπολίτευσης ώστε να καταγγείλουν την κυβέρνηση για λόγους «εθνικής ασφάλειας», θέτοντας υπό αμφισβήτηση τον «εθνικό προσανατολισμό της» εξαιτίας της συμμετοχής της ΕΠΕΚ σε Κατερίνα Δέδε, *Η ανάδυση του Κέντρου στη μεταπολεμική Ελλάδα. Η Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2013, σ. 151-159.

πράγματα της χώρας⁵⁰. Η βασιλεία λειτουργούσε ως εγγυήτρια και σύμβολο αυτού του προσανατολισμού και είχε ενεργή και αυτόβουλη πολιτική παρέμβαση⁵¹. Αντίστοιχα και ο στρατός, ο οποίος εξασφάλιζε και κατοχύρωνε τη συνέχεια του πολιτικού και κοινωνικού καθεστώτος, σε κάθε περίπτωση⁵². Βέβαια, παρά την πολιτική ταύτιση στον γενικό προσανατολισμό, στον στρατό και τα ανάκτορα υπήρχαν και ιδιαίτερες πολιτικές επιδιώξεις⁵³, ωστόσο, οι όποιες πολιτικές πρωτοβουλίες που αναπτύσσονταν ήταν αυστηρά εντός του πλαισίου του κοινωνικού καθεστώτος όπως είχε αποκρυσταλλωθεί μετά τον Εμφύλιο και σε κάθε περίπτωση φρόντιζαν να μην αντιβαίνουν τα στρατηγικά συμφέροντα του ΝΑΤΟ στη χώρα. Η νίκη στον Εμφύλιο Πόλεμο της παράταξης των εθνοκοφρόνων και η στρατιωτική συντριβή της Αριστεράς δεν σήμαινε πως το πολιτικό καθεστώς που προέκυψε μετά το τέλος του πολέμου διέθετε και ευρεία κοινωνική συναίνεση. Πράγματι, τα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών τον Μάρτη του 1950 και τον Σεπτέμβρη του 1951 επεσήμαναν ότι αφενός οι κοινωνικές επιδιώξεις του εαμικού προγράμματος (εκδημοκρατισμός, λαϊκή πρόνοια, οικονομική ανάπτυξη προς όφελος των μικρών και μεσαίων στρωμάτων) συνέχιζαν να συνεγείρουν σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού, όπως αποτυπώθηκε στα ποσοστά των παρατάξεων της Αριστεράς (Δημοκρατική Παράταξη και, κατόπιν, της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς, ΕΔΑ) και της Εθνικής Προοδευτικής Ένωσης Κέντρου (ΕΠΕΚ)⁵⁴. Παράλληλα, τα παλιά κόμματα (το Κόμμα Φιλελευθέρων και το Λαϊκό Κόμμα) τα οποία, το δίχως άλλο, θεωρούνταν ακραιφνώς «εθνικά», φάνηκε πως είχαν χάσει την προπολεμική τους επιρροή.

⁵⁰ Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*. Καστανιώτης, 2008, σ. 32-35.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 22-25.

⁵² Δημήτρης Χαραλάμπης, *Πελαταιακές σχέσεις και λαϊκισμός: Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*. Εξάντας, 1989, σ. 125-184.

⁵³ Για μια ανασκόπηση των πολιτικών επιδιώξεων εντός των κόλπων του Στρατού κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο βλ. Δημήτριος Παπαδιαμάντης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2012.

⁵⁴ Για την εκλογική κοινωνιολογία της ΕΠΕΚ και την πολιτική εκπροσώπηση του εαμογενούς πληθυσμού βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η «καχεκτική» δημοκρατία, κόμματα και εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1967*, Πατάκης, 2000, σ. 102-124 και 132-153· (με έμφαση στις σχέσεις εκπροσώπησης «λαϊκού εαμογενούς μπλοκ» και του κεντρώου φαινομένου) Χριστόφορος Βερναρδάκης - Γιάννης Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, διαδικτυακή ανατύπωση 2012 (Εξάντας 1991), σ.178-238.

Το πολιτικό καθεστώς της μετεμφυλιακής περιόδου αποκρυσταλλώθηκε το 1952, με την εφαρμογή σε ισχύ του νέου Συντάγματος, το οποίο είχε καταρτιστεί εν μέσω του Εμφυλίου Πολέμου, επηρεαζόμενο σαφώς από αυτόν. Το επίσημο κείμενο συμπληρώθηκε με το ψήφισμα της 29ης Απριλίου 1952, όπου τα έκτακτα νομοθετικά μέτρα του Εμφυλίου Πολέμου κυρώθηκαν και διατηρήθηκαν σε ισχύ, περιορίζοντας τις ατομικές ελευθερίες και παγίωναν το καθεστώς των πολιτικών διακρίσεων, συγκροτώντας ένα «παρασύνταγμα», σύμφωνα με τον εύστοχο χαρακτηρισμό του Νίκου Αλιβιζάτου⁵⁵.

Η εμφάνιση του Ελληνικού Συναγερμού το 1951 και η ανάληψη από αυτόν της κυβερνητικής εξουσίας, με το 49,22% των ψήφων στις εκλογές που προηγήθηκαν, τον Νοέμβριο του 1952, παρείχε στους νικητές του Εμφυλίου, και στο καθεστώς που οικοδομούσαν, την αναγκαία πολιτική νομιμοποίηση. Ο Συναγερμός, με ηγέτη τον Αλέξανδρο Παπάγο (γενικό αρχηγό των ενόπλων δυνάμεων κατά την οριστική τους επικράτηση έναντι του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος, και πρόσωπο με εξέχων κύρος στις τάξεις της εθνοφοροσύνης) αποτέλεσε μια υπερβατική πολιτική κατάσταση των μεσοπολεμικών διαιρετικών τομών (βενιζελισμός- αντιβενιζελισμός) και παρουσιάστηκε ως μια ανασυνθετική πρωτοβουλία των «εθνικών δυνάμεων» πάνω στη νέα διαιρετική τομή «εθνικόφρονες – κομμουνιστές και συνοδοιπόροι»⁵⁶. Με τον Συναγερμό παγιώθηκε η δομή της μετεμφυλιακής πολιτικής κυριαρχίας και σχηματοποιήθηκαν τα χαρακτηριστικά της ελληνικής μετεμφυλιακής Δεξιάς, η οποία αποτέλεσε έκτοτε, τη βασική -αλλά όχι αποκλειστική – φιλοκαθεστωτική πολιτική παράταξη τη μετεμφυλιακή περίοδο.

Πράγματι, η ελληνική Δεξιά, αποτελούσε μάλλον τον πλέον αξιόπιστο συνομιλητή των ΗΠΑ, έχοντας, σε σχέση με το Κέντρο, ισχυρότερους δεσμούς με τον στρατό και το παλάτι. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα υπήρξαν παρεμβάσεις από αυτούς τους πόλους εξουσίας προς όφελος της Δεξιάς, ειδικά στις περιπτώσεις όπου τέθηκε υπό αμφισβήτηση

⁵⁵ Για το σύνταγμα και «παρασύνταγμα» της μετεμφυλιακής περιόδου βλ. αναλυτικότερα: Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, 1983, σ. 525-600.

⁵⁶ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Ελεγχόμενη Δημοκρατία, από το τέλος του Εμφυλίου έως τη Δικτατορία», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.9, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 9-46· για τον «υπερκομματικό» λόγο του Συναγερμού βλ. Βασίλειος Μουστάκας, *Η ίδρυση του Ελληνικού Συναγερμού: πλευρές πολιτικής και ιδεολογικής συγκρότησης, 1951-1952*, διπλωματική εργασία, ΠΜΣ Πολιτικών Επιστημών, Νομική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2012, σ. 99-103.

το μετεμφυλιακό status quo⁵⁷. Επίσης, η κατοχή του κρατικού μηχανισμού ήταν ένας σημαντικό εργαλείο δημιουργίας πολιτικής υποστήριξης προς τη Δεξιά, είτε ως μαζικός εργοδότης⁵⁸ είτε με τη χρήση προς όφελός της του μονοπωλίου της νόμιμης βίας και των ιδεολογικών μηχανισμών του Κράτους⁵⁹. Ειδικά οι περιοχές της υπαίθρου, δυνάμει της απομόνωσης τους και των δικτύων πατρωνίας, αποτελούσαν, στην πλειονότητά τους, μέχρι και τις εκλογές του '63, προπύργια των δεξιών κομμάτων, του Συναγερμού αρχικά και κατόπιν του διάδοχου κόμματος της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (ΕΡΕ)⁶⁰.

Η έναρξη του ένοπλου Κυπριακού αγώνα το 1955 για την ένωση με την Ελλάδα και η βίαιη καταστολή του από τους Βρετανούς προκάλεσε πολιτική αποσταθεροποίηση⁶¹ ενώ η διαδεδομένη αίσθηση πως οι ΗΠΑ δεν υποστήριζαν τους ελληνοκύπριους απέναντι στο Ηνωμένο Βασίλειο και την Τουρκία τροφοδότησε τα αντιδυτικά αισθήματα στην ελληνική κοινωνία⁶². Παράλληλα η Αριστερά, κατόρθωσε να ανταπεξέλθει στις πιέσεις που υφίσταντο την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο και ολοκλήρωσε με επιτυχία την πολιτική και οργανωτική της ανασυγκρότηση⁶³, επανερχομένη με δυναμική στα πολιτικά πράγματα. Ο χώρος του Κέντρου αντιμετώπιζε μεγάλες δυσχέρειες να αποσαφηνίσει μια διακριτή, μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς, φυσιογνωμία και αδυνατούσε να κατοχυρώσει έναν

⁵⁷ Όπως στις βουλευτικές εκλογές του 1961 ή το καλοκαίρι του 1965, που πραγματοποιείται η παρούσα έρευνα. Βέβαια, υπήρχαν και εξαιρέσεις σε αυτήν την υποστήριξη, κυρίως από το παλάτι σε περιόδους που βρέθηκε σε διένεξη με ηγέτες της δεξιάς παράταξης. Ενδεικτικά βλ. Παπαδιαμάντης, *Στρατός και πολιτική εξουσία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1949-1967)*, σ. 149-176· Ριζάς, *Η Ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο*, σ. 227-238 και 326-328.

⁵⁸ Το ζήτημα πραγματεύεται ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Θεμέλιο, 1987.

⁵⁹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία. Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Ολκός, 1974, σ. 112-121.

⁶⁰ Για την εκτενή ανάλυση της κοινωνιολογίας των εκλογών στη μετεμφυλιακή Ελλάδα βλ., Νικολακόπουλος, *Η «καχεκτική» δημοκρατία*.

⁶¹ Για μια σύντομη παρουσίαση του Κυπριακού ζητήματος από το 1950 έως και το 1974 βλ. Σωτήρης Ριζάς και Ιωάννης Στεφανίδης, «Το Κυπριακό Ζήτημα: ο αγώνας για ένωση, ανεξαρτησία και η τουρκική εισβολή» στο Παναγιωτόπουλος (επιμ), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 9, σ. 97-110.

⁶² Ioannis D. Stefanidis, *Stirring the Greek Nation: Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945-1967*, Routledge, 2016, σ. 169-190· για το πως αποτυπώθηκαν και πλαισιώθηκαν στον Τύπο βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα, 1947-1989*, Ασίνη, 2016, σ. 147-196.

⁶³ Για την πολιτική και οργανωτική ανασυγκρότηση της αριστεράς στην Ελλάδα κατά την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο βλ.: Μιχάλης Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ: Η ραγδαία ανασυγκρότηση της αριστεράς και οι μετεμφυλιακές πολιτικές αναγκαιότητες*, Στοχαστής, 2011.

αυτοτελή πολιτικό λόγο και ρόλο στα πράγματα⁶⁴. Αντίρροπες δυνάμεις και στρατηγικές αναπτύσσονταν στο εσωτερικό του, στοιχείο που το ταλάνισε καθ' όλη τη δεκαετία του '50.

Μετά τον θάνατο του Παπάγου το 1955, την ηγεσία της δεξιάς παράταξης ανέλαβε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, κατόπιν ευνοϊκής παρέμβασης του Παλατιού⁶⁵, ο οποίος προχώρησε στην ίδρυση της ΕΡΕ. Ωστόσο, η μεθόδευση του εκλογικού νόμου, με την ψήφιση νόμου που ευνοούσε την ΕΡΕ έναντι των άλλων πολιτικών κομμάτων οδήγησε στη δημιουργία της Δημοκρατικής Ένωσης (Δ.Ε.), η οποία αποτελούσε εκλογικό συνασπισμό των κομμάτων του Κέντρου με την ΕΔΑ. Αν και ο χαρακτήρας του συνασπισμού της Δ.Ε. ήταν αυστηρά καθορισμένος ως εκλογικό μέτωπο και μόνο⁶⁶, εντούτοις υπήρξε το προοίμιο της μετεξέλιξης της πολιτικής διαιρετικής τομής από το σχήμα «εθνικόφρονες-μη εθνικόφρονες» στο σχήμα «δεξιά-αντιδεξιά» της δεκαετίας του '60⁶⁷. Επιπλέον, η Αριστερά κατάφερε να άρει, έστω και συγκυριακά, τον πολιτικό της εξοστρακισμό, αυξάνοντας το πολιτικό της κύρος.

Στις εκλογές του Φλεβάρη του 1956 την πρώτη θέση κατέλαβε ο συνασπισμός της Δ.Ε. με μικρή διαφορά από τη δεύτερη ΕΡΕ: 48,15%, έναντι 47,38%. Παρά την εκλογική της ήττα, λόγω του εκλογικού συστήματος, η ΕΡΕ κατάφερε να συγκροτήσει αυτοδύναμη κυβέρνηση, εκλέγοντας 165 βουλευτές έναντι 132 της Δ.Ε. Ωστόσο η πρώτη κυβέρνηση της ΕΡΕ δεν είχε επαρκή πολιτική νομιμοποίηση για να μακροημερεύσει, γεγονός που συνέβαλλε τα μέγιστα ώστε να πραγματοποιηθούν οι επόμενες βουλευτικές εκλογές σχετικά σύντομα, την άνοιξη του 1958. Παρότι τις εκλογές της 11ης Μαΐου του 1958 τις κέρδισε άνετα η ΕΡΕ, με ποσοστό που έφθασε το 41,16%, το 24,42% που πέτυχε η ΕΔΑ, με το οποίο κατέλαβε τη δεύτερη θέση και κατέστη αξιωματική αντιπολίτευση (αφήνοντας στην 3η θέση το Κόμμα των Φιλελευθέρων των Σ. Βενιζέλου και Γ. Παπανδρέου που απέσπασε ποσοστό της τάξεως του 20,67%), προκάλεσε σοκ στο μετεμφυλιακό καθεστώς. Η άνοδος της ΕΔΑ ήταν προϊόν, καταρχήν, της επανασυσπείρωσης γύρω της των

⁶⁴ Σωτήρης Καραγιάννης, *Ο κεντρώος πολιτικός χώρος στη μεταπολεμική Ελλάδα (1944-1961). Διάγνωση-Οριοθέτηση-Ερμηνεία*, διδακτορική διατριβή, Πάντειος Ανώτατη Σχολή Πολιτικών Επιστημών (ΠΑΣΠΕ), 1984, σ. 34 και 233-262.

⁶⁵ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, Τόμος Β', Παπαζήσης, 1978, σ. 377-380.

⁶⁶ Για να συγκροτηθεί ο συνασπισμός η ΕΔΑ χρειάστηκε να κάνει σημαντικότερες πολιτικές υποχωρήσεις και μάλιστα είχε προβλεφθεί πως σε ενδεχόμενη νίκη της ΔΕ, η κυβέρνηση θα συγκροτούταν δίχως την ψήφο των (εκλεγμένων με τη ΔΕ) βουλευτών της ΕΔΑ.

⁶⁷ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Ελεγχόμενη Δημοκρατία, από το τέλος του Εμφυλίου έως τη Δικτατορία».

στρωμάτων που συνεγείρονταν από την πολιτική παρακαταθήκη του ΕΑΜ⁶⁸. Η επανασυσπείρωση αυτή επιτεύχθηκε δυνάμει και των πολιτικών της επιτυχιών την προηγούμενη περίοδο, αλλά και της πετυχημένης της οργανωτικής ανασυγκρότησης μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Ειδικότερα, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η συμβολή της ΕΔΑ στις κινητοποιήσεις συμπαραστάσης στον αγώνα της Κύπρου⁶⁹. Την ίδια περίοδο, ο χώρος του Κέντρου μαινόταν από εσωτερικές έριδες ενώ οι σημαντικότεροι ηγέτες του «φλέρταραν» πολιτικά είτε με την ΕΡΕ, είτε με φανατικούς αντικομμουνιστές όπως ήταν ο (ηγέτης της Χ και κατόπιν της ΕΟΚΑ) Γεώργιος Γρίβας. Συνεπώς, δεν κατάφερε να διαφοροποιηθεί ρητά από τη στρατηγική και τη φυσιογνωμία της Δεξιάς και να προωθήσει μια διαφορετική πολιτική⁷⁰.

Με την εκλογική επιτυχία της Αριστεράς το '58 το μετεμφυλιακό καθεστώς εισήλθε σε νέα φάση με ένταση του αυταρχισμού, κλιμάκωση των διώξεων ενάντια στον «εσωτερικό εχθρό» και επίταση της κρατικά ενορχηστρωμένης αντικομμουνιστικής δραστηριότητας⁷¹. Άλλες σημαντικές πολιτικές εξελίξεις της δεύτερης διακυβέρνησης της ΕΡΕ (1958-1961) ήταν οι συμφωνίες της Ζυρίχης και Λονδίνου για την Κύπρο, το 1959, με τις οποίες ιδρύθηκε η Κυπριακή Δημοκρατία στη βάση της εγγυημένης ανεξαρτησίας

⁶⁸ Νικολακόπουλος, *Η «καχεκτική» δημοκρατία*, σ. 236-246· Βερναρδάκης- Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, σ. 218-222.

⁶⁹ Για το ζήτημα, βλ. αναλυτικότερα: Αντώνης Αντωνίου, *Ελληνική αριστερά και κυπριακό ζήτημα στη δεκαετία του 1950*, διδακτορική διατριβή, τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2016.

⁷⁰ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, Τόμος Γ', Παπαζήσης, 1978, σ. 267-268, 296, 508, 552-554.

⁷¹ Οι διώξεις δεν ασκήθηκαν μόνο στους οπαδούς και τα μέλη της ΕΔΑ αλλά και εναντίων κορυφαίων στελεχών, όπως ήταν για παράδειγμα ο Μανόλης Γλέζος, ήρωας της Εθνικής Αντίστασης και διευθυντής της εφημερίδας «Αυγής», ο οποίος συνελήφθη και φυλακίστηκε το 1958 με την κατηγορία της «κατασκοπίας» λόγω συνάντησης του με τον Γενικό Γραμματέα του ΚΚΕ, Κολιγιάννη, ο οποίος είχε έρθει παράνομα στη χώρα. Για την ανάπτυξη των μηχανισμών «καταπολέμησης του κομμουνισμού» μετά το 1958 βλ. Ιωάννης Στεφανίδης, «Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του «αντικομμουνιστικού αγώνος» 1958-1961», *Μνήμων*, 29 (2008), σ. 199-241· για τη δίωξη και φυλάκιση του Γλέζου, Τάσος Κωστόπουλος, «Όταν ο ήρωας ήταν «προδότης»», εφ. *Εφημερίδα των Συντακτών*, 4-5.4.2020.

και του δικαιοδικού συστήματος διακυβέρνησης⁷², όπως επίσης και η δρομολόγηση των διαδικασιών ένταξης στην ΕΟΚ από την κυβέρνηση Καραμανλή⁷³.

Οι εκλογές της 29ης Οκτωβρίου του 1961 αποτέλεσαν το απόγειο των πιέσεων και του αυταρχισμού, ειδικά από τη στιγμή μάλιστα που δεν κατέστη εφικτό να ψηφιστεί ένα εκλογικό σύστημα το οποίο θα θεσμοθετούσε την πολιτική απομόνωση της Αριστεράς, όπως ήταν οι διεργασίες για το εκλογικό σύστημα των «συγγενών κομμάτων»⁷⁴. Καταρτίστηκαν μάλιστα και οργανωμένα σχέδια άσκησης πιέσεων, με τη συνεργασία κυβερνητικών υπηρεσιών και του στρατού⁷⁵. Παράλληλα, ενόψει των εκλογών ενοποιήθηκε ο χώρος του Κέντρου με την ίδρυση της Ενώσεως Κέντρου (ΕΚ). Η ΕΚ συμφωνήθηκε να καθοδηγείται από οκταμελή διοικούσα επιτροπή, αποτελούμενη από όλες τις βασικές ηγετικές προσωπικότητες των κεντρικών σχηματισμών που την ίδρυσαν, με πρόεδρο τον Γεώργιο Παπανδρέου.

Στις εκλογές του Οκτώβρη του 1961 πρώτο κόμμα εξελέγη η ΕΡΕ, με το 50.81% των ψήφων, ακολούθησε ο συνασπισμός ΕΚ- Κόμμα Προοδευτικών με το 33,66% και στη 3η θέση το Πανδημοκρατικό Αγροτικό Μέτωπο Ελλάδος (ΠΑΜΕ), εκλογικός συνδυασμός της ΕΔΑ και των συνεργαζόμενων με αυτήν, με το 14,63% των ψήφων. Τις εκλογές στιγμάτισαν οι εκτεταμένες καταγγελίες για άσκηση τρομοκρατίας («βίας») και εκλογικών παρατυπιών («νοθείας») στα κόμματα και τους υποστηρικτές των συνδυασμών της αντιπολίτευσης⁷⁶. Προϊόν της τρομοκρατίας, των εξαναγκασμών και των παρατυπιών, ιδίως στην ύπαιθρο, ήταν η μεταφορά ενός σημαντικού ποσοστού της εκλογικής υποστήριξης από την ΕΔΑ στην ΕΡΕ⁷⁷.

⁷² Για τις συμφωνίες της Ζυρίχης-Λονδίνου, την αποδοχή τους αλλά και τις αντιδράσεις βλ. Σοφία Αργυρίου, *Το εθνικό κίνημα των Ελληνοκυπρίων κατά την τελευταία περίοδο της αγγλοκρατίας, 1945-1960*, διδακτορική διατριβή, τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2014, σ. 499-517.

⁷³ Αναλυτικότερα για το ζήτημα βλ. Μαριέττα Μινώτου, *Η Ελλάδα στο σταυροδρόμι των ευρωπαϊκών επιλογών 1957-1959. Η απόφαση της κυβέρνησης Κωνσταντίνου Καραμανλή για τη σύνδεση με την ΕΟΚ*, Παπαζήσης, 2019.

⁷⁴ Νικολακόπουλος, *Η «καχεκτική» δημοκρατία*, σ. 264-265.

⁷⁵ Στεφανίδης, «Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του "αντικομμουνιστικού αγώνος" 1958-1961» για την εμπλοκή του Στρατού και ιδιαίτερα της ομάδας των μετέπειτα απριλιανών πραξικοπηματιών Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Πως φτάσαμε στην 21^η Απριλίου, Εφημερίδα των Συντακτών*, 2017, σ. 45-50.

⁷⁶ Αναλυτικότερα ΕΔΑ, *Μαύρη βίβλος. Το εκλογικό πραξικόπημα της 29^{ης} Οκτωβρίου 1961*, Το Ποντίκι, 1996.

⁷⁷ Νικολακόπουλος, *Η «καχεκτική» δημοκρατία*, σ. 274-282.

Η ΕΚ και η ΕΔΑ αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν τα αποτελέσματα των εκλογών και την κυβέρνηση της ΕΡΕ που προέκυψε από αυτές, υποστηρίζοντας πως η έκβαση των εκλογών ήταν αποτέλεσμα «βίας και νοθείας». Η άρνηση αυτή συνιστούσε τη βασική στρατηγική των κομμάτων της ΕΚ και της ΕΔΑ τη διετία 1961-1963, με βασική διεκδίκηση την πτώση της κυβέρνησης της ΕΡΕ και την προκήρυξη νέων, τίμιων, εκλογών. Στο πλαίσιο του «Ανένδοτου αγώνα»⁷⁸, όπως ονομάστηκε, πραγματοποιήθηκαν συγκεντρώσεις σε ολόκληρη την χώρα ενώ ο ηγέτης της ΕΚ, Γεώργιος Παπανδρέου, αναδείχτηκε σαν κεντρική φυσιογνωμία και εκφραστής των παραπάνω διεκδικήσεων.

Ο «Ανένδοτος» δεν αποτέλεσε μια απλή αντιπολιτευτική στρατηγική των κομμάτων αλλά τροφοδότησε την εμφάνιση ενός συγκρουσιακού κύκλου⁷⁹ και την επίταση των κινηματικών διεκδικήσεων, οι οποίες συναντιόντουσαν στο αίτημα του εκδημοκρατισμού. Δυνάμει αυτών των εξελίξεων, η κυβέρνηση βρέθηκε σύντομα σε κρίση, ενώ οι σχέσεις μεταξύ του Παλατιού και της ηγεσίας της ΕΡΕ επιδεινώνονταν

⁷⁸ Για μια ανασκόπηση του «ανένδοτου» με έμφαση στην επίδραση του στις πολιτικές ελίτ βλ. Χρήστος Χρηστίδης, *Ο ανένδοτος αγώνας της Ένωσης Κέντρου: Από τις εκλογές του 1961 στην παραίτηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή*, διδακτορική διατριβή, τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2012· για τον λόγο της ηγεσίας της ΕΚ στο πλαίσιο του «ανένδοτου» και τη σχέση του με τις κοινωνικές διεκδικήσεις της διετίας 1961-1963 βλ. Κωνσταντίνος Λαμπράκης, *Το «σταυρικό πρόβλημα»: ερμηνευτικές προσεγγίσεις, στρατηγικές και συγκρούσεις στον χώρο της ελληνικής Αριστεράς, την δεκαετία του 60, για την Ένωση Κέντρου*, διπλωματική εργασία, ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2015, σ. 35-61.

⁷⁹ Σύμφωνα με την εισήγηση του Sidney Tarrow ο ορισμός μιας περιόδου ως «συγκρουσιακού κύκλου» στοιχειοθετείται όταν κορυφώνεται η κοινωνική σύγκρουση σε όλο το φάσμα ενός δοσμένου κοινωνικού σχηματισμού, μέσω της γρήγορης διάχυσης της συλλογικής δράσης από τους περισσότερο εξοικειωμένους με τη συλλογική δράση δρώντες (κοινωνικές ομάδες ή κατηγορίες) σε λιγότερο εξοικειωμένους, την καινοτομία στις μορφές διαμαρτυρίας, την τροποποίηση παλαιότερων και τη διαμόρφωση νέων νοηματικών πλαισιώσεων της συλλογικής δράσης, συνδυασμού οργανωμένης και ανοργάνωτης συμμετοχής και εντονότερη αλληλεπίδραση ανάμεσα στους διεκδικητές και τις αρχές, Sidney Tarrow, *Power in Movement*, Cambridge University Press, 2011 (3η αναθεωρημένη έκδοση), σ. 199· τη μελέτη της δεκαετίας του '60 στην Ελλάδα ως συγκρουσιακό κύκλο την πρωτό-εισηγήθηκε ο Σεραφεΐμ Ι. Σεφεριάδης στο «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: Η «σύντομη» δεκαετία του '60 ως συγκρουσιακός κύκλος» στο Άλκης Ρήγος, Σεραφεΐμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης – Καστανιώτης, 2008, σ. 55-77· για την τεκμηρίωση της δεκαετίας του '60 ως «συγκρουσιακό κύκλο» σε Δημήτρης Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος της διαμαρτυρίας του '60. Συλλογική δράση και δημοκρατία στην προδικτατορική Ελλάδα*, Νήσος, 2015.

διαρκώς⁸⁰. Η κοινωνική διαμαρτυρία κλιμακωνόταν, οι συγκεντρώσεις του «Ανένδοτου» ήταν μαζικές, ενώ η προσπάθεια Καραμανλή να αναλάβει την πρωτοβουλία των κινήσεων μέσω της αναθεώρησης του Συντάγματος για την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας⁸¹ απέτυχε.

Η δολοφονία του συνεργαζόμενου με την ΕΔΑ βουλευτή Γρηγόρη Λαμπράκη στην Θεσσαλονίκη, τον Μάιο του 1963, από μέλη του, κρατικά ενορχηστρωμένου, δικτύου αντικομμουνιστικών οργανώσεων, κατά τη διάρκεια αντισυγκέντρωσης, ενέτεινε την κοινωνική αγανάκτηση και προκάλεσε ισχυρότατους κλυδωνισμούς στο καθεστωτικό μπλοκ εξουσίας⁸². Πράγματι, με αφορμή τη σύγκρουση Καραμανλή – Ανακτόρων και υπό το βάρος του κλίματος κοινωνικής δυσaréσκειας και διαμαρτυρίας η κυβέρνηση της ΕΡΕ παραιτήθηκε στις 19 Ιουνίου του 1963. Ακολούθως, το Παλάτι έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον εξωκοινοβουλευτικό υπουργό εμπορίου της κυβέρνησης Καραμανλή, έμπιστο των Ανακτόρων, Παναγιώτη Πιπινέλη. Η ΕΚ και η ΕΔΑ διαφώνησαν με την ανάθεση της εντολής στον Πιπινέλη και τη νέα κυβέρνηση που σχηματίστηκε, με τη στήριξη των βουλευτών της ΕΡΕ, και επεδίωξαν τη συγκρότηση υπηρεσιακής κυβέρνησης, κοινής εμπιστοσύνης η οποία θα αναλάμβανε την ευθύνη διεξαγωγής «ελεύθερων και τίμιων» εκλογών, σε σύντομο χρονικό διάστημα. Η ΕΚ, μάλιστα, απείλησε με αποχή εάν δεν γίνονταν αποδεκτοί οι παραπάνω όροι.

Τα ανάκτορα, πράγματι, ανταποκρίθηκαν στο αίτημα της ΕΚ και έτσι, στις 28 Σεπτεμβρίου του 1963 σχηματίστηκε υπηρεσιακή κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον πρόεδρο του Αρείου Πάγου, Στυλιανό Μαυρομιχάλη, η οποία έλαβε κάποια βασικά μέτρα (αφοπλισμός των Ταγμάτων Εθνοφυλακής Άμυνας (ΤΕΑ), αντικατάσταση των διορισμών από την κυβέρνηση Νομαρχών με Εισαγγελείς, αλλαγές στην ηγεσία των σωμάτων ασφαλείας) ώστε να διεξαχθούν οι εκλογές της 3ης Νοεμβρίου του 1963 δίχως τους εξαναγκασμούς του '61 και με αδιάβλητο τρόπο. Στις εκλογές την πρώτη θέση κατέλαβε η ΕΚ με το 42,4% των ψήφων, ακολούθησε η ΕΡΕ υπό την ηγεσία του Κ. Καραμανλή με το 39,37%, την 3η θέση κατέλαβε η ΕΔΑ, με 14,34% και 4ο το Κόμμα των Προοδευτικών

⁸⁰ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τ. Δ', Παπαζήσης, 1986, σ. 176-181 και 246-249.

⁸¹ Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, σ. 230-239, 542-554.

⁸² Evi Gkotzaridis, «“Who Really Rules this Country?” Collusion between State and Deep State in Post-Civil War Greece and the Murder of Independent MP Grigorios Lambrakis, 1958–1963», *Diplomacy & Statecraft* 28 (2017), σ. 646-673.

του Μαρκεζίνη, με 3,73%. Η εκλογική επιτυχία του Κέντρου ήταν αποτέλεσμα της αμφίπλευρης ανάπτυξης σε βάρος της ΕΔΑ και της ΕΡΕ⁸³.

Παρά την επιτυχία της, η ΕΚ δεν είχε τη δυνατότητα να συγκροτήσει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Συνεπώς, οι πολιτικές επιλογές ήταν συγκεκριμένες: είτε να αναζητήσει τη συνεννόηση με την ΕΡΕ συγκροτώντας κυβέρνηση της κεντροδεξιάς, με συνέπεια την ακύρωση του «Ανένδοτου» που ήταν κομβικός για την ανάληψη της πολιτικής εκπροσώπησης του ΕΑΜογενούς κοινωνικού μπλοκ⁸⁴, είτε να στηριχθεί στην ψήφο κριτικής υποστήριξης που η ΕΔΑ ήταν διατεθειμένη να της παράσχει, πράγμα απαράδεκτο για δυτικό κυβερνητικό κόμμα: είτε η διεκδίκηση, εκ νέου, της αυτοδυναμίας, πράγμα που ήταν, τούτων δοθέντων, μονόδρομος. Προκηρύχθηκαν έτσι νέες εκλογές για τις 16 Φεβρουαρίου του 1964. Στο διάστημα που μεσολάβησε η ΕΚ, με την εύνοια του Βασιλιά Παύλου, σχημάτισε κυβέρνηση μειοψηφίας που τη βοήθησε να ενισχύσει το ρεύμα κοινωνικής υποστήριξης υπέρ της, με νομοθετικές πρωτοβουλίες προς όφελος των μεσαίων και κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων (ιδίως των αγροτών) και ενίσχυσης του κοινωνικού κράτους. Επίσης, προώθησε μια σειρά από μέτρα ειρήνευσης: απόλυση πολιτικών κρατούμενων και εξόριστων, αποκλιμάκωση της καταστολής των υπηρεσιών ασφάλειας που τρομοκρατούσαν τους πολίτες, ειδικά στην ύπαιθρο⁸⁵. Παράλληλα, σημαντικές εξελίξεις υπήρξαν και στις ηγεσίες της ΕΚ και της ΕΡΕ: Παραμονές των εκλογών πέθανε ο Σοφοκλής Βενιζέλος, δεύτερος στην ιεραρχία του Κέντρου και

⁸³ Σύμφωνα με την ανάλυση των εκλογικών ποσοστών από τον Ηλία Νικολακόπουλο, αν και το ποσοστό της ΕΔΑ το 1963 δεν απείχε πολύ από αυτό το 1961, 14,63% στις εκλογές του '61 έναντι 14,34% στις εκλογές του '63, η σύνθεση του ήταν πολύ διαφορετική: Το ποσοστό του '61 ήταν αποτέλεσμα των πολύ χαμηλών ποσοστών στην ύπαιθρο λόγω της τρομοκρατίας που ασκήθηκε, ενώ το '63 αφορούσε την πτώση των ποσοστών της ΕΔΑ προς όφελος την ΕΚ στα αστικά κέντρα, η οποία όμως υπερκαλύφθηκε από την ανάκαμψη της ΕΔΑ στην ύπαιθρο, λόγω των ομαλότερων συνθηκών που διεξήχθησαν οι εκλογές. Κατά συνέπεια, ο Νικολακόπουλος υπογράμμισε πως η ΕΚ ανέλαβε την πολιτική εκπροσώπηση στρωμάτων που εκπροσωπούσε, έως τότε, η Αριστερά, Νικολακόπουλος, *Η «καχεκτική» δημοκρατία*, σ. 319-323. Τα ίδια συμπεράσματα προκύπτουν και από την ανάλυση των Θεόδωρου Χατζηπαντελή και Γιάννη Ανδρεάδη, «Οι μετακινήσεις των ψηφοφόρων προς την Ένωση Κέντρου στις βουλευτικές εκλογές του 1963 και του 1964», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 29 (2007), σ. 90-111.

⁸⁴ Χρήστος Κ. Τυροβούζης, «Ο Γεώργιος Παπανδρέου και το κοινωνικό δυναμικό του «Κεντρώου» χώρου (1946-1967): Μια πρώτη προσέγγιση» στο Παύλος Πετρίδης – Γιώργος Αναστασιάδης (επιμ.) *Γεώργιος Παπανδρέου – 60 χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, 1994, σ. 459-477.

⁸⁵ Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τ. Δ', σ. 339-343.

ανταγωνιστής του Παπανδρέου, ενώ στην ΕΡΕ, αντίστοιχα, την ηγεσία ανέλαβε ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, μετά την αποχώρηση του Καραμανλή και την εγκατάσταση του στο Παρίσι, τον Δεκέμβριο του 1963.

Τα αποτελέσματα των εκλογών του Φλεβάρη του 1964 ήταν ένας νέος, μεγαλύτερος αυτή τη φορά, θρίαμβος για την ΕΚ, η οποία απέσπασε ποσοστό 52,72%, (το οποίο της παρείχε τη δυνατότητα να συγκροτήσει αυτοδύναμη κυβέρνηση εφόσον διέθετε 171 έδρες στο κοινοβούλιο) έναντι 35,26% του συνασπισμού της ΕΡΕ- Κόμμα των Προοδευτικών και 11,80% της ΕΔΑ. Η ΕΚ μέσα σε διάστημα τριών μηνών εκτινάχθηκε 10 ποσοστιαίες μονάδες. Ο κύριος όγκος των ψήφων προερχόταν, αυτή τη φορά, από τη Δεξιά, η οποία απώλεσε το 18% περίπου της εκλογικής της δύναμης. Απώλειες σημείωσε και η ΕΔΑ, πιο περιορισμένες ωστόσο, εφόσον σε 24 εκλογικές περιφέρειες δεν παρουσίασε συνδυασμούς, καλώντας τους οπαδούς της να υποστηρίξουν τα ψηφοδέλτια της ΕΚ. Ως εκ τούτου, από τις 2,5% ποσοστιαίες μονάδες που έχασε η ΕΔΑ ανάμεσα στις δύο εκλογικές αναμετρήσεις Νοεμβρίου και Φεβρουαρίου προς όφελος της ΕΚ, μόνο το 1% αποτύπωνε την πραγματική μετακίνηση των ψηφοφόρων⁸⁶.

Η διακυβέρνηση της ΕΚ επιχείρησε να ισορροπήσει ανάμεσα σε δύο αντίρροπες δυνάμεις: αφενός να μην υπερέβαινε τα (εξαιρετικά περιορισμένα) όρια του μετεμφυλιακού καθεστώτος στην προώθηση του εκδημοκρατισμού, αφετέρου να μην αποξενωθεί εντελώς από τις προσδοκίες και τις διεκδικήσεις των κοινωνικών δυνάμεων που ανέλαβε την πολιτική εκπροσώπηση. Κατά συνέπεια, τα κέντρα εξουσίας του μετεμφυλιακού καθεστώτος συνειδητοποιούσαν ότι η διακυβέρνηση της ΕΚ υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου, ανεξάρτητα από τη θέληση του ηγέτη της, μπορούσε δυνητικά οδηγήσει σε καταστάσεις μη απολύτως ελεγχόμενες. Ταυτόχρονα, οι προσδοκίες που πυροδότησε στους κινηματικούς δρώντες αλλά και στους υποστηρικτές η ανάληψη από την ΕΚ της κυβερνητικής εξουσίας ήταν πολύ μεγαλύτερες από αυτά που είχε διάθεση η κυβέρνηση της ΕΚ να ικανοποιήσει. Πράγματι, η στρατηγική της ισορροπίας της ΕΚ συνέβαλε αφενός σε κλιμάκωση των κοινωνικών διεκδικήσεων με σκοπό την ολοκλήρωση των μέτρων εκδημοκρατισμού⁸⁷, αφετέρου σε ένταση των αμφιβολιών από το καθεστώς.

Η συνθήκη αυτή άρχισε να αντικατοπτρίζεται και εσωτερικό της ΕΚ, όπου αφενός άρχισε να συγκροτείται μια αριστερή πτέρυγα, από νεολαίους και διανοούμενους και

⁸⁶ Νικολακόπουλος, *Η «καχεκτική» δημοκρατία*, σ. 334-337.

⁸⁷ Για την τεκμηρίωση βλ. Βερναρδάκης-Μαυρή, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, σ. 150-158· Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60*, σ. 142-167, 266-277.

κεντρικό εκφραστή τον Ανδρέα Παπανδρέου και αφετέρου να αυξάνει η ανησυχία σε κεντρικούς πολιτικούς και εκδότες που διατηρούσαν δεσμούς με την κατεστημένη τάξη. Σημαντικοί σταθμοί αυτής της πορείας ήταν η νέα ήττα της δεξιάς στις δημοτικές εκλογές του Ιουλίου του 1964, όπου οι δημοτικοί σχηματισμοί που είχαν την υποστήριξη της ΕΔΑ σημείωσαν σημαντικές επιτυχίες, ειδικά στους δήμους της Αθήνας και του Πειραιά⁸⁸, η πανελλαδική ανάπτυξη της Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη (ΔΝΛ), που προήλθε από τη συγχώνευση της νεολαίας της ΕΔΑ με τη Δημοκρατική Κίνηση Νέων «Γρηγόρης Λαμπράκης» (ΔΚΝΓΛ)⁸⁹, η δυσαρέσκεια των ΗΠΑ για τη στάση του Γεωργίου Παπανδρέου στις διαπραγματεύσεις για το Κυπριακό⁹⁰, αλλά και η έρευνα για το σχέδιο «Περικλής» για την χειραγώγηση των εκλογών του 1961⁹¹.

Οι παραπάνω εξελίξεις τροφοδότησαν τις διεργασίες για την ανοιχτή πολιτική επέμβαση των εξωκοινοβουλευτικών καθεστωτικών κέντρων, με σκοπό να προκαλέσουν την πτώση της κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου. Ενορχηστρωτής των διεργασιών αυτών ήταν το Παλάτι⁹². Η προετοιμαζόμενη παρέμβαση είχε ως ζητούμενο την πτώση της κυβέρνησης Παπανδρέου και την αντικατάστασή της από κυβέρνηση κεντρικών στελεχών της εμπιστοσύνης των ανακτόρων, η οποία θα στηριζόταν στην κοινοβουλευτική ομάδα

⁸⁸ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Δημοτικές εκλογές 1964», σε *Αρχειοτάξιο 2* (Ιούνιος 2000), σ. 87-93.

⁸⁹ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Σύντομη αναδρομή στην ιστορία των κινημάτων της αριστερής νεολαίας και η Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη (1950-1967) στο Ιωάννα Παπαθανασίου, Πολίνα Ιορδανίδου, Άντα Κάπολα, Τάσος Σακελλαρόπουλος, Αγγελική Χριστοδούλου (επιμ.), *Η νεολαία Λαμπράκη τη Δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές εκθέσεις Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς - Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.*, 2008, σ. 31-110.

⁹⁰ Για την ενόχληση των ΗΠΑ για τη στάση Γεωργίου Παπανδρέου, βλ. τη μαρτυρία του George Ball, ο οποίος συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις για τη διευθέτηση της Κυπριακής κρίσης του καλοκαιριού του 1964 ως Υφυπουργός (Under Secretary) του State Department: George W. Ball, *The past has another pattern, Memoirs*, Norton, 1982, σ. 355-358.

⁹¹ Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, *Η παραγμένη εξαετία (1961-1967)*, τ. Α', Προσκήνιο, 1997, σ. 259-264.

⁹² Όπως προκύπτει από αναφορά της Central Intelligence Agency (CIA) των ΗΠΑ, ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος σχεδίαζε να ασκήσει πίεση στον Γεώργιο Παπανδρέου με σκοπό να παραιτηθεί, ήδη από τις αρχές του 1965, έχοντα καταλήξει στον Στέφανο Στεφανόπουλο, αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης της ΕΚ, ως τον καταλληλότερο να διαδεχθεί τον Παπανδρέου. Μάλιστα, για αυτό τον λόγο, βρισκόταν σε επαφές με τον εκδότη της εφ. *Ελευθερία* και τον υπουργό οικονομικών της κυβέρνησης της ΕΚ, Κωνσταντίνο Μητσοτάκη σε CIA, «Intelligence Information Cable», 21.1.1965, National Security Files, Komer, 1965 Cabinet Crisis, LBJ Library, δημοσιεύτηκε στις 4.4.2012 στον προσωπικό ιστότοπο του Stan Draenos / Σπύρος Δραϊνιάς, ανακτήθηκε στις 7.3.2019 από τον σύνδεσμο <https://sites.google.com/site/standraenos/home/cia-intelligence-information-report>

της ΕΡΕ, του Κόμματος των Προοδευτικών και όσων βουλευτών θα αποχωρούσαν από την ΕΚ. Οι κατηγορίες για προσπάθεια διάβρωσης του Στρατού από τον Ανδρέα Παπανδρέου, εξαιτίας της υπόθεσης «ΑΣΠΙΔΑ» παρείχαν την αφορμή για την επέμβαση⁹³. Πράγματι, τον Ιούλιο του 1965, ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου υπέβαλλε την παραίτηση του, εξαιτίας της άρνησης του Βασιλιά Κωνσταντίνου να αποδεχτεί την αντικατάσταση του υπουργού άμυνας (και εμπίστου των ανακτόρων) Πέτρου Γαρουφαλιά. Σχεδόν αμέσως ο Βασιλιάς όρκισε πρωθυπουργό τον πρόεδρο της Βουλής και βουλευτή της ΕΚ, Γεώργιο Αθανασιάδη-Νόβα, με την πλειονότητα των βουλευτών που στήριζαν τη βασιλική πρωτοβουλία να προέρχεται από τον κύκλο των Κόκκα - Μητσοτάκη⁹⁴. Παρά όμως το σχεδιασμένο των κινήσεων, οι εμπνευστές της εκτροπής βρέθηκαν απέναντι μια πρωτοφανή κοινωνική έκρηξη, με μαζικές και μαχητικές διαδηλώσεις και απεργίες σε όλη την Ελλάδα. Δυο διαδοχικές κυβερνήσεις των «αποστατών» της ΕΚ (όπως έμειναν γνωστές) αναγκάστηκαν να παραιτηθούν, υπό το βάρος της κοινωνικής κινητοποίησης. Οριακή κοινοβουλευτική πλειοψηφία κατόρθωσε να εξασφαλίσει μόνο η 3η, κατά σειρά, κυβέρνηση των αποστατών, υπό τον Στέφανο Στεφανόπουλο⁹⁵.

Ωστόσο, η κυβέρνηση Στεφανόπουλου ήταν κοινός τόπος πως δεν μπορούσε να αποτελέσει μια μακρόπνοη λύση, αλλά μόνο μια προσωρινή λύση, για το καθεστωτικό μπλοκ, ώστε να αποφευχθούν οι άμεσες εκλογές και να προχωρήσει στο ενδιάμεσο η εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού, η κλιμάκωση των διώξεων, η ανασχεση των μέτρων εκδημοκρατισμού, αλλά και η προπαγανδιστική εκστρατεία των ανακτόρων και των φιλοκαθεστωτικών δυνάμεων⁹⁶. Από τα μέσα του 1966 εντάθηκαν οι προσπάθειες για

⁹³ Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ», εφ. *Εφημερίδα των Συντακτών*, 18.7.2015.

⁹⁴ Βλέπε και την αναφορά του Αμερικάνου διπλωμάτη Richard Barham για τη συνάντησή του με τους Κόκκα, Μητσοτάκη και άλλα στελέχη της Ένωσης Κέντρου 15 μέρες περίπου πριν της παραίτησης Παπανδρέου, «Memorandum of Conversation», 28.6.1965, Record group 59, US National Archives, College Park, Maryland. δημοσιεύτηκε στις 11.5.2013 στον προσωπικό ιστότοπο του Stan Draenos / Σπύρος Δραϊνός, ανακτήθηκε στις 7.3.2019 από τον σύνδεσμο <https://sites.google.com/site/standraenos/home/mitsotakis-kokkas-et-al-speak-with-us-diplomat-richard-barham-june-28-1965>

⁹⁵ Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τ. Ε', Παπαζήσης, 1986, σ. 249-302.

⁹⁶ Για μια περιεκτική ανάλυση και κριτική του καθεστωτικού λόγου για τη δικαιολόγηση της εκτροπής: Jean Meynaud- Παναγιώτης Μερλόπουλος- Γεράσιμος Νοταράς, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, 1946-1965. Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, Τόμος Β', Σαββάλας, 2004, σ. 109-122· για τις διώξεις και την κρατική τρομοκρατία βλ. την καταγραφή της ΕΔΑ, *Ιουλιανόν Πραξικόπημα. Χρονικόν της επιθέσεως κατά των δημοκρατικών ελευθεριών του ελληνικού λαού, τρίμηνο Απρίλιος-Ιούνιος 1966*, ειδική έκδοσις Γραφείου Τύπου της Ε.Δ.Α. (ανατύπωση της Εφημερίδας των Συντακτών). Αναφορές στο ζήτημα υπάρχουν και στο

αποφόρτιση της κρίσης, μέσω μιας συμφωνίας κορυφής ανάμεσα στον βασιλιά Κωνσταντίνο, τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο και τον Γεώργιο Παπανδρέου, οι οποίες κατέληξαν στην υπογραφή μνημονίου τον Δεκέμβριο του 1966. Η συμφωνία οδήγησε στην ανατροπή της κυβέρνησης Στεφανόπουλου και τη συγκρότηση της «εξω-πολιτικής» υπηρεσιακής κυβέρνησης Παρασκευόπουλου, με άξονα τη διεξαγωγή εκλογών εντός έξι μηνών. Ωστόσο, ο Γεώργιος Παπανδρέου αποδέχτηκε τις εγγυήσεις που του ζητούνταν (υπερψήφιση απλής αναλογικής, εγγυήσεις μη μετεκλογικής συνεργασίας με την ΕΔΑ, εγκατάλειψη της κριτικής προς τον Βασιλιά και παραμονή του στρατού στην αρμοδιότητα του)⁹⁷ αποτελούσαν σημαντική υπαναχώρηση από τις θέσεις του καλοκαιριού του 1965. Παράλληλα, το γεγονός πως η ΕΚ παρείχε ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Παρασκευόπουλου από κοινού με την ΕΡΕ, αποτελούσε και συμβολική νομιμοποίηση της βασιλικής εκτροπής.

Εντούτοις, ο συμβιβασμός ήταν προσωρινός και οι διαφορές, παρά τις παραχωρήσεις Παπανδρέου, αγεφύρωτες. Στις 30 Μαρτίου του 1967 η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου παραιτήθηκε⁹⁸ και στις 3ης του Απρίλη πρωθυπουργός ορκίστηκε ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο οποίος έλαβε την εντολή από τον Βασιλιά. Ταυτόχρονα, το σενάριο μιας βασιλικής δικτατορίας, που θα κατέλυε τον κοινοβουλευτισμό, κέρδιζε συνεχώς έδαφος⁹⁹. Με την προκήρυξη των εκλογών για τον Μάιο του 1967 εντάθηκαν οι σχετικές ζυμώσεις. Ωστόσο, αν και η εκδήλωση στρατιωτικού κινήματος υπό τον Βασιλιά αποτελούσε ένα από τα βασικά εναλλακτικά σενάρια, δεν αποτολμούνταν. Οι ενδοιασμοί, ωστόσο, ξεπεράστηκαν και το στρατιωτικό πραξικόπημα εκδηλώθηκε στις 21 Απρίλη του 1967 όχι όμως από τους πιστούς στο Παλάτι στρατηγούς, αλλά από την ομάδα συνταγματάρχων και ταξιαρχών αξιωματικών που προέρχονταν από τη στρατιωτική οργάνωση Ένωσις Νέων Ελλήνων Αξιωματικών (ΕΕΝΑ) και κατείχαν κρίσιμες θέσεις στο στράτευμα. Οι ηγέτες των πραξικοπηματιών αποτελούσαν την προηγούμενη δεκαετία

^{1ο} μέρος της παρούσας εργασίας· όπως προκύπτει από την καταγραφή συνομιλίας μεταξύ βασιλιά Κωνσταντίνου και δημοσιογράφων στις 17.11.1965, ο Βασιλιάς, το φθινόπωρο του 1965, ξεκίνησε περιοδεία, με δεδηλωμένη πρόθεση να επισκεφτεί όλα τα διαμερίσματα, βλ. το έγγραφο υπό τον τίτλο «Βασικά σημεία της συζήτησης μεταξύ Βασιλέως και οκτώ δημοσιογράφων επί του «Πολεμιστού» την νύκτα (ώρα 8.05 και 9.10 μ.μ.) στη Λέρο», εντοπίστηκε στο ψηφιακό ιστορικό αρχείο του Ιδρύματος Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης, www.ikm.gr

⁹⁷ Το κείμενο του μνημονίου σε Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Ε', σ. 378-380.

⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 402-420.

⁹⁹ Παπαδιαμάντης, *Στρατός και πολιτική εξουσία*, σ. 222-231.

επιτελικά στελέχη των υπηρεσιών «αντικομμουνιστικού αγώνα» και είχαν αποκτήσει καίριες προσβάσεις στον κρατικό μηχανισμό, στην πολιτική ηγεσία και στα στελέχη των αμερικανικών στρατιωτικών υπηρεσιών στην Ελλάδα, στοιχεία που αξιοποίησαν στο έπακρο για την επιτυχημένη έκβαση του πραξικοπήματος¹⁰⁰.

1.2.2. Η μετεμφυλιακή Ελλάδα. Το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον

Η Ελλάδα, πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ήταν μια χώρα, κατά βάση, φτωχή. Ο Πόλεμος του 1940-1941 και η κατοχή που ακολούθησε ύστερα, εκτός των άλλων, διέλυσαν την (αδύναμη) οικονομία της χώρας: Η παραγωγική δραστηριότητα συρρικνώθηκε¹⁰¹, οι υποδομές υπέστησαν τεράστια πλήγματα¹⁰² και οι νομισματικές και δημοσιονομικές λειτουργίες του κράτους απορρυθμίστηκαν εντελώς, με τον πληθωρισμό να καθίστανται ανεξέλεγκτος¹⁰³. Μετά την Απελευθέρωση η ελληνική οικονομία σημείωνε πρόοδο αλλά η φύση της ήταν ακόμη ασθενική¹⁰⁴. Ταυτόχρονα, οι φιλοδοξίες μιας ταχείας εκβιομηχάνισης της ελληνικής οικονομίας, που η αστική παράταξη ήλπιζε πως θα χρηματοδοτούσε μέσω των αμερικανικών πόρων, διαψεύστηκαν από τους δυτικούς συμμάχους της¹⁰⁵. Παρά το γεγονός πως στο τέλος του 1949 η ελληνική οικονομία είχε φτάσει στα προπολεμικά επίπεδα, η περαιτέρω ανάπτυξη της δεν ήταν εξασφαλισμένη. Η

¹⁰⁰ Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Η ομάδα Παπαδόπουλου στην τελική ευθεία προς την Εξουσία (1966-1967)», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία, 1967-1974*, Τα Νέα, 2010, σ. 59-84.

¹⁰¹ Χρήστος Χατζηϊωσήφ, «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης» στο Χρήστος Χατζηϊωσήφ και Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση, 1940-1945*, Τόμος Γ2, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 181-217· Βασίλειος Μανουσάκης, *Οικονομία και πολιτική στην Ελλάδα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (1940-1944)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2014, σ. 505-540.

¹⁰² Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων... Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της κατοχής*, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 241-250 και 273-285.

¹⁰³ Χρήστος Νίκας, «Δωσιλογισμός και οικονομικός παραλογισμός. Παραοικονομία και υπερπληθωρισμός στην κατοχική Ελλάδα» στο Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Ηλίας Νικολακόπουλος και Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *«Εχθρος» εντός των τειχών. Όψεις του Δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Ελληνικά Γράμματα, 2006, σ. 147-172· Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος, 1928-2008*, Τράπεζα της Ελλάδος - Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης, 2014, σ. 155-157.

¹⁰⁴ Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ*, σ. 19-32.

¹⁰⁵ Χρήστος Χατζηϊωσήφ, «Η περίοδος της Ανασυγκρότησης 1945-1953 ως στιγμή της σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Ιστορίας», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σ. 23-33.

οικονομία δεχόταν πληθωριστικές πιέσεις, στοιχείο που επιδείνωνε την άνιση κατανομή του εισοδήματος, το εμπορικό ισοζύγιο ήταν ελλειμματικό, όπως και τα δημόσια οικονομικά. Επίσης δεν υπήρχε εμπιστοσύνη στο νόμισμα και στο τραπεζικό σύστημα της χώρας. Οι κίνδυνοι που μπορούσαν να προκύψουν αποσοβούνταν εξαιτίας των χρηματοδοτήσεων της αμερικάνικης βοήθειας¹⁰⁶. Ωστόσο, με τη σταδιακή περικοπή της αμερικάνικης βοήθειας στις αρχές της δεκαετίας του '50 η Ελλάδα έπρεπε να στηριχθεί στις δικές της δυνάμεις και να αναπτυχθεί ταχέως.

Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος η ελληνική οικονομία χρειαζόταν, σε πρώτο χρόνο, να αποκαταστήσει την αξιοπιστία της. Αυτό προϋπέθετε, καταρχήν, να επιτευχθεί η νομισματική σταθερότητα και να αντιμετωπίσει τις πληθωριστικές πιέσεις, συνθήκη που επέβαλλε την τήρηση αυστηρής δημοσιονομικής πειθαρχίας με ισοσκελισμένους, τουλάχιστον, προϋπολογισμούς. Στις δημόσιες επενδύσεις¹⁰⁷, προτεραιότητα δόθηκε στην ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας, ως εκ τούτου τα έργα υποδομής, όπως ο εξηλεκτρισμός, προσανατολιζόνταν αντίστοιχα. Όλα αυτά προϋπέθεταν, τέλος, ένα κράτος ενεργό και με ισχυρή παρέμβαση στον τομέα της οικονομίας. Πράγματι, παράλληλα με τον σεβασμό των δικαιωμάτων της ιδιοκτησίας το κράτος αναλάμβανε έναν παρεμβατικό ρόλο: καθοδήγηση του τραπεζικού συστήματος στη διοχέτευση πόρων προς τους τομείς προτεραιότητας: βιομηχανία, γεωργία και εξαγωγικό εμπόριο και προστασία της εγχώριας παραγωγής με σκοπό να εδραιωθεί η ανταγωνιστική της θέση μέχρι του σημείου που θα επέτρεπαν οι διεθνείς εμπορικές υποχρεώσεις της χώρας¹⁰⁸.

Οι προτεραιότητες που έθεσε το ελληνικό κράτος σε σχέση με την οικονομική του ανάπτυξη, σε γενικές γραμμές επιτεύχθηκαν: έως το 1956 είχε εξασφαλιστεί η νομισματική

¹⁰⁶ Χρυσάφης Ι. Ιορδάνογλου, *Η ελληνική οικονομία μετά το 1950. Τόμος Α': Περίοδος 1950-1973: Ανάπτυξη, οικονομική σταθερότητα και κρατικός παρεμβατισμός*, Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Τράπεζας της Ελλάδος, 2020, σ. 21-27.

¹⁰⁷ Για το κρίσιμο ρόλο των δημόσιων επενδύσεων στις υποδομές κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο βλ. Παντελής Σκαγιάννης, «Ο Ρόλος των Υποδομών στα Καθεστάτα Συσσώρευσης των Πρώτων Μεταπολεμικών Περιόδων στην Ελλάδα» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, σ. 115-132· Κωστής Βαϊτσός, Τάσος Γιαννίτσης, «Η μεταπολεμική οικονομική μεγέθυνση» στο Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, Τόμος Α', Διώνικος, 2004, σ. 65-89.

¹⁰⁸ Ιορδάνογλου, *Η ελληνική οικονομία μετά το 1950. Τόμος Α'*, σ. 43-47, 57-94.

σταθερότητα¹⁰⁹, η οποία ήταν σε επισφαλής θέση μετά την περικοπή της αμερικάνικης βοήθειας, στοιχείο που επέτρεψε τη σταθερή αναπτυξιακή πορεία, με υψηλούς ρυθμούς, μέχρι περίπου τα μέσα της δεκαετίας του '70¹¹⁰. Πράγματι, οι επενδύσεις της περιόδου είχαν καθοριστική επίδραση, σύμφωνα με τον Χρυσάφη Ιορδάνογλου, στην γενική άνοδο της παραγωγικότητας¹¹¹ και η ελληνική οικονομία μετασχηματίστηκε από αγροτική σε ημιβιομηχανική¹¹². Οι επιτυχίες αυτές συγκάλυψαν, ωστόσο, τα σημαντικά διαθρωτικά προβλήματα της οικονομίας τα οποία παρέμειναν άλυτα όπως: ο εσωστρεφής χαρακτήρα της ελληνικής παραγωγής, το μικρό μέγεθος της πλειονότητας βιομηχανικών μονάδων που τις καθιστούσε μη ανταγωνιστικές και την έλλειψη βιωσιμότητας της πλειονότητας των αγροτικών ιδιοκτησιών, παρά την άνοδο της παραγωγικότητας και των αποδόσεων των αγροτικών εκμεταλλεύσεων¹¹³.

Οι παραπάνω επιλογές είχαν ισχυρό κοινωνικό κόστος, εφόσον επέβαλλαν πολιτικές ελέγχου του κόστους εργασίας και συγκράτησης των μισθών, ώστε να μην ξεπερνούσε ο ρυθμός αύξηση τους τον ρυθμό ανόδου της παραγωγικότητας αλλά και υψηλά ποσοστά ανεργίας, συγκριτικά με τα ποσοστά που καταγράφονταν το ίδιο διάστημα στην υπόλοιπη Ευρώπη¹¹⁴. Αν συνυπολογιστεί και το γεγονός πως οι κοινωνικές δαπάνες παρέμεναν χαμηλά, ως προς το ποσοστό του ΑΕΠ, (εφόσον προτεραιότητα του κράτους αποτελούσε η ανάπτυξη και όχι η αναδιανομή του πλούτου αλλά και η τήρησή της δημοσιονομικής πειθαρχίας), η ελληνική κοινωνία παρέμεινε κατά τις πρώτες

¹⁰⁹ Μαρία Καραμεσίνη, «Αυταρχικό Μεταπολεμικό Κράτος και Ιδιαιτερότητες Εφαρμογής του Κενσιανισμού. Μακροοικονομική Επέκταση χωρίς Κοινωνικό Συμβόλαιο» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, σ. 133-147.

¹¹⁰ Για τους ρυθμούς ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας βλ. Ιορδάνογλου, *Η ελληνική οικονομία μετά το 1950. Τόμος Α'*, σ. xxxvi-xxxviii (ειδικά το Διάγραμμα 1), 177-180, 183-187.

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 188-191.

¹¹² Κωστής Βαϊτσός, Τάσος Γιαννίτσης, «Η μεταπολεμική οικονομική μεγέθυνση».

¹¹³ Ιορδάνογλου, *Η ελληνική οικονομία μετά το 1950. Τόμος Α'*, σ. 497-499· Χρήστος Χατζηϊωσήφ, «*Η Πολιτική Οικονομία της Μεταπολεμικής Ελλάδας, 1944-1996*» στο Βασίλης Κρεμμύδας (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ος Αιώνας)*, Τυπωθήτω - Γιώργος Δάρδανος, 1999, σ. 287-318· για μια συνολική επισκόπηση και αποτίμηση του αγροτικού ζητήματος τη μεταπολεμική περίοδο (1950-1970) βλ. Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Εξάντας, 1975, σ. 200-303.

¹¹⁴ Ιορδάνογλου, *Η ελληνική οικονομία μετά το 1950. Τόμος Α'*, σ. 70-78.

μετεμφυλιακές δεκαετίες σε γενικές γραμμές άνιση¹¹⁵, με μεγάλο τμήμα του πληθυσμού σχετικά φτωχό¹¹⁶ (παρά τη συστηματική μείωση της απόλυτης φτώχειας) και το κοινωνικό κράτος ισχνό, ειδικά σε σχέση με τις χώρες της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης¹¹⁷. Βέβαια, παρά το γεγονός πως η εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης μεγεθυνόταν, το εργατικό και αγροτικό εισόδημα αυξανόταν σταθερά κατά τη μεταπολεμική περίοδο, επωφελούμενο των υψηλών αναπτυξιακών ρυθμών. Επίσης, η αγροτική έξοδος των μεταπολεμικών χρόνων¹¹⁸, δεν επιδείνωσε δραματικά τους δείκτες ανεργίας (μιας και οι θέσεις εργασίας

¹¹⁵ Διονύσης Καράγιωργας, Θεόδωρος Γεωργακόπουλος, Δημήτρης Καραντινός, Γιάννης Λοϊζίδης, Νίκος Μπούζας, Γιάννης Υφαντόπουλος, Μανώλης Χρυσάκης, *Διαστάσεις της Φτώχειας στην Ελλάδα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), Τόμος Α, 1990, σ. 106-146.

¹¹⁶ Ο όρος «σχετική» φτώχεια αναφέρεται στο οικογενειακό εισόδημα που είναι μικρότερο του μισού μέσου εισοδήματος. Ο όρος απόλυτη φτώχεια αναφέρεται στο ελάχιστο εισόδημα που είναι απαραίτητο για να συντηρηθεί ένα άτομο. Για μια επισκόπηση της φτώχειας στην ελληνική κοινωνία τη δεκαετία του '50 βλ. Στέργιος Μπαμπανιάσης, «Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα (1900-1981)», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών* 42-43 (1981), σ. 110-144.

¹¹⁷ Ο Χρυσάφης Ιορδάνογλου στην εξαιρετικά τεκμηριωμένη έρευνα του για τη μετεμφυλιακή ελληνική οικονομία επιχειρεί μια περιεκτική και εκτενής ανάλυση της κοινωνική πολιτική του ελληνικού κράτους μεταξύ 1950-1973, Ιορδάνογλου, *Η ελληνική οικονομία μετά το 1950. Τόμος Α'*, σ. 289-494· βλέπε επίσης και τις επισημάνσεις του Χαράλαμπος Οικονόμου σε σχέση με τις δημόσιες πολιτικές για την υγεία κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο σε Χαράλαμπος Οικονόμου, «Υγεία και πολιτική στην Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική περίοδο (1950-1983)» στο Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, σ. 302-323· για τη στεγαστική πολιτική βλ. Δημήτρης Οικονόμου, «Η στεγαστική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα: βασικές ερμηνευτικές υποθέσεις, πιστοδότηση της στέγης και πολιτική ενοικίων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 64 (1987), σ. 56-129· για τις αντιφάσεις του κοινωνικού κράτους στη μεταπολεμική Ελλάδα και τις δαπάνες για την κοινωνική προστασία βλ. Γεώργιος Ζυγογιάννης, Νίκος Λεάνδρος, «Ορισμένα Βασικά Χαρακτηριστικά του «Κράτους Πρόνοιας» στην Ελλάδα κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, σ.171-185· για μια γενική εισαγωγή στην καθυστερημένη ανάπτυξη των κοινωνικών κρατών και της κοινωνικής βοήθειας στα κράτη της νότιας Ευρώπης βλ. Maurizio Ferrara, «Welfare states and social safety nets in Southern Europe. An introduction» στο Maurizio Ferrera (επιμ.), *Welfare State Reform in Southern Europe. Fighting poverty and social exclusion in Italy, Spain, Portugal and Greece*, Routledge, 2005, σ. 1-23.

¹¹⁸ Σύμφωνα με την ανάλυση του Βεργόπουλου, η αγροτική έξοδος των μεταπολεμικών χρόνων αφορούσε την κρίση των μεγάλων αγροτικών επιχειρήσεων και κυρίως των αγροτικών πληθυσμών σε περιοχές με εμπορευματικές καλλιέργειες, σε Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, σ. 275-286· Ο Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος επεσήμανε τη συμβολή των μηχανισμών μεταφοράς του αγροτικού υπερπροϊόντος στον βιομηχανικό και αστικό τομέα για την αγροτική έξοδο σε Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, «Η μεταπολεμική αγροτική πολιτική και οι μακροπρόθεσμες τάσεις αλλαγής της» στο Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία*

που δημιουργούνταν στη βιομηχανία και τις υπηρεσίες δεν αντιστάθμιζαν τις ανάγκες της αγροτικής εξόδου¹¹⁹) εξαιτίας της μετανάστευσης στο εξωτερικό, η οποία σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του ΕΚΚΕ για τη δεκαετία 1955-1965 ξεπέρασε τα 650 χιλιάδες άτομα¹²⁰. Η εξωτερική μετανάστευση, με τη σειρά της, εισέφερε στην άμβλυνση των κοινωνικών εντάσεων¹²¹ αλλά και στην εισροή σημαντικών άδηλων πόρων που συνέβαλαν στην άνοδο της ιδιωτικής κατανάλωσης μέσω των εμβασμάτων που έστελναν οι Έλληνες μετανάστες στις οικογένειες τους.¹²² Παράλληλα, το μεταναστευτικό συνάλλαγμα επιβοήθησε σημαντικά τις επενδύσεις στον χώρο της κατοικίας, όπου εξαιτίας της μεταπολεμικής αστικοποίησης του πληθυσμού και της επέκτασης των μεγάλων πόλεων¹²³, το ποσοστό των ιδιωτικών επενδύσεων ήταν το υψηλότερο της Ευρώπης¹²⁴. Έτσι, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '60 οι συνθήκες κατοικίας βελτιώθηκαν, συμπεριλαμβανομένων και αυτών των φτωχών στρωμάτων, ξεπερνώντας το (χαρακτηρισμένο ως «άθλιο») προπολεμικό επίπεδο που επιδεινώθηκε περαιτέρω την περίοδο της κατοχής.¹²⁵ Αντίστοιχη βελτίωση

και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα, Τόμος Α', σ. 213-233· στις παραπάνω οικονομικές ερμηνείες, μπορεί να προστεθεί και μια πολιτική: η έξοδος των φιλο-εαμικών αγροτικών στρωμάτων για την αποφυγή της τρομοκρατίας και των διώξεων.

¹¹⁹ Σύμφωνα με τον Θεόδωρο Σακελλαρόπουλο, ο αγροτικός πληθυσμός μειώθηκε από τα 2,5 περίπου εκατομμύρια το 1955 στο 1,1 το 1975 σε Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, «Η μεταπολεμική αγροτική πολιτική και οι μακροπρόθεσμες τάσεις αλλαγής της».

¹²⁰ Εθνικών Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), *Απόδημοι Έλληνες-Greeks Abroad*, 1972, σ.30-65, 98-103, 118-148· σύμφωνα με τα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος που παραθέτει ο Θεόδωρος Παπαηλίας την εικοσαετία 1951 έως 1971 μετανάστευσαν στο εξωτερικό πάνω από 1 εκατομμύριο άτομα ενώ περίπου 400 χιλιάδες παλιννόστησαν, βλ. Θεόδωρος Παπαηλίας, *Η Ελληνική Οικονομία, 1948-1995. Μύθοι και Πραγματικότητα*, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, 1996, σ. 88-90.

¹²¹ Σάββας Ρομπόλης, «Η μετανάστευση στη μεταπολεμική Ελλάδα ως συνιστώσα της αναπτυξιακής πολιτικής» στο Επιστημονικό Συμπόσιο, *1949-1967: Η εκρηκτική εικοσαετία*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη), 2002, σ. 299-311.

¹²² Καραμεσίνη, «Αυταρχικό Μεταπολεμικό Κράτος και Ιδιαιτερότητες Εφαρμογής του Κενυσιανισμού» για την αύξηση της κατανάλωσης τροφίμων στην περίοδο 1950-1967 βλ. Κώστας Βελέντζας, Γιάννης Καραγιάννης και Μιχάλης Χατζηπροκοπίου, «Η Κατανάλωση Τροφίμων στην Ελλάδα κατά την Περίοδο 1950-1967» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, σ. 197-209.

¹²³ Θωμάς Μαλουτάς (επιμ.), *Κοινωνικός και οικονομικός Άτλας της Ελλάδας. Τόμος Α': Οι πόλεις*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών - École Française d'Athènes, 2000, σ. 14-19, 28-333.

¹²⁴ Ιορδάνογλου, *Η ελληνική οικονομία μετά το 1950. Τόμος Α'*, σ. 189-191 και Πίνακας 6.2.

¹²⁵ Στέργιος Μπαμπανάσης, *Η Οικονομική Ανάπτυξη και οι Κοινωνικές Επιπτώσεις της στην Ελλάδα κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (194-1967)*, στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967). Β' Τόμος*, Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, 1995, σ. 37-62.

υπήρξε και τη μεταπολεμική περίοδο στο προσδόκιμο ζωής, στο δείκτη θνησιμότητας και κατανάλωσης τροφίμων. Πρόοδος υπήρξε και στις συνθήκες υγιεινής και ασφάλειας των εργαζόμενων, ωστόσο το επίπεδο παρέμεινε κατώτερο του αποδεκτού¹²⁶.

Οι κεντρικοί άξονες και κανόνες της οικονομικής πολιτικής ακολουθήθηκαν από όλες τις κυβερνήσεις της μετεμφυλιακής περιόδου, με διαφορές βέβαια στην έμφαση κατά την εφαρμογή της. Σε γενικές γραμμές, οι κυβερνήσεις της Δεξιάς, από το 1952 έως και το 1963, ακολούθησαν πιστότερα τους κανόνες δημοσιονομικής πειθαρχίας, ενώ ήταν και πιο αυστηρές στη νομισματική πολιτική¹²⁷. Τα πλεονάσματα που επιτεύχθηκαν στον προϋπολογισμό διατέθηκαν κυρίως ως δημόσιες επενδύσεις στο οδικό δίκτυο και στα εγχειοβελτιωτικά έργα¹²⁸. Πολλές από αυτές τις πρωτοβουλίες στόχευαν στην προσέλκυση ξένων επενδύσεων στη βαριά βιομηχανία, που ήταν έναν από τα βασικά ζητούμενα των κυβερνήσεων της περιόδου, ειδικά αυτών της ΕΡΕ¹²⁹. Οι προερχόμενες από τον χώρο του Κέντρου και ιδιαίτερα η κυβέρνηση της ΕΚ, άλλαξαν την έμφαση της οικονομικής πολιτικής, δίχως να παραβιάσουν όμως το πλαίσιο της ασκούμενης οικονομικής πολιτικής. Ειδικότερα, την τετραετία 1963-1967 σημειώθηκε μια χαλάρωση της δημοσιονομικής πειθαρχίας και αυξήθηκαν οι καταναλωτικού τύπου δαπάνες του δημόσιου προϋπολογισμού (παιδεία, μισθοί δημοσίων υπαλλήλων, κρατική ενίσχυση των αγροτών). Επίσης, στον τομέα της εισοδηματικής πολιτικής, οι κυβερνήσεις της ΕΚ έτειναν να ενθαρρύνουν υψηλότερους ρυθμούς στην αύξηση των μισθών¹³⁰.

Το οικονομικό καθεστώς της μετεμφυλιακής περιόδου, παρά τους ρυθμούς ανάπτυξης που πέτυχε, είχε υψηλό κοινωνικό τίμημα. Ειδικά τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, τα οποία σήκωσαν το βάρος των συνεπειών του αναπτυξιακού μοντέλου που επιλέχθηκε, επωφελήθηκαν αναλογικά λιγότερο από αυτήν. Εντούτοις, υπήρχαν τμήματα του πληθυσμού που απέφευγαν το κόστος της μεταπολεμικής οικονομικής σταθερότητας, εργαζόμενα στο κράτος. Πράγματι, οι εργαζόμενοι στο δημόσιο απασχολούνταν, κατά βάση, με καλύτερους όρους από τους εργαζόμενους στις ιδιωτικές επιχειρήσεις και τους

¹²⁶ Στο ίδιο.

¹²⁷ Ιορδάνογλου, *Η ελληνική οικονομία μετά το 1950. Τόμος Α'*, σ. 95-120.

¹²⁸ Στο ίδιο.

¹²⁹ Όπως ήταν για παράδειγμα η περίπτωση της σύμβασης για το «Αλουμίνιον της Ελλάδος», σχετικά: Κώστας Κωστής, *Ο μύθος του ξένου ή η Pechiney στην Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, 1999.

¹³⁰ Ιορδάνογλου, *Η ελληνική οικονομία μετά το 1950. Τόμος Α'*, σ. 121 – 143.

αγρότες¹³¹. Το κράτος, εξάλλου, είχε μακρά παράδοση στην ελληνική κοινωνία ως εργοδότης και μεταπολεμικά επιστρατεύτηκε από τη δεξιά παράταξη για την απόκτηση κοινωνικής συναίνεσης, μέσω της διανομής των θέσεων εργασίας στους ευνοούμενους της. Αυτό το γεγονός συνέβαλλε καθοριστικά στην πολιτική εργαλειοποίηση του δημοσίου τομέα, ειδικά των υπηρεσιών ασφαλείας¹³², έτσι που το κράτος απέκτησε χαρακτηριστικά «μαζικού εργοδότη» και εισέφερε στη σταθεροποίηση του μετεμφυλιακού κοινωνικού καθεστώτος¹³³. Επιπλέον, η νομική κατοχύρωση των πολιτικών διακρίσεων μέσω των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων¹³⁴ και ο αποκλεισμός των μη «εθνικοφρόνων» και από την εργασία στον δημόσιο τομέα συνέβαλαν στην παγίωση της διχοτόμησης της ελληνικής κοινωνίας, διαχωρίζοντας τους πολίτες σε «α'» και «β'» κατηγορίας. Κατά συνέπεια, η μεταπολεμική ελληνική κοινωνία υπήρχε μέσα σε μια κρατική οντότητα η οποία διασφάλιζε ενεργά την κοινωνική και πολιτική ανισότητα. Συγχρόνως ο στενός έλεγχος των πολιτικών και ιδεολογικών φρονημάτων των πολιτών αποτελούσε επίσης μια από τις βασικές λειτουργίες του ελληνικού μετεμφυλιακού καθεστώτος.

Συνοπτικά, η ελληνική κοινωνία τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, με καθυστερήσεις, ιδιομορφίες, αντιφάσεις και μεγάλες ανισότητες, μετασχηματιζόταν, προς την κατεύθυνση των κοινωνιών της δυτικής Ευρώπης, διαδικασία που επιταχύνθηκε τη δεκαετία του '60. Πράγματι, σύμφωνα με την έρευνα του Βασίλη Καραποστολή, η καταναλωτική συμπεριφορά μεταξύ αγροτικών και αστικών πληθυσμών και κοινωνικό-επαγγελματικών κατηγοριών σε γενικές γραμμές συνέκλινε, παρά την ένταση των ανισοτήτων και των διαχωρισμών, στην κατεύθυνση της «έξαρσης των καταναλωτικών βλέψεων και την καταναλωτικής υποστασιοποίησης»¹³⁵. Αντίστοιχα, και στο πεδίο των πολιτισμικών προτύπων, παρότι η εσωστρεφής και αντικομμουνιστική κυρίαρχη ιδεολογία δεν ευνόησε την ανάπτυξη ανανεωτικών ιδεών στην ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη

¹³¹ Ο Δημήτρης Οικονόμου, για παράδειγμα, επεσήμανε την προνομακή πρόσβαση των δημοσίων υπαλλήλων, των στρατιωτικών και των τραπεζικών στο σύστημα στεγαστικών ενισχύσεων σε σχέση με τους εργαζόμενους τους ιδιωτικού τομέα και τους αγρότες σε Οικονόμου, «Η στεγαστική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα».

¹³² Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία*, σ. 117.

¹³³ Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, σ. 53-144.

¹³⁴ Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974*, σ. 591-600.

¹³⁵ Βασίλης Καραποστολής, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, διδακτορική διατριβή, τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1983, σ. 295-297.

δεκαετία μετά το πόλεμο¹³⁶ σταδιακά αυτό άρχισε να αλλάζει. Τη δεκαετία του '60 εμφανίστηκαν νέα ρεύματα ιδεών, πολιτισμικών πρότυπων και (αντι-) κουλτούρας, πολλά ριζοσπαστικά για το πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Στις περισσότερες των περιπτώσεων κομιστές αυτών των ρευμάτων ήταν οι νέοι της εποχής¹³⁷.

1.3. Κοινωνικά κινήματα, εξεγέρσεις και κύκλοι διαμαρτυρίας στον δυτικό κόσμο τη δεκαετία του '60

Τα Ιουλιανά του '65 δεν αποτέλεσαν μια απρόσμενη κοινωνική έκρηξη αλλά, αντίθετα, την κορυφαία στιγμή ενός κύκλου διαμαρτυρίας, με συνεκτική διεκδίκηση το αίτημα του εκδημοκρατισμού, που η έναρξη του εντοπίζεται περίπου τρία χρόνια πίσω. Το γεγονός αυτό ερμηνεύει τη διάρκεια, μαζικότητα και πανελλαδική διάχυση των δράσεων διαμαρτυρίας του καλοκαιριού του '65, όπως θα επιχειρήσουν να καταδείξουν οι ενότητες του 1^{ου} μέρους. Επιπλέον, όπως πρωτο-επεσήμαναν οι Χριστόφορος Βερναρδάκης και Γιάννης Μαυρής, τα Ιουλιανά (και ο συγκρουσιακός κύκλος που εγγράφονταν) δεν ήταν ελληνική ιδιομορφία αλλά:

εντάσσονται οργανικά και συντονίζονται με τον κύκλο ανάπτυξης των κοινωνικών αγώνων που σημειώθηκε, σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο, κατά τη δεύτερη μεταπολεμική δεκαετία, αγώνων που συμβολικά έχουν καταγραφεί στο «'68», σημείο κορύφωσης της παγκόσμιας έκρηξης¹³⁸.

Μάλιστα, οι συγγραφείς τεκμηρίωσαν τη θέση τους παραθέτοντας συγκριτικά στοιχεία για τις απεργίες στις χώρες της δυτικής και νότιας Ευρώπης. Σύμφωνα με τα στοιχεία, η Ελλάδα από το 1963 προσέγγισε τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, για να τον ξεπεράσει από το 1964 μέχρι και το 1966, έτη κατά τα οποία βρέθηκε στην 3^η θέση των χωρών της ΕΟΚ στις χαμένες ώρες εργασίας¹³⁹. Παρά το γεγονός πως η Ελλάδα αποτέλεσε από τους πρωτοπόρους των κύκλων διαμαρτυρίας του '60, όπως προκύπτει από τα στοιχεία, η

¹³⁶ Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη, «Κοινωνική Αλλαγή 1949-1974. Η κοινωνιολογική οπτική του ιστορικού φαινομένου» στο Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 9, σ. 181-196.

¹³⁷ Για το ζήτημα βλέπε και τις εργασίες του Κώστα Κατσάπη, *Ήχοι και απόηχοι: Κοινωνική ιστορία του ροκ εν ρολ φαινομένου στην Ελλάδα, 1956-1967*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών (ΙΝΕ), 2007· *Το «πρόβλημα νεολαία». Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα: 1964-1974*, Εκδόσεις Απρόβλεπτες, 2013· ειδικότερα, για την πρόσληψη της αντικουλτούρας των χίπις: Θανάσης Χ. Θεοδώρου, ««Λέρος Τουρισμός». Ηθικός Πανικός και αντικουλτούρα των Χίπις στα Μάταλα» στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ευή Ολυμπίτου και Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία τον 20^ο Αιώνα*, Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας - Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Θεμέλιο, 2008, σ. 293-308.

¹³⁸ Βερναρδάκης - Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, σ. 241.

¹³⁹ Στο ίδιο, σ. 164-165.

στρατιωτική δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου του '67 οδήγησε τη συλλογική διεκδικητική δράση σε απότομη κάμψη και έτσι η Ελλάδα θα μείνει εκτός του δεύτερου κύματος των συγκρουσιακών κύκλων στα τέλη της δεκαετίας του '60 και στις αρχές του '70¹⁴⁰.

Η πλειονότητα των ερευνητών τείνει να συμφωνεί στην περιοδολόγηση των «κινήματων του '60» ως μια περίοδο που υπερβαίνει τη δεκαετία. Η έναρξη της εντοπίζεται, περίπου, προς τα τέλη της δεκαετίας του '50 και έφτασε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70¹⁴¹. Σύμφωνα με τον Arthur Marwick, η «μακρά δεκαετία» του '60 διακρίνεται σε τρεις χρονικές υπο-περιόδους: '58-63, 64-69 και '69-74. Σύμφωνα με αυτήν την περιοδολόγηση, η 1^η υπό-περίοδος ('58-63) περιγράφεται ως «τα πρώτα σκιρτήματα της πολιτιστικής επανάστασης», η 2^η ως «το απόγειο του '60» ('64-69) και η 3^η ως «όλα

¹⁴⁰ Χρειάζεται να επισημανθεί, ωστόσο, πως υπάρχουν προσεγγίσεις που συνδέουν το φοιτητικό αντιδικτατορικό κίνημα των ετών '72-'73 με τη διεθνή νεανική κινητοποίηση του «'68» βλ. σχετικά: Kostis Kornetis, «Spain and Greece», Martin Klimke και Joachim Scharloth (επιμ.), *1968 in Europe A History of Protest and Activism, 1956–1977*, Palgrave Macmillan, 2008, σ. 253-263· Ολύμπιος Δαφέρμος, *Γαλλικός Μάης και αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα*, Εταιρεία Σύγχρονης Ιστορίας, 2020.

¹⁴¹ Ενδεικτικά: Η έρευνα του Gerd-Rainer Horn για τα «κινήματα του '68» αρχίζει από το 1956 και καταλήγει στο 1976, Gerd-Rainer Horn, *The Spirit of 68. Rebellion in Western Europe and North America, 1956-1976*, Oxford University Press, 2007· ο Arthur Marwick, ο οποίος ερμηνεύει τη δεκαετία του '60 ως, κατά βάση, «πολιτισμική (cultural) επανάσταση» αντίστοιχα, εντοπίζει την «μακρά δεκαετία» λίγο πιο συρρικνωμένη, (άλλα όχι ουσιωδώς διαφορετική), με χρονικό σημείο έναρξης το 1958 και ολοκλήρωσης το 1973-74, με το ξέσπασμα της πετρελαϊκής κρίσης, Arthur Marwick, *The Sixties: Cultural Transformation in Britain, France, Italy and the United States, c. 1958 - c. 1974*, Bloomsbury Reader, 2011 (EPUB), μέρος 1^ο, κεφάλαιο 1· ο Ντόναλντ Σασούν, με επίκεντρο την επίταση των απεργιακών κινητοποιήσεων της εργατικής τάξης στην δυτική Ευρώπη, εντόπισε την έναρξη τους το 1960 και την ολοκλήρωση του κύκλου του 1973, Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού (η δυτικοευρωπαϊκή αριστερά στον 20^ο αιώνα). Α' τόμος: Ανάπτυξη και σταθεροποίηση*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2001, σ. 527-559· τέλος, οι Martin Klimke και Joachim Scharloth επιχειρούν την πιο εκτεταμένη χρονικά περιοδολόγηση, εντοπίζοντας την «μακρά δεκαετία» στην Ευρώπη μεταξύ 1956 έως 1977 στο Martin Klimke και Joachim Scharloth, «1968 in Europe An Introduction» στο Klimke και Scharloth (επιμ.), *1968 in Europe A History of Protest and Activism*, σ.1-9· πιο συγκεκριμένα, για την περίπτωση των ΗΠΑ, οι Charles Tilly και Sidney Tarrow, εντοπίζουν την έναρξη του κύκλου διαμαρτυρίας περίπου το 1960 που διήρκησε μέχρι το 1974, σε Charles Tilly – Sidney Tarrow, *Contentious Politics (second edition)*, Oxford University Press, 2015, σ. 50-51 και Διάγραμμα 3.1· με τα στοιχεία των Tilly και Tarrow συμφωνεί και η περιοδολόγηση του Alan Spector, ο οποίος εντοπίζει την έναρξη με την εκλογή Kennedy και την ολοκλήρωση στα μέσα της δεκαετίας του '70 σε Alan J. Spector «Decade of Turbulence: Social Movements and Rebellion in the 1960s» στο Berch Berberoglu (επιμ.), *The Palgrave Handbook of Social Movements, Revolution, and Social Transformation*, Palgrave Macmillan, 2019, σ. 151-176.

κλιμακώνονται και ισορροπούν»¹⁴². ('69-74). Ο Gerd Rainer-Horn υποστήριξε πως στο 2^ο μισό της δεκαετίας του '50 προετοιμάστηκε το έδαφος για το εξεγερσιακό ρεύμα του «'60», το οποίο ολοκληρώθηκε το 1976, με την ήττα της Πορτογαλικής Επανάστασης τον Νοέμβριο του προηγούμενου έτος και την ολοκλήρωση του πειράματος της εργατικής αυτοδιαχείρισης στα εργοστάσια της Ιταλίας.¹⁴³ Τα στατιστικά στοιχεία που είναι διαθέσιμα σε σχέση με τα συμβάντα διαμαρτυρίας της δεκαετίας του '60 τείνουν να συμφωνούν στις παραπάνω προσεγγίσεις: Τα σχεδιαγράμματα που παραθέτει ο Σασούν αποτυπώνουν, σε γενικές γραμμές, μια δικόρυφη κατανομή στις χαμένες μέρες εργασίας της δυτικής Ευρώπης, με κορύφωση στις αρχές και τα τέλη της δεκαετίας του '60¹⁴⁴. Οι τάσεις αυτές στην απεργιακή δράση κατά τη δεκαετία του '60 επιβεβαιώνονται και τα στοιχεία άλλων καταγραφών αναφορικά με τα συγκρουσιακά συμβάντα της περιόδου, όπως του Sidney Tarrow για την Ιταλία, ο οποίος κατέγραψε κατακόρυφη άνοδο από το 1968 έως το 1972¹⁴⁵, των Doug McAdam και Katrina Kloos για τις ΗΠΑ και του Dieter Rucht για τη Δυτική Γερμανία¹⁴⁶.

Στην παρούσα ενότητα επιχειρείται μια συνοπτική επισκόπηση των κυριότερων σταθμών του δυτικού «*δημιουργικού*»¹⁴⁷ συγκρουσιακού κύκλου του «'60», με επίκεντρο την πολιτική διάσταση του φαινομένου και ειδικότερα τους διεκδικητικούς δρώντες, τις διεκδικήσεις, τα ρεπερτόρια αλλά και τις πολιτικές πλαισιώσεις που συνείχαν τα κινήματα και τις εξεγέρσεις της δεκαετίας. Η ενότητα αυτή αποτελεί εισαγωγή ώστε να κατανοηθούν

¹⁴² Οι τίτλοι των υπο-περιόδων, βάσει των οποίων δόμησε την εργασία του ο Marwick, στο πρωτότυπο είναι «the first stirrings of a cultural revolution, 1958-1963», «the high sixties, 1964-1969» και «everything goes, and catching up, 1970-1974,» και η μετάφραση από το πρωτότυπο δική μου. *Marwick, The sixties, contents* και introduction.

¹⁴³ Horn, *The Spirit of 68*, σ. 3.

¹⁴⁴ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, σ. 528-531, σχεδιαγράμματα 13.1 έως 13.11. Η γενική τάση ανόδου των απεργιών στη δυτική Ευρώπη επισημαινόταν ήδη από ερευνητές στα τέλη της δεκαετίας του '70, όπως τον Michael Shalev, «Lies, Damned Lies, and Strike Statistics: The Measurement of Trends in Industrial Conflict» στο Colin Crouch και Alessandro Pizzorno (επιμ.), *The Resurgence of Class Conflict in Western Europe Since 1968 Volume I, National Studies*, The Macmillan Press, 1978, σ. 1-20.

¹⁴⁵ Sidney Tarrow, *Democrazia e disordine. Movimenti di protesta e politica in Italia 1965-1975*, Editori Laterza, 1990, σ. 47, Διάγραμμα 1.

¹⁴⁶ Παρατίθενται στο Tilly – Tarrow, *Contentious Politics*, σ.18, Διάγραμμα 1.3. και σ. 51, Διάγραμμα 3.1.

¹⁴⁷ Σύμφωνα με τον εύστοχο χαρακτηρισμό του Gerd-Rainer Horn στη συμβολή του «1968: A Social Movement Sui Generis» στο Stefan Berger και Holger Nehring (επιμ.), *The History of Social Movements in Global Perspective. A Survey*, Palgrave Macmillan, 2017, σ. 515-542.

τα ελληνικά Ιουλιανά, «ο ελληνικός Μάης» σύμφωνα με τους Βερναρδάκη και Μαυρή¹⁴⁸, στο πλαίσιο της κινηματικής επίτασης στον δυτικό κόσμο τη δεκαετία το «'60».

Η αφήγηση της «μακράς» δεκαετίας του '60 θα ξεκινήσει από τις ΗΠΑ, όπου σηματοδεύτηκε από την ανάπτυξη και ακμή πέντε διακριτών κινημάτων: των πολιτικών δικαιωμάτων, το εργατικό, το αντιπολεμικό, των γυναικών και της αντικουλτούρας¹⁴⁹. Πρωτοπόρος της συλλογικής διεκδικητικής δράσης αποτέλεσε το κίνημα διαμαρτυρίας των μαύρων ενάντια στον φυλετικό διαχωρισμό και τις διακρίσεις. Το κίνημα άρχισε να αναπτύσσεται από μέσα της δεκαετίας του '50, αποτέλεσμα ευρύτερων κοινωνικών μετασχηματισμών (όπως η μαζική μετανάστευση των μαύρων από τις αγροτικές πολιτείες του Νότου προς τα βιομηχανικά αστικά κέντρα του Βορρά), ενδυνάμωσης των οργανώσεων των μαύρων κοινοτήτων (η ενίσχυση της Congress of Racial Equality (CORE) και η ίδρυση της Southern Christian Leadership Conference (SCLC)) και ανοίγματος της δομής πολιτικών ευκαιριών λόγω της αυξανόμενης σημασίας του μαύρου εκλογικού σώματος¹⁵⁰ με ορόσημα της δεκαετίας την απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ που έκρινε αντισυνταγματικά τα σχολεία φυλετικού διαχωρισμού (1954)¹⁵¹ και το μπούκοτάζ στο Μοντγκόμερι της Αλαμπάμα το (1955-1956) στο δημόσιο σύστημα μέσω μαζικής μεταφοράς που εφάρμοξε το φυλετικό διαχωρισμό¹⁵². Οι κινητοποιήσεις εντάθηκαν στις αρχές του 1960¹⁵³, με την ενεργοποίηση των μαύρων φοιτητών και τις καθιστικές διαμαρτυρίες (sit-ins) στα καταστήματα που εξυπηρετούσαν μόνο λευκούς. Η προσπάθεια συντονισμού αυτών των, αρχικά αυθόρμητων, ακτιβιστικών ενεργειών οδήγησε στη δημιουργία της Student Nonviolent Coordinating Committee (SNCC) τον Απρίλιο του 1960¹⁵⁴. Οι επιτυχίες του κινήματος άρσης του φυλετικού διαχωρισμού στα εστιατόρια κατά τη διετία '60-61 τροφοδότησαν την εκστρατεία των «Επιβατών της Ελευθερίας» (Freedom Riders) το δεύτερο εξάμηνο του 1961 και

¹⁴⁸ Βερναρδάκης - Μαυρή, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, σ. 239.

¹⁴⁹ Spector «Decade of Turbulence: Social Movements and Rebellion in the 1960s».

¹⁵⁰ Doug McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency 1930-1970*, The University of Chicago Press, 1982, σ. 65-116.

¹⁵¹ James T. Patterson, *Brown V. Board of Education: A Civil Rights Milestone and Its Troubled Legacy*, Oxford University Press, 2001.

¹⁵² Stewart Burns, *Daybreak of Freedom: The Montgomery Bus Boycott*, The University of North Carolina Press, 1997.

¹⁵³ McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency 1930-1970*, σ. 121, Διάγραμμα 6.1.

¹⁵⁴ Horn, *The Spirit of 68*, σ. 54-55.

αποτελούνταν από μεικτές ομάδες μαύρων και λευκών που εξορμούσαν στο «βαθύ αμερικανικό νότο» με σκοπό να διαμαρτυρηθούν για τη διατήρηση των φυλετικών διακρίσεων στις πολιτείες και να πιέσουν για την εφαρμογή της ομοσπονδιακής νομοθεσίας που τις έκρινε ως αντισυνταγματικές. Οι Freedom Riders αντιμετώπισαν βίαιες επιθέσεις από ομάδες λευκών υπέρμαχων του φυλετικού διαχωρισμού και συλλήψεις από τις τοπικές αρχές¹⁵⁵. Μετά από μια προσωρινή κάμψη το 1962, οι συλλογικές διεκδικητικές δράσεις του κινήματος εντάθηκαν εκ νέου το 1963, όπου τον Αύγουστο πραγματοποιήθηκε η «πορεία στην Ουάσιγκτον» με πάνω από 200 χιλιάδες συμμετέχοντες¹⁵⁶ και κατέληξαν στο «καλοκαίρι της ελευθερίας» (Freedom Summer) τον Ιούνιο - Αύγουστο του 1964¹⁵⁷. Η εκστρατεία ήταν αποτέλεσμα της κινηματικής οικειοποίησης, υπό την αιγίδα της SNCC, πρακτικών άσκησης θεσμικής πίεσης, όπως η εγγραφή μαύρων ψηφοφόρων στους εκλογικούς καταλόγους. Πράγματι, το Freedom Summer σκόπευε στην εγγραφή των μαύρων ψηφοφόρων του Νότου μέσω μιας συντονισμένης εξόρμησης μαύρων και λευκών φοιτητών από τις πολιτείες του Βορρά¹⁵⁸. Η εκστρατεία, αν και αντιμετώπισε ακόμη μεγαλύτερη βία από αυτήν του καλοκαιριού του 1961 (που είχε ως αποτέλεσμα ακόμη και δολοφονίες ακτιβιστών), συνέβαλλε στην ριζοσπαστικοποίηση των συμμετεχουσών-όντων και στη συγκρότηση πολιτικών δεσμών, στοιχείο που ευνόησε σημαντικά την ανάπτυξη του κινήματος πολιτικών δικαιωμάτων των σπουδαστών, με το νέο ακαδημαϊκό έτος.

Ειδικότερα, το κίνημα ελεύθερου λόγου (Free Speech Movement) ξεκίνησε στο πανεπιστήμιο του Μπέρκλεϊ το φθινόπωρο του 1964, με αφορμή την απαγόρευση των πολιτικών δραστηριοτήτων στους χώρους του πανεπιστημίου από τη διοίκηση, εκτός από συγκεκριμένα σημεία που θα όριζε η ίδια. Πρωταγωνιστές των κινητοποιήσεων ήταν πρόσωπα που είχαν μόλις επιστρέψει από το Freedom Summer όπως το μέλος της SNCC, Mario Savio¹⁵⁹. Το Free Speech Movement πραγματοποίησε μη βίαιες αλλά

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 56-57· για μια διεξοδική πραγμάτευση της εκστρατείας των Freedom Riders βλ. Raymond Arsenault, *Freedom Riders: 1961 and the Struggle for Racial Justice*, Oxford University Press, 2006.

¹⁵⁶ Taylor Branch, *Parting the Waters: America in the King Years 1954-63*, Simon & Schuster, 1998 (EPUB), κεφάλαιο 22.

¹⁵⁷ McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency*, σ. 121, Διάγραμμα 6.1.

¹⁵⁸ Αναλυτικότερα βλ. Doug McAdam, *Freedom Summer*, Oxford University Press, 1988.

¹⁵⁹ Waldo Martin, «Holding One Another: Mario Savio and the Freedom Struggle in Mississippi and Berkeley» στο Robert Cohen και Reginald E. Zelnik (επιμ.), *The Free Speech Movement: Reflections on Berkeley in the 1960s*, University of California Press, 2002, σ. 83-102.

παρεμποδιστικές δράσεις (καθιστικές διαμαρτυρίες, αποκλεισμούς περιπολικών, σπουδαστικές απεργίες) ενώ οι υποστηρικτές του εκλέχτηκαν στις φοιτητικές εκλογές, αναγκάζοντας τη διοίκηση του πανεπιστημίου να υπαναχωρήσει στις αρχές του 1965. Η επιτυχία του κινήματος κατέστησε το Free Speech Movement μοντέλο για τη διεκδικητική δράση στα υπόλοιπα πανεπιστήμια των ΗΠΑ¹⁶⁰: Την άνοιξη του 1965 ένα κύμα διαδηλώσεων ξέσπασε στις αμερικάνικες πανεπιστημιούπολεις με επίκεντρο τις αυταρχικές δομές των ιδρυμάτων. Οι διεκδικήσεις αφορούσαν τη συμμετοχή των φοιτητών στην λήψη αποφάσεων αλλά και ζητήματα καθημερινών σχέσεων, όπως ο εσωτερικός κανονισμός στις εστίες των γυναικών ή η διάθεση αλκοόλ στις πανεπιστημιούπολεις¹⁶¹.

Παράλληλα, συνέβαλλε ώστε τα αμερικάνικα πανεπιστήμια και το σπουδαστικό κίνημα να βρεθούν στην πρωτοπορία της συλλογικής διαμαρτυρίας για οικουμενικότερα θέματα, όπως ήταν το ζήτημα του πολέμου του Βιετνάμ. Όντως, μια από τις πρώτες κινηματικές πρωτοβουλίες ενάντια στο πόλεμο ήταν τον Μάρτιο του 1965 στο Πανεπιστήμιο του Μίσιγκαν, που πραγματοποιήθηκε η πρώτη αντι-διάλεξη (teach-in) σχετικά με τον πόλεμο, η οποία είχε μεγάλη επιτυχία, γεγονός που οδήγησε σε πάνω από 100 ανάλογες δράσεις τους επόμενους μήνες¹⁶². Παράλληλα με την κλιμάκωση του αντιπολεμικού κινήματος ενισχύθηκαν και οι οργανώσεις της Νέας Αριστεράς με τη φοιτητική οργάνωση Students for a Democratic Society (SDS) να αναπτύσσεται γρήγορα μέσα στο 1965 και να παίζει κομβικό ρόλο¹⁶³. Εκτός από αντι-διαλέξεις, το ρεπερτόριο δράσεων περιλάμβανε πορείες και διαδηλώσεις, πολλές με κατάληξη στρατιωτικές βάσεις ή στρατολογικά γραφεία αλλά και δημόσιες καύσεις των κλήσεων προς κατάταξη. Επιπλέον, ηγετικές φυσιογνωμίες του κινήματος πολιτικών δικαιωμάτων που είχε προηγηθεί, όπως ο Martin Luther King, κατήγγειλαν δημόσια το πόλεμο. Οι κινητοποιήσεις κορυφώθηκαν το φθινόπωρο του 1967 με την εκστρατεία Σταματήστε την Εβδομάδα Επιστράτευσης (Stop the Draft Week), όπου έλαβαν χώρα διαδηλώσεις έξω από τα κέντρα κατάταξης των ΗΠΑ, ενώ στις 21^η Οκτωβρίου πραγματοποιήθηκε πορεία και διαδήλωση έξω από το αμερικάνικο πεντάγωνο, 100 και πλέον χιλιάδων ατόμων, που αντιμετωπίστηκε εξαιρετικά βίαια από τις δυνάμεις ασφαλείας¹⁶⁴.

¹⁶⁰ Horn, *The Spirit of 68*, σ. 60-65.

¹⁶¹ Marwick, *The Sixties*, μέρος 3^ο, κεφάλαιο 11: Free Speech and Vietnam.

¹⁶² Στο ίδιο.

¹⁶³ James Max Fendrich, «The Forgotten Movement: The Vietnam Antiwar Movement», *Sociological Inquiry* 73 (2003), σ. 338–358.

¹⁶⁴ Marwick, *The Sixties*, μέρος 3^ο, κεφάλαιο 11: Free Speech and Vietnam.

Σύμφωνα με τον Marwick, οι ταραχές τη δεκαετία του '60 προκαλούνταν, κατά βάση, από αθέμιτες και προκατειλημμένες πρακτικές των αστυνομικών αρχών¹⁶⁵. Αυτό φαίνεται να ισχύει και στην περίπτωση των ΗΠΑ, όπου σηματοδεύτηκαν από εξεγέρσεις των μαύρων στη Νέα Υόρκη το 1964, στο Λος Άντζελες το 1965, στο Ντιτρόιτ το 1967 που προκλήθηκαν από αδικαιολόγητη αστυνομική βία και την εξέγερση στις μαύρες κοινότητες σε μια σειρά πολιτείες των ΗΠΑ¹⁶⁶ στις αρχές Απριλίου του 1968, μετά τη δολοφονία του Martin Luther King¹⁶⁷. Με αντίστοιχο τρόπο, όπως επισημαίνουν και οι θεωρητικοί των κοινωνικών κινημάτων¹⁶⁸, η συχνή και υπέρμετρη αστυνομική καταστολή που αντιμετώπισαν οι κινηματικές εκστρατείες στις ΗΠΑ τη δεκαετία του '60, αλλά και η βία εναντίον τους από αντι-διαδηλωτές συνέβαλαν στην ριζοσπαστικοποίηση, προϊόντος του χρόνου, τμημάτων των κινηματικών οργανώσεων και κινηματικών πρακτικών στις ΗΠΑ, όπως κατέστη εμφανές από το 1968 και ύστερα.

Ειδικότερα, η δολοφονία 3 μαύρων φοιτητών και ο τραυματισμός άλλων 33, από την αστυνομία κατά τη διάρκεια διαδήλωσης ενάντια στο φυλετικό διαχωρισμό στο κρατικό πανεπιστήμιο της Νότιας Καρολίνας, τον Φεβρουάριου του 1968 και η βίαιη εκκένωση της κατάληψης του Πανεπιστημίου του Κολούμπια στη Νέα Υόρκη (που συνδύαζε αιτήματα του κινήματος πολιτικών δικαιωμάτων, του Free Speech Movement και του αντιπολεμικού¹⁶⁹) τον Απρίλιο του ίδιου έτους αποτέλεσαν σημαντικούς σταθμούς για την αμφισβήτηση του δόγματος της μη βίας από τμήμα των ακτιβιστών¹⁷⁰. Το πιο

¹⁶⁵ Marwick, *The Sixties*, μέρος 1^ο, κεφάλαιο 2^ο: The Four Countries and their National Peculiarities.

¹⁶⁶ Ο Mark Kurlansky ανέφερε εξεγέρσεις σε 40 πόλεις. Mark Kurlansky, *1968: The Year that Rocked the World*, Ballantine Books, 2003 (EPUB), μέρος 2^ο, κεφάλαιο 6^ο.

¹⁶⁷ Αναλυτικότερα για τις εξεγέρσεις των μαύρων τη δεκαετία του '60 βλ. στο Janet L. Abu-Lughod, *Race, Space, and Riots in Chicago, New York, and Los Angeles*, Oxford University Press, 2007.

¹⁶⁸ Charles Tilly, *Regimes and Repertoires*, The University of Chicago Press, 2006, σ.126-128· Donatella Della Porta, *Social movements, political violence, and the state. A comparative analysis of Italy and Germany*, Cambridge University Press, 1995, σ. 209-216.

¹⁶⁹ Η κατάληψη ξεκίνησε με αφορμή την πρόθεση της διοίκησης του πανεπιστημίου να χτίσει γυμναστήριο σε έναν πάρκο που χρησιμοποιούσε η μαύρη κοινότητα της Νέα Υόρκης. Ωστόσο, πολιτικοποιήθηκε περαιτέρω από φοιτητές-τριες που απαιτούσαν τη λήξη της συνεργασίας του πανεπιστημίου με το Ινστιτούτο Αμυντικών Αναλύσεων (Institute for Defense Analyses) του Υπουργείου Άμυνας, η οποία είχε έρθει στο φως από μέλη των SDS, αποκατάσταση της ελευθέριας λόγου, παύση των όλων των κυρώσεων εναντίον των φοιτητών και αμνηστία για τους καταληψίες. Marwick, *The Sixties*, μέρος 3^ο, κεφάλαιο 12^ο: America's Annus Horribilis.

¹⁷⁰ Todd Gitlin, *The Sixties: Years of Hope, Days of Rage*, Bantam Book, 1993 (revised), σ. 301-304.

σημαντικό συγκρουσιακό συμβάν ωστόσο ήταν όσα διαδραματίστηκαν στο συνέδριο του Δημοκρατικού Κόμματος, στο Σικάγο, στα τέλη Αυγούστου του 1968. Το συνέδριο συνήλθε για να εκλέξει τον υποψήφιο του δημοκρατικού κόμματος για την προεδρία των ΗΠΑ. Ταυτόχρονα το αντι-πολεμικό κίνημα κάλεσε και αυτό σε συγκέντρωση τις ημέρες του συνεδρίου, με σκοπό να υποστηρίξει την υποψηφιότητα του επικριτή του πόλεμου του Βιετνάμ, Eugene McCarthy και να συμβάλει στην προώθηση μιας φιλειρηνικής πλατφόρμας για το δημοκρατικό κόμμα. Οι πιο ριζοσπαστικές αριστερές πτέρυγες, επιπλέον, ήθελαν να αποκαλύψουν το «βίαιο σύστημα που πίστευαν πως στήριζε το κατεστημένο των δημοκρατικών και την υποστήριξη του στον πόλεμο του Βιετνάμ»¹⁷¹. Για να αποθαρρύνει τους διαδηλωτές ο δήμαρχος του Σικάγο (και κορυφαίο στέλεχος του δημοκρατικού κόμματος), Richard Daley, έλαβε δρακόντεια αστυνομικά μέτρα. Τα όσα διαδραματίστηκαν μεταξύ 25-30 Αυγούστου έχουν χαρακτηριστεί ως σημείο τομής για τα κινήματα των ΗΠΑ της δεκαετίας του '60. Η εκτεταμένη αστυνομική βία, η συνειδητή απόφαση τμήματος των διαδηλωτών¹⁷² να την αψηφήσουν και να εμπλακούν σε οδομαχίες, η συγκρότηση οδοφραγμάτων, η επιστράτευση της εθνοφυλακής, η εισβολή της αστυνομίας στον όροφο του ξενοδοχείου που είχαν καταλύσει οι συνεργάτες του McCarthy και ο ξυλοδαρμός τους και τέλος η ήττα της πλατφόρμας των ειρηνιστών στο συνέδριο¹⁷³ βαθύναν το ρήγμα ανάμεσα στην φιλελεύθερη συνιστώσα του αντιπολεμικού κινήματος, η οποία είχε περιορισμένη πολιτική στόχευση και έτεινε σε θεσμοποιημένες μορφές διαμαρτυρίας και την ριζοσπαστικοποιημένη πτέρυγα με συγκρουσιακότερη στάση και αναφορές σε επαναστατικά κινήματα¹⁷⁴.

Πράγματι, τα επόμενα δύο έτη χαρακτηρίστηκαν από ένταση του σπιράλ ριζοσπαστικοποίησης και κρατικής βίας και καταστολής. Καταρχήν, οργανώσεις και τάσεις της Νέας Αριστεράς (New Left) αναδείχθηκαν ή ενισχύθηκαν, παράλληλα με την αμφισβήτηση της φιλελεύθερης πλαισίωσης των κοινωνικών διεκδικήσεων από ριζοσπαστικότερες ερμηνείες: Η ανάδυση των ιδεών του Black Power, με μεγαλύτερη έμφαση στον αυτοπροσδιορισμό των μαύρων και σοσιαλιστικές επιρροές¹⁷⁵ και η

¹⁷¹ Marwick, *The Sixties*, μέρος 3^ο, κεφάλαιο 12^ο: America's Annus Horribilis.

¹⁷² Σύμφωνα με τον συμμετέχοντα, ως μέλος των SDS, Todd Gitlin σε αυτό πρωτοστάτησαν κυρίως οι νεότεροι και οι νεοεισελθόντες στο κίνημα Gitlin, *The Sixties*, σ. 314.

¹⁷³ Marwick, *The Sixties*, μέρος 3^ο, κεφάλαιο 12^ο: America's Annus Horribilis.

¹⁷⁴ Della Porta, *Social movements, political violence, and the state*, σ. 211-212.

¹⁷⁵ Για μια περιεκτική επισκόπηση του «Black Power» βλ. Peniel Joseph, «The Black Power Movement: A State of the Field. *The Journal of American History* 96 (2009), σ. 751-776. Για τις ιδεολογικές αναφορές και

ανάπτυξη των Black Panthers με αναφορές από τον Μάο και τα κινήματα του 3^{ου} κόσμου, η εμφάνιση της, με επαναστατικούς σκοπούς, φράξιας των Weathermen στο εσωτερικό των SDS, η ίδρυση της Black Student Union (BSU) και η συγκρότηση του μετώπου Third World Liberation Front αλλά και η οργάνωση του κινήματος αντικουλτούρας, με το Youth International Party (Yippies) αποτελούσαν όψεις των παραπάνω εξελίξεων¹⁷⁶. Αντίστοιχα, επηρεάστηκε και το ρεπερτόριο δράσης, όπου ειδικά οι διεκδικήσεις των σπουδαστών στα πανεπιστήμια υιοθέτησαν μορφές συγκρουσιακότερες με χαρακτηριστικά γεγονότα της περιόδου: τη διάρκεια 5 μηνών φοιτητική απεργία στο πολιτειακό πανεπιστήμιο του Σαν Φρανσίσκο το φθινόπωρο-χειμώνα του 1968-1969 με αφορμή την απόλυση ενός μαύρου καθηγητή (και μέλος των Black Panthers) George Mason Murray και κεντρικά αιτήματα την ενίσχυση του τμήματος μαύρων σπουδών και την ίδρυση τμήματος εθνολογικών σπουδών (η οποία παρά την αστυνομική καταστολή που αντιμετώπισε άντεξε και ανάγκασε τη διοίκηση του πανεπιστημίου σε συμβιβασμό)¹⁷⁷. στο Μπέρκλεϊ, τον Ιούνιο του '68, όπου οι φοιτητές έστησαν οδοφράγματα κατά τη διάρκεια κινητοποίησης αλληλεγγύης στους Γάλλους συναδέλφους τους και ενάντια στα σχέδια επέκτασης των εγκαταστάσεων του πανεπιστημίου σε βάρους ελεύθερων χώρων και συγκρούστηκαν με την αστυνομία. Την άνοιξη του '69 κατέλαβαν τον χώρο που σκόπευε να χτίσει το πανεπιστήμιο και το μετέτρεψαν σε «λαϊκό πάρκο», γεγονός το οποίο οδήγησε σε συγκρούσεις με την αστυνομία και τέλος την κατάληψη της πανεπιστημιούπολης από την εθνοφυλακή¹⁷⁸. οι εξεγερσιακές μέρες οργής (Days of Rage) στο Σικάγο τον Οκτώβρη (8 με 11) του 1969 στο πλαίσιο κινητοποιήσεων ενάντια στον πόλεμο του Βιετνάμ¹⁷⁹. Το ίδιο ωστόσο κλιμακώθηκε η κρατική καταστολή και βία όπως στην περίπτωση της δίωξης και δίκης 7 ακτιβιστών με την κατηγορία της συννομωσίας και της παραβίασης των πολιτειακών συνόρων για την υποκίνηση εξέγερσης για τα γεγονότα του Σικάγου στο συνέδριο του Δημοκρατικού κόμματος ή η δολοφονία φοιτητών σε άοπλη διαδήλωση στο

την προγραμματική πλατφόρμα των Black Panthers βλ. Philip S. Foner (επιμ.), *The Black Panthers Speak*, Haymarket Books, 2014.

¹⁷⁶ Αναλυτικότερα, για τη ριζοσπαστική στροφή των κινηματικών οργανώσεων στις ΗΠΑ και τη Νέα Αριστερά στα τέλη της δεκαετίας του '60 βλ. Max Elbaum, *Revolution in the Air: Sixties Radicals turn to Lenin, Mao, and Che*, Verso, 2002.

¹⁷⁷ Αναλυτικότερα: Angela Ryan, «Counter College: Third World Students Reimagine Public Higher Education», *History of Education Quarterly* 55 (2015), σ. 413-440.

¹⁷⁸ Marwick, *The Sixties*, μέρος 3^ο, κεφάλαιο 12^ο: America's Annus Horribilis.

¹⁷⁹ Mark Rudd, *Underground: My Life with SDS and the Weathermen*, HarperCollins, 2009, σ. 171-186.

πανεπιστήμιο του Κέντ στο Όχάιο τον Μάιο του 1970 αλλά και η στοχοποίηση από το Federal Bureau of Investigation (FBI) και την Central Intelligence Agency (CIA) των οργανώσεων της Νέας Αριστεράς¹⁸⁰.

Η διαδικασία της ριζοσπαστικοποίησης δεν αφορούσε μόνο τη συγκρουσιακότερη πλαισίωση του αντιπολεμικού κινήματος και των πολιτικών δικαιωμάτων ή την αντικαπιταλιστική και αντι-ιμπεριαλιστική έμφαση των νέων κινηματικών οργανώσεων αλλά και τη σύμπτυξη εργατικών διεκδικήσεων και φυλετικού ζητήματος, με την οργάνωση του μαύρου συνδικαλισμού, συχνά χωρίς την υποστήριξη των επίσημων θεσμικών εργατικών οργανώσεων¹⁸¹. Επίσης, από τις αρχές δεκαετίας του '70 καθίστανται ορατότερες οι διεκδικήσεις γύρω από ζητήματα φύλου και σεξουαλικού προσανατολισμού, με την εμφάνιση στο προσκήνιο των κινημάτων των γυναικών και των ομοφυλοφίλων¹⁸².

Αντίστοιχες διεργασίες μπορούν να εντοπιστούν και στις χώρες της ευρωπαϊκής ηπείρου. Η περίπτωση της Γαλλίας, εξαιτίας της εξέγερσης «Μάη του '68» έχει αποτυπωθεί ως το λίκνο των ευρωπαϊκών κινημάτων και των συγκρουσιακών κύκλων της δεκαετίας του '60. Ωστόσο, σε αντίθεση με τη σταδιακή κλιμάκωση και ριζοσπαστικοποίηση των κινημάτων στις ΗΠΑ, η κοινωνική έκρηξη του Μάη του '68 αποτελούσε, μάλλον, μια ξαφνική και απρόβλεπτη κλιμάκωση. Ο Gerd-Rainer Horn, συνοψίζοντας τις σημαντικές πολιτικές εξελίξεις και «μαθησιακές διαδικασίες» της προηγούμενης περιόδου που συνέβαλαν καθοριστικά ώστε ο Μάης του '68 να λάβει την έκταση που έλαβε, επεσήμανε τις εμπειρίες του κινήματος ενάντια στον Πόλεμο της Αλγερίας, τις ρωγμές στην ηγεμονία του Γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος (Parti Communiste Français, PCF) και την θεωρούμενη ως ρεφορμιστική στρατηγική του με ισχυροποίηση της αριστερής τάσης στο εσωτερικό της νεολαίας του αλλά και την γοητεία του Μαοϊσμού ως εναλλακτικής, την εμφάνιση της σπουδαστικής οργάνωσης «Κίνημα 22^η Μάρτιου» (Mouvement du 22 Mars, M22M) και τις αντιπαραθέσεις στο Πανεπιστήμιο της Ναντέρ, την ανάδυση πρωτοβουλιών βάσης αλλά και την εμφάνιση του αιτήματος της «εργατικής αυτοδιαχείρισης» στο γαλλικό συνδικαλιστικό κίνημα από το 1965¹⁸³. Στο γαλλικό σπουδαστικό κίνημα ο κύκλος κινητοποιήσεων άρχισε να αναπτύσσεται στα τέλη

¹⁸⁰ Για το θέμα αναλυτικότερα βλ. David Cunningham, «State Versus Social Movement: FBI Counterintelligence Against the New Left» στο Jack A. Goldstone (επιμ.), *States, Parties, and Social Movements*, Cambridge University Press, 2003, σ. 45 – 77.

¹⁸¹ Spector «Decade of Turbulence: Social Movements and Rebellion in the 1960s».

¹⁸² Για μια συνοπτική επισκόπηση σε Marwick, *The Sixties*, μέρος 4^ο, κεφάλαιο 13 και 14.

¹⁸³ Horn, «1968: A Social Movement Sui Generis»· Horn, *The Spirit of 68*, σ. 104.

του 1963, με επίκεντρο διεκδικήσεις αναφορικά με τη βελτίωση των υποδομών και ζητημάτων διαβίωσης στα γαλλικά πανεπιστήμια ταυτόχρονα με την κινηματική ιδιοποίηση της Εθνικής Ένωσης Σπουδαστών Γαλλίας («Union Nationale des Étudiants de France», UNEF)¹⁸⁴. Οι εξελίξεις αυτές λάμβαναν χώρα ενόσω ο αριθμός των φοιτητών και φοιτητριών της δεκαετίας του '60 αυξανόταν εκθετικά, γεγονός που όχι μόνο έκανε επιτακτική την επίλυση ζητημάτων υποδομών, αλλά και αύξανε τη σπουδαιότητα των φοιτητών ως κοινωνική κατηγορία¹⁸⁵. Στο εργατικό κίνημα ο σημαντικότερος απεργιακός αγώνας που προηγήθηκε του 1968 ήταν αυτός των ανθρακωρύχων τον Μάρτιο-Απρίλιο του 1963, που ολοκληρώθηκε με θετική έκβαση, γεγονός που άνοιξε τον δρόμο στην έκφραση της εργατικής δυσaréσκειας, η οποία την προηγούμενη πενταετία είχε σημειώσει κάμψη εξαιτίας της σκληρής αντιμετώπισης τους από τον de Gaulle¹⁸⁶.

Οι πρώτες κινητοποιήσεις που ενεργοποίησαν την αλληλουχία συμβάντων και διαδράσεων και οδήγησαν στον Μάη του '68 ήταν η, μετριοπαθής στις διεκδικήσεις και ήπια στα χαρακτηριστικά της, 10ήμερη φοιτητική απεργία στο πανεπιστήμιο της Ναντέρ, στα δυτικά προάστια του Παρισιού, τον Νοέμβριο του 1967, ενάντια στις προωθούμενες μεταρρυθμίσεις του υπουργείου Παιδείας αλλά και για ζητήματα υποδομών, εκπαιδευτικού προγράμματος και συμμετοχής των φοιτητών στην λήψη αποφάσεων. Η αποτυχία να προωθηθούν τα φοιτητικά αιτήματα από τη μετριοπαθή ηγεσία, πλήττει το κύρος της και ενισχύει την πιο ριζοσπαστική πτέρυγα που συγκροτούσαν τροτσκιστές, μαοϊκοί, ελευθεριακοί και καταστασιακοί, οι οποίοι θα ιδρύσουν το M22M¹⁸⁷. Η περιφρόνηση των διεκδικήσεων από τις αρχές, οι φήμες για κυρώσεις από τη διοίκηση εναντίων των ριζοσπαστικότερων ακτιβιστών αλλά και η υπερβολική, σε σχέση με το εύρος των κινητοποιήσεων, αστυνομική καταστολή τροφοδότησε το σπινάλ της σπουδαστικής κινητοποίησης το χειμώνα του '68. Τον Μάρτιο του 1968, η αστυνομία προχώρησε σε εκτεταμένες συλλήψεις και εισβολή στην Πανεπιστημιούπολη της Ναντέρ και το Πανεπιστήμιο της Νάντης μετά από διαδηλώσεις διαμαρτυρίας ενάντια στην

¹⁸⁴ Marwick, *The Sixties*, μέρος 3^ο, κεφάλαιο 11: The Events in Paris.

¹⁸⁵ Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Ντόναλντ Σασούν ο αριθμός των φοιτητών στη Γαλλία εκτινάχθηκε από τους 202 χιλιάδες το 1959 στους 615 χιλιάδες το 1969 σε Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού (η δυτικοευρωπαϊκή αριστερά στον 20^ο αιώνα)*. Τόμος Α', σ. 574.

¹⁸⁶ Michel Pigenet, « 40. La grève des mineurs de 1963 », στο Michel Pigenet και Danielle Tartakowsky (επιμ.), *Histoire des mouvements sociaux en France. De 1814 à nos jours*, La Découverte, 2014, σ. 456-463.

¹⁸⁷ Jean-Pierre Duteuil, «Les groupes politiques d'extrême-gauche à Nanterre» *Matériaux pour l'histoire de notre temps* 11-13 (1988), σ. 110-115.

αμερικάνικη επέμβαση στο Βιετνάμ στις οποίες είχε καλέσει η «Εθνική Επιτροπή για το Βιετνάμ» (Comité Vietnam National) στις 22 του μήνα. Στο πανεπιστήμιο της Ναντέρ, μετά από συνέλευση των διαδηλωτών, συστάθηκε το M22M το οποίο επιδίωκε τη σύζευξη και εγγραφή των φοιτητικών αιτημάτων σε αντικαπιταλιστικό, αντιιμπεριαλιστικό και αντιφασιστικό (με έμφαση τον αγώνα ενάντια στις επιθέσεις των μελών της ακροδεξιάς οργάνωσης Occident εντός των πανεπιστημιούπολεων) με υιοθέτηση μορφών άμεσης δράσης και αμεσοδημοκρατική λειτουργία¹⁸⁸. Η πρώτη ενέργεια της οργάνωσης ήταν να καλέσει σε αντι-διάλεξη για τον αμερικάνικο ιμπεριαλισμό στις 29 Μάρτη, με τον Πρύτανη να κλείνει την πανεπιστημιούπολη της Ναντέρ για να την αποτρέψει. Τον Απρίλιο μια σειρά από συμβάντα συνέβαλαν στη συγκρουσιακή επίταση του Μαΐου: η εφαρμογή των προωθούμενων μεταρρυθμίσεων του γαλλικού υπουργείου Παιδείας, η απόπειρα δολοφονίας στη Δυτική Γερμανία του Rudi Dutschke, ηγετικής φυσιογνωμίας του γερμανικού φοιτητικού κινήματος, οι επιθέσεις σε γραφεία και μέλη αριστερών φοιτητικών οργανώσεων από ακροδεξιούς, η κλήση σε απολογία ενώπιον πειθαρχικής πανεπιστημιακής επιτροπής 8 μελών της M22M, αλλά και το κλείσιμο για 2^η φορά της Πανεπιστημιούπολης της Ναντέρ¹⁸⁹.

Τούτων δοθέντων, στις 3 Μαΐου 1968 υπήρξε κάλεσμα σε διαδήλωση στη Σορβόννη. Η επέμβαση της αστυνομίας (με γραπτή εντολή του Πρύτανη) και οι μαζικές συλλήψεις των διαδηλωτών φοιτητών που πραγματοποίησε σηματοδότησαν την έναρξη του Γαλλικού Μάη. Οι φοιτητές που διέφυγαν των συλλήψεων απαντήσαν με πέτρες ενάντια στην κατασταλτική επιχείρηση και ακολούθησαν συγκρούσεις με αποτέλεσμα δεκάδες τραυματίες αστυνομικούς, εκατοντάδες φοιτητές και πολίτες και 590 συλλήψεις συνολικά. Τα νέα από το Παρίσι πυροδότησαν ένα κύμα φοιτητικών διαδηλώσεων -και συγκρούσεων με την αστυνομία- σε όλη τη Γαλλία. Η αστυνομική καταστολή και οι ποινικές κυρώσεις εναντίων των συλληφθέντων τροφοδοτήσαν επάλληλες καθημερινές διαδηλώσεις σε όλη τη χώρα. Ο ρυθμός των εξελίξεων και της κλιμάκωσης της σύγκρουσης ήταν σαρωτικός: Η κυβέρνηση έκλεισε τη Σορβόννη και τη Ναντέρ συμβάλλοντας στην περαιτέρω ριζοσπαστικοποίηση των μορφών δράσης και τη νύχτα 10 προς 11 Μαΐου συγκροτήθηκαν τα πρώτα οδοφράγματα στο Παρίσι. Η UNEF, παρότι επίσημα στήριζε τις κινητοποιήσεις και πρόβαλλε τα αιτήματα την παύση διώξεων και το άνοιγμα των Πανεπιστημίων, επεδίωκε να αποστασιοποιηθεί από την κλιμάκωση της βίας.

¹⁸⁸ Στο ίδιο.

¹⁸⁹ Marwick, *The Sixties*, μέρος 3^ο, κεφάλαιο 11: The Events in Paris.

Συνεπώς, η χρήση βομβών μολότοφ και τα οδοφράγματα υποστηρίζονται είτε από μη θεσμοποιημένες ριζοσπαστικές αριστερές οργανώσεις, όπως η M22M, είτε από ανεπίσημα δίκτυα που δημιουργήθηκαν μέσα στην ροή των γεγονότων¹⁹⁰. Επιπλέον, η αστυνομία συνέχιζε να μετέρχεται σκληρών κατασταλτικών πρακτικών (οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις μεταδίδονταν ζωντανά από το ραδιόφωνο) γεγονός που ενεργοποίησε και άλλους κινηματικούς δρώντες, ενάντια στην «γκωλική καταστολή»¹⁹¹. Στις 11 και 12 Μαΐου πραγματοποιήθηκαν διαδηλώσεις μαθητών, ενώ στις 13 Μαΐου κάλεσαν σε γενική απεργία οι μεγάλες εργατικές ενώσεις, η οποία συνοδεύτηκε από πολλές δεκάδες διαδηλώσεις, πολλές εξ αυτών μαζικές, στις επαρχίες της Γαλλίας¹⁹². Η κυβέρνηση προσπαθώντας να αποκλιμακώσει την ένταση ενέδωσε στο αίτημα των διαδηλώσεων και άνοιξε τη Σορβόννη, υποσχόμενη παράλληλα την απελευθέρωση των συλληφθέντων, παραχωρήσεις που εκλαμβάνονται ως νίκη των διαδηλώσεων και αντί να συμβάλλουν στην αποκλιμάκωση, τροφοδότησαν την επίταση κινητοποιήσεων. Η Σορβόννη και η Ναντέρ καταλήφθηκαν από τους εξεγερμένους, μαζί με άλλα δημόσια κτίρια (όπως το εθνικό θέατρο Οντεόν) ενώ καθιστικές διαμαρτυρίες και διαδηλώσεις πραγματοποιήθηκαν παντού στη Γαλλία.

Η γενική απεργία της 13 Μαΐου πυροδότησε ένα κύμα απεργιών στα εργοστάσια, δίχως κεντρικό κάλεσμα. Μεταξύ των χιλιάδων εργοστασίων που τέθηκαν υπό απεργιακή κατάληψη ήταν τα εργοστάσια των μεγάλων κρατικών εταιρειών: της εταιρείας κατασκευής αεροπλάνων Sud Aviation στην περιοχή της Νάντης, τα εργοστάσια της αυτοκινητοβιομηχανίας Renault σε διάφορες πόλεις, της σιδηροδρομικής εταιρείας SNCF, της Air France. Εκτός από τα εργοστάσια, κινητοποιήσεις υπήρξαν και από τους καθηγητές της δευτεροβάθμιας και τους αγρότες¹⁹³. Οι απεργοί που συμμετείχαν έχουν υπολογιστεί από 6 έως 8 εκατομμύρια¹⁹⁴. Αν και σε μερικές περιπτώσεις οι απεργίες ξεκίνησαν όχι από τα επίσημα σωματεία αλλά από απεργιακές επιτροπές βάσης, οι θεσμικές εργατικές

¹⁹⁰ Boris Gobille, «L'événement Mai 68: Pour une sociohistoire du temps court», *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 63 (2008), σ. 319-349.

¹⁹¹ Στο ίδιο.

¹⁹² Ο Gerd-Rainer Horn αναφέρει 164 διαδηλώσεις συνολικά στην επαρχιακή Γαλλία. Horn, *The Spirit of 68*, σ. 105.

¹⁹³ Michel Margairaz – Danielle Tartakowsky, «42. Mai-juin 1968 et ses suites» στο *Histoire des mouvements sociaux en France*, σ. 475-485.

¹⁹⁴ Jeff Bridgford, «The Events of May - consequences for Industrial Relations in France» στο David Hanley, Anne P. Kerr (επιμ.), *May '68: Coming of Age*, Palgrave Macmillan, 1989, σ. 100-116.

οργανώσεις ανάκτησαν την πρωτοβουλία στη διεύθυνση των αγώνων, ειδικά στις διαπραγματεύσεις με τους εργοδότες¹⁹⁵. Κατά συνέπεια τα συγκεκριμένα αιτήματα των απεργιών δεν ήταν ενιαία αλλά καθορίστηκαν σε μεγάλο βαθμό από την εργατική ένωση που ηγεμόνευε στο σωματείο¹⁹⁶.

Κοινός συνεκτικός άξονας των διαδηλώσεων ήταν η καταγγελία του αυταρχισμού του de Gaulle και το κάλεσμα στην κυβέρνηση Georges Pompidou να παραιτηθεί. Ωστόσο, ο χώρος της κοινοβουλευτικής Αριστεράς είχε διαφορετικές στρατηγικές και σίγουρα επεδίωκε να αποστασιοποιηθεί από τον επαναστατικό οίστρο των ακτιβιστών φοιτητών και εργατών της Νέας Αριστεράς. Το PCF και η προσκείμενη σε αυτό, Confédération Générale du Travail (CGT), σε πρώτο χρόνο κράτησε αποστάσεις από τις κινητοποιήσεις, η έκταση της καταστολής (και η πίεση από τις αριστερές τάξεις στο εσωτερικό της νεολαίας του) το συμπάρεσυρε στη συμμετοχή. Ωστόσο, η προσέγγιση των συμβάντων παρέμεινε συνεπής με την πολιτική του γραμμή: κανονικοποίηση του επίδικου της πολιτικής σύγκρουσης μέσω των εκλογών, με στόχο τη συγκρότηση κυβέρνησης της ενωμένης Αριστεράς¹⁹⁷. Παράλληλα, παρεμπόδισε την κλιμάκωση: απέτρεψε την ώσμωση φοιτητικών και εργατικών κινητοποιήσεων, ενώ η ηγεσία της CGT διαπραγματεύτηκε με την κυβέρνηση και τους εργοδότες και κατέληξε στην «συμφωνία της Γκρενέλ» (Constat de Grenelle), η οποία παρότι προέβλεπε βελτιώσεις για τις συνθήκες εργασίας, τους μισθούς και την ασφάλιση των εργαζομένων δεν έκανε καμία αναφορά σε ζητήματα ελέγχου και διεύθυνση της παραγωγής από τους εργατές, που αποτελούσε έναν από τους κεντρικούς διεκδικητικούς άξονες του απεργιακού κύματος.¹⁹⁸ Ο χώρος της μη κομμουνιστικής Αριστεράς (που εκπροσωπούταν κοινοβουλευτικά από την Fédération de la Gauche Démocrate et Socialiste - FGDS) απαίτησε αμνηστία στους συλληφθέντες φοιτητές και ζήτησε την παραίτηση της κυβέρνησης, διεκδικώντας τη συγκρότηση νέας

¹⁹⁵ Horn, *The Spirit of 68*, σ. 106-110.

¹⁹⁶ Michel Margairaz – Danielle Tartakowsky, «42. Mai-juin 1968 et ses suites».

¹⁹⁷ Julian Mischì, «Le PCF face au « problème gauchiste»» στο Gilles Richard – Jacqueline Sainclivier, (επιμ.), *Les partis à l'épreuve de 68: L'émergence de nouveaux clivages, 1971-1974*, Presses universitaires de Rennes, 2012, σ. 209 – 222· Xavier Vigna, «La CGT et les grèves ouvrières en mai-juin 1968: une opératrice paradoxale de stabilisation» στο Xavier Vigna και Jean Vigreux (επιμ.), *Mai-juin 1968. Huit semaines qui ébranlèrent la France*, EUD, 2010, σ. 193-213.

¹⁹⁸ Bridgford, « The Events of May - consequences for Industrial Relations in France».

προσωρινής κυβέρνησης, από τα αντι-γκωλικά κόμματα με πυρήνα την αριστερά¹⁹⁹. Λίγες ημέρες αργότερα ο ηγέτης του χώρου, François Mitterrand, δήλωσε πως θα ήταν υποψήφιος για την προεδρία, απαντώντας στην αναγγελία πολιτειακού δημοψηφίσματος του de Gaulle στις 24 Μαΐου. Επιπλέον, η σοσιαλιστική συνδικαλιστική ένωση Confédération Française Démocratique du Travail (CFDT) πρόβαλλε εντονότερα το αίτημα της εργατικής αυτοδιαχείρισης²⁰⁰.

Στα τέλη του Μαΐου ξεκίνησε η αντεπίθεση του γκωλικού καθεστώτος: Ο de Gaulle ανακάλεσε το δημοψήφισμα και διέλυσε το κοινοβούλιο, μετά από πρόταση του Pompidou, προκηρύσσοντας βουλευτικές εκλογές για τα τέλη του Ιούνη. Επιπλέον διοργανώθηκε μια επιβλητική πορεία υποστήριξης του de Gaulle με τη συμβολή των Comités pour la Défense de la République (CDR), που είχαν συγκροτήσει γκωλιστές στα μέσα του Μάη ως υπερκομματικό δίκτυο αντι-κινητοποίησης²⁰¹. Επιπλέον, εκτραχύνθηκε και η καταστολή με βίαιες εκκενώσεις των καταλήψεων στις αρχές Ιούνη (οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα νεκρούς και τραυματίες), εκδόθηκε το διάταγμα διάλυσης μια σειράς ριζοσπαστικών αριστερών οργανώσεων που πρωτοστάτησαν στην εξέγερση και υπήρξε απαγόρευση των διαδηλώσεων στις 12 Ιουνίου²⁰². Στις εκλογές της 23^{ης} και 30^{ης} Ιουνίου τα γκωλικά κόμματα κατήγαγαν μεγάλη εκλογική νίκη, κατακτώντας 358 σε 458 έδρες, σηματοδοτώντας την «επιστροφή στην κανονικότητα».

Αν και τα κοινωνικά κινήματα στις ΗΠΑ και η εξέγερση του Μάη του 68 στην Γαλλία άσκησαν, μάλλον, τη μεγαλύτερη επίδραση στον προσδιορισμό της δεκαετίας του '60 ως την εποχή των κοινωνικών κινημάτων και της εξεγερσιακής θύελλας στον δυτικό κόσμο, δεν ήταν οι μόνες χώρες στις οποίες υπήρξε κινηματική επίταση στο εσωτερικό τους. Πράγματι, αντίστοιχες διεργασίες υπήρξαν και στην Ιταλία, η οποία μάλιστα αποτέλεσε και την «έρευνα περίπτωσης» όπου πρωτο-αναπτύχθηκε η έννοια του «συγκρουσιακού κύκλου» από τον Sidney Tarrow²⁰³.

¹⁹⁹ Gilles Morin, « 1968, les raisons d'un hors-jeu de la FGDS », *Parlement[s], Revue d'histoire politique* 9 (2008), σ. 62-79.

²⁰⁰ Antoine Prost, *Autour du Front Populaire. Aspects du mouvement social au XXe siècle*, Seuil, 2006, σ. 233-258.

²⁰¹ Jérôme Pozzi, *Les mouvements gaullistes: Partis, associations et réseaux (1958-1976)*, Presses universitaires de Rennes, 2011, σ. 225-248.

²⁰² Boris Gobille, «L'événement Mai 68: Pour une sociohistoire du temps court».

²⁰³ Ο «συγκρουσιακός κύκλος» χρησιμοποιείται για να περιγράψει την κορύφωση της κοινωνικής σύγκρουσης σε όλο το φάσμα ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού, μέσω της γρήγορης διάχυσης

Πιο συγκεκριμένα, η συλλογική δράση άρχισε να αναπτύσσεται στην Ιταλία το φθινόπωρο του 1967 σε τρία διαφορετικά πεδία: στα εργοστάσια, πανεπιστήμια και λύκεια. Στα ιταλικά πανεπιστήμια το πρώτο κύμα κινητοποιήσεων πυροδοτήθηκε με αφορμή την προσπάθεια εφαρμογής του πανεπιστημιακής μεταρρύθμισης (όπως και στην Γαλλία) που προωθούσε το υπουργείο παιδείας τους πρώτους μήνες το 1967, το οποίο είχαν προλογίσει οι καταλήψεις στο πανεπιστήμιο του Τρέντο, το προηγούμενο έτος²⁰⁴. Οι κινητοποιήσεις κορυφώθηκαν το επόμενο ακαδημαϊκό έτος, που τροφοδοτήθηκαν και από τις προσπάθειες αύξησης των διδασκτρών στα καθολικά πανεπιστήμια από τις πανεπιστημιακές αρχές (όπως στην περίπτωση του Μιλάνου). Το κύμα φοιτητικών κινητοποιήσεων, διήρκησε όλο το ακαδημαϊκό έτος 1967-1968 και έθεσε επίσης διεκδικήσεις σε σχέση με τα προγράμματα σπουδών, αυταρχισμού των καθηγητών αλλά και την ελευθερία πολιτικής γνώμης και δράσης των φοιτητών, όπως επίσης και αναφορικά με την κεντρική πολιτική και τον πόλεμο στο Βιετνάμ, στις πιο ριζοσπαστικές κινητοποιήσεις. Οι φοιτητικές απεργίες και οι καταλήψεις των πανεπιστημιακών κτιρίων αποτέλεσαν μιας από τις βασικές μορφές διεκδικήσεις, ενώ το κράτος και οι πρυτανικές αρχές τις αντιμετώπισαν κατασταλτικά (σε πολλές περιπτώσεις με βίαιες εκκενώσεις) στοιχείο που συνέβαλλε καθοριστικά στην ριζοσπαστικοποίηση αιτημάτων και πρακτικών²⁰⁵.

Από την άνοιξη του 1968 άρχισε και η επίταση του διεκδικητικού κινήματος των εργοστασιακών εργατών. Οι κινητοποιήσεις εστίαζαν, κυρίως, σε ζητήματα κατακερματισμού της εργασίας, τις συνθήκες παραγωγής και την εξίσωση των μισθών. Παρότι οι εργατικοί αγώνες στην Ιταλία άρχισαν να αναπτύσσονται μετά τα μέσα του '50, στα τέλη του '60 υπήρξε μια αλλαγή της κλίμακας, συγκροτώντας ένα διακριτικό κύκλο διεκδικητικής έντασης και ριζοσπαστικοποίησης. Ο κύκλος αυτός, σύμφωνα με τον Horn,

της συλλογικής δράσης από τους περισσότερο εξοικειωμένους με τη συλλογική δράση δρώντες (κοινωνικές ομάδες ή κατηγορίες) σε λιγότερο εξοικειωμένους, την καινοτομία στις μορφές διαμαρτυρίας, την τροποποίηση παλαιότερων και τη διαμόρφωση νέων νοηματικών πλαισιώσεων της συλλογικής δράσης και τον συνδυασμό οργανωμένης και ανοργάνωτης συμμετοχής και την εντονότερη αλληλεπίδραση ανάμεσα στους διεκδικητές και τις αρχές. Ο Tarrow και οι συνεργάτες του για να στοιχειοθετήσουν αυτήν τη διαδικασία στην Ιταλία συγκρότησαν μια βάση δεδομένων όπου κατέγραψαν τα συμβάντα διαμαρτυρίας που αναφέρθηκαν στα ρεπορτάζ της εθνικής κυκλοφορίας εφημερίδας *Corriere della Serra* από τα μέσα της δεκαετίας του '60 έως τα μέσα της δεκαετίας του '70, βλ. Sidney Tarrow, *Democracy and Disorder: Protest and Politics in Italy 1965-1975*, Clarendon Press Oxford, 1989.

²⁰⁴ Horn, *The Spirit of 68*, σ. 75–81.

²⁰⁵ Marwick, *The Sixties*, μέρος 3^ο, κεφάλαιο 11: Italy Hots Up: November 1967 – April 1968.

διήρησε έως τα μέσα της δεκαετίας του '70, ο οποίος εντόπισε το συμβολικό του άνοιγμα τον Μάρτη του 1968, με την γενική απεργία που προκήρυξε, η προσκείμενη στο Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα (Partito Comunista Italiano, PCI), συνδικαλιστική ένωση Generale Italiana del Lavoro (CGIL) διεκδικώντας μεταρρυθμίσεις στο ασφαλιστικό σύστημα και των συντάξεων²⁰⁶. Στις κινητοποιήσεις που ακολούθησαν στα εργοστάσια συμμετείχαν σε πολλές περιπτώσεις και φοιτητές από τα κοντινά πανεπιστήμια, συχνά κοντά στις θέσεις της Νέας Αριστεράς οι οποίοι συνέβαλαν στην ριζοσπαστικοποίηση της δράσης²⁰⁷. Οι κινητοποιήσεις αυτές κορυφώθηκαν στην απεργιακή έκρηξη του «καυτού φθινόπωρου» (Σεπτέμβρης-Δεκέμβρης) του 1969. Στην εξέλιξη και επίταση της κοινωνικής και ταξικής σύγκρουσης στην Ιταλία μπορούν να εντοπιστούν, με εθνικές ιδιαιτερότητες, αντίστοιχες διαδικασίες με αυτές στις ΗΠΑ και την Γαλλία: Έντονη κρατική καταστολή και βία από νεοφασιστικές οργανώσεις εις βάρος των κινηματικών δρώντων (με αποτέλεσμα νεκρούς και τραυματίες ακτιβιστές), ριζοσπαστικοποίηση των μορφών δράσης και οργάνωσης: απεργιακοί αγώνες δίχως την υποστήριξη των επίσημων σωματείων (wildcat strikes), συγκρότηση απεργιακών επιτροπών βάσης και εκλογή αντιπροσώπων όχι από τις διαδικασίες των σωματείων αλλά από καθολικές γενικές συνελεύσεις των εργαζομένων, καινοτομίες στο διεκδικητικό ρεπερτόριο (όπως η «αυτομείωση» της παραγωγής) και διάδοση της πρακτικής των καταλήψεων, ανάδυση και ενίσχυση ριζοσπαστικών οργανώσεων στα αριστερά του PCI, όπως η Lotta Continua, η Avanguardia Operaia, το Potere Operaio, αλλά και η ώσμωση κινηματικών δρώντων, στην προκειμένη του φοιτητών και εργατών²⁰⁸.

Ανάλογες εξελίξεις έλαβαν χώρα και στις υπόλοιπες χώρες της δυτικής Ευρώπης στα τέλη της δεκαετίας του '60: Στη Δυτική Γερμανία υπήρξαν κινητοποιήσεις για το ζήτημα του πολέμου στο Βιετνάμ (και ευρύτερα για την καταγγελία του αμερικάνικου ιμπεριαλισμού) αλλά και για τις ανεπαρκείς υποδομές στα γερμανικά πανεπιστήμια. Στις αρχές Ιουνίου του 1967 η δολοφονία από αστυνομικό με πολιτικά ενός άοπλου φοιτητή, κατά τη διάρκεια διαδήλωσης ενάντια στην επίσκεψη του αυταρχικού και δυτικόφιλου Σάχη της Περσίας, Ρεζά Παχλαβί, ενίσχυσε την κινηματική επίταση, η οποία κλιμακώθηκε

²⁰⁶ Horn, *The Spirit of 68*, σ. 113.

²⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 114.

²⁰⁸ Για τη διάδραση ακτιβιστών του φοιτητικού και εργατικού κινήματος και την επίδραση τους στην ανάδυση και ενίσχυση οργανώσεων της «νέας» αριστεράς βλ. Della Porta, *Social movements, political violence, and the state*, σ. 85-88.

την άνοιξη του 1968 μετά τη δολοφονική απόπειρα ενάντια στην ηγετική φυσιογνωμία του γερμανικού φοιτητικού κινήματος και της Νέας Αριστεράς Rudi Dutschke από ακροδεξιό. Το γερμανικό φοιτητικό κίνημα αποτελούσε κοιτίδα της Νέας Αριστεράς, ενώ οι ιδέες της «κριτικής σχολής της Φρανκφούρτης»²⁰⁹ είχαν ισχυρή επιρροή εντός του. Επιπλέον, η Γερμανική Σοσιαλιστική Φοιτητική Ομοσπονδία (Sozialistische Deutsche Studentenbund, SDS), αποτελούσε ιδρυτική συνιστώσα του πολιτικού κινήματος διαμαρτυρίας Εξωκοινοβουλευτική Αντιπολίτευση (Außerparlamentarische Opposition, APO), με επίκεντρο την αντίθεση στην πρόθεση της κυβέρνησης να επεκτείνει τις αρμοδιότητες της εκτελεστικής εξουσίας, σε βάρος των συνταγματικών δικαιωμάτων, σε περίπτωση εσωτερικής ή εξωτερικής έκτακτης ανάγκης²¹⁰.

Ανάπτυξη των κινημάτων διαμαρτυρίας υπήρξε και στο Ηνωμένο Βασίλειο από τα μέσα της δεκαετίας του '60. Στη Μεγάλη Βρετανία, αν και δεν πήραν την έκταση και ένταση που πήραν στις άλλες μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες, οι πρώτες κινητοποιήσεις για το πόλεμο στο Βιετνάμ αλλά και για τις υποδομές στα πανεπιστήμια ξεκίνησαν το 1965 και κλιμακώθηκαν τη διετία '67-'69, κυρίως από φοιτητρες-ριες, με πορείες και αντι-διαλέξεις. Αν και υπήρξαν σημαντικές πρωτοβουλίες της Νέα Αριστεράς (με σημείο αναφοράς το περιοδικό *New Left Review*) αφενός η Βρετανική Νέα Αριστερά δεν είχε οργανικές σχέσεις με τον φοιτητικό ριζοσπαστισμό των τελών του '60, όπως σε άλλες χώρες, αφετέρου η επιρροή επαναστατικών θεωριών, όπως λ.χ. του Μαοϊσμού, ήταν πιο περιορισμένη στους Βρετανούς φοιτητές και δεν είχε απολήξεις στο εργατικό κίνημα²¹¹. Σε αυτό συνέβαλλε και το γεγονός πως η κρατική καταστολή ήταν, επίσης, πιο μετριασμένη, απέναντι στους διεκδικητικούς δρώντες²¹². Αντίθετα, στη Βόρειο Ιρλανδία,

²⁰⁹ Οι ιδέες της «κριτικής θεωρίας» που επεξεργάστηκαν οι θεωρητικοί της «Σχολής της Φρανκφούρτης» (όπως η έμφαση στην αλλοτρίωση, τον ρόλο της κυρίαρχης ιδεολογίας και της μαζικής κουλτούρας) είχαν ισχυρή επίδραση σε οργανώσεις που εντάσσονται στη δυτικο-ευρωπαϊκή Νέα Αριστερά της δεκαετίας του '60. Για μια περιεκτική εισαγωγή στις επεξεργασίες της «σχολής της «σχολής της Φρανκφούρτης» βλ. τα κείμενα του συλλογικού τόμου: Peter E. Gordon, Espen Hammer, Axel Honneth (επιμ.), *The Routledge Companion to the Frankfurt School*, Routledge, 2019.

²¹⁰ Martin Klimke, «West Germany» στο Klimke και Scharloth (επιμ.), *1968 in Europe*, σ. 97-110· Claus Leggewie, «A Laboratory of Postindustrial Society: Reassessing the 1960s in Germany» στο Carole Fink, Philipp Gassert και Detlef Junker (επιμ.), *1968: The World Transformed*, German Historical Institute Washington, D. C. and Cambridge University Press, 1998, σ. 275 – 294.

²¹¹ Madeleine Davis, «The Origins of the British New Left», στο Klimke και Scharloth (επιμ.), *1968 in Europe*, σ. 45-56· Holger Nehring, «Great Britain», στο ίδιο, σ. 125-136.

²¹² Marwick, *The Sixties*, μέρος 3^ο, κεφάλαιο 11: Echoes from the Storm: Great Britain.

η κοινωνική κινητοποίηση που ξεκίνησε να αναπτύσσεται από τα μέσα της δεκαετίας του '60 και κορυφώθηκε στο κίνημα πολιτικών δικαιωμάτων των τελών της δεκαετίας του '60, (με έμφαση στην άρση των νομοθετικών διακρίσεων σε βάρος των καθολικών που εφάρμοξε η κυβέρνηση των ενωτικών και αλληλοδιαπλέχθηκε με διεκδικήσεις αναφορικά με τη στέγαση και την εργασία) αντιμετώπισε αστυνομική καταστολή, η οποία συνέβαλε στην προοδευτική ριζοσπαστικοποίηση των μορφών δράσης και προοδευτικά στην αναβίωση του ένοπλου ρεπουμπλικανικού εθνικού ιρλανδικού κινήματος της δεκαετίας του '70²¹³.

Φοιτητικά κινήματα, σημαντικοί εργατικοί αγώνες, καινοτόμες μορφές συλλογικής δράσης (όπως η πρακτική των καταλήψεων), κινήματα ενάντια στον πόλεμο στο Βιετνάμ και τον πυρηνικό αφοπλισμό, εμφάνιση ή ενίσχυση οργανώσεων της Νέας Αριστεράς και αντιπολιτευτικών οργανώσεων στα «αριστερά» των παραδοσιακών αριστερών κομμάτων, ανάδυση ρευμάτων αντι-κουλτούρας και μετα-υλιστικών διεκδικήσεων (κυρίως από τη δεκαετία του '70) αποτελούν το γενικό μοτίβο της συλλογικής δράσης και στις υπόλοιπες χώρες της δυτικής Ευρώπης την ίδια περίοδο²¹⁴. Ωστόσο, και έξω από τα όρια του δυτικού κόσμου, σημειώθηκαν σημαντικά κινήματα και εξεγέρσεις: Στην Τσεχοσλοβακία το '68, με την «Άνοιξη της Πράγας» και τη μεγάλη λαϊκή κινητοποίηση που πυροδοτήθηκε από το πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων που προωθούσε το Κομμουνιστικό Κόμμα Τσεχοσλοβακίας. Το κίνημα συνδύαζε το αίτημα εκδημοκρατισμού, της εθνικής χειραφέτησης των Σλοβάκων και την αναζωογόνηση του μοντέλου σοσιαλιστικής οικοδόμησης μέσω της διερεύνησης ενός εθνικού δρόμου και καταπνίχθηκε από την εισβολή των στρατευμάτων του Συμφώνου της Βαρσοβίας, τον Αύγουστο του 1968²¹⁵. Νεανικές, κατά βάση, εξεγέρσεις ενάντια στην αστυνομική καταπίεση

²¹³ Niall ó Dochartaigh, «Northern Ireland», στο Klimke και Scharloth (επιμ.), *1968 in Europe*, σ. 137-152· Steffen Bruendel, «Challenging British sovereignty: Transnational activism and political power in Northern Ireland, 1963–1973» στο Tamara Chaplin και Jadwiga E. Pieper - Mooney (επιμ.) *The Global 1960s: Convention, contest, and counterculture*, Routledge, 2018, σ. 72 – 95.

²¹⁴ Για τα κινήματα του '60 στην Ευρώπη της δεκαετίας του '60, οι συμβολές στο 2^ο μέρος του συλλογικού τόμου σε επιμέλεια των Martin Klimke και Joachim Scharloth, *1968 in Europe A History of Protest and Activism, 1956–1977*, αποτελεί έναν εξαιρετικά χρήσιμο οδηγό, εφόσον η κάθε επιμέρους συμβολή εκτός από μια ευσύνοπτη επισκόπηση της κάθε χώρα της Ευρώπης, παραθέτει και προτεινόμενη βιβλιογραφία για περαιτέρω μελέτη της κάθε περίπτωσης.

²¹⁵ Jan Pauer, «Czechoslovakia» στο Klimke και Scharloth (επιμ.), *1968 in Europe*, σ. 163-179· Eley, *Σφυρηλατώντας τη δημοκρατία*, σ. 625 – 630.

πραγματοποιήθηκαν επίσης και σε άλλες χώρες του σοσιαλιστικού κόσμου, όπως στην Πολωνία και στην Γιουγκοσλαβία²¹⁶. Στις χώρες του 3^{ου} κόσμου αναπτύχθηκαν επίσης, νεανικά κατά βάση κινήματα και φοιτητικές κινητοποιήσεις, πολλά από τα οποία, κατά το παρελθόν, είχαν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στους ανταποικιακούς αγώνες²¹⁷. Η πιο σημαντική ήταν η φοιτητική εξέγερση στο Μεξικό το καλοκαίρι-φθινόπωρο του 1968. Η φοιτητική κινητοποίηση άρχισε εξαιτίας της βίαιης καταστολής μιας ήσσονος σημασίας σπουδαστικής αντιπαράθεσης στα τέλη Ιουλίου του 1968 που πυροδότησε ένα κύκλο μαζικών φοιτητικών κινητοποιήσεων με αιτήματα πολιτικών ελευθεριών και σεβασμού των δικαιωμάτων. Το μεξικανικό κράτος επιχείρησε να καταστείλει εξαιρετικά βίαια τις κινητοποιήσεις και κατέληξε στη μαζική δολοφονία εκατοντάδων ατόμων (πάνω από 300) στην πόλη του Μεξικού, στις 2 Οκτώβριου του 1968 όταν οι μεξικάνικες ένοπλες δυνάμεις άνοιξαν πυρ εναντίον του πλήθους κατά τη διάρκεια διαδήλωσης²¹⁸.

Παρά τις διαφορές των επιμέρους συγκρουσιακών κύκλων, κινήσεων και εξεγέρσεων που αναπτύχθηκαν παγκόσμια κατά τη διάρκεια της «μακράς» δεκαετίας του '60 και αφορούν της περιφερειακές και εθνικές ιδιομορφίες της κάθε περίπτωσης, μπορούν να προσδιοριστούν κάποιοι κοινοί άξονες και διαδικασίες που συνέχουν αυτό το ρεύμα, στο οποίο εντάσσεται οργανικά και η Ελλάδα. Καταρχήν, (α) τα κινήματα της δεκαετίας του '60 μοιράζονταν κοινούς πολιτικούς προσανατολισμούς που έτειναν στην καταδίκη του Ιμπεριαλισμού (και όπως αυτός αρθρωνόταν στο ψυχροπολεμικό πλαίσιο) και την απόρριψη του κρατικού αυταρχισμού²¹⁹. Η δημοκρατική εδραίωση και εμβάθυνση

²¹⁶ Αναφέρονται (και παρατίθεται σχετική βιβλιογραφία) στο Horn, «1968: A Social Movement Sui Generis». Για την περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας βλ. και Boris Kanzleiter, «Yugoslavia», στο Klimke και Scharloth (επιμ.), *1968 in Europe*, σ. 219 – 228· Stefan Garsztecki, «Poland», στο ίδιο, σ. 179-187.

²¹⁷ Ο Arif Dirlik στη συμβολή του στον συλλογικό τόμο στο *1968: The World Transformed*, μελέτησε τις νεανικές και φοιτητικές κινητοποιήσεις σε Κίνα, Ινδία, Τουρκία στην Ασία, Αίγυπτο, Αιθιοπία στην Αφρική και Μεξικό στη Λατινική Αμερική, βλ. Arif Dirlik, «The Third World» στο Fink, Gassert και Junker (επιμ.), *1968: The World Transformed*, σ. 295 – 320· για τα κινήματα του '60 στις χώρες της περιφέρειας βλ. και τα κείμενα του συλλογικού τόμου: Chaplin και Pieper - Mooney (επιμ.) *The Global 1960s: Convention, contest, and counterculture*.

²¹⁸ Arif Dirlik, «The Third World».

²¹⁹ Για την Ευρώπη βλ. και: Robert Gildea και James Mark, «Conclusion: Europe's 1968» στο Robert Gildea James Mark και Anette Warring (επιμ.), *Europe's 1968. Voices of Revolt*, Oxford University Press, 2013, σ. 326-338· για τον αντι-ιμπεριαλισμό ειδικά ως πηγή έμπνευσης: James Mark, Nigel Townson και Polymeris Voglis, «Inspirations», στο ίδιο, σ. 72-103· Phillip Gassert, «Narratives of Democratization. 1968 in postwar Europe», στο Klimke και Scharloth (επιμ.), *1968 in Europe*, σ. 307 – 325.

αποτελούσε, επίσης, κοινή ορίζουσα αλλά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που προσλάμβανε, προσδιορίζονταν από τα χαρακτηριστικά του πολιτεύματος εντός του οποίου δραστηριοποιούνταν τα κινήματα. Σε πολιτεύματα μη – δημοκρατικά, τα διεκδικητικά κινήματα έτειναν προς την κατοχύρωση και διασφάλιση δημοκρατικών θεσμών (όπως η περίπτωση της Ελλάδας, την οποία θα μελετήσουμε), σε πολιτεύματα που η αντιπροσωπευτική δημοκρατία ήταν εδραιωμένη, τα κινήματα έτειναν στην εμβάθυνση της με μορφές και θεσμούς συμμετοχικής δημοκρατίας. (β) Σε σχέση με τα κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά, η νεολαία (με έμφαση στους φοιτητές-τριες και τους νέους εργάτες) αποτελούσε την κοινωνική κατηγορία η οποία στελέχωσε τα κινήματα και διαδραμάτισε σημαντικότατο ρόλο στις εξεγέρσεις. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται και στην ελληνική περίπτωση, όπως θα διαπιστωθεί από τα στοιχεία που παρατίθενται σε σχέση με την κοινωνική κινητοποίηση των Ιουλιανών. (γ) Τα κινήματα της δεκαετίας του '60 αντιμετώπισαν και εκτέθηκαν στη βία, είτε με τη μορφή της κρατικής καταστολής, είτε από αντι-κινήματα. Σε κάθε περίπτωση, η μη συμβατική πολιτική δραστηριοποίηση μέσω της συλλογικής κινηματικής δράσης έτεινε να αντιμετωπίζεται ως κάτι μη αποδεκτό από τα κράτη και τις κυβερνήσεις της περιόδου. Αυτό ισχύει, βέβαια και στην περίπτωση της Ελλάδας. (δ) Η κρατική καταστολή και βία που δέχτηκαν τα κινήματα συνέβαλλε στην ριζοσπαστικοποίηση των χαρακτηριστικών τους: αναφύονται ή διαδίδονται καινοτόμες και παρεμποδιστικές μορφές συλλογικής δράσης²²⁰ (οδοφράγματα, καταλήψεις, μη θεσμικές απεργίες, κ.ά.) ενώ ενισχύονται ή ιδρύονται και ριζοσπαστικές οργανώσεις της Νέας Αριστεράς²²¹ που αμφισβητούν τα εδραιωμένα αριστερά και κομμουνιστικά κόμματα.

²²⁰ Για τις καινοτόμες μορφές δράσεων και οργάνωσης που αναδείχθηκαν και διαδόθηκαν στους ευρωπαϊκούς εργατικούς αγώνες βλ. και Pierre Dubois, «New Forms of Industrial Conflict», στο Colin Crouch και Alessandro Pizzorno (επιμ.), *The Resurgence Of Class Conflict In Western Europe Since 1968*. Volume 2: Comparative Analyses, Macmillan Press, 1978, σ. 1-34.

²²¹ Ο όρος Νέα Αριστερά αποτελεί μια έννοια ομπρέλα και μπορεί να περιλαμβάνει διαφορετικά (και πολλές φορές συγκρουόμενα) ρεύματα μεταξύ τους. Ωστόσο, κοινό χαρακτηριστικό είναι πως δεν αμφισβητούν τόσο την έννοια της επανάστασης αλλά το «δρόμο προς την επανάσταση» των παραδοσιακών κομμουνιστικών κομμάτων. Οι καινοτομίες που εισήγαγαν οι θεωρητικοί της Νέας Αριστεράς του δυτικού Μαρξισμού, σύμφωνα με την ταξινόμηση που επιχειρεί ο Razmig Keucheyan, μπορούν να εντοπιστούν στα πεδία του «υποκειμένου της χειραφέτησης», όπου μεταξύ άλλων εστίαζαν στην έννοια της αλλοτρίωσης, στην προσοχή στα «δευτερεύοντα μέτωπα» και τη σχετική δυσπιστία προς τη βιομηχανική εργατική τάξη και στους πολιτικούς μηχανισμούς που την εκπροσωπούν· στο «ζήτημα της εξουσίας», όπου παρότι δεν αμφισβητείται ο λενινισμός και η έμφαση στην ανάγκη οργάνωσης, εγκαταλείπεται ο «κρατοκεντρισμός» των παραδοσιακών Κομμουνιστικών Κομμάτων, ενώ προτάσσονται πιο αντιεραρχικά και ελαστικά μοντέλα

Αντίστοιχες διαδικασίες αναπτύχθηκαν στην Ελλάδα στα μέσα περίπου, της δεκαετίας του '60 και τροφοδοτήθηκαν από τα Ιουλιανά, ωστόσο, επηρεάστηκε σημαντικά η εξέλιξη τους από το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου. Τέλος, τα κινήματα των τελών της δεκαετίας του '60, συμβάλλουν ώστε να εμφανιστούν και να καταστούν διακριτές από τη δεκαετία του '70 κινήματα μετα-υλιστικών διεκδικήσεων (φεμινιστικά, ομοφυλοφίλων, οικολογικά, καταλήψεων στέγης κ.α.) που συγκροτούν τα Νέα Κοινωνικά Κινήματα, σύμφωνα με τον ορισμό του Hanspeter Kriesi²²². Στην Ελλάδα, η διαδικασία αυτή διαταράχθηκε από την παρεμβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών²²³

οργάνωσης και τέλος στην θεωρητική επίδραση του «δομισμού» στην κοινωνική θεωρία που αφορά τέσσερις θεωρητικές κινήσεις: την εισαγωγή μοντέλων από τη γλωσσολογία στις κοινωνικές επιστήμες, στον σχετικισμό και την κριτική στην «αλήθεια», στο ζήτημα της αιτιότητας και την έμφαση στο τυχαίο στην ιστορία και τέλος την κριτική στο υποκείμενο. Βλ. αναλυτικότερα για την ιστορία της Νέας Αριστεράς στην Ευρώπη: Razmig Keucheyan, *Αριστερό ημισφαίριο. Μια χαρτογραφία της νέας κριτικής σκέψης*, Angelus Novus, 2017, σ. 63-92.

²²² Hanspeter Kriesi, «Νέα κοινωνικά κινήματα στη Δυτική Ευρώπη», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 11 (1998), σ. 5-26.

²²³ Αν και εντοπίζονται κάποιες πολύ πρώιμες πρωτοβουλίες, όπως τα κοινόβια που διατηρούσε η νεανική ομάδα της «Σοσιαλιστικής Συνειδητοποίησης», βλ. και ενότητα 6.2.2.2.

Μέρος 1ο:

Το συγκρουσιακό επεισόδιο των Ιουλιανών, οι προϋποθέσεις του και η πρόσληψη του από τους αντιπάλους του

Προλεγόμενα

Αν και μορφές κοινωνικής διαμαρτυρίας (είτε ρητές, είτε άρρητες) όπως και εξεγέρσεις εντοπίζονται σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους και κοινωνικούς σχηματισμούς, το κοινωνικό κίνημα, ως ιστορικό φαινόμενο, όπως κατέδειξε η θεωρητική συνεισφορά του Charles Tilly, εμφανίστηκε στα τέλη του 18^ο αιώνα, αποτέλεσμα της εμφάνισης του συγκεντρωτικού έθνους – κράτους, της επικράτησης των αγορών, της πολιτικής αντιπροσώπευσης και του πολέμου¹. Η μαρξική θεωρία έφερε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τις έννοιες της εκμετάλλευσης, της καταπίεσης και της ταξικής πάλης ως κομβικές πτυχές της ιστορικής εξέλιξης, παρέχοντας τα θεωρητικά εργαλεία για την κατανόηση τους ως κοινωνικά φαινόμενα. Ωστόσο, ο ίδιος ο Μάρξ και οι κλασσικοί θεωρητικοί του μαρξισμού δεν επεξεργάστηκαν μια ιδιαίτερη θεωρία για τα κοινωνικά κινήματα, τα οποία θεωρούνταν πως θα αναπτύσσονται με την ταξική πάλη, όσο η εργατική τάξη αποκτούσε ταξική συνείδηση και ενισχυόταν η πολιτική και συνδικαλιστική δράση του οργανωμένου εργατικού κινήματος². Παρότι οι εισφορές των θεωρητικών του μαρξισμού, όπως του Λένιν για την ανάγκη μιας οργανωμένης πρωτοπορίας που θα προσανατολίσει θεωρητικά τις εργατικές μάζες ή του Γκράμσι για το πρόβλημα της ιδεολογικής ηγεμονίας της εργατικής τάξης συνέβαλαν καθοριστικά στον προσανατολισμό της θεωρίας για τα κοινωνικά κινήματα και τη συλλογική δράση, δεν αποτέλεσαν, από

¹ Τα οποία προσδιόρισε ως συνισταμένες τριών παραγόντων: διαρκών, οργανωμένων δημόσιων προσπαθειών διατύπωσης συλλογικών διεκδικήσεων ενάντια στις αρχές («εκστρατείες»), χρήσης συνδυαστικών μορφών πολιτικής δράσης που περιλαμβάνουν τη δημιουργία οργανώσεων και συνασπισμών ειδικού σκοπού, δημόσιες συγκεντρώσεις, ολονυχτίες, πομπές, διαδηλώσεις, πορείες, συλλογές υπογραφών, παρεμβάσεις στα ΜΜΕ και διανομή φυλλαδίων (το «ρεπερτόριο των κοινωνικών κινημάτων») και συντονισμένες δημόσιες επιδείξεις αξιοσύνης, ενότητας, πολυάριθμου και δέσμευσης (επιδείξεις ΑΕΠΔ), Charles Tilly, *Social Movements, 1768-2004*, Paradigm Publishers, 2004, σ.14-15 και 16-37.

² Στέλιος Αλεξανδρόπουλος, *Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα*, τ. Α', Κριτική, 2001, σ. 310.

μόνες τους, αυτοτελείς θεωρίες για τα κοινωνικά κινήματα³. Συνεπώς, μέχρι τη δεκαετία του '60, τα κοινωνικά κινήματα και η διεκδικητική συλλογική δράση, ως ιδιαίτερα φαινόμενα, έτειναν να κατανοούνται και να αντιμετωπίζονται ως φαινόμενα ψυχικών καταβολών, που οφείλονταν στην «κοινωνική παρέκκλιση», τη «μαζική κοινωνία» και τη «σχετική αποστέρηση». Τυπικότερο μοντέλο αυτής της προσέγγισης αποτελούσε η (ανομοιογενής) θεωρία της «συλλογικής συμπεριφοράς» (collective behavior). Κοινός θεωρητικός άξονας αυτών των αναγνώσεων ήταν η αντιμετώπιση της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινήματων ως μη κανονικών -και συχνά ανορθολογικών- φαινομένων⁴.

Τα πρώτα εγχειρήματα θεωρητικής κανονικοποίησης της «μη συμβατικής» πολιτικής συμμετοχής (η πολιτική συμμετοχή, δηλαδή, που δεν περιορίζεται στη συμμετοχή στις εκλογικές διαδικασίες και στα κόμματα) και της διεκδικητικής δράσης του διαμαρτυρόμενου πλήθους στις κοινωνικές επιστήμες ήταν προϊόντα της επιστημολογικής επίδρασης των συγκρουσιακών κύκλων και κοινωνικών κινήματων της δεκαετίας του '60⁵. Στις ΗΠΑ, τη δεκαετία του '70, κοινωνικοί επιστήμονες, πολλοί με συμμετοχή στα κοινωνικά κινήματα της περιόδου, διεκδίκησαν μια νέα ανάγνωση της διαμαρτυρίας και της συλλογικής διεκδικητικής δράσης που θα αναιρούσε τις ψυχολογικές (και συχνά με

³ Sidney Tarrow, *Power in Movement*, Cambridge University Press, 2011 (3η αναθεωρημένη έκδοση), σ. 16 – 22· για την επισήμανση πως για τους κλασσικούς του Μαρξισμού το ζήτημα των κοινωνικών κινήματων αποτελούσε διάσταση του ευρύτερου προβλήματος της ταξικής πάλης στο Erik Neveu, *Sociologie des mouvements sociaux*, La Découverte, 2005 (4^η έκδοση), σ. 34 - 36.

⁴ Για μια κριτική στο «κλασσικό», όπως το περιγράφει ο ίδιο, μοντέλο βλ. Doug McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency 1930-1970*, The University of Chicago Press, 1982, σ. 5 – 19· πρότυπο για αυτήν την προσέγγιση θεωρείται η εργασία του Γάλλου αριστοκράτη ιατρού στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα Gustave Le Bon, *Η ψυχολογία των μαζών*, Ζήτρος, 2004· αξίζει να επισημανθεί πως ένα έργο τυπικό αυτής της προσέγγισης της περιόδου στο πεδίο της ιστορικής έρευνας αποτελεί το κείμενο του Richard J. Hofstadter, που δημοσιεύτηκε αρχικά το 1964, *Paranoid Style in American Politics and Other Essays*, Vintage Books, (ανατύπωση) 2008. Όπως υπογράμμισε και ο Jeet Heer, οι εργασίες του Hofstadter άσκησαν σημαντική επίδραση στη σύγχρονη φιλελεύθερη «αντι-λαϊκιστική» σκέψη, βλ. Jeet Heer, «At Liberalism's Crossroads. The vexed legacy of Richard Hofstadter», *The Nation*, αναρτήθηκε στον ιστότοπο του εντύπου στις 6.10.2020, ανακτήθηκε στις 2.2.2021 από τον σύνδεσμο <https://www.thenation.com/article/culture/richard-hofstadter-library-america-review/>

⁵ Seraphim Seferiades, «1968 as an Epistemological Catalyst: Contentious Politics and Antinomies in the Study of Social Movements», *Historiein* 9 (2009), σ. 101 – 115.

έμφαση στον «ανορθολογισμό») ερμηνείες του «κλασσικού μοντέλου»⁶. Απέναντι στις ψυχοκοινωνικές προσεγγίσεις προτάχθηκε από τους κοινωνικούς επιστήμονες αυτούς η θεωρία της «κινητοποίησης πόρων» (resource mobilization theory), όπως ονομάστηκε αργότερα, που έθετε στο επίκεντρο τη μελέτη της συλλογικής δράσης ως αμιγώς πολιτικό φαινόμενο. Οι θεωρητικοί της «κινητοποίησης πόρων» θεωρούσαν πως η δυσαρέσκεια αποτελεί σταθερό παράγοντα της κοινωνικής πραγματικότητας, εφόσον οι σύγχρονες κοινωνίες ήταν κοινωνίες καταπίεσης και ανισότητας. Συνεπώς, δεν επιχειρούσαν να εντοπίσουν ερμηνείες για τα κοινωνικά κινήματα στο πεδίο της ψυχολογίας, στη βάση της αύξησης της απογοήτευσης και της ματαίωσης αλλά τα ερμήνευαν ως πολιτικά (και ορθολογικά) φαινόμενα που η εμφάνιση τους εξαρτάται από τους εκάστοτε διαθέσιμους πολιτικούς πόρους και την επιτυχημένη αξιοποίηση τους. Στη βάση αυτής της παραδοχής, η θεωρία κινητοποίησης πόρων εστίαζε, εμπνεόμενη από έρευνες στο πεδίο της οικονομίας, στη μελέτη των προσβάσεων στις ελίτ που έχει το εκάστοτε κοινωνικό κίνημα (δηλαδή στους «ισχυρούς συμμάχους» του) αλλά και στις στρατηγικές αξιοποίησης αυτών των προσβάσεων από τις οργανώσεις του κινήματος⁷.

Παρά την αδιαμφισβήτητη συνεισφορά της θεωρίας κινητοποίησης πόρων στην προσέγγιση της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινήματων ως ορθολογικών και «κανονικών» φαινομένων, στις αναλύσεις ασκήθηκε κριτική από τη θεωρητική προσέγγιση της «πολιτικής διαδικασίας» (political process theory). Σύμφωνα με την κριτική, η θεωρία κινητοποίησης πόρων εξέταζε αόριστα και μονόπλευρα την έννοια των πόρων: Ο ρόλος των ελίτ αναδεικνύεται μεν, δίχως να εξετάζονται οι παράμετροι και οι στοχεύσεις της ενδεχόμενης συμμετοχής τους. Επίσης τείνει να υποτιμά τους ενδογενείς πόρους των κινήματων, δίχως να εστιάζει στο πολιτικό περιβάλλον που αυτά δραστηριοποιούνται και δεν μελετά την ιδεολογία τους και τις ερμηνευτικές πλαισιώσεις που παράγουν όπως επίσης και στις ταυτότητες που συγκροτούν. Αντίθετα, η θεωρία της πολιτικής διαδικασίας⁸ επιχείρησε να θεραπεύσει αυτές τις δομικές αδυναμίες, εστιάζοντας

⁶ Ρηξικέλευθη την περίοδο που εκδόθηκε, εξαιτίας της έμφασης στον ορθολογισμό (στα όρια του πραγματισμού) των διεκδικητικών δρώντων, αποτελεί η εργασία του Mancur Olson, *Η λογική της συλλογικής δράσης*, Παπαζήσης, 1991. Το βιβλίο πρωτοεκδόθηκε το 1965.

⁷ Για μια εισαγωγή στην προσέγγιση της κινητοποίησης πόρων βλ. John D. McCarthy και Mayer N. Zald, «Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory», *American Journal of Sociology* 82 (1977), σ. 1212-1241.

⁸ Συμφωνά με την ανάλυση του Sidney Tarrow, (*Power in Movement*, σ. 27) τα πρώτα θεμέλια της θεωρητικής παράδοσης της σχολής τέθηκαν από τον Charles Tilly, στο *From Mobilization to Revolution*,

στη διαντίδραση των κινημάτων με τη δομή πολιτικών ευκαιριών και το κοινωνικό περιβάλλον: τις αντιθέσεις εντός των ελίτ, τους δυνητικούς συμμάχους και αντιπάλους, τις προσβάσεις στους θεσμούς, τον ρόλο της κοινής γνώμης σε μια δεδομένη χρονική στιγμή και το μετασχηματισμό των συλλογικών αναπαραστάσεων που επιτρέπουν και διευκολύνουν την εμφάνιση κοινωνικών κινημάτων και δημόσιων διεκδικήσεων⁹.

Αντίστοιχα και στην ιστορική επιστήμη, περίπου την ίδια περίοδο, πραγματοποιήθηκαν οι πολύ σημαντικές και θεωρητικά επιδραστικές παρεμβάσεις του Άγγλου ιστορικού (και πρόσωπο αναφοράς της Βρετανικής Νέας Αριστεράς) E.P. Thompson για την λαϊκή διαμαρτυρία στην προβιομηχανική Αγγλία, όπου εισάγει και την έννοια της «Ηθικής Οικονομίας» (Moral Economy)¹⁰. Στον πυρήνα του ενδιαφέροντος του Thompson βρισκόταν η υπεράσπιση της ορθολογικότητας της δράσης του πλήθους των προβιομηχανικών κοινωνιών και των τρόπων κινητοποίησης του, η αποτελεσματικότητα της δράσης του (όπως επίσης και η αποτελεσματικότητα της απειλής για δράση του λαϊκού πλήθους).¹¹ Συνεπώς, η συμβολή του Thompson στο πεδίο της ιστορικής επιστήμης συνομιλούσε με την κοινωνιολογία των κοινωνικών κινημάτων της εποχής του, και συγκεκριμένα με την υπεράσπιση της ορθολογικότητας των εξεγέρσεων ως μέσου επιβίωσης στην Αγγλία της προβιομηχανικής εποχής. Σηματοδοτούσε, επίσης, τη στροφή του ιστορικού ενδιαφέροντος στις παραδόσεις, την κουλτούρα και την πρόσληψη των οικονομικών ανταλλαγών από τα πληβειακά στρώματα, συμβάλλοντας καθοριστικά στην

Newbery Award Records, 1978 με τη στοιχειοθέτηση των εννοιών «ευκαιρίες – κίνδυνοι» για τους διεκδικητικούς δρώντες και «καταστολή – διευκόλυνση» από την πλευρά των αρχών, ως όρους για την κοινωνική κινητοποίηση. Ωστόσο, το μοντέλο προτάθηκε ως επεξεργασμένη θεωρία λίγα χρόνια αργότερα με την έκδοση του Doug McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency 1930-1970*, The University of Chicago Press, 1982.

⁹ Δημήτρης Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60. Συλλογική δράση και δημοκρατία στην προδικτατορική Ελλάδα*, Νήσος, 2015, σ. 43 – 44.

¹⁰ E.P. Thompson, *Η ηθική οικονομία του πλήθους στην Αγγλία τον 18^ο αιώνα*, Εκδόσεις ΕΑΠ, 2020, το κείμενο δημοσιεύτηκε αρχικά το 1971 ως άρθρο στο περιοδικό Past & Present.

¹¹ Όπως επισημαίνει ο Νίκος Ποταμιάνος στην εμπειρισταωμένη εισαγωγή του για την ελληνική έκδοση του άρθρου του Thompson, η χρήση του προσδιορισμού «ηθική» δεν αποσκοπούσε στο να καταδείξει πως το λαϊκό πλήθος του 18ου αιώνα ήταν «ηθικότερο» έναντι των κλασικών οικονομολόγων αλλά στο να καταδείξει πως στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του λαϊκού πλήθους δεν ήταν η εύρυθμη και απρόσκοπτη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς στη μακρά διάρκεια, όπως στην περίπτωση της φιλελεύθερης οικονομικής θεωρίας, αλλά η ρύθμισή της, με απόλυτη προτεραιότητα την πρόσβαση των φτωχών σε επαρκή τρόφιμα σε προσιτές τιμές, ειδικά σε περιόδους επισιτιστικής κρίσης. Βλ. Στο ίδιο, σ. 5 – 20.

ανάπτυξη του πεδίου της κοινωνικής ιστορίας και τη μελέτη των διαδικασιών, των εμπειριών και της κουλτούρας μέσα από την οποία τα κοινωνικά υποκείμενα συγκροτούνται¹². Αντίστοιχα και η ανάπτυξη της θεωρίας των «Νέων Κοινωνικών Κινήματων» στην Ευρώπη από τα μέσα της δεκαετίας του '70, επηρεασμένη από τα μετα-υλιστικά κινήματα και διεκδικήσεις της περιόδου, οργάνωσε την έρευνα γύρω από τη μελέτη ζητημάτων κουλτούρας, ταυτότητας, φύλου κ.ά.¹³.

Η πολιτισμική στροφή (cultural turn) που πραγματοποιήθηκε στις κοινωνικές επιστήμες συνέβαλλε στη μεγαλύτερη ερευνητική έμφαση στην «πλαisiώση» (framing) που επιχειρούν τα κοινωνικά κινήματα και οι συλλογικοί δρώντες και ενσωματώνει παράπονα, συγκινησιακές φορτίσεις, αναπαραστάσεις της πραγματικότητας (ή - και του παρελθόντος), εφόσον η σύγκρουση κινήματων και κυβερνητικών αρχών δεν περιορίζεται «μόνο στο δρόμο αλλά και για τη νοηματοδότηση της πραγματικότητας»¹⁴. Η πλέον σημαντική εισφορά για τη διεξαγωγή της εμπειρικής έρευνα ήταν οι επεξεργασίες του David Snow και των συνεργατών του (βασιζόμενοι σε προηγούμενες έρευνες του Goffman) για τις διαδικασίες «ερμηνευτικής πλαisiώσης» (framing perspective) των διεκδικήσεων¹⁵. Δηλαδή, τις στρατηγικές απόδοσης κοινών ερμηνειών και αναγνώσεων της πραγματικότητας έτσι ώστε (α) να νομιμοποιηθεί η ανάληψη κοινής δράσης (β) να αδρανοποιηθούν οι αντίπαλοι (γ) να κερδηθεί η υποστήριξη των παριστάμενων. Αυτό καθίσταται εφικτό μέσω «συνεκτικών ερμηνευτικών σχήματα που απλοποιούν και συμπυκνώνουν την πραγματικότητα, μέσω επιλεκτικών τονισμών και κωδικοποιήσεων γεγονότων, εμπειριών και ιστορικών αλληλουχιών», η οποία πραγματοποιείται με τέσσερις τρόπους: αξιακή γεφύρωση (frame bridging), αξιακή ενίσχυση (frame amplification), αξιακή επέκταση (frame extension) και αξιακός μετασχηματισμός (frame transformation),

¹² Το βιβλίο του E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, που πρωτο-εκδόθηκε το 1963 επηρέασε καθοριστικά την ανάπτυξη του πεδίου της Κοινωνικής Ιστορίας. Στα ελληνικά εκδόθηκε υπό τον τίτλο *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης* από τις εκδόσεις του Πολιτιστικού Ιδρύματος της Τράπεζας Πειραιώς, το 2018, με πρόλογο του Αντώνη Λιάκου.

¹³ Για μια παρουσίαση της εξέλιξης των θεωριών των «Νέων Κοινωνικών Κινήματων» βλ. Steven M. Buechler, «New Social Movement Theories», *The Sociological Quarterly* 36 (1995), σ. 441–464.

¹⁴ Tarrow, *Power in Movement*, σ. 32.

¹⁵ David A. Snow, Rens Vliegthart και Pauline Ketelaars, «The Framing Perspective on Social Movements: Its Conceptual Roots and Architecture» στο David A. Snow, Sarah A. Soule, Hanspeter Kriesi, και Holly J. McCammon (επιμ.), *The Wiley Blackwell Companion to Social Movements*, Wiley Blackwell, 2018 (2^η έκδοση), σ. 394 – 410.

μέσω των οποίων επιχειρούν οι κινηματικοί δρώντες να συνδέσουν ευρύτερες κοινωνικές αξίες με τα προβλήματα που αναδεικνύουν με τη δράση τους. Οι τρεις πρώτες διαδικασίες καταδεικνύουν τη σχέση των υπάρχουσών κοινωνικών αξιών με τις διεκδικήσεις του κινήματος είτε επισημαίνοντας τη συσχέτιση τους (γεφύρωση), την ανάγκη «σωστής ερμηνείας» των αξιών (ενίσχυση) ή την επέκτασή τους ώστε να συμβάλλουν στην λύση του συγκεκριμένου προβλήματος (επέκταση). Μόνο ο αξιακός μετασχηματισμός προτείνει την αλλαγή των εδραιωμένων κοινωνικών αξιών για την επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων¹⁶.

Οι θεωρητικές προσεγγίσεις της συλλογικής διεκδικητικής δράσης που παρουσιάστηκαν δεν είναι ούτε απόλυτα ομοιογενής στο εσωτερικό τους, ούτε κλειστά θεωρητικά συστήματα που δεν διαλέγονται μεταξύ τους. Ακριβέστερα πρέπει να κατανοηθούν σε επικοινωνία και, με την επέκταση του γνωστικού πεδίου, σε θεωρητική αλληλεπίδραση. Τη σημαντικότερη προσπάθεια δυναμικής σύνθεσης των διαφορετικών προσεγγίσεων και εμφάσεων αποτελεί το ερευνητικό πρόγραμμα της συγκρουσιακής πολιτικής (contentious politics) που πρότειναν οι Doug McAdam, Sidney Tarrow και Charles Tilly. Σύμφωνα με τον ορισμό που επεξεργάστηκαν, ως συγκρουσιακή πολιτική εννοείται η:

επεισοδιακή, συλλογική διάδραση ανάμεσα σε διεκδικητικούς δρώντες και τους στόχους τους όταν (α) τουλάχιστον μια κυβερνητική αρχή είναι διεκδικητής, στόχος της διεκδίκησης ή συμμετοχος των διεκδικήσεων (β) οι διεκδικήσεις, εφόσον πραγματοποιούνταν, θα επηρέαζαν τα συμφέροντα τουλάχιστον ενός εκ των διεκδικητών¹⁷.

Η καινοτομία του προγράμματος, όπως τη συνόψισε ο Lilian Mathieu, δεν είναι τόσο ότι εισάγει μια καινούργια ολιστική θεωρία για την ερμηνεία των συγκρουσιακών φαινομένων, όσο ότι παρέχει μια σειρά εννοιολογικών εργαλείων για την προσέγγιση των μηχανισμών και των διαδικασιών των συγκρουσιακών φαινομένων¹⁸. Όπως υποστήριξαν οι εισηγητές του προγράμματος, φιλοδοξία τους αποτέλεσε να εισάγουν ένα «δυναμικό, διαδραστικό μοντέλο» για την προσέγγιση της διεκδικητικής κινητοποίησης, το οποίο να

¹⁶ David A. Snow, Burke E. Rochford Jr, Steven K. Worden και Richard D. Benford, «Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation», *American Sociological Review* 51 (1986), σ. 464-481.

¹⁷ Doug McAdam, Sidney Tarrow, Charles Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, 2001, σ. 5.

¹⁸ Lilian Mathieu, «Des mouvements sociaux à la politique contestataire: les voies tâtonnantes d'un renouvellement de perspective», *Revue française de sociologie* 45, (2004), σ. 561-580.

μπορεί να εφαρμοστεί σε μια σειρά διαφορετικών συγκρουσιακών φαινομένων (κοινωνικό κίνημα, εθνοτικές διαμάχες, επανάσταση, ειδικές καμπάνιες συμφερόντων) σε διαφορετικούς τόπους, ιστορικές στιγμές και μορφές σύγκρουσης¹⁹. Πρόθεση αποτελούσε η θεραπεία των αδυναμιών των προηγούμενων θεωριών, όχι μέσω της θεωρητικής αποδόμησης των εισφορών τους, αλλά της ενίσχυσης τους μέσα από μια δυναμική και σχεσιακή ανάγνωση των προσεγγίσεων τους. Κατά συνέπεια, οι McAdam, Tarrow και Tilly υποστηρίζουν:

αντί να θεωρούμε τις «ευκαιρίες και τους κινδύνους» ως αντικειμενικούς δομικούς παράγοντες, τα εξετάζουμε ως υποκείμενα στην ερμηνεία [...] αντί να καταδεικνύουμε τις προ-υπάρχουσες δομές κινητοποίησης, επισημαίνουμε την προσοχή στην ιδιοποίηση των χώρων κινητοποίησης [...] από το να περιορίσουμε την «πλαισίωση» ως ένα στρατηγικό εργαλείο των ηγετών των κινημάτων, επεκτείνουμε την οπτική μας για την πλαισίωση ώστε να συμπεριληφθεί η διαδραστική κατασκευή των αντιπαραθέσεων ανάμεσα στους διεκδικητές, των αντιπάλων τους, παραγόντων του κράτους, τρίτων μερών και των ΜΜΕ [...] αντί να περιορίζουμε το πλαίσιο στο ρεπερτόριο δράσης των διεκδικητικών δρώντων, επικεντρωνόμαστε στην καινοτόμα δράση [...] τέλος, από το να επικεντρωθούμε στις απαρχές ενός συγκρουσιακού επεισοδίου, όπου προηγούμενα αδρανείς πληθυσμοί δραστηριοποιούνται, επικεντρωνόμαστε στη διαδικασία κινητοποίησης γενικότερα²⁰.

Στην ελληνική βιβλιογραφία, έχουν επιχειρηθεί συμβολές που έχουν χρησιμοποιήσει τα εννοιολογικά εργαλεία της συγκρουσιακής πολιτικής²¹ για να ερμηνεύσουν το ευρύτερο προ-δικτατορικό δημοκρατικό κίνημα στην Ελλάδα και, όπως εύστοχα επισήμαινε ο Δημήτρης Παπανικολόπουλος, «βοήθησε τα μέγιστα να διερευνηθούν οι αιτιώδεις διαδικασίες [...] όσο και οι σχέσεις μεταξύ τους»²². Η έρευνα που ακολουθεί,

¹⁹ McAdam, Tarrow, Tilly, *Dynamics of Contention*, σ. 74.

²⁰ Στο ίδιο, σ. 44-45.

²¹ Στις εργασίες που μετέρχονται τα εργαλεία της συγκρουσιακής πολιτικής για την προδικτατορική περίοδο εντοπίζονται: το κείμενο του Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδη, «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: Η «σύντομη» δεκαετία του '60 ως συγκρουσιακός κύκλος» στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης – Καστανιώτης, 2008, σ. 55-77· του Δημήτρη Παπανικολόπουλου, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60. Συλλογική δράση και δημοκρατία στην προδικτατορική Ελλάδα*, Νήσος, 2015· και του Μιχάλη Μωραϊτίδη, *Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα. Πολιτική ριζοσπαστικοποίηση και συλλογική δράση (1956-1964)*, διδακτορική διατριβή, τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2015.

²² Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60*, σ. 389.

για να απαντήσει στα ερευνητικά ερωτήματα που ανακύπτουν, αξιοποιεί εννοιολογήσεις και τεχνικές²³ που έχουν επεξεργαστεί στο πεδίο της κοινωνιολογίας των κοινωνικών κινημάτων, με έμφαση στη δυναμική τους διάσταση, όπως προτρέπει το πρόγραμμα της συγκρουσιακής πολιτικής.

²³ Στην εισαγωγή του κάθε κεφαλαίου προσδιορίζονται τα ερευνητικά ερωτήματα, η προέλευση των εννοιών και οι τεχνικές που επιστρατεύονται σε σχέση με το ιδιαίτερο ζήτημα που το κάθε κεφάλαιο εστιάζει.

2. Η «ακτινογραφία» των Ιουλιανών: χρονική εξέλιξη, γεωγραφία, συμμετοχή, φορείς, δίκτυα και ταυτότητες

2.1. Εισαγωγή

Είναι κοινή διαπίστωση στις έρευνες που εστιάζουν στο κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον της μετεμφυλιακής Ελλάδα πως κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1965 έλαβε χώρα μια κοινωνική έκρηξη με πρωτοφανή χαρακτηριστικά. Ωστόσο, αν και ο διάλογος σε σχέση με την ερμηνεία της κοινωνικής έκρηξης των Ιουλιανών είναι πλούσιος, οι εργασίες που επιχειρούν την καταγραφή της έκτασης, των φορέων και των ρεπερτορίων δράσης της κοινωνικής κινητοποίησης είναι πολύ λιγότερες. Πράγματι, τα περισσότερα στοιχεία αναφορικά με την έκταση και τα χαρακτηριστικά των γεγονότων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών εντοπίζονται κυρίως: στο «Το χρονικό του Ιουλίου 1965» του Δημήτρη Λιβιεράτου¹, που περιγράφει τα συμβάντα διαμαρτυρίας των Ιουλιανών με άξονα τις διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας, στις οποίες συμμετείχε και ο ίδιος· στην ημερολογιακή καταγραφή μεταξύ 15 Ιουλίου έως 24 Σεπτεμβρίου του 1965 και του Στέφανου Στεφάνου, που βασίστηκε στην αποδελτίωση της εφημερίδας «Αυγής»² και τα στοιχεία που παραθέτει ο Δημήτρης Παπανικολόπουλος για τις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας των Ιουλιανών, στην έρευνα του για τον συγκρουσιακό κύκλο της δεκαετίας του '60 στην Ελλάδα³ και βασίζονται και αυτά κυρίως στην αποδελτίωση της εφημερίδας «Αυγή».

Η παρούσα έρευνα προσδοκά να καλύψει το σχετικό ερευνητικό κενό και να επεκτείνει την γνώση για το συγκρουσιακό επεισόδιο⁴ των Ιουλιανών, αποδίδοντας τη συνολική τους «ακτινογραφία»: τη γεωγραφική τους διασπορά, την εξέλιξη τους στο χρόνο, τις γεωγραφικές και κοινωνικές διαφοροποιήσεις της κινητοποίησης και την έκταση της κοινωνικής συμμετοχής και υποστήριξης που είχαν. Ακόμη επιχειρεί να καταγράψει

¹ Δημήτρης Λιβιεράτος, «Το χρονικό του Ιουλίου 1965» στο Δημήτρης Λιβιεράτος - Γιώργος Δαλαβάρκας, *Ιουλιανά 1965, τα γεγονότα και η σημασία τους*, Εργατική Πάλη, 2013, σ. 35-62.

² Στέφανος Στεφάνου, «70 μέρες στους δρόμους, η δημοκρατική νεολαία και το καλοκαίρι του 1965», *Το δελτίο της EMIAN 2* (Ιούλιος 2005), σ.3-7.

³ Δημήτρης Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60. Συλλογική δράση και δημοκρατία στην προδικτατορική Ελλάδα*, Νήσος, 2015.

⁴ Ο Charles Tilly περιγράφει τα συγκρουσιακά επεισόδια ως «δεμένες ακολουθίες συνεχόμενων διαδράσεων», οι οποίες τείνουν να εντάσσονται σε μεγαλύτερα συγκρουσιακά ρεύματα. Charles Tilly, *Contentious Performances*, Cambridge University Press, 2008, σ. 10.

τους φορείς που σήκωσαν το βάρος της οργανωτικής υποστήριξης των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας αλλά και των δικτύων και ιστορικών πολιτικών ταυτοτήτων που επέτρεψαν τη διάχυσή τους. Για να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι επιλέχθηκε η συγκρότηση μιας βάσης δεδομένων των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας κατά το συγκρουσιακό επεισόδιο των Ιουλιανών.

Πράγματι, μια από τις βασικές τεχνικές της έρευνας -και σημείο προβληματισμού- των μελετητών της συλλογικής διεκδικητικής δράσης αποτελεί η καταγραφή των συμβάντων διαμαρτυρίας με τη συγκρότηση βάσεων δεδομένων και χρονοσειρών⁵. Πηγές άντλησης των δεδομένων αποτελούν ο Τύπος (έντυπος και ψηφιακός), τα αστυνομικά αρχεία (στον βαθμό που τηρούνται ή είναι διαθέσιμα στους ερευνητές), όπως επίσης και τα αρχεία κινηματικών οργανώσεων (και πιθανά αριστερών κομμάτων) που πιθανά να τηρούνται σχετικά στοιχεία. Ειδικά για τις έρευνες που αφορούν περιόδους πριν την ψηφιοποίηση των ΜΜΕ, οι εφημερίδες αποτελούν την καλύτερη επιλογή (σε σχέση με τα αρχεία των αστυνομικών αρχών ή των κινηματικών οργανώσεων) εφόσον αναφέρουν ένα μεγάλο ποσοστό των συμβάντων διαμαρτυρίας σε καθημερινή βάση (σε αντίθεση με τις αστυνομικές πηγές που δίνουν έμφαση στις «παράνομες» πράξεις) ενώ, ειδικά οι «έγκυρες» εφημερίδες οφείλουν να μεταφέρουν την είδηση με συγκεκριμένα κριτήρια πραγματολογικής ακρίβειας, όπως επισήμαναν ο Hanspeter Kriesi και οι συνεργάτες του⁶. Η τεχνική της «ανάλυσης συμβάντων διαμαρτυρίας» (Protest Event Analysis, PEA) αποτέλεσε μια από τις βασικές συμβολές του μοντέλου της πολιτικής διαδικασίας⁷ και έχει χρησιμοποιηθεί κυρίως με σκοπό τη μελέτη της διακύμανσης της διαμαρτυρίας σε σχετικά μεγάλες περιόδους, για το σύνολο των κινηματικών δράσεων ή συγκεκριμένες καμπάνιες⁸.

⁵ Για μια επισκόπηση του διαλόγου και των εφαρμογών στη μεθοδολογία της «ανάλυσης συμβάντων διαμαρτυρίας» (protest event analysis) βλ. Swen Hutter, «Protest Event Analysis and Its Offspring» στο Donatella Della Porta (επιμ.), *Methodological Practices in Social Movement Research*, Oxford University Press, 2014, σ. 335-367.

⁶ Hanspeter Kriesi, Ruud Koopmans, Jan Willem Duyvendak, και Marco G.Giugni, *New Social Movements in Western Europe A Comparative Analysis*, University of Minnesota Press, 1995, σ. 253-254.

⁷ Bert Klandermans και Suzanne Staggenborg, «Introduction» στο Bert Klandermans και Suzanne Staggenborg (επιμ.), *Methods of Social Movement Research*, The University of Minnesota Press, 2002, σ. ix–xx.

⁸ Νίκος Σερντεδάκις, «Η συμβολή της έρευνας των γεγονότων διαμαρτυρίας στην κατανόηση της συλλογικής δράσης» στο Γιώργος Τσιώλης, Νίκος Σερντεδάκις και Γιάννης Κάλλας (επιμ.), *Ερευνητικές υποδομές και δεδομένα στην εμπειρική κοινωνική έρευνα. Ζητήματα καταγραφής, τεκμηρίωσης και ανάλυσης κοινωνικών δεδομένων*, Νήσος, 2011, σ. 349-376.

Στην περίπτωση της Ελλάδας η τεχνική της PEA έχει χρησιμοποιηθεί από τον Σεραφείμ Σεφεριάδη για το εργατικό κίνημα του Μεσοπολέμου⁹, τους Νίκο Σερντεδάκι και Δημήτρη Παπανικολόπουλου για την προδικτατορική περίοδο¹⁰, τη Μαρία Κούση για την περιβαλλοντολογική διαμαρτυρία τη μεταπολιτευτική περίοδο¹¹ αλλά και στις καταγραφές για το συγκρουσιακό κύκλο των ετών 2010-2015¹². Τέλος, τα συμβάντα διαμαρτυρίας στην Ελλάδα κατά τα έτη 1996 – 2014 έχουν αποτελέσει το πεδίο για τη δοκιμή καινοτόμων τεχνικών στην PEA, με έμφαση την αυτοματοποιημένη ανάλυση¹³.

⁹ Seraphim Seferiades, *Working-class movements (1780s-1930s): a European macro-historical analytical framework and a Greek Case Study*, διδακτορική διατριβή, Columbia University, 1998.

¹⁰ Νίκος Σερντεδάκις «Ζητήματα μεθόδου στη μελέτη των κοινωνικών κινήματων και της συλλογικής δράσης», στο Σκεύος Παπαϊωάννου (επιμ.), *Ζητήματα θεωρίας και μεθόδου των κοινωνικών επιστημών*, Κριτική, 2007, σ. 381-395· του ίδιου, με έμφαση στη σπουδαστική και μαθητική διαμαρτυρία: Νίκος Σερντεδάκις, «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964» στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης – Καστανιώτης, 2008, σ. 241-263· Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60*.

¹¹ Maria Kousis, «Local environmental protest in Greece, 1974–94: exploring the political dimension», *Environmental Politics* 16 (2007), σ. 785-804.

¹² Στην θεματική αυτή εντοπίζονται οι καταγραφές των Mario Diani και Μαρία Κούση για τα μεγάλα συμβάντα διαμαρτυρίας των ετών 2010-2012 ενάντια στα προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής της «Τρόικα», βλ. Mario Diani και Maria Kousis, «The duality of claims and events: The Greek campaign against the Troika's memoranda and austerity, 2010-2012» *Mobilization: An International Quarterly* 19 (2014), σ. 387-404· η έρευνα των φοιτητ(ρι)ων του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης για τα συμβάντα διαμαρτυρίας των ετών 2009-2013 που στηρίχθηκε στην αναφορά σε έντυπο και ψηφιακό Τύπο (εφ. Ελευθεροτυπία, Αυγή και τον ιστότοπο TVXS) αναφέρεται σε Νίκος Σερντεδάκις και Μυρσίνη Κουφίδη, «Συγκρουσιακός και εκλογικός κύκλος στην Ελλάδα της κρίσης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 44 (2018), σ. 7-30· την καταγραφή των Karyotis και Rüdig για τα κύματα των διαδηλώσεων ενάντια στη λιτότητα που στηρίχθηκε στο αρχείο της Ελληνική Αστυνομίας, Georgios Karyotis και Wolfgang Rüdig, «The Three Waves of Anti-Austerity Protest in Greece, 2010–2015», *Political Studies Review* 16 (2018), σ. 158–169· επίσης και η καταγραφή του Δημήτρη Παπανικολόπουλου για τις εργατικές κινητοποιήσεις των ετών 2011-2014 στο Δημήτρης Παπανικολόπουλος, «Η δυναμική των εργατικών κινητοποιήσεων την εποχή των Μνημονίων. Από την παλίρροια στην άμπωτη» στο Γιάννης Κουζής, Δημήτρης Κατσορίδας, Γιώργος Κόλλιας, Σοφία Λαμπουσάκη, Δημήτρης Παπανικολόπουλος (επιμ.), *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά το 2014*, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, 2015, σ. 27-33.

¹³ Konstantina Papanikolaou, Haris Papageorgiou, «Protest Event Analysis: A Longitudinal Analysis for Greece», *Proceedings of the Workshop on Automated Extraction of Socio-political Events from News 2020*, σ. 57 – 62.

Συνοψίζοντας τη συζήτηση και τα ερωτήματα σχετικά με την τεχνική ανάλυσης των συμβάντων διαμαρτυρίας, ο Swen Hutter επεσήμανε πως κεντρικό κριτήριο στη συλλογή των δεδομένων (οφείλει να) είναι η σχέση τους με το ερευνητικό ερώτημα της μελέτης.¹⁴ Στη βάση αυτή, η συλλογή δεδομένων της παρούσας έρευνας επικεντρώθηκε στις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας των Ιουλιανών, εφόσον αυτές αποτέλεσαν τη δραστηριότητα που συνέιχε όλα τα γεγονότα διαμαρτυρίας των Ιουλιανών. Πράγματι, όλες οι μορφές που έλαβε η διαμαρτυρία των Ιουλιανών: απεργιακή κινητοποίηση, ομιλία σε θέατρο ή καφενείο, πορεία ή διαδήλωση σε ανοιχτό χώρο, από την πιο περιφερειακή (όπως π.χ. ένα μάζεμα των κατοίκων με κάλεσμα στελεχών της ΕΔΑ στο καφενείο ενός μικρού χωριού της Θεσσαλίας) μέχρι τις πιο κεντρικές, (όπως ήταν οι διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης) προϋπέθεταν ότι κάποιος είχαν λάβει την ευθύνη του καλέσματος, δίκτυα ανθρώπων είχαν κινητοποιηθεί και είχαν οργανώσει συγκέντρωση¹⁵. Ως εκ τούτου, το βασικό, προς συλλογή, δεδομένο αποτέλεσε η είδηση πραγματοποίησης συγκέντρωσης ενάντια στη βασιλική πολιτική εκτροπή από την 15^η Ιουλίου μέχρι και την 24^η Σεπτεμβρίου του 1965. Οι πληροφορίες που κωδικοποιήθηκαν ήταν ημερομηνία, η περιοχή, ο φορέας (ή η κομματική ένταξη του βουλευτή, σε περίπτωση που η συγκέντρωση έλαβε χώρα με κάλεσμα ή αφορμή την επίσκεψη βουλευτή) και καταγράφηκαν επίσης πληροφορίες (όπου παρέχονταν από τα ρεπορτάζ) για τα χαρακτηριστικά και τη συμμετοχή στη συγκέντρωση.

Αν και οι «αναλύσεις των συμβάντων διαμαρτυρίας» τείνουν να πραγματοποιούνται στον μεσαίο ή μακρύ χρονικό επίπεδο, προτιμήθηκε η ερευνητική εμβάθυνση στο μικρο-επίπεδο των συγκεντρώσεων των «70 ημερών» των Ιουλιανών σε σχέση με την επιλογή μιας ευρύτερης, αλλά μικρότερου αναλυτικού βάθους- χρονολογικής καταγραφής των συμβάντων διαμαρτυρίας του συγκρουσιακού κύκλου της δεκαετίας του '60. Αυτή η επιλογή καταρχήν, κατέστη εφικτή από το γεγονός πως έχουν διενεργηθεί έρευνες που έχουν καταγράψει και τεκμηριώσει την «παλίρροια» και «άμπωτη» του

¹⁴ Hutter, «Protest Event Analysis and Its Offspring».

¹⁵ Εξαιρέση αποτελούν ορισμένες αυθόρμητες διαμαρτυρίες κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών που εντάσσονται μάλλον στις «άρρητες μορφές αντίστασης» (για τις άρρητες μορφές αντίστασης και τη σημασία τους βλ. James Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, Yale University Press, 1990· Σωτήρης Δημητρίου, *Κοινωνική εξέλιξη και σχέσεις δύναμης, η μεθοδολογία των επιστημών του Ανθρώπου, Αλεξάνδρεια*, 2017) όπως ήταν π.χ. το γιουχαΐσματα του Βασιλιά σε γλέντι γάμου στο χωριό Αργυράδες στην Κέρκυρα (αναφέρεται στην εφ. *Αυγή*, 24.8.1965).

κύκλου διαμαρτυρίας της δεκαετίας του '60 στην Ελλάδα¹⁶. Το γεγονός αυτός παρείχε τη δυνατότητα περαιτέρω εμβάθυνσης στην κοινωνική έκρηξη των Ιουλιανών και, κατά συνέπεια, της υπέρβασης της «δημοσιογραφικής επιλεκτικότητας»¹⁷ στην κάλυψη των συμβάντων διαμαρτυρίας, εφόσον η βάση δεδομένων στηρίχθηκε στην αποδελτίωση 5 εθνικής εμβέλειας ημερήσιων εφημερίδων (του χώρου του Κέντρου και της Αριστεράς)¹⁸, 8 τοπικών¹⁹ και μιας συνδικαλιστικής²⁰. Συμπληρωματικά στοιχεία αντλήθηκαν από τα έντυπα της ΔΝΛ και της Ελληνικής Δημοκρατικής Νεολαίας (ΕΔΗΝ)²¹. Η επιλογή αυτή πάρηκε στη βάση της αποδοχής δύο βασικών θεωρητικών υποθέσεων εργασίας: (α) της

¹⁶ Ευρύτερες χρονολογικές καταγραφές των συμβάντων διαμαρτυρίας τη δεκαετία του '60 στην Ελλάδα έχουν επιχειρήσει, όπως επισημάνθηκε, οι Νίκος Σερντεδάκις και Δημήτρης Παπανικολόπουλος. Η εργασία του Νίκου Σερντεδάκι, η οποία προηγείται χρονικά, έχει καταγράψει τα συμβάντα διαμαρτυρίας τα έτη 1959 έως 1964, όπως αυτά αποτυπώθηκαν στα φύλλα της εφημερίδα *Το Βήμα* και συμπληρωματικά από τα στοιχεία του παραρτήματος των 8 και 9 των *Επίσημων Κειμένων* του ΚΚΕ, Σερντεδάκις «Ζητήματα μεθόδου στη μελέτη των κοινωνικών κινημάτων και της συλλογικής δράσης». Αντίστοιχα, ο Δημήτρης Παπανικολόπουλος στο παράρτημα του *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60* παραθέτει πίνακες, διαγράμματα και χάρτες αναφορικά με τα χαρακτηριστικά των κοινωνικών κινητοποιήσεων (συνολικός αριθμός συμβάντων διαμαρτυρίας, σύνολο ανά νομό, απεύθυνση των διεκδικήσεων προς την κυβέρνηση ή την εργοδοσία, τις μορφές και τα ρεπερτόρια δράσης των κινητοποιήσεων, τη διάρκεια τους, τις κοινωνικές κατηγορίες των κινητοποιούμενων και τις επεμβάσεις της αστυνομίας). Από τις πηγές του βιβλίου, εξάγεται το συμπέρασμα πως τα στοιχεία αντλήθηκαν από την αποδελτίωση της εφημερίδα *Αυγής*, το διάστημα 20.12.1960 έως 21.4.1967. Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60*, σ. 503-521. Αν και οι καταγραφές δεν συμφωνούν απόλυτα (η καταγραφή του Σερντεδάκι αποτυπώνει κάμψη στα συμβάντα διαμαρτυρίας το 1964 σε σχέση με το 1962 και 1963, ενώ αντίστοιχα η έρευνα του Παπανικολόπουλου περαιτέρω αύξηση το 1964, 1965) η παρατηρούμενη δυσαρμονία ερμηνεύεται πιθανά από τις διαφορετικές εφημερίδες που χρησιμοποιήθηκαν ως πηγές, οι οποίες είχαν διαφορετικές πολιτικές ιεραρχήσεις και στοχεύσεις. Ωστόσο, τονίζεται πως και οι δύο έρευνες αποτυπώνουν την κατακόρυφη αύξηση των γεγονότων διαμαρτυρίας από το 1961 και ύστερα.

¹⁷ Συνηθισμένο πρόβλημα στην έρευνα και καταγραφή των γεγονότων διαμαρτυρίας, όπως επισημαίνει και ο Νίκος Σερντεδάκις, βλ. Σερντεδάκις, «Η συμβολή της έρευνας των γεγονότων διαμαρτυρίας στην κατανόηση της συλλογικής δράσης».

¹⁸ Πρόκειται για τα φύλλα μεταξύ 15.7.1965 έως 26.9.1965 των πρωινών εφημερίδων: *Αθηναϊκή*, *Αυγή*, *Βήμα*, *Μακεδονία* και της απογευματινής *Νέα*.

¹⁹ Πρόκειται για τα φύλλα των τοπικών εφημερίδων: *Αλήθεια της Τριπόλεως* (Τρίπολη), *Η Αλλαγή* (Ηράκλειο), *Έθνος* (Φλώρινα), *Ελεύθερη Θράκη* (Αλεξανδρούπολη), *Ελευθερία* (Λάρισα), *Ημέρα* (Πάτρα), *Κορινθία* (Κιάτο), *Νεολόγος Πατρών* (Πάτρα) που κυκλοφόρησαν μεταξύ 15.7.1965 έως 26.9.1965.

²⁰ Τα φύλλα μεταξύ 15.7.1965 έως 1.10.1965 της εφημερίδας *Ελεύθερα Συνδικάτα*.

²¹ Η δεκαπενθήμερη εφημερίδα *Η γενιά μας* της ΔΝΛ (τα φύλλα μεταξύ 14.8.1965 έως 25.9.1965) και το περιοδικό *Δημοκρατία 65* της ΕΔΗΝ (τα τεύχη Ιουλίου-Αυγούστου και Οκτωβρίου 1965).

έμφασης του Mario Diani στον ρόλο των δικτύων, ως αναγκαίας προϋπόθεσης της συλλογικής κινηματικής δράσης, περιγράφοντας τα κοινωνικά κινήματα ως: «*δίκτυα άτυπων διαδράσεων μεταξύ ενός πλήθους ατόμων, ομάδων και/ή οργανώσεων, εμπλεκόμενων σε πολιτικές ή πολιτισμικές συγκρούσεις, στη βάση κοινών συλλογικών ταυτοτήτων*»²² και (β) της θέσης των Βερναρδάκη και Μαυρή ότι τα Ιουλιανά αποτελούν «*τη μεγαλύτερη έκρηξη της ελληνικής κοινωνίας μετά την εαμική τομή. Κορυφαίο ιστορικό γεγονός του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, [και] συνιστούν τη βασική καμπή στη μετεμφυλιακή ιστορία*»²³. Για τους λόγους αυτούς προτεραιότητα αποτέλεσε η όσο το δυνατόν πληρέστερη καταγραφή των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας πανελλαδικά, εφόσον τα ευρήματα που θα προκύψουν (που, πότε, ποιοι) μπορούν να αξιοποιηθούν ως εμπειρική βάση για την προσέγγιση της πολιτικής κοινωνιολογίας του διεκδικητικού δημοκρατικού κινήματος της προδικτατορικής περιόδου.

Οι ενότητες που ακολουθούν ξεκινούν από την παρουσίασή και το κριτικό σχολιασμό των ευρημάτων για την κινητοποίηση στο μικρό-επίπεδο του συγκρουσιακού επεισοδίου. Κατόπιν στα επόμενα κεφάλαια, με πλοηγό τα ευρήματα αυτά, θα επιχειρηθεί να προσεγγιστεί και να ερμηνευτεί, το «*πως*» των Ιουλιανών μέσα από την ανάλυση των μορφών δράσεων, των φορέων και των δικτύων, των ιδεών, πλαισιώσεων και διεκδικήσεων και τέλος των διαδράσεων με το περιβάλλον (κράτος, πολιτικοί αντίπαλοι και σύμμαχοι) που ερμηνεύουν την έκταση, τα χαρακτηριστικά αλλά και τους περιορισμούς της κοινωνικής έκρηξης των Ιουλιανών.

2.2. Ιουλιανά: Γεωγραφική κατανομή, φορείς, δίκτυα και πολιτικές ταυτότητες

2.2.1. Η ποσοτική πλευρά των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας.

Από όταν παραιτήθηκε ο Γεώργιος Παπανδρέου από το πρωθυπουργικό αξίωμα, στις 15 Ιουλίου του 1965, έως και τις 24ης Σεπτεμβρίου του 1965, όταν έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή η κυβέρνηση Στεφανόπουλου, η παρούσα έρευνα κατέγραψε 724 αναφορές σε συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στην Ελλάδα. Επιπλέον, κατεγράφησαν 30 ακόμα συγκεντρώσεις στις χώρες εγκατάστασης των Ελλήνων μεταναστών σε Δυτική Ευρώπη, Αυστραλία, Καναδά αλλά και στις χώρες του σοσιαλιστικού κόσμου, όπου ζούσαν οι πολιτικοί πρόσφυγες του Εμφυλίου. Στα επίσημα αρχεία των σωμάτων

²² Mario Diani, «The Concept of Social Movement», *The Sociological Review* 40 (1992), σ. 1-25.

²³ Χριστόφορος Βερναρδάκης - Γιάννης Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, διαδικτυακή ανατύπωση 2012 (Εξάντας 1991), σ. 239.

ασφαλείας που ερευνήθηκαν²⁴ δεν εντοπίστηκε κάποια αυτοτελής καταγραφή του αριθμού των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών. Ωστόσο, οι εκθέσεις πεπραγμένων της Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής²⁵ παρέχουν μερικά σημαντικά στοιχεία, στη βάση των οποίων μπορούν να εξεταστούν και τεκμηριωθούν υποθέσεις σε σχέση με το ειδικό βάρος των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών, συγκριτικά με το σύνολο των κινητοποιήσεων.

Από τα βεβαιωθέντα αδικήματα των ετών 1957-1966, το άθροισμα των αδικημάτων «προσβολές κατά της πολιτειακής τάξεως» και «επιβουλή της δημόσιας τάξεως» είναι το 1965 από τα υψηλότερα της δεκαετίας²⁶. Το έτος 1965, τα βεβαιωθέντα αδικήματα στην κατηγορία «προσβολές κατά της πολιτειακής τάξεως» είναι 736, αυξημένα σε σχέση με τα αντίστοιχα του έτους 1964 που είναι 565. Αποτελεί την τρίτη υψηλότερη τιμή της δεκαετίας, μετά το έτος 1960 (813 βεβαιωθέντα αδικήματα) και το έτος 1966 (783 βεβαιωθέντα αδικήματα). Στην κατηγορία «επιβουλή της δημόσιας τάξεως», τα βεβαιωθέντα αδικήματα του έτους 1965 είναι 148, που αντιστοιχούν στην υψηλότερη τιμή της δεκαετίας, ενώ του επόμενου έτους, 1966, είναι μόλις 43 και αντιστοιχούν στη δεύτερη χαμηλότερη τιμή της δεκαετίας, μετά το έτος 1959 (με 36 βεβαιωθέντα αδικήματα). Η ποσοτική αύξηση, μέχρι το 1965, που αποτυπώνει ο Πίνακας 2.1 στην κατηγορία «επιβουλή της δημόσιας τάξεως» συνηγορεί στην ερμηνεία των «Ιουλιανών» ως την κορύφωση της «δυναμικής του κύκλου αγώνων που ξετυλίγονται στην ελληνική κοινωνία μετά το 1962»²⁷ και συμπίπτει με την εικόνα που αποδίδουν τα στοιχεία που παραθέτει ο Παπανικολόπουλος.²⁸ Αντίστοιχα, η κατηγορία «προσβολές κατά της πολιτειακής τάξεως» το έτος 1965 έκανε άλμα στα 736 βεβαιωθέντα αδικήματα, από τα 565 του έτους 1964, ενώ αυξήθηκε περαιτέρω το 1966, στα 783 βεβαιωθέντα αδικήματα.

²⁴ Ερευνήθηκαν: (1) το αρχείο Αστυνομίας Πόλεων στα ΓΑΚ και το περιοδικό «Αστυνομικά Χρονικά» που διατίθεται από το ψηφιακό αρχείο της Ελληνικής Αστυνομίας (2) οι εκθέσεις πεπραγμένων της Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής των ετών 1963 έως 1966 (3) Επίσης, υπήρξε σχετικό αίτημα στη Διεύθυνση Ιστορίας Ελληνικής Αστυνομίας, όπου η υπηρεσία διευκρίνισε πως δεν διαθέτει σχετικά στοιχεία.

²⁵ Η Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή είχε την ευθύνη αστυνόμευσης της χώρας εκτός των πόλεων της Αθήνας, Πειραιά, Κέρκυρας και Πάτρας, οι οποίες ανήκαν στην αρμοδιότητα της Αστυνομίας Πόλεων.

²⁶ Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή, *Πεπραγμένα Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής 1965-1966*, χ.ε., 1968, σ. 122-123. Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Τριπόλεως.

²⁷ Βερναρδάκης-Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες*, σ. 160.

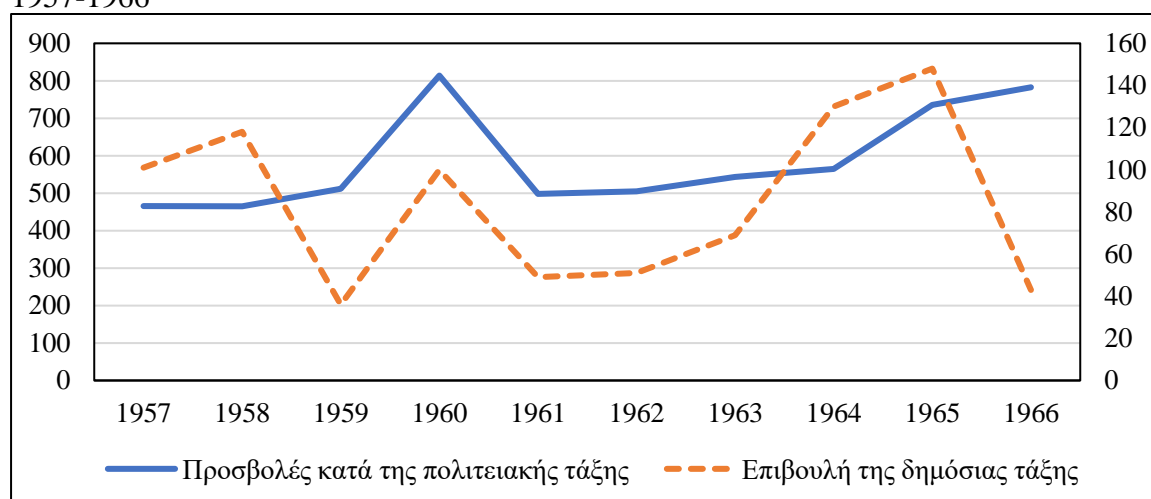
²⁸ Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60*, σ. 505-511 και ιδιαίτερα τα διαγράμματα με τίτλο Πίνακες 7,8,9,14, 28.

Πίνακας 2.1. Σύνολο βεβαιωθέντων αδικημάτων Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής 1957-1966

Έτος	Προσβολές κατά της πολιτειακής τάξης	Επιβουλή της δημόσιας τάξης
1957	466	101
1958	465	118
1959	512	36
1960	814	100
1961	498	49
1962	505	51
1963	543	69
1964	565	130
1965	736	148
1966	783	43

Πηγή: Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή, *Πεπραγμένα Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής 1965-1966*, χ.ε., σ. 122-123. Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Τριπόλεως.

Διάγραμμα 2.1. Σύνολο βεβαιωθέντων αδικημάτων Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής 1957-1966

Πηγή: Πίνακας 2.1.

Οι δείκτες αυτοί στοιχειοθετούν την ερμηνεία των Ιουλιανών ως σημείο κορύφωσης του δημοκρατικού διεκδικητικού κινήματος. Ο κύκλος αγώνων για το εκδημοκρατισμό που αναπτύχθηκε τα έτη 1963-1964 κορυφώθηκε το έτος 1965 ενώ η αντιδραστική αναδίπλωση των δομών του μετεμφυλιακού καθεστώτος εκδηλώθηκε με την πολιτική εκτροπή με πρωτοβουλία των ανακτόρων, το 1965 και κλιμακώθηκε με την κυβέρνηση «των αποστατών», το 1966. Η κατηγορία «προσβολές κατά της πολιτειακής τάξεως», η οποία κορυφώνεται το 1966, (αποτελώντας τη δεύτερη μεγαλύτερη τιμή μετά από αυτήν του 1960) αποτυπώνει την ένταση των διώξεων πολιτικού τύπου αλλά πιθανά καταδεικνύει και την κλιμάκωση των αντιμοναρχικών εκδηλώσεων. Ανάλογα συμπεράσματα εξάγονται και από το σημείωμα της «Ανωτέρας Διοίκησης Χωροφυλακής

Πρωτευούσης» για τα πεπραγμένα του έτους 1965 σε σύγκριση με τα αντίστοιχα του 1964: Σε χώρο ευθύνης 2.845 τετραγωνικών χιλιομέτρων και επί πληθυσμού ενός εκατομμύριου περίπου, το έτος 1964 (χρονιά που πραγματοποιήθηκαν δύο εκλογικές αναμετρήσεις, οι βουλευτικές εκλογές τον Φλεβάρη και οι δημοτικές εκλογές τον Ιουλίου) έλαβαν χώρα 122 συγκεντρώσεις πολιτικού χαρακτήρα ενώ την αμέσως επόμενη χρονιά, το 1965, υπερδιπλασιάστηκαν στις 288. Επίσης, το σημείωμα προσέθετε πως το έτος 1965 η δύναμη της ανωτέρας διοίκησης απασχολήθηκε σε περισσότερες συγκεντρώσεις (διαδηλώσεις, απεργίες και μετρά τάξης στα γήπεδα) κατά 30% περισσότερο σε σχέση με το έτος 1964²⁹.

2.2.2. Η γεωγραφική κατανομή των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών

Τα πολεοδομικά συγκροτήματα Πρωτευούσης (ΠΣΠ) και Θεσσαλονίκης (ΠΣΘ) και οι αστικές περιοχές³⁰ ήταν οι περιοχές με τις περισσότερες συγκεντρώσεις κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών. Στο ΠΣΠ πραγματοποιήθηκαν 149 συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας και στο ΠΣΘ 66. Στα υπόλοιπα αστικά κέντρα της χώρας έλαβαν χώρα 219 συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, στις ημιαστικές περιοχές³¹ 131 συγκεντρώσεις και στις αγροτικές περιοχές³² 156 συγκεντρώσεις.

Πίνακας 2.2. Ιουλιανά 1965: Κατανομή συγκεντρώσεων κατά αστικότητα

Τύπος περιοχής	Πληθυσμός	Ποσοστό %	Αριθμός συγκεντρώσεων	Ποσοστό %
Αστική	3.628.105	43%	434	60%
Ημιαστική	1.085.856	13%	131	18%
Αγροτική	3.674.592	44%	156	22%
Σύνολο	8.388.553	100%	724 ³³	100%

Πηγή: Πληθυσμός περιοχών: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού-κατοικιών της 19ης Μαρτίου 1961*, Τόμος 1. Αθήναι, 1964, σ. 52 · Αριθμός συγκεντρώσεων: Βάση δεδομένων αναφορών Τύπου και εντύπων για την περίοδο 15.7.1965-24.9.1965

²⁹ Ανώτερα Διοικήσεις Χωροφυλακής Πρωτευούσης: σημείωμα, δημοσιεύτηκε στην εφ. *Επιθεώρηση Σωμάτων Ασφαλείας* 9 (Ιανουάριος 1966), σ. 8. ΕΛΙΑ, βιβλιοθήκη.

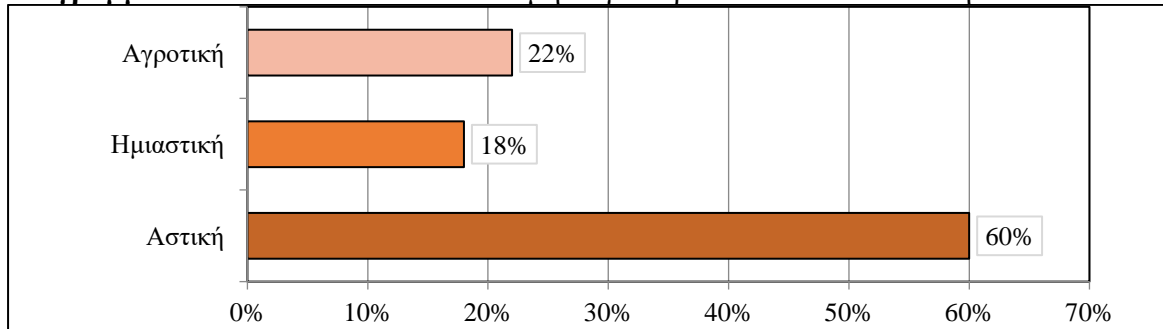
³⁰ Οι περιοχές δηλαδή με πληθυσμό άνω το 10.000 κατοίκων στην απογραφή του 1961. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού-κατοικιών της 19ης Μαρτίου 1961*, Τόμος 1. Αθήναι, 1964.

³¹ Περιοχές με πληθυσμό από 2.000 έως 9.999 κατοίκους στην απογραφή του 1961.

³² Περιοχές με πληθυσμό λιγότερο των 2.000 κατοίκων στην απογραφή του 1961.

³³ Τρεις συγκεντρώσεις δεν ταξινομήθηκαν, λόγω ελλείπων στοιχείων στο σχετικό ρεπορτάζ του Τύπου.

Διάγραμμα 2.2. Ιουλιανά 1965: Κατανομή συγκεντρώσεων κατά αστικότητα

Πηγή: Πίνακας 2.2.

Όπως προκύπτει από την ανάλυση των στοιχείων, οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας των Ιουλιανών διαδραματίστηκαν κατά κύριο λόγο στα αστικά κέντρα. Ειδικότερα, στα πολεοδομικά συγκροτήματα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης πραγματοποιήθηκε το 30% (215 σε σύνολο 724) των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας, στις υπόλοιπες αστικές περιοχές της χώρας το 30% (219 σε σύνολο 724), στις ημιαστικές περιοχές το 18% και στις αγροτικές περιοχές το 22%. Αναλογικά με το σύνολο του πληθυσμού, σε αστικές περιοχές ζούσε το 43% του πληθυσμού της Ελλάδας και πραγματοποιήθηκε το 60% του συνόλου των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας, στις ημιαστικές περιοχές, όπου διέμενε το 13% του πληθυσμού, αντιστοιχούσε το 18% του συνόλου των συγκεντρώσεων και στις αγροτικές περιοχές, που συγκέντρωναν το 44% του συνολικού πληθυσμού της χώρας, καταγράφηκε το 22% του συνόλου των συγκεντρώσεων. Παρά το γεγονός της σχετικής πολιτικής καθυστέρησης των αγροτικών περιοχών, εξαιτίας και του περισσότερου ευνοϊκού στον πολιτικό έλεγχο από το μετεμφυλιακό καθεστώς περιβάλλον της υπαίθρου, τα γεγονότα των Ιουλιανών δεν άφησαν εντελώς ανεπηρέαστο τον κόσμο των αγροτικών περιοχών.

Σύμφωνα με τον Σπύρο Σακελλαρόπουλο, το 1965 τα στρώματα της ελληνικής υπαίθρου, κυρίως εξαιτίας της χαμηλής παραγωγικότητας της αγροτικής γης, βρίσκονταν εντελώς εκτεθειμένα στους κινδύνους, όντας σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένα από τις κρατικές επιδοτήσεις και με αυτό τον τρόπο περισσότερο ευάλωτα στον πολιτικό έλεγχο διαμέσου των πελατειακών σχέσεων και κρατικών εξαρτήσεων.³⁴ Οι οικονομικοί καταναγκασμοί και εξαρτήσεις ήταν η μια πλευρά του πολιτικού ελέγχου του πληθυσμού της υπαίθρου. Η άλλη αφορούσε τον πολιτικό τους έλεγχο, μέσω της δραστηριότητας των ΤΕΑ και των ασφυκτικών ελέγχων των αγροτικών συνεταιρισμών. Μάλιστα, κατά τη

³⁴ Σπύρος Σακελλαρόπουλος, «Η επίδραση του αγροτικού κινήματος στην εκλογική μετατόπιση των αγροτικών στρωμάτων, 1961-1964» στο Αντώνης Μωυσίδης (επιμ.), *Το αγροτικό κίνημα στην Ελλάδα*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς - Νήσος, 2011, σ. 187-212.

διάρκεια των Ιουλιανών υπήρξαν συμβάντα τρομοκράτησης δημοκρατικών οργανώσεων και πολιτών σε περιοχές της υπαίθρου, όπως ήταν η ανατίναξη της λέσχης της ΔΝΛ στο Μυλοχώρι Κιλκίς, στις 6^η Σεπτεμβρίου από εκρηκτική ύλη που χρησιμοποιούσε ο Ελληνικός Στρατός³⁵ ή συμβάντα ξυλοδαρμών και απειλών, από παράγοντες της δεξιάς ή οπλίτες των ΤΕΑ σε βάρος κεντρών και αριστερών³⁶. Σε αυτό το δύσκολο και επικίνδυνο, για το οτιδήποτε αποκλίνουν από την ιδεολογία της εθνικοφροσύνης³⁷, περιβάλλον της υπαίθρου μπόρεσε να εκδηλωθεί το κύμα πολιτικής διαμαρτυρίας των Ιουλιανών, παρά το γεγονός πως υπολείπονταν σε σχέση με τις εκδηλώσεις στις αστικές και ημιαστικές περιοχές, στοιχείο που προσέδωσε πανελλαδικότητα στις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας των Ιουλιανών. Παράλληλα, τεκμηριώνει περαιτέρω τη διαπίστωση ότι το κοινωνικό μπλοκ των υποστηρικτών του εκδημοκρατισμού, από τον «Ανένδοτο»³⁸ και ύστερα, είχε αρχίσει

³⁵ εφ. *Αυγή*, 7.9.1965, σ.1.

³⁶ Ενδεικτικά στη Βαμβακού Φαρσάλων σημειώθηκαν ξυλοδαρμοί στελεχών της ΔΝΛ, εφ. *Αυγή*, 15.9.1965, σ.1 και 5· στον Άγιο Βασίλειος Κυνουρίας και σε χωριό του Βόλου: ξυλοδαρμοί οπαδών της ΕΚ από εθνικόφρονες, εφ. *Αυγή*, 17.8.1965, σ. 8· εφ. *Αθηναϊκή*, 24.9.1965, σ. 8· στη Χαλανδρίτσα Αχαΐας: ξυλοδαρμός νεολαίου ΕΔΗΝ από μέλη της ΕΡΕΝ που περιόδευαν με το «Πούλμαν της Αλήθειας», Ανακοίνωση ΕΔΗΝ Αχαΐας, δημοσιεύτηκε σε εφ. *Ημέρα*, 1.9.1965, σ. 4.

³⁷ Για την ιδεολογία της εθνικοφροσύνης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα: Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967*, Σαββάλας, 2006.

³⁸ Ο «Ανένδοτος», στο πλαίσιο του οποίου πραγματοποιήθηκαν μεγάλες λαϊκές συγκεντρώσεις σε όλη την Ελλάδα τη διετία 1962-1963, είχε ως αφετηρία του τη μη αποδοχή της εκλογείας στις βουλευτικές εκλογές του 1961 κυβέρνησης της ΕΡΕ, ως κυβέρνηση που προήλθε από εκλογές «βίας και νοθείας» και την θέση πως λάμβανε χώρα παραβίαση του πολιτεύματος. Παράλληλα, έθετε ως άμεσο στόχο το τρίπτυχο: «τίμιες εκλογές, τίμιο εκλογικό σύστημα, τίμιο κράτος». Έως ότου να γινόταν κατορθωτό αυτό, η ΕΚ θα λειτουργούσε ως «εθνική αντίσταση» που θα υπεράσπιζε το πολίτευμα, απέναντι σε ένα καθεστώς «εσωτερικής κατοχής», όπως σημείωνε ο αρχηγός της. Για την έναρξη του «ανένδοτου» βλ. «Η καταγγελία του εκλογικού πραξικοπήματος του 1961 στη βουλή» (πρακτικά της Βουλής, συνεδρίαση της 18.1.1962), στο Παύλος Πετρίδης, Γιώργος Αναστασιάδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου, ο πολιτικός λόγος. Απάνθισμα*, Πνευματικό Ίδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου- University Studio Press, 1995, σ. 450-457· συνοπτική αναφορά στις παρεμβάσεις στο πλαίσιο του «ανένδοτου» της ΕΚ για την πολιτική μετατόπιση των αγροτικών στρωμάτων στο: Κωνσταντίνος Λαμπράκης, *Το «σταυρικό πρόβλημα»: ερμηνευτικές προσεγγίσεις, στρατηγικές και συγκρούσεις στον χώρο της ελληνικής Αριστεράς, την δεκαετία του 60, για την Ένωση Κέντρου, διπλωματική εργασία, ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2015, σ. 58-61.*

αποκτήσει δυναμική διάχυσης και έξω από αστικά κέντρα και προς τον κόσμο της υπαίθρου³⁹.

Πίνακας 2.3. Ιουλιανά 1965: Πολιτικές συγκεντρώσεις ανά περιοχή

Περιοχή	ΠΣΠ-ΠΣΘ	Αστικές	Ημιαστικές	Αγροτικές	Χωρίς ταυτοποίηση	Σύνολο
Ν. Αττικής	149	7	5	5	0	166
Ν. Θεσσ/νίκης	66	0	15	20	0	101
Κρήτη		21	3	5	0	29
Πελοπόννησος		30	5	2	0	37
Στερεά & Εύβοια		24	5	5	0	34
Νησιά Αιγαίου		16	18	14	0	48
Νησιά Ιονίου		3	7	8	0	18
Ήπειρος		10	3	11	0	24
Θεσσαλία		41	20	25	1	87
Μακεδονία		56	45	60	1	162
Θράκη		11	5	1	1	18
Σύνολο	215	219	131	156	3	724

Πηγή: Βάση δεδομένων αναφορών Τύπου, ό.π.

Πράγματι, όπως προκύπτει από τον Πίνακα 2.3., με εξαίρεση τα γεωγραφικά διαμερίσματα της Θράκης και της Πελοποννήσου (όπου υπήρξαν μόλις 1 και 2 συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, την περίοδο των Ιουλιανών) στις αγροτικές περιοχές των υπόλοιπων γεωγραφικών διαμερισμάτων σημειώθηκε σημαντικός αριθμός συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας, κυρίως στα Νησιά του Αιγαίου, στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία. Δεν αποτελεί σύμπτωση το γεγονός πως στα δύο γεωγραφικά διαμερίσματα με τις περισσότερες συγκεντρώσεις στον αγροτικό χώρο, στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία, πραγματοποιήθηκαν μερικές από τις πιο σημαντικές συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας της υπαίθρου κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών: Στις 21 και 22 Αυγούστου, οι ανοιχτές ομιλίες του Γεώργιου Παπανδρέου στις πόλεις του Βόλου και της Λάρισας έλαβαν τον χαρακτήρα της «πορείας προς τον λαό» με περιοδεία του Γεώργιου Παπανδρέου και της πομπής που τον συνόδευε στα χωριά της Στερεάς Ελλάδας και της Θεσσαλίας⁴⁰. Επίσης, στις 21 Σεπτεμβρίου, η συγκέντρωση του Αγροτικού Συλλόγου Σερρών και της Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών για αγροτικά ζητήματα στο δημοτικό στάδιο της πόλης, με τη

³⁹ Για την τεκμηρίωση της εκλογικής μεταστροφής του κόσμου της υπαίθρου: Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η «καχεκτική» δημοκρατία, κόμματα και εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1967*, Πατάκης, 2000, σ. 303-338 .

⁴⁰ Μάλιστα, στη Σκάλα Αταλάντης, υπήρξε ξυλοδαρμός δύο Αμερικάνων, οι οποίοι προηγουμένως περνώντας από τον χωριό Προσκυνά, είχαν ειρωνευτεί τους εκεί συγκεντρωμένους αγρότες που ανέμεναν τη διέλευση του Παπανδρέου, εφ. *Αυγή*, 22.8.1965, σ. 8.

συμμετοχή 10.000 αγροτών, έλαβε χαρακτήρα πολιτικής διαμαρτυρίας, παρά τις προσπάθειες της οργανωτικής επιτροπής να αποτρέψει αυτήν την εξέλιξη. Κυριάρχησαν συνθήματα ενάντια στην πολιτική εκτροπή της Μοναρχίας, ενώ μίλησε, μετά από απαίτηση του πλήθους, ο παρευρισκόμενος βουλευτής της ΕΔΑ, Εφραιμίδης⁴¹. Η Μακεδονία, εξάλλου, αποτέλεσε το γεωγραφικό διαμέρισμα με τη μεγαλύτερη κινητοποίηση των αγροτικών στρωμάτων, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών. Ο συντάκτης της «Αυγής», Γ. Κούκας, αποτιμώντας τις συγκεντρώσεις στην ύπαιθρο του νομού Θεσσαλονίκης μέχρι και τα τέλη Αυγούστου, υπολόγιζε περίπου στους 20.000 συμμετέχοντες σε 35 συγκεντρώσεις χωριών σε διάστημα 40 ημερών⁴².

Στους πίνακες 2.3 και 2.4 αποτυπώνεται η σημαντική συνεισφορά των γεωγραφικών διαμερισμάτων της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας, των Νησιών Αιγαίου (κυρίως της Λέσβου), αλλά και των ΠΣΠ και ΠΣΘ στις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας των Ιουλιανών. Πράγματι, σε αυτές τις περιοχές πραγματοποιήθηκαν αρκετές δεκάδες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας. Στο ΠΣΠ, στο ΠΣΘ, στα γεωγραφικά διαμερίσματα της Θεσσαλίας αλλά και των Νησιών Αιγαίου το ποσοστό συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας ήταν υψηλότερο του ποσοστού που αντιπροσώπευαν στο σύνολο του πληθυσμού της χώρας.

Πίνακας 2.4. Ιουλιανά 1965: Συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας ανά γεωγραφικό διαμέρισμα

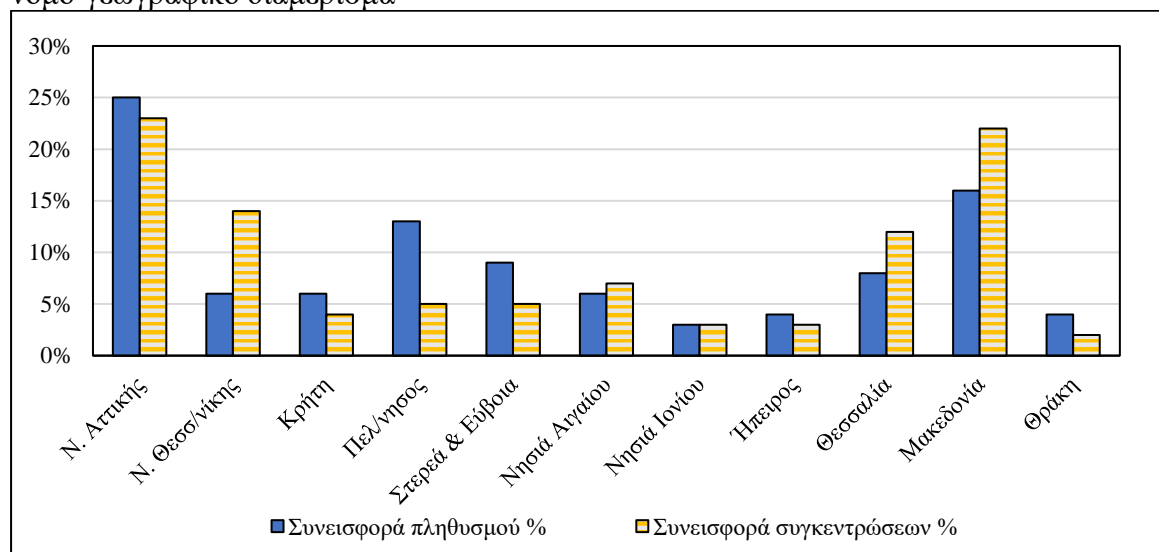
Νομός-Γεωγραφικό Διαμέρισμα	Πληθυσμός	Συνεισφορά πληθυσμού %	Αριθμός συγκεντρώσεων	Συνεισφορά συγκεντρώσεων %
Ν. Αττικής	2.057.974	25%	166	23%
Ν. Θεσσ/νίκης	544.394	6%	101	14%
Κρήτη	483.258	6%	29	4%
Πελοπόννησος	1.096.390	13%	37	5%
Στερεά και Εύβοια	765.684	9%	34	5%
Νησιά Αιγαίου	477.476	6%	48	7%
Νησιά Ιονίου	212.573	3%	18	3%
Ήπειρος	352.604	4%	24	3%
Θεσσαλία	695.385	8%	87	12%
Μακεδονία (πλην ν. Θεσσαλονίκης)	1.346.260	16%	162	22%
Θράκη	356.555	4%	18	2%
Σύνολο	8.388.553	100%	724	100%

Πηγή: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού-κατοικιών της 19ης Μαρτίου 1961*, σ. 33-40· βάση δεδομένων αναφορών Τύπου, ό.π.

⁴¹ εφ. *Αυγή*, 23.9.1965, σ. 1 και 8.

⁴² εφ. *Αυγή*, 25.8.1965, σ. 3.

Διάγραμμα 2.3. Ιουλιανά 1965: Ποσοστό επί της % πληθυσμού και συγκεντρώσεων ανά νομό-γεωγραφικό διαμέρισμα

Πηγή: Πίνακας 2.4.

Στον νομό Αττικής, όπου διέμενε το 25% του πληθυσμού της Ελλάδας πραγματοποιήθηκαν 166 συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, οι περισσότερες ανά νομό, και οι 149 έλαβαν χώρα εντός του ΠΣΠ, αριθμοί που αντιστοιχούν στο 23% του συνόλου. Στον νόμο Θεσσαλονίκης, που αντιπροσώπευε το 6% του πληθυσμού της Ελλάδας το 1961, αναφέρθηκαν στον τύπο 101 συγκεντρώσεις διαμαρτυρία, οι 66 εντός του ΠΣΘ, ποσοστό 14% του συνόλου των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών. Συνολικά, στη Μακεδονία, συμπεριλαμβανομένων και των συγκεντρώσεων στο ΠΣΘ, αναφέρθηκαν στον ημερήσιο τύπο 263 συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στα Ιουλιανά, ποσοστό 36% επί του συνόλου των 724 συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας που κατέγραψε η έρευνα, ενώ ο πληθυσμός της, με βάση την απογραφή του 1961, αντιπροσώπευε μόνο το 22% του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας. Αντίστοιχα, στο γεωγραφικό διαμέρισμα Θεσσαλίας, αναφέρθηκαν 87 συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, οι οποίες αντιπροσωπεύουν το 12% του συνόλου ενώ ο πληθυσμός της Θεσσαλίας αντιπροσώπευε το 8% του συνολικού, το 1961. Τέλος, στα Νησιά του Αιγαίου, οι 48 συγκεντρώσεις αποτέλεσαν το 7% του συνόλου, για το 6% του συνολικού πληθυσμού. Στον αντίποδα τοποθετούνταν τα γεωγραφικά διαμερίσματα Πελοποννήσου και Στερεάς Ελλάδας - Εύβοιας (πλην του νομού Αττικής). Η μεγαλύτερη απόκλιση αφορούσε την Πελοπόννησο: επί πληθυσμού που έφτανε το 13% του συνόλου, αναλογούσε μόνο το 5% των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας. Στο γεωγραφικό διαμέρισμα της Στερεάς Ελλάδας και Εύβοιας όπου καταγράφηκε το 5% των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας, ο πληθυσμός αντιπροσώπευε το 9% του συνόλου του πληθυσμού.

Η γεωγραφική διασπορά των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών, όπως αποτυπώνεται στους πίνακες 2.2, 2.3 και 2.4, αποκαλύπτει την ενεργοποίηση των ιστορικών διαιρετικών τομών της ελληνικής κοινωνίας⁴³ και στα Ιουλιανά. Η πρώτη ιστορική διαιρετική τομή, αυτή του «Εθνικού Διχασμού», που αποτυπώνεται στη γεωγραφική κατανομή των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας, αφορά τη διάκριση ανάμεσα στις περιοχές της «Παλαιάς Ελλάδας» και «Νέων Χωρών»⁴⁴. Οι περιοχές της Παλαιάς Ελλάδας, ιστορικά διακείμενες περισσότερο θετικά στο θεσμό της μοναρχίας, όπως διαμορφώθηκε ως σημειόμενο από τον λόγο της αντιβενιζελικής παράταξης⁴⁵, είχαν αρκετά λιγότερες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας (με εξαίρεση το ΠΣΠ), σε σχέση με τις περιοχές της Νέων Χωρών. Η σύγκριση της συμμετοχής των γεωγραφικών διαμερισμάτων Πελοποννήσου και Στερεάς Ελλάδας και Εύβοιας, σε σχέση με τα γεωγραφικά διαμερίσματα της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, επιβεβαιώνει την παραπάνω θέση. Εξάλλου, αυτή η διαπίστωση συμπίπτει με τα ευρήματα της εκλογικής κοινωνιολογία της μετεμφυλιακής περιόδου, όπου σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις, από το 1950 έως και το 1964, η εκλογική δύναμη της Δεξιάς στις περιοχές της Παλαιάς Ελλάδας ήταν κατά κανόνα υψηλότερη από την εκλογική της δύναμη στις περιοχές των Νέων Χωρών⁴⁶. Αν και στο μετεμφυλιακό περιβάλλον, η διαιρετική τομή του Εθνικού Διχασμού, δηλαδή η διαφοροποίηση ανάμεσα στην αντιβενιζελική και φιλομοναρχική Παλαιά Ελλάδα και των φιλοΒενιζελικών και αντιμοναρχικών Νέων Χωρών είχε υπερκαλυφτεί από τη διαιρετική τομή «εθνικόφρονες» - «δημοκράτες» δεν είχε εξαλειφτεί πλήρως: τα γεωγραφικά διαμερίσματα των Νέων Χώρων αποτελούσαν ένα περισσότερο ευεπίφορο κοινωνικό περιβάλλον, λόγω της πρόσφατης ιστορίας τους, για την ανάπτυξη των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών κατά της καθοδηγούμενης από τη μοναρχία κοινοβουλευτικής εκτροπής.

⁴³ Νικολακόπουλος, *Η «καχεκτική» δημοκρατία*, σ. 25-32.

⁴⁴ Με τον όρο «Παλαιά Ελλάδα» εννοούνται οι περιοχές που ανήκαν στην Ελλάδα παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων και ως «Νέες Χώρες» οι περιοχές που ενσωματώθηκαν στην ελλαδική επικράτεια μετά το 1912.

⁴⁵ Για την κοινωνική αντίθεση μεταξύ «Παλαιάς Ελλάδας» και «Νέων Χωρών» στο Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία, Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, 1999, σ. 220-223· για την πρόσληψη της Μοναρχίας στον Αντιβενιζελικό πολιτικό λόγο στο Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων*, σ. 61-76.

⁴⁶ Νικολακόπουλος, *Η «καχεκτική» δημοκρατία*, σ. 395.

Η δεύτερη μεγάλη και σημαντικότερη διαιρετική τομή που καταδεικνύει η γεωγραφική κατανομή των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών ήταν αυτή της κληρονομιάς του εαμικού κινήματος. Μια σημαντική ένδειξη αυτής της διαιρετικής τομής ανιχνεύεται στην άνιση κατανομή των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας μεταξύ «αγροτικών περιοχών» και «αστικών κέντρων». Όπως αποτυπώνει ο Πίνακας 2.3, για περίπου ίδιο πληθυσμό μεταξύ αστικών περιοχών και αγροτικών περιοχών το 1961, πραγματοποιήθηκαν στις αστικές περιοχές λίγο λιγότερες από τριπλάσιες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας (434 έναντι 156). Αυτή η διαφορά ήταν αναμενόμενη και ερμηνεύσιμη, ως ένα βαθμό, από την ίδια τη φύση των Ιουλιανών: ένα κίνημα διαμαρτυρίας με κατεξοχήν κεντρικά πολιτικά (και λανθάνων πολιτειακά) επίδικα, ήταν λογικό να στοχεύει στα αστικά κέντρα και «στην καρδιά του κράτους». Ωστόσο, όπως σημειώθηκε και παραπάνω, αυτή η απόκλιση των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας ανάμεσα στις αστικές και αγροτικές περιοχές αντανακλά και τη μεγάλη πολιτική απόκλιση μεταξύ υπαίθρου και πόλεων στο μετεμφυλιακό καθεστώς, αλλά και τη σχέση τις διαμαρτυρίας των Ιουλιανών με την πολιτική κληρονομία του εαμικού κινήματος. Η ήττα του εαμικού εγχειρήματος, εκτός των άλλων συνεπειών, αποστέρησε την ύπαιθρο από μάζες των υποστηρικτών του εκδημοκρατισμού της χώρας, όπως την είχε επαγγελθεί το εαμικό αφήγημα της «Λαοκρατίας» την περίοδο της Εθνικής Αντίστασης⁴⁷. Ο Εμφύλιος Πόλεμος που διαδραματίστηκε κατά βάση στην ύπαιθρο και το γεγονός πως ο ΔΣΕ αιμοδοτήθηκε σχεδόν αποκλειστικά από την κοινωνική βάση της Αριστεράς στις αγροτικές περιοχές, οι αναγκαστικές μετακινήσεις πληθυσμών ολόκληρων χωριών των εμπόλεμων ζωνών που επέβαλε ο Εθνικός Στρατός και, βέβαια, η μετανάστευση για πολιτικο-κοινωνικούς λόγους από τα χωριά προς τα αστικά κέντρα μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας⁴⁸, συνέβαλαν ώστε η ύπαιθρος, κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, να αποτελέσει ένα κοινωνικό χώρο με μεγαλύτερα ερείσματα για το φιλοκαθεστωτικό μπλοκ δυνάμεων. Εξ'ου και η εκλογική δύναμη της Δεξιάς στις αγροτικές περιοχές μεταξύ 1950 έως 1964 ήταν πάντοτε υψηλότερη του γενικού μέσου όρου, σε αντιδιαστολή με την εκλογική δύναμη στα αστικά κέντρα⁴⁹.

⁴⁷ Για τη δυναμική του προγράμματος του ΕΑΜ στον αγροτικό κόσμο βλ. Μιχάλης Λυμπεράτος, *Στα πρόθυρα του Εμφυλίου Πολέμου*, Βιβλιόραμα, 2006, σ. 33-41.

⁴⁸ Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, Βιβλιόραμα 2005, Τόμος 1, σ. 210-211 και Τόμος 2, σ. 589-604.

⁴⁹ Νικολακόπουλος, *Η «καχεκτική» δημοκρατία*, σ. 396.

Ωστόσο, αν και η απόκλιση στις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας της υπαίθρου σε σχέση με αυτές των πόλεων αποτυπώνει την ιστορική γεωγραφική διαιρετική τομή της εαμικής εμπειρίας, την ίδια στιγμή φέρει και το σπέρμα της υπέρβασης της. Η ύπαρξη συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας και η πολιτική κινητοποίηση στον αγροτικό χώρο, αν και υπολείπεται σε σχέση με αυτή στα αστικά κέντρα, ήταν υπαρκτή και ευδιάκριτη. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, αυτό σηματοδοτούσε τη δυναμική επέκτασης του αιτήματος της διεκδίκησης του εκδημοκρατισμού, όπως εκδηλώθηκε με τα Ιουλιανά, πέρα από τα «παραδοσιακά» γεωγραφικά του όρια.

2.2.3. Οι οργανωτικοί φορείς των συγκεντρώσεων των Ιουλιανών

Τούτων δοθέντων, η μελέτη των φορέων διοργάνωσης των δράσεων διαμαρτυρίας κατά γεωγραφικό διαμέρισμα αποτελεί πολύτιμη πηγή για τη διερεύνηση των δικτύων δημοκρατική κινητοποίησης της περιόδου, τα οποία προσέδωσαν πανελλαδική εμβέλεια στα Ιουλιανά.

Πίνακας 2.5. Οργάνωση συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών ανά κατηγορία φορέων

Φορέας	Κέντρο Αθήνας-Θεσσαλονίκης	Συνοικίες ΠΣΠ-ΠΣΘ	Υπόλοιπη Ελλάδα
Οργανώσεις Αριστεράς	8%	21%	48%
Οργανώσεις Κέντρου	7%	25%	24%
Οργανώσεις νεολαίας	20%	20%	23%
Σύλλογοι-επιτροπές	21%	13%	2%
Τοπική Αυτοδιοίκηση	8%	24%	3%
Συνδικαλιστικές οργανώσεις	47%	8%	11%
Αυθόρμητες Αριθμός συγκεντρώσεων	77	138	509

Πηγή: Βάση δεδομένων αναφορών Τύπου, ό.π.

Πίνακας 2.6. Συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας ανά φορέα διοργάνωσης συγκεντρώσεων: Κέντρο Θεσσαλονίκης και Αθήνας

Φορέας	Αθήνα	%	Θεσσ/νική	%
ΕΔΑ	2	4%	1	3%
ΔΝΛ	1	2%	2	6%
ΕΚ	0	0%	3	10%
ΕΔΗΝ	0	0%	2	6%
Φοιτητικοί σύλλογοι	6	13%	4	13%
Τοπική Αυτοδιοίκηση	6	13%	0	0%
Εργατικές - επαγγελματικές οργανώσεις	19	41%	7	23%

Πίνακας 2.6. Συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας ανά φορέα διοργάνωσης συγκεντρώσεων: Κέντρο Θεσσαλονίκης και Αθήνας

Φορέας	Αθήνα	%	Θεσσ/νική	%
Σύλλογοι-επιτροπές	10	22%	6	19%
Αυθόρμητες	6	13%	7	23%

Πηγή: Βάση δεδομένων αναφορών Τύπου, ό.π.: δεν αναφέρεται το σύνολο των συγκεντρώσεων διότι κάποιες συγκεντρώσεις πραγματοποιήθηκαν με συνδιοργάνωση, κατά συνέπεια ο αριθμός που προκύπτει από το άθροισμα των διοργανωτών είναι παραπλανητικός.

Πίνακας 2.7. Συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας ανά φορέα διοργάνωσης συγκεντρώσεων: ΠΣΠ και ΠΣΘ

Φορέας	ΠΣΠ	%	ΠΣΘ	%
ΕΔΑ	2	2%	10	29%
ΔΝΛ	13	13%	3	9%
ΕΚ	21	20%	5	14%
ΕΔΗΝ	4	4%	4	11%
Φοιτητικοί σύλλογοι	3	3%	0	0%
Τοπική Αυτοδιοίκηση	32	31%	1	3%
Εργατικές-επαγγελματικές οργανώσεις	8	7%	0	0%
Σύλλογοι-επιτροπές	15	14%	3	9%
Ενωτικές	2	2%	2	6%
Αδιευκρίνιστη	10	9%	7	20%
Αυθόρμητες	0	0%	0	0%

Πηγή: Βάση δεδομένων αναφορών Τύπου, ό.π.: δεν αναφέρεται το σύνολο των συγκεντρώσεων διότι κάποιες συγκεντρώσεις πραγματοποιήθηκαν με συνδιοργάνωση, κατά συνέπεια ο αριθμός που προκύπτει από το άθροισμα των διοργανωτών είναι παραπλανητικός.

Πίνακας 2.8. Συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας ανά φορέα διοργάνωσης συγκεντρώσεων: υπόλοιπη Ελλάδα

Φορέας	Σύνολο	%
ΕΔΑ	192	38%
ΔΝΛ	50	10%
ΕΚ	64	13%
ΕΔΗΝ	54	11%
Φοιτητικοί σύλλογοι	9	2%
Τοπική Αυτοδιοίκηση	17	3%
Εργατικές και επαγγελματικές οργανώσεις	46	9%
Σύλλογοι και επιτροπές	8	2%
Ενωτικές	11	2%

Πίνακας 2.8. Συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας ανά φορέα διοργάνωσης συγκεντρώσεων: υπόλοιπη Ελλάδα

Φορέας	Σύνολο	%
Αδιευκρίνιστη	60	12%
Αυθόρμητες	3	1%

Πηγή: Βάση δεδομένων αναφορών Τύπου, ό.π.: δεν αναφέρεται το σύνολο των συγκεντρώσεων διότι κάποιες συγκεντρώσεις πραγματοποιήθηκαν με συνδιοργάνωση, κατά συνέπεια ο αριθμός που προκύπτει από το άθροισμα των διοργανωτών είναι παραπλανητικός.

Τα συγκεντρωτικά στοιχεία του Πίνακα 2.5, αλλά και τα αναλυτικά στους πίνακες 2.6, 2.7. και 2.8. αποτυπώνουν δύο βασικές τάσεις στις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας των Ιουλιανών. Η πρώτη ήταν αυτή στο κέντρο της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης όπου οι φορείς που καλούσαν σε συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας ήταν, στην πλειονότητα τους, συνδικαλιστικοί φορείς και μαζικές οργανώσεις: φοιτητικοί σύλλογοι, εργατικές και επαγγελματικές οργανώσεις, σύλλογοι και επιτροπές. Τα κόμματα και οι νεολαίες της Αριστεράς και του Κέντρου είχαν πολύ μικρότερη συνεισφορά. Επίσης, τα κέντρα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης είχαν και ένα αξιόλογο ποσοστό «αυθόρμητων»⁵⁰ συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας (17% του συνόλου). Αυτό το στοιχείο πιθανά να αποτελεί τμήμα της ερμηνείας και του χαρακτήρα των μορφών συλλογικής δράσης στις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στα κέντρα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, ζήτημα που θα αναλυθεί διεξοδικότερα στις ενότητες του 4^{ου} κεφαλαίου.

Βέβαια, θα αποτελούσε υπερβολή ο ισχυρισμός πως η στενή σχέση των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας με τα δίκτυα μελών και υποστηρικτών της Αριστεράς και του Κέντρου ανατρέπεται από το γεγονός πως η πλειονότητα των καλεσμάτων για συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας προερχόταν από συνδικαλιστικές και «μαζικές» οργανώσεις. Η στελέχωση των παραπάνω οργανώσεων προερχόταν αποκλειστικά από τις δύο αυτές παρατάξεις, οι πολιτικές αναλύσεις και τα αιτήματα των ομιλητών κινούνταν εντός του ερμηνευτικού πλαισίου των αναλύσεων των παρατάξεων της Αριστεράς και του Κέντρου για την πολιτική εκτροπή της μοναρχίας. Επίσης, (όπως καταδεικνύεται και στα επόμενα κεφάλαια, 3, 4 και 6) το στελεχιακό δυναμικό της ΕΔΑ επιχειρούσε –και τις περισσότερες φορές το κατόρθωνε- να εποπτεύει στενά και να ελέγχει τις μορφές διαμαρτυρίας στο κέντρο της Αθήνας, επιβάλλοντας το ρεπερτόριο δράσης που το κόμμα της Αριστεράς θεωρούσε κατάλληλο για την πολιτική του στρατηγική. Ωστόσο, υπήρξαν περιπτώσεις

⁵⁰ Δίχως, δηλαδή, να έχει προηγηθεί δημόσιο κάλεσμα σε συγκέντρωση από κάποιο φορέα, αν και πρέπει να θεωρηθεί δεδομένο πως υπήρχαν πολιτικά δίκτυα που ήταν σε «επιφυλακή» ώστε να συγκεντρωθούν.

συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας στο κέντρο της Αθήνας⁵¹ οι οποίες εμπλουτίστηκαν με μορφές διαμαρτυρίας που ξεπερνούσαν τα όρια που έθετε η ΕΔΑ, αποκαλύπτοντας σε διαμόρφωση διαθέσεις για μια συγκρουσιακότερη στάση έναντι στο μετεμφυλιακό καθεστώς σε τμήματα της κοινωνικής βάσης των υποστηρικτών του εκδημοκρατισμού.⁵² Το γεγονός πως οι φορείς που συνήθως καλούσαν στις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας δεν ήταν πολιτικά κόμματα αλλά συνδικαλιστικοί φορείς και μαζικές οργανώσεις, συνέβαλλε (όχι όμως αποκλειστικά) στον εμπλουτισμό του ρεπερτορίου συλλογικής δράσης με πιο μαχητικές μορφές διαμαρτυρίας. Η περίπτωση του Σωτήρη Πέτρουλα και των συντρόφων του ήταν χαρακτηριστική.

Ο Σωτήρης Πέτρουλας, γνωστός αγωνιστής του φοιτητικού κινήματος, είχε τιμωρηθεί με βαριά μομφή και είχε απαλλαχτεί από καθοδηγητικά καθήκοντα από το ΚΣ της ΔΝΑ. Για τον ίδιο λόγο είχε διαγραφεί ο συμφοιτητής του στην Ανώτατη Εμπορική και στενός πολιτικό του φίλος, Μάκης Παπούλιας. Οι αποφάσεις αυτές ήταν αποτέλεσμα της εσωτερικής αντιπολίτευσης, αποτέλεσμα κριτικής από τα «αριστερά» στην επίσημη γραμμή του κόμματος, που είχαν αναπτύξει στο εσωτερικό της Νεολαίας ΕΔΑ⁵³. Ωστόσο, η απόφαση αυτή δεν είχε μειώσει καθόλου το κύρος των δύο αγωνιστών εντός του φοιτητικού κινήματος και το σεβασμό που απέπνεε η μαχητική τους στάση. Όπως διηγείται και ο Γιώργος Προβελέγγιος, τότε φοιτητής της σχολής Αρχιτεκτόνων του Πολυτεχνείου:

Ήταν τα παιδιά τα ίδια πολύ ψυχωμένα. Εγώ έχω την εικόνα στο μυαλό μου, να μας κυνηγάει η αστυνομία [...] στη Μασσαλία όμως, το θυμάμαι πολύ καλά, κοντεύαν να μας πλησιάσουν [...] περνάμε έξω από ένα επιπλοποιό [...] θυμάμαι τον

⁵¹ Πιο εμβληματικές περιπτώσεις αποτέλεσαν οι μορφές δράσης στις συγκεντρώσεις στο κέντρο της Αθήνας την 21^η Ιουλίου, στην απεργιακή συγκέντρωση της 27^{ης} Ιουλίου και στην 20^η Αυγούστου, βλ. κεφάλαιο 4 στο παρόν.

⁵² Στον χώρο της Αριστεράς η ομάδα γύρω από το περιοδικό «Αναγέννηση», η ομάδα του κύκλου των «Φίλων Νέων Χωρών» (ΦΝΧ) και η συνεργαζόμενη με τους ΦΝΧ ομάδα των «Παπούλια-Πέτρουλα» (οι οποίοι αποτελούσαν φράξια εντός της Ν.ΕΔΑ και σχετίζονταν επίσης με το κύκλο της «Σοσιαλιστικής Συνειδητοποίησης» και μετά τη δολοφονία του Πέτρουλα συγκρότησαν την Πανσπουδαστική Δημοκρατική Κίνηση «Σωτήρης Πέτρουλας») και ο χώρος των Τροτσκιστών επιχείρησαν να εκφράσουν στο επίπεδο της πολιτικής ανάλυσης και πρακτικής αυτές τις διαθέσεις. Αντίστοιχες διεργασίες ριζοσπαστικοποίησης υπήρξαν και στον χώρο του Κέντρου με τον κύκλο γύρω από τον Ανδρέα Παπανδρέου, στην ΕΔΗΝ αλλά και τον Όμιλο «Αλέξανδρος Παπαναστασίου». Αναλυτικότερο στο 2^ο μέρος στο παρόν.

⁵³ Τα κείμενα των αποφάσεων του ΚΣ της ΔΝΑ για τις περιπτώσεις Πέτρουλα-Παπούλια στο, «Τα ντοκουμέντα της διαγραφής των Σωτήρη Πέτρουλα και Μάκη Παπούλια», *Αντί* 209 (9.6.1982), σ. 26-27.

Μάκη τον Παπούλια να παίρνει μια-δυο καρέκλες [...] να κρατάει μια ολόκληρη διμοιρία και να κοιτάει πίσω να δει αν φύγαμε, να φύγει και αυτός⁵⁴.

Παρόμοια μαχητική στάση κρατούσαν και στις διαδηλώσεις των Ιουλιανών στο κέντρο της Αθήνας, στις οποίες η συμβολή των φοιτητικών συλλογών και κυρίως της ΕΦΕΕ ήταν μεγάλη, με συνεχή καλέσματα για συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας. Όπως αναφέρει και το αφιέρωμα στον Σωτήρη Πέτρουλα, που εξέδωσε η σπουδαστική πολιτική ομάδα που συγκρότησαν οι φίλοι του μετά τη δολοφονία του: «στο συλλαλητήριο της Παρασκευής πάντα μπροστά, στο οδόφραγμα, στο Σύνταγμα, στις συμπλοκές στην Ακαδημία»⁵⁵. Με αυτό τον τρόπο, και αποτέλεσμα τέτοιων διεργασιών, οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας με καλέσματα συνδικαλιστικών οργανώσεων και μαζικών φορέων στο κέντρο της Αθήνας αποτελούσαν πεδία περισσότερο ανοιχτά σε πρακτικές διαμαρτυρίας που ξεπερνούσαν τα όρια που ήθελαν να επιβάλλουν τα κόμματα της Αριστεράς και του Κέντρου. Κατεύθυνση στην οποία συνέβαλλε καθοριστικά η παρέμβαση πρωτοβουλιών και ομάδων που τοποθετούνταν «αριστερά» της ΕΔΑ και της ΔΝΛ.

2.2.4. Διερεύνηση των δικτύων κινητοποίησης της διαμαρτυρίας και των ταυτοτήτων των δρώντων υποκειμένων

Η ταξινόμηση των φορέων που καλούσαν σε συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στην υπόλοιπη Ελλάδα και στις συνοικίες και τους δήμους του ΠΣΠ κατά τα Ιουλιανά αλλά και η γεωγραφική κατανομή των συγκεντρώσεων αποτελούν σημαντικό τεκμήριο για τη διερεύνηση της πολιτικής κοινωνιολογία της δημοκρατικής διαμαρτυρίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Κυρίως διότι αποτυπώνουν το κομβικό ρόλο των συγκροτημένων δικτύων της ελληνικής Αριστεράς, των φτωχών στρωμάτων της μετεμφυλιακής Ελλάδας αλλά και τον ρόλο που διαδραματίζει η προγενέστερη ιστορία κοινωνικών και εργατικών αγώνων και διεκδικήσεων στο κίνημα για εκδημοκρατισμό.

Όπως παρουσιάζεται στον Πίνακα 2.5 και στα αναλυτικά στοιχεία στους Πίνακες 2.6, 2.7, 2.8, στο κέντρο της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης πραγματοποιήθηκαν πολύ περισσότερες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας με κάλεσμα συνδικαλιστικών φορέων και μαζικών οργανώσεων (76% επί του συνόλου των συγκεντρώσεων στο κέντρο της Αθήνας και 55% στο κέντρο της Θεσσαλονίκης) αλλά και ένα αξιόλογο ποσοστό «αυθόρμητων»

⁵⁴ Συνέντευξη Γιώργου Προβελέγγιου, 31.1.2017.

⁵⁵ Πανσπουδαστική Δημοκρατική Κίνηση «Σωτήρης Πέτρουλας», *Αφιέρωμα στον Σωτήρη Πέτρουλα*, Αθήνα 1965, σ. 11, εντοπίστηκε στη συλλογή Μάκη Παπούλια-Σπύρου Βεντουράτου, κ. 2, φ. 14, Εταιρεία Μελέτης Αριστερής Νεολαίας (ΕΜΙΑΝ).

συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας (13% στο κέντρο της Αθήνας και 23% στο κέντρο της Θεσσαλονίκης επί του συνόλου των συγκεντρώσεων). Οι συγκεντρώσεις με κάλεσμα συνδικαλιστικών φορέων και μαζικών οργανώσεων στις συνοικίες και τους δήμους του ΠΣΠ και του ΠΣΘ, όπως επίσης και της υπόλοιπης Ελλάδας, παρουσίαζαν αρκετά πιο μειωμένα ποσοστά (24% στις συνοικίες και στους δήμους του ΠΣΠ, 9% στο ΠΣΘ και 13% στην υπόλοιπη Ελλάδα) και καθόλου ή αμελητέες (0 έως 1% και στις τρεις κατηγορίες) αυθόρμητες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας. Αντίθετα, στις περιοχές αυτές ήταν, κατά βάση, αυξημένα τα ποσοστά των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας με πρωτοβουλία κόμματος, νεολαίων και βουλευτών ή πολιτευτών της Αριστεράς (15% στους δήμους και τις συνοικίες του ΠΣΠ, 38% στο ΠΣΘ και 48% στην υπόλοιπη Ελλάδα) και του Κέντρου (24% σε δήμους και συνοικίες ΠΣΠ, 25% σε δήμους και συνοικίες του ΠΣΘ και 24% στην υπόλοιπη Ελλάδα). Τα ποσοστά των συγκεντρώσεων με κάλεσμα νεανικών οργανώσεων ήταν παρεμφερή και στις τρεις κατηγορίες, που αποτελούν και τον δείκτη με τη μικρότερη απόκλιση μεταξύ των τριών περιοχών (από 20% έως 23%). Τέλος, τα ποσοστά των φορέων στην κατανομή συγκεντρώσεων στις συνοικίες του ΠΣΠ- ΠΣΘ και της υπόλοιπης χώρας είναι παρόμοια σε όλες τις περιπτώσεις, πλην στην περίπτωση της τοπικής αυτοδιοίκησης, όπου στις συνοικίες και τους δήμους του ΠΣΠ-ΠΣΘ ήταν αυξημένη (24% στις συνοικίες και τους δήμους των ΠΣΠ και ΠΣΘ έναντι 8% σε κέντρο Αθήνας και Θεσσαλονίκης και 3% στην υπόλοιπη Ελλάδα). Όπως μάλιστα παρατηρείται στον Πίνακα 2.7, αυτό το αυξημένο ποσοστό οφείλετε σχεδόν αποκλειστικά στις συγκεντρώσεις και τα συμβάντα διαμαρτυρίας στους δήμους και τις συνοικίες του ΠΣΠ, στις οποίες η τοπική αυτοδιοίκηση αποτελεί την κατηγορία με τις περισσότερες πρωτοβουλίες διαμαρτυρίας στα Ιουλιανά (31% επί του συνόλου). Αυτή η απόκλιση, όσο αφορά τις πρωτοβουλίες και τα καλέσματα σε συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας από την τοπική αυτοδιοίκηση σε συνοικίες και δήμους του ΠΣΠ, συγκριτικά με την υπόλοιπη Ελλάδα, ερμηνεύεται από τη στρατηγική της Αριστεράς να στρατεύσει τις δυνάμεις της στην τοπική αυτοδιοίκηση στην πάλη ενάντια στην πολιτική εκτροπή της μοναρχίας.

Ο Πίνακας 2.9 επιχειρεί να διαφωτίσει τη σχέση μεταξύ κοινωνικών-ταξικών χαρακτηριστικών, πολιτικών ταυτοτήτων και τον αριθμό συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας στο ΠΣΠ το καλοκαίρι του 1965:

Πίνακας 2.9. Συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας σε περιοχές του ΠΣΠ και τα πολιτικό-κοινωνικά χαρακτηριστικά τους

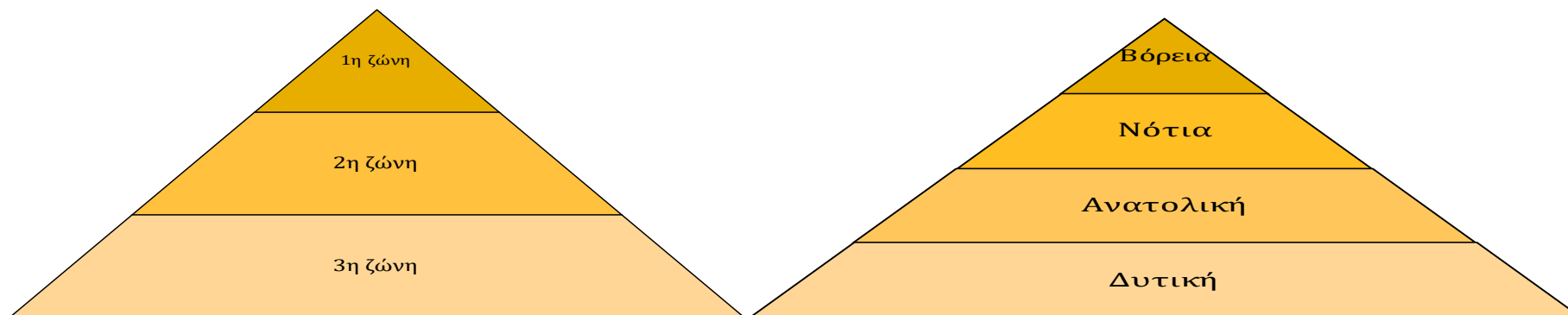
Σύνολο συγκεντρώσεων ανά τομέα	Συγκεντρώσεις ανά συνοικία ή Δήμο	Εισοδηματική Κατάταξη (1963)	Δημοτικές Εκλογές 1964	Κοινωνικές Ενότητες ΠΣΠ*
Συνοικίες δήμου Αθηνών: 10	Γκύζη: 1			3η ζώνη
	Κυψέλη: 1			2η ζώνη
	Κάτω Πατήσια: 1			2η ζώνη
	Σεπόλια: 1			3η ζώνη
	Ψυρρή: 1		Δήμαρχος: Πλύτας, 27,1%, ΕΡΕ , "υγιών φρονημάτων". Πρωτεύσας: Ν.Κιτσίκης,	3η ζώνη
	Παγκράτι: 1	-	ΕΔΑ, 30,1%	2η ζώνη
	Αμπελόκηποι: 1			2η ζώνη
	Κάτω Πετράλωνα: 1			3η ζώνη
	Αγίος Σώστης: 1			3η ζώνη
	Νέος Κόσμος: 1			3η ζώνη
Κεντρικός Τομέας: 15	Κολωνός: 1			3η ζώνη
	Δάφνη: 5	Χαμηλά	ΕΔΑ, 68%, "επικ. κομμουνιστής"	Ανατολική
	Ηλιούπολη:3	Χαμηλά/ Μεσαία	Υποστήριξη ΕΔΑ,53%, "αριστερός"	Ανατολική
	Καισαριανή :2	Χαμηλά	ΕΔΑ,58%, "επικ. κομμουνιστής"	Ανατολική
	Υμηττός: 2	Χαμηλά	ΕΔΑ,50%, "κομμουνιστικών φρονημάτων"	Ανατολική
	Βύρωνας: 1	Χαμηλά	υποστήριξη ΕΔΑ, 54%	Ανατολική
	Γαλάτσι: 1	Χαμηλά	υποστήριξη ΕΔΑ (47%)	Δυτική
	Ν.Φιλαδέλφια: 1	Χαμηλά	ΕΚ-ΕΔΑ,76%, "κομμουνιστής"	Δυτική
	Ν.Ιωνία: 6	Χαμηλά	ΕΔΑ,51%, "κομμουνιστής"	Δυτική
	Βόρειος Τομέας: 10	Χολαργός: 2	Χαμηλά	Υποστήριξη ΕΔΑ,43%, "κομμουνιστής"
Μαρούσι: 1		Μεσαία	Υποστήριξη ΕΔΑ,47%, "εθνικόφρων με αριστερή απόκλιση"	Βόρεια
Μελίσσια: 1		Μεσαία	Δεν αναφέρεται	Βόρεια
Νότιος Τομέας: 10	Καλλιθέα: 3	Μεσαία	ΕΔΑ, 33%, "επικίνδυνος κομμουνιστής"	Νότια

Πίνακας 2.9. Συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας σε περιοχές του ΠΣΠ και τα πολιτικό-κοινωνικά χαρακτηριστικά τους

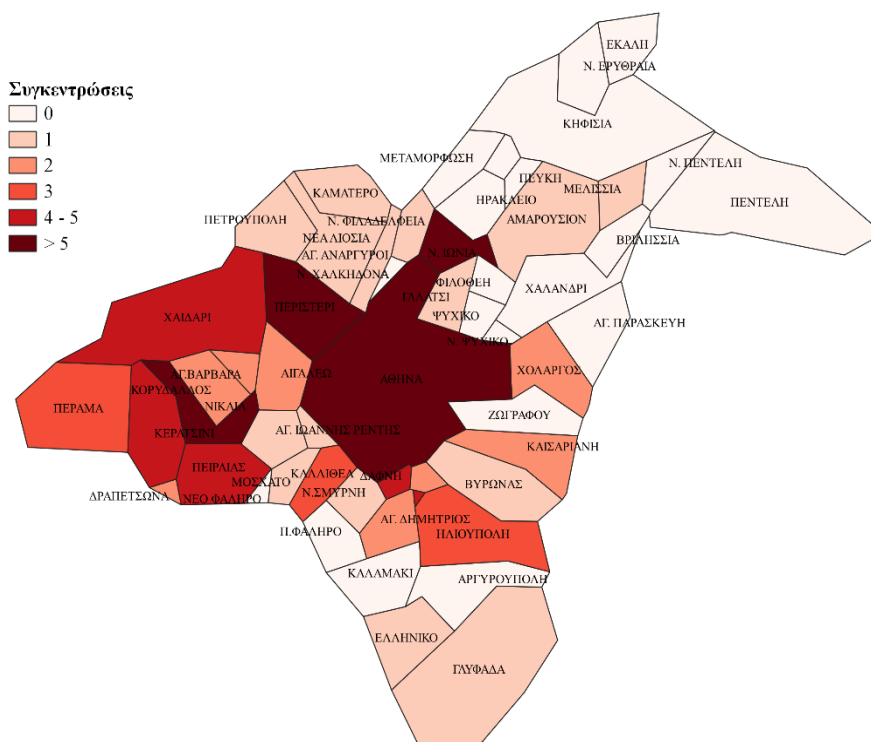
Σύνολο συγκεντρώσεων ανά τομέα	Συγκεντρώσεις ανά συνοικία ή Δήμο	Εισοδηματική Κατάταξη (1963)	Δημοτικές Εκλογές 1964	Κοινωνικές Ενότητες ΠΣΠ*	
Δυτικός Τομέας: 17	Αγ. Δημήτριος: 2	Χαμηλά	ΕΔΑ, 40%, "αριστερός"	Ανατολική	
	Ν.Σμύρνη: 1	Μεσαία	Χωρίς επίσημη στήριξη, 34%, "αποχαρκτηρισμένος"	Νότια	
	Μοσχάτο: 1	Χαμηλά	Χωρίς επίσημη στήριξη, 39%, "υγιής κοινωνικών φρονημάτων"	Δυτική	
	Ταύρος: 1	Χαμηλά	Χωρίς επίσημη στήριξη, 46%, "αποχαρκτηρισμένος-εθνικόφρων"	Δυτική	
	Γλυφάδα: 1	Μεσαία	Χωρίς επίσημη στήριξη, 42%, "εθνικόφρων"	Νότια	
	Ελληνικό: 1	Χαμηλά	Δεν αναφέρεται	Νότια	
	Περιστερί: 6	Χαμηλά	ΕΔΑ, 46%, "επικ. κομμουνιστής"	Δυτική	
	Χαιδάρι: 4	Χαμηλά	ΕΔΑ, 48%, "κομμουνιστής"	Δυτική	
	Αιγάλεω: 2	Χαμηλά	ΕΔΑ, 70%, "κομμουνιστής"	Δυτική	
	Αγ. Βαρβάρα: 1	Χαμηλά	ΕΔΑ, 51%, "κομμουνιστής"	Δυτική	
	Αγ. Ανάργυροι: 1	Χαμηλά	ΕΔΑ, 48%, "αριστερός"	Δυτική	
	Ν.Λιόσια: 1	Χαμηλά	υποστήριξη ΕΔΑ, 52%, "αριστερός"	Δυτική	
	Καματερό: 1	Χαμηλά	Δεν αναφέρεται	Δυτική	
	Πετρούπολη: 1	Χαμηλά	Δεν αναφέρεται	Δυτική	
	Κέντρο Πειραιά: 14	-	-	υποστήριξη ΕΔΑ, 27%	-
	Δήμοι και συνοικίες Πειραιά: 23	Νίκαια: 6	Χαμηλά	ΕΔΑ, 58%, "κομμουνιστής"	Δυτική
		Κοκκινιά: 5	Χαμηλά	Δήμος Πειραιά	Δυτική
Κερατσίνι: 4		Χαμηλά	ΕΔΑ, 56%, "Κομμουνιστής"	Δυτική	
Πέραμα : 3		Χαμηλά	Χωρίς επίσημη στήριξη, 42%, "εθνικόφρων"	Δυτική	
Δραπετσώνα: 2		Χαμηλά	ΕΔΑ, 77%, "κομμουνιστής"	Δυτική	
Κορυδαλλός: 2		Χαμηλά	ΕΔΑ, 40%, "κομμουνιστής"	Δυτική	

Πηγές: Συγκεντρώσεις: Βάση δεδομένων αναφορών Τύπου, ό.π.· Εισοδηματική κατάταξη: Γραφείο Δοξιάδη 1963 στο Γεράσιμος Σκλαβούνος, «Η κοινωνική διαίρεση του αστικού χώρου στην Αθήνα και η επίδραση των συγκοινωνιών σε αυτήν», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών* 57 (1985), σ. 24-44· δημοτικές εκλογές 1964: Χαρακτηρισμός δημάρχων δήμων με πληθυσμό άνω των 10.000 από κλιμάκιο της ΚΥΠ στο υπουργείου εσωτερικών, στο Ηλίας Νικολακόπουλος, «Δημοτικές εκλογές 1964», *Αρχειοτάξιο* 2 (Ιούνιος 2000), σ. 87-93· κοινωνική ενότητα (ταξινόμηση δήμων και περιοχών ΠΣΠ σύμφωνα με την ταξική σύνθεση του πληθυσμού τους) σε Γιάννης Μαυρή, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής: οι σχέσεις εκπροσώπησης στην περίοδο 1974-1985: διερεύνηση της ψήφου στο επίπεδο των βουλευτικών και των συνδικαλιστικών εκλογών της μεταπολιτευτικής περιόδου*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Σχολή Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1993, σ.303-330⁵⁶.

⁵⁶ Σχηματική αποτύπωση της ταξικής διάρθρωσης των κοινωνικών ενότητων των συνοικιών του ΠΣΠ σύμφωνα με την ανάλυση του Γιάννη Μαυρή:

Χάρτης 2.1. Συγκεντρώσεις κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών ανά συνοικία ή δήμο στο ΠΣΠ

Σημείωση: N=85. Πηγή: Πίνακας 2.9. (Δεν συμπεριλαμβάνονται οι συγκεντρώσεις στο κέντρο του Πειραιά).

Όπως αποτυπώνει ο Πίνακας 2.9, οι δήμοι του ΠΣΠ με πάνω από 3 συγκεντρώσεις κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών ήταν περιοχές όπου η εκλεγμένη δημοτική αρχή ήταν είτε σχήμα της ΕΔΑ, είτε υποστηριζόμενο από την ΕΔΑ. Μόνη εξαίρεση, ο δήμος Περάματος (3 συγκεντρώσεις). Οι δήμοι Νέας Ιωνίας (6 συγκεντρώσεις), Νίκαιας (6 συγκεντρώσεις), Περιστερίου (6 συγκεντρώσεις), Χαϊδαρίου (4 συγκεντρώσεις), Κερατσινίου (4 συγκεντρώσεις), Καλλιθέας και Ηλιούπολης (3 συγκεντρώσεις) επιβεβαιώνουν την παραπάνω διαπίστωση, ενώ οι δήμαρχοι των δήμων ταξινομήθηκαν ως «εθνικά ύποπτοι» από το κλιμάκιο της ΚΥΠ στο υπουργείο εσωτερικών, χαρακτηριζόμενοι «επικίνδυνοι κομμουνιστές» και «κομμουνιστές» σχεδόν όλοι, με εξαίρεση τον δήμαρχο Ηλιούπολης, Πεντάρη, ο οποίος χαρακτηρίστηκε -πιότερα μάλλον- ως απλά «αριστερός»⁵⁷. Κατά συνέπεια τεκμηριώνεται πως η ΕΔΑ επέλεξε να στρατεύσει την τοπική αυτοδιοίκηση ως φορέα έκφρασης της δημοκρατικής διαμαρτυρίας.

⁵⁷ Χαρακτηρισμός δημάρχων δήμων με πληθυσμό άνω των 10.000 από κλιμάκιο ΚΥΠ υπουργείου εσωτερικών στο Ηλίας Νικολακόπουλος, «Δημοτικές εκλογές 1964», σε *Αρχειοτάξιο 2* (Ιούνιος 2000), σ. 87-93.

Αυτή η επιλογή ήταν συνεπής σε σχέση με τη γενική στρατηγική του κόμματος της Αριστεράς να αποδίδει τη μέγιστη δυνατή ευρύτητα⁵⁸ αλλά και θεσμική νομιμοποίηση (όπου είχε τη δυνατότητα) στην πολιτική της παρέμβαση, σύμφωνα και με το εαμικό υπόδειγμα⁵⁹. Στους δήμους του ΠΣΠ είχε αυτήν τη δυνατότητα, εφόσον είχε καταγάγει το μεγαλύτερο μέρος των επιτυχιών της στις δημοτικές εκλογές του 1964⁶⁰. Πράγματι, αν προστεθεί το 14% του ποσοστού της Αριστεράς, ως φορέα οργάνωσης των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας στους δήμους και τις συνοικίες του ΠΣΠ με το αντίστοιχο 29% (Πίνακας 2.7) της τοπικής αυτοδιοίκησης, το άθροισμα του ποσοστού (43%) είναι κοντινό με το αντίστοιχο ποσοστό (47%) των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας στην υπόλοιπη Ελλάδα. Επίσης, ένα σημαντικό στοιχείο που προκύπτει από τον Πίνακα 2.7 ήταν πως ειδικά στο ΠΣΠ, ο ρόλος των φτωχών στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας, των ανθρώπων που αποτελούσαν τη βάση της ελληνικής ταξικής πυραμίδας κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, ήταν κομβικής σημασίας για τη δημοκρατική κινητοποίηση των Ιουλιανών. Ο Πίνακας 2.10 και το Διάγραμμα 2.4 επιχειρούν να φωτίσουν τη σχέση.

Πίνακας 2.10. Ταξινόμηση συγκεντρώσεων ανά ταξικά χαρακτηριστικά συνοικιών και δήμων του ΠΣΠ ⁶¹

Περιοχή ΠΣΠ	Αριθμός συγκεντρώσεων
Λαϊκές συνοικίες-δήμοι	71
Μεσαίων στρωμάτων και μεικτές συνοικίες-δήμοι	10
Αστικές συνοικίες-δήμοι	4
Σύνολο	85

Πηγή: Βάση δεδομένων αναφορών Τύπου, ό.π.: ταξινόμηση περιοχών σύμφωνα με Μαυρής, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής*, σ. 303-330.

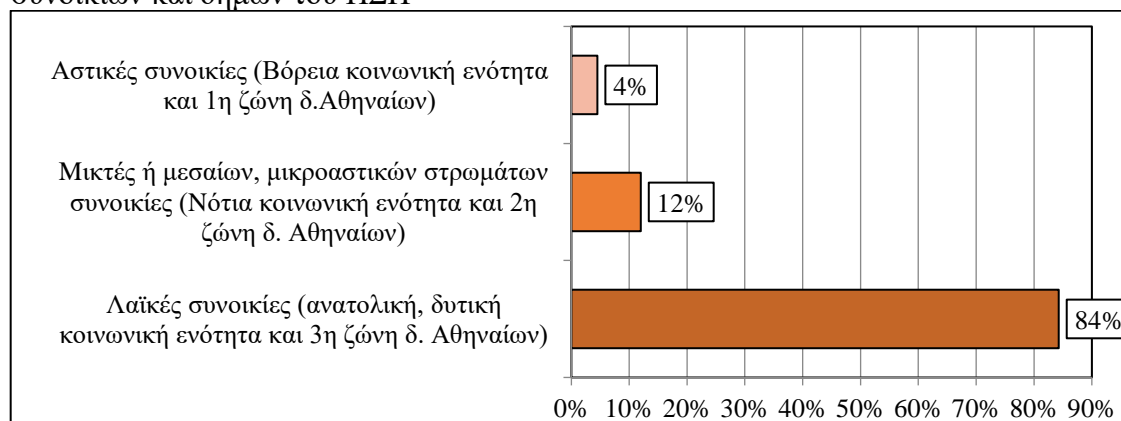
⁵⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της πολιτικής κουλτούρας αποτελούν οι αναλύσεις, οι ερμηνευτικοί άξονες και η οπτική των πολιτικών και κοινωνικών συμμαχιών του προγράμματος «Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής». Αναλυτικότερη πραγμάτευση στο Λαμπράκης, *Το «σταυρικό πρόβλημα»*, σ. 74-81.

⁵⁹ Για τους άξονες πολιτικής συνέχειας ανάμεσα στο ΕΑΜ και την ΕΔΑ: Μιχάλης Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ. Η ραγδαία ανασυγκρότηση της ελληνικής Αριστεράς και οι μετεμφυλιακές αναγκαιότητες*, Στοχαστής, 2011, σ. 39-44, 269-273.

⁶⁰ Νικολακόπουλος, «Δημοτικές εκλογές 1964».

⁶¹ Δεν έχουν συμπεριληφθεί οι συγκεντρώσεις στο κέντρο του Πειραιά (14 συγκεντρώσεις) γιατί αποτελούσε έδρα υπηρεσιών και διοικητικών αρχών και κατά συνέπεια αποτελούσε το κεντρικό σημείο συγκέντρωσης των τοπικών συμβάντων διαμαρτυρίας.

Διάγραμμα 2.4. Ταξινόμηση συγκεντρώσεων σύμφωνα με τα ταξικά χαρακτηριστικά συνοικιών και δήμων του ΠΣΠ

Σημείωση: N=85. Πηγή: Πίνακας 2.9

Η κατανομή των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας κατά κοινωνική κατηγορία δήμου και συνοικίας στο ΠΣΠ, συμπίπτει με τα διαθέσιμα στοιχεία των συλληφθέντων και τραυματιών των διαδηλώσεων στο κέντρο της Αθήνας που παρουσιάζονται στο κεφάλαιο 4. Όπως, δηλαδή, στη μεγάλη τους πλειονότητα οι τραυματίες και οι συλληφθέντες των διαδηλώσεων των Ιουλιανών στο κέντρο της Αθήνας ανήκαν σε επαγγέλματα που απασχολούνταν τα φτωχά στρώματα του πληθυσμού, έτσι και οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στο ΠΣΠ πραγματοποιήθηκαν στη μεγάλη τους πλειονότητα (σε ποσοστό 84%) στις περιοχές που διαβιούσαν τα φτωχότερα στρώματα των κατοίκων της περιφέρειας πρωτεύουσας.

Ήταν οι ίδιοι δήμοι και συνοικίες της πρωτεύουσας όπου η Αριστερά τη μετεμφυλιακή περίοδο αντλούσε την εκλογική της δύναμη «στο κατεξοχήν «εργατικό-λαϊκό συγκρότημα του λεκανοπεδίου» όπως επισημαίνει ο Γιάννης Μαυρής⁶². Επιπλέον, σε αυτές τις περιοχές παρουσίασε τη μικρότερη διαρροή, ειδικά σε σύγκριση με τις αστικές και μικροαστικές περιοχές του ΠΣΠ, προς την ΕΚ, στις εκλογές του 1963⁶³. Στην ελληνική βιβλιογραφία έχει επισημανθεί η καθοριστική συμβολή των λαϊκών περιοχών της Αθήνας στην αντίσταση και στην «αιμοδότησης» του ΕΑΜ⁶⁴, αλλά και οι σταθερότερες σχέσεις πολιτικής εκπροσώπησης των φτωχότερων στρωμάτων του εαμογενούς μπλοκ από την Αριστερά τη μετεμφυλιακή περίοδο⁶⁵. Τα πορίσματα αυτά ενισχύει η μελέτη της χωρικής

⁶² Μαυρής, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής*, σ. 595.

⁶³ Νικολακόπουλος, *Η «καχεκτική» δημοκρατία*, σ. 323

⁶⁴ Βλέπε: Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης στην Αθήνα*, Αλεξάνδρεια, 2012.

⁶⁵ Βερναρδάκης-Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, σ. 102-106.

κατανομής των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας στα Ιουλιανά και καταδεικνύει τον σημαντικό ρόλο των ιστορικών πολιτικών ταυτοτήτων για τη δημοκρατική κινητοποίηση και τις δράσεις διαμαρτυρίας κατά τα Ιουλιανά. Όπως σημειώνουν και η Donatella Della Porta και ο Mario Diani, η οικοδόμηση ταυτοτήτων:

αποτελεί ουσιαστικό στοιχείο της συλλογικής δράσης, μέσω του προσδιορισμού των δρώντων που εμπλέκονται στη σύγκρουση, της διευκόλυνσης εγκατάστασης σχέσεων αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ τους και της δημιουργίας δεσμών που συνδέουν γεγονότα τα οποία εκτυλίχθηκαν σε διαφορετικές περιόδους⁶⁶.

Στην περίπτωση των Ιουλιανών αποτυπώνεται η συμβολή της εαμικής τομής στην πληθυντική αύξηση των κοινωνικών στρωμάτων (αλλά και περιοχών) που εξοικειώθηκαν με πρακτικές συλλογικής δράσης και διαμαρτυρίας. Παράλληλα, η πλατιά διείσδυση της «δημοκρατικής» πολιτικής ταυτότητας και των διεκδικήσεων που ενείχε στις φτωχότερες τάξεις του πληθυσμού συνδέει, από κοινωνιολογική σκοπιά, τα υποκείμενα που κινητοποιήθηκαν ενάντια στη βασιλική εκτροπή και υπέρ της δημοκρατίας στα Ιουλιανά με τα διεκδικητικά υποκείμενα της δεκαετίας του '40. Επίσης, καταδεικνύει και τη σπουδαιότητα αυτών των κοινωνικών δικτύων για την πανελλαδική διάχυση και εμβέλεια της δημοκρατικής διαμαρτυρίας.

Μπορεί να υποστηριχθεί πως το βασικότερο (όχι το μοναδικό ωστόσο) δίκτυο διάχυσης ήταν οι οργανώσεις της ελληνικής Αριστεράς (η ΕΔΑ και η ΔΝΑ) εφόσον η ταξινόμηση των συγκεντρώσεων κατά φορέα διοργάνωσης αποδεικνύει την άμεση εμπλοκή τους στη διοργάνωση περίπου των μισών συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας στην ελληνική επαρχία, και την έμμεση εμπλοκή τους (μέσω της δραστηριοποίησης των μελών και υποστηρικτών της) στις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας με πρωτοβουλία της τοπικής αυτοδιοίκησης, συνδικαλιστικών φορέων και μαζικών οργανώσεων. Οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας με ευθύνη τοπικών οργανώσεων και πολιτευτών του Κέντρου περιορίζεται στο 20% του συνόλου, σχεδόν υποδιπλάσιο του αντίστοιχου της Αριστεράς. Το -παράδοξο με την πρώτη ματιά- στοιχείο ότι το κόμμα με τη μικρότερη εκλογική δύναμη από τα δύο που είχαν αναλάβει την πολιτική εκπροσώπηση του δημοκρατικού εαμογενούς κοινωνικού μπλοκ συμβάλλει σε πολλαπλάσιες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στο πλαίσιο των Ιουλιανών, εξηγείται από το γεγονός ότι η ΕΔΑ είχε οργανωθεί και λειτουργούσε ως μαζικό κόμμα, αντίθετα με την ΕΚ.

Πράγματι, η ΕΔΑ, ήδη από το Β' Συνέδριο του 1962 είχε δώσει έμφαση στη συγκρότηση της ως μαζικό κόμμα, θέτοντας με έμφαση το ζήτημα της οικοδόμησης

⁶⁶ Donatella Della Porta-Mario Diani, *Κοινωνικά κινήματα, μια εισαγωγή*, Κριτική, 2010, σ. 175.

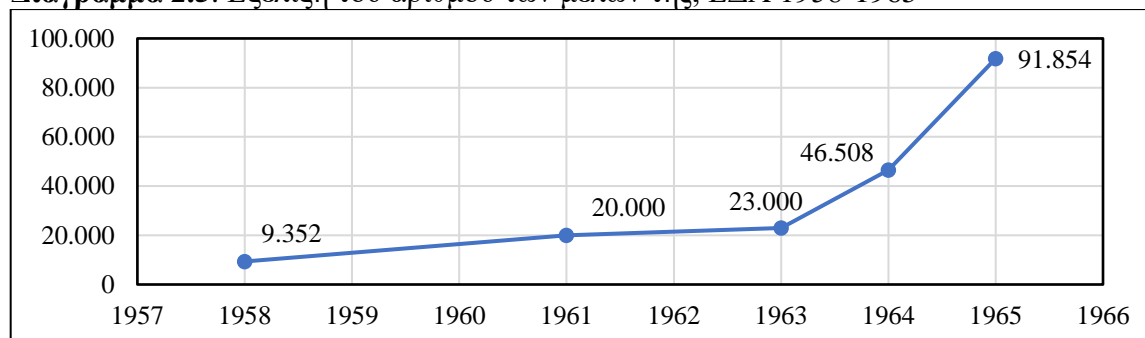
ισχυρών οργανώσεων βάσης⁶⁷. Από το 1963, η ΕΔΑ απέκτησε οριστικά τα χαρακτηριστικά μαζικού κόμματος, ενώ το φθινόπωρο του 1965 έφτασε στην κορύφωση της οργανωτικής της εμβέλειας. Όπως σημείωσε η Ιωάννα Παπαθανασίου, η ΕΔΑ κατέστη το πρώτο οργανωμένο μαζικό κόμμα στη μετεμφυλιακή Ελλάδα⁶⁸. Τα στοιχεία που παραθέτει στην εργασία της τεκμηριώνουν το παραπάνω επιχείρημα.

Πίνακας 2.11. Εξέλιξη του αριθμού των μελών της ΕΔΑ 1958-1965

Έτος	Αριθμός μελών	Πηγή εκτίμησης
1958	9.352	Οργανωτικό γραφείο ΕΔΑ
1961	20.000	A. Solaro, 1975
1963	23.000	Υπηρεσίες ασφάλειας
1964 (Ιούλιος)	46.508	Οργανωτικό γραφείο ΕΔΑ
1965 (Ιούλιος)	91.854	Οργανωτικό γραφείο ΕΔΑ

Πηγή: Ιωάννα Παπαθανασίου, «Όρια και δυναμική της ένταξης στην προδικτατορική ΕΔΑ: απόπειρα καταγραφής της αριθμητικής εμβέλειας, της γεωγραφικής κατανομής και της κοινωνικής σύνθεσης του αριστερού πληθυσμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 86 (1995), σ. 21-82, Πίνακας 1.

Διάγραμμα 2.5. Εξέλιξη του αριθμού των μελών της ΕΔΑ 1958-1965

Πηγή: Παπαθανασίου, «Όρια και δυναμική της ένταξης στην προδικτατορική ΕΔΑ», Πίνακας 1.

⁶⁷ Τάσος Τρίκκας, *Η ΕΔΑ 1951-1967, το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, τ. Β', Θεμέλιο 2009, σ. 1385.

⁶⁸ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Όρια και δυναμική της ένταξης στην προδικτατορική ΕΔΑ: απόπειρα καταγραφής της αριθμητικής εμβέλειας, της γεωγραφικής κατανομής και της κοινωνικής σύνθεσης του αριστερού πληθυσμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 86 (1995), σ. 21-82. Η Ιωάννα Παπαθανασίου αναφέρει τα 84.484 μέλη ως την κορύφωση της οργανωτικής εμβέλειας της ΕΔΑ, δίχως να υπολογίζει τα μέλη της ΕΔΑ στις χώρες της Δ. Ευρώπης. Ο αριθμός προέκυψε από τα στοιχεία των Νομαρχιακών Επιτροπών της ΕΔΑ, ενώ για 25 νομούς χρησιμοποιεί και τα στοιχεία του Οργανωτικού Γραφείου της ΕΔΑ, το οποίο στις δικές του εκτιμήσεις υπολόγισε σε 91.854 τα μέλη της ΕΔΑ, το 1965. Ο αριθμός των 87.856 μελών της ΕΔΑ στην Ελλάδα που χρησιμοποιώ στην παρούσα έρευνα προέκυψε από την επεξεργασία των στοιχείων του εγγράφου, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 34, φ. 3: «Πίνακας κατά νομούς (Πληθυσμού-Εκλογέων-Μελών)» όπου αναφέρεται ο αριθμός των μελών της ΕΔΑ ανά νομό σε Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ).

Στα Ιουλιανά, η ΕΔΑ βρέθηκε στο σημείο της κορύφωσης της οργανωτικής της ανάπτυξης με τα μέλη της, σύμφωνα με τις διαθέσιμες εκτιμήσεις, να κυμαίνονταν περίπου στα 90.000 μέλη. Η εμβέλεια της ήταν πανελλαδική και οι οργανώσεις της κάλυπταν όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα της ελληνικής επικράτειας. Ο Πίνακας 2.12. αποτυπώνει τις εκτιμήσεις για τη γεωγραφική κατανομή των μελών της ΕΔΑ κατά περιοχή.

Πίνακας 2.12. Γεωγραφική κατανομή των μελών της ΕΔΑ το 1965

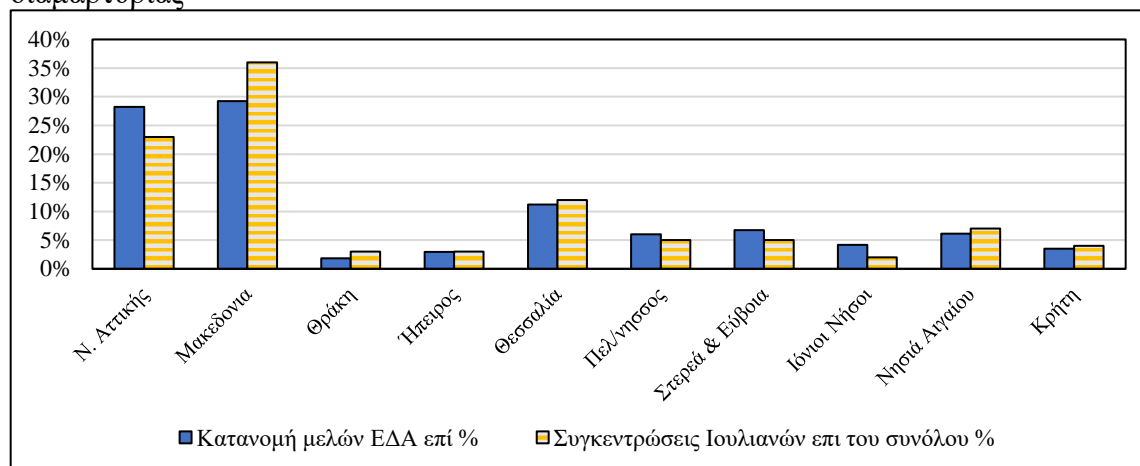
Περιοχή	Μέλη	%
Ν. Αττικής	25.389	
Αθήνα	20.355	28%
Πειραιάς	3.863	
Μακεδονία	26.249	29%
Θεσσαλονίκη	3.970	
Θράκη	1.624	2%
Ήπειρος	2.652	3%
Θεσσαλία	10.078	11%
Πελοπόννησος	5.423	6%
Στερεά & Εύβοια	6.043	7%
Νησιά Ιονίου	3.749	4%
Νησιά Αιγαίου	5.506	6%
Κρήτη	3.126	3%
Σύνολο	89.389	100%

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων εγγράφου σε Αρχείο ΕΔΑ, κ. 34, φ. 3: «Πίνακας κατά νομούς (Πληθυσμού-Εκλογέων-Μελών)», ΑΣΚΙ· Τα στοιχεία για την Αθήνα, το Πειραιά και την Θεσσαλονίκη αντλήθηκαν από Παπαθανασίου, «Όρια και δυναμική της ένταξης στην προδικτατορική ΕΔΑ», υπόμνημα Χάρτης 3.

Οι εκτιμήσεις για τη γεωγραφική κατανομή των μελών της ΕΔΑ στον Πίνακα 2.12 φαίνεται πως συσχετίζεται με την κατανομή των συγκεντρώσεων κατά γεωγραφικά διαμερίσματα. Για παράδειγμα στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, όπου δραστηριοποιούνταν, περίπου, το 28% των μελών της ΕΔΑ, οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας που πραγματοποιήθηκαν αντιστοιχούσαν στο 23% του συνόλου των συγκεντρώσεων (Πίνακας 2.4). Αντίστοιχα, στην Θεσσαλία όπου διέμενε περίπου το 11% του συνόλου των μελών της ΕΔΑ πραγματοποιήθηκε το 12% των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών, στη Μακεδονία που διαβιούσε το 29% των μελών, το 37% των συγκεντρώσεων. Η απόκλιση αυτή προκλήθηκε από τον νομό Θεσσαλονίκης, όπου συνείσφερε το 14% του συνόλου των συγκεντρώσεων των Ιουλιανών, με περίπου 8% συνεισφορά επί του συνολικού ποσοστού των μελών της ΕΔΑ. Αντίστροφα, στην Κρήτη όπου ζούσε το 3% περίπου των μελών της ΕΔΑ, έλαβε χώρα το 3% των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας. Συνεπώς, μπορεί να υποστηριχθεί πως η ΕΔΑ είχε την αντικειμενική δυνατότητα, αλλά και το πολιτικό υπόβαθρο, δεδομένης της εμπειρίας των μελών της στο

επίπεδο της συλλογικής διεκδικητικής δράσης τα χρόνια που είχαν προηγηθεί⁶⁹, να αποτελέσει το κύριο δίκτυο διάχυσης των δράσεων διαμαρτυρίας από το κέντρο προς την περιφέρεια, αποτελώντας τη ραχοκοκαλιά της δημοκρατικής κινητοποίησης.

Διάγραμμα 2.6. Ιουλιανά 1965: Κατανομή επί % μελών ΕΔΑ και συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας

Σημείωση: Μέλη ΕΔΑ $N=89.839$ · συγκεντρώσεις Διαμαρτυρίας $N=724$. Πηγή: Πίνακες 2.4. και 2.12

Ως εκ τούτου, η ύπαρξη της ΕΔΑ ως μαζικό κόμμα αποτέλεσε απαραίτητο όρο για την πανελλαδική εμβέλεια και τη γεωγραφική διεξόδου των Ιουλιανών. Σε αυτό το επίπεδο η ΕΚ υπολειπόταν σοβαρά της ΕΔΑ, μιας και όπως σημειώνει ο Jean Meynaud «όσο αφορά τον σχηματισμό ενός μεγάλου κόμματος με δημοκρατική λειτουργία το πείραμα της ΕΚ μέχρι στιγμής κλείνει με μια αποτυχία»⁷⁰. Δεν ήταν άσχετο με αυτήν την παρατήρηση το γεγονός πως μετά τα Ιουλιανά, εγχειρήματα του υπό διαμόρφωση κεντρό-αριστερού χώρου, έθεσαν με έμφαση το παραπάνω ζήτημα⁷¹.

Πάρα ταύτα, η σχέση του κόμματος της Αριστεράς για την ανάπτυξη των δράσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών ήταν δισυπόστατη: Αφενός, οι τοπικές οργανώσεις της ΕΔΑ, της ΔΝΑ, οι πολιτευτές και οι βουλευτές της Αριστεράς συνέβαλαν καθοριστικά στη διάχυση της διαμαρτυρίας στην επαρχιακή Ελλάδα. Αφετέρου, οι πρακτικές ελέγχου της διαμαρτυρίας στις ανοιχτές συγκεντρώσεις της Αθήνας επίδρασαν στην κάμψη της δυναμικής των Ιουλιανών.

⁶⁹ Για μια συνοπτική καταγραφή της εξωκοινοβουλευτικής δραστηριότητας της ΕΔΑ και των συλλογικών δράσεων που συνέβαλλε από το 1960 και μέχρι και τα Ιουλιανά: Jean Meynaud- Παναγιώτης Μερλόπουλος- Γεράσιμος Νοταράς, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, 1946-1965*, Σαββάλας, 2002, Τόμος Α', σ. 245-252.

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 352.

⁷¹ Όμιλος Αλέξανδρος Παπαναστασίου, *Οι κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, 1966, σ. 72-81, Βιβλιοθήκη Παντείου Πανεπιστημίου.

Ο Πίνακας 2.13 που ακολουθεί, καταγράφει τον αριθμό των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών σε σχέση με την ισχύς των κομματικών οργανώσεων της ΕΔΑ στην περιοχή αλλά και τα ποσοστά υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας στο πολιτειακό δημοψήφισμα του 1974.

Πίνακας 2.13. Συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας Ιουλιανών, μέλη ΕΔΑ και ποσοστά υπέρ αβασίλευτης ανά νομό

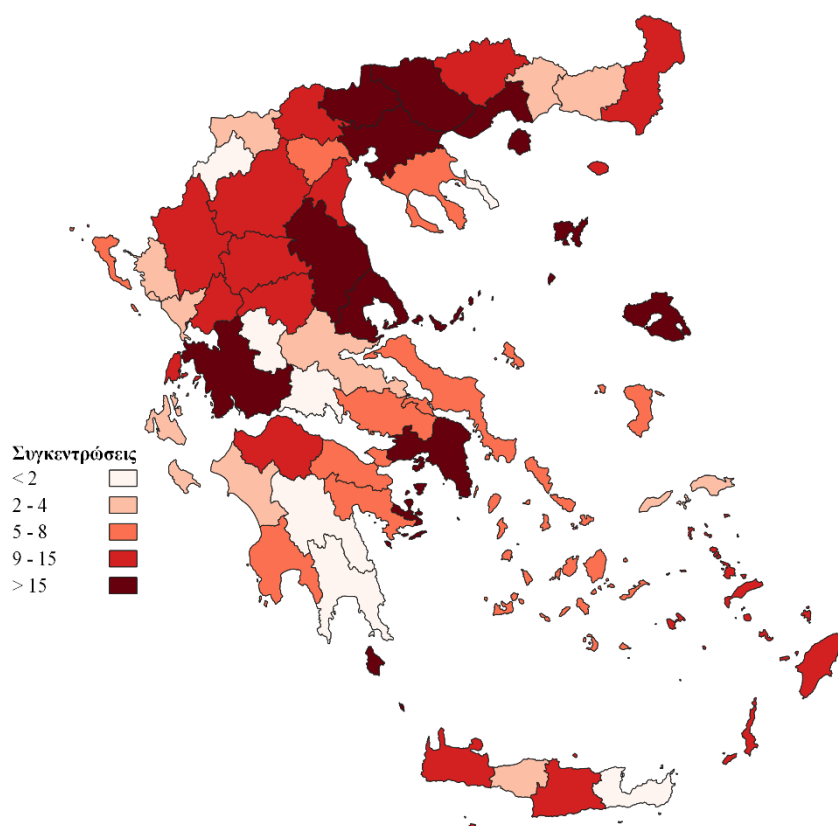
Νομοί	Συγκεντρώσεις	Μέλη ΕΔΑ 1965	Ποσοστό μελών ΕΔΑ προς πληθυσμό νομού	Ποσοστό υπέρ αβασίλευτης σε Δημοψήφισμα 1974
Ηρακλείου	12	1495	0,69%	89,43%
Χανίων	12	1165	0,82%	92,70%
Ρεθύμνου	4	335	0,39%	94,10%
Λασιθίου	1	131	0,16%	88,42%
Αχαΐας	15	1412	0,56%	68,80%
Μεσσηνίας	7	1167	0,46%	50,76%
Κορινθίας	5	581	0,48%	62,36%
Ηλείας	4	1043	0,53%	53,12%
Αργολίδας	4	496	0,46%	53,33%
Λακωνίας	1	414	0,30%	40,48%
Αρκαδίας	0	310	0,18%	56,99%
Αιτωλ/νίας	20	2364	0,92%	65,63%
Βοιωτίας	7	1001	1,00%	65,46%
Εύβοιας	5	974	0,51%	65,38%
Φθιώτιδας	2	1269	0,74%	63,58%
Φωκίδας	0	405	0,95%	62,44%
Ευρυτανίας	0	30	0,05%	60,69%
Λέσβου	21	3776	2,33%	77,74%
Δωδεκάνησου	11 (Ρόδος: 7, Κως: 2 Κάλυμνος: 2)	296	0,23%	63,78%
Κυκλάδων	8 (Νάξος: 7, Σύρος: 1)	119	0,08%	61,72%
Χίου	5	553	0,72%	72,95%
Σάμου	3	762	1,14%	64,38%
Λευκάδας	9	855	2,44%	71,22%
Κέρκυρας	5	1680	1,59%	63,47%
Κεφαλληνίας	2	296	0,32%	66,17%
Ζακύνθου	2	918	2,13%	62,63%
Ιωαννίνων	11	1490	0,81%	68,70%
Άρτας	9	531	0,60%	56,21%

Νομοί	Συγκεντρώσεις	Μέλη ΕΔΑ 1965	Ποσοστό μελών ΕΔΑ προς πληθυσμό νομού	Ποσοστό υπέρ αβασίλευτης σε Δημοψήφισμα 1974
Πρέβεζας	2	511	0,78%	62,01%
Θεσπρωτίας	2	120	0,23%	64,21%
Λάρισας	36	3457	1,54%	67,82%
Μαγνησίας	21	2617	1,56%	71,25%
Καρδίτσας	15	1988	1,16%	68,79%
Τρικάλων	15	2016	1,28%	67,40%
Σερρών	44	5088	1,96%	64,82%
Κιλκίς	26	1749	1,61%	59,71%
Καβάλας	24	2262	1,52%	73,64%
Δράμας	15	462	0,35%	67,74%
Πιερίας	15	1981	2,00%	65,54%
Κοζάνης(& Γρεβενών)	12 (επαρχία Γρεβενών 1)	1875	0,89%	66,11% (61,20% στα Γρεβενά)
Πέλλας	9	1985	1,45%	65,09%
Ημαθίας	8	2623	2,38%	71,77%
Χαλκιδικής	7	994	1,14%	58,17%
Φλώρινας	2	291	0,42%	60,36%
Καστοριάς	0	50	0,11%	55,74%
Έβρου	12	1015	0,62%	60,27%
Ροδόπης	4	469	0,43%	49,46%
Ξάνθης	2	140	0,15%	53,75%

Πηγή: Αριθμός συγκεντρώσεων κατά νομό: Βάση δεδομένων αναφορών Τύπου, ό.π.: αριθμός μελών ΕΔΑ ανά νομό και ποσοστό τους προς τον πληθυσμό του νομού: «Πίνακας κατά νομούς (Πληθυσμού-Εκλογέων-Μελών)» εντοπίστηκε σε Αρχείο ΕΔΑ, κ. 34, φ. 3, ΑΣΚΙ· ποσοστά δημοψηφίσματος 1974 ανά νομό, εφ. Ριζοσπάστης, 10.12.1974. , σ.3.

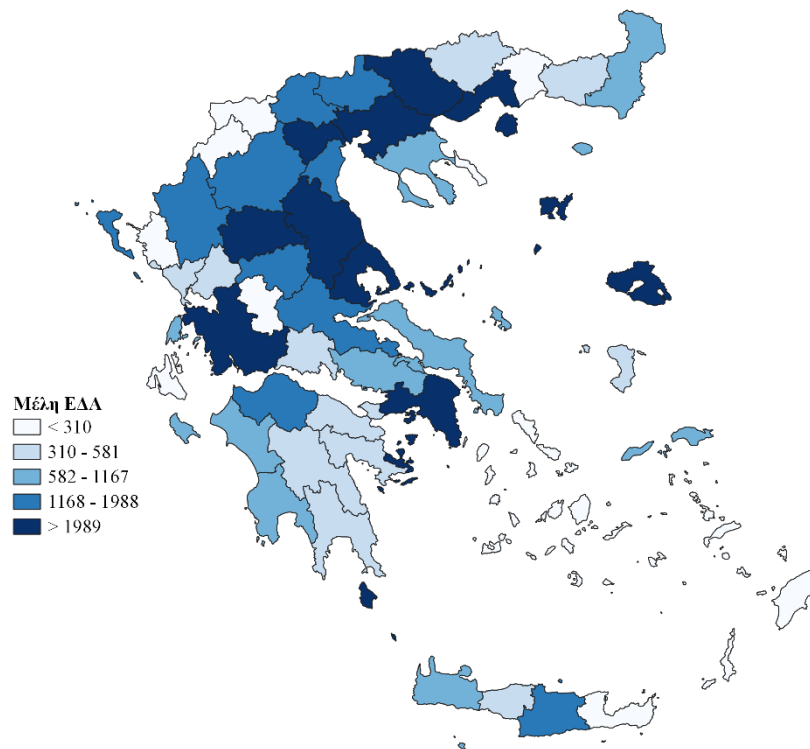
Οι νομοί με τον υψηλότερο βαθμό κινητοποίησης και συλλογικής δράσης ήταν αποτέλεσμα της ύπαρξης και συνάρθρωσης τριών παραγόντων: (α) ισχυρότερων δικτύων της Αριστεράς (αριθμός μελών ΕΔΑ στον νόμο και ποσοστό προς τον πληθυσμό του εκάστοτε νόμου), (β) αντιμοναρχικών προτιμήσεων και προδιαθέσεων του νομού (ως κριτήριο ορίστηκε τα ποσοστά των νομών υπέρ της αβασίλευτης το 1974). Σε σχέση με τα κινηματικά δίκτυα, οι Χάρτες 2.2 και 2.3. αποδίδουν τη συνταύτιση, σε μεγάλο βαθμό, ανάμεσα στην πύκνωση της διαμαρτυρίας των Ιουλιανών και των μελών της ΕΔΑ προς τον πληθυσμό του εκάστοτε νομού.

Χάρτης 2.2. Συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας Ιουλιανών ανά νομό

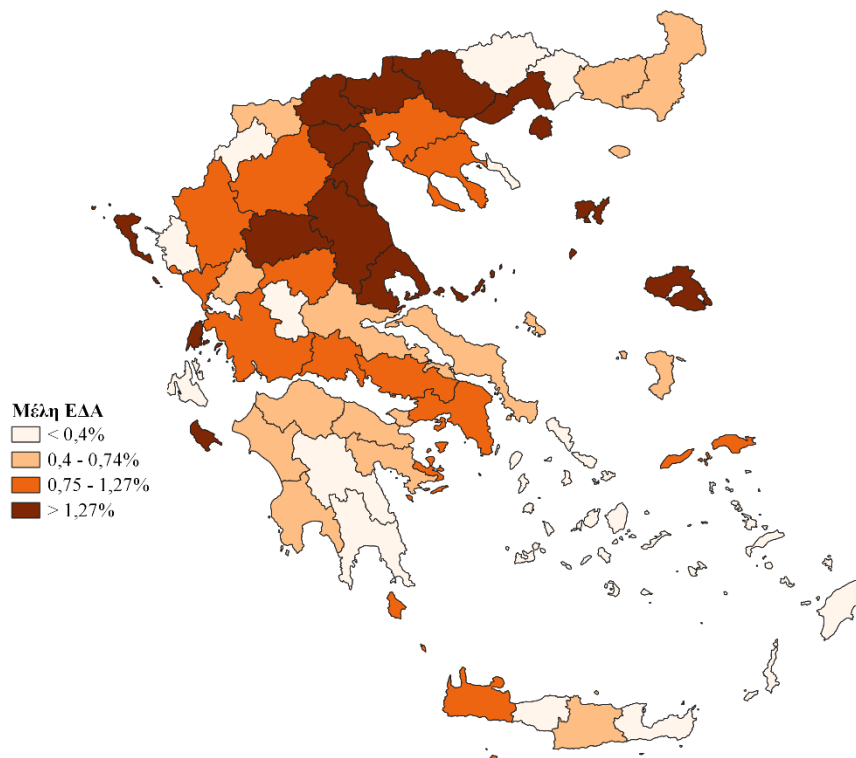
Σημείωση: $N=724$. Πηγή: Πίνακες 2.4 και 2.9.

Χάρτης 2.3. Αριθμός μελών ΕΔΑ ανά νομό το 1965

Σημείωση: $N = 89.839$. Πηγή: Πίνακες 2.13 και 2.12

Χάρτης 2.4. Ποσοστό μελών ΕΔΑ προς τον γενικό πληθυσμό ανά νομό το 1965

Σημείωση: $\mu = 0,91\%$. Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Πινάκων 2.12 και 2.13

Η οπτικοποίηση των δεδομένων που παρατίθενται στους Πίνακες 2.4, 2.9, 2.12 και 2.13 αποδίδει τη σύμπτωση της πύκνωσης της διαμαρτυρίας των Ιουλιανών στις περιοχές όπου η ΕΔΑ είχε ισχυρές οργανώσεις. Η στατιστική τεκμηρίωση του κρίσιμου ρόλου των οργανώσεων της ΕΔΑ στη διάχυση και πανελλαδικότητα της δημοκρατικής διαμαρτυρίας αλλά και του αντιμοναρχικού υπόβαθρου της κινητοποίησης και της διαμαρτυρίας μπορεί να επιτευχθεί μέσω της ανάλυσης πολλαπλής παλινδρόμησης. Η υπόθεση είναι πως το πλήθος των κατά τόπους συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών θα μπορούσε να προβλεφθεί από την ισχύ των οργανώσεων της ΕΔΑ στον νομό αλλά και τον αντιμοναρχισμό του πληθυσμού.

Για να εξεταστεί αυτή η υπόθεση χρησιμοποιήθηκαν δύο εκδοχές πολλαπλής ανάλυσης παλινδρόμησης: η πρώτη με ανεξάρτητες μεταβλητές τον αριθμό των μελών της ΕΔΑ (X_1) στον νομό και το ποσοστό υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας στο δημοψήφισμα του 1974 (X_2) και εξαρτημένη μεταβλητή (Y) τις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας των Ιουλιανών του 1965⁷². Στη δεύτερη εκδοχή, τα μέλη της ΕΔΑ στον νομό αντικαταστάθηκαν από το ποσοστό των μελών της ΕΔΑ προς τον συνολικό πληθυσμό του εκάστοτε νομού και οι υπόλοιπες μεταβλητές παρέμειναν οι ίδιες⁷³. Στην πρώτη εκδοχή, τα αποτελέσματα κατέδειξαν πως το 65,3% της διακύμανσης των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών στους νομούς μπορούσε να προβλεφθεί από τις μεταβλητές πρόβλεψης συνολικά ($F=(2,45)=45.199$), $p<.000$. Εξετάζοντας τη συμβολή της κάθε μιας μεταβλητής πρόβλεψης, τα αποτελέσματα καταδεικνύουν πως ο αριθμός των μελών της ΕΔΑ στον νομό ($\beta=.788$, $t= 8.528$, $p=.000$) και τα ποσοστά υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας στο δημοψήφισμα του 1974 ($\beta=.072$, $t=.776$, $p=.442$) προβλέπουν θετικά τις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας των Ιουλιανών. Στη δεύτερη εκδοχή, το μοντέλο πρόγνωσης στατιστικά (θα) ήταν λιγότερο σημαντικό: 25,6% της διακύμανσης των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας θα μπορούσε να προβλεφθεί από τις μεταβλητές πρόβλεψης ($F=(2,45)=9.106$), $p<.000$. Παρόμοια με την πρώτη εκδοχή, τα αποτελέσματα καταδεικνύουν πως το ποσοστό των μελών της ΕΔΑ προς το πληθυσμό στον νομό ($\beta=.422$,

⁷² Οι ακραίες τιμές των μεταβλητών επανακωδικοποιήθηκαν σύμφωνα με το υπόδειγμα των Tabachnick και Fidell, όπως παρατίθεται στο David de Vaus, *Ανάλυση κοινωνικών δεδομένων. 50 βασικά θέματα*. Ελληνικά Γράμματα, 2008, σ. 116-117.

⁷³ Το μοντέλο των δύο εκδοχών με διαφορετικό X_1 επιλέχθηκε για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της πολυσυγγραμμικότητας (covariance) εφόσον ο απόλυτος αριθμός των μελών της ΕΔΑ στον νομό και το ποσοστό τους προς το πληθυσμό του νομού έχει υψηλή συσχέτιση ($r=.0706$) και ανοχή μικρότερη του 2.0 (0.501). de Vaus, *Ανάλυση κοινωνικών δεδομένων*, σ. 420-421.

$t= 3.175, p=.003$) και τα ποσοστά υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας στο δημοψήφισμα του 1974 ($\beta=.220, t= 1.645, p=.107$) προβλέπουν επίσης θετικά τις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας των Ιουλιανών.

Τα αποτελέσματα επιβεβαιώνουν στατιστικά τα όσα επισημάνθηκαν στην παρούσα ενότητα: Οι οργανώσεις και τα δίκτυα της Αριστεράς αποτέλεσαν καθοριστικό παράγοντα για την πανελλαδική διάχυση της διαμαρτυρίας. Οι περιοχές που η ΕΔΑ συγκρότησε ισχυρές οργανώσεις είχαν προϋστορία κοινωνικών και ταξικών αγώνων και τμήμα των κάτοικων είχε έρθει σε επαφή με το κομμουνιστικό κίνημα. Για παράδειγμα σε περιοχές όπως η Λευκάδα, στις Σέρρες, στη Λέσβο, την Καβάλα, τη Λάρισα και τη Μαγνησία, που πραγματοποιήθηκαν πολλές συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στο πλαίσιο των Ιουλιανών που προέρχονταν από το προπολεμικό ΚΚΕ⁷⁴.

2.3. Το κίνημα των «70 ημερών». Κοινωνική υποστήριξη, συμμετοχή και εξέλιξη στο χρόνο των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας

2.3.1. Η κοινωνική υποστήριξη και η συμμετοχή στις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας

Σε σχέση με τα κοινωνικά κινήματα, η Donatella Della Porta και ο Mario Diani σημειώνουν πως: «οι μορφές δράσης μπορεί επίσης να διακριθούν σύμφωνα με τη «λογική τους» ή το *modus operandi* που τους αποδίδουν οι ακτιβιστές»⁷⁵. Μια από τις σημαντικότερες είναι η διάκριση σύμφωνα με την «λογική των αριθμών». Σύμφωνα με τον James De Nardo:

το μέγεθος των διαδηλώσεων επηρεάζει το καθεστώς τόσο άμεσα όσο και έμμεσα [...] πέρα από την άμεση παρεμπόδιση που προκαλούν οι διαδηλώσεις, δίνουν με το μέγεθος τους μια ένδειξη στο καθεστώς σχετικά με το μέγεθος υποστήριξης που διαθέτουν οι διαφωνούντες⁷⁶.

Σε σχέση με την κοινωνική υποστήριξη των διαδηλώσεων ενάντια στη βασιλική εκτροπή πολύτιμα στοιχεία παρέχονται από τις έρευνες κοινής γνώμης που διεξήγαγε η Ανώνυμος Διαφημιστική Εταιρεία Ελλάδος (ΑΔΕΛ) για λογαριασμό της Υπηρεσίας Ενημέρωσης των Ηνωμένων Πολιτειών (United States Information Agency- USIA) κατά

⁷⁴ Αγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Θεμέλιο, 1976, σ. 303-306 και ειδικά στους Πίνακες που παρατίθενται στις σ. 388-391 και 402· για την προπολεμική εκλογική επιρροή του ΚΚΕ βλ και: Χ. Ν. Γεωργαντίδης και Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 36 (1979), σ. 448-468.

⁷⁵ Della Porta - Diani, *Κοινωνικά κινήματα*, σ. 299.

⁷⁶ Αναφέρεται στο James De Nardo, *Power in numbers, The Political Strategy of Protest and Rebellion*, Princeton Legacy Library, 1985.

τη διάρκεια των Ιουλιανών⁷⁷. Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας που διεξήγαγε η εταιρεία¹⁷⁸ μεταξύ 7 έως 10 Αυγούστου του 1965, το 46% των ερωτηθέντων συμφωνούσε με τις διαδηλώσεις, το 38% διαφωνούσε, ενώ το 16% δήλωνε χωρίς γνώμη⁷⁹. Αν συνυπολογιστεί το γεγονός πως μεγάλο ποσοστό των υποστηρικτών της Αριστεράς ήταν απρόθυμοι να κοινοποιήσουν τις απόψεις του λόγω ενδεχόμενων διακρίσεων σε βάρος τους⁸⁰, το πραγματικό ποσοστό όσων υποστήριζαν τις διαδηλώσεις πιθανότατα ξεπερνούσε το 50% των ερωτηθέντων. Επιπρόσθετα, η κοινωνική υποστήριξη των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας μπορεί να προσεγγιστεί και από τις εκτιμήσεις συμμετοχής στις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας των Ιουλιανών σε συγκριτική παράθεση με τον πληθυσμό των πόλεων. Οι εκτιμήσεις συμμετοχής προέρχονταν είτε από τους υπολογισμούς των συντακτών (με πιθανότητα υπερεκτίμησης) των σχετικών ρεπορτάζ στον Τύπο, είτε από τις εκτιμήσεις των αρχών ασφαλείας, όπου αυτές δημοσιεύτηκαν (με πιθανότητα υπο-εκτίμησης). Ο Πίνακας 2.14, καταγράφει τις μαζικότερες, αναλογικά με το πληθυσμό των πόλεων, συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στις μεγαλύτερες πόλεις και πολεοδομικά συγκροτήματα της χώρας, το καλοκαίρι του 1965.

⁷⁷ Για το ενδιαφέρον των ΗΠΑ για τις τάσεις της κοινής γνώμης στην ελληνική κοινωνία την προ-δικτατορική περίοδο, όπως επίσης και για τις έρευνες που διεξήχθησαν από ελληνικές εταιρείες για λογαριασμό τους βλ. Ioannis Stefanidis, *Stirring the Greek Nation Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945–1967*, Routledge, 2016, σ. 253-257.

⁷⁸ Όπως διευκρινίζει ο Γιάννης Στεφανίδης, ο οποίος εντόπισε τα στοιχεία των ερευνών στους φάκελους της USIA που εναπόκεινται στα Εθνικά Αρχεία των ΗΠΑ, οι έρευνες διεξάγονταν με συνεντεύξεις πόρτα-πόρτα (door-to-door) με στρωματοποιημένη πιθανολογική δειγματοληψία σε σύνθηρες δείγμα 400 ατόμων, από το Ινστιτούτο Επικοινωνιών και Ερευνών της ΑΔΕΛ, κατά βάση στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας και πιο σποραδικά στη Θεσσαλονίκη. Stefanidis, *Stirring the Greek Nation*, ό.π.· Γιάννης Στεφανίδης, «Σταθερά υψηλά τα ποσοστά υπέρ του Γ. Παπανδρέου», εφ. *Καθημερινή*, 18.5.2008, σ. 18.

⁷⁹ Γιάννης Στεφανίδης, «Σταθερά υψηλά τα ποσοστά υπέρ του Γ. Παπανδρέου», Διάγραμμα 7.

⁸⁰ Οι «χωρίς γνώμη» αποτελούσαν μεγάλο ποσοστό των απαντήσεων στα ερωτηματολόγια ειδικά σε σχέση με πολιτικά ζητήματα, με ποσοστά που ξεπερνούσαν, κατά κανόνα, το 25% του συνόλου των απαντήσεων. Επίσης, το γεγονός πως μεγάλο ποσοστό όσων ανήκαν (ή υποστήριζαν) την Αριστερά απέκρυπτε τις απόψεις του προκύπτει και από το γεγονός πως, σύμφωνα με τα αποτελέσματα και στις δύο έρευνες της εταιρείας στις 7-10 Αυγούστου και 14–31 του ίδιου μήνα μόνο το 3% και το 2%, αντίστοιχα, των ερωτηθέντων δήλωσε πως θα ψήφιζε την ΕΔΑ. Βλ. Stefanidis, *Stirring the Greek Nation*, ό.π.· Στεφανίδης, «Σταθερά υψηλά τα ποσοστά υπέρ του Γ. Παπανδρέου», ό.π.

Πίνακας 2.14. Ιουλιανά 1965: Οι μαζικότερες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στις μεγαλύτερες Ελληνικές πόλεις

Πόλη	Πληθυσμός	Συμβάν	Εκτίμηση συμμετοχής
Αθήνα*	1.852.709	19.7: Κάθοδος Γ. Παπανδρέου από Καστρί σε γραφεία Ε.Κ. στο κέντρο των Αθηνών	100.000<
		23.7: Κηδεία Σωτήρη Πέτρουλα από Μητρόπολη Αθηνών σε Α' Νεκροταφείο	Έως 100.000
		17.8: Συγκέντρωση ΓΣΕΕ, ΤΕΔΚΑ, ΕΦΕΕ σε γήπεδο ΠΑΟ	50.000 έως 60.000
		21.7: Συγκέντρωση ΕΚ-ΕΔΗΝ σε γήπεδο ΠΑΟΚ	30.000
Θεσσαλονίκη*	378.444	28.7: Ομιλία Η. Τσιριμώκου σε πλατεία Αριστοτέλους	Δεκάδες χιλιάδες
		19.9: Ομιλία Γ. Παπανδρέου σε πλατεία Αριστοτέλους	80.000 έως 150.000
Πάτρα*	102.244	25.7: Συγκέντρωση ΕΚ σε δημοτικό θέατρο στην πλατεία Γεωργίου	15.000
		18.7: Συγκέντρωση σε πλατεία Ελευθερίας με κάλεσμα Ν.Ε. ΕΚ	30.000
Ηράκλειο*	69.983	28.7: Ομιλία Κύρκου σε πλατεία Ελευθερίας	20.000
		20.8: Συγκέντρωση με κάλεσμα ΕΔΗΝ σε πλατεία Ελευθερίας	15.000
Βόλος*	67.424	21.8: Ομιλία Γ. Παπανδρέου σε παραλία Βόλου	35.000 έως 50.000
Λάρισα	55.391	22.8: Ομιλία Γ. Παπανδρέου σε κεντρική πλατεία Λάρισας	80.000
Καβάλα	44.517	21.7: Συγκέντρωση στο δημοτικό στάδιο με κάλεσμα της Ν.Ε της Ε.Κ.	15.000

Πηγή: Για τον πληθυσμό των πόλεων και πολεοδομικών συγκροτημάτων (όπου * αναφέρεται ο πληθυσμός του πολεοδομικού συγκροτήματος): Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού-κατοικιών της 19ης Μαρτίου 1961*, σ. 44-49. Η εκτίμηση της συμμετοχής σε συγκεντρώσεις προέκυψε από την αποδελτίωση ρεπορτάζ των εφημερίδων «Αθηναϊκή», «Αυγή», «Βήμα», «Μακεδονία», «Αλλαγή» (Ηράκλειο), «Ελευθερία» (Λάρισα), «Ημέρα» (Πάτρα) από 15.7.1965-26.9.1965. Στις περιπτώσεις διαφορετικών εκτιμήσεων συμμετοχής για την ίδια συγκέντρωση στα ρεπορτάζ αναφέρεται ο μικρότερος και μεγαλύτερος αριθμός.

Από τον Πίνακα 2.14. προκύπτει ότι ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού των μεγαλύτερων πόλεων της Ελλάδας (που κυμαινόταν, κατά προσέγγιση, από το 10% έως το 50%) είχε συμμετάσχει σε κάποια από τις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας των Ιουλιανών. Κατά συνέπεια, η κοινωνική αποδοχή των διαδηλώσεων των Ιουλιανών, όπως καταγραφόταν στις έρευνες της ΑΔΕΛ, συνδυαζόταν με υψηλό ποσοστό κοινωνικής

συμμετοχής σε αυτές. Στην πρωτεύουσα, η κάθοδος του Γεωργίου Παπανδρέου από το Καστρί, η κηδεία του Σωτήρη Πέτρουλα αλλά και η συγκέντρωση της 17ης Αυγούστου στο γήπεδο του Παναθηναϊκού, στη λεωφόρο Αλεξάνδρας (αναλύονται διεξοδικότερα στο κεφάλαιο 4) αποτέλεσαν τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις των «70 ημέρων». Αντίστοιχα στη Θεσσαλονίκη, οι ομιλίες του Γεωργίου Παπανδρέου στις 19 Σεπτεμβρίου, του Τσιριμώκου στις 28 Ιουλίου και η συγκέντρωση της ΕΚ και της ΕΔΗΝ στο γήπεδο της Τούμπας την 21η Ιουλίου ήταν, κατά σειρά, οι μεγαλύτερες σε συμμετοχή στη συμπρωτεύουσα. Τέλος, οι ομιλίες του Παπανδρέου σε Λάρισα και Βόλο, οι συγκεντρώσεις της ΕΚ, της ΕΔΑ και της ΕΔΗΝ στην κεντρική πλατεία του Ηρακλείου και οι συγκεντρώσεις της ΕΚ πάλι σε Ηράκλειο και Πάτρα αποτέλεσαν τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις των Ιουλιανών, εκτός των πολεοδομικών συγκροτημάτων Αθήνας και Θεσσαλονίκης. Η συμμετοχή σε αυτές κυμάνθηκε άνω του 10% του πληθυσμού των αντιστοίχων πόλεων, ενώ στη Λάρισα υπήρξε κυριολεκτικά «παλλαϊκή». Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει πως οι μαζικότερες συγκεντρώσεις των Ιουλιανών οφείλονταν στην ύπαρξη των ακόλουθων στοιχείων: (α) Ο ομιλητής ήταν ο Γεώργιος Παπανδρέου, (β) τα καλέσματα ήταν της ΕΚ ή της ΕΔΗΝ και (γ) οι συγκεντρώσεις πραγματοποιήθηκαν τον Ιούλη.

Η μαζικότητα των συγκεντρώσεων της ΕΚ και της ΕΔΗΝ οφειλόταν και στο γεγονός πως η ΕΔΑ θεωρούσε κομβικής σημασίας τη «συμμαχία στη βάση» των «δημοκρατικών δυνάμεων» ως σημαντικό παράγοντα της προώθησης της συμμαχίας αυτής και στην «κορυφή» (συνεργασία ΕΔΑ-ΕΚ)⁸¹. Ως εκ τούτου, ήταν συνεπής επιλογή, σε σχέση με την πολιτική της στοχοθεσία, να κινητοποιεί τις οργανώσεις και τους υποστηρικτές της ώστε να συμμετάσχουν στις συγκεντρώσεις που καλούσε η ΕΚ. Η επιλογή αυτή υπηρετήθηκε και κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών⁸². Μια πρακτική που η ηγεσία της ΕΚ ουδόλως ενστερνιζόταν, υποστηρίζοντας, αντίστροφα, το «διμέτωπο», τον οποίο επικαλούνταν ανελλιπώς κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών⁸³.

⁸¹ Αρχείο ΕΔΑ κ. 15, φ. 2: «Η απόφαση της Θ' συνόδου της Δ.Ε. της ΕΔΑ», 10-11.9.1965.

⁸² Για παράδειγμα, η προσκείμενη στη δεξιά εφημερίδα «Ελληνικός Βορράς» στη Θεσσαλονίκη επεσήμανε τις προκηρύξεις της ΔΝΛ, με τις οποίες καλούσε σε συμμετοχή στη συγκέντρωση της ΕΚ στο γήπεδο του ΠΑΟΚ την 21^η Ιουλίου, χαρακτηρίζοντας τη συγκέντρωση ως «*λαϊκόμετωπικές εκδηλώσεις του νέου ΕΑΜ*» σε εφ. *Ελληνικός Βορράς*, 21.7.1965, σ. 1. Δημοτική Βιβλιοθήκη Δήμου Θεσσαλονίκης.

⁸³ Χαρακτηριστικές οι δηλώσεις του Γεωργίου Παπανδρέου κατά τη συνέντευξη τύπου που παρέθεσε σε Έλληνες και ξένους δημοσιογράφους την 23 Ιούλιου 1965:

Η δυναμική του Γεωργίου Παπανδρέου και η δυνατότητα του να αποτελεί το πρόσωπο συσπείρωσης του εαμογενούς κοινωνικού μπλοκ κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών έχει ερμηνευτεί στη βιβλιογραφία ως αποτέλεσμα της μετατροπής των «προσώπων σε συμβόλων»⁸⁴. Η πλειονότητα των αφηγήσεων⁸⁵ και των ερμηνειών για τα Ιουλιανά συναντιούνται στη συμφωνία πως η συμπαιγνία για την αποπομπή του εκλεγμένου πρωθυπουργού συμπύκνωσε και προσωποποίησε τις πολιτικές και κοινωνικές αντιθέσεις στη μετεμφυλιακή Ελλάδα ανάμεσα στο μετεμφυλιακό καθεστώς και των κέντρων εξουσίας του και του δημοκρατικού κοινωνικού μπλοκ. Ο ένας πόλος προσωποποιήθηκε στον βασιλιά Κωνσταντίνο και ο άλλος στο πρόσωπο του Γεωργίου Παπανδρέου. Ωστόσο, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 2.14, ο «Γέρος» κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, με εξαίρεση την κάθοδο από το Καστρί, δεν ανέλαβε καμία πρωτοβουλία να εμφανιστεί ή να μιλήσει σε συγκέντρωση στο κέντρο της Αθήνας. Μάλιστα σε δύο σημαντικές στιγμές για τη συνέχιση των διαδηλώσεων, την πρώτη κατά την ανάληψη της εντολής από τον Ηλία Τσιριμώκο τον Αύγουστο και τη δεύτερη στις παραμονές της ψήφου εμπιστοσύνης για την κυβέρνηση Στεφανόπουλου στα τέλη Σεπτεμβρίου, ο Γεώργιος Παπανδρέου επέλεξε να μιλήσει σε συγκεντρώσεις εκτός Αθηνών, σε Θεσσαλία και Θεσσαλονίκη. Σχετικό με αυτήν τη στάση του Γεώργιου Παπανδρέου, και σε δεύτερο επίπεδο και της ΕΔΑ, ήταν το γεγονός πως οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, μετά τον Ιούλη

«Υπάρχει και μια άλλη κατηγορία εναντίον μου. Ότι διευκολύνω τον κομμουνισμό, ότι δημιουργείται λαϊκόν μέτωπον. Απαντώ: Η ιστορία μου αποδεικνύει ότι υπήρξα ο σκληρότερος αντίπαλος του κομμουνισμού [...] εις τα 1944 [...] εγώ υπήρξα ο αρχηγός της κυβερνήσεως, ο οποίος εστάθη αντίπαλος των και συνέτριψα την στάσιν του κομμουνισμού [...] και προσφάτως έχω αποδείξει ότι είμαι ο αποτελεσματικότερος αντίπαλος του κομμουνισμού. Η Δεξιά της ΕΡΕ είχε αναβιβάσει την ΕΔΑ εις το 24%. Εγώ, με τον ανένδοτο αγώνα, ως αντιπολίτευσης, υπεβίβασα την ΕΔΑ εις το 12% [...] Η Δεξιά χρησιμοποιεί την αστυνομική μέθοδο, τη βία, η οποία προκαλεί αντίδραση. Ημείς χρησιμοποιούμε την δημοκρατικήν μέθοδο [...] και αυτή συντρίβει τον κομμουνισμό...».

Αποσπάσματα συνέντευξης τύπου του Γεώργιου Παπανδρέου σε Έλληνες και ξένους δημοσιογράφους την 23 Ιουλίου 1965. εφ. *Βήμα*, 24.7.1965. σ. 1 και 5. Ο λόγος και η πολιτική γραμμή του Γεωργίου Παπανδρέου θα αναλυθεί εκτενέστερα στο κεφάλαιο 7.

⁸⁴ Φώντας Λάδης, *Ιουλιανά 1965, 100 μέρες που συγκλόνισαν την Ελλάδα*, Καστανιώτης, 1985, σ.10.

⁸⁵ Ο Δημήτρης Λιβιεράτος, συμμετέχων στις διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνα απέδωσε αυτή τη διάσταση γλαφυρά και με οξύδερκεια:

«ο καθένας βλέπει στο κινήγημα του Παπανδρέου, το κινήγημα το δικό του. Αν καταφέρουν και ξηλώσουν τον γέρο πρωθυπουργό, αυτό δεν είναι τίποτα άλλο παρά από πρόσημα για να επιτεθούν στις ελευθερίες ολόκληρου του λαού και να τον φιώσουν. Να του αφαιρέσουν το δικαίωμα που κατέκτησε τα τελευταία χρόνια να μιλάει πιο ελεύθερα, χωρίς τον άμεσο φόβο του χωροφύλακα.».

Στο Λιβιεράτος, «Το χρονικό του Ιουλίου 1965», σ. 38-39.

αποκλιμακώθηκαν και σε μαζικότητα και σε απόλυτο αριθμό συμβάντων. Η ενότητα που ακολουθεί επιχειρεί την καταγραφή αυτών των τάσεων στο χρόνο.

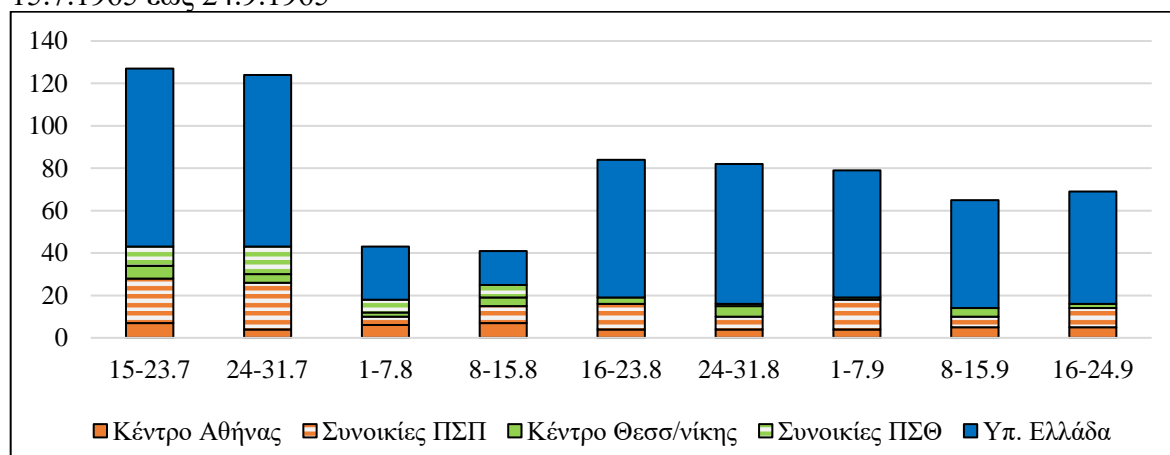
2.3.2. Η χρονική εξέλιξη των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών

Πίνακας 2.15. Εξέλιξη των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών ανά βδομάδα 15.7.1965 έως 24.9.1965

Εβδομάδες	Κέντρο Αθήνας	Συνοικίες ΠΣΠ	Κέντρο Θεσσ/νίκης	Συνοικίες ΠΣΘ	Υπ. Ελλάδα	Σύνολο
15-23.7	7	21	6	9	84	127
24-31.7	4	22	4	13	81	124
1-7.8	6	4	2	6	25	43
8-15.8	7	8	4	6	16	41
16-23.8	4	12	3	0	65	84
24-31.8	4	6	5	1	66	82
1-7.9	4	14	1	0	60	79
8-15.9	5	5	4	0	51	65
16-24.9	5	9	2	0	53	69
Σύνολο	46	101	31	35	501	714*

Πηγή: Βάση δεδομένων αναφορών Τύπου, ό.π.. *Το σύνολο είναι 714 γιατί 10 συγκεντρώσεις δεν ταξινομήθηκαν λόγω μη αναφοράς της ημερομηνίας στο σχετικό ρεπορτάζ.

Διάγραμμα 2.7. Εξέλιξη των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών ανά βδομάδα 15.7.1965 έως 24.9.1965

Πηγή: Πίνακας 2.14.

Στον Πίνακα 2.14 και στο Διάγραμμα 2.7 διαπιστώνεται πως οι πρώτες δύο εβδομάδες των Ιουλιανών, μεταξύ 15 και 31 Ιουλίου, ήταν οι εβδομάδες κορύφωσης της κοινωνικής κινητοποίησης με 127 συγκεντρώσεις πανελλαδικά, από 15 έως 23 Ιουλίου και αμελητέα κάμψη την εβδομάδα 24 έως 31 Ιουλίου, με 124 συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας. Σε σχέση με τις διαφορές στην γεωγραφική κατανομή των συγκεντρώσεων, υπήρξε μια ελαφριά κάμψη στις συγκεντρώσεις στο κέντρο της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, που

αντισταθμίστηκε από τη διάχυση των συγκεντρώσεων στις συνοικίες των δύο μεγάλων πολεοδομικών συγκροτημάτων και κυρίως στη Θεσσαλονίκη.

Τις δύο εβδομάδες που ακολούθησαν, μεταξύ 1 έως 15 Αυγούστου καταγράφηκαν οι λιγότερες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, 43 συνολικά την πρώτη εβδομάδα του Αυγούστου και 41 τη δεύτερη. Ωστόσο, παρά τη ραγδαία αποκλιμάκωση των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας στην επαρχία και στις συνοικίες του ΠΣΠ και ΠΣΘ παρατηρείται πως τόσο και το κέντρο της Αθήνας (και τις δύο εβδομάδες), όσο και το κέντρο της Θεσσαλονίκης (τη δεύτερη εβδομάδα του Αυγούστου) διατηρήθηκε σε κινητοποίηση, στοιχείο σημαντικό για τη συνέχιση των κινητοποιήσεων. Ακολούθως, την επόμενη εβδομάδα, από 16 και 23 Αυγούστου, υπήρξε εκ νέου κλιμάκωση των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας, οι οποίες διπλασιάστηκαν πανελλαδικά που οφείλονταν στη συνέχιση της επιχείρησης της «αποστασίας», με την ανάθεση εντολής στον βουλευτή της ΕΚ, Ηλία Τσιριμώκο. Η ανάκαμψη του αριθμού των συγκεντρώσεων, 84 συνολικά πανελλαδικά, αν και δεν έφτασε στα επίπεδα των δύο πρώτων εβδομάδων του Ιουλίου οφειλόταν εξ'ολοκλήρου στην επαναδραστηριοποίηση της επαρχίας. Την ίδια εβδομάδα, οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στην Αθήνα μειώθηκαν και οι συγκεντρώσεις στο κέντρο της Θεσσαλονίκης διατηρήθηκαν περίπου στα ίδια επίπεδα, ενώ στις συνοικίες του ΠΣΘ δεν καταγράφηκαν αναφορές σε συγκεντρώσεις και αυξήθηκαν στις συνοικίες της πρωτεύουσας. Την τελευταία εβδομάδα του Αυγούστου οι συγκεντρώσεις διατηρήθηκαν συνολικά σχεδόν ίδιες (82). Η μείωση που υπήρξε συγκεντρώσεις στις συνοικίες του ΠΣΠ (6 έναντι 12 την προηγούμενη εβδομάδα) καλύφθηκε από μια μικρή άνοδο στις συγκεντρώσεις στην επαρχία (66 από 65 την προηγούμενη εβδομάδα) και στο ΠΣΘ. Τον Σεπτέμβριο του 1965, υπήρξε περαιτέρω κάμψη της κινητοποίησης που ωστόσο δεν αποτυπώθηκε άμεσα στους απόλυτους αριθμούς των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας (μείωση από 82 στις 79 συνολικά συγκεντρώσεις) την 1η εβδομάδα του Σεπτέμβρη επειδή καλύφθηκε από την αύξηση των συγκεντρώσεων στις συνοικίες και τους δήμους του ΠΣΠ (14 συγκεντρώσεις έναντι 6 την προηγούμενη εβδομάδα). Ωστόσο η αύξηση αυτή ήταν προϊόν της καμπάνιας, με σαφή πολιτική σημασιοδότηση, των αριστερών δημοτικών αρχών της πρωτεύουσας να γιορτάσουν την επέτειο του κινήματος της 3ης Σεπτεμβρίου⁸⁶. Αυτή η κάμψη της κοινωνική κινητοποίησης αποτυπώνεται στους αριθμούς των

⁸⁶ Κίνημα του Στρατού, τον Σεπτέμβριο του 1965, που ανάγκασε τον βασιλιά Όθωνα να μεταβάλλει το πολιτικό καθεστώς από Απόλυτη σε Συνταγματική Μοναρχία. Περισσότερα: Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821-1862*, Παπαζήσης 2005, σ. 393-400.

συγκεντρώσεων τις δύο επόμενες εβδομάδες που ακολούθησαν: από 8 έως 15 και 16 έως 24 Σεπτεμβρίου (όπου τελικά η Τρίτη κυβέρνηση «αποστατών» με επικεφαλής τον Στεφανόπουλο κατόρθωσε να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή) και πραγματοποιήθηκαν συνολικά 65 και 69 συγκεντρώσεις, αντίστοιχα.

Συνεπώς, η κυβέρνηση Στεφανόπουλου ήταν η μόνη κυβέρνηση «αποστατών» που όταν εμφανίστηκε για να ζητήσει την ψήφο εμπιστοσύνης της Βουλής: δεν καταγράφηκε άνοδος αλλά μείωση των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας σε αντίθεση με τις προηγούμενες δύο κυβερνήσεις αποστατών (Νόβα και Τσιριμώκου) που όταν έλαβαν την εντολή και ζήτησαν την ψήφο εμπιστοσύνης, υπήρξε κλιμάκωση των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας (Πίνακας 2.14 και Διάγραμμα 2.7): (β) οι ανοιχτές διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας και στο κέντρο της Θεσσαλονίκης οι οποίες «έδιναν τον τόνο» στις υπόλοιπες κινητοποιήσεις, είτε είχαν εκλείψει είτε απονευρωθεί από τα πλέον μαχητικά χαρακτηριστικά τους (πορεία στους δρόμους και συγκέντρωση έξω από τη Βουλή), όπως θα αναλυθεί διεξοδικότερα και στο κεφάλαιο 4 παρακάτω. Τέλος, (γ) οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας παραμονές της κυβέρνησης Στεφανόπουλου ομοιάζαν περισσότερο με προεκλογικές συγκεντρώσεις, εφόσον δεν συνοδεύονταν από πολιτικές απεργίες, όπως στις προηγούμενες δύο κυβερνήσεις των «αποστατών»⁸⁷, ενώ, στο κέντρο της Αθήνας, υπήρξε και σημαντική μείωση της συμμετοχής στις συγκεντρώσεις⁸⁸.

2.4. Δίκτυα δημοκρατικής διαμαρτυρίας το καλοκαίρι του 1965 στις κοινότητες των Ελλήνων του εξωτερικού.

2.4.1. Εισαγωγή: Η μετανάστευση των Ελλήνων στο εξωτερικό μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και οι χώρες εγκατάστασης τους

Τα μεταναστευτικά ρεύματα από το Ελληνικό κράτος προς το εξωτερικό αυξήθηκαν από τα τέλη του 19ου αιώνα και διατήρησαν μεγάλα μεγέθη μέχρι και τη δεκαετία του '30. Ειδικότερα, τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, η μετανάστευση στο εξωτερικό, ειδικά σε σχέση με τα πληθυσμιακά δεδομένα του ελληνικού κράτους, ήταν τεράστια: Σύμφωνα με τα στοιχεία του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, τα έτη

⁸⁷ Η τελευταία απεργία με πολιτικά αιτήματα στην Αθήνα που αναφέρθηκε στον Τύπο κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών ήταν αυτή τις 2 Σεπτεμβρίου των εργατών τύπου και για την υπόλοιπη Ελλάδα ήταν πανεργατική στον Βόλο με πρωτοβουλία των Σ.Ε.Ο. «115» στις 9 Σεπτεμβρίου (εφ. *Ελεύθερα Συνδικάτα*, 15.9.1965, σ. 6-7). Το απεργιακό κίνημα και η δράση των συνδικαλιστικών οργανώσεων αναλυτικότερα πραγματεύεται στο κεφάλαιο 3.

⁸⁸ Λιβιεράτος, «Το χρονικό του Ιουλίου», σ. 51-54.

μεταξύ 1905 έως 1918, οι μετανάστες από το ελληνικό κράτος άγγιζαν τους εκατοντάδες χιλιάδες ανά εξαετία, οι οποίοι κατευθύνονταν προς την υπερπόντια μετανάστευση, κατά βάση τις ΗΠΑ⁸⁹. Η μετανάστευση της περιόδου αυτής, οδήγησε στη συγκρότηση των ελληνικών υπερπόντιων παροικιών. Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ο ετήσιος όγκος της ελληνικής μετανάστευσης προς χώρες του εξωτερικού αυξήθηκε, εκ νέου, με ταχύτατο ρυθμό. Η κατεύθυνση των Ελλήνων μεταναστών ήταν, όπως και στις προηγούμενες δεκαετίες, η υπερπόντια μετανάστευση, αυτή τη φορά όμως με προορισμό την Αυστραλία και το Καναδά. Ο προσανατολισμός των μεταναστευτικών ρευμάτων από την Ελλάδα άλλαξε από το 1960, όπου πλέον το μεγαλύτερο ποσοστό των Ελλήνων μεταναστών είχε κατεύθυνση τη Δυτική Ευρώπη και, κυρίως, τη Δυτική Γερμανία⁹⁰. Η αλλαγή αυτή ήταν συνέπεια της διακρατικής σύμβασης Ελλάδας και Δυτικής Γερμανίας, «περί μεσολαβήσεως προς τοποθέτησιν Ελλήνων εργαζόμενων εις την Ομοσπονδιακή Δημοκρατίαν της Γερμανίας» τον Μάρτιο του 1960⁹¹. Το σύνολο της μετανάστευσης από την Ελλάδα προς τις χώρες του εξωτερικού, τη δεκαετία 1955-1965, ήταν 657.236 άτομα, σύμφωνα με τα στοιχεία του ΕΚΚΕ⁹². Οι κύριες περιοχές προέλευσης των Ελλήνων μεταναστών ήταν τα γεωγραφικά διαμερίσματα της Μακεδονίας και της Πελοποννήσου, με τη Μακεδονία να προηγείται στην τροφοδότηση των μεταναστευτικών ρευμάτων της εξαετίας 1960-1966. Τέλος, το ηλικιακό φάσμα των Ελλήνων μεταναστών, ήταν μεταξύ 20 έως 35 χρόνων, όπου η ηλικιακή κατηγορία 25-29 συνείσφερε το μεγαλύτερο ποσοστό⁹³. Τούτων δοθέντων, οι κοινότητες των Ελλήνων στις χώρες του εξωτερικού κατά τη μεταπολεμική περίοδο, διακρίνονταν σε αυτές της δυτικής Ευρώπης, όπου πολλές είχαν δημιουργηθεί πρόσφατα από τα κύματα των Ελλήνων εργατών και (δευτερευόντως) φοιτητών των δεκαετιών του '50 και του '60 και σε αυτές των υπερπόντιων χωρών, στις οποίες οι Έλληνες μετανάστες τις μεταπολεμικής περιόδου ενσωματώθηκαν στις ήδη υπάρχουσες κοινότητες της ελληνικής ομογένειας. Τέλος, υπήρχαν και οι κοινότητες των

⁸⁹ Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), *Απόδημοι Έλληνες- Greeks abroad*, 1972, σ. 12-13 και Διάγραμμα 1.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 15.

⁹¹ Για τη συμφωνία και τη ζωή των Ελλήνων φιλοξενούμενων εργατών (Gastarbeiter) στη Δυτική Γερμανία: Γιώργος Ματζουράνης, *Έλληνες Εργάτες στη Γερμανία*, Gutenberg, 1974· και του ίδιου, *Μας λένε Γκασταρμπάιτερ*, Θεμέλιο, 1977.

⁹² ΕΚΚΕ, *Απόδημοι Έλληνες*, σ. 14, Πίνακας 1.

⁹³ Στο ίδιο, σ. 18-24, Διαγράμματα 5,6,7 και 8.

Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην ΕΣΣΔ και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, όπου ο πληθυσμός τους κυμαίνονταν από περίπου 50.000 έως 55.000⁹⁴.

Πίνακας 2.16. Μετανάστευση από Ελλάδα και Έλληνες σπουδαστές στη Δυτική Ευρώπη και τις υπερπόντιες χώρες μέχρι και το 1965

Χώρα	Μετανάστευση 1955-65	Σπουδαστές 1965
ΟΔ Γερμανίας	295.812	1.696
Γαλλία	5.839	478
Βέλγιο	26.222	78
Ιταλία	17.124	1.124
Σουηδία	1.036	χωρίς στοιχεία
Αυστρία	8.402	1.133
Ελβετία	10.145	χωρίς στοιχεία
Ηνωμένο Βασίλειο	6.846	726
ΗΠΑ	45.811	χωρίς στοιχεία
Καναδάς	47.403	χωρίς στοιχεία
Αυστραλία	108.553	χωρίς στοιχεία
Σύνολο μετανάστευσης 1955-1965		657.236
Ευρώπη		408.386
Υπερπόντια		222.295

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων από ΕΚΚΕ, *Απόδημοι Έλληνες- Greeks abroad*, 1972, σ.30-65, 98-103, 118-148.

Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 2.16, από το σύνολο των 657.236 μεταναστών από την Ελλάδα, σύμφωνα με τα στοιχεία του ΕΚΚΕ για την περίοδο 1955-1965, οι 408.386 κατευθύνθηκαν στις χώρες της δυτικής Ευρώπης, με την πλειονότητα να καταλήγει στη Δυτική Γερμανία (295.812). Στις υπερπόντιες χώρες (ΗΠΑ, Καναδά, Αυστραλία) κατευθύνθηκαν 222.295 άτομα, με τους μισούς, περίπου, (108.553) να καταλήγουν στην Αυστραλία. Κατά συνέπεια, για τη μετανάστευση των ετών 1955-1965, οι δύο χώρες που υποδέχτηκαν τους περισσότερους μετανάστες από την Ελλάδα ήταν η Δυτική Γερμανία και η Αυστραλία. Όσο αφορά τις διαφορές μεταξύ της υπερπόντιας και της ενδοευρωπαϊκής μετανάστευσης, ο Βασίλης Φίλιας, συνοψίζοντας το 1967 τα ευρήματα των εκθέσεων του Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών για την ελληνική μετανάστευση, υπογράμμισε πως όσοι μετανάστευαν προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης είχαν ισχυρότερη επιθυμία παλιννόστησης μελλοντικά, συγκριτικά με όσους μετανάστευαν προς τις υπερπόντιες χώρες⁹⁵. Η πρόβλεψη αυτή επιβεβαιώθηκε, όπως

⁹⁴ Σύμφωνα με τα στοιχεία για τον Ιούλιο του 1975, αναφέρονται στο Κατερίνα Σουλτανιά, *Η ελληνική πολιτική προσφυγιά*, Έλλα, 2002, σ. 36.

⁹⁵ Vassilis Filias, «Conclusions» στο συλλογικό, *Essays on Greek Migration*, Social Sciences Centre, 1967, σ. 123-138.

προκύπτει από τα στοιχεία για την παλιννόστηση των ετών 1968-1985. Σύμφωνα με τα στοιχεία, η αναλογία των παλιννοστούντων από τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, επί του συνόλου της παλιννόστησης, ήταν αντίστοιχη της αναλογίας των μεταναστεύσεων από την Ελλάδα προς τη δυτική Ευρώπη. Πιο συγκεκριμένα, περίπου το 67% του συνόλου των παλιννοστούντων της περιόδου, επέστρεψαν από τη δυτική Ευρώπη. Παρόμοιο ποσοστό Ελλήνων μεταναστών, το 62% της συνολικής μετανάστευσης των ετών 1955-1965, κατευθύνθηκε στις χώρες της δυτικής Ευρώπης. Για τις υπερπόντιες χώρες, το ποσοστό των Ελλήνων μεταναστών των ετών 1955-1965 με κατεύθυνση της υπερπόντιες χώρες ήταν περίπου το 34% επί της συνολικής μετανάστευσης της δεκαετίας, ενώ για την παλιννόστηση μεταξύ 1968-1985, το ποσοστό διαμορφώθηκε μεταξύ 20% έως 25% του συνόλου των παλιννοστούντων⁹⁶.

Τα παραπάνω στοιχεία συνηγορούν προς μια απλή υπόθεση εργασίας, την οποία αποδέχεται η παρούσα ανάλυση: Η δημοκρατική διαμαρτυρία το καλοκαίρι του 1965 στις κοινότητες των Ελλήνων μεταναστών του εξωτερικού, ήταν σχετική με την ισχύ των δεσμών των Ελλήνων μεταναστών με την Ελλάδα: Πρόσφατες ροές μεταναστών από την Ελλάδα, πρόθεση παλιννόστησης και μεγαλύτερη εγγύτητα στην Ελλάδα, φαίνεται πως προκαλούσαν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τα πολιτικά πράγματα στην Ελλάδα, αρά και μεγαλύτερες πιθανότητες κινητοποίησης, ενάντια στη βασιλική εκτροπή. Πράγματι, το διάστημα των Ιουλιανών στην Ελλάδα, ένας σημαντικός αριθμός δράσεων διαμαρτυρίας πραγματοποιήθηκε στις χώρες του εξωτερικού, στις περιοχές εγκατάστασης του απόδημου Ελληνισμού. Ακριβέστερα, η παρούσα έρευνα, αποδελτίωσε 30 αναφορές, σε 11 χώρες του εξωτερικού, για συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας και αλληλεγγύης στις δράσεις διαμαρτυρίας στην Ελλάδα, με πορείες και διαδηλώσεις έξω από τις ελληνικές προξενικές αρχές, πολιτικά μνημόσυνα στον Σωτήρη Πέτρουλα κ.α. από τις 15 Ιουλίου έως και 24 Σεπτεμβρίου του 1965⁹⁷. Η κατανομή των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας στις κοινότητες των Ελλήνων του εξωτερικού επιβεβαιώνει τις παραπάνω υποθέσεις. Από τις 30 δράσεις διαμαρτυρίας στο εξωτερικό, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών στην Ελλάδα, οι 22 πραγματοποιήθηκαν σε χώρες της δυτικής Ευρώπης, 4 στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης

⁹⁶ Επεξεργασία στοιχείων από το Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού (Ν. Πετρόπουλος, Χ. Αργυρόπουλος, Ε. Γιαννακοπούλου, Ν. Πανταζίδης, Α. Σιαπκαράς), *Πρόγραμμα ερευνών αποδημίας-παλιννόστησης του ελληνικού πληθυσμού. Παλιννόστηση 1971-1986: Αποτελέσματα από τη Μικροαπογραφή 1985-86*, Τόμος Β', 1992, σ. 41 και ΠΠ-2, σ. 190.

⁹⁷ Βάση δεδομένων αναφορών τύπου, ό.π.

και 4 στις υπερπόντιες χώρες εγκατάστασης. Η υπόθεση εργασίας της παρούσας υπο-ενότητας, θα αναλυθεί περαιτέρω, εστιάζοντας στα δίκτυα διάχυσης διαμαρτυρίας, στις κοινότητες των Ελλήνων του εξωτερικού. Για παράδειγμα, τι αναφορές υπάρχουν για την επιρροή του αιτήματος εκδημοκρατισμού του ελληνικού πολιτικού και κοινωνικού καθεστώτος στις κοινότητες των Ελλήνων του εξωτερικού; Υπήρχαν δημοκρατικές οργανώσεις Ελλήνων μεταναστών σε αυτές τις κοινότητες; και αν ναι, ποιες ήταν; Ποια η επιρροή τους; Βρίσκονταν σε επαφή με τις πολιτικές δυνάμεις του Κέντρου και της Αριστεράς στην Ελλάδα;

2.4.2. Δίκτυα πολιτικής κινητοποίησης στις κοινότητες των Ελλήνων μεταναστών στις χώρες της Δ. Ευρώπης.

Τα μεγάλα μεταναστευτικά κύματα από την Ελλάδα προς τις χώρες της δυτικής Ευρώπης αποτελούσε στα 1965 πρόσφατη τάση, σε αντίθεση με την υπερπόντια μετανάστευση που είχε ιστορία, περίπου, 60 ετών. Πρακτικά, αυτό σήμαινε πως η πλειονότητα των μελών των ελληνικών κοινοτήτων της δυτικής Ευρώπης είχε αναχωρήσει κατά την τελευταία δεκαετία από την Ελλάδα.

Η πιο μεγάλη ελληνική παροικία στη δυτική Ευρώπη, ήταν αυτή στη Δυτική Γερμανία. Μετά τη διακρατική συμφωνία της Ελλάδας με την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (ΟΔΓ), οι 4.089 Έλληνες εργάτες τον Ιούλιο του 1959 εκτινάχθηκαν στους 187.160 τον Σεπτέμβριο του 1965⁹⁸. Επιπλέον, υπήρχε και ένας πολύ μικρότερος, αλλά πολιτικά ζωνόρος, αριθμός Ελλήνων Σπουδαστών, 1.696 στον αριθμό, σύμφωνα με τα στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος⁹⁹. Μεταξύ 15 Ιουλίου έως 24 Σεπτεμβρίου 1965, στη Δυτική Γερμανία, καταγράφηκαν 13 δράσεις διαμαρτυρίας, σε 8 πόλεις της ΟΔΓ, σε 7 διαφορετικά κρατίδια¹⁰⁰. Ο αριθμός δράσεων διαμαρτυρίας στη Δυτ. Γερμανία, σε συνδυασμό με τη μεγάλη γεωγραφική διασπορά των δράσεων αυτών, επισημαίνει την ύπαρξη και δραστηριοποίηση οργανώσεων του δημοκρατικού χώρου στις περισσότερες κοινότητες των Ελλήνων μεταναστών της ΟΔΓ.

⁹⁸ ΕΚΚΕ, *Απόδημοι Έλληνες*, σ. 37, Πίναξ 17.

⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 52, Πίναξ 35.

¹⁰⁰ Αναφορές σε αποδεκτίωση εφημερίδων *Αθηναϊκή, Αυγή, Βήμα, Μακεδονία*, 15.07.1965-26.09.1965· συμπληρωματικά στοιχεία αντλήθηκαν από τα τεκμήρια του Αρχείου Ομοσπονδίας Ελληνικών Φοιτητικών Ενώσεων Δ.Γερμανίας- Δ. Βερολίνου, κ. 8., ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

Για την επιρροή της Αριστεράς στις κοινότητες των Ελλήνων μεταναστών της δυτικής Ευρώπης, πολύτιμα στοιχεία παρέχουν τα αρχεία του «Κεντρικού Οργανωτικού Γραφείου Ελλήνων Εξωτερικού» (ΚΟΓΕΕ) της ΕΔΑ, που συγκροτήθηκε με απόφαση της Εκτελεστικής Επιτροπής του κόμματος, τον Ιούνιο του 1964. Τα οργανωτικά καθήκοντα του ΚΟΓΕΕ, σύμφωνα με τον απολογισμό της 1ης Οκτωβρίου του 1966, ταξινομούσαν σε «βραχυπρόθεσμα» και «μακροπρόθεσμα». Τα «βραχυπρόθεσμα καθήκοντα» ήταν η δημιουργία κομματικών οργανώσεων, «με αυστηρή αποκέντρωση και συγκεντρωτική μορφή καθοδήγησης», στις πόλεις της δυτικής Ευρώπης, η δραστηριοποίηση στους συλλόγους των ελληνικών κοινοτήτων για τη «νόμιμη, πλατεία συσπείρωση του ελληνικού στοιχείου», η είσοδος των Ελλήνων εργατών στα γερμανικά συνδικάτα και η «κατάκτηση θέσεων» στους φοιτητικούς συλλόγους των Ελλήνων σπουδαστών. Στα μακροπρόθεσμα εντοπίζεται η δημιουργία «λέσχης φίλων ΕΔΑ», η συγκρότηση κομματικών γραφείων ανά περιοχή στην ΟΔΓ, η επαφή με τις άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, όπως επίσης και η δημιουργία δευτεροβάθμιου κοινοτικού γραφείου (Ομοσπονδία Ελληνικών Κοινοτήτων Δυτικής Γερμανίας)¹⁰¹. Η ΕΔΑ, τον Οκτώβριο του 1966, διέθετε οργανώσεις σε 49 πόλεις της Δυτ. Γερμανίας, με 1404 μέλη, όπως επίσης και οργανώσεις της ΔΚΝΓΛ, σε 5 πόλεις. Σε άλλη έκθεση, με αναφερόμενη ημερομηνία τη 13^η Ιουλίου 1965, αναφερόταν πως τον Μάιο του 1965 η ΕΔΑ είχε οργανώσεις σε 36 πόλεις της Δ. Γερμανίας και επιπλέον πως υπήρχαν οργανώσεις της ΔΚΝΓΛ σε Αμβούργο, Αννόβερο¹⁰², Μόναχο, Δυτικό Βερολίνο και Στουτγκάρδη με 600 νέους μέλη. Συνολικά η Αριστερά υπολόγιζε πως είχε υπό την επιρροή της 23 ελληνικές κοινότητες, οι οποίες εκπροσωπούσαν 12.500 μέλη. Η κυκλοφορία των εντύπων της Αριστεράς, της εφημερίδας Αυγής και του θεωρητικού περιοδικού Ελληνική Αριστερά, στη Δυτ. Γερμανία ήταν 646 και 503 αντίστοιχα έντυπα κατά μέσο όρο, αντίστοιχα¹⁰³. Ένα χρόνο νωρίτερα, το 1964, η ΕΔΑ είχε μικρές βάσεις σε 9 μόλις πόλεις, έχοντας να αντιμετωπίσει επίσης τους περιορισμούς του γερμανικού Συντάγματος, το οποίο απαγόρευε τη συγκρότηση οργανώσεων πολιτικών κομμάτων

¹⁰¹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 330, φ. 1: «Απολογισμός του ΚΟΓΕΕ», 1.10.1966, ΑΣΚΙ.

¹⁰² Η έκθεση του γραμματέα της ΔΚΝΓΛ της οργάνωσης του Αννόβερο, που συντάχθηκε στις 19.7.1965 ανέφερε πως η οργάνωση αριθμούσε 137 μέλη σε Αρχείο ΕΔΑ, κ.335, «Έκθεση», κωδικός τεκμηρίου 005.04.018.024.335.00009, ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

¹⁰³ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 330, φ. 1: «Έκθεση πάνω στις οργανώσεις και τα προβλήματα των Ελλήνων του Εξωτερικού», 13.7.1965, ΑΣΚΙ.

άλλων χωρών¹⁰⁴. Τους παραπάνω περιορισμούς επιδείνωε η αστυνόμευση των ελληνικών κοινοτήτων από την ΚΥΠ και τα κλιμάκια της Πρεσβείας, η ύπαρξη πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων για την έκδοση άδειας μετανάστευσης από το Ελληνικό κράτος, οι απειλές για αφαίρεση του ελληνικού διαβατηρίου κ.α.¹⁰⁵. Τέλος, από τον Φεβρουάριο του 1966, η ΕΔΑ εξέδιδε τη δεκαπενθήμερη εφημερίδα «Πατρίδα»¹⁰⁶.

Για τις οργανώσεις του Κέντρου και την επιρροή τους στη Δυτική Γερμανία, σημαντική πηγή αποτελούν οι καταγραφές του Μυρώδη Αθανασίου¹⁰⁷. Στην έρευνα του για την ΕΚ-ΕΔΗΝ εξωτερικού την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα, ο Αθανασίου αναφέρει πως η ίδρυση οργανώσεων εξωτερικού της ΕΚ-ΕΔΗΝ εντοπίζεται κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1965 έως και τις αρχές του 1966¹⁰⁸. Η παρούσα εκτίμηση επιβεβαιώνεται από επιστολή της Τοπικής Οργάνωσης ΕΔΗΝ Μονάχου, προς την εφημερίδα «Πατρίδα» τον Μάρτιο του 1966, όπου επιβεβαίωνε πως η ΕΔΗΝ Μονάχου ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1965¹⁰⁹. Σε εγκύκλιο της 2.12.1966, της Περιφερειακής Διοίκησης Οργανώσεων Εξωτερικού της ΕΔΗΝ, με θέμα την εισήγηση και

¹⁰⁴ Πιθανότατα για αυτό τον λόγο στο τεκμήριο αναφέρεται η ΔΚΝΓΛ και μετά και τη συγκρότηση της ΔΝΛ στην Ελλάδα, εφόσον η ΔΚΝΓΛ τυπικά διακήρυττε πως «δεν αποτελούσε κόμμα, ούτε ανήκει σε κόμμα», σε αντίθεση με τη ΔΝΛ στην οποία συνιδρυτής ήταν η ν. ΕΔΑ. Βέβαια, τα παραπάνω αποτελούσαν περισσότερο τυπολογική και λιγότερο ουσιαστική διάκριση, εφόσον πολλά από τα κορυφαία στελέχη της ΔΚΓΛΝ είχαν παράλληλα ενεργές κομματικές ιδιότητες στην ΕΔΑ, ενώ η οργάνωση πρόβαλλε τις βασικές θέσεις του κόμματος της Αριστεράς, βλ. Ιωάννα Παπαθανασίου, «Σύντομη αναδρομή στην ιστορία των κινημάτων της αριστερής νεολαίας και η Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη (1950-1967) στο Ιωάννα Παπαθανασίου, Πολίνα Ιορδανίδου, Άντα Κάπολα, Τάσος Σακελλαρόπουλος, Αγγελική Χριστοδούλου (επιμ.), *Η νεολαία Λαμπράκη τη Δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές εκθέσεις Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς - Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών* Ε.Ι.Ε., 2008, σ. 31-110· οι ίδιοι συνταγματικοί περιορισμοί επέβαλλαν επίσης τη λειτουργία σε καθεστώς παρανομίας των οργανώσεων της ΕΔΑ και το προσανατολισμό προς την ίδρυση «λεσχών φίλων».

¹⁰⁵ Τα παραπάνω αναφέρονται και στον απολογισμό του ΚΟΓΕΕ της 1.10.1966 και στην έκθεση της 13.7.1965.

¹⁰⁶ Αντίτυπα της εφημερίδας υπάρχουν στη Βιβλιοθήκη των ΑΣΚΙ.

¹⁰⁷ Προσωπικός λογαριασμός στη διαδικτυακή πλατφόρμα www.scribd.com <https://de.scribd.com/user/93809755/Myrodis-Athanassiou>

¹⁰⁸ Μυρώδης Αθανασίου, *Οι εκφραστές του αντιδικτατορικού αγώνα 1967-1974 της γνωστής-άγνωστης Ένωσης Κέντρου-Ελληνικής Δημοκρατικής Νεολαίας Εξωτερικού*, Φεβρουάριος 2018, σ. 8., αναρτήθηκε στη διαδικτυακή πλατφόρμα www.scribd.com.

¹⁰⁹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 336.2: «Επιστολή της ΕΔΗΝ Μονάχου», κωδικός τεκμηρίου: 005.04.018.024.336.2.00042, ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

προπαρασκευαστικές προτάσεις για το Α' Συνέδριο της ΕΔΗΝ Δ. Γερμανίας αναφέρονται Τοπικές Οργανώσεις (Τ.Ο.) της ΕΔΗΝ σε 11 πόλεις της Δ. Γερμανίας, ως εισηγήτριες σε θεματικές του συνεδρίου¹¹⁰. Επίσης, σε έγγραφο του 1966, για τους τοπικούς υπεύθυνους της ΕΔΗΝ Δυτικής Γερμανίας (συντάκτης του εγγράφου ήταν ο Αλέκος Μπέτσης, υπεύθυνος ΕΔΗΝ Δυτικής Ευρώπης), αναφέρονται ονομαστικά οι υπεύθυνοι των τοπικών οργανώσεων σε 11 πόλεις της Δυτικής Γερμανίας¹¹¹. Πριν την ίδρυση των Τ.Ο. της ΕΔΗΝ, οι κεντρώοι συμμετείχαν στις «λέσχες Ελλήνων Σοσιαλιστών». Το ΚΟΓΕΕ, τον Απρίλιο του 1965, ανέφερε την ύπαρξη σοσιαλιστικών λεσχών σε Αμβούργο και Αννόβερο, ενώ στη Βόννη οι «Έλληνες Σοσιαλιστές Δ. Γερμανίας» εξέδιδαν την εφημερίδα «Δημοκρατική Πορεία», με διευθυντή τον Γιώργο Βουκελάτο. Συμπληρωματικά στοιχεία προκύπτουν από τον αναλυτικό κατάλογο των τοπικών επιτροπών και διευθύνσεων της «Επιτροπής Αγώνος για την αποκατάσταση της Δημοκρατίας», που υπάρχει στο αρχείο του Περικλή Πάγκαλου, προέδρου της ΕΦΕΕ το 1965 και στελέχους της ΕΔΗΝ. Σύμφωνα με τον κατάλογο, έως τις 5.11.1965 υπήρχαν επιτροπές σε 39 πόλεις της Δυτικής Γερμανίας¹¹². Αναφορικά με αυτές, ο απολογισμός του ΚΟΓΕΕ ανέφερε πως δημιουργήθηκαν μετά την εξώθηση σε παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου και τη βασιλική εκτροπή τον Ιούλιο του 1965, δεν πήραν μόνιμο οργανωτικό χαρακτήρα και είχαν «ευρύτατη εκπροσώπηση»¹¹³. Όπως προκύπτει, το πλήθος των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας στις πόλεις της Δυτικής Γερμανίας, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών στην Ελλάδα, ήταν αποτέλεσμα του συνδυασμού του πληθυσμού των Ελλήνων μεταναστών και την ύπαρξη οργανώσεων του Κέντρου και της Αριστεράς και της επιρροής τους στους συλλόγους των κοινοτήτων των Ελλήνων μεταναστών στις πόλεις της Δυτικής Γερμανίας. Στο Μόναχο, όπου μεταξύ 15 Ιουλίου έως 24 Σεπτεμβρίου 1965 υπήρχαν αναφορές για 5

¹¹⁰ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 336.2: «Εισήγηση και προπαρασκευαστικές προτάσεις για το Α' Συνέδριο της ΕΔΗΝ Δυτικής Γερμανίας», 2.12.1966, κωδικός τεκμηρίου: 005.04.018.024.336.2.00045, ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

¹¹¹ Έγγραφο υπό τον τίτλο «Ελληνική Δημοκρατική Νεολαία Δυτ. Γερμανίας» (συντάκτης Αλέκος Μπέτσης), προσωπικό αρχείο Μυρώδη Αθανασίου και Νίκου Γραμμένου, παρατίθεται σε Μυρώδη Αθανασίου, *Μαρτυρίες εναντίωσης της γνωστής-άγνωστης Ένωσης Κέντρου-Ελληνικής Δημοκρατικής Νεολαίας ΕΔΗΝ προδικτατορικά στη Γερμανία 1965-1966*, Αύγουστος 2014, σ. 60, αναρτήθηκε στη διαδικτυακή πλατφόρμα www.scribd.com.

¹¹² Αρχείο Περικλή Πάγκαλου, κατάλογος των τοπικών επιτροπών και διευθύνσεων της «Επιτροπής Αγώνος για την αποκατάσταση της Δημοκρατίας», ΕΛΙΑ.

¹¹³ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 330, φ. 1: «Απολογισμός του ΚΟΓΕΕ.».

συνολικά συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας εναντίον στη βασιλική εκτροπή στην Ελλάδα, υπήρξε έντονη δραστηριότητα οργανώσεων φορέων του αιτήματος εκδημοκρατισμού στην Ελλάδα και ήταν ισχυρή η επιρροή των οργανώσεων της Αριστεράς και το Κέντρο: Πράγματι, στην πόλη δραστηριοποιούνταν η «Τοπική Επιτροπή αγώνα για την αποκατάσταση της Δημοκρατίας», η ΔΚΝΓΛ, η Σοσιαλιστική Δημοκρατική Ένωση ενώ υπό την επιρροή της Αριστεράς και του Κέντρου ήταν η «Εκπολιτιστική κοινότητα Ελλήνων εργατών Μονάχου-Περιοχής», όπως επίσης και ο σύλλογος Ελλήνων επιστημόνων και φοιτητών Δ. Γερμανίας, που εξέδιδε το περιοδικό «Φοιτητικά Φύλλα».

Πίνακας 2.17. Κοινότητες Ελλήνων μεταναστών στη Δ. Γερμανία και πολιτική κινητοποίηση το 1965

Πόλη	Συγκεντρώσεις	Έλληνες εργατές (1966)	Δημοκρατικές οργανώσεις 1965
Μόναχο	5	14.481	Τ.Ε. αγώνα για την αποκατάσταση της Δημοκρατίας, ΔΚΝΓΛ, Σοσιαλιστική Δημοκρατική Ένωση, Εκπολιτιστική κοινότητα Ελλήνων εργατών Μονάχου - Περιοχής, Σύλλογος Ελλήνων Επιστημόνων και Φοιτητών Δ. Γερμανίας
Αμβούργο	2	3.090	Τ.Ε. αγώνα για την αποκατάσταση της Δημοκρατίας, ΔΚΓΛΝ, Σοσιαλιστική Δημοκρατική Ένωση
Αννόβερο	1	4.226	Τ.Ε. αγώνα για την αποκατάσταση της Δημοκρατίας, ΔΚΝΓΛ, Σοσιαλιστική Δημοκρατική Ένωση
Στουγκάρδη	1	13.889	Τ.Ε. αγώνα για την αποκατάσταση της Δημοκρατίας, ΔΚΝΓΛ, Φοιτητικός Σύλλογος, Τ.Ο. ΕΔΗΝ (1966)
Ντισέλτορφ	1	6.010	Τ.Ε. αγώνα για την αποκατάσταση της Δημοκρατίας, Τ.Ο. ΕΔΗΝ (1966)
Δ.Βερολίνο	1	2.487	Τ. Ε. αγώνα για την αποκατάσταση της Δημοκρατίας, ΔΚΝΓΛ, Τ.Ο. ΕΔΗΝ (1966), Φοιτητικός Σύλλογος
Νίους	1	(Ντίσελτορφ) 6.010	χωρίς στοιχεία
Γκίσεν	1	688	χωρίς στοιχεία

Πηγές: Αριθμός συγκεντρώσεων: Αναφορές σε αποδελτίωση εφημερίδων Αθηναϊκή, Αυγή, Βήμα, Μακεδονία, 15.07.1965-26.09.1965· συμπληρωματικά στοιχεία αντλήθηκαν από τα τεκμήρια του Αρχείου Ομοσπονδίας Ελληνικών Φοιτητικών Ενώσεων Δ.Γερμανίας- Δ. Βερολίνου, κ.8. ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ· αριθμός Ελλήνων εργατών: ΕΚΚΕ, *Απόδημοι Έλληνες – Greeks Abroad*, 1972, Πίνακες 32 και 33, σ. 48-50· Δημοκρατικές οργανώσεις, 1965: Αρχείο Περικλή Πάγκαλου, «Επιτροπή αγώνος για την αποκατάσταση της δημοκρατίας, κατάλογος τοπικών επιτροπών και διευθύνσεων» (5.11.1965), ΕΛΙΑ· Αρχείο ΕΔΑ, κ.330, φ.1: «Κατάσταση Ελλήνων εξωτερικού (νέων)» 21.04.1965, ΑΣΚΙ· Αρχείο ΕΔΑ, κ.330, φ.1: «Εκθεση πάνω στην οργάνωση και τα προβλήματα των Ελλήνων του εξωτερικού», 13.7.1965· Αρχείο ΕΔΑ, κ. 336.2: «Εισήγηση και προπαρασκευαστικές

προτάσεις για το Α' Συνέδριο της ΕΔΗΝ Δυτικής Γερμανίας», 2.12.1966, κωδικός τεκμηρίου: 005.04.018.024.336.2.00045, ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ· Έγγραφο υπό τον τίτλο «Ελληνική Δημοκρατική Νεολαία Δυτ. Γερμανίας» (συντάκτης Αλέκος Μπέτσης), προσωπικό αρχείο Μυρώδη Αθανασίου και Νίκου Γραμμένου, παρατίθεται σε Μυρώδης Αθανασίου, *Μαρτυρίες εναντίωσης της γνωστής-άγνωστης Ένωσης Κέντρου-Ελληνικής Δημοκρατικής Νεολαίας ΕΔΗΝ* προδικτατορικά στη Γερμανία 1965-1966, Αύγουστος 2014, σ.60, αναρτήθηκε στη διαδικτυακή πλατφόρμα www.scribd.com.

Για τις υπόλοιπες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, οι δράσεις δημοκρατικής διαμαρτυρίας κατά το διάστημα Ιουλίου-Σεπτεμβρίου 1965 ήταν, σε γενικές γραμμές, ισομερώς κατανεμημένες. Για το Λονδίνο αναφέρθηκαν στον ελληνικό Τύπο διαδηλώσεις και παραστάσεις διαμαρτυρίας έξω από την Ελληνική Πρεσβεία από τα τέλη Ιουλίου μέχρι και τα μέσα Αυγούστου¹¹⁴. Στη Σουηδία τον Ιούλιο, σε Στοκχόλμη και Γκέτεμποργκ πραγματοποιήθηκαν διαδηλώσεις και παραστάσεις διαμαρτυρίας έξω από την Ελληνική Πρεσβεία και το Ελληνικό Προξενείο¹¹⁵. Αντίστοιχα, στις Βρυξέλλες, στις 31 Ιουλίου συγκέντρωση, με χίλιους περίπου συμμετέχοντες που αποδοκίμασαν την κυβέρνηση Νόβα¹¹⁶. Επίσης ανάλογες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας Ελλήνων στο Παρίσι τον Ιούλιο, την Ζυρίχη τον Αύγουστο και, τέλος, στο Μπάρι, τον Σεπτέμβριο, πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση αλληλεγγύης για την Ελλάδα, με ομιλήτη τον Μίκη Θεοδωράκη¹¹⁷. Τέλος, πολλά ήταν τα υπομνήματα υπέρ της Δημοκρατίας που υπέβαλλαν μετανάστες Έλληνες εργάτες στον ημερήσιο ελληνικό Τύπο, όπως οι 125 Έλληνες εργάτες της Ζυρίχης και οι 357 του Βελγίου¹¹⁸. Η αντιπαραβολή των στοιχείων του ΕΚΚΕ, για τις ελληνικές κοινότητες των χωρών της δυτικής Ευρώπης στις εσωτερικές εκθέσεις του ΚΟΓΕΕ βοηθούν να σκιαγραφηθούν τα πολιτικά χαρακτηριστικά των κοινοτήτων αυτών.

Στο Ηνωμένο Βασίλειο, σύμφωνα με τα στοιχεία του ΕΚΚΕ το 1972, διαβιούσαν 120.000 ομογενείς. Από αυτούς, οι 100.000 ήταν εγκατεστημένοι στο Λονδίνο και τα περίχωρα του, από τους οποίους μόνο 8 χιλιάδες ήταν Έλληνες υπήκοοι και οι υπόλοιποι κυπριακής καταγωγής. Η μετανάστευση από την Ελλάδα, κατά τα έτη 1955-1965, ήταν 6.846 άτομα και υπήρχαν, επίσης, 726 σπουδαστές, οι οποίοι το 1965 λάμβαναν συνάλλαγμα από την Τράπεζα της Ελλάδος. Στις εκθέσεις και τα τεκμήρια του ΚΟΓΕΕ οι

¹¹⁴ εφ. *Αυγή*, 31.7.1965, σ. 8· 5.8.1965, σ. 8· 7.8.1965, σ. 8· 13.8.1965, σ. 6.

¹¹⁵ εφ. *Αυγή*, 3.8.1965, σ. 5· 10.8.1965, σ. 3.

¹¹⁶ εφ. *Αυγή*, 10.8.1965, σ. 3.

¹¹⁷ εφ. *Αυγή*, 29.7.1965, σ. 3· 26.8.1965, σ. 3· 21.9.1965, σ. 8.

¹¹⁸ εφ. *Αυγή*, 26.8.1965, σ. 3.

αναφορές στο Ηνωμένο Βασίλειο, απουσιάζουν, όποτε δεν μπορούν να γίνουν έγκυρες υποθέσεις με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, για τα δίκτυα υποστήριξης των δράσεων διαμαρτυρίας στο Λονδίνο, το καλοκαίρι του 1965. Ειδικότερα, δεν υπήρχαν αναφορές για άτομα που να ζουν στο Ηνωμένο Βασίλειο και να βρίσκονταν υπό την ευθύνη του ΚΟΓΕΕ. Επίσης, από τα 36 ταξίδια στελεχών του ΚΟΓΕΕ, σε χώρες της δυτικής Ευρώπης, από τον Ιούνιο του 1964 μέχρι και τον Σεπτέμβριο του 1966, δεν υπήρξε επίσης καμία αναφορά σε επίσκεψη ή διαμονή στελεχών, στη Μεγάλη Βρετανία¹¹⁹.

Η μετανάστευση Ελλήνων στο Βέλγιο ήταν κυρίως στο πλαίσιο διακρατικής συμφωνίας Ελλάδας και Βελγίου για την οργανωμένη εγκατάσταση Ελλήνων εργατών στο Βέλγιο, με σκοπό να εργαστούν στα ανθρακωρυχεία¹²⁰. Το 1963 στο Βέλγιο ζούσαν 7.700 Έλληνες εργάτες και 78, μόλις, σπουδαστές καταγεγραμμένοι από την Τράπεζα της Ελλάδος. Η ΕΔΑ, μέσω του ΚΟΓΕΕ, είχε παρουσία σε 9 πόλεις του Βελγίου και 353 μέλη, σύμφωνα με τον απολογισμό του 1966¹²¹. Επίσης, επηρέαζε πολιτικά 4 κοινότητες Ελλήνων, με δύναμη 1200 μελών, σύμφωνα με τα στοιχεία του Ιουλίου του 1965¹²². Ακόμα, στις τάξεις των Ελλήνων εργατών του Βελγίου ήταν διακριτή η παρουσία και αριστερών, αντιπολιτευόμενων την ΕΔΑ, πολιτικών ομάδων, όπως η ομάδα Ελλήνων εργατών που εξέδιδε την εφημερίδα «Η αλήθεια μας»¹²³. Στον απολογισμό μάλιστα του ΚΟΓΕΕ σημειωνόταν η ύπαρξη τροτσκιστών και μαοϊκών¹²⁴. Στη Σουηδία, αν και ήταν μικρή κοινότητα των Ελλήνων, μόλις 1.036 άτομα είχαν μεταναστεύσει από την Ελλάδα κατά τη δεκαετία 1955-1965 και υπήρχαν 1000 Έλληνες εργάτες το 1964¹²⁵., το ποσοστό των στρατευμένων στην ελληνική Αριστερά επί του συνόλου των Ελλήνων μεταναστών ήταν, πιθανά, το μεγαλύτερο στη Δυτική Ευρώπη: 100 μέλη σε 3 πόλεις της Σουηδίας ανέφερε το ΚΟΓΕΕ στον απολογισμό του¹²⁶. Στην Ελβετία, που είχε υποδεχτεί 10.145

¹¹⁹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 330, φ. 1: «Απολογισμός του ΚΟΓΕΕ.», ΑΣΚΙ.

¹²⁰ Λίνα Βεντούρα, *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, Νεφέλη, 1999, σ. 127-168.

¹²¹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 330, φ. 1: «Απολογισμός του ΚΟΓΕΕ.», ΑΣΚΙ.

¹²² Αρχείο ΕΔΑ, κ.330, φ. 1: «Εκθεση πάνω στις οργανώσεις και τα προβλήματα των Ελλήνων του εξωτερικού», ΑΣΚΙ.

¹²³ Φύλλο της εφημερίδα υπάρχει ψηφιοποιημένο στο Αρχείο της ΕΠΕΣ (Καραβίδας) στα ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

¹²⁴ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 330, φ. 1: «Απολογισμός του ΚΟΓΕΕ» ΑΣΚΙ.

¹²⁵ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 330, φ. 1: «Απολογισμός του ΚΟΓΕΕ» ΑΣΚΙ.

¹²⁶ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 330, φ. 1: «Απολογισμός του ΚΟΓΕΕ» ΑΣΚΙ.

μετανάστες από Ελλάδα τη δεκαετία 1955-1965, το ΚΟΓΕΕ ανέφερε 75 μέλη, σε Γενεύη και Ζυρίχη, και 1 σύλλογο υπό την επιρροή του, με δύναμη 300 μελών, το 1965¹²⁷. Επίσης, σε άρθρο στο έντυπο «Έλληνες φοιτητές του εξωτερικού», το καλοκαίρι του 1965, γινόταν αναφορά σε 3 συλλόγους Ελλήνων φοιτητών στις πόλεις Γενεύη, Λοζάνη, Ζυρίχη, με 100 περίπου μέλη¹²⁸. Περιορισμένη ήταν η μετανάστευση στη Γαλλία κατά τα μετεμφυλιακά χρόνια. Μόλις 5.839 άτομα μετανάστευσαν κατά τα έτη 1955-1965 από την Ελλάδα, ενώ το 1965, η Τράπεζα της Ελλάδος ανέφερε 478 Έλληνες σπουδαστές. Αντίστοιχα ισχυρή ήταν και η επιρροή της Αριστεράς: σε σημείωμα του ΚΟΓΕΕ, τον Απρίλιο του 1965, αναφέρονταν 20 έως 30 αριστεροί στο Παρίσι, σε σύνολο 1.500 Ελλήνων εργατών¹²⁹.

Τέλος, η μη ύπαρξη αναφορών σε συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας (πλην της ομιλίας του Μίκη Θεοδωράκη στο Μπάρι, σε συγκέντρωση αλληλεγγύης για τη δημοκρατία στην Ελλάδα) σε Αυστρία και Ιταλία, δεν ήταν αποτέλεσμα της μη ύπαρξης ελληνικών κοινοτήτων ή την έλλειψη δικτύων κινητοποίησης και συλλογικής δράσης υπέρ της δημοκρατίας, αλλά μάλλον αφορούσε τα σπουδαστικά χαρακτηριστικά των Ελληνικών κοινοτήτων στις δύο αυτές χώρες σε συνδυασμό με τη συγκυρία του καλοκαιριού. Ακριβέστερα, στην Ιταλία και την Αυστρία, υπήρχαν 1.124 και 1.133 Έλληνες σπουδαστές, αντίστοιχα, που λάμβαναν φοιτητικό συνάλλαγμα από την Τράπεζα της Ελλάδος το 1965, ενώ η μετανάστευση από την Ελλάδα ήταν περιορισμένη στους 17.124 άτομα στην Ιταλία και 8.402 στην Αυστρία, τη δεκαετία 1955-1965. Ο απολογισμός του ΚΟΓΕΕ ανέφερε 65 μέλη στην Ιταλία και 45 μέλη σε Αυστρία, μοιρασμένα σε 2 πόλεις και στις δύο χώρες, το 1966¹³⁰.

Ωστόσο, η επιρροή του αιτήματος του εκδημοκρατισμού ήταν ισχυρή στους φοιτητικούς συλλόγους των Ελλήνων στην Ιταλία και την Αυστρία. Οι σπουδαστικές οργανώσεις σε Γκράτς και Βιέννη χαρακτηρίζονταν ως «δημοκρατικές», το καλοκαίρι του 1965. Ενδεικτικό, αυτού του γεγονότος ήταν πως το τμήμα Γκράτς του συλλόγου «Ελλήνων σοσιαλιστών φοιτητών Αυστρίας», εξέδωσε ανακοίνωση για τη δολοφονία του Σωτήρη Πέτρουλα, απαιτώντας την αποκατάσταση της δημοκρατίας και την τιμωρία των

¹²⁷ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 330, φ. 1: «Απολογισμός του ΚΟΓΕΕ» και «Εκθεση πάνω στις οργανώσεις και τα προβλήματα των Ελλήνων του εξωτερικού», ΑΣΚΙ.

¹²⁸ Αρχείο Περικλή Πάγκαλου: άρθρο «Ελληνικοί φοιτητικοί σύλλογοι στο εξωτερικό» στο έντυπο *Έλληνες φοιτητές του εξωτερικού*, καλοκαίρι 1965, Αθήνα. ΕΛΙΑ.

¹²⁹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 330, φ. 1: Χειρόγραφο σημείωμα χωρίς τίτλο με ημερομηνία 21.4.1965, ΑΣΚΙ.

¹³⁰ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 330, φ. 1: «Απολογισμός του ΚΟΓΕΕ», ΑΣΚΙ.

υπαίτιων¹³¹. Στην Ιταλία, αντίστοιχα, οι σύλλογοι Ελλήνων φοιτητών από 12 πόλεις, μεταξύ αυτών και από το Μπάρι, είχαν συμμετάσχει στο Β' Παν-ιταλικό συνέδριο των ελληνικών φοιτητικών συλλόγων, τον Μάρτιο του 1965, το οποίο οργανώθηκε με πρωτοβουλία της Αριστεράς¹³².

2.4.3. Οι υπερπόντιες χώρες και οι χώρες εγκατάστασης των πολιτικών προσφύγων

Πέρα από την ευρωπαϊκή ήπειρο, η παρούσα έρευνα κατέγραψε 4 αναφορές σε συμβάντα διαμαρτυρίας για το πολιτικό πραξικόπημα της μοναρχίας στην Ελλάδα, στις ελληνικές κοινότητες στις υπερπόντιες χώρες. 3 συμβάντα διαμαρτυρίας πραγματοποιήθηκαν στην Αυστραλία, 2 διαδηλώσεις διαμαρτυρίας έξω από τα Ελληνικά προξενεία σε Σίδνεϋ και Μελβούρνη τον Ιουλίου 1965 και μια συγκέντρωση διαμαρτυρίας και πάλι στη Μελβούρνη, τον Αύγουστο του 1965. Επίσης, 1 συγκέντρωση διαμαρτυρίας αναφέρθηκε στο Μόντρεαλ του Καναδά, επίσης τον Αύγουστο του 1965¹³³.

Όπως παρουσιάστηκε στον Πίνακα 2.16 το μεγαλύτερο ποσοστό της μεταπολεμικής μετανάστευσης από την Ελλάδα κατευθύνθηκε κυρίως στις χώρες της δυτικής Ευρώπης και κυρίως τη Δυτική Γερμανία. Ωστόσο, ο αριθμός των Ελλήνων μεταναστών προς τις υπερπόντιες χώρες δεν ήταν μικρός: Η Αυστραλία υποδέχθηκε το δεύτερο μεγαλύτερο αριθμό μεταναστών από την Ελλάδα (108.553), μετά την ΟΔΓ, ο Καναδάς τον τρίτο (47.403) μεγαλύτερο και οι ΗΠΑ τον τέταρτο μεγαλύτερο (45.811), κατά τη δεκαετία 1955-1965. Οι πληθυσμοί των Ελλήνων μεταναστών ενσωματώθηκαν στις ελληνικές κοινότητες που προϋπήρχαν στις χώρες αυτές

Ο αριθμός των συμβάντων διαμαρτυρίας κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών στην Ελλάδα είναι σε άμεση συνάρτηση με το πλήθος των πληροφοριών που υπάρχουν για τις επιρροή της Αριστεράς, στις ελληνικές κοινότητες των υπερπόντιων χωρών. Για παράδειγμα, το γεγονός πως για την Αυστραλία υπήρχαν περισσότερες αναφορές σε δράσεις διαμαρτυρίας ήταν σχετικό με την ύπαρξη εργατικών ελληνικών συνδέσμων και οργανώσεων αριστερών πολιτικών πεποιθήσεων, οι οποίοι προσπαθούσαν βρίσκονται σε

¹³¹ εφ. *Αυγή*, 26.8.1965, σ. 3.

¹³². Αναφέρονται ονομαστικά οι ελληνικοί φοιτητικοί σύλλογοι των πόλεων: Μπάρι, Μπολόνια, Τορίνο, Φερράρα, Μόντενα, Πίζα, Παλέρμο, Ρώμη, Παβία, Νάπολη, Μιλάνο, Γένοβα σε Αρχείο Περικλή Πάγκαλου: άρθρο «Ελληνικοί φοιτητικοί σύλλογοι στο εξωτερικό» «Ελληνικοί φοιτητικοί σύλλογοι στο εξωτερικό» στο έντυπο *Έλληνες φοιτητές του εξωτερικού*.

¹³³ εφ. *Αυγή*, 25.7.1965, σ. 8· 27.7.1965, σ. 4· 5.8.1965, σ. 3· 26.8.1965, σ. 3.

επαφή με τα πολιτικά πράγματα στην Ελλάδα¹³⁴. Οι εργατικοί σύνδεσμοι «Greek Atlas League» στο Σίδνεϋ, ο «Δημόκριτος» στη Μελβούρνη, ο Εργατικός Μορφωτικός Σύνδεσμος Ν. Αυστραλίας «Πλάτων» στην Αδελαΐδα, οι εργατικοί σύνδεσμοι «Παλαμάς» στο Μπρίσμπεϊν, «Σωκράτης» στο Νιούκαστλ και «Ηράκλειτος» στο Γούλκογκ αναφέρονται ως υπογράφοντες ψηφισμάτων διαμαρτυρίας και συμπαράστασης για τους πολιτικούς κρατούμενους στην Ελλάδα, τη διατήρηση του Αναγκαστικού Νόμου 509, τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων και τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος, διοργανωτές συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας για τη δολοφονία Λαμπράκη και εράνων ενίσχυση της ΕΔΑ, κ.ο.κ.¹³⁵. Επίσης, στο Σίδνεϋ στις 21 Αυγούστου 1964 είχε ιδρυθεί η Ελληνική Δημοκρατική Νεολαία Αυστραλίας «Γρηγόρης Λαμπράκης», η οποία διέθετε οργανώσεις και στη Μελβούρνη και την Αδελαΐδα, έχοντας τακτική επικοινωνία με το Κ.Σ. της ΔΝΑ. Τέλος, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών στην Ελλάδα, δημιουργήθηκε στη Μελβούρνη «Επιτροπή δια την υπεράσπιση της Δημοκρατίας στην Ελλάδα»¹³⁶.

Αντίθετα, πολύ λιγότερα είναι τα στοιχεία που υπάρχουν για τις ΗΠΑ και τον Καναδά σχετικά με αριστερούς ομογενειακούς συλλόγους ή συνδέσμους Ελλήνων, στο Αρχείο της ΕΔΑ στα ΑΣΚΙ. Εκτός από μεμονωμένες επιστολές μεταναστών και φοιτητών από τις ΗΠΑ και το Καναδά, σε επίπεδο οργανώσεων, η μόνη σχετική αναφορά που

¹³⁴ Κατά τη μεταπολεμική περίοδο υπήρξε έντονη σύγκρουση μεταξύ των ελληνικών κοινοτήτων, που είχαν συσταθεί στα τέλη του 19^{ου} και οργάνωναν την κοινωνική ζωή των Ελλήνων μεταναστών (εκμάθηση ελληνικών, χοροί αλλά και ανέγερση εκκλησιών) και την, υπαγόμενη στο οικουμενικό Πατριαρχείο, Αρχιεπισκοπή της Αυστραλίας και Νέας Ζηλανδίας. Σύμφωνα με τον Κώστα Κατσάπη αν και η σύγκρουση είχε ως αφετηρία εσωτερικά ζητήματα της ελληνικής κοινότητας, αντανακλούσε και τις πολιτικές εξελίξεις στην πατρίδα. Κώστας Κατσάπης, «Πολιτική, ιδεολογία και σύγκρουση σε μια κοινότητα μεταναστών: Η περίπτωση της ελληνικής κοινότητας του Sydney Αυστραλίας στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου» στο Μιχάλης Λυμπεράτος, Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος. 17-20 Απριλίου 2013. Πρακτικά Συνεδρίου, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας*, Βιβλιόραμα, 2014, σ. 175-182.

¹³⁵ Τεκμήρια για τις δράσεις αυτές υπάρχουν στο Αρχείο της ΕΔΑ κ. 334.2, φ. 1 στα ΑΣΚΙ. Για την ιστορία των ελληνικών εργατικών συνδέσμων Αυστραλίας Λιλή Ναπ. Καραχάλιου, *Ελληνικός Εργατικός Σύλλογος «Ατλας». Σύλλογος ή κοινωνικό κίνημα; χ.ε.*, Σύνδεϋ 2009 ανακτήθηκε στις 22.11.2020 από τον σύνδεσμο http://www.lilycarahaliou.com/books/atlas_.pdf · John Milides, «Greek unionists in Australian trade unions», *Modern Greek Studies* 1 (1993), σ. 133-156.

¹³⁶ Οι πληροφορίες προέρχονται από τα τεκμήρια στο Αρχείο της ΕΔΑ κ. 334.2, φ. 1, ΑΣΚΙ.

εντοπίστηκε είναι για τον Ελληνο-Καναδικό Μορφωτικό Σύνδεσμο «Ο Σπάρτακος», στο Τορόντο του Καναδά¹³⁷

Στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου ήταν κατανεμημένοι σε 7 διαφορετικές χώρες: ΕΣΣΔ, Τσεχοσλοβακία, Βουλγαρία, Ρουμανία, Πολωνία, Ουγγαρία και Ανατολική Γερμανία. Οι περισσότεροι, περίπου από 12 έως 14 χιλιάδες, ήταν εγκατεστημένοι στην ΕΣΣΔ (η μεγάλη πλειονότητα τους στην Τασκένδη του Ουζμπεκιστάν) και στην Τσεχοσλοβακία και λιγότεροι, από 4 έως 7.5 χιλιάδες σε Βουλγαρία, Ρουμανία, Πολωνία, Ουγγαρία. Ακόμα λιγότεροι, περίπου 1.500, ήταν εγκατεστημένοι στην Ανατολική Γερμανία¹³⁸. Στην Τασκένδη, ήταν η μεγαλύτερη κοινότητα των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων, μιας και εκεί μεταφέρθηκε ο κύριος όγκος των μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού. Η κοινότητα Ελλήνων της Τασκένδης ήταν η μόνη της οποίας τα μέλη της παρέμειναν μέλη του ΚΚΕ, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες ελληνικές κοινότητες στις σοσιαλιστικές χώρες, όπου τα μέλη του ΚΚΕ εντάχθηκαν στα εργατικά και κομμουνιστικά κόμματα, των χωρών υποδοχής¹³⁹. Ακολουθούσαν, σε πληθυσμό, οι κοινότητες πολιτικών προσφύγων της Τσεχοσλοβακίας και δευτερευόντως της Πολωνία, όπου οι βιομηχανικές υποδομές των χωρών αυτών αλλά και οι εγκαταλειμμένες περιοχές από τους γερμανικούς πληθυσμούς μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αποτέλεσαν αποφασιστικούς παράγοντες για την υποδοχή μεγαλύτερου αριθμού πολιτικών προσφύγων¹⁴⁰. Τέλος, μια σημαντική παράμετρος ήταν πως τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των πολιτικών προσφύγων της Τσεχοσλοβακίας

¹³⁷ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 334.2, φ. 2, ΑΣΚΙ.

¹³⁸ Τα στοιχεία προέρχονται από τις εκτιμήσεις της Κατερίνας Σουλτανιάς για τον Ιούλιο του 1975 στο *Η ελληνική πολιτική προσφυγιά*, σ.36 και των αριθμών που αναφέρει η Κατερίνα Τσέκου για την Τσεχοσλοβακία το 1962 στο *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη 1945-1989*, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 78.

¹³⁹ Για την κοινότητα των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην Τασκένδη, όπως επίσης και την Κομματική Οργάνωση Τασκένδης του ΚΚΕ Γαβριήλ Λαμπάτος, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη (1949-1957)*, Κούριερ εκδοτική, 2001.

¹⁴⁰ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Η έξοδος και η εγκατάσταση των προσφύγων. Σκληρές πραγματικότητες στις νέες πατρίδες» εισήγηση στην ημερίδα *Καλή Πατρίδα.. Ελληνικές κοινότητες πολιτικών προσφύγων στην Ανατολική Ευρώπη*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, 12.12.2011, ανακτήθηκε στις 17.2.2018 από τον σύνδεσμο <http://foundation.parliament.gr/central.aspx?sId=112I414I1129I646I461247>

ήταν διαφορετικά από αυτών της Τασκένδης, μιας και η Τσεχοσλοβακία δέχθηκε μεγάλο αριθμό παιδιών, περίπου 5 χιλιάδων¹⁴¹.

Τούτων δοθέντων, οι 4 δράσεις αλληλεγγύης στις διαδηλώσεις των Ιουλιανών στην Ελλάδα που αναφέρθηκαν στην Αυγή στις χώρες του σοσιαλιστικού κόσμου, η 1 αφορούσε συγκέντρωση που πραγματοποιήθηκε στην Τασκένδη, στις 26 Ιουλίου 1965 και 3 αφορούσαν συγκεντρώσεις στις περιοχές της Τσεχοσλοβακίας, Χούρνι Ουντάλι στις 18 Αυγούστου (πολιτικό μνημόσυνο για τον Σωτήρη Πέτρουλα), Βιτνάβα και Ζιουλιόβα στα τέλη Αυγούστου¹⁴² και ερμηνεύονται από τους πληθυσμούς των ελληνικών κοινοτήτων αλλά και τα δημογραφικά τους χαρακτηριστικά. Επίσης, το ενδιαφέρον για τα ελληνικά πολιτικά πράγματα, ειδικά στις κοινότητες των πολιτικών προσφύγων στην Τσεχοσλοβακία, όπως αποδεικνύεται από τις 3 συγκεντρώσεις σε διαφορετικές περιοχές κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών στην Ελλάδα, τεκμηριώνει την θέση του Κωνσταντίνου Τσίβου, που επεσήμανε τις αυστηρές οδηγίες των ελληνικών και τσεχοσλοβακικών κομμουνιστικών κομμάτων για την ανατροφή των προσφυγόπουλων από την Ελλάδα (που το 1965 ήταν ενήλικες) με τέτοιο τρόπο, ώστε να τείνει στη «*διαφύλαξη της εθνικής τους ταυτότητας και τη διαπαιδαγώγησή τους με τέτοιο τρόπο ώστε να αποτελέσουν την ελίτ της μελλοντικής λαϊκο-δημοκρατικής Ελλάδας*»¹⁴³.

¹⁴¹ Κωνσταντίνος Τσίβος, «Ελληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία» εισήγηση στην ημερίδα *Καλή Πατρίδα.. Ελληνικές κοινότητες πολιτικών προσφύγων στην Ανατολική Ευρώπη* ανακτήθηκε στις 17.2.2018 από τον σύνδεσμο <http://foundation.parliament.gr/central.aspx?sId=11214141112916461461247>

¹⁴² εφ. *Αυγή*, 6.8.1965, σ. 3· 26. 8.1965, σ. 3. και 1.9.1965, σ. 5.

¹⁴³ Κωνσταντίνος Τσίβος, «Ελληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία».

3. Ιουλιανά 1965: Φορείς και διαδρομές της διαμαρτυρίας

3.1. Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο 2 επιχειρήθηκε να αποδοθεί η «ακτινογραφία» των Ιουλιανών και (μεταξύ άλλων δεδομένων) περιεγράφηκε η γεωγραφία αλλά και οι φορείς που στρατεύτηκαν στη δημοκρατική διαμαρτυρία ενάντια στη βασιλική εκτροπή. Το κεφάλαιο 3 που ακολουθεί, με πυξίδα τα ευρήματα που προέκυψαν από τη βάση δεδομένων των συγκεντρώσεων των Ιουλιανών για τους κοινωνικούς και πολιτικούς φορείς της διαμαρτυρίας έχει διττό στόχο: Αφενός στοχεύει στο να περιγράψει το πως ένα κεντρικό πολιτικό ζήτημα, αυτό της καθοδηγούμενης από το Παλάτι εκτροπής από το πολίτευμα και της ανάσχεσης του (περιορισμένου) εκδημοκρατισμού που προώθησε η κυβέρνηση της ΕΚ μεταγράφηκε και συνδέθηκε με τα επίδικα στο εκάστοτε κοινωνικό πεδίο: το εργατικό και το φοιτητικό συνδικαλιστικό κίνημα και την τοπική αυτοδιοίκηση. Αφετέρου, θα επιχειρήσει να καταδείξει τις προϋποθέσεις της εμπλοκής των φορέων αυτών στη δημοκρατική διαμαρτυρία του καλοκαιριού του 1965. Συγκεκριμένα, υπό την επίδραση ποιων πολιτικών ιδεών, θέσεων αλλά και πολιτικών συσσωματώσεων, τα επιμέρους αιτήματα των φορέων συνδέθηκαν με τη διεκδίκηση του εκδημοκρατισμού και πως η διεκδίκηση αυτή συνδέθηκε με την υπεράσπιση της κυβέρνησης Παπανδρέου και την καταγγελία των μεθοδεύσεων των ανακτόρων και της «Αποστασίας». Για να επιτευχθούν οι στόχοι αυτοί θα χρησιμοποιηθούν έννοιες που έχουν προταθεί από το ερευνητικό πρόγραμμα της συγκρουσιακής πολιτικής¹.

Συνεπώς, οι υπο-ενότητες που ακολουθούν συγκροτήθηκαν με την εξής λογική: την ανασκόπηση της μεταπολεμικής ιστορικής διαδρομής της κάθε περίπτωσης, το ρεπερτόριο δράσης και τις διεκδικήσεις των φορέων κινητοποίησης κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, τη διάδραση με το καθεστώς και τέλος, τη μορφοποίηση των θέσεων που οδηγούν τους φορείς αυτούς να εμπλακούν στην κινητοποίηση του καλοκαιριού του 1965. Σε σχέση με το τελευταίο, η έννοια των «πλαισιώσεων»² που εισήγαγε ο Snow και οι συνεργάτες του³

¹ Doug McAdam, Sidney Tarrow, Charles Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, 2001.

² Δηλαδή τα «συνεκτικά ερμηνευτικά σχήματα που απλοποιούν και συμπυκνώνουν την πραγματικότητα, μέσω επιλεκτικών τονισμών και κωδικοποιήσεων γεγονότων, εμπειριών και ιστορικών αλληλουχιών» και αποτελούν προϋπόθεση για τη συμμετοχή σε διεκδικητικά κινήματα.

³ David A. Snow, Burke E. Rochford Jr, Steven K. Worden και Richard D. Benford, «Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation», *American Sociological Review* 51 (1986), σ. 464-481.

θα αποτελέσουν επίσης κεντρική έννοια για να καταδειχθούν οι διαδικασίες που οδήγησαν στη σύγκλιση των επιμέρους συνδικαλιστικών διεκδικήσεων με το αίτημα του εκδημοκρατισμού.

3.2. Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα

3.2.1. Ανασκόπηση του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο μέχρι και τα Ιουλιανά

Η χρονική καθυστέρηση της εμφάνισης και της ανάπτυξης του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, ως απόρροια των οικονομικών δομών της χώρας, συνοδεύεται ιστορικά από τα πρώτα ήδη χρόνια της νομιμοποίησης του και για μακρότατο χρονικό διάστημα από τη μη ομαλή πορεία του πολιτικού και κοινωνικού βίου, στοιχείο που επηρεάζει τη σημαντικά τη ζωή των συνδικάτων, που υποχρεώνονται να λειτουργούν σε ένα περιβάλλον που δεν ευνοεί την ομαλή ανάπτυξη τους⁴.

Η παραπάνω αποτίμηση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος από τον Γιάννη Κουζή, συνοψίζει με ακρίβεια την ιστορία του, κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο. Ο παρεμβατικός ρόλος του κράτους ήταν πολύπλευρος, με σκοπό τον έλεγχο και την χειραγώγηση των θεσμικών συνδικαλιστικών οργανώσεων (κυρίως της ΓΣΕΕ αλλά και των Εργατικών Κέντρων), καθ' όλη τη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου. Το μοντέλο και τα μέσα χειραγώγησης, αλλά και τα πρόσωπα που το υπηρετήσαν, ήταν απόρροια των πρακτικών που είχαν δοκιμαστεί κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο για τον έλεγχο του θεσμικού εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος της χώρας.

Αναλυτικότερα, μετά το τέλος των Δεκεμβριανών του 1944, η Κεντρική Επιτροπή του Εργατικού ΕΑΜ (ΕΕΑΜ), που είχε αναγνωριστεί από την κυβέρνηση της Εθνικής Ενότητας ως προσωρινή διοίκηση της ΓΣΕΕ, παύτηκε από τον υπουργό εργασίας Σίδηρη και διορίστηκε νέα, αποτελούμενη, σχεδόν εξ' ολοκλήρου, από συνδικαλιστές που είχαν συνεργαστεί ή ήταν στελέχη του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου⁵. Ωστόσο, η Αριστερά, με τον Εργατικό Αντιφασιστικό Συνασπισμό (ΕΡΓΑΣ), κυριάρχησε στις εκλογές των σωματείων, των Ομοσπονδιών και των Εργατικών Κέντρων και έτσι, στο 8ο Πανεργατικό Συνέδριο, τον Μάρτιο του 1946, η ΓΣΕΕ βρέθηκε εκ νέου υπό την επιρροή της⁶. Αυτή η

⁴ Γιάννης Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος. Αποκλίσεις και συγκλίσεις με τον ευρωπαϊκό χώρο*, Gutenberg, 2007, σ. 32.

⁵ Γιώργος Κουκουλές, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, Οδυσσέας, 1995, σ.58.

⁶ Δημήτρης Κατσορίδας, *Βασικοί σταθμοί του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα, 1870-2001*, ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ.-ΓΣΕΕ, 2008, σ.103-104.

επιτυχία κατορθώθηκε παρά το γεγονός πως από την παύση της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ (που προερχόταν από το ΕΕΑΜ) τον Ιανουάριο του 1945, μέχρι και το 8ο Συνέδριο τον Μάρτη του 1946, οι ελληνικές κυβερνήσεις (κυρίως το υπουργείο Εργασίας) και οι (διαιτητεύοντες) Άγγλοι συνδικαλιστές είχαν παρέμβει με στόχο την προώθηση προσωρινών διοικήσεων της ΓΣΕΕ, όπου η Αριστερά θα ήταν μειοψηφούσα δύναμη. Επιπλέον, οι Δεξιές παρατάξεις αποσκοπούσαν στη ματαίωση του 8^{ου} Συνεδρίου, παρακωλύοντας τις διαδικασίες, ώστε να κερδίσουν χρόνο⁷. Κεντρική φυσιογνωμία των δεξιών συνδικαλιστών ήταν ο Φώτης Μακρής, ο οποίος θα αποτελούσε κεντρικό πρόσωπο της χειραγώγησης του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος για την επόμενη 20ετία. Η δεξιά συνδικαλιστική παράταξη, που απείχε από το 8^ο Συνέδριο, προσέφυγε στο Συμβούλιο της Επικρατείας (ΣτΕ) για την ακύρωση του αποτελέσματος. Η συγκυρία του Εμφυλίου Πολέμου, έκανε ακόμα ευνοϊκότερο το περιβάλλον για την αποπομπή της Αριστεράς από τη διοίκηση της ΓΣΕΕ και έτσι, τον Ιούνιο του 1946, το ΣτΕ έκανε δεκτή την προσφυγή, ακυρώνοντας το 8^ο Συνέδριο. Αντικαταστάθηκαν οι διοικήσεις και διορίστηκαν νέες, όχι μόνο στην ΓΣΕΕ (όπου και στους δύο διορισμούς προσωρινών διοικήσεων που ακολούθησαν η πλειοψηφία άνηκε στη Δεξιά) αλλά και στο επίπεδο των πρωτοβάθμιων και δευτεροβάθμιων συνδικαλιστικών οργανώσεων. Με την ενεργή παρέμβαση Αμερικάνων αντικομμουνιστών «συνδικαλιστών», η Αριστερά αποκλείστηκε από το 9^ο Συνέδριο⁸, που πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο του 1948. Παράλληλα, η κλιμάκωση του Εμφυλίου Πολέμου οδήγησε τις συνδικαλιστικές οργανώσεις που σχετίζονταν με την Αριστερά εκτός νόμου. Η δημιουργία «εθνικοφρόνων» συνδικαλιστικών οργανώσεων, η οικονομική τους ενίσχυση από το κράτος, αλλά και η πρακτική της διαγραφής οργανώσεων από τα εργατικά κέντρα, αποτέλεσαν τις κυριότερες πρακτικές χειραγώγησης των εργατικών συνδικαλιστικών οργανώσεων⁹, οι οποίες δοκιμάστηκαν κατά την προετοιμασία του 9^{ου} συνεδρίου της ΓΣΕΕ και παγιώθηκαν ως πρακτικές τη μετεμφυλιακή περίοδο. Τέλος, με κρατική παρέμβαση και τη βοήθεια των Αμερικάνων, την ηγεσία της ΓΣΕΕ μετά το 9^ο Συνέδριο του 1948 ανέλαβε ο Φώτης Μακρής, που τη διατήρησε αδιάλειπτα μέχρι και το 1964¹⁰.

⁷ Κουκουλές, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, σ. 61-78.

⁸ Στο ίδιο, σ. 145-172.

⁹ Στο ίδιο, σ. 159-163· Γιώργος Κουκουλές, *Ελληνικά συνδικάτα: Οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση, Οδυσσέας*, 1994 (επανεκδοση), σ. 25-38.

¹⁰ Κουκουλές, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, σ. 205-208.

Τούτων δοθέντων, το θεσμικό εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα αποτέλεσε μηχανισμό των νικητών του Εμφυλίου Πολέμου και του καθεστώτος που οικοδόμησαν¹¹. Ειδικότερα, το ανώτερο συνδικαλιστικό όργανο, η ΓΣΕΕ, είχε ακραιφνώς «εθνικόφρων» πολιτικό προσανατολισμό (όπως φανέρωνε η συμμετοχή της στην αντικομμουνιστική και ψυχροπολεμική «Διεθνή Συνομοσπονδία Ελεύθερων Συνδικάτων» (ΔΣΕΕΣ)) απέκλειε από τις τάξεις της όσα συνδικάτα και συνδικαλιστικές οργανώσεις δεν αποκήρυτταν ρητά την ελληνική Αριστερά¹². Μελετητές του ελληνικού εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος έχουν επισημάνει τον «αστυνομικό ρόλο» των ανώτερων συνδικαλιστικών βαθμίδων (και κυρίως της ΓΣΕΕ) για τη δίωξη του κομμουνισμού στους κόλπους του συνδικαλιστικού κινήματος, την έλλειψη ανεξαρτησίας και αυτονομίας (μέσω της άμεσης χρηματοδότησης των συνδικαλιστικών οργανώσεων από το κράτος) και τη διοχέτευση πολιτικών αποφάσεων από εξωσυνδικαλιστικά πολιτικά κέντρα στις συνδικαλιστικές οργανώσεις¹³. Επίσης, έχει σημειωθεί η καθολική έλλειψη αναλογικότητας μεταξύ μελών των σωματείων και ψήφων που διέθεταν κατά την εκλογή οργάνων στα δευτεροβάθμια όργανα του θεσμικού εργατικού συνδικαλισμού¹⁴, που μαζί με την πρακτική της διαγραφής σωματείων, αλλά και την ύπαρξη σωματείων «σφραγίδα», συναποτελούσαν τις κυριότερες πρακτικές πολιτικής καπηλείας του θεσμικού εργατικού συνδικαλισμού.

Το Κίνημα Ελεύθερου Συνδικαλισμού (ΚΕΣ) από το 1948 και το Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα (ΔΣΚ), μετά την ενοποίηση του ΚΕΣ με το Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα Ελλάδος (ΕΣΚΕ), από το 1955 αποτέλεσαν τις σημαντικότερες πρωτοβουλίες, στον χώρο του εργατικού συνδικαλισμού, για τη συσπείρωση των αντιπολιτευόμενων δυνάμεων που αγωνίζονταν για την αποκατάσταση των συνδικαλιστικών ελευθεριών, τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος, την ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης και την υποστήριξη οικονομικών αιτημάτων των εργαζομένων¹⁵. Οι παραπάνω πρωτοβουλίες δεν απέβλεπαν στην ανεξαρτησία από την ΓΣΕΕ, μέσω της συγκρότησης μιας άλλης παράλληλης δομής, αλλά στον εκδημοκρατισμό

¹¹ Χρήστος Ιωάννου, *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1989, σ.61.

¹² Jean Meynaud- Παναγιώτης Μερλόπουλος- Γεράσιμος Νοταράς, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, 1946-1965*, Α' Τόμος, Σαββάλας, 2002, σ. 217-219.

¹³ Γιώργος Κουκουλές, «Αναδρομή σ'ένα αμφιλεγόμενο παρελθόν» στο Κούλα Κασιμάτη (επιμ.) *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα στο τέλος του 20^{ου} Αιώνα*, Gutenberg, 1998, σ. 25-84.

¹⁴ Meynaud- Μερλόπουλος- Νοταράς, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Α' Τόμος, σ. 217-219.

¹⁵ Κατσορίδας, *Βασικοί σταθμοί του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα*, σ. 116-117.

της¹⁶. Σε επίπεδο συντονισμού σωματείων, κομβικό ήταν το έτος 1962¹⁷. Τα νομοσχέδια που προωθούσε ο υπουργός εργασίας της ΕΡΕ, Χρυσανθόπουλος, με έμφαση τον ασφαλιστικό νόμο για τους εργαζόμενους και η ηθελημένη αδράνεια της ΓΣΕΕ στον συντονισμό των κινητοποιήσεων, αποτέλεσαν τη θρυαλίδα για τον πρώτο συντονισμό πρωτοβάθμιων και δευτεροβάθμιων εργατοϋπαλληλικών οργανώσεων, 30 στον αριθμό¹⁸, με σκοπό να καθοδηγήσουν τις κινητοποιήσεις. Η πρωτοβουλία αυτή, στο momentum μάλιστα της κορύφωσης του «Ανένδοτου» (1961-1963), αποτέλεσε το πρόπλασμα της εργατικής συνδικαλιστικής πρωτοβουλίας των «Συνεργαζόμενων Εργατοϋπαλληλικών Οργανώσεων», που έμειναν γνωστές ως ΣΕΟ «115» και προοδευτικά κατάφεραν να αποτελέσουν τον βασικό συνδικαλιστικό εκφραστή της ανόδου του εργατικού διεκδικητικού κινήματος των επόμενων ετών. Η ίδρυση των ΣΕΟ «115», αποτέλεσε προϊόν της συνεργασίας των συνδικαλιστικών παρατάξεων του Κέντρου και της Αριστεράς (του ΔΣΚ και της «Εργατοϋπαλληλική Συνδικαλιστική Οργάνωση της Ένωσης Κέντρου», αντίστοιχα)¹⁹. Σκοπός των ΣΕΟ «115» δεν ήταν η ίδρυση μιας οργάνωσης ανταγωνιστικής στην ΓΣΕΕ, αλλά ο εκδημοκρατισμός της και η ενίσχυση του αγωνιστικού της χαρακτήρα²⁰.

Η ιδιαιτερότητα των ΣΕΟ «115», σε σχέση με τις προηγούμενες πρωτοβουλίες στον χώρο του εργατικού συνδικαλισμού, βρισκόταν στη δυναμική που ανέπτυξαν τα έτη 1963-1964. Πιο συγκεκριμένα, από το 1962 και ύστερα, υπήρξε κατακόρυφη άνοδος του πλήθους των απεργιών, της διάρκειάς τους, αλλά και της συμμετοχής των εργατών σε αυτές. Οι κινητοποιήσεις κλιμακώθηκαν τα έτη 1963 και 1964²¹. Σε αυτήν τη συγκυρία, οι ΣΕΟ «115» συσπείρωναν στις γραμμές τους εκατοντάδες πρωτοβάθμιες και δευτεροβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις, (πολλές από αυτές διαγραμμαμένες από τη

¹⁶ Στο ίδιο.

¹⁷ «Πρες-κόνφερανς της Ε.Ε. των Σ.Ε.Ο. «115» στις 30.10.1963 παρατίθεται στο Γιώργος Κουκουλές, *Το εργατικό κίνημα και ο μύθος του Σίσυφου, 1964-1966*, Οδυσσέας, 2000, σ. 111· για μια περιεκτική επισκόπηση της συγκρότησης και της δράσης των Σ.Ε.Ο. «115» στο Δημήτρης Λιβιεράτος, *Η κίνηση των 115. Κοινωνικοί Αγώνες 1962-1967*, Κουκκίδα, 2020.

¹⁸ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 352.2, φ. 1: Σχέδιο προγραμματικής διακήρυξης «Σ.Ε.Ο. 115», ΑΣΚΙ.

¹⁹ Γιώργος Αλεξάτος, *Ιστορικό λεξικό του εργατικού κινήματος*, Γειτονιές του Κόσμου, 2008, σ. 411-412.

²⁰ «Ανακοίνωση των «Σ.Ε.Ο. 115» προς όλους τους εργατοϋπαλλήλους» παρατίθενται στο: Ορέστης Χατζηβασιλείου, *Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση, 1947-1987*. Οδυσσέας, 1987. σελ. 63-64.

²¹ Χριστόφορος Βερναρδάκης-Γιάννης Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, διαδικτυακή ανατύπωση 2012 (Εξάντας 1991), σ. 150-158.

ΓΣΕΕ και τα εργατικά κέντρα), περιλαμβάνοντας στις τάξεις τους, τις παραμονές της δικτατορίας των συνταγματαρχών, 682 συνδικαλιστικές οργανώσεις²². Επίσης, οι πορείες και τα συλλαλητήρια που διοργάνωσαν για τον εκδημοκρατισμό της ΓΣΕΕ ήταν μαζικότερες, με συμμετοχή δεκάδων χιλιάδων εργαζομένων²³. Οι διεκδικήσεις των ΣΕΟ «115», ήταν συνισταμένη δύο γενικών αιτημάτων: Το πρώτο αφορούσε διεκδικήσεις σε σχέση με το αίτημα αναδιανομής του εισοδήματος υπέρ των εργαζομένων: αυξήσεις σε μισθούς, συντάξεις, εργατικά δικαιώματα. Η δεύτερη δέσμη διεκδικήσεων αφορούσε αιτήματα δημοκρατικών ελευθεριών: Εκδημοκρατισμός των θεσμικών εργατικών συνδικαλιστικών οργανώσεων (ΓΣΕΕ, Εργατικά Κέντρα, Ομοσπονδίες), ανεξαρτησία του συνδικαλισμού από την κυβέρνηση, συνδικαλιστικές ελευθερίες και κατάργηση των εκτοπίσεων για τη συνδικαλιστική δράση²⁴.

Το νομικό καθεστώς του συνδικαλιστικού κινήματος, πριν το 1964, στηριζόταν σε ένα πλήθος κειμένων όπου, μεταξύ άλλων, παρείχε το δικαίωμα στους νομάρχες να παύουν και να διορίζουν διοικήσεις στα σωματεία²⁵. Τον Ιούλιο του 1964, η κυβέρνηση της ΕΚ, υπό την πίεση και των κινητοποιήσεων που είχαν πραγματοποιηθεί με πρωτοβουλία των ΣΕΟ «115», κατάθεσε νομοσχέδιο που προέβλεπε τη ματαίωση του (προγραμματισμένου από τη διοίκηση Φώτη Μακρή) 15ο Συνεδρίου της ΓΣΕΕ, στις 6η Σεπτεμβρίου και άλλα μέτρα εκδημοκρατισμού, όπως την κατάργηση της ανισότητας ψήφων, που προέβλεπαν τα καταστατικά των σωματείων, αναλογικά μεγαλύτερη εκπροσώπηση υπέρ των μεγάλων σωματείων και μικρότερη των σωματείων-«σφραγίδα», κατάργηση της δυνατότητας των νομαρχών να κηρύσσουν έκπτωτες διοικήσεις σωματείων. Κατόπιν παρέμβασης των ΔΣΕΕΣ, μετά από αίτηση της Μακρικής διοίκησης, ανατράπηκαν τα άρθρα που προέβλεπαν συγκεκριμένο χρονικό περιθώριο για την τροποποίηση των καταστατικών των συνδικαλιστικών οργανώσεων, σύμφωνα με τις νέες διατάξεις, αλλά και μέτρα σε σχέση με τη δικαιότερη αναλογία στην εκπροσώπηση των σωματείων. Μετά τη δημοσίευση του νομοσχεδίου και τη ματαίωση του 15ου Συνεδρίου, το καλοκαίρι του 1964, η διοίκηση

²² Κατσορίδας, *Βασικοί σταθμοί του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα*, σ. 122.

²³ Εμβληματική ήταν η πανεργατική συγκέντρωση στο Πεδίο του Άρεως, την 6^η Απριλίου του 1964 και η πορεία που ακολούθησε για την κατάθεση ψηφίσματος προς τη Βουλή, όπου οι εκτιμήσεις για τη συμμετοχή έκαναν λόγο για 25.000 συμμετέχοντες στα ρεπορτάζ του κεντρικού Τύπου. εφ. *Έθνος*, 7.4.1964.

²⁴ Αρχείο Ορέστη Χατζηβασιλείου, κ. 6: «Ψήφισμα της πρωτομαγιάτικης συγκέντρωσης των 82 συνεργαζόμενων εργατοϋπαλληλικών οργανώσεων Αθηνών-Πειραιώς», 1.5.1963, ΑΣΚΙ.

²⁵ Άρθρο 32 και 32 του ν. 281/1914 «περί σωματείων».

κηρύχτηκε έκπτωτη²⁶. Το νέο νομοθετικό διάταγμα προέβλεπε διορισμό προσωρινής διοίκησης στις συνδικαλιστικές οργανώσεις, κατόπιν «ελεύθερης κρίσης» (κατόπιν προτάσεων των συνδικαλιστικών παρατάξεων) των πρόεδρων των Πρωτοδικών, μετά από σχετική αίτηση όσων είχαν «νόμιμο συμφέρον».

Στον περίπου ένα χρόνο που μεσολάβησε, από το νομοσχέδιο για τα επαγγελματικά σωματεία της Κυβερνήσεως της ΕΚ μέχρι και τα Ιουλιανά, διορίστηκαν, κατά σειρά, 3 προσωρινές διοικήσεις στην ΓΣΕΕ: η πρώτη αποτελούνταν από 14 μέλη της «Δημοκρατικής Συνδικαλιστικής Αλλαγής» (ΔΣΑ), της παράταξης που ήταν προσκείμενη στην κυβέρνηση της ΕΚ (είχε ιδρυθεί το 1964, αντικαθιστώντας την «Εργατοϋπαλληλική Συνδικαλιστική Οργάνωση της ΕΚ») και ακολουθούσε την πολιτική του «διμέτρου» στο συνδικαλιστικό κίνημα²⁷, 12 μέλη της παράταξης του φιλοκαθεστωτικού γραμματέα του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης, Θεοδώρου (ο οποίος είχε σχέσεις με τον υπουργό εργασίας της ΕΚ και μετέπειτα «αποστάτη», Μπακατσέλο) και 5 μέλη της παράταξης του Μακρή. Το Φεβρουάριο του 1965 διορίστηκε νέα προσωρινή διοίκηση, μετά την αποχώρηση της παράταξης Θεοδώρου από τη διοίκηση (εξαιτίας της μη υπογραφής από τα μέλη της ΔΣΑ αντικομμουνιστικού όρκου πίστεως και της προσφυγής στον Πρόεδρο των Πρωτοδικών). Η νέα προσωρινή διοίκηση είχε γραμματέα τον συνεργάτη του Μακρή, Δημητρακόπουλο και από τη ΔΣΑ διορίστηκαν 4 μέλη. Ακολούθησε νέα προσφυγή, από τις δημοκρατικές συνδικαλιστικές παρατάξεις, με την αιτιολόγηση ότι ο γραμματέας συνδεόταν με τη διοίκηση Μακρή. Έτσι διορίστηκε η τρίτη προσωρινή διοίκηση, η οποία διατήρησε τη σύνθεση της μέχρι την 19η Αυγούστου του 1965. Ήταν πλειοψηφίας ΔΣΑ, γενικός γραμματέας διορίστηκε ο κεντρώος συνδικαλιστής Νικόλαος Παπαγεωργίου, ο οποίος με δήλωση του απέκλεισε τη συνεργασία με τις ΣΕΟ «115» και το ΔΣΚ και απέφυγε να δεσμευτεί για την επανεγγραφή των διαγραμμένων σωματείων στα Εργατικά Κέντρα. Αξίζει να σημειωθεί πως οι ΣΕΟ «115» και το ΔΣΚ, στις 3 προσωρινές διοικήσεις που διορίστηκαν κατά την περίοδο της κυβερνήσεως της ΕΚ, δεν διέθεταν κανένα μέλος²⁸. Το παραπάνω στοιχεία ήταν ενδεικτικά του γεγονότος πως η σημαντική αυτή αλλαγή στο

²⁶ Κουκουλές, *Το εργατικό κίνημα και ο μύθος του Σίσυφου* (1964-1966), σ. 33-40.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 24-26.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 40-48.

συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη διάρκεια της κυβέρνησης της ΕΚ, «εν τέλει επικαθορίζεται από τους περιορισμούς της», όπως σημείωσε και ο Σεραφείμ Σεφεριάδης²⁹.

3.2.2. Οι πολιτικές απεργίες και τα αιτήματα τους κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών

Στην προηγούμενη ενότητα έγινε αναφορά στη μεταπολεμική ιστορία της ΓΣΕΕ, αλλά και στη συγκύρια που βρισκόταν το συνδικαλιστικό κίνημα όταν εκδηλώθηκε η βασιλική εκτροπή. Η βιβλιογραφία για τη μετεμφυλιακή περίοδο έχει τεκμηριώσει την κλιμάκωση από το 1962 και ύστερα των διεκδικητικών αγώνων των εργαζόμενων για εκδημοκρατισμό και δημοκρατικές ελευθερίες, αλλά και τη σύνδεση των αγώνων αυτών με διεκδικήσεις που αφορούσαν αιτήματα αναδιανομής πλούτου³⁰. Τα Ιουλιανά αποτέλεσαν την «κορύφωση» του κύκλου αγώνων της περιόδου. Η θέση αυτή τεκμηριώνεται και από τα στοιχεία για τον συνολικό αριθμό των απεργών, όπως τα κατέγραψε η ΕΔΑ³¹. Επιπλέον, τα στοιχεία για τον αριθμό των απεργών, συμπίπτουν στην αύξηση τους από το 1962 που συνεχίζεται τα έτη 1963 και 1964, με αυτά που αναφέρουν οι Φακιόλας (ο οποίος χρησιμοποίησε τα επίσημα στοιχεία του υπουργείου εργασίας) και Στεφανάτος (χρησιμοποιώντας τα στοιχεία που τηρούσε το ΚΚΕ και η ΕΔΑ).³² Η διαφορά έγκειται στους ίδιους τους αριθμούς των απεργών και στον αριθμό των απεργιών: ο Στεφανάτος καταγράφει μείωση σε απόλυτο αριθμό των απεργιών το 1965, σε σχέση με το 1964, 335 το 1964 έναντι 252 το 1965, αλλά αύξηση του αριθμού των απεργών, 531.000 το 1964 και 964.000 το 1965 (όπου πιθανότατα δεν έχουν ληφθεί υπόψιν οι αριθμοί των απεργών στην πολιτική απεργία που προκήρυξε η ΓΣΕΕ τον Ιούλιο του 1965). Ο Φακιόλας, αντίθετα, για το 1965 ανέφερε και αύξηση του αριθμού των απεργών, σε σχέση με το 1964, 164.000 το 1964 και 255.000 το 1965, αλλά και των απεργιών, 339 το 1964 και 434 το 1965. Το 1966 υπήρξε περαιτέρω άνοδος στο πλήθος των απεργιών και των απεργών, με 609 απεργίες και συνολικά 349.000 απεργούς. Κατακόρυφη αύξηση του αριθμού των απεργών το 1965 αποτυπώνει και το διάγραμμα που παραθέτει ο Κουκουλές³³. Μάλιστα, σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάζει, το 1965 ήταν το έτος για τη δεκαετία 1956-1965

²⁹ Σεραφείμ Σεφεριάδης, «Διεκδικητικό Κίνημα και Πολιτική: Ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν από τη δικτατορία (1962-1967)», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 12 (1998), σ. 5-34.

³⁰ Ενδεικτικά: Βερναρδάκης-Μαυρή, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες*, σ. 144-160· Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60*, σ. 497-502.

³¹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 341, φ. 3: «Αριθμός απεργών κατά μήνα ετών 1959-1966», ΑΣΚΙ.

³² Όπως παρατίθενται σε Βερναρδάκης-Μαυρή, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες*, σ. 147, πίνακας 31.

³³ Κουκουλές, *Το εργατικό κίνημα και ο μύθος του Σίσυφου* (1964-1966), σ. 52, Διάγραμμα 1.

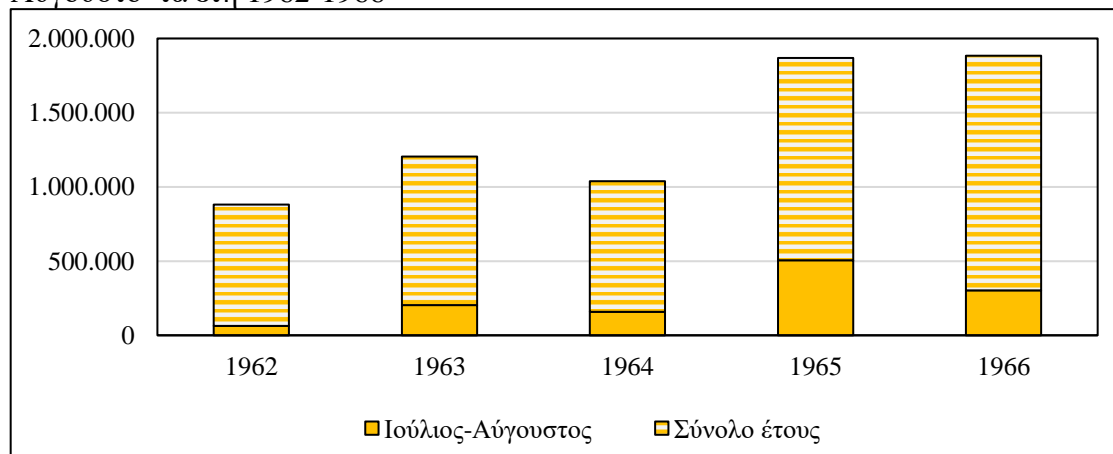
με τους περισσότερους απεργούς, περίπου 850.000 χιλιάδες στο σύνολο. Αν και οι αριθμοί των απεργών στο αρχείο της ΕΔΑ ήταν σημαντικά αυξημένοι σε σχέση με τα όσα κατέγραφε το υπουργείο και παράθεσε ο Φακιολάς, η κορύφωση του αριθμού των απεργών το 1965, σε σχέση με τα προηγούμενα έτη, συμπίπτει σε όλες τις περιπτώσεις. Η παράθεση της συνεισφοράς των μηνών Ιουλίου-Αυγούστου τα έτη 1962 έως 1966 και η σύγκριση τους, φωτίζει περαιτέρω την καθοριστική συμβολή των Ιουλιανών για την αύξηση των απεργιακών αγώνων και των απεργών το 1965.

Πίνακας 3.1. Σύγκριση του συνολικού αριθμού των απεργών κατά τους μήνες Ιούλιο-Αύγουστο τα έτη 1962-1966

Έτος	Περίοδος Ιουλίου-Αυγούστου	Σύνολο έτους
1962	63.150	818.000
1963	204.500	998.900
1964	158.200	880.700
1965	505.010	1.364.249
1966	302.880	1.580.419

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων σε Αρχείο ΕΔΑ, κ.341, φ.3. «Αριθμός απεργών κατά μήνα ετών 1959-1966», ΑΣΚΙ.

Διάγραμμα 3.1. Σύγκριση του συνολικού αριθμού των απεργών κατά τους μήνες Ιούλιο-Αύγουστο τα έτη 1962-1966

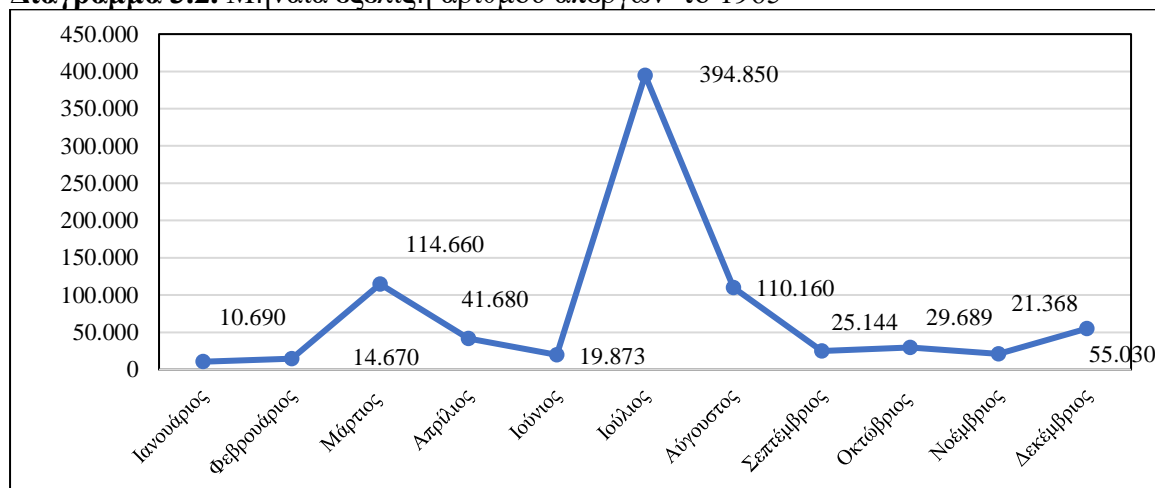
Πηγή: Πίνακας 3.1.

Πίνακας 3.2. Μηνιαίος αριθμός απεργών το 1965³⁴

Μήνας	Απεργοί
Ιανουάριος	10.690
Φεβρουάριος	14.670
Μάρτιος	114.660
Απρίλιος	41.680
Ιούνιος	19.873
Ιούλιος	394.850
Αύγουστος	110.160
Σεπτέμβριος	25.144
Οκτώβριος	29.689
Νοέμβριος	21.368
Δεκέμβριος	55.030
Σύνολο	1.364.249

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων σε Αρχείο ΕΔΑ, κ.341, φ.3: «Αριθμός απεργών κατά μήνα ετών 1959-1966», ΑΣΚΙ.

Διάγραμμα 3.2. Μηνιαία εξέλιξη αριθμού απεργών το 1965

Πηγή: Πίνακας 3.2.

Τον Αύγουστο και τον Ιούλιο του 1965, στην Ελλάδα των 8 περίπου εκατομμυρίων κατοίκων, υπήρξαν κατά προσέγγιση μισό εκατομμύριο απεργοί. Οι περίπου 400.000, όπως σημείωνε άλλο τεκμήριο της ΕΔΑ, είχαν απεργήσει «για τη Δημοκρατία»³⁵. Η κορύφωση, δηλαδή, του αριθμού των απεργών που παρατηρείται στον Πίνακα 3.1, σε σχέση με τα προηγούμενα έτη, είναι αποκλειστικά προϊόν των απεργιακών κινητοποιήσεων στο πλαίσιο των Ιουλιανών. Μάλιστα, ο Ιούλιος του 1965, ήταν ο μήνας

³⁴ Από την επεξεργασία και παράθεση των στοιχείων εξαιρέθηκε ο Μάιος, κατά τον οποίο απέργησαν 526.435 άτομα. Αν και αποτελεί τον μήνα με τον μεγαλύτερο αριθμό απεργών κατά την επταετία 1959-1966, αυτό οφείλετε πιθανότατα στον εορτασμό της εργατικής πρωτομαγιάς.

³⁵ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 341, φ. 3: «Αριθμοί απεργών κατά ομοσπονδία» 1965, ΑΣΚΙ.

κατά τα έτη 1959-1966 με τον μεγαλύτερο αριθμό απεργιών, με εξαίρεση τον μήνα Μάιο, που γιορταζόταν η εργατική πρωτομαγιά.

Τα ευρήματα αυτά ερμηνεύονται από τις πολιτικές απεργίες σε κλάδους αλλά και σε πόλεις που πραγματοποιήθηκαν κατά τα Ιουλιανά. Η παρούσα έρευνα εντόπισε από τη 15^η Ιουλίου του 1965 έως και την 24^η Σεπτεμβρίου του 1965 εννέα 24ώρες απεργίες, με πολιτικές διεκδικήσεις σε σχέση με τη σε εξέλιξη, καθοδηγούμενη από τα ανάκτορα, πολιτική και πολιτειακή εκτροπή³⁶. Από τις εννέα αυτές απεργίες, οι δύο είχαν πανελλαδικά χαρακτηριστικά (στις 27 Ιουλίου και 27 Αυγούστου), τέσσερις πραγματοποιήθηκαν σε Αθήνα και Πειραιά (20, 26, 31 Αυγούστου και 2 Σεπτεμβρίου), δύο στο Βόλο (22 Ιουλίου, 9 Σεπτεμβρίου) και μια στο Ηράκλειο (28 Ιουλίου). Τρεις ήταν πανεργατικές (22 Ιουλίου στο Βόλο, 27 Ιουλίου πανελλαδικά, 9 Σεπτεμβρίου πάλι στο Βόλο) και οι υπόλοιπες έξι ήταν κλαδικές.

Πίνακας 3.3 Καταγραφή 24ώρων πολιτικών απεργιών κατά τα Ιουλιανά

Ημερομηνία	Συνδικαλιστική οργάνωση ή φορέας	Περιοχή
22.7.1965	Σ.Ε.Ο. "115"	Βόλος
27.7.1965	(πρ. διοίκηση)ΓΣΕΕ	Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσ/νικη, Ελευσίνα, Αγρίνιο και συγκεκριμένα σωματεία σε επαρχιακές πόλεις
28.7.1965	Ομοσπονδία Επαγγελματό-Βιοτεχνών ν. Ηρακλείου	Ηράκλειο
20.8.1965	Σωματεία εργατών μετάλλου Πειραιά	Πειραιάς
25.8.1965	Βιβλιοδέτες και Τυπογράφοι Αθήνας	Αθήνα
26.8.1965	Υποδηματεργάτες Αθήνας	Αθήνα
27.8.1965	Ευρεία Δημοκρατική Συνδικαλιστική Συνεργασία Οικοδομικών και Ευλουργικών οργανώσεων	Πανελλαδικά (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη και 11 ακόμα επαρχιακές πόλεις)
31.8.1965	Σ.Ε. Χημικής Βιομηχανίας και Συνδικάτο εταιρείας Λιπασμάτων	Πειραιάς
2.9.1965	Εργάτες Τύπου	Αθήνα
9.9.1965	Σ.Ε.Ο. 115	Βόλος

Πηγές: Αποδελτίωση εφ. *Αυγή*, 15.7.1965 έως 26.9.1965· εφ. *Ελεύθερα Συνδικάτα*, 15.7.1965 έως 1.10.1965, Βιβλιοθήκη της Βουλής.

³⁶ Αποδελτίωση εφ. *Αυγή*, 15.7.1965 έως 26.9.1965· εφ. *Ελεύθερα Συνδικάτα*, 15.7.1965 έως 1.10.1965.

Την πρώτη εβδομάδα των Ιουλιανών πραγματοποιήθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της Πρωτεύουσας στάσεις εργασίας σε πλήθος χώρων δουλειάς και εργοστάσια σε ένδειξη διαμαρτυρίας για το πολιτικό πραξικόπημα³⁷. Ωστόσο, η πρώτη χρονικά 24ώρη πολιτική απεργία ήταν στο Βόλο, στις 22 Ιουλίου, με πρωτοβουλία της τοπικής συντονιστικής επιτροπής των ΣΕΟ «115» και αιτήματα την παραίτηση της κυβερνήσεως Νόβα, την επάνοδο της προηγούμενης κυβέρνησης ή την προκήρυξη εκλογών³⁸. Απέργησαν εργατικά και υπαλληλικά σωματεία, βιοτέχνες, ελεύθεροι επαγγελματίες και καταστηματάρχες στην πόλη του Βόλου και στην περιοχή της Νέας Ιωνίας. Επίσης, το πρωί της 22^{ης} Ιουλίου, πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση των σωματείων, στον κινηματογράφο Ηλύσια. Στοιχεία για τη συμμετοχή στην απεργία της 22^{ης} Ιουλίου στο Βόλο εντόπισε η παρούσα έρευνα στο αρχείο της ΕΔΑ, στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ)³⁹.

³⁷ Αναφορές υπήρξαν για στάσεις εργασίας στις 17 και 20 Ιουλίου, εφ. *Αυγή*, 18.7.1965, σ. 1 και 21.8.1965, σ. 5.

³⁸ εφ. *Αυγή*, 22.7.1965, σ. 8· εφ. *Ελεύθερα Συνδικάτα*, 1.8.1965, σ. 11.

³⁹ Η έκθεση δεν έφερε ονοματεπώνυμο ή ημερομηνία σύνταξης, ωστόσο, από τη μελέτη του προκύπτει πως ο συντάκτης της έκθεσης ήταν, πιθανά, το αρμόδιο γραφείο της ΕΔΑ του Νομού Μαγνησίας με παραλήπτη το αντίστοιχο τμήμα της Διοικούσας Επιτροπής της ΕΔΑ, με πιθανή ημερομηνία σύνταξης του εγγράφου τα μέσα Σεπτέμβρη του 1965. Στην έκθεση περιγραφόταν η προετοιμασία της απεργίας της 9 Σεπτεμβρίου 1965 αλλά και της πολιτικής γραμμής και τακτικής των δυνάμεων της ΕΔΑ στις ΣΕΟ «115» του Βόλου. Η έκθεση στην τελευταία της σελίδα περιείχε πίνακα με τη συμμετοχή στις απεργίες της 22 Ιουλίου (τυπογραφικό λάθος την αναφέρει λανθασμένα ως 22 Αυγούστου) και 9^{ης} Σεπτεμβρίου. Στην έκθεση θα υπάρξει αναφορά εκτενέστερα παρακάτω, γιατί αποτύπωνε με οξυδέρκεια τις αντινομίες μεταξύ των δυνάμεων που κινητοποιήθηκαν στα Ιουλιανά αλλά και την ανάπτυξη φυγόκεντρων δυνάμεων και την κάμψη της δυναμικής του κινήματος, στην οποία συνέβαλαν οι διαπραγματεύσεις του Γεώργιου Παπανδρέου με κέντρα του μετεμφυλιακού καθεστώτος, κατά την πρώτη εβδομάδα του Σεπτεμβρίου. Το τεκμήριο εντοπίστηκε στο Αρχείο ΕΔΑ, κ. 341, φ. 2: «Έκθεση για απεργία ΣΕΟ «115»», ΑΣΚΙ.

Πίνακας 3.4. Βόλος, απεργία 22 Ιουλίου 1965: Ποσοστά συμμετοχής άνα κλάδο και σωματείο

Κλάδος ή Σωματείο	Συμμετοχή	Κλάδος ή Σωματείο	Συμμετοχή
Οικοδόμοι	85%	Καπνεργάτες	90%
Ξυλουργοί	100%	Καπνοβιομηχανία	100%
Επικουρικοί Λιμενεργάτες	90%	Μηχανουργείο Γκλαβάνη	100%
Αρτεργάτες	90%	Μηχανουργείο Σταματόπουλου	100%
Μυλεργάτες	90%	Μικρά μηχανουργεία	80%
Υποδηματεργάτες	90%	Γερμανικό	100%
Εκδοροσφαγείς	90%	Μεταλλικές κατασκευές	80%
Λατόμοι	100%	Χαλυβουργική	80%
Αλιεργάτες	100%	Παπαγεωργίου υφαντουργεία	95%
Λογιστές	25%	Μαραγκού υφαντουργεία	90%
Εμποροϋπάλληλοι	40%	Ντόβα υφαντουργεία	100%
Αυτοκινητιστές	30%	Μικρά υφαντουργεία	75%
Μακαρονοτεχνίτες	75%	Κάδη-Γαρύφαλλου	100%

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων συμμετοχής για απεργία στον Βόλο, 22 Ιουλίου 1965 σε Αρχείο ΕΔΑ, κ. 341, φ. 2: «Εκθεση για απεργία ΣΕΟ «115»», ΑΣΚΙ.

Την ίδια μέρα, στην Αθήνα, τον Πειραιά και την Πάτρα, οικοδόμοι και τα σωματεία των Ελαιουργοσαπωναποιοών (Πειραιάς) και των Μακαροτεχνιτών (Πάτρα) προχώρησαν σε δίωρη στάση διαμαρτυρίας με αντίστοιχα αιτήματα διαμαρτυρόμενοι επίσης για τη δολοφονία του φοιτητή Σωτήρη Πέτρουλα, την προηγούμενη μέρα⁴⁰. Στις 23 Ιουλίου, την ημέρα της κηδείας του νεαρού αγωνιστή, δεκάδες σωματεία και χώροι εργασίας στην Αθήνα και τον Πειραιά προχώρησαν σε στάσεις εργασίας προς τιμήν του νεκρού, ενώ αρκετές ήταν 3ώρες, με σκοπό τη διευκόλυνση της συμμετοχής των εργαζόμενων στην κηδεία⁴¹. Επίσης, η ΓΣΕΕ, με ανακοίνωση που εξέδωσε, επέριπτε ευθύνες στην αστυνομία για το θάνατο του Σωτήρη Πέτρουλα υπογραμμίζοντας πως «τις ειρηνικές εκδηλώσεις η εσκεμμένη επέμβαση της αστυνομίας και οι προκλήσεις των αστυνομικών

⁴⁰ εφ. *Αυγή*, 23.7.1965, σ. 5· εφ. *Ημέρα* (Πάτρα), 23.7.1965, σ. 4.

⁴¹ εφ. *Αυγή*, 24.7.1965, σ. 6· 25.7.1965, σ. 12.

οργάνων δύνατε να μεταβάλλει», κατηγορώντας την κυβέρνηση Νόβα ως ηθικό αυτουργό της δολοφονίας⁴².

Στις 27 Ιουλίου το 1965 πραγματοποιήθηκε η γενική πολιτική απεργία που προκήρυξε η προσωρινή διοίκηση της ΓΣΕΕ για τις πόλεις της Αθήνας, του Πειραιά και της Ελευσίνας. Όπως ανέφερε στην ανακοίνωση της, λόγος της απεργίας ήταν:

η κατάλυση της Συνταγματικής νομιμότητος [που] στρέφεται κατά του εργαζόμενου Ελληνικού Λαού, απειλεί τις συνδικαλιστικές ελευθερίες του και έχει σκοπό την ανατροπή και την ανάσχεση των οικονομικών και κοινωνικών κατακτήσεων και της προσβολής των κεκτημένων δικαιωμάτων του [...] Αποφασίζει την κήρυξιν 24ώρου απεργίας εις Αθήνας-Πειραιά και Ελευσίνα [...] ως προειδοποίησιν προς πάντας τους υπεύθυνους και ανεύθυνους δια την απόφασιν του Ελληνικού εργαζόμενου Λαού να υπερασπιστή τα απαράγραπτα και ιερά δικαιώματα του κατά πάση επιβουλής [...] κατά των βιαστών της Λαϊκής κυριαρχίας και των υπονομευτών της γαλήνης και ομαλότητας της Χώρας⁴³.

Το ύφος στην παραπάνω ανακοίνωση ενδεχομένως να αποκρύπτει τα όρια που ήθελε να θέσει η διοίκηση της ΓΣΕΕ, όσο αφορούσε την έκταση των πολιτικών απεργιών κατά τη διάρκεια της πολιτικής εκτροπής. Στο Ηράκλειο, για παράδειγμα, η διοίκηση της ΓΣΕΕ παρενέβη για την αναστολή της απεργίας της 27^{ης} Ιουλίου που είχαν προκηρύξει τα σωματεία της πόλης⁴⁴. Ωστόσο, υπήρξαν σωματεία (τα οποία εντάσσονταν στις ΣΕΟ «115» και στην «Ευρεία Δημοκρατική Συνδικαλιστική Συνεργασία»⁴⁵) που ανέλαβαν πρωτοβουλία, πανελλαδικά, για τη διεύρυνση της εργατικής συμμετοχής στην πολιτική απεργία.

⁴² Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων (ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ.), φ. 61: ΓΣΕΕ, ανακοίνωση Γραφείου Τύπου υπ. αρ. 124, 22.7.1965.

⁴³ ΓΣΕΕ, Γραφείο Τύπου, ανακοίνωση υπ' αριθμ. 122, 21.7.1965 παρατίθεται στο Κουκουλές, *Το εργατικό κίνημα και ο μύθος του Σίσυφου* (1964-1966), σ. 46-47.

⁴⁴ «Κατόπιν τηλεφωνικής εντολής της ΓΣΕΕ η εξαγγελθείσα απεργία δια σήμερον Τρίτη 27-7-65 αναστέλλεται μέχρι νεωτέρας εντολής...» στην εφ. *Η Αλλαγή* (Ηράκλειο), 27.7.1965, σ. 1.

⁴⁵ Οι πρωτοβουλίες υπό τον τίτλο «Ευρεία Δημοκρατική Συνδικαλιστική Συνεργασία» (Αθήνων, Πειραιώς, Θεσσαλονίκης κ.ο.κ.) αποτέλεσαν προσπάθειες, κυρίως των σωματείων με αριστερή διοίκηση, με σκοπό την «ενότητα και το κοινό πρόγραμμα δράσης» για τον «τερματισμό της ανωμαλίας σε τοπικό συνδικαλιστικό κίνημα» (Αρχείο ΕΔΑ, κ. 355, φ. 1. «Ανοικτή επιστολή πρόσκλησης», ΑΣΚΙ). Στην πράξη, αποτελούσε προσπάθεια συνεργασίας και συντονισμού πρωτοβάθμιων σωματείων, κατά το υπόδειγμα των ΣΕΟ «115», για τον εκδημοκρατισμό των Εργατικών Κέντρων που υπάγονταν και βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του καθεστωτικού συνδικαλισμού, όπως τα Εργατικά Κέντρα Αθηνών, Πειραιώς, Θεσσαλονίκης. Αρχείο ΕΔΑ, κ. 355, φ. 1. «Προγραμματική διακήρυξη της «Ευρείας Συνδικαλιστική Συνεργασίας Αθηνών» προς όλους τους εργάτες και υπαλλήλους των Αθηνών». Φεβρουάριος 1965, Αθήνα, ΑΣΚΙ.

Πίνακας 3.5. Συμμετοχή κλάδων στην απεργία της 27ης Ιουλίου σε Αθήνα-Πειραιά-Ελευσίνα

Κλάδος	Συμμετοχή	Κλάδος	Συμμετοχή
Οικοδόμοι	100%	Ταξί	95%
Μετάλλου	82%	Ούλεν	80%
Σαπωνοποιίας	100%	Ε.Η.Σ.	90%
Κλωστοϋφαντουργίας	83%	ΟΤΕ	90%
Πετρελαιοεργάτες	90%	ΔΕΗ-ΠΑΠ	100%
Απορρυπαντικών	99%	Φωταέριο	85%
Λιθογράφοι	100%	Υδάτων	88%
Αμαξωμάτων	93%	Ιδ. Υπάλληλοι	65%
Μηχανουργοί	96%	Λιμενεργάτες	100%
Ψυκτικών Εφαρμογών	89%	Λογιστές	70-80%
Τσιμεντεργάτες	60%	Στούντιο Κινημ/φου	70%
Επίπλων	100%	Θέατρο	100%
Σιδηροχυτήρια	100%	Μουσικοί	80%
Εργοστάσιο Σαρίδη	100%	Βυρσοδεψία	100%
Ελληνική Υφαντουργία	95%	Παγοποιία	100%
Πειραιϊκή	80%	Μαρμαρογλύπτες	100%
Εργαστήρια & κατ/ματα Χρυσοποιΐας	80-90%	Χαλυβουργεία Αγγελόπουλου	100%
Φορτοεκφορτωτές κρέατος	100%	Κεραμοποιοί	100%
Ελκυστές	100%	Λατόμοι	95%
ΑΤΛΑΣ	100%	Εμποροϋπάλληλοι	70%
Τύπου-Χάρτου	90-100%	Ψαροϋπάλληλοι	90%
Ένδυση-Υπόδηση	85-90%	Κρεατοϋπάλληλοι	90%
Επισιτισμός	90%	Κεντρική Αγορά	100%
Καφενεία- Ζαχαροπλαστεία	80%	Χονδρική πώληση τροφίμων	70%
Κουρείς-Κομμωτές	95%	Κιβωτοποιία	90%
Ραπτεργάτες	95%	Υδραυλικοί	90-95%
Λιπασμάτων	95%	Επαγγελματοβιοτέχνες	70%
Πλαστικά	98%	Κατά Αθήνα	80-90%
Καπνοβιομηχανίες	80%	τόπους Πειραιάς	95%
Η.Ε.Μ.	100%	σύνολα Ελευσίνα	100%
Λεωφορεία	85%	Σύνολο απεργών	220.000

Πηγή: Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων(ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ.) φ.61, ΓΣΕΕ ανακοίνωση Γραφείου Τύπου υπ. αρ. 136, 27.7.1965· εφ. Αυγή, 28.7.1965, σ. 3-4.

Συνεπώς, εκτός από την Αθήνα, τον Πειραιά και την Ελευσίνα, όπου η απεργία είχε επιτυχία και, σύμφωνα με την ανακοίνωση της ΓΣΕΕ, περίπου 220.000 απέργησαν⁴⁶, στην απεργία συμμετείχαν και οι εργαζόμενοι στην πόλη της Θεσσαλονίκης, με πρωτοβουλία των σωματείων της «Ευρείας Δημοκρατικής Συνδικαλιστικής Συνεργασίας» του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης (ΕΚΘ)⁴⁷.

Πίνακας 3.6. Συμμετοχή κλάδων στην απεργία της 27ης Ιουλίου στην Θεσσαλονίκη

Κλάδος	Συμμετοχή	Κλάδος	Συμμετοχή
Εργάτες Δ. Θεσσ/νίκης	95%	Σερβιτόροι	70%
Καπνεργάτες	85%	Μάγειροι	70%
Αρτεργάτες	60%	Χύτες	98%
Οικοδόμοι	100%	Λατόμοι Ασβεστοχωρίου	100%
Μυλεργάτες	96%	Φωρτό/τές πρακτορείων	100%
Υποδηματεργάτες	100%	Επικουρικοί Λιμ/εργατες	75%
Φοντοράπτες	100%	Λατόμοι Χορτιάτη	100%
Λογιστές	20%	Εργάτες χωμα/ργικών Δ. Θεσσ/νίκης	100%
Μηχανοξυλουργοί	100%	Φαρμακοϋπάλληλοι	60%
Ελαιοχρωματιστές	100%	Κεραμοποιοί Αλλατίνη	90%
Οδηγοί Δ. Θεσσ/νίκης	96%	Κεραμοποιοί Φιλίππου	100%
Δ/κηπουροί Δ. Θεσσ/νίκης	100%	Σύνολο	35.000-50.000 50 έως 60%

Πηγή: εφ. *Μακεδονία*, 28.7.1965· εφ. *Ελεύθερα Συνδικάτα*, 1.8.1965., σ. 6-7.

Η απεργία στην Θεσσαλονίκη, παρά το γεγονός ότι δεν είχε τη στήριξη του Εργατικού Κέντρου της πόλης, είχε αξιόλογη συμμετοχή, της τάξεως του 50-60% και 35.000 έως 50.000 απεργούς, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις. Επίσης και το Αγρίνιο, με πρωτοβουλία του τοπικού Εργατικού Κέντρου, συμμετείχε στην πανεργατική απεργία. Μια σειρά από κλάδους και σωματεία⁴⁸ συμμετείχαν μεμονωμένα στην απεργία στις πόλεις της Καβάλας (με κάλεσμα των τοπικών ΣΕΟ «115»), Αμφιλοχίας, Σερρών, Λαρίσης, Φαρσάλων, Λαμίας, Ρέθυμνου, Σιατίστης, Πρεβέζης, και στην περιοχή της Χαλκιδικής. Οικοδομικά σωματεία απέργησαν επίσης σε Αλεξανδρούπολη, Γιαννιτσά, Βόλο, Κέρκυρα, Λειβαδιά, Μυτιλήνη, Χίο, Χαλκίδα, Λουτράκι, Κιλκίς, Κατερίνη, Άρτα, Γιάννενα, Κιλκίς, Κοζάνη Θήβα, Νάξο. Στη Νάξο, οι επαγγελματιοβιοτέχνες και έμποροι του Νησιού

⁴⁶ ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ., φ. 61: ΓΣΕΕ ανακοίνωση Γραφείου Τύπου υπ. αρ. 136, 27.7.1965· εφ. *Αυγή*, 28.7.1965, σ. 9-10.

⁴⁷ εφ. *Ελεύθερα Συνδικάτα*, 1.8.1965, σ. 6-7.

⁴⁸ Αναφέρονται πόλεις που απέργησαν από δύο επαγγελματικοί κλάδοι και άνω.

έκλεισαν τις επιχειρήσεις τους για δύο ώρες, σε ένδειξη συμπαράστασης στην απεργία της ΓΣΕΕ.⁴⁹ Τέλος, στην επαρχία πραγματοποιήθηκαν και 12 συγκεντρώσεις με αφορμή την απεργία της ΓΣΕΕ. Σε ψήφισμα της απεργιακής συγκέντρωσης στην πλατεία Δημαρχείου (Κοτζιά) στην Αθήνα σημειωνόταν ότι

Η πραξικοπηματική ανατροπή της νομίμου κυβερνήσεως, που πραγματοποιήθηκε από τις σκοτεινές δυνάμεις της Αυλής, της Χούντας και τους ξένους, ανοίγει τον δρόμο για την καταπάτηση των δημοκρατικών συνδικαλιστικών ελευθεριών και την καταπρόδοση της ιεράς υποθέσεως των αδελφών μας της Κύπρου [...] η αυλόδουλη κυβέρνηση προχωρεί [...] σε καίριες θέσεις του κρατικού μηχανισμού και των Σωμάτων Ασφαλείας [...] τοποθέτηση σ' αυτές γνωστών «Περικλήδων» προετοιμάζοντας έτσι την επαναφορά της δεξιάς στην εξουσία [...] αξιώνουν την άμεση παραίτηση της αυλόδουλης κυβέρνησης και τον σχηματισμό κυβερνήσεως που ανταποκρίνεται στο πνεύμα της λαϊκής ετυμηγορίας της 16^{ης} Φεβρουαρίου 1964, η οποία στηριζόμενη στις πλατειές δημοκρατικές δυνάμεις, χωρίς συμβιβασμούς και ταλαντεύσεις [...] θα προχωρήσει αποφασιστικά στην πλήρη αποκατάσταση και διεύρυνση της δημοκρατίας. Σε περίπτωση συνεχίσεως του κυβερνητικού αδιεξόδου να προκηρυχτούν και να γίνουν ελεύθερες και ανόθευτες εκλογές⁵⁰.

Μια σειρά από πιέσεις, εκβιασμούς αλλά και καταστολή αντιμετώπισαν οι απεργοί της 27^{ης} Ιουλίου. Κυβερνητική ανακοίνωση στις 26 Ιουλίου υποστήριξε ότι

η απειλούμενη δι' αυριον πανεργατική απεργία [...] αποτελεί πράξη παράνομον [...] με την ενέργεια αυτή, η οποία συνιστά εν τη ουσία επαναστατική πράξη, αποβλέπουσα εις τη διατάραξη της γαλήνης και της ομαλότητας του τόπου, η προσωρινή διοίκηση της ΓΣΕΕ καθίστατε υπόδικος εις την συνείδηση των εργατικών μαζών, αποδεικνύεται υποχείριος των υποκινητών της αναρχίας⁵¹.

Ωστόσο, η κυβέρνηση Νόβα, δεν περιορίστηκε μόνο στις υπόνοιες για ποινική δίωξη της πρ. διοίκησης της ΓΣΕΕ. Ο υπουργός εργασίας, Μπακατσέλος, υποστήριξε, σε δηλώσεις του στο ραδιόφωνο, πως οι εργοδότες είχαν το δικαίωμα να απολύσουν χωρίς αποζημίωση όσους θα έπαιρναν μέρος στην απεργία και, επίσης, προχώρησε και στην πολιτική επιστράτευση του τεχνικού προσωπικού του ΟΤΕ⁵². Στο κλίμα τρομοκρατίας συνέδραμαν και τεθωρακισμένα άρματα του Στρατού, που βγήκαν στους δρόμους την ημέρα της απεργίας στην Θεσσαλονίκη, όπως επίσης και οι στρατιωτικές φρουρές που φύλασσαν κυβερνητικά κτίρια στην Αθήνα⁵³. Οι δυνάμεις της Αστυνομίας Πόλεων και της Χωροφυλακής σε Αθήνα και Πειραιά, είχαν τεθεί σε επιφυλακή με σκοπό «την προστασία

⁴⁹ εφ. *Αυγή*, 28.7.1965, σ. 6· 29.7.1965, σ. 4· εφ. *Ελεύθερα Συνδικάτα*, 1.8.1965, σ. 11.

⁵⁰ Ψήφισμα της πανεργατικής συγκέντρωσης της πλατείας Δημαρχείου σε εφ. *Ελεύθερα Συνδικάτα*, 1.8.1965, σ. 6.

⁵¹ εφ. *Ελευθερία*, 27.7.1965, σ. 1 και 7.

⁵² εφ. *Αυγή*, 27.7.1965, σ. 1.

⁵³ εφ. *Αυγή*, 28.7.1965, σ. 6· εφ. *Αθηναϊκή*, 27.7.1965, σ. 1.

όσων ήθελαν να μεταβούν στην εργασία τους»⁵⁴. Τέλος, απειλές της χωροφυλακής και της τροχαίας, με σκοπό το άνοιγμα καταστημάτων την ημέρα της απεργίας, καταγγέλθηκαν στο Νέο Ηράκλειο⁵⁵. Στα παραπάνω προστέθηκαν συλλήψεις απεργών και συνδικαλιστικών στελεχών (49 συλλήψεις αναφέρθηκαν στο σχετικό ρεπορτάζ) στις συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά⁵⁶. Σε αυτές προστέθηκε και ο ξυλοδαρμός απεργών από τη χωροφυλακή στο Εργατικό Κέντρο Καβάλας και οι 6 συλλήψεις που ακολούθησαν⁵⁷. Τις επόμενες μέρες, μετά την απεργία, καταγγέλθηκαν απολύσεις προσωπικού (με αιτία τη συμμετοχή στην απεργία) αλλά και απεργοσπαστικές ενέργειες εργοδοτών: Στην Θεσσαλονίκη, η καπνεμπορική επιχείρηση του Γραμμένου Καραμανλή, αδερφού του πρώην πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή, απέλυσε 13 εργάτριες για τη συμμετοχή στην απεργία.⁵⁸ Στην Αθήνα καταγγέλθηκαν 23 απολύσεις εργατριών και εργατών για τη συμμετοχή στην απεργία, αλλά και απεργοσπαστικές ενέργειες των διευθύνσεων σε σειρά εργοστασίων στην πρωτεύουσα αλλά και στην Ελευσίνα⁵⁹. Στα ρεπορτάζ του κεντρώου και αριστερού τύπου («Αυγή», «Αθηναϊκή») οι ενέργειες αυτές των εργοδοτών υποστηρίχθηκε πως είχαν ενθαρρυνθεί από τις απειλές Μπακατσέλου που προηγήθηκαν.

Στις 28 Ιουλίου πραγματοποιήθηκε γενική απεργία στην πόλη του Ηρακλείου με πρωτοβουλία της «Ομοσπονδίας Επαγγελματιών-Βιοτεχνών ν. Ηρακλείου». Τα καταστήματα και οι επιχειρήσεις της πόλης του Ηρακλείου δεν λειτούργησαν, πλην τριών εστιατορίων για την εξυπηρέτηση των παραθεριστών, ελάχιστων καφενείων για την παροχή μόνο νερών στους επισκέπτες, δύο ταξί και τα υπεραστικά λεωφορεία για τα πρωινά δρομολόγια. Στην απεργία συμμετείχαν και οι επιχειρήσεις των κωμοπόλεων του Νομού (Αρκαλοχώρι, Αρχάνες, Μοίρες και Καστέλι)⁶⁰ αλλά και τα σωματεία τυπογράφων, φορτοεκφορτωτών, αρτεργατών, τσαγκάρηδων, λιμενεργατών, οικοδόμων, καρφοκιβωτοποιιών, εμποροϋπαλλήλων κ.α.⁶¹. Στην ανακοίνωση της «Ομοσπονδίας Επαγγελματιών-Βιοτεχνών ν. Ηρακλείου» υπογραμμίστηκε η καθολική συμμετοχή στην

⁵⁴ εφ. *Αθηναϊκή*, 27.7.1965, παράρτημα.

⁵⁵ εφ. *Αυγή*, 28.7.1965, σ. 3.

⁵⁶ Στο ίδιο.

⁵⁷ εφ. *Αυγή*, 28.7.1965, σ. 6.

⁵⁸ εφ. *Αθηναϊκή*, 30.7.1965, σ. 1.

⁵⁹ εφ. *Αυγή*, φ. 31.7.1965. σ. 4.

⁶⁰ εφ. *Η Αλλαγή*, 30.7.1965, σ. 1.

⁶¹ εφ. *Ελεύθερα Συνδικάτα*, 1.8.1965, σ. 11.

απεργία «κατά των παραβατών του Συντάγματος» δηλώνοντας έτοιμοι «δια τραχύτερους αγώνος κατά των καταπατηθείσων συνταγματικών ελευθεριών μας»⁶². Στην ομοσπονδία απέστειλε ευχαριστήρια επιστολή και ο παραιτηθείς πρωθυπουργός, Γεώργιος Παπανδρέου.

Η απεργία της 27^{ης} Ιουλίου παρείχε το πρόσχημα σε καθεστωτικούς συνδικαλιστικούς παράγοντες (Μακρής-Εργατικό Κέντρο Αθηνών, Θεοδώρου-Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης, Λυκιαρδόπουλος Ομοσπονδία Οικοδόμων, Δημητρακόπουλος-Ομοσπονδία Σιδηροδρομικών)⁶³ να προσφύγουν στο Πρωτοδικείο κατά της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ με την αιτιολόγηση ότι «παρέκκλινε των σκοπών της», που ήταν η διοργάνωση του συνεδρίου της ΓΣΕΕ. Παράλληλα, οι προσφεύγοντες υποστήριζαν πως με την απεργία της 27^{ης} Ιουλίου η προσωρινή διοίκηση της ΓΣΕΕ, εισήγαγε την «πολιτική» στο θεσμικό εργατικό συνδικαλισμό⁶⁴. Στις 19 Αυγούστου, μια μέρα μετά την ανάθεση της εντολής σχηματισμού κυβέρνησης στον Ηλία Τσιριμώκο, το δικαστήριο έκανε δεκτή την προσφυγή και αντικατέστησε εννέα μέλη της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ, μεταξύ αυτών και το Γενικό Γραμματέα της ΓΣΕΕ, Νίκου Παπαγεωργίου. Νέος Γ.Γ. ανέλαβε ο Ιωσήφ Γαλάτης, ο οποίος ήταν πολιτικά προσκείμενος στον κύκλο Θεοδώρου⁶⁵. Συνεπώς, μετά τη δικαστική απόφαση της 19^{ης} Αυγούστου, οι πολιτικές απεργίες ενάντια στη σε εξέλιξη βασιλικά καθοδηγούμενη πολιτική εκτροπή συνεχίστηκαν χωρίς την υποστήριξη της ηγεσίας της ΓΣΕΕ, οργανωμένες από μεμονωμένες ομοσπονδίες ή κλαδικά σωματεία.

Στις 20 του Αυγούστου σε 24ώρη απεργία κατέβηκαν οι μεταλλουργοί Πειραιά με πρωτοβουλία των «συνεργαζόμενων οργανώσεων μετάλλου»⁶⁶ με αιτήματα την εκδίωξη της κυβέρνησης Τσιριμώκου και των «νεοφασιστών» από την ΓΣΕΕ και την προκήρυξη ελεύθερων εκλογών⁶⁷. Στην απεργία αναφέρθηκε πως συμμετείχαν 15 χιλιάδες εργάτες της ευρύτερης περιοχής του Πειραιά, ενώ οι εργαζόμενοι στην Εταιρεία Λιπασμάτων, οι υαλουργοί και οι οικοδόμοι Πειραιά προχώρησαν σε στάση εργασίας μιας ώρας, ως συμπαράσταση στην απεργία των εργατών μετάλλου. Οι απεργοί, το απόγευμα της ίδιας μέρας, πραγματοποίησαν συγκέντρωση στον κινηματογράφο «Τερψιθέα», στον Πειραιά.

⁶² «Ανακοίνωση της Ομοσπονδίας Επαγγελματοβιοτεχνών Ηρακλείου», Ηράκλειο 29.7.1965 παρατίθεται σε εφ. *Αλλαγή*, 30.7.1965, σ. 1 και 4.

⁶³ εφ. *Ελευθέρα Συνδικάτα*, 15.8.1965, σ. 6.

⁶⁴ εφ. *Αθηναϊκή*, 31.7.1965, σ. 8· εφ. *Αυγή*, 31.7.1965, σ. 5.

⁶⁵ Κουκουλές, *Το συνδικαλιστικό κίνημα και ο μύθος του Σίσυφου*, σ. 48.

⁶⁶ εφ. *Αυγή*, 19.8.1965, σ. 1.

⁶⁷ εφ. *Αυγή*, 21.8.1965, σ. 8.

Στη συγκέντρωση μίλησαν, μεταξύ άλλων, και οι βουλευτές Παπασπύρου της ΕΚ και Παπαδημητρίου της ΕΔΑ. Κατόπιν, ακολούθησε πορεία ως το Πασαλιμάνι και την πλατεία Δημοτικού Θεάτρου⁶⁸. Η απεργία επιχειρήθηκε να παρεμποδιστεί από τις αστυνομικές δυνάμεις, και αναφέρθηκαν μπλόκα (στα εργοστάσια «Κούπα» και «ΕΛΣΑ»), παρουσία του «συνδικαλιστικού» της ασφάλειας σε τόπους δουλειάς αλλά και 4 συλλήψεις συνδικαλιστών⁶⁹.

Στις 25 και 26 Αυγούστου ήταν η σειρά των βιβλιοδετών και τυπογράφων (στις 25 Αυγούστου) και των υποδηματεργατών Αθήνας (στις 26 Αυγούστου) να απεργήσουν. Η απεργία των βιβλιοδετών και τυπογράφων, πραγματοποιήθηκε σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τις συλλήψεις των συνδικαλιστικών στελεχών της Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου, την καθαίρεση της διοίκησης της ΓΣΕΕ αλλά και για την καταστολή που αντιμετώπιζαν οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας. Στην απεργιακή συγκέντρωση που πραγματοποίησαν αξίωσαν την «*αποκατάσταση της συνταγματικής νομιμότητας*»⁷⁰. Για παρόμοιους λόγους πραγματοποιήθηκε την επόμενη μέρα η απεργία των Υποδηματεργατών Αθήνας. Σύμφωνα με το ρεπορτάζ των «Ελεύθερων Συνδικάτων», η απεργία πραγματοποιήθηκε σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την «*παράταση της πολιτικής κρίσης, την επαναφορά των μακρικοθεωδωρικών στην ΓΣΕΕ και τις συλλήψεις των στελεχών της Ομοσπονδίας Τύπου*». Πραγματοποιήθηκε, επίσης, απεργιακή συγκέντρωση στα γραφεία του σωματείου και μετά το τέλος των ομιλιών ακολούθησε πορεία προς το Εργατικό Κέντρο Αθήνας (ΕΚΑ), όπου και απαίτησαν την επανεγγραφή του σωματείου στη δύναμη του εργατικού κέντρου⁷¹.

Σημαντικότερη ωστόσο, από άποψη συμμετοχής αλλά και πανελλαδικής εμβέλειας, ήταν η απεργία των οικοδόμων στις 27 Αυγούστου. Η απεργία πραγματοποιήθηκε σε μια σειρά από πόλεις, μετά από κάλεσμα της «Ευρείας Δημοκρατικής Συνδικαλιστικής Συνεργασίας των Οικοδομικών και Ξυλουργικών Οργανώσεων», η οποία εκπροσωπούσε 120 χιλιάδες οικοδόμους. Τα αιτήματα της απεργίας ήταν ταυτόσημα με τα αιτήματα των υπόλοιπων πολιτικών απεργιών που είχαν λάβει χώρα από τις 20 Αυγούστου και έπειτα: Προκήρυξη ελεύθερων εκλογών, διαμαρτυρία για την αντικατάσταση των μελών της διοίκησης της ΓΣΕΕ και

⁶⁸ εφ. *Αυγή*, στο ίδιο· εφ. *Ελεύθερα Συνδικάτα*, 1.9.1965, σ. 10.

⁶⁹ Στα ίδια ρεπορτάζ.

⁷⁰ εφ. *Αυγή*, 26.8.1965, σ. 5.

⁷¹ εφ. *Ελεύθερα Συνδικάτα*, 1.9.1965, σ. 10.

απελευθέρωση των προφυλακισμένων συνδικαλιστών της Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου⁷². Μεγάλες απεργιακές συγκεντρώσεις και πορείες πραγματοποιήθηκαν σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, ενώ στην απεργία συμμετείχαν οι οικοδόμοι των πόλεων Πειραιώς, Πατρών, Βόλου, Λάρισας, Φαρσάλων, Θήβας, (με τη συμμετοχή των λατόμων και των εργατών οδοποιίας), Λειβαδιάς, Σερρών, Βέροιας, Καβάλας, Δράμας και Ελευσίνας, όπου πραγματοποιήθηκαν και συγκεντρώσεις (πλην της Δράμας που ακυρώθηκε επειδή με παρέμβαση της διοίκησης του Εργατικού Κέντρου της πόλης)⁷³. Στη Θεσσαλονίκη συνελήφθησαν και 4 συνδικαλιστές οικοδόμοι με την κατηγορία της διοργάνωσης παράνομης διαδήλωσης⁷⁴.

Πράγματι, οι οικοδόμοι, λόγω και της φύσης του επαγγέλματος: επισφαλές, εφόσον το μεροκάματο δεν ήταν εξασφαλισμένο· με μεγαλύτερο βαθμό ανεξαρτησίας σε σχέση με το εργοστασιακό περιβάλλον· και με σταθερά σημεία συγκρότησης και διάδρασης της κοινότητας, τις οικοδομικές «πιάτσες», (οι οποίες για μεγάλο μέρος των οικοδόμων αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι της εργασιακής τους ρουτίνας)⁷⁵, αποτελούσαν πρωτοπόρους (early risers) του κύκλου διαμαρτυρίας του '60⁷⁶. Ως εκ τούτου, ο κλάδος τους αποτελούσε ένα από τα προύργια της συλλογικής διεκδικητικής δράσης τη δεκαετία του '60, γεγονός που επιβεβαιώθηκε και μέσα στα Ιουλιανά⁷⁷.

Ο κύκλος των κλαδικών απεργιών με πολιτικές διεκδικήσεις, που είχε ανοίξει από την 20^η Αυγούστου συνεχίστηκε με την απεργία, στις 31^η Αυγούστου, του κλάδου εργατών χημικής βιομηχανίας Πειραιά με αιτήματα τη διενέργεια ελεύθερων εκλογών, την αποπομπή των «νεοφασιστών» από τη διοίκηση της ΓΣΕΕ και αυξήσεις σε μισθούς, ημερομίσθια και συντάξεις. Στην απεργία συμμετείχαν περίπου 1.600 εργαζόμενοι των

⁷² Για τις συλλήψεις των συνδικαλιστών της Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου στο παρόν, κεφάλαιο 4.

⁷³ εφ. *Αυγή*, 28.8.1965, σ. 1 και 4· εφ. *Ελεύθερα Συνδικάτα*, 1.9.1965, σ. 7 και 10.

⁷⁴ Περισσότερα στο κεφάλαιο 4.

⁷⁵ Οι οικοδομικές «πιάτσες» βρίσκονταν στην Αθήνα βρίσκονταν περίξ της Ομόνοιας και της πλατείας Κοτζιά. Για τις «πιάτσες» ως «ταξικές κοινότητες ανδρών» βλ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 265-278.

⁷⁶ Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60*, σ. 229-237.

⁷⁷ Για τη μελέτη της συλλογικής δράσης των οικοδόμων τη δεκαετία του '60 υπό τη σκοπιά της πολιτικής κοινωνικοποίησης τους βλ. Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι*, σ. 279-300· για μια συνοπτική επισκόπηση της δράσης των οικοδόμων κατά τα Ιουλιανά βλ. Ηλίας Στάβερης, *Οικοδόμοι. Ηρωικοί αγώνες μιας 7ετίας 1960-1967*, Παρασκήνιο, 2003, σ. 126-130.

βιομηχανιών της περιοχής⁷⁸. Επίσης στις 2^{ης} Σεπτεμβρίου έλαβαν χώρα δύο τριώρες στάσεις εργασίας, των οδηγών και εισπρακτόρων ΚΤΕΛ Αθήνας-Πειραιά, του προσωπικού «ΗΕΜ» και «ΑΣΠΑ» και των οδηγών ταξί (όπου η συμμετοχή κυμάνθηκε μεταξύ 40% έως 75%) για τους ίδιους λόγους: υπεράσπιση δημοκρατίας, απόλυση κρατούμενων συνδικαλιστών αλλά και κλαδικά αιτήματα⁷⁹. Την ίδια μέρα πραγματοποιήθηκε και η απεργία των εργατών τύπου Αθήνας. Κατά συνέπεια, στις 3 Σεπτεμβρίου δεν εκδόθηκε καμιά εφημερίδα αθηναϊκή εφημερίδα, ενώ η Ένωση Εργατών Τύπου στην ανακοίνωση της σημείωνε πως

οι λόγοι που την αναγκάζουν να προβεί εις αυτήν την ενέργεια θα εκτιμηθούν δεόντως, διότι η φωνή των Εργατών Τύπου δεν είναι δυνατών να μην ενωθεί με την φωνή όλων των άλλων εργαζόμενων, που αγωνίζονται σήμερα υπέρ της συνταγματικής και δημοκρατικής τάξεως και της επανόδου της χώρας εις τον ομαλόν πολιτικόν βίον⁸⁰.

Η πολιτική απεργία της 2^{ης} Σεπτεμβρίου ήταν η τελευταία στην Αθήνα, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών. Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου ήταν η μόνη, από αυτές των «Αποστατών», η όποια μέχρι και την λήψη ψήφου εμπιστοσύνης από τη Βουλή δεν αντιμετώπισε πολιτικές απεργίες. Η τελευταία χρονικά πολιτική απεργία που πραγματοποιήθηκε ήταν στις 9 Σεπτεμβρίου, στο Βόλο. Η περίπτωση της απεργίας της 9^{ης} Σεπτεμβρίου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της ύφεσης των συλλογικών δράσεων δημοκρατικής διαμαρτυρίας τον Σεπτέμβριο του 1965, αλλά και των αποσυσπειρωτικών τάσεων στη βάση των υποστηρικτών του εκδημοκρατισμού. Συνεπώς, η ανάλυση των τεκμηρίων της απεργίας, συμβάλλει στην κατανόηση των παραγόντων που οδήγησαν σε αυτήν την κινηματική ύφεση.

Η απεργία πραγματοποιήθηκε με κάλεσμα των ΣΕΟ «115» του Βόλου, όπως και η απεργία στις 22 Ιουλίου. Τα αιτήματα ήταν παρόμοια με αυτά των υπόλοιπων πολιτικών απεργιών που είχαν προηγηθεί: ελεύθερες εκλογές, απόλυση των συλληφθέντων συνδικαλιστών, αποπομπή των «μακρικοθεοδωρικών» από τη διοίκηση της ΓΣΕΕ⁸¹. Ο Τύπος της Αριστεράς, την επόμενη της απεργίας, παρουσίασε την απεργία ως «μεγαλειώδη

⁷⁸ Επίσης, σε μονόωρη στάση εργασίας σε ένδειξη συμπαράστασης προχώρησαν οι λεβητοποιοί της ναυπηγοεπισκευαστικής ζώνης και εργαζόμενοι στο χυτήριο «Μαρκότση» σε εφ. *Αυγή*, 1.9.1965, σ. 5.

⁷⁹ εφ. *Ελεύθερα Συνδικάτα*, 15.9.1965, σ. 6.

⁸⁰ εφ. *Αυγή*, 2.9.1965, σ. 1.

⁸¹ εφ. *Αυγή*, 5.9.1965, σ.1 και 11.

επιτυχία»⁸² και υποστήριξε ότι «νέκρωσε ο Βόλος»⁸³. Ωστόσο, η εσωτερική έκθεση για την απεργία της 9^{ης} Σεπτεμβρίου που συντάχσαν τα στελέχη της ΕΔΑ στον Βόλο, απέδιδε διαφορετική εικόνα, αναδεικνύοντας τις διαφορετικές προσεγγίσεις των πολιτικών δυνάμεων της Αριστεράς και του Κέντρου, σε σχέση με τη συνέχιση των κινητοποιήσεων αλλά και την ύφεση της αγωνιστικής διαθεσιμότητας, αναφορικά με τις πρώτες μέρες των Ιουλιανών.

Πίνακας 3.7. Βόλος, απεργία 9.9.1965: Συμμετοχή ανά κλάδο και επιχείρηση

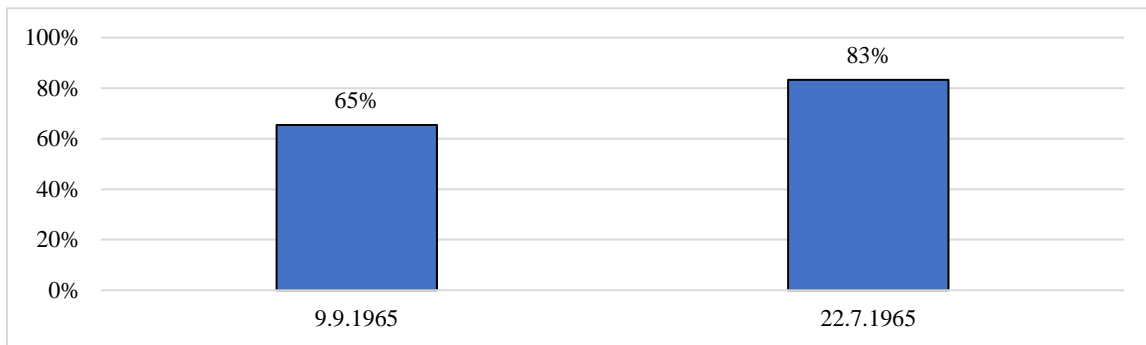
Κλάδος	Συμμετοχή	Μεταβολή σε σχέση με 22.7	Κλάδος	Συμμετοχή	Μεταβολή σε σχέση με 22.7
Οικοδόμοι	75%	-10	Καπνεργάτες	75%	-15
Ξυλουργοί	85%	-15	Καπνοβιο/νία	100%	0
Επικουρικοί Λιμενεργάτες	95%	+5	Μηχανουργείο Γκλαβάνη	50%	-50
Αρτεργάτες	80%	-10	Μηχανουργείο Σταματόπουλο υ	50%	-50
Μυλεργάτες	85%	-5	Μικρά μηχανουργεία	50%	-30
Υποδημ/τες	90%	0	Γερμανικό	80%	-20
Εκδοροσφαγείς	90%	0	Χαλυβουργική	50%	-30
Αλιεργάτες	100%	0	Παπαγεωργίου υφαντουργεία	95%	0
Λογιστές	25%	0	Μαραγκού υφαντουργεία	60%	-30
Εμποροϋπ/λοι	0%	-40	Μικρά υφαντουργεία	60%	-15
Αυτοκινητιστές	0%	-30	Κάδη- Γαρυφαλλου	60%	-40
Μακαροτεχν/τες	50%	-25			

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων από Αρχείο ΕΔΑ, κ. 341, φ.2, «Έκθεση για απεργία Σ.Ε.Ο. «115»» σε Βόλο στις 9.9.1965, ΑΣΚΙ

⁸² εφ. *Ελεύθερα Συνδικάτα*, 15.9.1965, σ. 6-7.

⁸³ εφ. *Αυγή*, 10.9.1965, σ. 1.

Διάγραμμα 3.3. Βόλος, μέσοι όροι συμμετοχής σε απεργίες 22.7 και 9.9.1965

Πηγή: Πίνακες 3.4. και 3.7.

Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 3.7 σε σύνολο 23 κλάδων, για τους οποίους υπήρξαν στοιχεία με αναφορικά με τη συμμετοχή στην απεργία, μόλις ένας κλάδος (επικουρικοί λιμενεργάτες) είχε αυξημένη συμμετοχή (5%), σε πέντε κλάδους (Μυλεργάτες, Υποδηματεργάτες, Εκδοροσφαγείς, Αλιεργάτες και Καπνοβιομηχανίες) η συμμετοχή παρέμεινε ίδια και σε δεκαεπτά κλάδους και επιχειρήσεις υπήρξε μείωση στη συμμετοχή, που κυμάνθηκε από 5 έως και 50%. Ο μέσος όρος συμμετοχής στην απεργία της 9 Σεπτεμβρίου ήταν 65%, σημαντικά μειωμένος σε σχέση με το 83% συμμετοχής στην απεργία της 22 Ιουλίου. Οι συντάκτες της έκθεσης, επιχειρώντας να ερμηνεύσουν τους λόγους της παρατηρούμενης μείωσης της συμμετοχής στην απεργία, επεσήμαναν ότι σε σχέση με την απόφαση για απεργία της 22^{ης} Ιουλίου, υπήρξαν μεγαλύτερες «ταλαντεύσεις» εντός της συντονιστική επιτροπής των τοπικών ΣΕΟ, η οποία αποφάσισε στις 3 Σεπτεμβρίου την απεργία, με 3 μέλη να μειωθούν και 1 να προτείνει στάση εργασίας. Επίσης, μετά την αποδοχή από τον Γεώργιο Παπανδρέου της πρότασης του Παναγιώτη Κανελλόπουλου (4^{ης} Σεπτεμβρίου) για εκλογές με κυβέρνηση ΕΡΕ⁸⁴, οι κεντρικοί συνδικαλιστές πρότειναν την αναστολή της. Η απεργία αντιμετώπισε τον κίνδυνο να μην πραγματοποιηθεί και εν τέλει η προετοιμασία της στηρίχθηκε σχεδόν αποκλειστικά στις δυνάμεις της Αριστεράς, δίχως να εξασφαλιστεί ευρύτερη συμπαράσταση, όπως σημείωναν οι συντάκτες της έκθεσης⁸⁵.

Στην ενότητα 2.3. περιεγράφηκε η ύφεση των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας πανελλαδικά τις τελευταίες τρεις εβδομάδες των «Ιουλιανών» και υποστηρίχθηκε πως η επιλογή του Γεωργίου Παπανδρέου να διαπραγματευτεί με καθεστωτικούς παράγοντες συνέβαλλε στην κάμψη του συνόλου των κινητοποιήσεων. Η ύφεση αυτή επηρέασε και τις πολιτικές απεργίες, με συνέπεια η κυβέρνηση Στεφανόπουλου να αντιμετωπίσει

⁸⁴ Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη Χούντα*, Τόμος Ε', Παπαζήσης, 1986, σ. 293-294.

⁸⁵ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 341, φ. 2: «Έκθεση για απεργία ΣΕΟ «115» σε Βόλο στις 9 Σεπτεμβρίου 1965», ΑΣΚΙ.

μικρότερης έκτασης διαμαρτυρίες ποσοτικά και χαμηλότερης έντασης ποιοτικά, κατά την ψήφισή της, σε σχέση με τις υπόλοιπες δύο κυβερνήσεις των «αποστατών». Η μια πλευρά των αιτιών ύφεσης των δράσεων διαμαρτυρίας μπορεί να εντοπιστεί στην αρνητική έκβαση του αιτήματος της άμεσης προκήρυξης «ελεύθερων εκλογών», μιας και δεν υπήρχε άλλος άμεσος (κοινός) στόχος πάλης, διατυπωμένος με σαφήνεια από τις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις του δημοκρατικού μπλοκ. Η άλλη πλευρά αφορούσε την αποδοχή (αλλά και την εμπλοκή σε διαδικασία διαπραγμάτευσης) της πρότασης Κανελλόπουλου: το αιτούμενο της άμεσης προκήρυξης «ελεύθερων εκλογών» θα πραγματοποιούνταν με εκλογές υπό την ευθύνη της κυβέρνησης ΕΡΕ; 4 μόλις χρόνια, μάλιστα, μετά από τις εκλογές της «βίας και νοθείας» του 1961 και την επόμενη ενός, όπως περιγραφόταν από τα δρώντα υποκείμενα, «πολιτικού πραξικοπήματος της Μοναρχίας»; Ήταν ένα ερώτημα, που ανεξαρτήτως της απάντησης του, ενείχε μια δυναμική έντονης διαίρεσης στο εσωτερικό του δημοκρατικού μπλοκ, συμβάλλοντας όχι μόνο στην καθήλωση αλλά και την αποκλιμάκωση των κινητοποιήσεων διαμαρτυρίας.

3.2.3. Τα Ιουλιανά και το συνδικαλιστικό κίνημα: κινηματικός και αντι-κινηματικός λόγος

Η πρακτική και ο λόγος του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, μπορεί να χωριστεί σε δύο περιόδους: Η πρώτη περίοδος φτάνει μέχρι και την απεργία της 27^{ης} Ιουλίου και την προσφυγή των καθεστωτικών συνδικαλιστικών στελεχών στον Πρόεδρο των Πρωτοδικών εναντίον της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ. Το διάστημα αυτό, το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα ακολουθεί και συμβάλλει στις δράσεις διαμαρτυρίας ενάντια στη βασιλική εκτροπή. Η δεύτερη περίοδος ξεκινά με την προσφυγή εναντίον της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ. Κατά το διάστημα αυτό, ο λόγος και η πρακτική του δημοκρατικού συνδικαλισμού συγκροτείται και σε ένα δεύτερο επίπεδο, που σχηματικά μπορεί να οριστεί και ως «πάλη ενάντια στις πολιτικές επιπτώσεις της βασιλικής εκτροπής στο θεσμικό εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα». Πράγματι, με την προσφυγή των καθεστωτικών συνδικαλιστικών στελεχών ενάντια στην προσωρινή διοίκηση της ΓΣΕΕ, επιχειρήθηκε η ανατροπή των (πολύ περιορισμένων) μέτρων εκδημοκρατισμού του συνδικαλιστικού κινήματος που είχαν ληφθεί από την κυβέρνηση της ΕΚ το προηγούμενο διάστημα και η επιστροφή του θεσμικού εργατικού συνδικαλισμού στο προηγούμενο, ακραιφνώς εμφυλιοπολεμικό, καθεστώς. Η προσφυγή κατά της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ το καλοκαίρι του 1965 αποτελούσε το πρώτο βήμα της μεταγραφής του βασιλικής πολιτικής εκτροπής στο

θεσμικό συνδικαλιστικό κίνημα, για την αλλαγή των πολιτικών συσχετισμένων εντός της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ. Η «Αυγή» υποστήριζε πως με την εξώθηση σε παραίτηση της κυβερνήσεως Παπανδρέου ξεκίνησαν και οι ενέργειες για την ανατροπή και της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ. Σύμφωνα με την εφημερίδα, υπήρξαν αλληπάλληλες επαφές και συσκέψεις του «αποστάτη» υπουργού Μπακατσέλου, με καθεστωτικά συνδικαλιστικά στελέχη (Μακρής, Θεοδώρου, Λυκιαρδόπουλος, Δημητρακόπουλος κ.α.) μετά από παρέμβαση και των ανακτόρων, οι οποίες οδήγησαν σε κινήσεις διαμαρτυρίας από φίλο-καθεστωτικά σωματεία «σφραγίδα», με το πρόσχημα ότι η προσωρινή διοίκηση της ΓΣΕΕ «παρέκλινε του σκοπού της»⁸⁶.

Τα όσα υποστήριζε η εφημερίδα της Αριστεράς εδράζονταν σε πραγματικά δεδομένα, μιας η επιχειρηματολογία της κυβέρνησης «Νόβα» και των καθεστωτικών συνδικαλιστών κατά της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ, ήταν ταυτόσημη. Για παράδειγμα, η κυβέρνηση Νόβα χαρακτήρισε την απεργία της 27^{ης} Ιουλίου ως «παράνομη» και πράξη «επαναστατική», η οποία διατάρασσε την ομαλότητα του «τόπου»⁸⁷. Αντίστοιχα, οι συνδικαλιστές που προσέφυγαν στον πρόεδρο Πρωτοδικών κατά της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ, επικαλέστηκαν ότι η ΓΣΕΕ παρέκκλινε του σκοπούς της, που ήταν η διοργάνωση πανεργατικού συνεδρίου και ότι εισήγαγε την «πολιτική» στο συνδικαλιστικό κίνημα. Στη σχετική αίτηση που κατέθεσε το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης, του οποίου ο Γ.Γ. Θεοδώρου είχε στενές σχέσεις με τον Μπακατσέλο⁸⁸, υποστήριζε ότι «η διοίκηση της ΓΣΕΕ ανέλαβε πρωτοβουλία πολιτικοποίησης του κινήματος προς όφελος ορισμένων κομμάτων, εκήρυξε 24ώρον απεργία με καθαρώς πολιτικά συνθήματα και επρωτοστάτησε εις τας λάβουσας χώραν τελευταίως οχλοκρατικές εκδηλώσεις»⁸⁹. Επίσης, αποκαλυπτικό της ενεργής εμπλοκής του «αποστάτη» υπουργού στην εξελίξεις στο συνδικαλιστικό κίνημα ήταν το γεγονός πως ανακοίνωσε ο ίδιος τα σωματεία και τις ομοσπονδίες που δεν θα μετείχαν στην απεργία της 27^{ης} Ιουλίου και τα οποία διαχώρισαν τη στάση τους από την «πολιτικολογούσα», σύμφωνα με τον ίδιο, προσωρινή διοίκηση της ΓΣΕΕ⁹⁰. Ανάλογες δηλώσεις και ενέργειες είχαν προηγηθεί και τις προηγούμενες μέρες: ο Μπακατσέλος, στις 22 Ιουλίου, επεσήμανε πως η προσωρινή

⁸⁶ εφ. *Αυγή*, 31.7.1965, σ. 5.

⁸⁷ εφ. *Ελευθερία*, 27.7.1965, σ. 1 και 7.

⁸⁸ Κουκουλές, *Το συνδικαλιστικό κίνημα και ο μύθος του Σίσυφου*, σ. 40-41.

⁸⁹ εφ. *Αυγή*, 4.8.1965, σ. 3.

⁹⁰ εφ. *Καθημερινή*, 27.7.1965, σ. 6.

διοίκηση της ΓΣΕΕ «της οποίας ο διορισμός συνιστάτε εις την οργάνωση του πανεργατικού συνεδρίου, πρωτοστατούσα εις τας πολιτικές περιοχομένου απεργιακάς εκδηλώσεις και πιέσεις, θέτει εαυτήν εκτός των πλαισίων της νομιμότητος, της αποστολής και των καθηκόντων της»⁹¹. Πράγματι, εντός των Ιουλιανών υπήρξε μια συντονισμένη προσπάθεια από καθεστωτικά σωματεία και ομοσπονδίες (όπως για παράδειγμα των εργατών δέρματος, της βιομηχανίας χάρτου, μισθωτών τύπου κ.α.) και εργατικά κέντρα (Αθήνας, Πειραιώς, Θεσσαλονίκης, Ζακύνθου κ.α.) ώστε να στοιχειοθετηθεί ένας κοινός, αντικινηματικός, αντι-παπανδρεϊκός και αντι-κομμουνιστικός λόγος. Υπήρξε αναπαραγωγή των γενικών αντί-κινηματικών εμφυλιοπολεμικών μοτίβων⁹²: αναφορές στις δράσεις διαμαρτυρίας ως «πεζοδρόμιο»⁹³, σε «αναρχικές» και «οχλοκρατικές» εκδηλώσεις της «στρατιωτικά οργανωμένης κομμουνιστικής μειοψηφίας» και των «διορισμένων-πρακτόρων της ΓΣΕΕ»⁹⁴. Επιπλέον, με αιχμή την καταγγελία της «εμπλοκή[ς] της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ εις πολιτικούς αγώνας», αποδοκιμαζόταν ως πολιτική πράξη η απεργία της 27^{ης} Ιουλίου και ζητούσαν την αποπομπή της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ, υπογραμμίζοντας μάλιστα πως είχε υποδειχθεί σχεδόν εξ'ολοκλήρου από τον Ανδρέα Παπανδρέου και τον Ιωάννη Αλευρά και χαρακτηρίζοντας την ΓΣΕΕ ως «πειθήνιο όργανο της ΕΔΑ»⁹⁵. Μάλιστα, στο πλαίσιο αυτής της επιχείρησης αξιοποίησης της βασιλικής εκτροπής για την ανατροπή των πολιτικών συσχετισμών στην προσωρινή διοίκηση της ΓΣΕΕ, ο Ιωσήφ Γαλάτης, (ο οποίος άνηκε στον κύκλο του Θεοδώρου⁹⁶ και ανέλαβε γενικός γραμματέας της ΓΣΕΕ μετά τον ανασχηματισμό της προσωρινής διοίκησης με τη δικαστική απόφαση της 19^{ης} Αυγούστου), παραιτήθηκε από την προσωρινή διοίκηση της ΓΣΕΕ στις 22 Ιουλίου, με δημόσιο τηλεγράφημα, καταδικάζοντας «τας πολιτικές ενέργειας της Ε.Ε. της ΓΣΕΕ»⁹⁷. Επισημαίνεται δε, πως η αντι-κινηματική δραστηριότητα των καθεστωτικών συνδικαλιστικών οργανώσεων δεν περιορίστηκε ουδόλως στις καταγγελίες, αλλά πραγματοποιήθηκαν και διαγραφές πρωτοβάθμιων

⁹¹ εφ. *Καθημερινή*, 23.7.1965, σ. 6.

⁹² Για την εμφυλιοπολεμική ανάγνωση των Ιουλιανών βλ. στο παρόν, κεφάλαιο 5.

⁹³ Ανακοίνωση της διοίκησης του Εργατικού Κέντρου Πειραιά στις 16.8.1965, δημοσιεύτηκε στην εφ. *Καθημερινή* στις 17.8.1965, σ. 1.

⁹⁴ Ανακοίνωση του Εργατοϋπαλληλικού Κέντρου Αθηνών (ΕΚΑ), του οποίου πρόεδρος ήταν ο Φώτης Μακρής, στις 13.8.1965, δημοσιεύτηκε στην εφ. *Καθημερινή*, 14.8.1965, σ. 6.

⁹⁵ εφ. *Καθημερινή*, στο ίδιο και 24.7.1965, σ. 8,

⁹⁶ Κουκουλές, *Το συνδικαλιστικό κίνημα και ο μύθος του Σίσυφου*, σ. 48.

⁹⁷ εφ. *Καθημερινή*, 23.7.1965, σ. 6.

σωματείων και κλήσεις σε απολογία για τη συμμετοχή στην απεργία της 27^{ης} Ιουλίου από τις ελεγχόμενες από φιλοκαθεστωτικούς συνδικαλιστές δευτεροβάθμιες οργανώσεις, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών⁹⁸.

Η ανάλυση της «Αυγής» επιβεβαιώθηκε και από την ανάληψη της διοίκησης της ΓΣΕΕ από τον Γαλάτη με τη δικαστική απόφαση της 19^{ης} Αυγούστου, με την οποία αντικαταστάθηκαν εννέα μέλη της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ⁹⁹, όλα της εκτελεστικής γραμματείας, με αιτιολόγηση ότι η Ε.Ε. της ΓΣΕΕ «ασχολήθηκε με αλλότρια έργα» και προκήρυξε την 24ώρη απεργία χωρίς τη σύγκλιση της ολομέλειας¹⁰⁰. Σε μια από τις πρώτες του ανακοινώσεις, ο Γαλάτης, ως Γ.Γ. της ΓΣΕΕ φρόντισε να δώσει τη νέα γραμμή (ή την επιστροφή στην παλαιά) της ανώτερης θεσμικής βαθμίδας του οργανωμένου εργατικού συνδικαλισμού, επιτιθέμενος στην Αριστερά διότι μέσω του «πεζοδρομίου και της οχλοκρατίας επιδιώκει να καταλύσει ότι η δικαστική εξουσία επέβαλλε ορθό και νόμιμο», ενώ παρείχε σαφείς διαβεβαιώσεις πως οι συνδικαλιστικές οργανώσεις θα προβαίνουν σε διεκδικήσεις για «επαγγελματικά αιτήματα και μόνο»¹⁰¹. Πράγματι, ο νέος Γ.Γ. της ΓΣΕΕ είχε ως κύρια δραστηριότητα την αποτροπή και αποθάρρυνση των πολιτικών απεργιών και την πολεμική κατά της Αριστεράς και της προηγούμενης διοίκησης της ΓΣΕΕ. Σε σύνολο δεκατριών ανακοινώσεων του γραφείου τύπου της ΓΣΕΕ σε διάστημα ενός περίπου μήνα¹⁰², οι μισές, περίπου, ήταν ανακοινώσεις για την καταδίκη απεργιών ή εκκλήσεις για τη μη συμμετοχή σε αυτές, με αντικομμουνιστική θεματολογία και με έμφαση την πολεμική στην Αριστερά, στην προηγούμενη διοίκηση της ΓΣΕΕ αλλά και την καταγγελία των κινητοποιήσεων των Ιουλιανών.

⁹⁸ Το ΕΚΑ στις 12.8.1965 διέγραψε 18 πρωτοβάθμια σωματεία από τη δύναμη του με αιτιολόγηση πως πήραν μέρος στη σύσκεψη διοικητικών συμβουλίων που είχε συγκαλέσει η ΓΣΕΕ σε εφ. *Αυγή*, 13.8.1965, σ. 8· στην Θεσσαλονίκη το ΕΚΘ στις 1.9.1965 κάλεσε σε απολογία 7 σωματεία για τη συμμετοχή τους στην απεργία της 27^{ης} Ιουλίου και σε άλλες «οχλοκρατικές εκδηλώσεις» σε εφ. *Αυγή*, 2.9.1965, σ. 4· ο Γαλάτης, ως πρόεδρος της Ομοσπονδίας Μετάλλου, διέγραψε 7 πρωτοβάθμια σωματεία, όπως δημοσίευσε η εφ. *Αθηναϊκή* στις 24.9.1965, σ. 8.

⁹⁹ Κουκουλές, *Το συνδικαλιστικό κίνημα και ο μύθος του Σίσυφου*, ό.π.

¹⁰⁰ εφ. *Αυγή*, 20.8.1965, σ. 1.

¹⁰¹ ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ., φ. 61: ΓΣΕΕ ανακοίνωση Γραφείου Τύπου υπ. αρ. 167, 27.8.1965.

¹⁰² Από τις 27 Αυγούστου του 1965 μέχρι και τις 19 Σεπτεμβρίου όπου συνήλθε η ολομέλεια της διοίκησης της ΓΣΕΕ και εξέλεξε 7 μέλη στην εκτελεστική γραμματεία, όλα προσκείμενα στην κεντρικά Δημοκρατική Συνδικαλιστική Αλλαγή, εκτός του διορισμένου γενικού γραμματέα, Γαλάτη και του οικονομικού γραμματέα, Γιάννου. Βλέπε σχετικά: εφ. *Αυγή*, 21.09.1965, σ. 1.

Ειδικότερα, στις 30 Αυγούστου του 1965, ο Γαλάτης με δηλώσεις του καθιστούσε σαφές πως «δεν θα στρέψη τη δύναμη των συνδικάτων σε πολιτικές απεργίες κα άλλες οχλοκρατικές εκδηλώσεις»¹⁰³. Στις 1^η Σεπτεμβρίου, ενόψει της απεργίας των εργατών τύπου την επομένη, η ΓΣΕΕ απεύθυνε έκκληση ώστε να μην συμμετέχουν οι εργαζόμενοι σε πολιτικές απεργίες, εφόσον η συμμετοχή σε αυτές δύναται να «βλάψει τα συμφέροντα τους»¹⁰⁴. Στις 3 Σεπτεμβρίου, με νέα ανακοίνωση, συμπλήρωνε πως η συμμετοχή σε πολιτικές απεργίες ήταν παράνομη ενώ ήταν και απαράδεκτη η συμμετοχή των συνδικάτων σε «κομματικές διενέξεις»¹⁰⁵. Στις 9 του ίδιου μήνα, σχετικά με την προκηρυχθήσα απεργία στον Βόλο την ίδια μέρα, υπογράμμισε πως ήταν προϊόν της απόφασης «κάποιων σωματείων», χωρίς τη συγκατάθεση του εργατικού κέντρου της πόλης, πως «απέτυχε παταγωδώς» και ότι η αποτυχία της απεργίας ήταν προϊόν «της νίκης των αρχών του ελεύθερου συνδικαλισμού [...] αποτυχία των κομμουνιστών να δημιουργήσουν αναταραχή για πολιτικούς σκοπούς»¹⁰⁶. Στην επόμενη ανακοίνωση, στις 11 του Σεπτεμβρίου, γινόταν αναφορά σε «ερυθρό φασισμό»¹⁰⁷, ενώ στις 23 του Σεπτεμβρίου, κατά την ψηφοφορία στη Βουλή για την ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Στεφανόπουλου, η ΓΣΕΕ καταδίκασε την προηγούμενη διοίκησης της αλλά και τις εκδηλώσεις που διατηρούσαν την «ανωμαλία και την κοινωνική αναταραχή»¹⁰⁸.

Τούτων δοθέντων, η αντικατάσταση του Γ.Γ. και ο ανασχηματισμός της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ ήταν η μετεγγραφή, στο θεσμικό εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα, της πολιτικής εκτροπής που βρισκόταν σε εξέλιξη από τις 15 Ιουλίου και ύστερα. Ο πόλος του καθεστωτικού συνδικαλισμού, ο οποίος ανέλαβε τη διοίκηση της ΓΣΕΕ με τη δικαστική απόφαση της 19^{ης} Αυγούστου, υποστήριζε πως ο εργατικός συνδικαλισμός όφειλε να μην εμπλέκεται στην πολιτική, ότι η βασιλική εκτροπή ήταν κομματική διένεξη, ενώ βασική του μέριμνα ήταν η αποτροπή της συμμετοχής των εργαζόμενων σε «πολιτικές απεργίες» και «οχλοκρατικές εκδηλώσεις», τις οποίες, μάλιστα τις θεωρούσε προϊόν σκοπιμοτήτων των «κομμουνιστών» για την «πρόκληση αναταραχής». Αντίστοιχα ο δημοκρατικός πόλος του εργατικού συνδικαλισμού, παρά τις διαφορετικές προσεγγίσεις στο εσωτερικό του (προσδιοριζόμενες σε μεγάλο βαθμό από τις

¹⁰³ ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ., φ. 61: ΓΣΕΕ ανακοίνωση Γραφείου Τύπου υπ. αρ. 169, 30.8.1965.

¹⁰⁴ ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ., φ. 61: ΓΣΕΕ ανακοίνωση Γραφείου Τύπου υπ. αρ. 171, 1.9.1965.

¹⁰⁵ ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ., φ.61: ΓΣΕΕ ανακοίνωση Γραφείου Τύπου υπ. αρ. 172, 3.9.1965.

¹⁰⁶ ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ., φ. 61: ΓΣΕΕ ανακοίνωση Γραφείου Τύπου υπ. αρ. 176, 9.9.1965.

¹⁰⁷ ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ., φ. 61: ΓΣΕΕ ανακοίνωση Γραφείου Τύπου υπ. αρ. 177, 11.9.1965.

¹⁰⁸ ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ., φ. 61: ΓΣΕΕ ανακοίνωση Γραφείου Τύπου υπ. αρ. 180, 23.9.1965.

αντίστοιχες των παρατάξεων του Κέντρου και της Αριστεράς) είχε στοιχειοθετήσει κάποιους κοινούς ερμηνευτικούς άξονες για τον ρόλο και τα καθήκοντα του εργατικού συνδικαλισμού, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών.

Η προσωρινή διοίκηση της ΓΣΕΕ, υπό την γενική γραμματεία του κεντρώου Νίκου Παπαγεωργίου, αμέσως μετά την παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου και την ορκωμοσία του Νόβα εξέδωσε ανακοίνωση με την οποία σημείωνε την «κατά παραβίαση πάγιων συνταγματικών θεσμών» διορισμό της κυβέρνησης Νόβα και υπογράμμιζε «την βούλησιν εργαζόμενων τάξεων [...] [να] υπερασπίσουν συνταγματικούς θεσμούς και [να] αποκρούσουν δια παντός νόμιμο μέσου και κάθε θυσίας πάσαν παραβίαση»¹⁰⁹. Η επίκληση του καθήκοντος υπεράσπισης του Συντάγματος αποτέλεσε ένα από τα βασικά επιχειρήματα της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ, μέχρι και τον ανασχηματισμό της. Στις 26 Ιουλίου, σε συνέντευξη τύπου προς του δημοσιογράφους, οι Παπαγεωργίου και Παπαϊωάννου (οικονομικός γραμματέας της ΓΣΕΕ) υποστήριξαν πως την απεργία της 27^{ης} Ιουλίου την επέτασσε το «εθνικό καθήκον», όπως περιγραφόταν στο άρθρο 114 του Συντάγματος, για την προστασία των «ελευθεριών των εργαζομένων», που είχαν τεθεί σε κίνδυνο με την επιβολή «ανώμαλων λύσεων» και την πραξικοπηματική αντικατάσταση της «νόμιμης» κυβέρνησης¹¹⁰. Ανάλογη ήταν και η υπερασπιστική γραμμή, κατά την εκδίκαση της αίτησης ανακλήσεως της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ. Ο Παπαγεωργίου, υποστήριξε, απαντώντας στις κατηγορίες για «πολιτικό και κομματικό υποβάθρο» της απεργίας της 27^{ης} Ιουλίου, ότι η απεργία ήταν «δικαίωμα και υποχρέωση» της ΓΣΕΕ, ώστε να εκφράσει την ανησυχία των εργαζομένων για τη διατάραξη της συνταγματικής τάξης, μιας και ο κίνδυνος για το δημοκρατικό πολίτευμα, που αυτή συνιστούσε, αποτελούσε και κίνδυνο για τις συνδικαλιστικές και πολιτικές ελευθερίες των εργαζομένων¹¹¹. Ανάλογη ήταν και η τοποθέτηση του δικηγόρου της προσωρινή διοίκησης της ΓΣΕΕ, Σακελλαρόπουλου¹¹². Παράλληλα, η προσωρινή διοίκηση της ΓΣΕΕ επεσήμανε επίσης τις σχετικές ενέργειες για την αντικατάσταση της, στις οποίες συνέδραμαν οι κυβερνήσεις των «Αποστατών» και ο υπουργός εργασίας Μπακατσέλος, τις οποίες είχε καταγγείλει σχετικά και η «Αυγή». Σε μια από τις τελευταίες της ανακοινώσεις, μετά τη γνωστοποίηση της απόφασης του Προέδρου Πρωτοδικών Γουρνά για τον ανασχηματισμό της, κατηγορούσε

¹⁰⁹ ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ., φ. 61: ΓΣΕΕ, ανακοίνωση Γραφείο Τύπου υπ. αρ. 118, 15.7.1965.

¹¹⁰ εφ. *Αυγή*, 27.7.1965, σ. 5.

¹¹¹ ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ., φ. 61: ΓΣΕΕ, ανακοίνωση Γραφείου Τύπου υπ. αρ. 147, 7.8.1965.

¹¹² εφ. *Ελευθέρα Συνδικάτα*, 15.8.1965, σ. 6.

ευθέως το κρατικό ραδιόφωνο για το ότι «εφιλοξενήθησαν μονοπωλειακώς καθ'όλον αυτό το διάστημα της πολιτικής ανωμαλίας οι ψευδολόγοι ανακοινώσεις των εμπόρων και χρεοκοπημένων του συνδικαλιστικού κινήματος»¹¹³.

Μετά την προσφυγή εναντίον της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ, στα τέλη Ιούλη του 1965, οι κινητοποιήσεις των δημοκρατικών εργατικών συνδικαλιστικών οργανώσεων, έκτος από τη συμμετοχή τους στις γενικές εκδηλώσεις των Ιουλιανών, αφορούσαν και στην υπεράσπιση της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ ενόψει της εκδίκασης της προσφυγής. Σε αυτές τις ενέργειες κεντρικός ήταν ο ρόλος των ΣΕΟ «115». Στις 6 Αυγούστου, μια μέρα πριν την έναρξη της εκδίκασης της προσφυγής, συγκεντρώσεις συμπαραστάσης στη διοίκηση της ΓΣΕΕ πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα (θέατρο «Γκλόρια») και τη Θεσσαλονίκη (θέατρο Ιλίσια και πορεία κατόπιν), με πρωτοβουλία των ΣΕΟ «115». Στην Αθήνα, μετά το τέλος της συγκέντρωσης, πραγματοποιήθηκε πορεία, με κατεύθυνση τα γραφεία της ΓΣΕΕ, στην οδό Πατησίων¹¹⁴. Επίσης, 581 σωματεία, πήραν θέση υπέρ της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ, αποστέλλοντας τηλεγραφήματα, στον Πρόεδρο των Πρωτοδικών¹¹⁵. Στις 12 Αυγούστου στην Αθήνα, στο θέατρο «Γκλόρια», όπου πραγματοποιήθηκε η συγκέντρωση των οικοδόμων με απόφαση της «Συντονιστικής Επιτροπής οικοδομικών και ξυλουργικών οργανώσεων», ένα από τα βασικά συνθήματα των συγκεντρωμένων ήταν το «έξω οι Μακρήδες»¹¹⁶. Στις 17 Αυγούστου, στη συγκέντρωση που κάλεσε η ΓΣΕΕ, η Ε.Ε των ΣΕΟ «115» σε ανακοίνωση τους σημείωνε: «διπλό το χρέος των εργαζόμενων στον Παναθηναϊκό, θα υπερασπισθούν μαζί με τις δημοκρατικές και τις συνδικαλιστικές του ελευθερίες, που απειλούνται από τους μακρικοθεοδωρικούς»¹¹⁷. Τέλος, η πάλι μεταφέρθηκε και στις δευτεροβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις: στις 12 Αυγούστου το ΕΚΑ διέγραψε 18 πρωτοβάθμιες οργανώσεις από τη δύναμη του, με πρόσχημα τη συμμετοχή τους στη σύσκεψη των διοικητικών συμβουλίων που είχε συγκαλέσει η ΓΣΕΕ¹¹⁸ και ακολούθησε συγκέντρωση έξω από το ΕΚΑ στις 19 Αυγούστου με αίτημα την επανεγγραφή των διαγραμμένων σωματείων¹¹⁹.

¹¹³ ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ., φ. 61: ΓΣΕΕ, ανακοίνωση Γραφείου Τύπου υπ. αρ. 162, 20.8.1965.

¹¹⁴ εφ. *Αυγή*, 7.8.1965, σ. 1.

¹¹⁵ εφ. *Ελευθέρα Συνδικάτα*, 15.8.1965, σ. 6-7 και 11.

¹¹⁶ Στάβερης, *Οικοδόμοι*, σ.128.

¹¹⁷ εφ. *Αυγή*, 17.8.1965, σ. 1

¹¹⁸ εφ. *Αυγή*, 13.8.1965, σ. 6.

¹¹⁹ εφ. *Αυγή*, 20.8.1965, σ. 8.

Ωστόσο, η εξέλιξη της πάλης για τον εκδημοκρατισμό του θεσμικού συνδικαλιστικού κινήματος είχε ανάλογες εκβάσεις, με αυτές του ευρύτερου κινήματος εκδημοκρατισμού μετά τα Ιουλιανά: Τον Οκτώβριο του 1965 ο Γαλάτης αιτήθηκε στον Πρόεδρο των Πρωτοδικών την αντικατάσταση 18 μελών της προσωρινής διοίκησης που ανήκαν στη ΔΣΑ, όπου και έγινε δεκτή στις 9 Νοεμβρίου του 1965, με την αντικατάσταση τους από 11 μέλη του κύκλου των Μακρή και Θεοδώρου και 7 της ΔΣΑ¹²⁰. Ενόψει του 15^{ου} Συνέδριου της ΓΣΕΕ, που πραγματοποιήθηκε στις 24-26 Ιουλίου 1966, οι φιλοκαθεστωτικοί συνδικαλιστικοί κύκλοι υπό τους Μακρή και Θεοδώρου συσπειρώθηκαν έναντι του «κομμουνιστικού κινδύνου», προχωρώντας σε συμφωνία συνεργασίας που προέβλεπε, επίσης, να προσεγγιστεί και η ΔΣΑ¹²¹. Πράγματι, μέσω της πρακτικής του αποκλεισμού των δημοκρατικών οργανώσεων και την ενεργή εμπλοκή της κυβέρνησης υπέρ του, ο Μακρής κατόρθωσε να επανεκλεγεί Γ.Γ. της ΓΣΕΕ στο 15^ο Συνέδριο, εφόσον πρώτα αποκλείστηκαν αντιπρόσωποι που εκπροσωπούσαν 94 χιλιάδες ψηφίσαντα μέλη και κατόπιν αποχώρησαν, καταγγέλλοντας το συνέδριο ως «νόθο» και «παράνομο», 205 αντιπρόσωποι (μέλη της ΔΣΑ, του ΔΣΚ και ανεξάρτητων Ομοσπονδιών και Εργατικών Κέντρων) σε σύνολο 566, που εκπροσωπούσαν 69 χιλιάδες ψηφίσαντες, έναντι των 68.5 χιλιάδων ψηφίσαντων που εκπροσωπούσαν οι φιλοκαθεστωτικοί αντιπρόσωποι¹²². Η ΓΣΕΕ υπό τον Μακρή υποδέχτηκε θετικά την κατάλυση των κοινοβουλευτικών θεσμών από το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου 1967¹²³.

Παρά τις λαθροχειρίες, τις καταχρηστικές διαγραφές και αποκλεισμούς και την ενεργή εμπλοκή της κυβέρνησης στη χειραγώγηση του θεσμικού συνδικαλισμού, κυριάρχησε η ατολμία της Αριστεράς και η απροθυμία του Κέντρου να προχωρήσουν στη συγκρότηση μιας ανεξάρτητης, και σε ρήξη με την κρατικά χειραγωγούμενη και με αντικομμουνιστική και αντιδημοκρατική ηγεσία ΓΣΕΕ, δομής τριτοβάθμιου συνδικαλισμού, που με κορμό τις οργανώσεις που είχαν συσπειρωθεί στις ΣΕΟ «115», θα αναλάμβανε την *de facto* εκπροσώπηση του εργατικού κινήματος. Εξάλλου, αυτή η

¹²⁰ Κουκουλές, *Το συνδικαλιστικό κίνημα και ο μύθος του Σίσυφου*, σ. 49

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 53-55.

¹²² «Βασικοί σταθμοί από τη διαπάλη για τον προσανατολισμό του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος. Β' ΜΕΡΟΣ: Από το 1950 έως τις μέρες μας», εφ. *Ριζοσπάστης*, 19-20.5.2018· <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=9846541>· για την έκταση των αποκλεισμών βλέπε και Κουκουλές, *Το συνδικαλιστικό κίνημα και ο μύθος του Σίσυφου*, σ. 55-64.

¹²³ Δημήτρης Λιβιεράτος, *Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ*, Προσκήνιο, 1997, σ. 121.

προοπτική, προκαλούσε μεγάλη ανησυχία στους φιλοκαθεστωτικούς συνδικαλιστές¹²⁴. Κατά συνέπεια, η διεκδικητική δυναμική των δυνάμεων του εκδημοκρατισμού στο συνδικαλιστικό κίνημα παρέμεινε εντός των ορίων της πολιτικής που επιθυμούσαν τα κόμματα της Αριστεράς και του Κέντρου.

3.2.4. Εργατικές διεκδικήσεις και το αίτημα για εκδημοκρατισμό. Η ερμηνευτική πλαισίωση κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο

Οι απεργιακές κινητοποιήσεις κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, ο λόγος και η δράση των σωματείων και οργανώσεων που συμμετείχαν στις ΣΕΟ «115» αλλά και της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ, μέχρι και την αντικατάσταση της ηγεσίας της με τη δικαστική απόφαση της 19ης Αυγούστου, αποκαλύπτουν την πεποίθηση των δημοκρατικών συνδικαλιστικών οργανώσεων, πως η πραγμάτωση των διεκδικήσεων τους ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την έκβαση του ζητήματος εκδημοκρατισμού της χώρας. Αυτή η ερμηνευτική πλαισίωση που έτεινε στην έγγραφη των εκβάσεων των επιμέρους εργατικών διεκδικήσεων στο ζήτημα του ευρύτερου εκδημοκρατισμού του πολιτικού και κοινωνικού καθεστώτος αποτέλεσε ένας από τους βασικούς άξονες στον λόγο όλων των εργατικών συνδικαλιστικών πρωτοβουλιών της Αριστεράς, από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου και καθ' όλη την προδικτατορική περίοδο.

Η πρώτη προσπάθεια ανασύνταξης των προοδευτικών εργατικών συνδικαλιστικών δυνάμεων μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο ήταν το Ενιαίο Συνδικαλιστικό Κίνημα Ελλάδος (ΕΣΚΕ). Ιδρύθηκε τον Μάιο του 1950 από την Προοδευτική Συνδικαλιστική Παράταξη, τη Δημοκρατική Αριστερή Συνδικαλιστική Παράταξη Ελλάδος, τη Συνδικαλιστική Κίνηση Αριστερών Φιλελευθέρων, τη Συνδικαλιστική Παράταξη Προοδευτικών Φιλελευθέρων, από ανεξάρτητους συνδικαλιστές ενώ συμμετείχαν και οι κομμουνιστές¹²⁵. Σύμφωνα με την απόφαση της Α' Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης του ΕΣΚΕ (10 Αυγούστου 1952) η συγκρότηση της παράταξης αποσκοπούσε στη «*βελτίωση της θέσης των*

¹²⁴ Βλέπε υπόμνημα των Μακρή, Θεοδώρου κ.α. προς την κυβέρνηση και τα εθνικόφρονα κόμματα, παρατίθεται σε Κουκουλές, *Το συνδικαλιστικό κίνημα και ο μύθος του Σίσυφου*, σ. 54.

¹²⁵ Οι πληροφορίες για την ίδρυση του ΕΣΚΕ αντλήθηκαν από το Γιώργος Κουκουλές, *Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα, 1950-1981*, πανεπιστημιακές σημειώσεις για το μάθημα «Το ελληνικό συνδικαλιστικό και συνεταιριστικό κίνημα» του τμήματος Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, σ. 10-11, Βιβλιοθήκη Παντείου Πανεπιστημίου.

εκμεταλλευομένων», την επάνοδο των συνδικάτων στον «δημοκρατικό δρόμο» και την απόσπαση «από τον έλεγχο των εργατοκάπηλων»¹²⁶.

Στις θέσεις 10 και 11 της απόφασης της Συνδιάσκεψης γινόταν σαφής και ρητή αναφορά στη συνάρτηση των εργατικών διεκδικήσεων με το δημοκρατικό ζήτημα στην Ελλάδα, αλλά και τον ρόλο και τα καθήκοντα της εργατικής τάξης σε σχέση αυτό το πλαίσιο:

Ο αγώνας της εργατοϋπαλληλικής τάξης για την επιβίωση της, για πραγματικές κοινωνικές ασφαλίσεις, για ελεύθερες και χωρίς παρεμβάσεις των εργατοκάπηλων της Γ.Σ.Ε.Ε. συλλογικές συμβάσεις [...] είναι αδιάσπαστα συνδεδεμένος με τον αγώνα για τη δημοκρατική ανάπλαση της χώρας, για την γενική αμνηστία, την εθνική ανεξαρτησία, για την ειρήνη»¹²⁷ [...] Η εργατοϋπαλληλική τάξη είναι η πρωτοπόρος δημοκρατική δύναμη της χώρας και δεν είναι δυνατό να περιορίζει το ενδιαφέρον της μόνο για τα στενά ταξικά της συμφέροντα [...] για τους λόγους αυτούς η πλατιά οργάνωση και ανάπτυξη του Ε.Σ.Κ.Ε. αποχτά σήμερα ιδιαίτερη σημασία για βοηθά και διευκολύνει όλα τα προοδευτικά δημοκρατικά στοιχεία να συνενωθούν σ' ένα κοινό μέτωπο για την αποτελεσματική καταπολέμηση των νεοφασιστικών κινήσεων και των δικτατορικών τάσεων¹²⁸.

Εργατικές διεκδικήσεις, εκδημοκρατισμός, εθνική ανεξαρτησία, στον λόγο του ΕΣΚΕ περιγράφονταν ως πεδία άμεσα συναρτόμενα. Παράλληλα, το αφήγημα των εργαζόμενων τάξεων ως «πρωτοπόρων δημοκρατικών δυνάμεων», υπογράμμιζε τον ιδιαίτερο ρόλο της ενότητας των προοδευτικών δημοκρατικών δυνάμεων στο εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα, ως την θρυαλίδα για τη συγκρότηση ενός αντίστοιχου μετώπου και στο κεντρικό πολιτικό επίπεδο.

Η παραπάνω ερμηνευτική πλαισίωση των εργατικών διεκδικήσεων ως ζητημάτων που άπτονταν του εκδημοκρατισμού υπήρχε και στους προγραμματικούς σκοπούς του ΔΣΚ, που προήλθε από την ενοποίηση του ΚΕΣ του Δημήτρη Στρατή, με το ΕΣΚΕ, τον Μάιο του 1955. Στο συμφωνητικό συνεργασίας για την ίδρυση του ΔΣΚ σημειωνόταν σε σχέση με τα πολιτικά κόμματα, ότι « [το ΔΣΚ] θα τηρήσει ανεξάρτητη στάση απέναντι των κομμάτων [...] χωρίς τούτο να σημαίνει ότι θα παραμείνει αδιάφορος και ξένη προς κάθε κίνηση που σκοπό θα έχει την αποκατάσταση της δημοκρατικής ομαλότητας και την αντιμετώπιση των κινδύνων δικτατορίας ή φασισμού»¹²⁹. Συμπληρωματική τροποποίηση

¹²⁶ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 346, φ. 1: «Απόφαση της Α' Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης του Ε.Σ.Κ.Ε. της 10-8-1952», ΑΣΚΙ.

¹²⁷ Στο ίδιο, θέση 10.

¹²⁸ Στο ίδιο, θέση 11.

¹²⁹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 347, φ. 1: «Ιδρυτικό ΔΣΚ 13-5-1955: Προγραμματικοί σκοποί για την οργάνωση του ΔΣΚ. Απόφαση της Κ.Ε. του ΔΣΚ», ΑΣΚΙ.

του συμφωνητικού συνεργασίας της 13 Μαΐου 1955 υπογράμμισε σαφέστερα τη σύνδεση εργατικών διεκδικήσεων, εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος και του ζητήματος του εκδημοκρατισμού στην προσέγγιση του ΔΣΚ. Στους προγραμματικούς σκοπούς του ΔΣΚ προστέθηκε η «απαλλαγή από την ξένη εξάρτηση» αλλά και η «αποκατάσταση των συνδικαλιστικών και γενικότερων δημοκρατικών δικαιωμάτων». Για τη στάση που θα τηρούσε το ΔΣΚ απέναντι στα πολιτικά κόμματα προστέθηκε η διευκρίνιση πως «το ΔΣΚ επιδιώκοντας την αποκατάσταση της δημοκρατικής ομαλότητας [...] θα τηρήσει ανάλογη στάση απέναντι σε κόμματα υποστηρίζοντας εκείνα που θα υιοθετούν της διεκδικήσεις της εργατικής τάξης και θα αγωνίζονται με συνέπεια για την ικανοποίησή τους»¹³⁰. Ακόμα σαφέστερη ήταν αποτύπωση της σχέσης μεταξύ εργατικών διεκδικήσεων, εκδημοκρατισμού του συνδικαλιστικού κινήματος και δημοκρατίας (αλλά και των προσδοκιών που δημιούργησε η κυβέρνηση της ΕΚ σε σχέση με τα παραπάνω) στα κεντρικά κείμενα των ΣΕΟ «115». Στην προγραμματική διακήρυξη των ΣΕΟ υπογραμμίζοταν πως στόχος της πρωτοβουλίας ήταν:

να αποκατασταθεί στην πατρίδα μας η αληθινή δημοκρατία [...] να ληφθούν αποτελεσματικά μέτρα δια να εκλείψει ο κίνδυνος του φασισμού [...] δια την εκκαθάρισή του κρατικού μηχανισμού από τα φασιστικά στοιχεία και δια της συσπειρώσεως του λαού εις τας δημοκρατικές αντιφασιστικές οργανώσεις [...] προμάχουσα εις την πάλην δια την ειρήνη και τη δημοκρατική ομαλότητα η εργατική τάξις ασκεί ένα απαραίτητο δημοκρατικό της δικαίωμα και ταυτοχρόνως εξασφαλίζει δια τον εαυτό της και δι' ολόκληρόν τον λαόν, τας γενικάς συνθήκας, εντός των οποίων και μόνον είναι δυνατή και πραγματοποιήσιμος η οικονομική ανάπτυξη της χώρας μας, η ουσιώδης βελτίωση των συνθηκών εργασίας και ζωής των εργαζομένων, η κοινωνική και πολιτιστική πρόοδος¹³¹.

Πράγματι, στον λόγο των ΣΕΟ «115», όπως στο κείμενο που παρατέθηκε, καταβαλλόταν προσπάθεια για τη γεφύρωση του γενικού αιτήματος του εκδημοκρατισμού με τις επιμέρους εργατικές διεκδικήσεις. Αυτή η διάσταση, βέβαια, αποτελούσε κεντρικό στοιχείο των αριστερών πρωτοβουλιών που είχαν προηγηθεί στον χώρο του εργατικού συνδικαλισμού. Ωστόσο, στην περίπτωση των ΣΕΟ «115», η γεφύρωση του αιτήματος του εκδημοκρατισμού με τις εργατικές διεκδικήσεις που επιχειρούσαν, συνομιλούσε, επιπλέον με τον προγραμματικό λόγο όχι μόνο της Αριστεράς αλλά και του Κέντρου, όπως στοιχειοθετήθηκε από την ΕΚ κατά τη διάρκεια του «Ανένδοτου» (1961-1963). Όπως υποστήριζε ο αρχηγός της ΕΚ, Γεώργιος Παπανδρέου, στους λόγους του στις

¹³⁰ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 347, φ. 1: «Απόφασις της Κ.Ε. του ΔΣΚ για τους προγραμματικούς σκοπούς και την οργάνωση του ΔΣΚ» (τροποποίηση - συμπλήρωση συμφωνητικού συνεργασίας της 13-5-1955), ΑΣΚΙ.

¹³¹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 352.2, φ. 1: «Συνεργαζόμενοι Εργατικά και Υπαλληλικά Συνδικαλιστικά Οργανώσεις (Σ.Ε.Υ.Σ.Ο.). Προγραμματική διακήρυξη (σχέδιο)», ΑΣΚΙ

συγκεντρώσεις του «ανένδοτου» η «*αποκατάσταση του δημοκρατικού πολιτεύματος*» που διακήρυττε, δεν θα περιοριζόταν μόνο στο επίπεδο της πολιτικής, αλλά θα επεκτεινόταν και στη σφαίρα της οικονομίας. Συναφής με αυτήν τη διακήρυξη, ήταν η κριτική που ασκούσε στην κυβέρνηση της ΕΡΕ ο Παπανδρέου, όχι μόνο για το γεγονός πως ήταν «*παράνομη*» έχοντας παραβιάσει το δημοκρατικό πολίτευμα με τις εκλογές «*βίας και νοθείας*» και είχε οικοδομήσει ένα «*κομματικό*», αντιδημοκρατικό και αυταρχικό κράτος. Η ΕΡΕ επιπλέον, σύμφωνα με τα όσα υποστήριζε ο αρχηγός της ΕΚ, ακολουθούσε κοινωνική και οικονομική πολιτική που ευνοούσε τους λίγους, «*εξυπηρετώντας την ολιγαρχία*», με δημόσιες επενδύσεις που ήταν αντιπαραγωγικές και αφορούσαν τις «*πελατειακές εξυπηρετήσεις*» του «*κομματικού κράτους*». Η κριτική στις πολιτικές της ΕΡΕ εστίαζε στις χαμηλές πιστώσεις για την παιδεία, τη μη στήριξη των αγροτών, την άνιση κατανομή του εισοδήματος εις βάρος των εργαζόμενων και την ανυπαρξία κράτους δικαίου και πρόνοιας¹³².

Στους αντίποδες αυτής της πολιτικής, ο Γεώργιος Παπανδρέου υποσχόταν πως η κυβέρνηση της ΕΚ, μέσω του οικονομικού και κοινωνικού της προγράμματος, θα προχωρούσε σε δικαιότερη αναδιανομή του εθνικού εισοδήματος, παροχή δωρεάν παιδείας, με ενίσχυση των φτωχών σπουδαστών, πολύπλευρη στήριξη των αγροτών και έμφαση στη λαϊκή πρόνοια, κυρίως στην υγεία και τη στέγαση και, τέλος, σε αναμόρφωση της κρατικής διοίκησης, με πάταξη της γραφειοκρατίας, βελτίωση του επιπέδου των κρατικών λειτουργιών, κατοχύρωση της ανεξαρτησίας τους από τις κυβερνήσεις και βελτίωση των αμοιβών τους. Όπως προκύπτει, στον λόγο του Παπανδρέου την περίοδο του «Ανένδοτου», επιχειρούταν μια πολύ-επίπεδη ερμηνευτική πλαισίωση της έννοιας «δημοκρατία», η οποία συνέδεε τα αιτήματα για τις πολιτικές ελευθερίες και τα δημοκρατικά δικαιώματα με την αναδιανομή του πλούτου, τον εκσυγχρονισμό του κράτους και την οικοδόμηση θεσμών πρόνοιας. Ή αλλιώς, χρησιμοποιώντας τις έννοιες και την ορολογία των δρώντων υποκειμένων της εποχής, ήταν η προσπάθεια για την «*εθνική αναγέννηση*» που θα στηριζόταν στην «*Δικαιοσύνη, την Αρετή και την Ελευθερία*» και θα οδηγούσε στην «*Αληθινή Δημοκρατία*»¹³³. Στις προγραμματικές διακηρύξεις της

¹³² Λόγοι Γεωργίου Παπανδρέου στις συγκεντρώσεις του «ανένδοτου» σε Ηράκλειο, 18.7.1962· Θεσσαλονίκη, 27.5.1962· Πάτρα, 1.7.1962· Αθήνα, 22.11.1962. Τα κείμενα των ομιλιών όπως δημοσιεύτηκαν σε εφ. *Ελευθερία*, 20.3.1962, σ. 3· 31.7.1962, σ. 3· 23.11.1962, σ. 1 και 7-8· εφ. *Μακεδονία*, 29.5.1962, σ. 7· εισήγηση Γεωργίου Παπανδρέου στην πρόταση μομφής της ΕΚ για την κυβέρνηση της ΕΡΕ σε εφ. *Ελευθερία*, 18.5.1962, σ. 1 και 7-8.

¹³³ Στα ίδια κείμενα.

κυβέρνησης της ΕΚ οι υποσχέσεις σε σχέση με τα εργατικά ζητήματα συγκεκριμενοποιήθηκαν περαιτέρω: «*αποκατάσταση της υγείας του συνδικαλιστικού κινήματος*», ελεύθερες διαπραγματεύσεις μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών, επέκταση των εργατικών δικαιωμάτων με μέτρα όπως η θέσπιση αδειών μετ' αποδοχών, ενιαίος κώδικας εργασίας αλλά και μέτρα κοινωνικής πρόνοιας: προγράμματα λαϊκής στέγης, υγείας, επέκταση και αύξηση των συντάξεων, μείωση της φορολογίας των φυσικών προσώπων, ανάληψη πρωτοβουλιών για τη μείωση της μετανάστευσης στο εξωτερικό¹³⁴.

Η συνάφεια ανάμεσα στον λόγο (συχνές ήταν οι αναφορές στα κείμενα των ΣΕΟ «115» στην «*αληθινή δημοκρατία*» και την «*κυριαρχία της ολιγαρχίας*») αλλά και η σύμπτωση των διεκδικήσεων των ΣΕΟ «115» (αυξήσεις σε μισθούς, συντάξεις, εργατικά δικαιώματα, αποκατάσταση δημοκρατίας σε ΓΣΕΕ, ανεξαρτησία του συνδικαλισμού από την κυβέρνηση, συνδικαλιστικές ελευθερίες και κατάργηση των εκτοπίσεων για τη συνδικαλιστική δράση¹³⁵) και των υποσχέσεων της ΕΚ, συγκροτούσε τη σχέση διαμέσου της οποίας εκδημοκρατισμός, εργατικές διεκδικήσεις και η προοπτική κυβέρνηση της ΕΚ, επικοινωνούσαν. Οι νίκες της ΕΚ στις βουλευτικές εκλογές του 1963 και 1964 εκλήφθηκαν ως νίκες των δημοκρατικών δυνάμεων, στην οποία οι εργαζόμενοι «*συνέβαλαν τα μέγιστα*» και ενίσχυσαν τις προσδοκίες των οργανώσεων των ΣΕΟ «115»¹³⁶. Επιπλέον, έλαβαν χώρα αρκετές συναντήσεις και ανταλλάχθηκαν επιστολές με κυβερνητικά στελέχη της ΕΚ αλλά και τον ίδιο τον Γεώργιο Παπανδρέου¹³⁷. Παραμονές, μάλιστα, των εκλογών του Φλεβάρη του 1964 οι ΣΕΟ «115» πραγματοποίησαν συγκέντρωση για να καταγγείλουν την ΕΡΕ και την προεκλογική ρητορική της, η οποία είχε ως αιχμή τον κίνδυνο αποσταθεροποίησης της δραχμής, λόγω πληθωριστικών πιέσεων εξαιτίας της κοινωνικής πολιτικής που είχε

¹³⁴ «Οι προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησεως της Ε.Κ.» παρατίθεται στο Παύλος Πετρίδης, Γιώργος Αναστασιάδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου, ο πολιτικός λόγος. Απάνθισμα*, Πνευματικό Ίδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου- University Studio Press, 1995, σ. 470-506

¹³⁵ Αρχείο Ορέστη Χατζηβασιλείου, κ. 6: «Ψήφισμα της πρωτομαγιάτικης συγκέντρωσης των 82 συνεργαζόμενων εργατοϋπαλληλικών οργανώσεων Αθηνών-Πειραιώς», 1.5.1963, ΑΣΚΙ.

¹³⁶ Αρχείο Ορέστη Χατζηβασιλείου, κ. 6: Ανακοίνωση της Ε.Ε. των ΣΕΟ «115», χ.χ (πιθανότατα μετά τις εκλογές Νοέμβρη του 1963), ΑΣΚΙ.

¹³⁷ Αρχείο Ορέστη Χατζηβασιλείου, κ. 6: ανακοινώσεις της Ε.Ε. των ΣΕΟ «115»: «Συνάντηση Γεωργίου Παπανδρέου και επίδοση συγχαρητηρίων για την επιτυχία του «ανένδοτου», 15.11.1963· «Υπόμνημα προς Πρόεδρο κυβέρνησης, υπουργό συντονισμού & υπουργό εργασίας», 21.11.1963, ΑΣΚΙ.

ακολουθήσει η κυβέρνηση της ΕΚ κατά τη διάρκεια των 50 ημερών που έμεινε στην κυβέρνηση, μετά τις εκλογές του Νοέμβρη του 1963¹³⁸.

Μετά τις εκλογές του Φεβρουαρίου του 1964, οι ΣΕΟ «115» ανέλαβαν δράση, με σκοπό την άσκηση πίεσης προς την κυβέρνηση και στο υπουργείο εργασίας (οι ΣΕΟ «115» είχαν ανοιχτή αντιπαλότητα με τον υπουργό εργασίας Μπακατσέλο) με σκοπό να προχωρήσει σε μέτρα για την προώθηση του εκδημοκρατισμού στο εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα, βάσει των υποσχέσεων της το προηγούμενο διάστημα. Ωστόσο, η δραστηριότητα των ΣΕΟ «115» κατά την περίοδο διακυβέρνησης της ΕΚ δεν ενείχε αντικυβερνητική διάσταση. Κύρια αιχμή των αιτημάτων τους αποτελούσε ο εκδημοκρατισμός της ΓΣΕΕ, με τη σύγκλιση ενός «*δημοκρατικού, ενωτικού, πανεργατικού συνεδρίου*», όπως κωδικοποιούταν στον λόγο τους. Από την κυβέρνηση της ΕΚ διεκδικούσαν να σταματήσει η κρατική χρηματοδότηση της ΓΣΕΕ, η οποία συντηρούσε το φιλοκαθεστωτικό εργατικό συνδικαλισμό, τη διάλυση του «*συνδικαλιστικού*» της ασφάλειας, την επαναφορά της αναλογικής εκλογικής στις συνδικαλιστικές οργανώσεις και την ακύρωση των εκτοπίσεων των συνδικαλιστών. Επίσης, σε σχέση με τις διεκδικήσεις για την αναδιανομή του εισοδήματος, τα αιτήματα αφορούσαν την κατοχύρωση και την εκ νέου επέκταση των κατακτήσεων των πρώτων μηνών διακυβέρνησης της ΕΚ: μείωση ορίων, ηλικίας συνταξιοδότησης, διεύρυνση βαρέων και ανθυγιεινών ενσήμων, 7ώρο και κλαδική ασφάλιση¹³⁹.

Συνεπώς, τεκμηριώνεται πως για το δημοκρατικό εργατικό συνδικαλιστικό, η πάλι για τις εργατικές διεκδικήσεις συνδεόταν σαφώς με το αίτημα του εκδημοκρατισμού. Μια σχέση που είχε πλαισιωθεί «γεφυρωθεί» ερμηνευτικά, όχι μόνο από τη δραστηριότητα των ΣΕΟ «115» και των σωματείων που συμμετείχαν στην πρωτοβουλία (και έπαιξαν κομβικό ρόλο στο κύμα των πολιτικών απεργιών κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών) αλλά και στις πρωτοβουλίες της ελληνικής Αριστεράς που προηγήθηκαν των ΣΕΟ «115», στον χώρο του εργατικού συνδικαλισμού, από την επομένη του Εμφυλίου Πολέμου. Η ερμηνευτική αυτή πλαισίωση ηγεμόνευσε ως αφήγημα στον -πέραν των καθεστωτικών ορίων- εργατικό συνδικαλισμό. Ενδεικτικό το γεγονός πως ακόμα και συνδικαλιστικές πρωτοβουλίες στον χώρο του Κέντρου, που ήταν δέσμιες της πολιτικής τακτικής του «*διμέτρωπου*» και είχαν σχέσεις με πτέρυγες του φιλοκαθεστωτικού συνδικαλισμού, όπως η Δημοκρατική

¹³⁸ Αρχείο Ορέστη Χατζηβασιλείου, κ. 6: «Ανακοίνωση της Ε.Ε. των ΣΕΟ «115», 2.2.1964, ΑΣΚΙ.

¹³⁹ Αρχείο Ορέστη Χατζηβασιλείου, κ. 6: ΣΕΟ «115»: Ψηφίσματα πανεργατικών συγκεντρώσεων στις 2.2.1964 και στις 6.4.1964), ΑΣΚΙ.

Συνδικαλιστική Αλλαγή¹⁴⁰ (στην όποια άνηκε η προσωρινή διοίκηση της ΓΣΕΕ) αποδέχονταν ότι:

επιβεβλημένη καθίσταται και η αποκατάσταση της συνδικαλιστικής δημοκρατίας ως του βασικότερου γνωρίσματος της αληθούς δημοκρατίας [...] το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα να αποτελέσει την κοινωνική δύναμη ήτις θα οδηγήσει την εργατοϋπαλληλική τάξη εις τους αγώνας [...] και την θεμελίωση εν τη χώρα μας οικονομικής και κοινωνικής δημοκρατίας, βασικής προϋπόθεσης δια την ανάπτυξη της οικονομίας και της ευημερίας του ελληνικού λαού¹⁴¹.

Συνοψίζοντας, οι ερμηνευτικές πλαισιώσεις των διεκδικήσεων των αριστερών συνδικαλιστικών οργανώσεων έτειναν στην γεφύρωση τους¹⁴² με το αίτημα του εκδημοκρατισμού. Ακολούθως, ο προγραμματικός λόγος της ΕΚ με τον «ανένδοτο» παρείχε «πιστοποίηση»¹⁴³ στις διεκδικήσεις και τα υποκείμενα του δημοκρατικού εργατικού συνδικαλισμού. Συνεπώς, η προοπτική πτώσης της ΕΡΕ και ανάληψη της κυβέρνησης από την ΕΚ αποδόθηκε ως «πολιτική ευκαιρία» και, επίσης, η εξώθηση σε παραίτηση της κυβέρνησης και η βασιλική εκτροπή ως «πολιτική απειλή»¹⁴⁴, στοιχεία που ερμηνεύουν την έκταση της εργατικής κινητοποίησης και των απεργιών με πολιτικά αιτήματα κατά τα Ιουλιανά.

¹⁴⁰ Κουκουλές, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα, 1950-1981*, σ. 18-19.

¹⁴¹ Αρχείο ΕΔΑ, κ.356, φ.1: «Διακήρυξη της 21.3.1964» (κάλεσμα για την ίδρυση της ΔΣΑ), ΑΣΚΙ.

¹⁴² Ο Snow και οι συνεργάτες του προσδιόρισαν τη διαδικασία της γεφύρωσης πλαισίων (*frame bridging*) ως τη «*συσχέτιση δύο ή περισσότερων ιδεολογικά συμβατών μα δομικά ασύνδετων πλαισίων σε σχέση με ένα συγκεκριμένο ζήτημα ή πρόβλημα*» σε Snow, Rochford, Worden και Benford, «*Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation*».

¹⁴³ Η πιστοποίηση προσδιορίστηκε από του McAdam, Tarrow και Tilly ως ο μηχανισμός που εμπεριέχει την επικύρωση των δρώντων υποκειμένων, των δράσεων και των διεκδικήσεων τους από μια εξωτερική, προς το κίνημα, φορέα κύρους ή αρχή σε McAdam, Tarrow, Tilly, *Dynamics of Contention*, σ. 121-122.

¹⁴⁴ Οι McAdam, Tarrow, Tilly επιχειρώντας να εισάγουν μια δυναμικότερη και πιο σχεσιακή προσέγγιση της έννοιας της «*δομής πολιτική ευκαιριών*», ως παράγοντα τροφοδότησης της κοινωνικής κινητοποίησης, εισηγήθηκαν την «*απόδοση ευκαιριών και κινδύνων*» (attribution of opportunity and threat) όπου:

αντί να θεωρούμε τις «ευκαιρίες και απειλές» ως αντικειμενικούς δομικούς παράγοντες τις θεωρούμε ως υποκείμενες στην απόδοση. Καμία ευκαιρία, όσο και αν είναι αντικειμενικά ανοιχτή, δεν προκαλεί κινητοποίηση εκτός και αν είναι (α) ορατή σε δυνητικούς διεκδικητές και (β) εκλαμβάνεται ως ευκαιρία. Το ίδιο συμβαίνει και με τις απειλές [...] Η απόδοση των ευκαιριών και των κινδύνων είναι ένας μηχανισμός ενεργοποίησης εν μέρει υπεύθυνος για την κινητοποίηση προηγούμενως αδρανών πληθυσμών.

Στο ίδιο, σ. 43.

3.3: Φοιτητικό κίνημα: Διεκδικήσεις και εκδημοκρατισμός

Ανακοίνωση

Η Ε.Φ.Ε.Ε. πιστός συνεχιστής της ιστορικής αγωνιστικής φοιτητικής παράδοσης τούτη την κρίσιμη ώρα για την Ελλάδα και τη δημοκρατία απευθυνόμενη στην Ελληνική νεολαία, την τιμημένη γενιά του 114

Διακηρύσσει

την ακλόνητη και αδιατάρακτη πίστη στη δημοκρατία και την απόφαση να αγωνιστεί ανελέητα και μαχητικά για την ουσιαστική και καθολική της εδραίωση

Κηρύσσει

την εθνική αντίσταση ενάντια στους ύποπτους κύκλους της ανωμαλίας και τους ύπουλους προδότες της δημοκρατίας που βυσοδομούν ενάντια στη λαϊκή θέληση, ενάντια στην ελληνική αντιμετώπιση των μεγάλων εθνικών προβλημάτων, την ησυχία και την πρόοδο του λαού

Καλεί

σε πάνδημη συγκέντρωση τους φοιτητές της Αθήνας σήμερα Παρασκευή 16/7/65 και ώρα 8 μ.μ. στον ιστορικό χώρο των προπυλαίων.

Πηγή: Αρχείο Περικλή Πάγκαλου: ΕΦΕΕ, ανακοίνωση της 16 Ιουλίου 1965, ΕΛΙΑ.

3.3.1. Εισαγωγή

Η νεολαία, ως κοινωνική κατηγορία, αποτέλεσε σημαντική συνιστώσα στις κινητοποιήσεις των Ιουλιανών. Η συμβολή του νεανικού στοιχείου στις δράσεις διαμαρτυρίας των Ιουλιανών αποτυπώνεται και από την ταυτότητα των φορέων που οργάνωσαν τις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, όπως αναλύθηκε στο κεφάλαιο 2. Οι δεκάδες συγκεντρώσεις με κάλεσμα νεανικών οργανώσεων (φοιτητικοί σύλλογοι, άλλες νεανικές οργανώσεις και οι νεολαίες των κομμάτων της Αριστεράς και Κέντρου) αποτέλεσαν ένα μεγάλο τμήμα του συνόλου των συγκεντρώσεων. Στην Ελλάδα το ακαδημαϊκό έτος 1964–1965 υπήρχαν περισσότεροι από 53 χιλιάδες φοιτητές με τους σχεδόν 16 χιλιάδες να φοιτούν στο πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ¹⁴⁵. Οι φοιτητικοί σύλλογοι (ΕΦΕΕ, τοπικοί φοιτητικοί σύλλογοι κ.α.) αποτέλεσαν τους οργανωτικούς φορείς των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας περισσότερο στο κέντρο της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης και λιγότερο στις υπόλοιπες περιοχές, όπου η ΔΝΛ και η ΕΔΗΝ αποτέλεσαν τους κύριους φορείς των νεανικών συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας. Τα νεανικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής διαμαρτυρίας των Ιουλιανών ενισχύεται και από τα στοιχεία για το κοινωνικό προφίλ των συμμετεχόντων στις διαδηλώσεις σε ανοιχτό χώρο, που παρατίθενται στο κεφάλαιο 4.

¹⁴⁵ Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1968*, Αθήναι, 1969, σ. 95, Πίνακας ν.11.

Πράγματι, οι αγώνες και οι διεκδικήσεις του κινήματος των φοιτητών αποτέλεσαν το βασικότερο πεδίο τη μετεμφυλιακή περίοδο που αναπτύχθηκε και πολιτικοποιήθηκε η νεανική συλλογική δράση, με διεκδικήσεις που συνέβαλαν, σύμφωνα με το Νίκο Σερντεδάκι, στην «διαμόρφωση συνεκτικών σχημάτων (*frames*) με αιχμή το αίτημα για εκδημοκρατισμό»¹⁴⁶. Στις επόμενες υπό-ενότητες επιχειρείται η συνοπτική παρουσίαση των συλλογικών δράσεων και διεκδικήσεων του φοιτητικού κινήματος αλλά και του λόγου του κατά την περίοδο 1950-1965. Απώτερος σκοπός είναι η διερεύνηση των διεργασιών και των συλλογικών δράσεων στον χώρο των φοιτητών μετεμφυλιακά, μέσω των οποίων παρήχθησαν διεκδικήσεις, δημιουργήθηκαν ή «οικειοποιήθηκαν» υπάρχοντες οργανωτικούς φορείς, χρησιμοποιώντας τους ως «οχήματα» κινητοποίησης και συνέβαλαν καθοριστικά στη γεφύρωση των φοιτητικών διεκδικήσεων με το αίτημα του εκδημοκρατισμού, έτσι ώστε η συμμετοχή της ΕΦΕΕ αλλά και των «εθνοτοπικών» (φοιτητικοί σύλλογοι συγκροτημένοι με κριτήριο τον τόπο καταγωγής των φοιτητριών-ων) φοιτητικών συλλόγων στις κινητοποιήσεις των Ιουλιανών να αποτελέσει σημαντική συνιστώσα των δράσεων διαμαρτυρίας.

3.3.2. Φοιτητικά αιτήματα και κινητοποιήσεις τη δεκαετία του '50

Οι πανεπιστημιακές σχολές αποτέλεσαν το σημαντικότερο μαζικό κοινωνικό χώρο, στον οποίο επιχειρήθηκε η ανασύσταση της συλλογικής δράσης των νέων, μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου¹⁴⁷. Οι διεργασίες στον χώρο των φοιτητών τη δεκαετία του '50, προετοίμασαν τα χαρακτηριστικά του φοιτητικού κινήματος, όπως αυτό εμφανίστηκε την δεκαετία '60. Η διαδικασία ήταν διττή και παράλληλα ενιαία: Η μια πλευρά αυτής της διαδικασίας ήταν οι κινητοποιήσεις, οι οποίες αποκρυστάλλωσαν τις διεκδικήσεις του φοιτητικού κόσμου. Η δεύτερη πλευρά ήταν η δημιουργία και η «οικειοποίηση» θεσμικών οργάνων της φοιτητικής κοινότητας, διαμέσου των όποιων προωθήθηκαν και συντονίστηκαν οι φοιτητικές διεκδικήσεις. Ο συνδυασμός των δύο αλλά και η συγκυρία του «Ανένδοτου», όπως θα παρουσιαστεί στην επόμενη ενότητα, «γεφύρωσαν» τις

¹⁴⁶ Νίκος Σερντεδάκις, «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964» στο Ρήγος, Σεφεριάδης, Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60*, σ. 241-263.

¹⁴⁷ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Σύντομη αναδρομή στην ιστορία των κινήματων της αριστερής νεολαίας και η Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη (1950-1967)» στο Ιωάννα Παπαθανασίου, Πολίνα Ιορδανίδου, Άντα Κάπολα, Τάσος Σακελλαρόπουλος, Αγγελική Χριστοδούλου (επιμ.), *Η νεολαία Λαμπράκη τη Δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές εκθέσεις Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς - Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.*, 2008, σ. 31-110.

φοιτητικές διεκδικήσεις με το αίτημα του ευρύτερου εκδημοκρατισμού. Στο ενδιάμεσο, μεταξύ 1950-1958, παρεμβάλλονται και οι κινητοποιήσεις για το Κυπριακό ζήτημα, όπου η φοιτητική κοινότητα θα αποτελέσει πρωταγωνιστικό παράγοντα, διαμέσου κυρίως της «Πανσπουδαστικής Επιτροπής Κυπριακού Αγώνος» (ΠΕΚΑ).

Η απόφαση για την ίδρυση της Διοικούσας Επιτροπής Συλλόγων Πανεπιστημίου Αθηνών (ΔΕΣΠΑ) σηματοδότησε τη θέληση για δημιουργία επίσημων συνδικαλιστικών οργάνων στο φοιτητικό χώρο, έναντι της σύστασης επιμέρους επιτροπών από ανεξαρτήτους φοιτητικούς συλλόγους για την προώθηση συγκεκριμένων -ανά επιτροπή- αιτημάτων κάθε φορά¹⁴⁸. Μέχρι και το 1963, με την (επαν-) ίδρυση¹⁴⁹ της ΕΦΕΕ από το Δ' Πανσπουδαστικό Συνέδριο, η ΔΕΣΠΑ αποτέλεσε το βασικό συνδικαλιστικό όργανο των φοιτητών. Παρά ταύτα, νομικά και πολιτικά ζητήματα συνέβαλαν στην καθυστέρηση της καταστατικής αναγνώρισης της, μέχρι και το 1960. Στην, περίπου, δεκαετία που μεσολάβησε, η ΔΕΣΠΑ, μετονομάστηκε σε Ένωση Φοιτητών Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΦΠΑ) το 1951, με σαφή εθνικόφρων πολιτικό προσανατολισμό¹⁵⁰, διαλύθηκε τον Μάρτιο του 1954, επανασυστάθηκε ως ΔΕΣΠΑ τον Μάιο του ίδιου έτους και από το 1957 να διεκδικούσε την επίσημη αναγνώριση της, πράγμα που τελικά επιτεύχθηκε την 31^η Μαΐου του 1960, με την υπ. αριθμό 11091 απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών¹⁵¹.

Οι κινητοποιήσεις των φοιτητών, τις οποίες στήριξε η ΔΕΣΠΑ κατά τη δεκαετία του '50, αφορούσαν κυρίως κλαδικά αιτήματα σχετικά με τις αυξήσεις των διδασκτρων, τον

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 37.

¹⁴⁹ Μια δεκαετία πριν την ίδρυση της ΕΦΕΕ (της οποία το καταστατικό εγκρίθηκε από το Πρωτοδικείο Αθηνών το 1964 και αντίγραφο του εντοπίστηκε στη Συλλογή Γιανουλόπουλου στην ΕΜΙΑΝ, φ.27) είχε προηγηθεί συμφωνία των αντιπροσώπων των φοιτητικών ενώσεων Αθήνας και Θεσσαλονίκης για τη δημιουργία της, δίχως όμως να καταλήξει σε πρακτικό αποτέλεσμα. Η πληροφορία αντλήθηκε από το Xénophon A. Yataganas, *Pour une histoire politique du mouvement des étudiants Grecs (1950–1967). Essai sur le fonctionnement de l' appareil idéologique universitaire en Grèce*, Mémoire pour le diplôme d' études supérieures de sciences politiques. Université de Paris I Panthéon Sorbonne, Département de Sciences Politiques, Παρίσι, 1972, σ. 87-88, αντίγραφο της εργασίας υπάρχει στη συλλογή Ξενοφώντα Γιαταγάνα, φ. 141, ΕΜΙΑΝ.

¹⁵⁰ Μιχάλης Μωραϊτίδης, *Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα. Πολιτική ριζοσπαστικοποίηση και συλλογική δράση (1956-1964)*, διδακτορική διατριβή, τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2015, σ. 25.

¹⁵¹ Αρχείο ΕΔΑ, κ.291: Διοικούσα Επιτροπή Πανεπιστημίου Αθηνών (Δ.Ε.Σ.Π.Α.), *Καταστατικόν*, Αθήνα, 1960, κωδικός τεκμηρίου: 005.09.035.291.00001, ΑΣΚΙ, ψηφιακό Αρχείο: Η νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

αριθμό των εξεταστικών περιόδων και τη μεταφορά μαθημάτων, τις ελλείψεις σε υποδομές, αλλαγές στη δομή των σχολών και τμημάτων, τα τέλη εγγραφής κ.α.¹⁵². Παράλληλα, η συμμετοχή στις κινητοποιήσεις για το Κυπριακό (αν και η ηγεσία της ΠΕΚΑ ήταν εγνωσμένων «εθνικοφρόνων»¹⁵³) συνέβαλαν στην «εμβάπτιση» των φοιτητών σε μαζικές και μαχητικές κινητοποιήσεις, που ξεπερνούσαν τα στενά φοιτητικά αιτήματα, ενώ η Αριστερά, διαμέσου του Κυπριακού, διέρρηξε τα όρια της «υγειονομικής ζώνης», που της είχε επιβάλλει το καθεστώς των νικητών του Εμφυλίου Πολέμου¹⁵⁴. Το τελευταίο ήταν ουσιώδης σημασίας, εφόσον η αλλαγή των πολιτικών συσχετισμών στην ηγεσία του φοιτητικού συνδικαλισμού στηρίχθηκε στη συνεργασία όλων όσων ήταν ενάντια στην πολιτική της ΕΡΕ, φοιτητών. Προπομποί της «αντί-δεξιάς» συνεργασίας αποτέλεσαν οι κοινές διακηρύξεις για το Κυπριακό των νεολαίων των αντιπολιτευόμενων, την ΕΡΕ, δυνάμεων¹⁵⁵, οι όποιες μάλιστα οδήγησαν και στη δημιουργία «μόνιμης Διακομματικής Επιτροπής Πολιτικών Νεολαίων»¹⁵⁶. Ωστόσο, οι διεκδικήσεις των φοιτητών και ο λόγος που παράχθηκε σε σχέση με αυτές, αφορούσαν, μέχρι και το 1961, αμιγώς κλαδικές διεκδικήσεις στο πλαίσιο ενός «στενά συνδικαλιστικό[υ] πνεύμα[τος]» σύμφωνα με την αποτίμηση του Στέλιου Ράμφου¹⁵⁷- δίχως ρητή πολιτική διάσταση¹⁵⁸.

Πράγματι, οι αποφάσεις του Α' Πανσπουδαστικού Συνεδρίου (28 Νοέμβριου-3 Δεκεμβρίου 1957), που υπέβαλλε η εκτελεστική επιτροπή του συνεδρίου προς τα πολιτικά κόμματα και τους αρχηγούς, αφορούσαν αιτήματα αμιγώς κλαδικού περιεχομένου: αύξηση του διατιθέμενου ποσοστού του κρατικού προϋπολογισμού για την ανώτατη παιδεία, αύξηση των επιδοτήσεων στα ανώτατα κρατικά ιδρύματα, επέκταση του θεσμού των

¹⁵² Στο ίδιο και Νίκος Σερντεδάκης, «Η διαδρομή του φοιτητικού κινήματος στη μετεμφυλιακή Ελλάδα», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ευή Ολυμπίτου, Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία τον 20^ο Αιώνα*, Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας - Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Θεμέλιο, 2008, σ. 160-182.

¹⁵³ Τάσος Κωστόπουλος, *Το πεζοδρόμιο του 1956*, εφ. *Εφημερίδα των Συντακτών*, 8.5.2016.

¹⁵⁴ Αναλυτικότερη πραγμάτευση της συμμετοχής των φοιτητών στις κινητοποιήσεις της δεκαετίας του '50 για το Κυπριακό στο Μωραϊτίδης, *Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα*, σ. 13-45.

¹⁵⁵ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Σύντομη αναδρομή στην ιστορία των κινημάτων της αριστερής νεολαίας», σ. 55.

¹⁵⁶ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 289: «Υπόμνημα Περί Ιδρύσεως μονίμου Διακομματικής Επιτροπής Πολιτικών Νεολαίων» 30.8.1956, κωδικός τεκμηρίου: 005.09.034.289.00097, ΑΣΚΙ, ψηφιακό Αρχείο: Η νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

¹⁵⁷ Ο Στέλιος Ράμφος αποτελούσε κεντρικό πρόσωπο του φοιτητικού κινήματος της περιόδου σε Στέλιος Ράμφος, «Η γενιά του «15%» και του «1-1-4»», *Αντί* 209, (9.6.1982), σ. 26-28.

¹⁵⁸ Μωραϊτίδης, *Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα*, σ. 53.

κρατικών υποτροφιών, παροχές σε σχέση με τη σίτιση, στέγαση και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των φοιτητών, απαλλαγή από οικονομικές επιβαρύνσεις, διευκολύνσεις προς τους εργαζόμενους φοιτητές, εκσυγχρονισμός και ρυθμίσεις σε σχέσεις με ζητήματα ύλης κ.α. χωρίς να επιχειρείται η εγγραφή τους σε ένα ευρύτερο αίτημα πολιτικής αλλαγής¹⁵⁹. Στο ίδιο πνεύμα κινήθηκαν και οι αποφάσεις του Β' Πανσπουδαστικού Συνεδρίου (19-25 Απριλίου 1959). Στο απόσπασμα των αποφάσεων υπό τον τίτλο «γενικά περί της Παιδείας μας», οι θέσεις συνεδρίου για τον χώρο της ανώτατης παιδείας δεν ήταν συγκρουσιακές, αναφορικά με τη δομή εξουσίας του μετεμφυλιακού καθεστώτος. Για παράδειγμα στην απόφαση 1, το αίτημα περί «εκσυγχρονισμού της παιδείας μας εξ' απόψεως σκοπών και περιεχομένου [...] και της θετικοποίησής αυτής», συμπληρωνόταν από την ανάγκη να θεμελιώνεται «επί της γενικής μορφώσεως με βάση την ελληνοχριστιανικής πολιτιστικής παράδοσιν»¹⁶⁰. Επίσης, στη Δ ενότητα, στις αποφάσεις για το σπουδαστικό συνδικαλισμό, αν και υπήρχε σαφής προσανατολισμός για την οργάνωση και την λειτουργία των φοιτητικών συλλόγων και τη δημιουργία της ΕΦΕΕ (ΕΦΣΕΕ «Εθνική Φοιτητική Σπουδαστική Ενώσεως Ελλάδος», όπως αναφέρεται στο κείμενο¹⁶¹), δεν έμπαινε με τρόπο τέτοιο που να οδηγεί σε σύγκρουση με το καθεστώς ελέγχου που επικρατούσε στα πανεπιστήμια. Όπως εύστοχα συνόψισε ο Γιάννης Γιανουλόπουλος, τα προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι φοιτητές στο πανεπιστήμιο εδράζονταν σε δύο επίπεδα: το πρώτο ήταν αυτό του μεγάλου κόστους που απαιτούσαν οι σπουδές στο πανεπιστήμιο (αγορά συγγραμμάτων, δίδακτρα, εξέταστρα κ.α.), το δεύτερο είχε να κάνει με το καθεστώς στενού πολιτικού ελέγχου που επικρατούσε εντός των πανεπιστημίων, όπως αποκρυσταλλωνόταν με την παρουσία του σπουδαστικού της ασφάλειας στους χώρους των σχολών¹⁶². Στο δεύτερο ζήτημα, που ήταν συναφές με τον έλεγχο των πολιτικών φρονημάτων των πολιτών που ασκούσε το μετεμφυλιακό καθεστώς, τα δύο Πανσπουδαστικά Συνέδρια, του 1957 και κυρίως του 1959 (το 1958 συγκροτήθηκε «Σπουδαστικό Τμήμα» στην υποδιεύθυνση της Γενικής Ασφάλειας¹⁶³), δεν υπεισέρχονταν.

¹⁵⁹ «Αποφάσεις Α' Πανσπουδαστικού Συνεδρίου» σε *Πανσπουδαστική* 47, (έκτακτη έκδοση) Ιανουάριος 1964.

¹⁶⁰ Αρχείο ΕΔΑ, κ.290: «Γενικά και βασικά αποφάσεις Β' Πανσπουδαστικού Συνεδρίου», Έκδοση της Εκτελεστικής Επιτροπής Β' Πανσπουδαστικού Συνεδρίου, Ιούλιος 1959, κωδικός τεκμηρίου: 005.09.035.290.00018, ΑΣΚΙ, ψηφιακό Αρχείο: Η νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

¹⁶¹ Στο ίδιο

¹⁶² Γιάννης Γιανουλόπουλος, «Φοιτητές και φοιτητικό κίνημα 1949-1963», εφ. *Η Αυγή*, 16.6.2013.

¹⁶³ Παπαθανασίου, *Κινήματα αριστερής νεολαίας*, σ. 58.

Αυτό δεν σήμαινε ωστόσο ότι δεν διαμορφώνονταν οι όροι ώστε να συνδεθούν, σε επόμενο χρόνο, οι ιδιαίτερες διεκδικήσεις του φοιτητικού κινήματος, με το αίτημα του εκδημοκρατισμού. Η εμφάνιση του περιοδικού «Πανσπουδαστική» τον Μάιο του 1956¹⁶⁴ «με την παρακίνηση και την ηθική κάλυψη των στελεχών της παράνομης ΕΠΟΝ» σύμφωνα με τον Γιώργο Χατζόπουλο¹⁶⁵, ο «Σύλλογος Εργαζόμενων Φοιτητών-Σπουδαστών» (ΣΕΦΣ), που δημιουργήθηκε τον Ιούλιο του ίδιου έτους¹⁶⁶, αλλά και η «Ομοσπονδία Τοπικών Σπουδαστικών Συλλόγων Ελλάδος» (ΟΤΣΣΕ) που ιδρύθηκε το 1957¹⁶⁷, συνέβαλαν σημαντικά στην προώθηση των φοιτητικών διεκδικήσεων. Επίσης, ο ΣΕΦΣ και οι «εθνο-τοπικοί» σύλλογοι, που συμμετείχαν στην ΟΤΣΣΕ, αποτέλεσαν πεδία συνδικαλιστικής και πολιτικής συνειδητοποίησης των σπουδαστών και επαφής τους με την ελληνική Αριστερά, η οποία είχε αυξημένη εκπροσώπηση στο εσωτερικό της¹⁶⁸. Η «Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών» (ΕΚΟΦ), επίσης, που εμφανίστηκε στους χώρους των πανεπιστημίων στα τέλη του 1959 και ο κίνδυνος που αυτή αποτέλεσε, για όσους φοιτητές δεν ενστερνίζονταν απόλυτα τα αξιώματα του εθνικοφρονισμού, οδήγησε στη σύγκλιση (convergence) των αντιτιθέμενων στην ιδεολογία της και τις πρακτικές της, φοιτητών¹⁶⁹.

Ειδικότερα, η εμφάνιση της ΕΚΟΦ στα πανεπιστήμια ήταν αποτέλεσμα των μέτρων που πήρε η κυβέρνηση της ΕΡΕ, μετά τις εκλογές του 1958, ώστε να αναχαιτισθεί

¹⁶⁴ Το πρώτο φύλλο της «Πανσπουδαστικής» κυκλοφόρησε την 31η Μαΐου 1956. Όλα τα τεύχη του περιοδικού υπάρχουν ψηφιοποιημένα σε μορφή dvd-rom με τη συμβολή των εκδόσεων Κάλβος και του «Ιού» της Ελευθεροτυπίας, περισσότερο σε Ιός, «Πανσπουδαστική 1956-1967», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 9.7.2006

¹⁶⁵ Σπύρος Κουτρούλης, *Μαρτυρία του Γιώργου Χατζόπουλου για το περιοδικό ΠΑΝΣΠΟΥΔΑΣΤΙΚΗ*, 13.1.2011, ανακτήθηκε στις 22.2.2018 από τον σύνδεσμο http://koutroulis-spyros.blogspot.gr/2011/01/blog-post_13.html

¹⁶⁶ Μωραϊτίδης, *Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα*, σ. 72

¹⁶⁷ Η ομοσπονδία ιδρύθηκε με πρωτοβουλία των συλλογών Κρητών, Χίων, Στερεο-ελλαδιτών, Δωδεκανησίων, Κερκυραίων, Μεσσηνίων, Πειραιωτών και Λευκάδιων Σπουδαστών. Το καταστατικό της ομοσπονδίας εγκρίθηκε από το Πρωτοδικείο Αθηνών στις 17 Απριλίου 1957, στο ίδιο, σ. 73.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 74.

¹⁶⁹ Ο Γιάνης Γιανουλόπουλος σημείωσε σχετικά πως «οι τραμποκισμοί της ΕΚΟΦ, άλλωστε, από την πρώτη στιγμή που ανέλαβαν δράση στα πανεπιστήμια [...] απομάκρυναν και τους ελάχιστους μη ακροδεξιούς που είχαν, καταρχάς, δει θετικά την «υπερκομματική» ιδρυτική της διακήρυξη [...] Οι παραπάνω νεολαίες ανέπτυξαν μορφές συνεργασίας, οι οποίες σταδιακά εξελίχθηκαν σε μέτωπο αντίστασης απέναντι στην παρακρατική ΕΚΟΦ» σε Γιάνης Γιανουλόπουλος, «Το ελληνικό παρακράτος και η μακρά του ιστορία» στο Παύλος Σούβλας, Άννα Καραπάνου (επιμ.), *Η δολοφονία Λαμπράκη, η ιστορική συζήτηση 50 χρόνια μετά (πρακτικά ημερίδας)*, Ίδρυμα Βουλής της Ελλάνων, 2016, σ. 139-178.

η δυναμική της Αριστεράς. Η επιτυχία της ΕΔΑ αυτές, στις οποίες κατέλαβε τη δεύτερη θέση, προκάλεσαν ανησυχία και κινητοποιήσαν το καθεστωτικό πλέγμα εξουσίας (ΕΡΕ, παλάτι, στρατό και σώματα ασφαλείας, υπηρεσίες των ΗΠΑ στην Ελλάδα). Το σχέδιο που υλοποιήθηκε, περιελάμβανε την έξαρση των διώξεων και εκτοπίσεων σε βάρος των οπαδών της ΕΔΑ, την άσκηση ψυχολογικής βίας προς αυτούς και την τρομοκράτηση τους, την ένταση της παρακολούθησης και της συλλογής πληροφοριών μέσω της δημιουργίας σχετικών υπηρεσιών («Γενική Διεύθυνση Εθνικής Ασφάλειας»). Στα παραπάνω, επρόκειτο να συνδράμουν και ιδιώτες, διαμέσου της ίδρυσης οργανώσεων «εθνικοφρόνων», με την επιδότηση τους από το Κράτος¹⁷⁰. Στον χώρο των φοιτητών, αυτό τον ρόλο τον ανέλαβε η ΕΚΟΦ¹⁷¹. Αν και αρχικά φάνηκε να επιτυγχάνει το σκοπό της, μιας και το 1960 είχε κατακτήσει την πλειοψηφία σε αρκετούς συλλόγους φοιτητών αλλά και στο διοικητικό συμβούλιο της ΔΕΣΠΑ, οι πρακτικές της βίας που χρησιμοποιούσε, του ψεύδους και των πλαστογραφήσεων, ο φιλοκυβερνητισμός της αλλά και η σχέση της με τους μηχανισμούς καταστολής οδήγησαν στην πολιτική της απομόνωσή¹⁷². Σύμφωνα με τον Γιάνη Γιανουλόπουλο, το Γ' Πανσπουδαστικό Συνέδριο, που διεξάχθηκε στην Θεσσαλονίκη τον Δεκέμβριο του 1960, αποτέλεσε την θρυαλλίδα για την αποστασιοποίηση του φοιτητικού κόσμου από την ΕΚΟΦ και τις πρακτικές της και οδήγησε στη συγκρότηση συνασπισμών εναντίων της. Τα παραπάνω ήταν καθοριστική σημασίας για την ήττα των ΕΚΟΦιτών στις εκλογές των φοιτητικών συλλογών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, το 1961 και κατ' επέκταση την αλλαγή των πολιτικών συσχετισμών στη ΔΕΣΠΑ¹⁷³. Πράγματι, οι επιθέσεις των ΕΚΟΦιτών στους ελάχιστους αντικυβερνητικούς συνέδρους και παρατηρητές φοιτητές, οι παρατυπίες στον τρόπο διεξαγωγής, τα ψηφίσματα που εγκρίθηκαν (μεταξύ άλλων ένα σχετικό με τον «αλυτρωτισμό της Βορείας Ηπείρου» και ένα που ευχαριστούσε την πολιτεία για την επίλυση των φοιτητικών προβλημάτων) και, κυρίως, η εισβολή στα γραφεία της

¹⁷⁰ Περισσότερα: Ιωάννης Στεφανίδης, «Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του «αντικομμουνιστικού αγώνος» 1958-1961», *Μνήμων* 29 (2008), σ. 199-241.

¹⁷¹ Αντώνης Αντωνίου-Νίκος Τσικρίκης, «Η ΕΚΟΦ στους διαδρόμους του πανεπιστημίου και της πολιτικής: ιδεολογία και πρακτικές», *Ουτοπία* 102, (2013), σ. 55-71.

¹⁷² Μωραϊτίδης, *Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα*, σ. 91, υποσημ. 136.

¹⁷³ Συνέντευξη Γιάνη Γιανουλόπουλου, 15.02.2018· η ίδια άποψη υποστηρίχθηκε και για τη σημασία του Γ' Πανσπουδαστικού Συνεδρίου και των πρακτικών της ΕΚΟΦ σε αυτό και από τον Ξενοφώντα Γιαταγάνα στο Yataganas, *Pour une histoire politique*, σ. 104-105.

εφημερίδας «Μακεδονία»¹⁷⁴, καταγγέλθηκαν από όλες τις πολιτικές νεολαίες, πλην τη νεολαίας της ΕΡΕ (ΕΡΕΝ)¹⁷⁵.

3.3.3. Η εγγραφή και γεφύρωση των φοιτητικών διεκδικήσεων με το αίτημα του εκδημοκρατισμού

Στις 19 Αυγούστου του 1961, η ΔΕΣΠΑ, ξεπερνώντας τα διάφορα εμπόδια που της έθετε η προηγούμενη της διοίκηση, εξέλεξε το νέο προεδρείο της¹⁷⁶. Η αλλαγή του πολιτικο-ϊδεολογικού προσήμου στη διοίκηση της ΔΕΣΠΑ ήταν εμφανής από τις πρώτες ημέρες: Από ανακοινώσεις όπως αυτή του Μαρτίου του 1960 για την «ημέρα προσευχής Ελλήνων φοιτητών-σπουδαστών» (που είχε καθιέρωση η Εκκλησία της Ελλάδος κάθε 13^η Μαρτίου) στις οποίες η ΔΕΣΠΑ προέτρεπε τους φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών «όπως πιστοί εις τας αρχάς και τας παραδόσεις του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» να συμμετέχουν στην εκδήλωση εφόσον, όπως σημείωνε ήταν «*χρέος όλων των Ελλήνων φοιτητών [...] όπου σκοτειναί υλιστικά δυνάμεις προσπαθούν να διαβρώσουν το ιερόν θρησκευτικόν συναίσθημα της νεολαίας και δη των Ελλήνων φοιτητών*»¹⁷⁷, στην ανακοίνωση τις 5^{ης} Σεπτεμβρίου του 1961, όπου η ΔΕΣΠΑ καλούσε τους φοιτητές να μη συμμετάσχουν στην τελετή θεμελίωσης της Πανεπιστημιούπολης στις 7 Σεπτεμβρίου 1961, για την οποία υποστήριζε πως ήταν «*προεκλογική φενάκη*»¹⁷⁸. Ωστόσο, η σύνδεση φοιτητικών διεκδικήσεων και εκδημοκρατισμού συγκροτήθηκε μερικώς μήνες αργότερα, μετά τις εκλογές («βίας και νοθείας») του Οκτώβριου του 1961 και την κήρυξη του «Ανένδοτου» από την ΕΚ.

Στις 7 Μαρτίου του 1962, τριακόσιοι φοιτητές εκδίωξαν από τον χώρο της Νομικής τέσσερις αστυνομικούς του σπουδαστικού της ασφάλειας και τον γνωστό ΕΚΟΦίτη, Φύσσα, κατά τη διάρκεια των εκλογών για την ανάδειξη του διοικητικού συμβουλίου του πρώτου έτους της σχολής. Το ρεπορτάζ της «Πανσπουδαστικής» ανέφερε, πως ένα από τα

¹⁷⁴ Χρήστος Πουλιάνας, *Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών (ΕΚΟΦ): Πρακτικές και πολιτική ιδεολογία του δεξιού εξτρεμισμού στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1960-1967)*, διπλωματική εργασία για το Π.Μ.Σ. Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας στο γνωστικό αντικείμενο: Νεότερης και σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), 2017, σ. 83-93.

¹⁷⁵ Μωραϊτιδης, *Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα*, σ. 95-96.

¹⁷⁶ Γιανουλόπουλος, «Το ελληνικό παρακράτος και η μακρά του ιστορία».

¹⁷⁷ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 291: Δ.Ε.Σ.Π.Α., «Ανακοίνωσις», 11.3.1960, κωδικός τεκμηρίου: 005.09.035.291.00007, ΑΣΚΙ ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

¹⁷⁸ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 291: Δ.Ε.Σ.Π.Α. «Ανακοίνωσις», 5.9.1961, κωδικός τεκμηρίου: 005.09.035.291.00009, ΑΣΚΙ ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

συνθήματα των συγκεντρωμένων φοιτητών ήταν το «ζήτω η δημοκρατία»¹⁷⁹. Στην ανακοίνωση του συλλόγου φοιτητών Νομικής αναφορικά με το συμβάν, η καταπάτηση του ασύλου από την παρουσία των αστυνομικών και οι ακαδημαϊκές ελευθερίες συνδεόταν με το ζήτημα της δημοκρατίας στην Ελλάδα. Για αντίστοιχο ζήτημα (την παρουσία αστυνομικών στον χώρο του πανεπιστημίου), με ανάλογη προσέγγιση (συσχέτιση ασύλου και δημοκρατίας) είχε εκδώσει ανακοίνωση και ο φοιτητικός σύλλογος της φιλοσοφικής, στις 27 Ιανουαρίου 1962¹⁸⁰. Το ίδιο διάστημα, στην ανακοίνωση της ΔΕΣΠΑ για την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου, γινόταν αναφορά στους αγώνες για την «Δημοκρατία» και την «Εθνική Αναγέννηση» στους οποίους οι φοιτητές ήταν σταθερά «προσηλωμένοι»¹⁸¹.

Στις 31 Μαρτίου 1962, η συγκέντρωση των φοιτητών των τμημάτων Φυσικής των Πανεπιστημίων Αθηνών και Θεσσαλονίκης, στο πλαίσιο της διαμαρτυρίας τους για τον αποκλεισμό τους από τους διαγωνισμούς του ΟΤΕ, δέχθηκε επίθεση από την Αστυνομία¹⁸². Σύμφωνα με ανακοίνωση της ΔΕΣΠΑ, οι αστυνομικοί, εισέβαλλαν στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου και κακοποίησαν δεκάδες φοιτητές, τραυματίζοντας πολλούς από αυτούς¹⁸³. Επίσης, με αφορμή την επίθεση της αστυνομίας, κάλεσε σε συγκέντρωση διαμαρτυρίας στο θέατρο Χατζηχρήστου, για τις 6 του Απρίλη. Το ψήφισμα της συγκέντρωσης στο θέατρο Χατζηχρήστου, αποτελεί σημαντικό τεκμήριο της άμεσης συσχέτισης των φοιτητικών διεκδικήσεων με το αίτημα του εκδημοκρατισμού, στον λόγο του φοιτητικού κινήματος:

αναχωρούσα από τη διαπίστωση ότι εις την Ελλάδα αι ακαδημαϊκαί ελευθερίαι ως και το Πανεπιστημιακόν Άσυλον, από μακρού χρόνου, συστηματικώς και ποικιλοτρόπως παραβιάζονται και καταπατούνται υπό της Αστυνομίας [...] θεωρεί την σημερινήν εκδήλωσιν ως απαρχήν γενικότερου και συστηματικού αγώνος δια την αποκατάστασιν των Ακαδημαϊκών Ελευθεριών και του Παν/κου Ασύλου και ψηφίζει τα κάτωθι [...] καλεί την Κυβέρνησιν να σεβαστεί εις το εξής το Πανεπιστημιακό Άσυλο και να άρει το απαράδεκτον καθεστώς απειλών, πέσεων επί των συνδικαλιστών, εκβιασμών, δωροδοκιών, της τρομοκρατήσεως και

¹⁷⁹ Πανσπουδαστική 36, 19.3.1962, σ. 6.

¹⁸⁰ Οι ανακοινώσεις παρατίθενται αυτούσιες στο ίδιο τεύχος της Πανσπουδαστικής.

¹⁸¹ Συλλογή Γιάνη Γιαννουλόπουλου, φ. 11: ΔΕΣΠΑ, «Διακήρυξη» 24.3.1962, ΕΜΙΑΝ.

¹⁸² Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη Χούντα*, Τόμος Δ', Παπαζήσης, 1986, σ. 135-137.

¹⁸³ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 291: Δ.Ε.Σ.Π.Α. «Καταγγελία», 31.3.1962, κωδικός τεκμηρίου: 005.09.035.291.00017, ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

παρακολουθήσεως των σπουδαστών υπό των οργάνων της Ασφαλείας [...] Ζητεί την κατάργηση του «σπουδαστικού τμήματος» της Ασφάλειας¹⁸⁴.

Στη συγκέντρωση, επίσης, αποφασίστηκε η ίδρυση της «Δημοκρατικής Αντίστασης Σπουδαστών 1-1-4» (ΔΑΣ-114), ως «φορέα του αγώνος αποτελεσθησόμενον από σπουδαστάς όλων των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων» ώστε να αγωνιστούν για την «αποκατάσταση των ακαδημαϊκών ελευθεριών, του Ακαδημαϊκού Ασύλου και της Δημοκρατίας» όπως υπογράμμιζε στην ιδρυτική της διακήρυξη, όπου και εντοπίζονται οι υπογραφές των Βυρουράκη, Γιανουλόπουλου, Πάγκαλου, Καραμανλή, Μυλωνάκη, Κουρταλίδη, Κ. Μπαρούτα κ.α.¹⁸⁵. Η ΔΑΣ-114, ως μετωπικό φοιτητικό σχήμα με πρωτοβουλία μελών της Ν. ΕΔΑ¹⁸⁶, συνδέθηκε με την αντικυβερνητική ερμηνευτική πλαισίωση του αιτήματος εκδημοκρατισμού όπως είχε συγκροτηθεί με τον «Ανένδοτο»: Υπήρχε συμμετοχή και ενίσχυση των συγκεντρώσεων που διοργάνωνε η ΕΚ¹⁸⁷, έντονος αντικυβερνητισμός στον λόγο της ΔΑΣ-114, η οποία παρουσίαζε την ΕΡΕ ως «εχθρό της δημοκρατίας», που σύμπιπτε με τον λόγο της ΕΚ και του Γεωργίου Παπανδρέου την ίδια περίοδο¹⁸⁸. Πράγματι, στα κείμενα της ΔΑΣ-114, η κυβέρνηση της ΕΡΕ χαρακτηριζόταν ως «παράνομη», «σκοταδιστική», με ροπή προς τον «φασισμό»¹⁸⁹ και η εκδίωξη της από

¹⁸⁴ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 291: «Ψήφισμα εγκριθέν κατά την πανσπουδαστική συγκέντρωση της Δ.Ε.Σ.Π.Α. δια την αποκατάστασιν των Ακαδημαϊκών ελευθεριών», κωδικός τεκμηρίου: 005.09.035.291.00089, ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

¹⁸⁵ Αρχείο Ντούνιας Κουσίδου-Σταύρου Σταυροπούλου, κ.3: «Ιδρυτική πράξη της Δ.Α.Σ. 1-1-4», Μάιος 1962, κωδικός τεκμηρίου: 1022.01.01.04.κ3.00002, ΑΣΚΙ ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

¹⁸⁶ Συνέντευξη Θεόδωρου Πάγκαλου στην Ιωάννα Παπαθανασίου παρατίθεται στο Ιωάννα Παπαθανασίου – Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Αυτοβιογραφικές καταθέσεις» στο Παπαθανασίου, Ιορδανίδου, Κάπολα, Σακελλαρόπουλος, Χριστοδούλου (επιμ.), *Η νεολαία Λαμπράκη τη Δεκαετία του 1960*, σ. 478-481.

¹⁸⁷ Αρχείο Ντούνιας Κουσίδου-Σταύρου Σταυροπούλου, κ. 3: «Ψήφισμα της Πανσπουδαστικής δημοκρατικής συγκέντρωσης της 25^{ης} Οκτωβρίου που συγκλήθηκε με πρωτοβουλία της Δημοκρατικής Αντιστάσεως Σπουδαστών (Δ.Α.Σ. – 114)», 25.10.1962., κωδικός τεκμηρίου: 1022.01.01.04.κ3.00033, ΑΣΚΙ ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

¹⁸⁸ Για την περιγραφή της ΕΚ στον λόγο του Γεωργίου Παπανδρέου κατά τον «ανένδοτο» βλ. Κωνσταντίνος Λαμπράκης, *Το «σταυρικό πρόβλημα»: ερμηνευτικές προσεγγίσεις, στρατηγικές και συγκρούσεις στον χώρο της ελληνικής Αριστεράς, την δεκαετία του 60, για την Ένωση Κέντρου*, Διπλωματική εργασία, ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2015, σ. 40-47

¹⁸⁹ Αρχείο Ντούνιας Κουσίδου-Σταύρου Σταυροπούλου, κ. 3: «Διακήρυξις», 20.8.1962, κωδικός τεκμηρίου: 1022.01.01.04.κ3.00011· «Ανακοίνωσις», 18.10.1962, κωδικός τεκμηρίου: 1022.01.01.04.κ3.00018, ΑΣΚΙ ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

την κυβερνητική εξουσία αποτελούσε αναγκαία προϋπόθεση για την ικανοποίηση των αιτημάτων του φοιτητικού κινήματος¹⁹⁰. Στο ίδιο πνεύμα, η πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή, χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό από τη ΔΑΣ-114, μιας και προκαλούσε «*χαρά και ανακούφιση*» η απομάκρυνση της «*κυβέρνηση[ς] σκοταδιστικής εκπαιδευτικής πολιτικής, βιαστή των δημοκρατικών ελευθεριών και οργανωτή νεοφασιστικών ομάδων*»¹⁹¹.

Στην περιοδολόγηση του προδικτατορικού φοιτητικού κινήματος που επιχείρησε ο Ν. Σερντεδάκις, την περίοδο 1962-1965 την περιγράφει ως περίοδο «*της απογείωσης του φοιτητικού κινήματος που αρχίζει να γίνεται μαχητικότερο και πολιτικά πιο τολμηρό*»¹⁹². Στο ίδιο κείμενο επισημαίνεται η σύνδεση φοιτητικής διαμαρτυρίας¹⁹³ με τον «*ανένδοτο*», την απονομιμοποίηση της κυβέρνησης που αυτός προκαλεί αλλά και την επίδραση της καταστολής των κινητοποιήσεων, στην πολιτικοποίηση της. Οι διεργασίες αυτές, στον χώρο του φοιτητικού κινήματος, πραγματοποιήθηκαν παράλληλα με την προοδευτική αύξηση του αριθμού των φοιτητών της στην Ελλάδα. Τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία που τηρούνταν στις επετηρίδες του διεθνούς γραφείου εκπαίδευσης της UNESCO, αποτυπώνουν αυτή την τάση. Από τους 16.682 φοιτητές στην Ελλάδα κατά την έναρξη του ακαδημαϊκού έτους 1954-1955, στους 29.339 το ακαδημαϊκό έτος 1960-1961 και στους 55.334 το ακαδημαϊκό έτος 1965-1966. Κατά συνέπεια, η άνοδος του διεκδικητικού κινήματος των φοιτητών, σε συνδυασμό με την εγγραφή των διεκδικήσεων αυτό στο αίτημα του εκδημοκρατισμού πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα με την αύξηση του συνολικού αριθμού των φοιτητών, στοιχείο που συμβάλλει στην αύξηση της πολιτικής δύναμης των φοιτητών, ως κοινωνικής κατηγορίας αλλά και την ανάγκη επίλυσης των άμεσων προβλημάτων, που προέκυψαν από την αύξηση του αριθμού των φοιτητών.

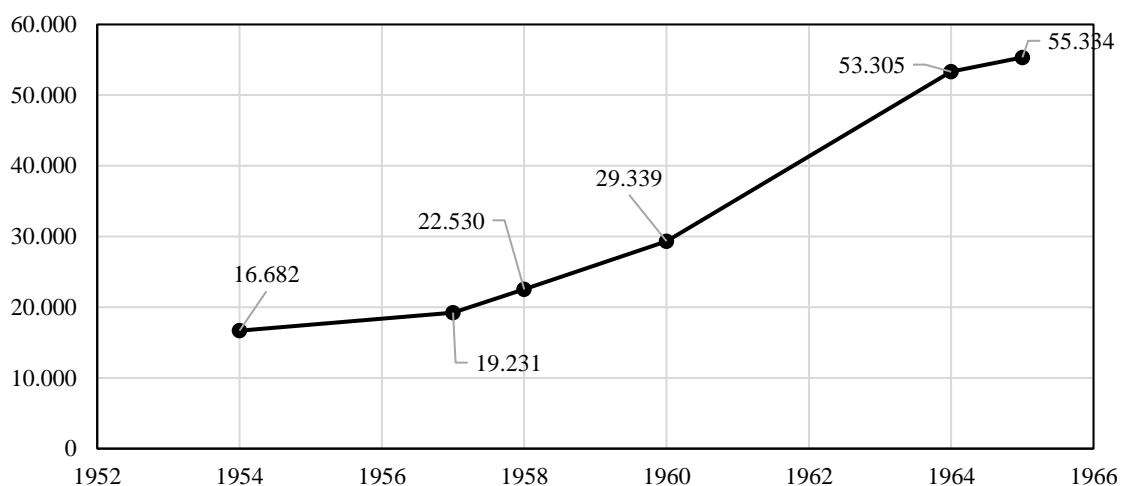
¹⁹⁰ Συλλογή Γιάννη Γιαννουλόπουλου, φ. 50, «*Διακήρυξη για το ακαδημαϊκό έτος 1962-1963*», ΕΜΙΑΝ.

¹⁹¹ Αρχείο Ντούνιας Κουσίδου-Σταύρου Σταυροπούλου, κ. 3: «*Ανακοίνωση*», κωδικός τεκμηρίου: 1022.01.01.04.κ3.00059, χ.χ, ΑΣΚΙ ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

¹⁹² Σερντεδάκις, «*Η διαδρομή του φοιτητικού κινήματος στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*», σ. 167.

¹⁹³ Το 1962 είναι το έτος με τις περισσότερες κινητοποιήσεις φοιτητών, σπουδαστών, μαθητών την πενταετία 1959-1964 σύμφωνα με καταγραφή του ίδιου ερευνητή σε άλλη ανακοίνωση: Σερντεδάκις, «*Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964*», σ. 257, γράφημα 3.

Διάγραμμα 3.4. Εξέλιξη αριθμού φοιτητών στην Ελλάδα κατά τα έτη 1954-1965

Πηγή: International bureau of education (UNESCO), *International yearbook of education*, (1957, v. 19, σ. 493· 1959, v. 21, σ.546· 1961, v. 23, σ. 496· 1964, v. 26, σ. 431· 1967, v.29, σ. 530· 1966, v. 28, σ. 466).

Τούτων δοθέντων, το νομοθετικό διάταγμα 4263/1962, του υπουργού Παιδείας Γρηγόρη Κασιμάτη που προέβλεπε την αύξηση των εισακτέων φοιτητών στα ΑΕΙ, χωρίς, όμως, αύξηση των πιστώσεων στα εκπαιδευτικά ιδρύματα¹⁹⁴, η μείωση του ποσοστού δαπανών για την παιδεία στον προϋπολογισμό του 1962¹⁹⁵ αλλά και η σύμπτωση (που ενείχε, ωστόσο, έντονο συμβολισμό) της υψηλής χορηγία στην Πριγκίπισσα Σοφία ως «προίκα» για τον γάμο της με τον Δον Χουάν Κάρλος της Ισπανίας, πυροδότησαν τις κινητοποιήσεις για το «15%» τον Νοέμβριο και Δεκέμβριο του 1962, για την αύξηση των χρηματοδοτήσεων στην παιδεία¹⁹⁶. Τα αιτούμενα συνοψίζονταν στην «αναγέννηση της παιδείας», μέσω της κατοχύρωσης των ακαδημαϊκών ελευθεριών, της διασφάλισης και επέκτασης του ακαδημαϊκού ασύλου και των δημοκρατικών δικαιωμάτων, του

¹⁹⁴ Μωραϊτιδης, *Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα*, σ. 154-155.

¹⁹⁵ Σερντεδάκις, «Η διαδρομή του φοιτητικού κινήματος στη μετεμφυλιακή Ελλάδα», σ. 167.

¹⁹⁶ Στις 19 Νοεμβρίου ψήφισμα, το οποίο συνυπέγραψαν οι σπουδαστικοί σύλλογοι Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (Αρχιτεκτονικής, Πολιτικών Μηχανικών, Ηλεκτρολόγων Μηχανολόγων, Χημικών Μηχανικών, Αγρονόμων-Τοπογράφων) η ΔΕΣΠΙΑ (Φυσικομαθηματικής, Νομικής, Ιατρικής, Φιλοσοφικής, Καλών Τεχνών) και Α.Π.Θ. (Πολυτεχνικής, Θεολογικής, Νομικής, Ιατρικής, Φυσικομαθηματικής), αποφάσισε τη σύσταση επιτροπής αγώνα. Αρχείο ΕΔΑ, κ. 290: «Ψήφισμα Πανσπουδαστικής Συνδιασκέψεως», 19.11.1962, κωδικός τεκμηρίου: 005.09.035.290.00003, ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ· Η Πανσπουδαστική, επίσης, εξέδωσε και έκτακτο τεύχος, με αφιέρωμα στις κινητοποιήσεις για το «15%», όπου υπήρχε και αναλυτική καταγραφή των συλλογικών δράσεων των φοιτητών σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη. *Πανσπουδαστική* 42 (Δεκέμβριος 1962).

εκσυγχρονισμού των σπουδών, όπως επίσης και το να καταστεί προσιτή η πανεπιστημιακή μόρφωση σε όλους του πολίτες, ανεξαρτήτως εισοδήματος. Για την πραγμάτωση των παραπάνω προϋπόθεση ήταν η γενναία αύξηση των πιστώσεων για την παιδεία¹⁹⁷. Το «15%» του ετήσιου κρατικού προϋπολογισμού για την παιδεία ήταν απαραίτητο, σύμφωνα με τα επιχειρήματα του φοιτητικού κινήματος, ώστε να μπορέσουν να εκσυγχρονιστούν και να αναβαθμιστούν οι πανεπιστημιακές εγκαταστάσεις αλλά και το έμπυχο δυναμικό του πανεπιστημίου και να στηριχθούν ουσιαστικά οι φτωχοί και εργαζόμενοι φοιτητές. Ως αντισταθμιστικά μέτρα, για την εξοικονόμηση πόρων, προτεινόταν η μείωση των αντιπαραγωγικών επενδύσεων και των στρατιωτικών δαπανών¹⁹⁸. Στο Δ' Πανσπουδαστικό Συνέδριο, που πραγματοποιήθηκε μεταξύ 22-28 Απριλίου του 1963 (και στο οποίο αποφασίστηκε, εκτός των άλλων, η επανίδρυση της ΕΦΕΕ) συγκροτήθηκαν σε ενιαία πρόταση, για τη «ριζική αναμόρφωση της παιδείας», οι επιμέρους διεκδικήσεις των φοιτητικών κινητοποιήσεων της προηγούμενης περιόδου. Η εισηγητική έκθεση της προπαρασκευαστικής επιτροπής υποστήριζε πως σκοπός του συνεδρίου ήταν η «αναγέννηση της παιδείας», η οποία θα στηριζόταν στις αρχές «της δημοκρατίας, της αξιοπρέπειας και της προόδου»¹⁹⁹. Το «εκπαιδευτικό ιδανικό» ήταν η «εθνική αναγέννηση», ενώ η παιδεία και η επιστήμη ήταν οι τομείς που, όπως υποστηριζόταν, έπρεπε να στηριχθεί η Ελλάδα, ώστε να μην οδηγηθεί σε «μαρασμό» από το άνοιγμα στον διεθνή ανταγωνισμό με την προσχώρηση στην Κοινή Αγορά²⁰⁰.

Η «ριζική αναμόρφωση» της παιδείας διαρθρώνόταν σε τρία διαφορετικά σκέλη, σύμφωνα με τις αποφάσεις του Δ' Πανσπουδαστικού Συνεδρίου: (α) δημοκρατικά δικαιώματα, ανθρωπιστική μόρφωση, ελεύθερη διακίνηση ιδεών και συμμετοχή στη δημόσια ζωή, σε άμεση συνάρτηση με τον συνολικό πολιτικό εκδημοκρατισμό της χώρας.

¹⁹⁷ Ομιλία Φερεντίνου, προέδρου ΔΕΣΠΑ, στη συγκέντρωση των σπουδαστών της Αθήνας, εφ. *Ελευθερία* 8.12.1962· συλλογή Γιάνη Γιαννουλόπουλου, φ. 11: ΔΕΣΠΑ, «Ανακοίνωση», 21.01.1963, ΕΜΙΑΝ.

¹⁹⁸ Συλλογή Γιάνη Γιαννουλόπουλου, φ. 22: ΔΕΣΠΑ, «15% προίκα στην παιδεία», ΕΜΙΑΝ.

¹⁹⁹ Συλλογή Γιάνη Γιαννουλόπουλου, φ.2: Δ' Πανσπουδαστικό Συνέδριο, «Εισηγητική έκθεση της προπαρασκευαστικής επιτροπής», ΕΜΙΑΝ.

²⁰⁰ Στο ίδιο. Σημειώνεται πως αυτή η επιχειρηματολογία αντλούσε τις αναφορές της από την θεωρία του «ανθρώπινου κεφαλαίου» και ήταν σχετική με το «sputnik shock», τον αντίκτυπο, δηλαδή, που είχε η επιτυχία της ΕΣΣΔ στο διάστημα και ερμηνεύτηκε ως αποτέλεσμα των επενδύσεων που έκανε η ΕΣΣΔ στον τομέα της εκπαίδευσης και της έρευνας. Για μια περιεκτική επισκόπηση της επίδρασης του «sputnik shock» στην ακαδημαϊκή έρευνα των ΗΠΑ βλ. Roger L. Geiger, «What Happened after Sputnik? Shaping University Research in the United States», *Minerva* 35 (1997), σ. 349–367.

(β) Προσβασιμότητα στην εκπαίδευση για τα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού, επανασχεδιασμός της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ώστε να καταπολεμηθεί ο αναλφαβητισμός αλλά και να δώσει λύσεις η μέση εκπαίδευση στις ανάγκες των λαϊκών στρωμάτων, όντας ταυτόχρονη προσιτή στα στρώματα αυτά. Ουσιαστική στήριξη των φτωχών, για να μπορούν να σπουδάσουν, με την επέκταση των υποτροφιών και την ενίσχυση από το κράτος στα έξοδα της σπουδής και παροχή διευκολύνσεων στους εργαζόμενους φοιτητές. (γ) επενδύσεις στις υποδομές και αναβάθμιση των προγραμμάτων σπουδών. Σε σχέση με τα παραπάνω, οι αποφάσεις του συνεδρίου πρόκριναν δύο άμεσες διεκδικήσεις. Η πρώτη εδραζόταν στο ζήτημα του εκδημοκρατισμού: διάλυση της ΕΚΟΦ (αλλά και εν γένει των «φασιστικών παρακρατικών οργανώσεων») όπως και του σπουδαστικού τμήματος της Ασφάλειας. Αυτή η διεκδίκηση πολιτικοποιούνταν περαιτέρω, μέσω της δριμύτατης καταγγελίας της κυβέρνησης της ΕΡΕ, που ακολουθούσε, σύμφωνα με τις αποφάσεις του συνεδρίου:

ανελεύθερη, αντιδημοκρατική, φασιστικού τύπου πολιτική απέναντι στους φοιτητές», έχοντας «αντιδημοκρατικούς σκοπούς» και καλούσε τους φοιτητές να αγωνιστούν «ανένδοτα για την αποκατάσταση των ακαδημαϊκών ελευθεριών, το απαραβίαστο του ασύλου, υπέρ της αυτοτέλειας των Ιδρυμάτων, για την τελική νίκη της Δημοκρατίας, πιστοί στην επιταγή του 1-1-4 του Συντάγματος.

Η δεύτερη άμεση διεκδίκηση αφορούσε την αύξηση των πιστώσεων για την παιδεία, ώστε να φθάσουν το 15% του ετήσιου προϋπολογισμού. Η πρόταση του συνεδρίου, για την εξοικονόμηση των απαραίτητων πόρων για αυτό τον σκοπό, σύστηνε τη μείωση των στρατιωτικών δαπανών της Ελλάδας, μέσω της συμμετοχής και των άλλων χωρών του ΝΑΤΟ σε αυτές, την πάταξη της φοροδιαφυγής, τον περιορισμό των αντιπαραγωγικών έργων αλλά και τον κρατικό δανεισμό για χρηματοδότηση της παιδείας²⁰¹.

Οι παραπάνω διεκδικήσεις βρίσκονταν σε επικοινωνία και αλληλεπίδραση με το πρόγραμμα της ΕΚ. Ενδεικτικό αυτής της σχέσης ήταν ότι τον Δεκέμβριο του 1962, κατά τη διάρκεια των φοιτητικών κινητοποιήσεων για το «15%», η ΕΚ κατάθεσε σχετικό σχέδιο νόμου στην Βουλή, με το οποίο ζητούσε το 15% του προϋπολογισμού να δίνετε ως πίστωση στην παιδεία, παρέχοντας έτσι «πιστοποίηση» (certification), στις δράσεις και τα αιτήματα του φοιτητικού κινήματος, όπως είχε συμβεί και στην περίπτωση του διεκδικητικού κινήματος των εργαζομένων. Σύμφωνα με την εισήγηση του αρχηγού της

²⁰¹ Οι αποφάσεις του Δ' Πανσπουδαστικού Συνεδρίου παρατίθενται στο *Πανσπουδαστική* 47 (Ιανουάριος 1964).

ΕΚ, το «15%» στην παιδεία ήταν αναγκαίο, ώστε η εκπαίδευση -και δη η ανώτερη- να παρέχετε δωρεάν, αφού μέχρι τότε οι φοιτητές επιβαρύνονταν οικονομικά με διάφορα έξοδα, όπως εξέταστρα, συγγράμματα κ.ο.κ. Το ζήτημα της δωρεάν παιδείας, συσχετιζόταν με το ζήτημα του εκδημοκρατισμού μιας και «δημοκρατία σημαίνει να σπουδάζουν και οι φτωχοί»²⁰². Στο πλαίσιο αυτό, σύμφωνα με τα όσα υποστήριζε ο Γεώργιος Παπανδρέου, χρειαζόταν συνολικότερη μεταρρύθμιση στον χώρο της εκπαίδευσης, με στόχο τη μείωση του αναλφαβητισμού, την άνοδο του μορφωτικού επίπεδου του λαού αλλά και την ανάπτυξη της έρευνας. Το τελευταίο, μάλιστα, ήταν επιτακτική αναγκαιότητα, λόγο και της ένταξης της Ελλάδας στην Κοινή Αγορά- ειδική μνεία γινόταν γι' αυτό τον λόγο στις μεταπτυχιακές σπουδές- για να μπορέσει η χώρα να αντέξει το άνοιγμα στον ανταγωνισμό με τα ανεπτυγμένα κράτη της δυτικής Ευρώπης. Η εισήγηση πρότεινε την εξοικονόμηση των αναγκαίων πόρων, από τη μείωση των αμυντικών δαπανών²⁰³. Αυτή η επικοινωνία των διεκδικήσεων του φοιτητικού κινήματος και του προγράμματος της ΕΚ, στο πλαίσιο της πολιτικής πάλης για τον εκδημοκρατισμό, εντοπίζεται και στους προεκλογικούς λόγους του Γεωργίου Παπανδρέου, κατά τις εκλογές του 1963 και του 1964²⁰⁴ αλλά και στις προγραμματικές διακηρύξεις της κυβέρνησης της ΕΚ, μετά τις εκλογές του 1963: Στις διακηρύξεις σε σχέση με τη λήψη μέτρων πολιτικού εκδημοκρατισμού (περιορισμός πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων, ελεύθερη διακίνηση ιδεών, διάλυση παρακρατικών οργανώσεων) συμπεριλήφθηκαν και εξαγγελίες για θέσπιση της δωρεάν παιδείας, επέκταση των κρατικών υποτροφιών, αυξήσεις σε μισθούς εκπαιδευτικών και αυξήσεις στις επενδύσεις για την παιδεία²⁰⁵.

Ένα περίπου μήνα μετά το Δ' Πανσπουδαστικό Συνέδριο, τον Μάιο του 1963, η ΕΦΕΕ, κατά τις πρώτες μέρες μετά την επανίδρυση της, διοργάνωσε συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας για τη δολοφονία Λαμπράκη στην Αθήνα και την Θεσσαλονίκης. Στη συγκέντρωση της Αθήνας, οχτώ μέλη της συνελήφθησαν, μετά από εισβολή της Αστυνομίας στα γραφεία της, επί της οδού Κοραή, ενώ στις ανακοινώσεις της και στους λόγους των μελών της διοίκησης της, η κριτική στην κυβέρνηση Καραμανλή ήταν

²⁰² Εισήγηση Γεωργίου Παπανδρέου στη συζήτηση στη Βουλή για το «15%» στην παιδεία, παρατίθεται σε εφ. *Ελευθερία*, 12.12.62, σ. 1 και 7.

²⁰³ Στο ίδιο.

²⁰⁴ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 482, φ. 3: Γεώργιος Παπανδρέου, «Προεκλογικός λόγος στην Αθήνα», 1964, ΑΣΚΙ.

²⁰⁵ «Οι προγραμματικές δηλώσεις της κυβερνήσεως»(1963), στο Πετρίδης, Αναστασιάδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου, ο πολιτικός λόγος*, σ. 470-506.

ιδιαίτερα έντονη²⁰⁶. Λίγους μήνες αργότερα, τον Οκτώβριο του 1963, κατά την προεκλογική περίοδο, η ΕΦΕΕ κάλεσε σε σπουδαστική συγκέντρωση, στο Θέατρο «Διάνα» στις 16 του μήνα, με σκοπό την «ανάπτυξη και προβολή των φοιτητικών αιτημάτων ενώπιον των αντιπροσώπων των κομμάτων που κατέρχονται στις εκλογές και να ζητήσει τις υπεύθυνες απόψεις τους πάνω σε αυτά»²⁰⁷. Αν και είχαν καλεστεί και εκπρόσωποι της ΕΡΕ -που δεν παρέστησαν- το πολιτικό πρόσημο της συγκέντρωσης ήταν ρητά διατυπωμένο στην πρόσκληση: «ο σπουδαστικός κόσμος καλείται ενόψει εκλογών να διαδηλώσει την πίστη του στη Δημοκρατία και στην Αναγέννηση της Εθνικής μας παιδείας»²⁰⁸. Στο ίδιο πνεύμα, η μετεκλογική ανακοίνωση του Κ.Σ. της ΕΦΕΕ, εξέφραζε τον «ενθουσιασμό της για τη νίκη της Δημοκρατίας [...] [και ότι] κατελύθη το Καραμανλικό κράτος που είχε σα σκοπό του τον σκοταδισμό και τον στραγγαλισμό της παιδείας», δηλώνοντας παράλληλα ότι η ΕΦΕΕ, θα συνεργαζόταν με αυτές τις προσπάθειες της κυβέρνησης που θα επεδίωκαν να αντιμετωπίσουν τα ζητήματα του αναλφαριθμητισμού, του εκσυγχρονισμού της παιδείας και της ισότιμης πρόσβασης από όλα τα κοινωνικά στρώματα σε αυτήν, αλλά και κατά της αστυνόμευσης των φοιτητών από το σπουδαστικό της ασφάλεια και την ΕΚΟΦ²⁰⁹.

Η εγγραφή των φοιτητικών κινητοποιήσεων και των διεκδικήσεων τους στο γενικότερο πλαίσιο του αιτήματος για εκδημοκρατισμό, προέκυψε, κυρίως, μέσω της «σύγκλισης» (convergence) αριστερών και κεντρώων φοιτητών και τη συνεργασία τους, για την απόσπαση των φοιτητικών συλλόγων από την επιρροή της ΕΚΟΦ²¹⁰. Η διαφωνία στο Δ' Πανσπουδαστικό Συνέδριο, για την απόφαση της συμμετοχής της ΕΦΕΕ και στις δύο διεθνείς φοιτητικές οργανώσεις (τη φιλοδυτική «Διεθνή Διάσκεψη Φοιτητών» (I.S.C.)

²⁰⁶ Μωραϊτιδης, *Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα*, σ. 190-195.

²⁰⁷ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 292: Κ.Σ. ΕΦΕΕ, «Ανακοίνωσις», Οκτώβριος 1963, κωδικός τεκμηρίου: 005.09.035.292.00005, ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

²⁰⁸ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 292: «Πρόσκληση της ΕΦΕΕ», 15.10.1963, κωδικός τεκμηρίου: 005.09.035.292.00003, ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

²⁰⁹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 292: «Ανακοίνωση του Κ.Σ της ΕΦΕΕ», Νοέμβριος 1963, κωδικός τεκμηρίου: 005.09.035.292.00006, ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

²¹⁰ Ο όρος «σύγκλιση» (convergence) εισάχθηκε από τους McAdam, Tarrow, Tilly για να περιγράψει τη διαδικασία όπου «αυξανόμενες αντιθέσεις στις στο ένα ή και στα δύο άκρα του πολιτικού συνεχές οδηγεί λιγότερο ακραίους πολιτικούς δρώντες σε στενότερες συμμαχίες» στο McAdam, Tarrow, Tilly, *Dynamics of Contention*, σ. 162· στην περίπτωση του ελληνικού φοιτητικού κινήματος των πρώτων ετών της δεκαετίας του '60, θεωρώ πως η σύγκλιση επισυνέβει στη βάση της αντιμετώπισης του κινδύνου που εκπροσωπούσε η εξτρεμιστική δράση της ΕΚΟΦ στα πανεπιστήμια, συμφωνώντας με ότι επισημαίνει και η σχετική ανάλυση του Παπανικολόπουλου, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60*, σ. 303-364.

και της φιλοκομμουνιστικής «Διεθνή Ένωση Φοιτητών» (I.U.S.) αποτέλεσε την πρώτη, χρονικά, σοβαρή τριβή μεταξύ των αριστερών και κεντρώων φοιτητών. Αν και η διαφωνία που προέκυψε -πιθανά μετά από παρέμβαση της ηγεσίας της ΕΚ²¹¹- ξεπεράστηκε με συμβιβασμό²¹², προ-οικονόμησε την κλιμακούμενη όξυνση των σχέσεων, μεταξύ των συμμαχών φοιτητικών παρατάξεων.

Η ρήξη επήλθε ένα χρόνο αργότερα, στο Α' Συνέδριο της ΕΦΕΕ (Ε' Πανσπουδαστικό), τον Μάιο του 1964. Η διαφωνία, στην οποία εστίαζε η ρήξη, αφορούσε το θέμα των πολιτικών συσχετισμών στο νέο Κεντρικό Συμβούλιο, που θα εξέλεγε το συνέδριο. Οι φοιτητές του Κέντρου κατηγόρησαν τους φοιτητές της Αριστεράς, για τη δημιουργία «τεχνητής πλειοψηφίας» στο Κ.Σ. της ΕΦΕΕ, εξαιτίας της αποστολής συνέδρων αποκλειστικά από την παράταξη της, από τα Διοικητικά Συμβούλια των φοιτητικών συλλόγων που ήλεγχε, αλλά και την εκπροσώπηση των συλλόγων Ελλήνων φοιτητών του εξωτερικού, στους οποίους οι συσχετισμοί ήταν υπέρ της Αριστεράς²¹³. Μια από τις αιχμές της σύγκρουσης αποτέλεσε και το καταστατικό της ΕΦΕΕ που κατατέθηκε στο πρωτοδικείο, με τους κεντρώους να υποστηρίζουν πως δεν ήταν αυτό που είχε ψηφιστεί στα συνέδρια αλλά «πλαστογραφημένο» και το (ελεγχόμενο από την αριστερά) Κ.Σ. της ΕΦΕΕ να επισημαίνει πως οι τροποποιήσεις του καταστατικού δεν ήταν επί της ουσίας και επιβλήθηκαν για καθαρά νομικούς λόγους²¹⁴. Σύμφωνα με την άποψη του Γιάννη Γιανουλόπουλου, οι βαθύτεροι πολιτικοί λόγοι της σύγκρουση εδραζόταν στην επιθυμία των κεντρώων φοιτητών, μετά τους εκλογικούς θριάμβους της ΕΚ στις εκλογές του Νοέμβρη του 1963 και Φλεβάρη του 1964, να αναλάβουν την καθοδήγηση του θεσμικού

²¹¹ Συνέντευξη Γιανουλόπουλου, 15.2.2018.

²¹² Χρήστος Λάζος, *Ελληνικό φοιτητικό κίνημα 1821-1973. Κοινωνικοί και πολιτικοί αγώνες*, Γνώση, 1987, σ. 337-340.

²¹³ Συνέντευξη του Δημήτρη Παφίλη σε εφ. *Ελευθεροτυπία*, 3.4.1982 παρατίθεται σε Λάζος, *Ελληνικό φοιτητικό κίνημα 1821-1973*, σ. 346.

²¹⁴ Για τις θέσεις του Κέντρου βλ: Συλλογή Γιανουλόπουλου, φ. 27: Φοιτητικός Σύλλογος Νομικής Σχολής Αθηνών, «Resolution of June 6 1964», (επιστολή στα αγγλικά προς την ISC υπογεγραμμένη από τον πρόεδρο του συλλόγου Θ. Κομπόλη και του γενικού γραμματέα Γ. Μαυροκορδάτου, η οποία κατήγγειλε το Κ.Σ. της ΕΦΕΕ για παραποίηση του καταστατικού και αντανάκλωσε τις κατηγορίες που απεύθυναν οι φοιτητές του κέντρου προς τους φοιτητές της αριστεράς)· η απάντηση του Κ.Σ. της ΕΦΕΕ στις κατηγορίες αυτές: Συλλογή Γιανουλόπουλου, φ. 27: Επιστολές του Κ.Σ. της ΕΦΕΕ προς τα Δ.Σ. των ελληνικών φοιτητικών συλλόγων: 9.9.1964, 10.9.1964 και 14.9.1964, ΕΜΙΑΝ.

φοιτητικού κινήματος, αντικαθιστώντας την Αριστερά²¹⁵. Η άποψη αυτή ενισχύεται εμπειρικά και από την γραμμή του «διμέτρου», που ακολουθούσε η ΕΚ.

Η ρήξη παγιώθηκε και στο επίπεδο των συλλογικών οργάνων: η Αριστερά έλεγχε, σχεδόν αποκλειστικά, το Κ.Σ. της ΕΦΕΕ. Αντίθετα, οι κεντρώοι φοιτητές εκφράζονταν, κυρίως, μέσω της ΔΕΣΠΑ, όπου οι συσχετισμοί ήταν υπέρ τους. Προχώρησαν, μάλιστα, στην οργάνωση της Α' Πανελλήνιας Φοιτητικής Συνδιάσκεψης, στις 11-12 Ιουλίου 1964²¹⁶, με πρωτοβουλία της Βιομηχανικής Σχολής, από την οποία προέκυψε η «Εκτελεστική Επιτροπή». Ωστόσο, η ρήξη στις σχέσεις μεταξύ των φοιτητικών παρατάξεων της Αριστεράς και του Κέντρου, δεν οδήγησε ούτε τους μεν, ούτε τους δε, εκτός των ορίων του «μετώπου της δημοκρατίας». Η φοιτητώσα Αριστερά, που έλεγχε το Κ.Σ. της ΕΦΕΕ, δεν υιοθέτησε αντικυβερνητικό λόγο, ούτε αντιμετώπισε την κυβέρνηση της ΕΚ, ως «εχθρό» των φοιτητικών διεκδικήσεων που είχαν «γεφυρωθεί» με το δημοκρατικό αιτούμενο. Ενδεικτικό παράδειγμα ήταν το πως σε ομιλία του, ο Γιάνης Γιανουλόπουλος, (γενικός γραμματέας της ΕΦΕΕ και πρόσωπο αναφοράς της φοιτητικής αριστεράς), τον Μάιο του 1964, αξιολογούσε θετικά τα μέτρα που εξαγγέλθηκαν από την κυβέρνηση της ΕΚ για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση²¹⁷, επισημαίνοντας πως ήταν αποτέλεσμα της «νίκης της δημοκρατίας», «άνοιγμα του δρόμου δια μια ριζική εκπαιδευτική αλλαγή», χαρακτηρίζοντας την ως «σταθμό στα εκπαιδευτικά χρονικά». Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, «νίκη της δημοκρατίας», «αλλαγή που συντελείτε στη χώρα» και φοιτητικό κίνημα, ήταν συγκοινωνούντες έννοιες, σύμφωνα με την ανάγνωση που επιχειρούταν. Στόχος του φοιτητικού κινήματος, όπως υποστηριζόταν από τη φοιτητική Αριστερά, έπρεπε να ήταν «η αποδοτική συνεργασία και η δημιουργική κριτική στο κυβερνητικό έργο μέσα στα πλαίσια της αυτονομίας του φοιτητικού κινήματος»²¹⁸. Μάλιστα, τον Ιανουάριο του 1966, η «Πανσπουδαστική», αποτιμώντας συνολικά την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση έγραφε:

²¹⁵ Συνέντευξη Γιανουλόπουλου, 15.2.2018.

²¹⁶ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 290: «Προκήρυξη Α' Πανελλήνιας Φοιτητικής Συνδιάσκεψης», 4.6.1964, κωδικός τεκμηρίου: 005.09.035.290.00009, ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

²¹⁷ Οι βασικές κατευθύνσεις εξαγγέλθηκαν τον Απρίλιο του 1964 και το καλοκαίρι του ίδιου έτους η επιτροπή εξουσιοδοτήσεως της Βουλής ψήφισε το βασικό νομοσχέδιο. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, Τόμος Ε', σ. 32-33.

²¹⁸ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 290: «Ο λόγος του Γεν. Γραμματέως της Ε.Φ.Ε.Ε. Γ. Γιανουλόπουλου», (ομιλία στο πλαίσιο του Α' Συνέδριου (Ε' Πανσπουδαστικό) της ΕΦΕΕ), Μάιος 1964, κωδικός τεκμηρίου: 005.09.035.290.00043, ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

Οι πρώτοι που χαιρέτισαν τη μεταρρύθμιση, κι ήταν φυσικό, ήταν οι φοιτητές. Η κατάργηση των διδασκάνων και των εν γένει εκπαιδευτικών τελών, τα μαθητικά συστήματα [...] αποτέλεσαν μέτρα θετικά, κι έθεσαν τη βάση για μιαν αλλαγή [...] ασκώντας κριτική στην Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση επεσήμαναν ότι δε κάλυπτε το αίτημα του σπουδαστικού κόσμου και του κινήματος του για εκπαιδευτική Αναγέννηση [...] αποτελεί μια αφετηρία όχι όμως και το πλαίσιο που θα περικλείσει το εκπαιδευτικό πρόβλημα της πατρίδας μας γιατί αυτό είναι συναρτημένο με το γενικότερο πλαίσιο της οικονομικής ανάπτυξης και της δημοκρατικής ανάπλασης της χώρας»²¹⁹.

Στο ίδιο τεύχος, υπήρχε και συνέντευξη του Ευάγγελου Παπανούτσου, γενικού γραμματέα του υπουργείου Παιδείας της κυβέρνησης της ΕΚ και εμπνευστή του νομοσχεδίου²²⁰.

Ανάλογα, και οι κεντρώοι φοιτητές, κατά την περίοδο της σύγκρουσης τους με το Κ.Σ. της ΕΦΕΕ, δεν υιοθέτησαν στοιχεία στον λόγο τους ή πρακτικές, που να τους τοποθέτησαν εκτός του «δημοκρατικού» μετώπου. Οι ανακοινώσεις της ΔΕΣΠΑ, κατά τα έτη 1964 και 1965, συνέχισαν να ζητούν την κατάργηση του «σπουδαστικού» της ασφάλειας, ασκώντας κριτική στην κυβέρνηση της ΕΚ για την «ανοχή της παραμονής μέσα στις τάξεις της Αστυνομίας φασιστικών στοιχείων» και την απαγόρευση φοιτητικών συγκεντρώσεων²²¹, όπως επίσης και για τη δραστηριότητα της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών (ΚΥΠ) και τις ευθύνες του Υπουργείου Άμυνας για την αποστολή αντικομμουνιστικών φυλλαδίων στα σχολεία της χώρας.²²² Ανακοινώσεις τέτοιου τύπου δεν ήταν προσχηματικές: όπως θυμάται ο Γιανουλόπουλος, οι κεντρώοι φοιτητές, συμμετείχαν σε όλες τις κινητοποιήσεις και εκδηλώσεις της ΕΦΕΕ, παρά τη σύγκρουση που είχαν με τη διοίκηση της²²³. Οι κινητοποιήσεις διαμαρτυρίας των φοιτητών για τις παρεμβάσεις των ΗΠΑ στο Κυπριακό και τους βομβαρδισμούς τους στο Βιετνάμ, στις αρχές Απριλίου του 1965 επιβεβαιώνουν αυτήν την εικόνα: Σε κάλεσμα της ΕΦΕΕ για συγκέντρωση διαμαρτυρίας στα Προπύλαια και πορεία προς την Αμερικάνικη Πρεσβεία στις 2 Απριλίου του 1965, που απαγορεύτηκε από την Αστυνομία, η οποία επιχείρησε τη διάλυση της συγκέντρωσης, μεταξύ των τραυματιών ήταν και το στέλεχος της ΕΔΗΝ,

²¹⁹ Πανσπουδαστική 49, (Ιανουάριος 1966), σ. 8.

²²⁰ Στο ίδιο.

²²¹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 291: ΔΕΣΠΑ «Ανακοίνωση», κωδικός τεκμηρίου: 005.09.035.291.00035, 3.4.1965, κωδικός τεκμηρίου: ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

²²² Αρχείο ΕΔΑ, κ. 291: ΔΕΣΠΑ, «Ανακοίνωση: Το αίσχος της «εκπαιδευτικής» δραστηριότητας της ΚΥΠ», 18.10.1964, κωδικός τεκμηρίου: 005.09.035.291.00033, ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

²²³ Συνέντευξη Γιανουλόπουλου, 15.2.2018.

Γιάννης Μάνος. Στις 5 Απρίλιου οργανώθηκε νέα συγκέντρωση από την ΕΦΕΕ αλλά και (την ελεγχόμενη από το Κέντρο) ΔΕΣΠΑ στα Προπύλαια, συμπαραστάσης στους συλληφθέντες τις 2 Απρίλη και διαμαρτυρίας για την αστυνομική καταστολή²²⁴. Συνεπώς, η επανασύγκλιση (reconvergence) μεταξύ της Αριστεράς και του Κέντρου, στο φοιτητικό κίνημα, μπόρεσε να πραγματοποιηθεί, εφόσον οι συγκρούσεις μεταξύ αριστερών και κεντρικών φοιτητών έλαβαν χώρα εντός των ορίων της «δημοκρατικής» πλαισίωσης²²⁵. Η συνύπαρξη των δύο παρατάξεων στο Κ.Σ. της ΕΦΕΕ, αποκαταστάθηκε στο Β' Συνέδριο (ΣΤ' Πανσπουδαστικό), τον Μάιο του 1965, όπου οι κεντρώοι απέκτησαν και την πλειοψηφία στο Κ.Σ. Αν και οι διενέξεις μεταξύ κεντρικών και αριστερών φοιτητών συνεχίστηκαν (κατανηφίσθηκε μάλιστα ο απολογισμός του απερχόμενου Κ.Σ. της ΕΦΕΕ) η παρουσία 30 φοιτητών συνέδρων (σε σύνολο 200) της Δεξιάς αλλά και η παρακολούθηση των εργασιών, από αστυνομικό του «σπουδαστικού» της ασφάλειας²²⁶, υπογράμμιζαν εκ νέου τους κινδύνους που επέβαλλαν την επανασύγκλιση των «δημοκρατών» φοιτητών. Εξάλλου, όπως διευκρίνιζε έγγραφο της σπουδάζουσας της ΔΝΔ σε σχέση με τη στάση την Αριστεράς στο Β' Συνέδριο της ΕΦΕΕ, παρά τις διενέξεις, η τακτική της φοιτητικής αριστερά ήταν η «δημοκρατική ενότητα στη βάση της απομόνωση της Δεξιάς και της προάσπισης των κατακτήσεων και των συμφερόντων των φοιτητών» και το «κλείσιμο του παρελθόντος με καθαρή κριτική και αυτοκριτική»²²⁷. Κατά αυτό τον τρόπο, ξεπεράστηκαν οι οριοθετήσεις που προσπαθούσε να επιβάλλει η πλαισίωση του «διμέτρου», που πτυχές του φαινόταν να ενστερνίζεται τμήμα της ηγεσίας των κεντρικών φοιτητών και επιχειρούσε να προσδιορίσει, με αυτό τον τρόπο, σε νέα βάση, τις σχέσεις της και τη συνεργασία της με την φοιτητική Αριστερά²²⁸. Η Αριστερά, παρά το γεγονός πως έχασε την πλειοψηφία στο Κ.Σ. της ΕΦΕΕ, αποτίμησε ως «εποικοδομητικές» τις αποφάσεις που λήφθηκαν, κριτικάροντας την κεντρώα πλειοψηφία για «ατολμία» σε συγκεκριμένες μόνο αποφάσεις (για τον νόμο 509, την 1010 εγκύκλιο και την καθιέρωση της απλής αναλογικής στους φοιτητικούς συλλόγους) που αποτέλεσαν, σύμφωνα με όσα

²²⁴ Τάσος Κωστόπουλος, «Ο τεντιμποϊσμός της αλληλεγγύης», εφ. *Εφημερίδα των Συντακτών*, 11.3.2018.

²²⁵ Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60*, σ. 343-344.

²²⁶ Το ρεπορτάζ για το συμβάν, όπου εντοπίστηκε και σχετικό ψήφισμα-καταγγελία σε εφ. *Νέα*, 14.5.1965, σ. 5.

²²⁷ Συλλογή Αριστεϊδή Μανωλάκου, φ. 5: «Συνέδριο της ΕΦΕΕ», ΕΜΙΑΝ.

²²⁸ Ενδεικτικά βλ. την αποτίμηση του Β' Συνεδρίου της ΕΦΕΕ από το περιοδικό της ΕΔΗΝ σε *Δημοκρατία* 65 2-3 (Ιούλιος-Αύγουστος 1965), σ. 18-20, το τεκμήριο εντοπίστηκε στα ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

υποστήριζε η Αριστερά, υποχώρηση από τις αποφάσεις του Δ' Πανσπουδαστικού του 1963 και του Α' Συνέδριο της ΕΦΕΕ το 1964²²⁹.

Η βασιλική εκτροπή του καλοκαιριού του 1965, ως κοινός κίνδυνος, λειτούργησε καταλυτικά για την επιτάχυνση της παραπάνω διαδικασίας επανασύγκλισης²³⁰. Παρά τις όποιες διαφορές που διατηρήθηκαν ανάμεσα στις δύο παρατάξεις, κεντρώοι και αριστεροί ερμήνευσαν με συναφή τρόπο τα γεγονότα που οδήγησαν στην παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου και συμμετείχαν σε κοινές συλλογικές δράσεις: *«αντεπίθεση των σκοτεινών δυνάμεων να ανατρέψουν τη νόμιμη κυβέρνηση και τον Πρωθυπουργό [...] μια ολομέτωπη επίθεση όχι μόνο για την ανακοπή της δημοκρατικής πορείας αλλά και για την επιστροφή στα προηγούμενα και ακόμα χειρότερα επίπεδα»*, όπως την αποτιμούσε η Πανσπουδαστική. Η (υπό κεντρώα πλειοψηφία) ΕΦΕΕ πρωτοστάτησε στις δράσεις διαμαρτυρίας στο κέντρο της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών. Οι κινητοποιήσεις στόχευαν, σύμφωνα με τον πρόεδρο της, στην *«άμεση επάνοδος στη συνταγματική ομαλότητα, με ελεύθερες εκλογές κάτω από μια κυβέρνηση κοινής εμπιστοσύνης»*, με παράλληλη υπεράσπιση στον χώρο της παιδείας της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964²³¹. Η επανασύγκλιση δεν εδραζόταν μόνο στην αποδοχή από τους φοιτητές της Αριστεράς του κινδύνου που αποτελούσε για τον εκδημοκρατισμό η πτώση της κυβέρνησης Παπανδρέου (παρά την κριτική που της ασκούσαν), όπως επίσης και η υπεράσπιση της εκπαιδευτική μεταρρύθμισης από την Αριστερά, έναντι του κινδύνου αντιμεταρρύθμισης από την κυβέρνηση των *«αποστατών»*, αλλά και στις αναφορές από τους κεντρώους φοιτητές στο ζήτημα της ιμπεριαλιστικής εξάρτησης και των ξένων παρεμβάσεων, ζήτημα που αποτελούσε κεντρικό για την Αριστερά. Σε διακήρυξη του *«γραφείου δημοκρατικής επαγρύπνησης»* της ΕΦΕΕ, (το οποίο είχε συγκροτηθεί τον Ιούνιο του 1965)²³² αποδίδονταν ευθύνες για τη βασιλική εκτροπή, εκτός από τα Ανάκτορα,

²²⁹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 290: Αποκόμματα εφημερίδων σχετικά με τις εργασίες του Β' Συνεδρίου της ΕΦΕΕ (εφ. *Αυγή* και *Δημοκρατική Αλλαγή*), 6-17.5.1965, κωδικός τεκμηρίου: 005.09.035.290.00061, ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

²³⁰ Την ίδια εκτίμηση αποτυπώνει και η προσέγγιση του Ξενοφών Γιαταγάνα στο *Pour une histoire politique*, σ. 122.

²³¹ Συνέντευξη του προέδρου του Κ.Σ. της ΕΦΕΕ Περικλή Πάγκαλου στη *Δημοκρατία* 65, 4 (Οκτώβριος 1965), σ. 38-41 και 49.

²³² Ιωάννα Παπαθανασίου – Αγγελική Χριστοδούλου, «Η Νεολαία Λαμπράκη στον ελληνικό και διεθνή περίγυρο» στο Παπαθανασίου, Ιορδανίδου, Κάπολα, Σακελλαρόπουλος, Χριστοδούλου (επιμ.), *Η νεολαία Λαμπράκη τη Δεκαετία του 1960*, σ. 582-630.

στους «ξένους», ενώ η κυβέρνηση Νόβα χαρακτηριζόταν ως «ξενόδοιοι κύκλοι της ανωμαλίας»²³³. Ωστόσο, εκτός του κοινού προσανατολισμού στις δράσεις διαμαρτυρίας ή τα κοινά ερμηνευτικά μοτίβα, υπήρξε μια ακόμη παράμετρος που συνέβαλλε στην ισχυροποίηση των δεσμών μεταξύ αριστερών και κεντρώων φοιτητών: οι κοινές διώξεις που υφίσταντο μετά τα Ιουλιανά. Όπως περιέγραψε ο Μάκης Παπούλιας, η προφυλάκιση του στις φυλακές Αβέρωφ μαζί με άλλα στελέχη του φοιτητικού κινήματος, που είχαν συλληφθεί για τη συγκέντρωση της ΕΦΕΕ στα Προπύλαια την 1η Φλεβάρη του 1966 για την υπεράσπιση των συνδικαλιστικών και ακαδημαϊκών ελευθεριών²³⁴, αποτέλεσε την απαρχή μιας πολύ δυνατής φιλίας με τον συγκρατούμενο του, κεντρώο. πρόεδρο της ΕΦΕΕ, Περικλή Πάγκαλο²³⁵. Συνεπώς, για την περίπτωση του ελληνικού φοιτητικού κινήματος της προδικτατορικής περιόδου, η αλληλεπίδραση με τις αντικινηματικές προσπάθειες της φοιτητικής Δεξιάς αλλά και οι κίνδυνοι από την αλλαγή του κυβερνητικού περιβάλλοντος, φαίνεται πως λειτούργησαν, συσπειρωτικά, διαψεύδοντας την θέση που εισήγαγαν οι Eitan Alimi και Sivan Hirsch-Hoefler, σύμφωνα με την οποία «σε συνθήκες όπου ένα συγκεκριμένο κίνημα παλεύει να διατηρήσει τη στρατηγική του θέση, αλληλεπιδράσεις με ένα αντίπαλο κίνημα, είναι πιθανό να παράγουν κατακερματισμό»²³⁶.

Από 15 Ιουλίου έως 24 Σεπτεμβρίου 1965, η ΕΦΕΕ ανέλαβε την ευθύνη οργάνωσης στο κέντρο της Αθήνας συνολικά έξι συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας (σε μια από αυτές σκοτώθηκε και ο φοιτητής Σωτήρης Πέτρουλας) σε ανοιχτό και κλειστό χώρο αλλά και έξω από τη Βουλή και τέσσερις στην Θεσσαλονίκη. Κάποιες από αυτές τις συγκεντρώσεις κατέληξαν σε πορείες²³⁷. Επίσης, η ΕΦΕΕ, συμμετείχε στην οργάνωση της κηδείας του Σωτήρη Πέτρουλα, στις συγκεντρώσεις της ΓΣΕΕ στο γήπεδο του Παναθηναϊκού (17 Ιουλίου και 17 Αυγούστου), παραχώρησε συνέντευξη τύπου σε ξένους δημοσιογράφους στις 24 Ιουλίου του 1965, συνεργάστηκε με άλλους φορείς στο πλαίσιο της δημοκρατικής διαμαρτυρίας και ζήτησε ακρόαση από τον Βασιλιά²³⁸. Τέλος, βοήθησε

²³³ Αρχείο Περικλή Πάγκαλου: «Διακήρυξη γραφείου δημοκρατικής επαγρύπνησης ΕΦΕΕ» 15.7.1965 (πιθανά), ΕΛΙΑ.

²³⁴ Τα γεγονότα της συγκέντρωσης και οι συλλήψεις που ακολούθησαν στο ρεπορτάζ της εφ. *Νέα*, 3.2.1966, σ. 5.

²³⁵ Μάκης Παπούλιας, *Πόσο η φόρα ήταν μεγάλη.. Ιστορίες και μνήμες*, Αλεξάνδρεια, 2017, σ. 116-120.

²³⁶ Eitan Y. Alimi και Sivan Hirsch-Hoefler, «Structure of Political Opportunities and Threats, and Movement-Countermovement», *Comparative Politics* 44 (2012) σ. 331-349.

²³⁷ Αναλυτικά στο παρόν, στο κεφάλαιο 4.

²³⁸ Συνέντευξη Περικλή Πάγκαλου στο *Δημοκρατία* 65.

στη διάχυση της διαμαρτυρίας από την Αθήνα στην περιφέρεια, με την επίσκεψη μελών του Κ.Σ. στις επαρχιακές πόλεις²³⁹. Ωστόσο, η συμβολή της ΕΦΕΕ στη διάχυση της διαμαρτυρίας από το κέντρο προς τις περιφέρειες ήταν μάλλον συμπληρωματική, εφόσον από την αποδελτίωση τύπου προέκυψε πως το κύριο βάρος διάχυσης των δράσεων διαμαρτυρίας στην επαρχία, από την πλευρά των νεανικών οργανώσεων, το επωμίστηκαν οι «εθνοτοπικοί» φοιτητικοί σύλλογοι αλλά (κυρίως) οι πολιτικές νεολαίες της Αριστεράς (ΔΝΛ) και του Κέντρου (ΕΔΗΝ)²⁴⁰. Ωστόσο, αν και ο χώρος της φοιτητικής νεολαίας αποτέλεσε χώρο άρθρωσης διεκδικήσεων που γεφυρώνονταν με το αίτημα του εκδημοκρατισμού, δεν έμεινε ανεπηρέαστος από την προσπάθεια συγκρότησης «αντικινήματος», από φιλοκαθεστωτικούς φορείς. Η επαναδραστηριοποίηση των στελεχών της ΕΚΟΦ διαμέσου της ΕΡΕΝ, τα «Πουλμάν της Αλήθειας» η συγκρότηση «εθνοκοφρώνων» φοιτητικών συλλόγων, η οργάνωση αντί-συγκεντρώσεων εν μέσω των Ιουλιανών, η υποβολή συγχαρητηρίων στις κυβερνήσεις των «αποστατών» από φοιτητικούς συλλόγους που έλεγχε η Δεξιά, επιχείρησαν να λειτουργήσουν αντισταθμιστικά, στη δραστηριότητα του δημοκρατικού φοιτητικού κινήματος²⁴¹.

Παρά τις όποιες υπερβάσεις (π.χ. η πολιτική του «διμέτρωπου», παρότι επηρέαζε τμήμα των κεντρικών φοιτητών, φαίνεται πως δεν αποτέλεσε ποτέ κυρίαρχη γραμμή), η πολιτική και οι πλαισιώσεις του φοιτητικού κινήματος επικαθορίστηκαν από τη γενική πολιτική γραμμή (και τα όρια) των παρατάξεων της Αριστερά και του Κέντρου. Πράγματι, μετά τα Ιουλιανά και μέχρι την 21^η Απριλίου, το φοιτητικό κίνημα ακολούθησε την γενικότερη πορεία κινήματος εκδημοκρατισμού: ενίσχυση της διαιρετικής τομής «δεξιά-αντιδεξιά», αύξηση της κατασταλτικής πίεσης αλλά και κινηματική εξάντληση²⁴² με αναμονή των εκλογών αλλά και αποτύπωση των ευρύτερων εξελίξεων στους χώρους της Αριστεράς και του Κέντρου: στρατηγική αμηχανία των φοιτητών της ΔΝΛ, ενδυνάμωση των κεντρικών υπό την επίδραση της ριζοσπαστικοποίησης τμήματος του Κέντρου και την προγραμματική αποκρυστάλλωση του κεντροαριστερού ρεύματος μετά τα Ιουλιανά, όπως επίσης και ενίσχυση των τάσεων αριστερής κριτικής στην γραμμή της ΕΔΑ και τη ΔΝΛ, σε τμήμα της φοιτητικής νεολαίας. Με το ζήτημα της πρόσληψης των Ιουλιανών και την

²³⁹ Στο ίδιο.

²⁴⁰ Στο παρόν, κεφάλαιο 2, πίνακες 2.8.

²⁴¹ Βλέπε αναλυτικότερα στην ενότητα 5.2, στο παρόν.

²⁴² Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος της δεκαετίας του '60*, σ. 341-355.

επίδραση του στους φορείς πολιτικής εκπροσώπησης του κινήματος εκδημοκρατισμού θα επικεντρωθεί η παρούσα έρευνα στο 2^ο της μέρος.

3.4. Η Τοπική Αυτοδιοίκηση στη διεκδίκηση της Δημοκρατίας. Προϋποθέσεις εμπλοκής και το καλοκαίρι του 1965

3.4.1. Εισαγωγή

Η καταγραφή και ταξινόμηση των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας στα Ιουλιανά στο κεφάλαιο 2, ανέδειξαν την παρουσία διοικήσεων των δήμων στους φορείς οργάνωσης της διαμαρτυρίας. Έκτος από την, υψηλού συμβολισμού, συμμετοχή της Τοπικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Αττικής (ΤΕΔΚΑ) στην οργάνωση των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας στο κέντρο της Αθήνας και τη συμμετοχή δημάρχων και κοινοταρχών της Αττικής σε αυτές, οι διοικήσεις των δήμων ήταν ο βασικός φορέας οργάνωσης συγκεντρώσεων και δράσεων διαμαρτυρίας στις συνοικίες του Πολεοδομικού Συγκροτήματος Πρωτεύουσας όπου 32 από τις 103 συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας (ποσοστό 31% του συνόλου) που κατέγραψε η παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκαν με πρωτοβουλία των δημοτικών αρχών²⁴³. Παρούσες, αλλά με σαφώς μικρότερη συμβολή, ήταν οι δημοτικές διοικήσεις και στην υπόλοιπη Ελλάδα, με 17 καταγεγραμμένα καλέσματα σε συγκεντρώσεις²⁴⁴. Η συμβολή των δημοτικών αρχόντων στη διαμαρτυρία δεν εξαντλείται μόνο στους παραπάνω αριθμούς. Σε πολλές συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στις επαρχίες, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, πέρα από τους φορείς που τις καλούσαν, αναφερόταν η παρουσία (αριστερών και κεντρώων) δημοτικών και κοινοτικών αρχόντων. Σε πολλές περιπτώσεις ομιλητές ήταν δήμαρχοι, αντιδήμαρχοι και κοινοτάρχες, όχι χωρίς το κίνδυνο κυρώσεων από τον εκάστοτε νομάρχη.

Αν χρησιμοποιηθεί η εννοιολόγηση των μελετητών των κοινωνικών κινήματων, η συμμετοχή παραγόντων της τοπικής αυτοδιοίκησης στις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας των Ιουλιανών αντιστοιχεί σε αυτό που έχει περιγράψει ως «*συντονισμένες δημόσιες παραστάσεις ΑΕΠΔ (Αξιοσύνη, Ενότητα, Πολυάριθμο, Δέσμευση)*»²⁴⁵ ενώ η οργάνωση δράσεων διαμαρτυρίας από τις δημοτικές αρχές υπάγεται σε αυτό που έχουν περιγράψει

²⁴³ Στο παρόν, κεφάλαιο 2, Πίνακας 2.7.

²⁴⁴ Στο ίδιο, Πίνακας 2.8.

²⁴⁵ Η συμμετοχή τοπικών αρχόντων στις δράσεις διαμαρτυρίας των Ιουλιανών αντιστοιχεί κυρίως στην επίδειξη «Αξιοσύνης», η οποία ως έννοια περιγράφει στοιχεία όπως: σοβαρή συμπεριφορά, κομψό ντύσιμο, συμμετοχή αξιωματούχων, μητέρες με παιδιά. Charles Tilly, *Κοινωνικά Κινήματα, 1768-2004*, Σαββάλας, 2007, σ. 18-20.

ως «κοινωνική ιδιοποίηση» (social appropriation) οι εισηγητές του προγράμματος της «συγκρουσιακής πολιτικής», δηλαδή την χρησιμοποίηση μιας υπάρχουσας, ενίοτε και θεσμικής, δομής ως «όχημα κινητοποίησης» από κινηματικούς δρώντες²⁴⁶. Στις ενότητες που ακολουθούν θα περιγράψει η ερμηνευτική πλαισίωση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, ως πεδίο άρθρωσης λόγου και έργου και «για τα εθνικά προβλήματα» και τη δυναμική αυτής της προσέγγισης, όπως αποτυπώθηκε στις δημοτικές εκλογές του 1964. Επίσης, θα παρουσιαστεί πιο αναλυτικά, η δράση και ο λόγος των παραγόντων και των θεσμών της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, όπως επίσης το νομικό καθεστώς και η έκταση των διοικητικών κυρώσεων που επιβλήθηκαν στους δημοτικούς άρχοντες που κινητοποιήθηκαν ενάντια στο πολιτικό πραξικόπημα της Μοναρχίας.

3.4.2. Δημοτικές εκλογές και Τοπική Αυτοδιοίκηση τη μετεμφυλιακή περίοδο: Παρέμβαση και επιρροή της Αριστεράς

Από την περίοδο του Μεσοπολέμου, το ΚΚΕ επιχειρούσε να δώσει ισχυρό πολιτικό στίγμα, στις εκλογές για την τοπική αυτοδιοίκηση²⁴⁷. Πάρα τις όποιες αλλαγές στη στρατηγική, την τακτική, τον λόγο και τους στόχους, η επιλογή της πολιτικοποίησης των αυτοδιοικήτων εκλογών αποτέλεσε μια σταθερά στη στρατηγική της ελληνικής Αριστεράς, την οποία ακολούθησε η ΕΔΑ και κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο. Πράγματι, σε όλες τις εκλογές που διεξήχθησαν κατά την περίοδο (1951, 1954, 1959, 1964) η παρέμβαση της Αριστεράς στόχευε σε πολιτικά επίδικα που άπτονταν της κεντρικής πολιτικής. Έτσι, στις εκλογές του 1954 και του 1959, η ΕΔΑ επιχείρησε να προσδώσει αντικυβερνητικό τόνο, προωθώντας τη συνεργασία των κομμάτων της αντιπολίτευσης απέναντι στους υποψηφίους της (κυβερνώσας) Δεξιάς²⁴⁸. Στις εκλογές της 5^{ης} Ιουλίου 1964, το κόμμα της

²⁴⁶ McAdam, Tarrow, Tilly, *Dynamics of Contention*, σ. 102-108.

²⁴⁷ Ενδεικτικά: Για την παρέμβαση του ΚΚΕ στις αυτοδιοικητικές εκλογές της 4^{ης} Αυγούστου 1929 βλ. εφ. *Ριζοσπάστης*, 4.8.1929· για τις αυτοδιοικητικές εκλογές της 11^{ης} Φεβρουαρίου 1933: «Εκλογικό πρόγραμμα του Ενιαίου Μετώπου Εργατών και Αγροτών για τις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές», παρατίθεται σε Το ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα. Τόμος Τρίτος, 1929-1933*, Σύγχρονη Εποχή, 1975, σ. 531-534

²⁴⁸ Γιώργος Αλεξιάτος, «Αριστερά και Τοπική Αυτοδιοίκηση. Συνοπτική ιστορική αναδρομή» αναρτήθηκε στις 22.04.2014, ανακτήθηκε στις 27.1.2018 από τον σύνδεσμο <https://alexatosgiorgos.webnode.gr/news/%CE%B1%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%B9%CE%BA%CE%B7-%CE%B1%CF%85%CF%84%CE%BF%CE%B4%CE%B9%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%B7%CF%83%CE%B7-%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%BF%CF%80%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B7->

Αριστεράς, διεκδικούσε την προώθηση των «δημοκρατικών συνεργασιών», το περαιτέρω «χτύπημα της δεξιάς», την αποδοκιμασία των «συμβιβαστικών τάσεων και πράξεων της ΕΚ», μέσω της έκφρασης εμπιστοσύνης από τους ψηφοφόρους σε αυτήν και στους υποψήφιους που υποστήριζε²⁴⁹. Κατά συνέπεια, η μελέτη των θέσεων της ΕΔΑ, για τον ρόλο της τοπικής αυτοδιοίκησης, μπορεί να συμβάλλει στην ερμηνεία της «στράτευσης» των δημοκρατικών δημοτικών αρχών και αρχόντων, στις δράσεις διαμαρτυρίας των Ιουλιανών, όπως προκύπτει από τα στοιχεία που παρατέθηκαν στο κεφάλαιο 2.

Στο Α' συνέδριο του 1959, η διοικούσα επιτροπή της ΕΔΑ, ανέπτυξε τις θέσεις της για την τοπική αυτοδιοίκηση. Στην εισαγωγή, ο θεσμός της τοπικής αυτοδιοίκησης, περιγραφόταν ως «πατροπαράδοτος», τμήμα της «ιστορικής πατρογονικής κληρονομιάς», που αν και δεν ταυτιζόταν στην ιστορική παράδοση αλλά και στη νεότερη μορφή με την «δημοκρατία», ο λαός, χάρη στην «ισχύ των αγώνων», είχε τη δυνατότητα να καταστήσει τους δήμους και τις κοινότητες, την «ελπιδοφόρα βάση της δημοκρατικής διαρθρώσεως και εξελίξεως της Ελλάδος». Όπως υποστηρίζαν οι θέσεις, τα όργανα της αυτοδιοίκησης, ασκούσαν,

λαϊκή εξουσία και εντολή, μετέχουν στην εκτελεστική εξουσία της πολιτείας και έχουν αναφαίρετη αρμοδιότητα στην εκτεταμένη σφαίρα των προβλημάτων [...] με τον διοικητικό οργανισμό της αυτοδιοικήσεως καθιερώνεται στη διοικητική οργάνωση της χώρας μια συνδιοικήσει, με συμμετοχή κυρίως του λαού στην κυβέρνηση και στην άσκηση της πολιτικής του ελευθερίας.

Αυτή η θεώρηση ήταν σαφώς επηρεασμένη από την φιλοσοφία του «Κώδικα Τοπικής Αυτοδιοίκησης» (πράξη υπ. αριθμ. 55) της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ) κατά τη διάρκεια της Κατοχής²⁵⁰. Αυτή η θέση ήταν κομβική και πάνω σε αυτήν θα στηριχθεί η επιχειρηματολογία των αριστερών δημάρχων, με την οποία θα αιτιολογήσουν κατά τα Ιουλιανά την εμπλοκή των δημοτικών διοικήσεων στις

%CE%B9/· Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Δημοτικές εκλογές στη μετεμφυλιακή Ελλάδα: η αριστερά στο προσκήνιο*. Η Αυγή, 2014.

²⁴⁹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 452, φ. 2: «Μπροστά σε καινούργια και πιο βαριά καθήκοντα» (1964), ΑΣΚΙ.

²⁵⁰ Περισσότερα: Γεωργούλας Μπέικος, *Η λαϊκή εξουσία στην Ελεύθερη Ελλάδα*, τ. 2, Θεμέλιο, 1979, σ. 488-500, Γιάννης Σκαλιδάκης, *Η ελεύθερη Ελλάδα. Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της Κατοχής (1943-1994)*, Αθήνα, 2014, σ. 205-211 και Π. Παπαγιάννης, «Πενήντα χρόνια από τον κώδικα Αυτοδιοίκησης της ΠΕΕΑ. Αύγουστος 1944 - Αύγουστος 1994» σε Κλεομένης Κουτσούκης (επιμ.), *Η Εθνική Αντίσταση στην Ευρυτανία: 50 χρόνια από την ίδρυση και το εθνικό συμβούλιο της ΠΕΕΑ* Τόμος Α, Επιστημονική Βιβλιοθήκη Ελληνικού Κέντρου Πολιτικών Ερευνών, 1994, σ. 344-360.

κινητοποιήσεις. Στην ενότητα Γ' των θέσεων, με τίτλο «κατευθύνσεις και καθήκοντα της λαϊκής τοπικής πολιτικής», η παραπάνω θέση συγκεκριμενοποιήθηκε περαιτέρω:

Η τοπική αυτοδιοίκηση (αποτελεί) δύναμη στα χέρια των ανδρών και γυναικών της Ελλάδος, όπλο στον αγώνα επιβίωσης, υγείας και εκπολιτισμού, όσο και αν δεν λειτουργεί σήμερα πρέπει να γίνη [...] αντιπροσωπευτικός δημοκρατικός θεσμός για τις τοπικές και εθνικές υποθέσεις [...] στο πλαίσιο του αγώνα για την Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή, πρέπει να υπερασπίζεται ζηλότυπα τους τοπικούς θεσμούς από την επιβολή της εκτελεστικής εξουσίας, από κάθε παρέμβαση νομοθετική, εφόσον συγκρούεται προς το Σύνταγμα [...] να τους σταθεροποιεί σαν βασική λειτουργία και στήριγμα πολιτικής δημοκρατίας και να τους χρησιμοποιεί ως μοχλούς κοινωφελούς δράσεως μέσα στον πολιτικό στίβο της χώρας.

Η αποστολή της τοπικής αυτοδιοίκησης και των εκπροσώπων της ΕΔΑ σ' αυτήν, υπό το πρίσμα αυτής της τοποθέτησης, ήταν να:

διοική τα τοπικά ζητήματα και να ασκή την επίδραση της στη διεύθυνση γενικών προβλημάτων της χώρας, να προωθεί την πορεία της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής, να δυναμώνει την αυτοπεποίθηση της μέσα στον λαό [...] να γίνει βάση στηρίξεως της Δημοκρατίας αλλιώς θα είναι θεσμός διακοσμητικός, όργανο της γραφειοκρατίας»²⁵¹.

Στις 5 Ιουλίου του 1964 πραγματοποιήθηκαν οι τελευταίες, όπως έμελλε να αποδειχτεί, δημοτικές εκλογές, πριν από το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου του 1967. Συνεπώς, οι δημοτικές διοικήσεις και οι δήμαρχοι που κινητοποιήθηκαν κατά τα Ιουλιανά, είχαν εκλεγεί σε αυτές τις εκλογές. Όπως σημειώνει ο Ηλίας Νικολακόπουλος, το πολιτικό πλαίσιο των εκλογών ήταν διαφοροποιημένο σε σχέση με το πλαίσιο των προηγούμενων δημοτικών εκλογών του 1959. Η δυναμική του «Ανένδοτου» και η διαιρετική τομή «δεξιά-αντιδεξιά», είχε περιορίσει σημαντικά τις δυνατότητες της ΕΡΕ στη συγκρότηση ευρύτερων «εθνικών» συνδυασμών και την είχε περιχαρακώσει στα όρια της κομματικής της επιρροής²⁵². Στον αντίπαλο πόλο των παρατάξεων που υποστήριζαν τον εκδημοκρατισμό υπήρχαν δύο διαφορετικές γραμμές σε σχέση με τις δημοτικές εκλογές. Η πρώτη, που ήταν η θέση της ΕΚ και του ηγέτη της, να μην λάβουν πολιτικό χαρακτήρα οι δημοτικές εκλογές²⁵³. Αντίθετα, για την ΕΔΑ, οι δημοτικές εκλογές αποτελούσαν ευκαιρία για τη συγκρότηση ευρύτερων δημοκρατικών συνδυασμών, που θα επανεπιβεβαίωναν την πολιτική αποδοκιμασία της ΕΡΕ από τους εκλογείς, στέλλοντας παράλληλα μήνυμα προς τις συμβιβαστικές τάσεις στο εσωτερικό της ΕΚ και αποδοκιμάζοντας τους περιορισμούς στη συνεργασία των δύο χώρων, τις οποίες επέβαλλε

²⁵¹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 452, φ. 2: «Θέσεις του Α' Συνεδρίου της ΕΔΑ για την Τοπική Αυτοδιοίκηση. Ανάπτυξη θέσεων της Δ.Ε. της ΕΔΑ», ΑΣΚΙ.

²⁵² Ηλίας Νικολακόπουλος, «Δημοτικές εκλογές 1964», *Αρχειοτάξιο* 2, Ιούνιος 2000, σ. 87-93.

²⁵³ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, Τόμος Ε', 1986 σ. 22.

η γραμμή του «διμέτρωπου» από την ηγεσία της ΕΚ²⁵⁴. Τα αποτελέσματα των δημοτικών εκλογών, επιβράβευσαν την προσέγγιση της ΕΔΑ.

Η ήττα της ΕΡΕ στις προηγούμενες (δύο) βουλευτικές εκλογές, που είχαν προηγηθεί, αποδείχτηκε πως δεν ήταν συγκυριακή, ενώ οι «δημοκρατικοί συνδυασμοί», που δημιούργησε ή υποστήριξε η ΕΔΑ, σημείωσαν επιτυχίες. Πιο συγκεκριμένα, οι συνδυασμοί της Αριστεράς και οι συνδυασμοί συνεργασίας Κέντρου και Αριστεράς που υποστηρίχθηκαν από την ΕΔΑ, σημείωσαν νίκες στους 3 μεγάλους δήμους (Αθήνα, Πειραιά, Θεσσαλονίκη), στους δήμους με πληθυσμό άνω των 40.000 κατοίκων, ενώ μεγάλες ήταν και οι επιτυχίες των συνδυασμών αυτών στους δήμους του ΠΣΠ²⁵⁵. Σε έγγραφο της ΚΥΠ, μετά το καλοκαίρι του 1965, 40 από τους 97 συνολικά δημάρχους δήμων με πληθυσμό άνω των 10 χιλιάδων κατοίκων ήταν υπογραμμισμένοι ως «εθνικά ύποπτοι»²⁵⁶, στοιχείο που αποτυπώνει και την έκταση των επιτυχιών αυτών. Παράλληλα, η συγκέντρωση της πλειονότητας των επιτυχιών αυτών στους δήμους του ΠΣΠ, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για την «κοινωνική ιδιοποίηση» της ΤΕΔΚΑ κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, όπως θα παρουσιαστεί αναλυτικότερα στην επόμενη ενότητα.

Μετά τις δημοτικές εκλογές του 1964, ένας βασικός άξονας των κατευθύνσεων που παρείχε η ΕΔΑ στα μέλη και τα στελέχη της, έτεινε στην «πολιτικοποίηση» της παρέμβασης της, στην τοπική αυτοδιοίκηση. Όπως επεσήμανε η ΕΔΑ, βασικό μέλημα των μελών της στην τοπική αυτοδιοίκηση, έπρεπε να είναι η σύνδεση τοπικών ζητημάτων με τα γενικά πολιτικά, εφόσον ο εκδημοκρατισμός της τοπικής αυτοδιοίκησης περνούσε *«μέσα από τη δημιουργία των κατάλληλων, πρόσφορων, γενικών πολιτικών όρων»*. Αν και αναγνώριζε πως οι δημοτικές εξουσίες έπρεπε να δίνουν προβάδισμα στα τοπικά προβλήματα και στο *«σωστό»* συνδυασμό τοπικών και γενικών ζητημάτων, ήταν σημαντικό να αποφευχθεί η *«απάρνηση ή υποτίμηση της σημασίας του γενικότερου αγώνα»*. Ειδικά δε, από τη στιγμή που βασική θέση της ΕΔΑ ήταν πως η επιτυχία των δημοτικών αρχών έπρεπε να εναρμονίζεται με τις *«μεγάλες γραμμές»* της πολιτικής της: *«αποτροπή πραξικοπήματος, εκδημοκρατισμός, Κυπριακό, Ειρήνη»*²⁵⁷. Η παραπάνω θέση επαναλήφθηκε και σε πρωτοβουλίες για τον συντονισμό των δημοτικών διοικήσεων που

²⁵⁴ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 452, φ. 2: «Μπροστά σε καινούργια και πιο βαριά καθήκοντα», ΑΣΚΙ.

²⁵⁵ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Οι δημοτικές εκλογές της 5^{ης} Ιουλίου 1964» στο Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Δημοτικές εκλογές στη μετεμφυλιακή Ελλάδα: η αριστερά στο προσκήνιο*. Η Αυγή, 2014, σ. 65-72.

²⁵⁶ Το τεκμήριο παρουσιάστηκε στο Ηλίας Νικολακόπουλος, «Δημοτικές εκλογές 1964».

²⁵⁷ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 452, φ. 2: «Μπροστά σε καινούργια και πιο βαριά καθήκοντα», ΑΣΚΙ.

ανέλαβε η ΕΔΑ: Στο κλείσιμο της «πανελλαδικής προσύσκεψης εκπροσώπων της Αυτοδιοίκησης», που πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 1964, σημειωνόταν πως οι δημοτικές αρχές είχαν ως καθήκον «*πέρα από τα εσωδημοτικά-κοινοτικά προβλήματα να συμπαρίστατε και [...] στη γενικότερη πάλη του Ελληνικού λαού και τα εθνικά του προβλήματα (κυπριακό, ειρήνη, εκδημοκρατισμός, ομαλότητα)*»²⁵⁸.

3.4.3. Τοπική Αυτοδιοίκηση και Ιουλιανά: Ρεπερτόριο δράσης, λόγος και διώξεις.

Έως αυτό το σημείο έχει επιχειρηθεί η ερμηνεία των πολιτικών προϋποθέσεων που συνέβαλαν ώστε ένα σημαντικό μέρος των δημοτικών αρχόντων και των δημοτικών αρχών, να αποτελέσουν σημαντική συνιστώσα των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών. Το ρεπερτόριο δράσης της τοπικής αυτοδιοίκησης κατά τα Ιουλιανά περιελάμβανε:

(α) Ψηφίσματα καταδίκης της «συνταγματικής εκτροπής» και τηλεγραφήματα συμπαράστασης προς τον Γεώργιο Παπανδρέου: Στην παρούσα έρευνα καταγράφηκαν αναφορές για ψηφίσματα και τηλεγραφήματα διαμαρτυρίας από τα δημοτικά συμβούλια: Τριπόλεως, Ρεθύμνου, Αλεξανδρούπολης, Θεσσαλονίκης, Έδεσσας, Σερρών, Λάρισας, Περιστερίου, Μοσχάτου, Βύρωνα, Ν. Σμύρνης, Χαϊδαρίου, Υμηττού, Αγίας Βαρβάρας. Όπως επίσης και μεγάλη συμμετοχή δημάρχων, αντιδημάρχων και δημοτικών συμβούλων σε τηλεγραφήματα διαμαρτυρίας, συλλογές υπογραφών πολιτών κ.ο.κ.²⁵⁹.

(β) Οργάνωση συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας και συμμετοχή δημοτικών αρχόντων σε συγκεντρώσεις και πορείες διαμαρτυρίας.

(γ) Τελετουργικούς εορτασμούς επετείων και ονοματοδοσίες πλατειών και οδών. Σημαντικότερη τέτοιου τύπου πρωτοβουλία ήταν ο εορτασμός της επετείου της 3^{ης} Σεπτεμβρίου, στους δήμους Περιστερίου, Χαϊδαρίου, Αγίας Βαρβάρας, Υμηττού, Καισαριανής, Δάφνης, Καλλιθέας, Ηλιούπολης, Νίκαιας και Γαλατσίου. Πραγματοποιήθηκαν συγκεντρώσεις και εορταστικές εκδηλώσεις, εκδόθηκαν ψηφίσματα, ενώ για τον ίδιο λόγο πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση στο θέατρο «Γκλόρια», με κοινή

²⁵⁸ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 453, φ. 1: «Κλείσιμο της πανελλαδικής προσύσκεψης των εκπροσώπων της αυτοδιοίκησης», ΑΣΚΙ.

²⁵⁹ Αποδελτίωση σχετικών αναφορών στα φύλλα μεταξύ 15.7.1965 έως 26.9.1965 των πρωινών εφημερίδων: *Αθηναϊκή, Αυγή, Βήμα, Μακεδονία* και της απογευματινής *Νέα* και των τοπικών εφημερίδων: *Αλήθεια της Τριπόλεως* (Τρίπολη), *Η Αλλαγή* (Ηράκλειο) *Έθνος* (Φλώρινα), *Ελεύθερη Θράκη* (Αλεξανδρούπολη), *Ελευθερία* (Λάρισα), *Ημέρα* (Πάτρα), *Νεολόγος Πατρών* (Πάτρα), *Κορινθία* (Κιάτο) που κυκλοφόρησαν μεταξύ 15.7.1965 έως 26.9.1965.

πρωτοβουλία 250 δημάρχων, αντιδημάρχων, προέδρων κοινοτήτων και δημοτικών συμβούλων της Αττικής.²⁶⁰ Ο εορτασμός της επετείου της 3^{ης} Σεπτεμβρίου αποτελούσε προσπάθεια αξιοποίησης της σημειολογίας της «οικείας» επετείου της επανάστασης της 3^{ης} Σεπτεμβρίου του 1843, που συνέβαλλε στη μετάβαση από την Απόλυτη στη Συνταγματική Μοναρχία και στη σύνδεση της επετείου αυτής («αξιακή επέκταση και ενίσχυση» στην θεωρία των πλαισιώσεων)²⁶¹ με τις διεκδικήσεις του κινήματος των Ιουλιανών.

(δ) επίδοση ψηφισμάτων στη Βουλή και συνεντεύξεις τύπου.

Σε επίπεδο των ενώσεων των δήμων και κοινοτήτων, η παρέμβαση της «Κεντρικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδος» (ΚΕΔΚΕ), ήταν μικρή και μάλλον απείχε από το να πάρει πολιτική θέση. Στον ημερήσιο τύπο, αναφέρεται μόνο μια ανακοίνωση της ΚΕΔΚΕ, τις πρώτες μέρες μετά την παραίτηση του Παπανδρέου, όπου τόνιζε πως εναντιωνόταν σε «κάθε αντισυνταγματική εκτροπή» σύμφωνα με το ρεπορτάζ της «Αυγής»²⁶². Αντίθετα, η ΤΕΔΚΑ είχε μεγάλη συμβολή στις δράσεις διαμαρτυρίας, στην περιφέρεια της πρωτεύουσας. Η πολιτική ενεργοποίηση της κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών ήταν αποτέλεσμα των ευνοϊκών εκλογικών αποτελεσμάτων για τους συνδυασμούς της Αριστεράς και κεντρώων συνεργαζόμενων με την ΕΔΑ στο ΠΣΠ, στις δημοτικές εκλογές του 1964. Αυτές οι επιτυχίες την προώθησαν της «αυτοδιοίκησης β' βαθμού», που είχε υπογραμμιστεί στη σύσκεψη στελεχών της Αυτοδιοίκησης, τον Δεκέμβριο του 1964²⁶³. Η ΤΕΔΚΑ είχε αναλάβει δράση ήδη από τις παραμονές των Ιουλιανών, όπου αντιπροσωπεία δημοτικών αρχόντων επισκέφτηκε τον (υπό παραίτηση) Πρωθυπουργό στην οικία του στο Καστρί. Στις 15 Ιουλίου η ΤΕΔΚΑ εξέδωσε ψήφισμα

²⁶⁰ εφ. *Αυγή*, 6.9.1965, σ. 1 και 4.

²⁶¹ Ο Σεφεριάδης σημειώνει σχετικά:

στη θεωρία των πλαισιώσεων αποκαλείται αξιακή ενίσχυση και επέκταση: διεκδικητικός λόγος που, εκκινώντας από ένα γνωστό –«οικείο»– πυρήνα (εν προκειμένω την τήρηση του Συντάγματος) καταδεικνύει στρεβλές χρήσεις και εμπράγματα παραχαράξεις που πρέπει να αρθούν (η περίπτωση της «ενίσχυσης», είτε ανεπάρκειες που πρέπει να συμπληρωθούν (η περίπτωση της επέκτασης)).

Στο Σεφεριάδης, «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές».

²⁶² εφ. *Αυγή*, 18.7.1965, σ. 4.

²⁶³ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 453, φ. 1: «Κλείσιμο της πανελλαδικής προσύσκεψης των εκπροσώπων της αυτοδιοίκησης», ΑΣΚΙ· τονίζεται, επίσης, πως τον Μάιο του 1965 είχε πραγματοποιηθεί η ιδρυτική συνέλευση της «Τοπικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Πειραιά» με τη συμμετοχή 46 δημάρχων και κοινοταρχών Πειραιά. Αρχαιακά τεκμήρια για ΤΕΔΚΠ εντοπίστηκαν στο Αρχείο ΕΔΑ, κ.456, ΑΣΚΙ, όπου και αντλήθηκε η πληροφορία.

όπου κατήγγειλε τις «δυνάμεις που απεργάζονται εκτροπή εκ του Συντάγματος και κατάλυση της λαϊκής κυριαρχίας»²⁶⁴. Στις 17 Ιουλίου συμμετείχε ως συνδιοργανώτρια στη συγκέντρωση διαμαρτυρίας στο γήπεδο του Παναθηναϊκού. Στις 23 Ιουλίου με διακήρυξη-ψήφισμα, που υπογράφηκε από 48 δημάρχους και κοινοτάρχες της Αττικής, διαμαρτυρόταν για τη δολοφονία του Πέτρουλα και ζητούσε την τιμωρία των «δολοφόνων-βασανιστών» και την παραίτηση της «κυβέρνησης του αίματος». Η διακήρυξη ενημέρωνε, επίσης, πως θα αναρτούσαν την φωτογραφία του δολοφονηθέντος φοιτητή στα γραφεία της ένωσης και ότι θα συμμετείχαν στην κηδεία του.²⁶⁵ Σε νέο ψήφισμα, την ίδια ημέρα, η ΤΕΔΚΑ καλούσε σε συμμετοχή στην πανεργατική πολιτική απεργία της 27^{ης} Ιουλίου, χαρακτηρίζοντας την ως «ημέρα εθνικής δημοκρατικής διαμαρτυρίας», με αίτημα την πτώση της «παράνομης αυλόδουλης» κυβέρνησης και επαναφορά της «νομίμου» υπό τον Γ. Παπανδρέου. Νέα πρόταση-ψήφισμα, που συγκέντρωσε 52 υπογραφές δημάρχων και κοινοταρχών από την Αττική, στις 28 Ιουλίου, εξέφραζε τη συμπάρασταση σε δημάρχους και κοινοτάρχες που είχαν κληθεί σε απολογία από τους Νομάρχες. Στο ψήφισμα υποστηριζόταν ότι οι δημοτικοί άρχοντες εκτελούσαν το «νόμιμο καθήκον της υπεράσπισης του παραβιασθέντος Συντάγματος», «δεν αναγνωρίζουν τους παραβάτες του Συντάγματος» και πως θα συνεχίσουν «απτόητοι τους αγώνες για την αποκατάσταση συντάγματος και επαναφορά νομίμου κυβέρνησης»²⁶⁶. Στις 30 Ιουλίου, η ΤΕΔΚΑ απέστειλε συγχαρητήριο τηλεγράφημα στον Γεώργιο Παπανδρέου και ψήφισμα προς τη Βουλή, με το οποίο ζητούσε την αποκατάσταση της συνταγματικής νομιμότητας και την επάνοδο στην εξουσία της νόμιμης κυβέρνησης. Το ψήφισμα είχε την υπογραφή 53 δημάρχων και κοινοταρχών²⁶⁷, το οποίο επιχείρησε να το επιδώσει στην (σιδερόφραχτη λόγω των συγκεντρώσεων) Βουλή επιτροπή των δημάρχων και κοινοταρχών, με επικεφαλής τον γραμματέα της ΤΕΔΚΑ, Φώτη Σπανούδη αλλά εμποδίστηκε από την φρουρά²⁶⁸. Τον Αύγουστο διοργάνωσε συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας: στις 9 του μήνα, στο θέατρο «Ακροπόλ» και στις 17 Αυγούστου (συνδιοργανώτρια από κοινού με την ΓΣΕΕ, την ΕΦΕΕ, την Ένωση Δημοκρατικών Δικηγόρων κ.α.) τη συγκέντρωση διαμαρτυρίας στο

²⁶⁴ Αρχείο ΕΔΑ, κ.455, φ. 1: «Ψήφισμα», 15.7.1965, ΑΣΚΙ.

²⁶⁵ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 455, φ. 1: «Διακήρυξη-Ψήφισμα», 23.7.1965, ΑΣΚΙ.

²⁶⁶ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 455, φ. 1: «Πρότασις-Ψήφισμα», 28.7.1965, ΑΣΚΙ.

²⁶⁷ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 455, φ. 1: «Τηλεγράφημα 53 Δημάρχων και Κοινοταρχών», 30.7.1965, ΑΣΚΙ και εφ. *Αυγή*, 31.7.1965.

²⁶⁸ εφ. *Αυγή*, 1.8.1965, σ. 4.

γήπεδο του Παναθηναϊκού. Τέλος, στις 18 Αυγούστου, παραχώρησε συνέντευξη Τύπου σε Έλληνες και ξένους δημοσιογράφους²⁶⁹.

Ο αριθμός των 53 δημάρχων και κοινοταρχών του Νομού Αττικής, που υπέγραψαν το ψήφισμα προς τη Βουλή και το κοινό κάλεσμα 250 αυτοδιοικητικών στελεχών Αττικής για τη συγκέντρωση-εορτασμό της 3^{ης} Σεπτεμβρίου στο θέατρο Γκλόρια, αποδίδουν την έκταση της επιρροής της δημοκρατικής διαμαρτυρίας στην τοπική αυτοδιοίκηση στην Αττική κατά τα Ιουλιανά. Οι 53 δήμαρχοι και κοινοτάρχες, που υπέγραψαν το τηλεγράφημα, αποτελούσαν ποσοστό 37% του συνόλου των 142 δήμων και κοινοτήτων του νομού Αττικής και ποσοστό 49% στο υπο-σύνολο των 109 δήμων και κοινοτήτων του ΠΣΠ και των επαρχιών Αττικής και Μεγαρίδος²⁷⁰.

Η λογική που διέπε την εμπλοκή της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στις δράσεις διαμαρτυρίας των Ιουλιανών συγκροτούταν σε δύο διαστάσεις: η πρώτη αφορούσε την προσέγγιση, που αναλύθηκε και στην προηγούμενη ενότητα, στην όποια η τοπική αυτοδιοίκηση και οι δημοτικές αρχές νοούνταν ως «*βασικό κύτταρο λαϊκής εξουσίας*»²⁷¹, έχοντας τη δυνατότητα να κινητοποιούν τις κοινότητες τους αλλά και να αποτελούν διαμεσολαβητές των αιτημάτων τους, στην κεντρική πολιτική. Το δεύτερο επίπεδο ήταν σχετικό με το θεσμικό κύρος των δημοτικών αρχών, ως αιρετής τοπικής εξουσία. Η συνάθροιση δηλαδή της φωνής και της δράσης των αρχόντων και των αρχών της τοπικής αυτοδιοίκησης, με αυτή των διαμαρτυρόμενων δημοκρατών, στο πλαίσιο των Ιουλιανών, προσέδιδε «*θεσμικό κύρος*» στη διαμαρτυρία, το οποίο μάλιστα δεν ήταν «δοτό» αλλά «αιρετό». Το έγγραφο υπό τον τίτλο «*Σχέδιο Απολογίας προς τον κ. Νομάρχη*», τον Αύγουστο του 1965, που εντοπίστηκε στο αρχείο της ΕΔΑ, συνηγορεί και τεκμηριώνει τα παραπάνω:

Είναι προφανές ότι η κλήσις μου εις απολογία προεκλήθει εκ της όλως εσφαλμένης και νόμω αβάσιμου κρίσεως, μη στηριζόμενος εις οιαδήποτε διάταξη του Δημοτικού και Κοινοτικού Κώδικα, ότι οι αιρετοί άρχονται δεν δικαιούνται να εκφέρουν γνώμη επί θεμάτων ζωτικότητας σημασίας δια τον ελληνικό λαόν, ως είναι το θέμα της συνταγματικής νομιμότητος και προασπίσεως της δημοκρατίας. Η τοιαύτη κρίση όμως είναι όλως αυθαίρετος και αντισυνταγματική. Οι αιρετοί δημοτικοί άρχοντες δεν είναι κληρωτοί, καλούμενοι να εκπληρώσουν στρατιωτικήν θητεία, ούτε εργολάβοι αποκομιδής απορριμάτων και κατασκευής οδών, αλλ'έχουν το δικαίωμα να εκφέρουν ως και ο οιοσδήποτε πολίτης ελευθέρως τις γνώμες των. Ούτοι έχουν όχι μόνον το δικαίωμα αλλά και την υποχρέωση και την επηυξημένην ευθύνη να εκφράζουν τα

²⁶⁹ εφ. *Μακεδονία*, 19.8.1965, σ. 3.

²⁷⁰ Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού-κατοικιών της 19ης Μαρτίου 1961*, Τόμος 1, Αθήναι, 1964, Πίνακας 1, σ.1-3 και σ. 16-23, 1964.

²⁷¹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 453, φ. 2: «*Η Αυτοδιοίκηση και τα σημερινά της καθήκοντα*», 1965, ΑΣΚΙ.

αισθήματα και τους πόθους των εκλογέων τους και να απευθύνονται και να ενεργούν προς πάσα κατεύθυνση για την ικανοποίηση των. Το γεγονός της εκτροπής εκ της συνταγματικής νομιμότητας δια της αποσιώπησης της νόμιμου κυβερνήσεως της χώρας και του νόμιμου πρωθυπουργού είναι πασιδηλών, συνάντησε την ομόθυμον αποδοκιμασία της συντριπτικής πλειοψηφίας του ελληνικού λαού (επομένως και των δημοτών μου), ο οποίος με σημαία το άρθρον 114 του Συντάγματος διατράνωσε την απόφασιν του να τηρηθή η συνταγματική τάξις.

Η επιταγή του άρθρου 114 του Συντάγματος απευθυνόμενη προς άπαντας τους Έλληνας και η επίμονος αξίωσις των δημοτών μου, επέβαλον εις εμέ την υποχρέωσιν ως ατόμου και ως αιρετού αρχόντος, να προβώ εις πάσα ενέργεια προς διαφύλαξιν του Συντάγματος. Επομένως η υπογραφή μου εις το ψήφισμα [...] αποτελεί απολύτως νόμιμον ενέργειαν και επιβαλλόμενην εκ της συνταγματικής επιταγής και εκ της δοθείσης εις εμέ λαϊκής εντολής [...] Εν τέλει είμαι υποχρεωμένος να σας τονίσω ότι αποτελεί ματαιοπονία η προσπάθεια να φιωθή η φωνή των δημοτικών αρχόντων [...] Εμείς πιστοί εις τας παραδόσεις της τοπικής αυτοδιοικήσεως, η οποία διεδραμάτισε αποφασιστικόν ρόλον κατά τους χρόνους δουλείας του έθνους, της χιτλερικής κατοχής και την εθνικής αντιστάσεως και η οποία ως θεσμός είναι βαθύτατα λαϊκός και δημοκρατικός και ευρέθη πάντοτε εις τα επάλξεις των αγώνων δια την κατοχύρωσιν του Συντάγματος και της Δημοκρατίας, θα παραμείνωμεν απτόητοι και θα επιτελέσουμε το καθήκον μας συμφώνως προς την λαϊκή επιταγή²⁷².

Η ύπαρξις προσχεδίου απολογίας αποκαλύπτει έμμεσα το μεγάλο εύρος των διώξεων που αντιμετώπισαν οι δημοτικές αρχές και τα στελέχη της τοπικής αυτοδιοικήσεως, που κινητοποιήθηκαν το καλοκαίρι του 1965. Η συγκριτική παράθεσις των διώξεων σε στελέχη της τοπικής αυτοδιοικήσεως μεταξύ 1959-1961 και του διμήνου Ιουλίου-Σεπτεμβρίου 1965 είναι αποκαλυπτική. Η τριετία 1958-1961 ήταν περίοδος κλιμάκωσιν των κατασταλτικών διώξεων και έντασις του αντικομμουνισμού, αποτέλεσμα της κινητοποίησης των μηχανισμών του καθεστώτος που προκάλεσε η εκλογική επιτυχία της ΕΔΑ στις βουλευτικές εκλογές του 1958²⁷³. Έγγραφο στο αρχείο της ΕΔΑ, στο οποίο είχαν συγκεντρωθεί οι διώξεις σε στελέχη της τοπικής αυτοδιοικήσεως ανέφερε 57 συμβάντα διώξεων από τις 3 Μαρτίου 1959 έως τις 25 Ιανουαρίου 1961, που είχαν ως αποτέλεσμα 100 κλήσεις σε απολογία, 79 αργίες και εκπτώσεις δημοτικών αρχόντων και 14 συλλήψεις ή εκτοπίσεις²⁷⁴. Αντίστοιχα, η αποδελτίωσις Τύπου της παρούσας έρευνας, από 15 Ιουλίου έως 26 Σεπτεμβρίου του 1965, κατέγραψε 21 αναφορές διώξεων στελεχών της τοπικής αυτοδιοικήσεως με συνολικά 39 αργίες ή εκπτώσεις και 58 κλήσεις σε απολογία²⁷⁵. Δηλαδή, σε διάστημα περίπου 2 μηνών, οι αναφορές σε διώξεις στελεχών της τοπικής αυτοδιοικήσεως αποτελούν ποσοστό από 40% έως 60% των αντιστοιχών διώξεων που είχαν

²⁷² Αρχείο ΕΔΑ, κ. 452, φ. 2: «Σχέδιο Απολογίας προς τον κ. Νομάρχη», Αύγουστος 1965. ΑΣΚΙ.

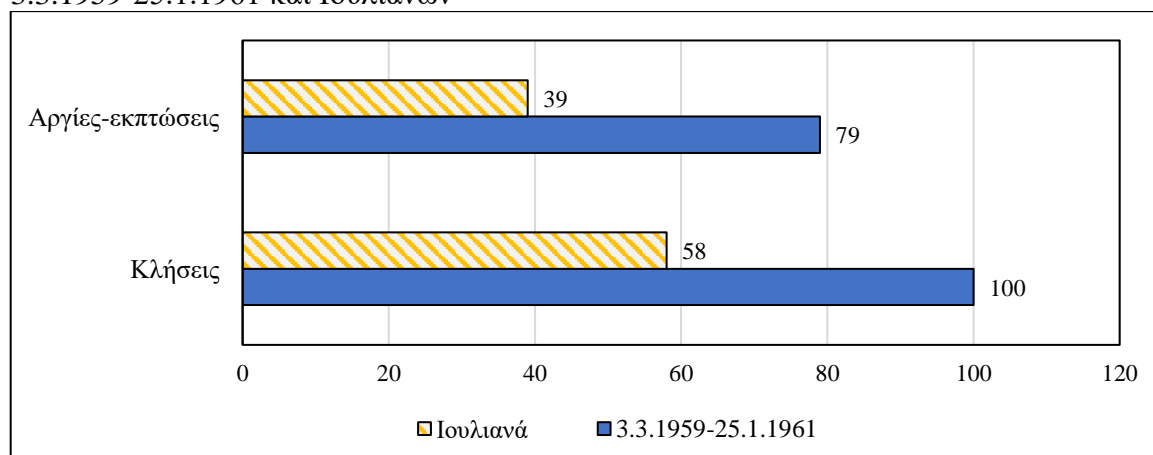
²⁷³ Περισσότερα: Στεφανίδης, «Η Δημοκρατία δυσχερής».

²⁷⁴ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 452, φ. 2: «Στοιχεία και Καταγγελίες για διώξεις τοπικής αυτοδιοικήσεως» ΑΣΚΙ.

²⁷⁵ Βάση δεδομένων αναφορών Τύπου, ό.π.

πραγματοποιηθεί σε 23 μήνες και μάλιστα την περίοδο κλιμάκωσης της καθεστωτικής καταστολής, τη διετία 1959-1960.

Διάγραμμα 3.5. Σύγκριση διώξεων σε στελέχη της Τοπικής Αυτοδιοίκησης της περιόδου 3.3.1959-25.1.1961 και Ιουλιανών

Πηγή: Περίοδος 1959-1961: Αρχείο ΕΔΑ, κ. 452: «Στοιχεία και Καταγγελίες για διώξεις τοπικής αυτοδιοίκησης», ΑΣΚΙ· Ιουλιανά: Βάση δεδομένων αναφορών Τύπου.

Οι διώξεις στοιχειοθετούνταν στη βάση του άρθρου 130 παράγραφο 1: («ο Νομάρχης δύναται να επιβάλει εις τους δημοτικούς και κοινοτικούς Άρχοντες πειθαρχική ποινή αργίας μέχρι τριών μηνών δια βαρεία παράβαση καθήκοντος ή υπέρβαση αρμοδιότητας») και παράγραφο 132 («απόλυση αξιώματος δια σοβαρούς λόγους δημοσίας τάξεως ή δημόσιου συμφέροντος») του Δημοτικού Κώδικα²⁷⁶. Αρκεί, δε, να σημειωθεί πως ο άμεσος προϊστάμενος και ελεγκτής των δημοτικών αρχόντων ήταν ο εκάστοτε Νομάρχης, που διοριζόταν με απόφαση του υπουργείου Εσωτερικών και είχε και την κύρια δικαιοδοσία στις κλήσεις σε απολογία και επιβολής κυρώσεων.

²⁷⁶ Στις 4.11.1966 η ΤΕΔΚΑ υπέβαλλε σημείωμα στη Βουλή που αιτούνταν την κατάργηση και αντικατάσταση των αναφερόμενων άρθρων σε Αρχείο ΕΔΑ, κ. 455, φ.1, ΑΣΚΙ.

4. Ιουλιανά 1965. Σύμβαση, παρεμπόδιση, βία και καταστολή

4.1. Εισαγωγή

Η μελέτη των «ρεπερτορίων» δράσης και των μορφών συλλογικής διαμαρτυρίας αποτελεί κεντρικό άξονα της μελέτης των συγκρουσιακών διαδράσεων και των κοινωνικών κινημάτων. Εξάλλου, σύμφωνα με τον Charles Tilly, τα κοινωνικά κινήματα αποτελούν συνισταμένες τριών παραγόντων: διαρκών, οργανωμένων δημόσιων προσπαθειών διατύπωσης συλλογικών διεκδικήσεων ενάντια στις αρχές («εκστρατείες»): χρήσης συνδυαστικών μορφών πολιτικής δράσης που περιλαμβάνουν τη δημιουργία οργανώσεων και συνασπισμών ειδικού σκοπού, δημόσιες συγκεντρώσεις, ολονυχτίες, πομπές, διαδηλώσεις, πορείες, συλλογές υπογραφών, παρεμβάσεις στα ΜΜΕ και διανομή φυλλαδίων (το «ρεπερτόριο των κοινωνικών κινημάτων»), συντονισμένες δημόσιες επιδείξεις αξιοσύνης, ενότητας, πολυάριθμοι και δέσμευσης (επιδείξεις ΑΕΠΔ)¹. Συνεπώς, κινηματική διεκδικητική δράση δεν μπορεί να υπάρξει δίχως διεκδικητικό ρεπερτόριο, το οποίο ωστόσο δεν είναι άχρονο, αλλά αντίθετα, ιστορικά καθορισμένο. Σε μακροσκοπικό επίπεδο κεντρική είναι η διάκριση που εισήγαγε ο Tilly ανάμεσα στο «παλαιό» διεκδικητικό ρεπερτόριο της συλλογικής δράσης των προβιομηχανικών κοινωνιών, (το οποίο ήταν «δυαδικό» και «εντόπιο» και εδραζόταν στην πατρωνία) και στο «σύγχρονο» ρεπερτόριο, το οποίο είναι «εθνικό», «αυτόνομο» και πολιτικοποιημένο, προϊόν της ανάπτυξης του καπιταλισμού, της έλευση του συγκεντρωτικού «έθνους-κράτους»² και της αυτόνομης πολιτικής εμφάνισης των κατώτερων τάξεων.

Ωστόσο και εντός του «σύγχρονου» ρεπερτορίου της συλλογικής δράσης, είναι απαραίτητη η ταξινόμηση των μορφών που μπορεί να λάβει, εφόσον διαφορετικές μορφές συλλογικής δράσης, υπηρετούν διαφορετικές αιτιότητες, έχουν διαφορετική αποτελεσματικότητα και αλληλεπιδρούν με διαφορετικό τρόπο με το κοινωνικό περιβάλλον και τις αρχές. Στις επεξεργασίες του προγράμματος της συγκρουσιακής πολιτικής, κεντρική είναι η ταξινόμηση που επιχειρεί ο Sidney Tarrow ανάμεσα στις «συμβατικές», τις «παρεμποδιστικές» και «βίαιες» μορφές που μπορεί να λάβει η συλλογική δράση. Συμβατικές περιγράφονται οι δράσεις που χτίζουν ρουτίνες

¹ Charles Tilly, *Social Movements, 1768-2004*, Paradigm Publishers, 2004, σ. 14-15.

² Charles Tilly, «Speaking Your Mind Without Elections, Surveys, or Social Movements», *The Public Opinion Quarterly* 47 (1983), σ. 461-478· Charles Tilly, *The Contentious French*, Harvard University Press, 1986, σ. 390-398.

διαμαρτυρίας που οι άνθρωποι κατανοούν και οι ελίτ αποδέχονται ή ακόμα διευκολύνουν. Κυριαρχούν αριθμητικά στο ρεπερτόριο συλλογικής δράσης και τείνουν προς την θεσμοποίηση, δίχως να προκαλούν ενθουσιασμό. Η βία αποτελεί την πιο άμεση και δραματική μορφή συλλογική δράσης, ενώ είναι και η πιο εύκολη σε σχέση με το οργανωσιακό κόστος. Σε κανονικές περιπτώσεις είναι περιορισμένη, σε μικρές ομάδες με λίγους πόρους, που είναι πρόθυμες να προκαλέσουν βλάβες και να υποστούν καταπίεση. Σε τελική ανάλυση είναι αναποτελεσματική, διότι φέρνει τους διεκδικητές άμεσα αντιμέτωπους με τους κατά πολύ ισχυρότερους κατασταλτικούς μηχανισμούς. Παρεμποδιστικές είναι οι δράσεις που έρχονται σε ρήξη με την ρουτίνα και αιφνιδιάζουν τους παριστάμενους αφήνοντας τις ελίτ αποπροσανατολισμένες, τουλάχιστον για κάποιο διάστημα. Από την παρεμπόδιση προέρχεται, σε μεγάλο βαθμό, η καινοτομία στο ρεπερτόριο των συλλογικών δράσεων, αλλά είναι ασταθής και εύκολα κλιμακώνεται σε βία ή καθίσταται ρουτίνα και μετατρέπεται σε σύμβαση³. Αν και η ταξινόμηση του Tarrow δεν αποτελεί τη μόνη που έχει επιχειρηθεί⁴, παρέχει το πλεονέκτημα μιας δυναμικής εννοιολόγησης των μορφών της συλλογικής δράσης μέσω της πρόσληψής τους στο, κάθε φορά συγκεκριμένο, ιστορικό πλαίσιο και πολιτικό περιβάλλον. Για παράδειγμα, η απεργία, ως συλλογική δράση, μπορεί να ταξινομηθεί είτε στις συμβατικές μορφές συλλογικής δράσης είτε στις παρεμποδιστικές, ανάλογα με τους όρους και το πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο λαμβάνει χώρα.

Έχει υποστηριχθεί πως τα ρεπερτόρια δράσης αποτελούν ένα σχετικά περιορισμένο εύρος συλλογικών δράσεων, που συγκρατούν τη συλλογική δράση εντός οικείων ορίων με την καινοτομία να προκύπτει μόνο στο περιθώριο των ήδη υπάρχουσών μορφών της συλλογικής δράσης⁵. Συνεπώς, σύμφωνα με τον Σεραφείμ Σεφεριάδη, τα ρεπερτόρια δράσης αλλάζουν αργά και οριακά και αυτή η αλλαγή επισυμβαίνει κυρίως σε περιόδους κλιμάκωσης των συγκρουσιακών κύκλων. Πράγματι, σε σχέση με τα Ιουλιανά, ο Σεφεριάδης υποστηρίζει, πως παρότι δεν εφευρίσκουν νέες διεκδικητικές μορφές, «κομίζουν νέες ποιότητες» εφόσον:

³ Sidney Tarrow, *Power in Movement*, Cambridge University Press, 2011 (3^η αναθεωρημένη έκδοση), σ.98-117.

⁴ Για μια συνοπτική αναφορά σε άλλες ταξινομήσεις που έχουν επιχειρηθεί βλέπε: Σεραφείμ Σεφεριάδης, «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 27, (2006), σ. 7-42.

⁵ Tilly, *The Contentious French*, σ. 390.

Οι 70 μέρες των Ιουλιανών [...] διαρρηγνύουν τις μετεμφυλιακές συμβάσεις των ασφυκτικά ελεγχόμενων συγκεντρώσεων σε κλειστό χώρο και διαμορφώνουν το πλαίσιο της διεκδικητικής τελετουργίας που θα ακολουθείται εφεξής και κατά τα χρόνια της μεταπολίτευσης - ειδικά στην πόλη της Αθήνας, η διαδρομή Προπύλαια - Ομόνοια - Σταδίου - Σύνταγμα είναι κληροδότημα αυτής ακριβώς της περιόδου⁶.

Πράγματι, οι μαρτυρίες συμμετεχόντων στα Ιουλιανά, σχεδόν ομόφωνα, επικεντρώνονται στις διαδηλώσεις και στις πορείες σε ανοιχτό χώρο που πραγματοποιούνται, ως την αιχμή της δημοκρατικής διαμαρτυρίας κατά τις 70 ημέρες των Ιουλιανών⁷. Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει και από την αντίπερα όχθη από την έμφαση στα ρεπορτάζ του φιλοκαθεστωτικού Τύπου για το «πεζοδρόμιο» και την «οχλοκρατία»⁸.

Στην ενότητα που ακολουθεί θα μελετηθούν οι ανοιχτές διαδηλώσεις και πορείες των Ιουλιανών. Ειδικότερα, θα επιχειρηθεί η καταγραφή και ερμηνεία των πρακτικών των διαδηλωτών σε αυτές, υπό το πρίσμα της διάδρασης ανάμεσα στο πολιτικό και κοινωνικό προφίλ των δρώντων υποκειμένων που δραστηριοποιήθηκαν, τη συγκεκριμένη στοχοθεσία των διαδηλώσεων αλλά και των στρατηγικών καταστολής τους από τις αστυνομικές αρχές. Με αυτήν τη μεθοδολογία θα δοκιμαστεί η ταξινόμηση των ανοιχτών διαδηλώσεων στο συνεχές «σύμβαση, παρεμπόδιση, βία» και η αξιολόγηση της συμβολής τους στη δυναμική και τις κρίσιμες καμπές της δημοκρατικής διαμαρτυρίας των Ιουλιανών.

4.2. Το κέντρο της Αθήνας

4.2.1. 1η φάση: Οι πρώτες διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας και οι επιχειρήσεις καταστολής τους

*«Επί ένα μήνα τώρα, οι οχλοκρατικά εκδηλώσεις εις τας Αθήνας δεν άφησαν τους αξιωματικούς και τους άνδρες των σωμάτων ασφαλείας ούτε μια νύχταν να κοιμηθούν, ως άνθρωποι, ούτε μια ημέρα να φάγουν γλυκό ψωμί...»*⁹. Με αυτό το γλαφυρό ύφος

⁶ Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: Η «σύντομη» δεκαετία του '60 ως συγκρουσιακός κύκλος» στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης – Καστανιώτης, 2008, σ. 55-77.

⁷ Στέργιος Κατσαρός, *Εγώ ο προβοκάτορας, ο τρομοκράτης. Η γοητεία της βίας*. Μαύρη Λίστα, 2000, σ. 54-66, Δημήτρης Λιβιεράτος, «Το χρονικό του Ιουλίου 1965» στο Δημήτρης Λιβιεράτος - Γιώργος Δαλαβάρκας, *Ιουλιανά 1965, τα γεγονότα και η σημασία τους*, Εργατική Πάλη, 2013, σ. 35-62· Μάκης Παπούλιας, *Πόσο η φόρα ήταν μεγάλη... Ιστορίας και μνήμες, Αλεξάνδρεια*, 2017, σ. 108-109.

⁸ Βλέπε στο παρόν, το κεφάλαιο 5.

⁹ «Ας σκεφθούν οι νοικοκυραίοι τι οφείλουν εις τους αστ/κούς», εφ. *Επιθεώρηση Σωμάτων Ασφαλείας* 4 (Αύγουστος 1965), ΕΛΙΑ, Βιβλιοθήκη.

περιέγραφε η εφημερίδα «Επιθεώρηση Σωμάτων Ασφαλείας» τον Αύγουστο του 1965 την υπηρεσιακή ζωή των ανδρών των σωμάτων ασφαλείας στην Αθήνα, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών. Και δεν έγραφε ψέματα.

Η παραίτηση του Γεώργιου Παπανδρέου και η ορκωμοσία του πρώτου πυρήνα της κυβέρνησης των «αποστατών» (όπως έμειναν γνωστοί) της ΕΚ, υπό τον βουλευτή, Γεώργιο Αθανασιάδη-Νόβα, στις 15 Ιουλίου του 1965 δεν αποτέλεσε κεραυνό εν αιθρία. Αντίθετα, σειρά συγκεντρώσεων με πρωτοβουλία κυρίως της ΕΔΑ, φορέων και συνδικαλιστικών οργανώσεων που προέβαλαν αιτήματα εκδημοκρατισμού, ήδη από τις αρχές του Ιούνη είχαν θέσει σε επαγρύπνηση τον κοινωνικό κορμό των υποστηρικτών του εκδημοκρατισμού¹⁰. Έτσι, λόγω και της σχετικής προεργασίας και αφύπνισης, ήδη από τις πρώτες στιγμές της υποβολής της παραίτησης του Γ. Παπανδρέου από την πρωθυπουργία, συγκροτήθηκαν οι πρώτες διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας.

Ειδικότερα, το απόγευμα της 15^{ης} Ιουλίου του 1965 ομάδες πολιτών είχαν συγκεντρωθεί γύρω από την περιοχή των Ανακτόρων (στο σημερινό Προεδρικό Μέγαρο) για να υποδεχτούν τον Παπανδρέου κατά την προγραμματισμένη συνάντησή του με τον βασιλιά Κωνσταντίνο. Στις 7 το απόγευμα έλαβαν χώρα και οι πρώτες αψιμαχίες με την αστυνομία, η οποία επιχείρησε να απωθήσει τους συγκεντρωμένους στη διασταύρωση των οδών Βασιλίσσης Σοφίας και Ηρώδου του Αττικού. Μετά την αποχώρηση του Παπανδρέου από τα Ανάκτορα, περίπου στις 7 και 15, πυκνές ομάδες διαδηλωτών από διάφορα σημεία του κέντρου ξεκίνησαν να πορεύονται προς την πλατεία Συντάγματος. Στη Βουλή, οι εκεί παρατεταγμένες αστυνομικές δυνάμεις επιτέθηκαν στο συγκεντρωμένο πλήθος, προχωρώντας σε ξυλοδαρμούς πολιτών. Μετά τη γνωστοποίηση της ορκωμοσίας της πρώτης κυβερνητικής τριανδρίας των «αποστατών» (Τούμπας, Κωστόπουλος και Νόβας) οι διαδηλώσεις αλλά και οι επιθέσεις της αστυνομίας στους συγκεντρωμένους επεκτάθηκαν σε όλη την περιοχή μεταξύ πλατείας Συντάγματος και πλατείας Ομονοίας, όπως και στις παρακείμενες οδούς που διήρκεσαν μέχρι τα μεσάνυχτα, όπως περιέγραφε ο συντάκτης της Αυγής: *«Τα αστυνομικά λεωφορεία καταφθάνουν, αλλά οι αστυφύλακες δεν ξέρουν που να πρωτοπάνε: Διαδήλωση ανεβαίνει την οδό Σταδίου. Διαδήλωση κατεβαίνει την οδό Ακαδημίας. Συνθήματα δονούν τη Σίνα. Ομάδες νέων κατηφορίζουν με ορμή την οδό Ομήρου»*¹¹. Από τα ρεπορτάζ του ημερήσιου τύπου εξάγεται το συμπέρασμα

¹⁰ Δημήτρης Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60. Συλλογική δράση και δημοκρατία στην προδικτατορική Ελλάδα*. Νήσος, 2015, σ. 168-169.

¹¹ εφ. *Αυγή*, 16.7.1965, σ. 1.

ότι η αστυνομία είχε εντολές για παρέμβαση προληπτικού τύπου, με σκοπό την αποθάρρυνση των διαδηλώσεων μιας και υπήρξαν αναφορές για ξυλοδαρμούς περαστικών πολιτών στο κέντρο, αλλά και δημοσιογράφων¹². Αποτέλεσμα της παραπάνω πρακτικής ήταν οι πρώτες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας των Ιουλιανών στο κέντρο της Αθήνας να έχουν απολογισμό 7 πολίτες τραυματίες και 15 συλλήψεις¹³.

Την επομένη μέρα, στις 16 του Ιούλη, από το πρωί ομάδες πολιτών είχαν συγκεντρωθεί στην Πλατεία Κλαυθμώνος, όπου στην οδό Αριστείδου 6 βρίσκονταν τα γραφεία της ΕΔΑ, για να υποδεχθούν τον πρόεδρο του κόμματος, Ιωάννη Πασαλίδη, μετά την εσπευσμένη επιστροφή του από την Θεσσαλονίκη, εξαιτίας των πολιτικών εξελίξεων. Μετά την προσέλευση των στελεχών της ΕΔΑ ομάδες νέων κατευθυνθήκαν προς τα Χαυτεία και φώναζαν συνθήματα υπέρ της δημοκρατίας. Στην οδό Πεσμαζόγλου δέχθηκαν επίθεση από την Αστυνομία. Το απόγευμα της ίδια μέρας, η ΕΦΕΕ καλούσε σε συγκέντρωση διαμαρτυρίας στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου στις 8 και την ίδια ώρα, μερικά μέτρα πιο μακριά, στις αρχές της Ιπποκράτους, (στο θέατρο «Γκλόρια») καλούσε επίσης σε συγκέντρωση ο σύλλογος εμποροϋπαλλήλων και λογιστών. Από νωρίς το απόγευμα η αστυνομία κατέλαβε τον χώρο των Προπυλαίων με σκοπό την ακύρωση της συγκέντρωσης της ΕΦΕΕ, ενώ αστυνομικά μπλόκα είχαν εγκατασταθεί σε καίρια σημεία του κέντρου της Αθήνας (στις πλατείες Συντάγματος, Κλαυθμώνος, Ομόνοιας και Κάνιγγος, όπως επίσης στις παρόδους και τις στοές των οδών Πανεπιστημίου, Σταδίου και Ακαδημίας)¹⁴. Οι προσερχόμενοι στη συγκέντρωση αντιμετώπιζαν τη βία και τις επιθέσεις των αστυνομικών οργάνων, παρόλα αυτά η συγκέντρωση δεν διαλύθηκε. Αντίθετα, οι ομάδες των διαδηλωτών που δέχονταν τις επιθέσεις των αστυνομικών διαλύονταν μόνο προσωρινά, για να ανασυγκροτηθούν σε διαφορετικό σημείο. Σοβαρές συγκρούσεις μεταξύ διαδηλωτών και αστυνομικών έλαβαν χώρα στην οδό Εμμανουήλ Μπενάκη, όπου στο ρεπορτάζ των εφημερίδων αναφέρθηκαν και πυροβολισμοί από πλευρά της Αστυνομίας¹⁵, στις οδούς Κοραή, Ομήρου, Αμερικής και την πλατεία Ομόνοιας. Στο θέατρο «Ρεξ», στη Σταδίου, ο διερχόμενος με το αυτοκίνητο του Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, (που είχε κομβικό ρόλο στην οργάνωση της «αποστασίας»), έγινε στόχος εντονότατων αποδοκιμασιών από τους διαδηλωτές. Ταυτόχρονα, στην πλατεία

¹² εφ. *Αθηναϊκή*, 16.7.1965, σ. 6.

¹³ Στο ίδιο, σ. 7.

¹⁴ εφ. *Αθηναϊκή*, 17.7.1965, σ. 3.

¹⁵ Στο ίδιο και εφ. *Αυγή*, 17.7.1965, σ. 1.

Συντάγματος, από τις 9, είχαν αρχίσει να συρρέουν ομάδες νέων, συγκροτώντας διαδήλωση. Οι διαδηλωτές του Συντάγματος δέχθηκαν επίθεση από την αστυνομία, η οποία εξόρμησε για να διαλύσει τους συγκεντρωμένους με τη συνδρομή μηχανοκίνητων οχημάτων. Οι συγκεντρωμένοι αμύνθηκαν στήνοντας οδοφράγματα στην οδό Μητροπόλεως, χρησιμοποιώντας υλικά από παρακείμενη ανεγειρόμενη οικοδομή και τα τραπεζοκαθίσματα από τα καφενεία της πλατείας¹⁶. Λίγο πριν τα μεσάνυχτα πραγματοποιήθηκε νέα επίθεση της αστυνομίας, με βόμβες δακρυγόνων αυτή την φορά, εναντίων των συγκεντρωμένων της πλατείας Συντάγματος. Το ξήλωμα ενός διαφημιστικού πανό της εφημερίδας «Ελευθερία», (που ο εκδότης της, Κόκκας, ήταν άμεσα εμπλεκόμενος στην «Αποστασία») και η καύση του από τους διαδηλωτές, σύμφωνα με το ρεπορτάζ της εφημερίδας «Αυγής» ή η προβοκάτσια τεσσάρων αστυνομικών οργάνων, με επικεφαλής υπαστυνόμο που έβαλαν φωτιά σε ξύλα σε ανεγειρόμενο οικοπέδο εντός της πλατείας, σύμφωνα με την εκδοχή της «Αθηναϊκής», αποτέλεσαν το πρόσχημα της νέας επίθεσης. Η επίθεση με τις δακρυγόνες βόμβες προκάλεσε, μάλιστα, και πυρκαγιές σε καταστήματα της περιοχής και οδήγησε στη διάλυση και αποχώρηση των συγκεντρωμένων από την πλατεία Συντάγματος. Η αστυνομική καταστολή των απογευματινών κινητοποιήσεων της 16^{ης} Ιούλη στο κέντρο της Αθήνας είχε ως συνέπεια, (σύμφωνα με την ανακοίνωση του διευθυντή της αστυνομίας Αθηνών, Εμμανουήλ Αρχοντουλάκη), 101 τραυματίες, μεταξύ αυτών ο Γενικός Γραμματέας του υπουργείου Πρόνοιας Απόστολος Κακλαμάνης, και 83 συλληφθέντες, σε 10 από τους οποίους απαγγέθηκαν κατηγορίες¹⁷. Στα αρχεία του Σταθμού Α' Βοηθειών του Ερυθρού Σταυρού καταγράφηκαν, επίσης, 49 τραυματίες αστυνομικοί, ο μεγαλύτερος αριθμός που καταγράφηκε στις διαδηλώσεις των Ιουλιανών στην Αθήνα, αρκετοί από επίθεση με πέτρες¹⁸.

Στις 17 Ιούλη, στο γήπεδο του Παναθηναϊκού στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας, η ΓΣΕΕ οργάνωσε συγκέντρωση στις 8 το απόγευμα, με τη συμμετοχή της Τοπικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Αθηνών (ΤΕΔΚΑ), της ΕΦΕΕ και πνευματικών και βιοτεχνικών οργανώσεων. Στη συγκέντρωση, που σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του τύπου η προσέλευση ανήλθε σε περίπου 20.000 -30.000 άτομα¹⁹. Το πλήθος συγκεντρώθηκε συντεταγμένα με

¹⁶ εφ. *Αθηναϊκή*, 17.7.1965, σ. 3.

¹⁷ εφ. *Αυγή*, 17.7.1965, σ. 1.

¹⁸ Αρχείο Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, Σταθμός Α' Βοηθειών, Βιβλία Μητρώου Προσερχομένων, βιβλία: 2580 έως 2586, Γενικά Αρχεία του Κράτους.

¹⁹ εφ. *Βήμα*, 18.7.1965, σ. 7· εφ. *Καθημερινή*, 18.7.1965, σ. 14.

πορείες ανά σωματείο, οργάνωση ή γειτονία, βαδίζοντας από την Ιπποκράτους, την Ασκληπιού και την Ομόνοια. Μετά το πέρας των ομιλιών και παρά το κάλεσμα του εκφωνητή -και σχετικές παροτρύνσεις των στελεχών της ΕΔΑ²⁰- για διάλυση, ο κόσμος που αποχωρούσε συγκρότησε νέα διαδήλωση και ακολουθώντας τη διαδρομή Λεωφόρο Αλεξάνδρας, Πατησίων, Ομόνοια, Σταδίου πορεύτηκε προς το Σύνταγμα. Στην πλατεία Συντάγματος οι διαδηλωτές έψαλλαν τον Εθνικό ύμνο και αποχωρήσαν προς την Ομόνοια, μέσω της οδού Πανεπιστημίου. Κατά τη διέλευση τους μπροστά από τα γραφεία της εφημερίδας «Ελευθερίας» (βρίσκονταν στην οδό Πανεπιστημίου 20) ξέσπασαν νέες, έντονες, αποδοκιμασίες. Η πορεία, εν τέλει, κατέληξε στην Ομόνοια, ήταν μεσάνυχτα πλέον, όπου και διαλύθηκε, (πλήν μια ομάδα νέων που πορεύτηκε μέσω της Γ' Σεπτεμβρίου προς την πλατεία Βικτώρια, υπό την επιτήρηση αστυνομικής δύναμης και διαλύθηκε εκεί)²¹. Η αστυνομία, πιθανά αποθαρρυνμένη από τον όγκο της διαδήλωσης, περίπου 5.000 διαδηλωτές σύμφωνα με το ρεπορτάζ του Βήματος²², αν και παρατάχθηκε στον Άγνωστο Στρατιώτη, επέλεξε να μην εμποδίσει την πορεία των διαδηλωτών, τηρώντας διακριτική στάση. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η πορεία να παραμείνει απολύτως ειρηνική.

Τη Δευτέρα 19 Ιουλίου, η κάθοδος του Γεωργίου Παπανδρέου από το Καστρί στο κέντρο της Αθήνας, με προορισμό τα γραφεία της ΕΚ στην οδό Κολοκοτρώνη 9, προκάλεσε μια από τις μεγαλύτερες διαδηλώσεις των Ιουλιανών, αλλά και ολόκληρης της μετεμφυλιακής περιόδου. Οι εκτιμήσεις των εφημερίδων ανέφεραν πως ο αριθμός των διαδηλωτών έφθασε τους εκατοντάδες χιλιάδες²³. Πιο συγκεκριμένα, το απόγευμα της 19^{ης} Ιουλίου, πλήθος κόσμου είχε κατακλύσει τη Λεωφόρο Αλεξάνδρας από το ύψος του Πεδίου του Άρεως, την Πατησίων μέχρι και την Πανεπιστημίου, την πλατεία Ομοנוίας και την περιοχή γύρω από τα Χαυτεία, τη Σταδίου και τις εγγύς παρόδους, αναμένοντας την έλευση του «Γέρου». Στις 8 περίπου κατέφθασε η πομπή με το αυτοκίνητο που μετέφερε τον πρώην πρωθυπουργό, τυγχάνοντας αποθεωτικής υποδοχής. Ο Γεώργιος Παπανδρέου απεύθυνε ένα σύντομο λόγο από τον εξώστη των γραφείων της ΕΚ προς το συγκεντρωμένο

²⁰ Λιβιεράτος, «Το χρονικό του Ιουλίου 1965 στο Ιουλιανά 1965», σ. 38.

²¹ εφ. *Αθηναϊκή*, 19.7.1965, σ. 3 και 6· εφ. *Αυγή*, 20.7.1965, σ. 3.

²² εφ. *Βήμα*, 18.7.1965. Υπάρχει πιθανότητα το «Βήμα» να υποεκτίμησε τη συμμετοχή στη διαδήλωση, εφόσον οι ανταποκριτές της «Αυγής» ανέφεραν πως όταν η κεφαλή της πορείας βρισκόταν στην αρχή του Πεδίου του Άρεως, το τέλος της έφθανε μέχρι και λίγο πιο κάτω από τα γήπεδο του Παναθηναϊκού, μια απόσταση δηλαδή περίπου στα 1.800 μέτρα, σε εφ. *Αυγή*, 20.7.1965, σ. 3.

²³ εφ. *Βήμα*, 20.7.1965, σ. 1· εφ. *Αυγή*, 20.7.1965, σ. 1.

πλήθος και κατόπιν οι διαδηλωτές κινήθηκαν και κατέλαβαν την πλατεία Συντάγματος και τον χώρο του Άγνωστο Στρατιώτη. Οι συγκεντρωμένοι, αφού φωνάζαν συνθήματα, με τις ιαχές «δημοψήφισμα» και «δημοκρατία» να δεσπόζουν, μέσω των οδών Σταδίου και Πανεπιστημίου αποχώρησαν προς την Ομόνοια, όπου και πάλι τα γραφεία της εφημερίδας Ελευθερίας αποτέλεσαν στόχο αποδοκιμασιών. Τέλος, αξιοσημείωτο ήταν το γεγονός ότι οι εκδηλώσεις ήταν απολύτως ειρηνικές και δεν υπήρξαν αναφορές στον ημερήσιο τύπο για συγκρούσεις, απόρροια και του γεγονότος πως η αστυνομία επέλεξε να μην επιτεθεί στις συγκεντρώσεις²⁴.

Αντίθετα, εξαιρετικά αιματηρή ήταν η πορεία που ακολούθησε τη συγκέντρωση της ΕΦΕΕ στα Προπύλαια, την Τετάρτη 21^η Ιουλίου, στην οποία δολοφονήθηκε ο 23χρόνος φοιτητής της Ανωτάτης Εμπορικής Σωτήρης Πετρούλας. Μετά τη συγκέντρωση των φοιτητών, που ο ανταποκριτής του αμερικάνικου πρακτορείου «associated press» υπολόγισε σε περί τους 10.000²⁵, ακολούθησε πορεία. Από τα Προπύλαια και μέσω της Πανεπιστημίου οι διαδηλωτές πορεύτηκαν προς την Ομόνοια και από εκεί ανήλθαν την οδό Σταδίου, με κατεύθυνση το Σύνταγμα. Κατά τη διάρκεια της διαδρομής, πλην των αστυνομικών της Τροχαίας, δεν υπήρχε άλλη αστυνομική παρουσία. Ωστόσο, στη συμβολή των οδών Χρήστου Λαδά και Σταδίου βρέθηκαν προ αστυνομικού μπλόκου που έφραξε την πορεία προς την πλατεία Συντάγματος. Πίσω από την πρώτη σειρά των παραταγμένων ανδρών της αστυνομίας είχαν τοποθετηθεί δακρυγονοβόλα και μηχανοκίνητα της αστυνομίας και πυροσβεστικές αντλίες. Επικεφαλής του αστυνομικού μπλόκου ήταν ο Αρχοντουλάκης, ο διοικητής της ασφάλειας Αθηνών, Ταμιωλάκης και ο εισαγγελέας Σπυρόπουλος, ενώ ήταν παριστάμενοι και εκπρόσωποι της νομαρχίας Αθηνών.

Με τις πρώτες διαμαρτυρίες και τα συνθήματα των διαδηλωτών ξεκίνησε η επίθεση της αστυνομίας, περίπου στις 9 και μισή. Οι αστυνομικοί των πρώτων γραμμών εφόρμησαν με τα γκλομπς προς τους φοιτητές, ενώ τα οχήματα εκτόξευαν δακρυγόνες βόμβες. Τα χτυπήματα των αστυνομικών και οι δακρυγόνες βόμβες των μηχανοκίνητων εγκλώβισαν τους διαδηλωτές και δημιούργησαν συνθήκες χάους και συνωστισμού:

Οι βόμβες πέσανε στην ώρα τους. Πίσω από τους διαδηλωτές είχε κλείσει η αστυνομική λαβίδα. Οι πρώτοι διαδηλωτές, χτυπημένοι από τ' αέριο και τα βλήματα των βομβών πισωπάτησαν. Αλλά οι τελευταίοι της διαδηλώσεως καθώς δέχτηκαν τη βροχή των γκλομπς από εκατοντάδες αστυφύλακες, ζητούσαν προς τα μπρος τη σωτηρία. Στην τρομακτική πίεση έδωσαν διέξοδο τα πεζοδρόμια. Ο κορμός της

²⁴ εφ. *Αθηναϊκή*, 20.7.1965, σ. 1 και 7· εφ. *Αυγή*, 20.7.1965, σ. 7.

²⁵ εφ. *Βήμα*, 22.7.1965, σ. 5.

διαδηλώσεως σχίστηκε στα δύο, έπιασε τα πεζοδρόμια κι άφησε ελεύθερο τον δρόμο στα γκλομπς των αστυφυλάκων. Έτσι, φτάσαμε στην κορύφωση της τραγωδίας. Δυο χιλιάδες νέοι στριμώχτηκαν σε διακόσια τετραγωνικά μέτρα, χωρίς κίνηση και χωρίς ανάσα [...] Οι αστυφύλακες χτύπησαν και δύο-τρεις διαδηλωτές λύγισαν κι έπεσαν. Πάνω τους σωριάστηκαν, χάνοντας την ισορροπία, άλλοι πέντε. Και καθώς η ανθρώπινη μάζα υποχωρούσε [...] βρέθηκαν στρωμένα κάτω δεκαπέντε παιδιά, το ένα πάνω στ' άλλο. –Πίσω παιδιά, πεθαίνουμε!²⁶.

Ανάμεσα στους πεσμένους κείτονταν και ο Σωτήρης Πέτρουλας ο όποιος βρισκόταν στις πρώτες σειρές της διαδήλωσης και αποτέλεσε, σύμφωνα με τον Μάκη Παπούλια, έναν από τους στόχους των αστυνομικών επιθέσεων²⁷.

Μετά τη δολοφονική επίθεση της αστυνομίας η πορεία διαλύθηκε. Οι διαδηλωτές -όσοι δεν τραυματίστηκαν ή δεν συνελήφθησαν- κατάφεραν να διαφύγουν είτε από την Κλαυθμώνος προς την Ομόνοια, είτε από την Χρ. Λαδά. Το ένα κομμάτι κατευθύνθηκε προς την Ομόνοια και το άλλο προς την πλατεία Συντάγματος. Τα μηχανοκίνητα οχήματα της Αστυνομίας κινήθηκαν προς το Σύνταγμα και νέες συγκρούσεις ξέσπασαν με τους διαδηλωτές, ενώ άλλες ομάδες φοιτητών διέτρεχαν τους κεντρικούς δρόμους, από το Σύνταγμα μέχρι την Ομόνοια, φωνάζοντας συνθήματα. Αστυνομικοί, επιβιβασμένοι σε στρατιωτικά οχήματα επιτίθονταν και προβόκαραν (με ξυλοδαρμούς και συλλήψεις) κόσμο που βρίσκονταν σε στάσεις λεωφορείων και σε καταστήματα. Όσοι είχαν νεαρή ηλικία ή έμοιαζαν με εργάτες βρέθηκαν στο στόχαστρο:

Βρισκόμουν σε ένα μαγειρείο στην πλατεία Δημαρχείου, όταν εισόρμησαν αστυφύλακες. Από όλους διάλεξαν εμένα. Φαίνεται τους τράβηξε η εργατική μου περιβολή [...] Ένα σκληρό, σιδερένιο αντικείμενο με χτύπησε στο κρανίο. Πρόλαβα να δω ότι ήταν πιστόλι. Έστερα δεύτερο και τρίτο χτύπημα. Έπεσα λιπόθυμος. Συνήλθα στο Δ' Αστυνομικό Τμήμα²⁸.

Στις 11 και 20, ομάδα 200 αστυνομικών επιτέθηκε στα γραφεία της ΕΔΗΝ, που βρίσκονταν στις οδούς Ακαδημίας και Ομήρου, ξυλοκοπώντας τους παρευρισκόμενους, αλλά και στο Σταθμό Πρώτων Βοηθειών, προβαίνοντας σε συλλήψεις. Οι οδομαχίες συνεχιστήκαν μέχρι και τα μεσάνυχτα, ενώ μετά το πέρας των διαδηλώσεων, αστυνομικά μπλόκα στις συνοικίες του κέντρου έλεγχαν και ανέκριναν τους διερχόμενους. Ο συνολικός απολογισμός των συγκρούσεων ήταν 1 νεκρός, 150 τραυματίες, με τα

²⁶ Μαρτυρία συντάκτη της εφ. *Αθηναϊκή*, δημοσιεύτηκε στο φύλλο της 23.7.1965, σ. 3.

²⁷ Συνέντευξη Μάκη Παπούλια στον Νίκο Ξηρουδάκη τον Ιούλιο του 2012 για τη σειρά εκπομπών «Το βάθος του ουρανού είναι κόκκινο», ανακτήθηκε στις 17.7.2018 από τον σύνδεσμο <https://www.youtube.com/watch?v=2zrbpwKvyCk>

²⁸ Μαρτυρία Γ. Κοτσαδάμ στην εφ. *Αυγή*, δημοσιεύτηκε στο φύλλο της 23.7.1965, σ. 3.

νοσοκομεία που τους υποδέχθηκαν να κάνουν έκκληση για δωρεά αίματος²⁹. Οι συλληφθέντες ήταν 258, ενώ σε 31 από αυτούς απαγγέλθηκαν κατηγορίες και 9 προφυλακίστηκαν³⁰.

Στις 22 Ιούλη, 1.000 περίπου άτομα συγκεντρώθηκαν στο Νεκροτομείο Αθηνών, στην οδό Μασσαλίας και συνόδεψαν το νεκρό φοιτητή μέχρι το σπίτι της οικογένειας του, στην περιοχή του λόφου Σκουζέ. Το βράδυ της ίδιας μέρα, στις 9 και μισή, δεύτερη διαδήλωση συγκροτήθηκε στην οδό Πανεπιστήμιου από ομάδες νέων. Η πορεία προχώρησε προς την οδό Σταδίου, όπου στο σημείο της χθεσινής επίθεσης επί της Χρήστου Λαδά, ψάλλθηκε ο εθνικός ύμνος με τα συνθήματα «Πέτρουλα ήρωα» και «Τούμπα δολοφόνε» να κυριαρχούν. Ακολούθως, πορεύτηκαν προς το σπίτι του Σωτήρη Πετρούλα, δίχως να υπάρξει παρέμβαση από την αστυνομία³¹.

Την επόμενη μέρα, στις 23 Ιούλη, είχε προγραμματιστεί η κηδεία του νεαρού αγωνιστή. Η συγκέντρωση κόσμου στο σπίτι της οικογένειας Πέτρουλα για την κηδεία ξεκίνησε από τις τρεις το πρωί. Στις 6 τα χαράματα, σύμφωνα με το ρεπορτάζ της «Αυγής», οι συγκεντρωμένοι είχαν φτάσει τους 25 χιλιάδες³². Στις 10 και τέταρτο ξεκίνησε η πομπή από το σπίτι, με κατεύθυνση τη Μητρόπολη Αθηνών. Η κηδεία, τη διοργάνωση της οποίας ανέλαβε η ΕΦΕΕ, έλαβε χαρακτήρα πολιτικής διαμαρτυρίας. Χιλιάδες κόσμου, με επικεφαλής το Κεντρικό Συμβούλιο της ΔΝΛ, την ηγεσία της ΕΔΗΝ και της ΕΦΕΕ, ακολουθούσαν με πορεία τη νεκρώσιμη πομπή ακολουθώντας τη διαδρομή Λένορμαν, Αχιλλέως, Αγ. Κωνσταντίνου, Σταδίου, Σύνταγμα με τελικό προορισμό τη Μητρόπολη. Η εκκλησία είχε ήδη κατακλυστεί από κόσμο από τις 9 και μισή που ξεκινούσε από την πλατεία Μητροπόλεως και έφτανε μέχρι την πλατεία Συντάγματος και τον Άγνωστο Στρατιώτη. Ακουγόntonταν συνθήματα καθ' όλη τη διάρκεια της τελετής, με κυρίαρχα τα «1-1-4», «Δημοκρατία», «Δημοψήφισμα»³³ και «Τούμπα δολοφόνε». Στην κηδεία παρευρέθηκαν βουλευτές της ΕΔΑ και της ΕΚ, οι υπουργοί της κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου αλλά και ο ίδιος ο πρώην πρωθυπουργός. Στις 12 το μεσημέρι ξεκίνησε η πομπή των, δεκάδων χιλιάδων σύμφωνα με το «Βήμα» και εκατοντάδων χιλιάδων κατά

²⁹ εφ. *Αθηναϊκή*, 22.7.1965, σ. 1 και 7· εφ. *Αυγή*, 22.7.1965, σ. 1 και 7.

³⁰ εφ. *Μακεδονία*, 24.7.1965, σ. 3 (ο αριθμός των συλληφθέντων)· εφ. *Αθηναϊκή*, 30.7.1965, σ. 8 (ο αριθμός κατηγορούμενων και προφυλακισθέντων).

³¹ εφ. *Αυγή*, 23.7.1965, σ. 1 και 5.

³² εφ. *Αυγή*, 24.7.1965, σ. 3.

³³ Λιβιεράτος, «Το χρονικό του Ιουλίου 1965», σ. 40.

την «Αυγή»³⁴, συγκεντρωμένων, για το 'Α Νεκροταφείο, όπου ο νεκρός κηδεύτηκε³⁵. Αξιοσημείωτο επίσης, ήταν το γεγονός πως η αστυνομία πάλι δεν εμφανίστηκε και οι διαδηλώσεις ήταν απολύτως ειρηνικές, με την τάξη να τη διατηρούν οι ίδιοι διαδηλωτές, κυρίως στελεχιακό δυναμικό της ΕΔΑ, γεγονός που σχολίασε σκωπτικά ο δεξιός Τύπος

4.2.2. 2η φάση: Συνέχιση των διαδηλώσεων, ύφεση των επιχειρήσεων καταστολής τους

Η επόμενη μεγάλη διαδήλωση σε ανοιχτό χώρο στο κέντρο της Αθήνας πραγματοποιήθηκε την 27^η Ιουλίου, στο πλαίσιο της συγκέντρωσης της απεργιακής επιτροπής των εργατοϋπαλληλικών οργανώσεων για την γενική πολιτική απεργία³⁶ που είχε προκηρύξει η εκτελεστική γραμματεία της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ για την ίδια ημέρα. Η συγκέντρωση είχε προγραμματιστεί για τις 9 το πρωί στην πλατεία Δημαρχείου (Κοτζιά). Οι διαδηλωτές κατευθύνονταν προς την απεργιακή συγκέντρωση πεζοπορώντας, με πορείες από τις συνοικίες της πρωτεύουσας και από εργατικές «πιάτσες» με πλακάτ και σημαίες. Η αστυνομία ανακοίνωσε πως οι συγκεντρωμένοι ανέρχονταν στους 6 χιλιάδες³⁷. Μετά το πέρας της απεργιακής συγκέντρωσης και παρά τις συστάσεις της οργανωτικής επιτροπής για διάλυση, συγκροτήθηκε διαδήλωση, περίπου 2 χιλιάδων ατόμων³⁸, η οποία κατευθύνθηκε προς την πλατεία Συντάγματος, έκανε τον γύρο της πλατείας, απευθύνοντας συνθήματα αποδοκιμασίας προς τη Βουλή, και κατηφόρισε προς την Ομόνοια, μέσω της οδού Σταδίου. Στην πορεία δεν σημειώθηκαν συγκρούσεις. Μικρή ένταση υπήρξε μεταξύ μερίδας διαδηλωτών, που κινήθηκαν κατά των ανοιχτών καταστημάτων επί της Σταδίου, αλλά συγκρατήθηκαν από άλλους διαδηλωτές (πιθανότερα από στελέχη της ΕΔΑ)³⁹. Η αστυνομία κρατήθηκε μακριά από τον χώρο των συγκεντρώσεων, σε μη εμφανή σημεία⁴⁰. Ωστόσο, ο τύπος της δεξιάς δεν παρέλειψε να παρουσιάσει τα γεγονότα της διαδήλωσης ως «τρομοκρατία *Λαμπράκηδων*», με την ανοχή της αστυνομίας, με στόχο να κλείσουν καταστήματα⁴¹.

³⁴ εφ. *Αυγή*, 24.7.1965, σ. 3· εφ. *Βήμα*, 24.7.1965, σ. 1.

³⁵ εφ. *Αυγή*, 24.7.1965, σ. 1 και 3-4· εφ. *Αθηναϊκή*, 25.7.1965, σ. 1 και 3.

³⁶ Για την απεργία βλέπε στο κεφάλαιο 3 στο παρόν.

³⁷ εφ. *Βήμα*, 28.7.1965, σ. 6.

³⁸ Στο ίδιο.

³⁹ εφ. *Αυγή*, 28.7.1965, σ. 5· Λιβιεράτος, «Το χρονικό του Ιουλίου 1965», σ. 41-42

⁴⁰ εφ. *Αυγή*, στο ίδιο.

⁴¹ εφ. *Βραδυνή*, 28.7.1965, σ. 1.

Δύο μέρες αργότερα, στις 29 Ιουλίου, χιλιάδες κόσμου⁴² συγκεντρώθηκαν έξω από τη λέσχη Φιλελευθέρων, στην οδό Χρήστου Λαδά, ενόψει της κρίσιμης συνεδρίασης της Κοινοβουλευτικής Ομάδας της ΕΚ, χωρίς να υπάρξουν συγκρούσεις με την αστυνομία. Την επόμενη, στις 30 Ιούλη, οι συγκεντρώσεις μεταφέρθηκαν έξω από τη Βουλή, όπου η κυβέρνηση Νόβα επρόκειτο να εμφανιστεί για να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης. Το κτίριο της Βουλής περιφράχτηκε με συρματοπλέγματα, ενώ ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις, δακρυγονοβόλα οχήματα και πυροσβεστικές αντλίες τάχθηκαν για τη φρούρηση του. Οι συγκεντρώσεις έξω από τη Βουλή επαναλαμβάνονταν κάθε μέρα, από το απόγευμα μέχρι αργά το βράδυ κατά κανόνα, μέχρι και την καταψήφιση της κυβέρνησης Νόβα, τα μεσάνυχτα της 4^{ης} προς 5^{ης} Αυγούστου. Οι συγκεντρώσεις των συνδικαλιστικών και πολιτικών οργανώσεων μετά το τέλος τους κατευθύνονταν προς το κτίριο της Βουλής και ενώνονταν με τους υπόλοιπους διαδηλωτές. Αυτή η τυπολογία ακολουθήθηκε μετά τη συγκέντρωση της ΕΦΕΕ στα Προπύλαια στις 30 Ιουλίου, της ΔΝΛ στο θέατρο «Παρκ» της λεωφόρου Αλεξάνδρας για τον Σωτήρη Πέτρουλα, στις 2 Αυγούστου και της Ένωσης Δημοκρατικών Δικηγόρων στις 4 Αυγούστου, στο θέατρο «Γκλόρια», όπου κατέληγαν έξω από τη Βουλή και με συνθήματα και πλακάτ αποδοκίμαζαν τους «αποστάτες» και επιδοκίμαζαν τους βουλευτές της ΕΚ και της ΕΔΑ⁴³.

Η συγκεκριμένη πρακτική φαίνεται πως ενοχλούσε ιδιαίτερα το φιλοκαθεστωτικό μπλοκ, μιας και οι σχετικές αναφορές στον Τύπο της Δεξιάς έκαναν λόγο για «τρομοκρατία της Βουλής από Λαμπράκηδες»⁴⁴, τείνοντας στην υποδαύλιση της κοινωνικής πόλωσης. Ενδεικτικό της παραπάνω στρατηγικής αποτέλεσε και η ενέργεια του αρχηγού της ΕΡΕ, Παναγιώτη Κανελλόπουλου, να κατευθυνθεί εκνευρισμένος στους συγκεντρωμένους έξω από τη Βουλή, μετά την καταψήφιση της κυβέρνησης Νόβα τις πρώτες πρωινές ώρες της 5^{ης} Αυγούστου, ακολουθούμενος από μια μικρή ομάδα στελεχών του κόμματος. Δίχως να δεχθεί την οποιαδήποτε βία ή απειλή από τους συγκεντρωμένους, προκάλεσε, μάλλον, τη θυμηδία των συγκεντρωμένων που πανηγύριζαν την πτώση της κυβέρνησης Νόβα, αλλά και τα σχετικά σκωπτικά σχόλια του αριστερού τύπου⁴⁵.

Παρά την πτώση της κυβέρνησης Νόβα, οι διεργασίες για τη συνέχιση της πολιτικής ανωμαλίας από το Παλάτι συνεχίστηκαν. Σύντομα, οι προσπάθειες

⁴² Στα ρεπορτάζ του Τύπου δεν εντοπίστηκε ακριβής εκτίμηση του αριθμού.

⁴³ εφ. *Αυγή*, ρεπορτάζ φύλλων 31.7 έως 5.8.1965.

⁴⁴ εφ. *Βραδύνη*, 31.7. 1965, σ. 1 και 7· 4.8. 1965, σ.1· εφ. *Καθημερινή*, 31.7.1965, σ. 8.

⁴⁵ εφ. *Αυγή*, 6.8.1965, σ. 5.

επικεντρώθηκαν στο σχηματισμό νέας κυβέρνησης προερχόμενης από την Κ.Ο. της ΕΚ, χωρίς τον αρχηγό της. Στις 9 Αυγούστου συνήλθε, εκ νέου η Κ.Ο. της ΕΚ για να συζητήσει την αποδοχή ή όχι εκ μέρους του κόμματος, της διερευνητική εντολή που έλαβε την προηγούμενη μέρα, 8 Αυγούστου, ο βουλευτής της, Στέφανος Στεφανόπουλος. Πλήθος κόσμος συγκεντρώθηκε πάλι έξω από τα γραφεία της λέσχης Φιλελευθέρων, διαδηλώνοντας την αντίθεση του στην ανάθεση διερευνητικής εντολής σε άλλον βουλευτή της ΕΚ, πλην του αρχηγού του κόμματος. Μετά την αποχώρηση από τη λέσχη, κατόπιν παράκλησης του ίδιου του Παπανδρέου, οι συγκεντρωμένοι κινηθήκαν προς την πλατεία Καρύτση, στα γραφεία του εκδοτικού συγκροτήματος Λαμπράκη, καταστρέφοντας φύλλα της εφημερίδας «Νέα»⁴⁶, της οποίας ο εκδότης, Χρ. Λαμπράκης είχε εμπλακεί, μαζί με τους Ι. Παπαγεωργίου της «Αθηναϊκής» και Ι. Βελλίδη της «Μακεδονίας»⁴⁷, σε διεργασίες για την παράκαμψη του Παπανδρέου⁴⁸ και την προώθηση της «Αποστασίας». Το ίδιο απόγευμα, στις 8, είχε προγραμματιστεί συγκέντρωση της Τ.Ε.Δ.Κ.Α. στο θέατρο «Ακροπόλ» και της «Πανελληνίας Ένωσης Γυναικών» το θέατρο «Γκλόρια», στην οδό Ιπποκράτους. Μετά το πέρας των ομιλιών ακολούθησε πορεία με δρομολόγιο

⁴⁶ εφ. *Αυγή*, 10.8.1965, σ. 5.

⁴⁷ Για τον ρόλο του Ιωάννη Βελλίδη αλλά και των υπόλοιπων κεντρικών εκδοτών (δημόσια και προσημαστική καταδίκη της «Αποστασίας» στα φύλλα τους, εμπλοκή στην προώθηση της παρασημιακά αποκλυπτική είναι η μαρτυρία του στενού του συνεργάτη Λευτέρη Βοδενά στο Χρίστος Χριστοδούλου, *Ο εκδότης Ιωάννης Βελλίδης*, Παρατηρητής, 1999, σ. 135-140· Η μαρτυρία του Λευτέρη Βοδενά τεκμηριώνεται από τις σχετικές αναφορές σε τηλεγράφημα της Αμερικάνικης Πρεσβείας προς το State Department:

Σε σχέση με τον Στεφανόπουλο, έχουμε σημειώσει πως αυτή η φόρμουλα εξαρτάται στην θέληση του Στεφανόπουλου και ορισμένων άλλων ηγετών της ΕΚ και ιδιαίτερα εφημερίδων όπως τα Βήμα, Νέα και Μακεδονία να αναγκάσουν την αποδοχή αυτής της λύσης στον Παπανδρέου ή να προχωρήσουν χωρίς αυτόν. Έως και μέχρι η υποστήριξη από αυτούς τους παράγοντες να έχει αποκτηθεί σίγουρα θα ήταν επικίνδυνο να εγκαταλείψουμε τον Νόβα. Θεωρητικά, δεν έχουμε καμία διαφωνία προς τον Στεφανόπουλο ή στο «πλάνο του Στεφανόπουλου», το οποίο στη θεωρία θα μπορούσε να διατηρήσει μεγαλύτερη κλίμακα ενότητας στην ΕΚ.

Τηλεγράφημα την Πρεσβεία των ΗΠΑ στην Ελλάδα προς το Department of State, 23.7.1965, (συντάκτης Anschuetz), James E. Miller (επιμ.), David S. Patterson (γενική επιμ.), *Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964–1968, Volume XVI, Cyprus· Greece· Turkey*, Department of State- United States Government Printing Office, 2000, έγγραφο 200· Επίσης σχετικά: Σοφία Χριστοφορίδου, *Ο εκδότης Γιάννης Βελλίδης και οι σχέσεις του με την πολιτική εξουσία (1936-1978)*, Διπλωματική Εργασία, ΠΜΣ Σπουδών Δημοσιογραφία και Νέα Μέσα, Τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ, Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2014, σ. 191-201.

⁴⁸ Η σύλληψη του σχεδίου προέβλεπε την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Στεφανόπουλο με την παράλληλη διατήρηση της αρχηγείας της ΕΚ από τον Γεώργιο Παπανδρέου, βλ. Ανδρέας Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, 2006, σ. 250-251.

Πανεπιστημίου-Ομόνοια-Σταδίου-Σύνταγμα και κατάληξη Πανεπιστημίου⁴⁹. Οι αστυνομικές εκτιμήσεις ανέφεραν, περίπου, 8 χιλιάδες διαδηλωτές, ενώ η αστυνομική δύναμη φρούρησης, που μαζί με την χωροφυλακή είχαν τεθεί σε γενική επιφυλακή, έφθανε τους 4 χιλιάδες. Επικεφαλής ήταν ο ίδιος ο αρχηγός της Αστυνομίας Πόλεων, Ευάγγελος Καραμπέτσος, συνεπικουρούμενος στα καθήκοντα του από τον αστυνομικό διευθυντή Αθηνών, Αρχοντουλάκη και τον διοικητή της Γενικής Ασφάλειας, Ταμιωλάκη⁵⁰.

Οι νέες κινητοποιήσεις για την αποτροπή σχηματισμού βασιλικής κυβερνήσεων υπό τον Στεφανόπουλο συνέβαλαν καθοριστικά στην πειθάρχηση του ίδιου στην ηγεσία του κόμματος και την κατάθεση της εντολής, την Τρίτη 10 Αυγούστου. Ωστόσο, για τα καθεστωτικά κέντρα εξουσίας ήταν πλέον προφανές πως η προώθηση των σχεδίων τους είχε ως προαπαιτούμενο τη δραστική καταστολή των ανοιχτών διαδηλώσεων στο κέντρο της Αθήνας, η πίεση των οποίων φαίνεται πως είχε κομβική επίδραση στην εξέλιξη της πολιτικής εκτροπής.

4.2.3. 3η φάση: Επιστροφή στο δόγμα «μηδενικής ανοχής» για την αντιμετώπιση των διαδηλώσεων

Η επιστροφή στο δόγμα της «μηδενικής ανοχής» στις διαδηλώσεις κατέστη εμφανής στις 10 Αυγούστου, όπου πραγματοποιήθηκε μεγάλη αστυνομική επιχείρηση στην περιοχή της Ομόνοιας εναντίον συγκεντρωμένων διαδηλωτών. Πιο συγκεκριμένα, νέοι και νέες συγκρότησαν αυθόρμητη διαδήλωση το βράδυ της 10^{ης} Αυγούστου στα Προπύλαια, με αφορμή τα έκτακτα παραρτήματα των εφημερίδων που δημοσιεύαν πληροφορίες για πολιτικές διεργασίες με σκοπό τη συγκρότηση κυβέρνησης «προσωπικοτήτων». Οι διαδηλωτές κινούμενοι μεταξύ Προπυλαίων, πλατείας Ομοιοίας και οδού Σταδίου, φώναζαν συνθήματα όπως «έξω η Γερμανίδα», «δημοκρατία», «έξω οι Αμερικάνοι» κ.α., περπατώντας στα πεζοδρόμια, δίχως να διαταράζουν την κυκλοφορία. Ωστόσο αργά τη νύχτα η αστυνομία, κατ' εντολή του «αποστάτη» υπουργού δημόσιας τάξεως Τούμπα, προχώρησε σε ξαφνική βίαιη επίθεση εναντίον των διαδηλωτών, κακοποιώντας πολλούς εξ' αυτών αλλά και περαστικούς που διαμαρτυρήθηκαν⁵¹. Η αστυνομική επιχείρηση κατέληξε σε 66 συλλήψεις. Σε 2 συλληφθέντες απαγγέθηκαν κατηγορίες, προ-οικονομώντας έτσι τη σκλήρυνση των κατασταλτικών μέτρων τάξης στο κέντρο της Αθήνας, που είχαν αποκλιμακωθεί μετά την 21^η Ιουλίου και τη δολοφονία

⁴⁹ εφ. *Αυγή*, 10.8.1965, σ. 1 και 7.

⁵⁰ εφ. *Βήμα*, 10.8.1965, σ. 8.

⁵¹ εφ. *Αυγή*, 11.8.1965, σ. 1 και 5· εφ. *Αθηναϊκή*, 11.8.1965, σ. 1.

Πέτρούλα. Πράγματι, στις πορείες των επόμενων ημερών επανεμφανίστηκαν τα αστυνομικά μπλόκα στην οδό Σταδίου, τα οποία απαγόρευαν την πορεία προς το Σύνταγμα. Στις 12 Αυγούστου, στην πορεία που ακολούθησε έπειτα από τη συγκέντρωση των οικοδόμων στο θέατρο «Γκλόρια» και της ΕΦΕΕ στα Προπύλαια, η αστυνομία είχε δημιουργήσει μπλόκο στην πλατεία Κλαυθμώνος, εμποδίζοντας την πορεία να κινηθεί προς το Σύνταγμα, υποχρεώνοντας τη να στρίψει στην Κοραή και να διαλυθεί στα Προπύλαια⁵². Η ενέργεια αυτή της αστυνομίας συνοδεύτηκε από απειλές προς τους διαδηλωτές για χρήση βίας⁵³. Το γεγονός αυτό οδήγησε τους επικεφαλής της πορείας να επιδοθούν σε προσπάθειες ώστε να πείσουν τους διαδηλωτές να στρίψουν στην οδό Κοραή, για να αποφευχθεί η σύγκρουση, πράγμα που επιτεύχθηκε με δυσκολία⁵⁴. Το ίδιο επαναλήφθηκε και την επόμενη μέρα, στις 13 Αυγούστου, στην πορεία που πραγματοποιήθηκε έπειτα από συγκέντρωση των συνεργαζόμενων πνευματικών οργανώσεων στο «Γκλόρια», όπου πάλι μπλόκο της αστυνομίας επί της οδού Σταδίου και Χρ. Λαδά εμπόδισε την προσέγγιση της περιοχής του Συντάγματος⁵⁵. Στις 17 Αυγούστου, μετά από συγκέντρωση με κάλεσμα της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ στο γήπεδο του ΠΑΟ (με την υποστήριξη της ΕΦΕΕ και της ΤΕΔΚΑ) οι 50 έως 60 χιλιάδες συγκεντρωμένοι, σύμφωνα με τους υπολογισμούς της «Αθηναϊκής»⁵⁶, πορεύτηκαν προς την Ομόνοια, όπου η πορεία ενισχύθηκε αριθμητικά από εργαζόμενους που είχαν σχολάσει από τις δουλειές τους. Στις 10 παρά τέταρτο, περίπου, η διαδήλωση επιχείρησε να ανέβει προς τη Σταδίου, με κατεύθυνση το Σύνταγμα. Αποτράπηκε, ξανά, από μπλόκο της Αστυνομίας, η οποία τελούσε σε επιφυλακή με δύναμη 4 χιλιάδων ανδρών, με δακρυγονοβόλα οχήματα και πυροσβεστικές αντλίες στο ύψος της Εμμανουήλ Μπενάκη,. Το κλίμα ήταν τεταμένο λόγω της αστυνομικής απαγόρευσης. Οι διαδηλωτές, δίχως να διαλυθούν, παρέμεναν απέναντι από το αστυνομικό μπλόκο ενώ η οργανωτική επιτροπή και συνδικαλιστικά στελέχη προσπαθούσαν να αποτρέψουν την προσπάθεια ανόδου της

⁵² εφ. *Αυγή*, 13.8.1965, σ. 1 και 7.

⁵³ εφ. *Αθηναϊκή*, 13.8.1965, σ. 1 και 7.

⁵⁴ εφ. *Καθημερινή*, 13.8.1965, σ. 1.

⁵⁵ εφ. *Αθηναϊκή*, 14.8.1965, σ. 3.

⁵⁶ Σύμφωνα με το ρεπορτάζ της «Αθηναϊκής» (18.8.1965) ήταν 25.000 έως 30.000 εντός γηπέδου και 25.000-30.000 εκτός γηπέδου. Αν και από τις φωτογραφίες που δημοσιεύτηκαν στο ρεπορτάζ της «Αυγής» και της «Αθηναϊκής» επιβεβαιώνεται πως οι κερκίδες ήταν γεμάτες, ενδεχομένως ο αριθμός 30.000 πιθανά να ήταν ελαφρά ανεβασμένος, με δεδομένο ότι 30.000 ήταν το ρεκόρ θεατών του γηπέδου, στις 18.10.1968, στον αγώνα Παναθηναϊκός-Μπάγερν Μονάχου.

Σταδίου και τη σύγκρουση με την αστυνομία. Εντάσεις προκλήθηκαν και μεταξύ των διαδηλωτών, αφού οι πλέον θερμόαιμοι απωθήθηκαν από τις ομάδες περιφρούρησης⁵⁷. Ήταν πρόδηλο, ωστόσο, πως παρά τις προσπάθειες της πλειονότητας των στελεχών της ΕΔΑ και του Κέντρου για αποτροπή των συγκρούσεων, η αστυνομική πρακτική επρόκειτο να οδηγήσει σε σοβαρές συγκρούσεις. Εξάλλου, ένας από τους κεντρικούς στόχους της αστυνομίας ήταν να αποτραπούν οι διαδηλώσεις και συγκεντρώσεις σε επίκαιρα σημεία του κέντρου, ενόψει της επόμενης κυβέρνησης «αποστατών» με επικεφαλής τον Τσιριμώκο, εφόσον, όπως προκύπτει, είχαν σημαντικότερη συμβολή στην καταψήφιση της κυβέρνησης Νόβα και την κατάθεση της διερευνητικής από τον Στεφανόπουλο, με την απτή πίεση που ασκούσαν.

Αντίστοιχα, τα στελέχη της Αριστεράς και του Κέντρου επεδίωκαν την εφαρμογή μιας συγκεκριμένης τελετουργίας σε σχέση με την έναρξη και την λήψη των πορειών, ώστε να αποφευχθούν οι διαδηλώσεις με κατεύθυνση της Βουλή και οι συγκρούσεις με την Αστυνομία. Η πρακτική αυτή πρωτοδοκιμάστηκε στις 18 Αυγούστου, στη συγκέντρωση των δημοκρατικών δικηγορικών συλλόγων στο «Γκλορία»⁵⁸. Η πρακτική αυτή ελέγχου θα ακολουθηθεί κατά κόρον στις συγκεντρώσεις μετά την 20^η Αυγούστου και συνοψιζόταν ως εξής: Συγκέντρωση στα θέατρα στην αρχή της οδού Ιπποκράτους, πορεία συντεταγμένη μέχρι την Ομόνοια με αλυσίδες περιφρούρησης, ψάλσιμο του Εθνικού Ύμνου και κατόπιν διάλυση. Ωστόσο, αν και η συγκεκριμένη πρακτική «εσωτερικού ελέγχου» των διαδηλώσεων επιτεύχθηκε στη συγκεκριμένη πορεία της 18^{ης} Αύγουστου, τα παραρτήματα των εφημερίδων που ανήγγειλαν τη νέα κυβέρνηση Τσιριμώκου κατά τη διάλυση της πορείας, δημιούργησαν αγανάκτηση στους διαδηλωτές⁵⁹ προ οικονομώντας πως ο έλεγχος των χαρακτηριστικών των επόμενων διαδηλώσεων δεν θα ήταν δεδομένος.

Πράγματι, την επόμενη, στις 19 Αυγούστου, η Συντονιστική Επιτροπή Εργαζομένων Νέων Ελλάδος (ΣΕΝΕΕ) κάλεσε σε συγκέντρωση πάλι στο «Γκλόρια». Η πορεία επιχειρήθηκε να διαλυθεί στην Ομόνοια από την οργανωτική επιτροπή, όπως και την προηγούμενη ημέρα, ωστόσο ένα τμήμα των διαδηλωτών⁶⁰ δεν υπάκουσε, αλλά

⁵⁷ εφ. *Αθηναϊκή*, 18.8.1965, σ. 3· Λιβιεράτος, «Το χρονικό του Ιουλίου 1965», σ. 46.

⁵⁸ εφ. *Αυγή*, 19.8.1965, σ. 8.

⁵⁹ Στο ίδιο.

⁶⁰ Το ρεπορτάζ της εφ. *Καθημερινής*, 20.8.1965 ανέφερε πως πορεύτηκαν 1000 άτομα μέχρι την Ομόνοια και από αυτούς οι 400 δεν πειθάρχησαν στο κάλεσμα του προεδρείου της συγκέντρωσης για διάλυση και επιχείρησαν να ανέβουν την οδό Σταδίου, ωστόσο, τα νούμερα ελέγχονται λόγω της τάσης του Τύπου της δεξιάς να υποβαθμίζει τη μαζικότητα των εκδηλώσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών. Εξάλλου, οι

συνέχισε την πορεία και επιχείρησε να ανέβει την οδό Σταδίου. Στη συμβολή των οδών Σταδίου και Αιόλου τους απώθησε μπλόκο αστυνομικών και οι διαδηλωτές, παρακάμπτοντας το φράγμα από τους παρακείμενους δρόμους συγκεντρώθηκαν εκ νέου στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου, όπου εκεί νέο αστυνομικό μπλόκο επί της Εδουάρδου Λω και Πανεπιστημίου απέτρεψε στους συγκεντρωμένους να κατευθυνθούν προς το Σύνταγμα. Στις 10 και μισή ο παριστάμενος εισαγγελέας διέταξε τη διάλυση της συγκέντρωσης και άρχισε η επίθεση με ρίψεις δακρυγόνων από τα μηχανοκίνητα της αστυνομίας που είχαν μεταβεί στο σημείο από τις πλατείες Συντάγματος και Κλαυθμώνος όπου ήταν σταθμευμένες, συνεπικουρούμενες από τα αστυνομικά όργανα με γκλομπς ανά χείρας. Οι διαδηλωτές αντεπιτέθηκαν με πέτρες και ξύλα από τις διπλανές οικοδομές και οι συγκρούσεις επεκτάθηκαν σε όλη την ευρύτερη περιοχή:

Οι διαδηλωτές εκαλούντο να ανοίξουν τον δρόμο για να συνεχισθεί η διακοπείσα κυκλοφορία. Περί τους 2000 διαδηλωτές δεν υπάκουσαν [...] Κατόπιν διέταξα όπως απωθηθούν οι διαδηλωτές και απελευθερωθεί η οδός Πανεπιστημίου. Επί τη θέα των αστυνομικών οι διαδηλωτές διαλύθηκαν. Εξ' αυτών περί τους 550 μετεκινήθηκαν προς τας οδούς Ακαδημίας και Ιπποκράτους. Εναντίον των εκινήθη δύναμις της αστυνομίας⁶¹.

Η Αστυνομία, προχώρησε σε εκτεταμένες συλλήψεις και ξυλοδαρμούς πολιτών και δημοσιογράφων, εφόδους σε καταστήματα και λεωφορεία στους δρόμους πάνω από την Πανεπιστημίου, προς την περιοχή των Εξαρχείων, αλλά και γύρω από την Ομόνοια⁶². Συμφώνα με την ανακοίνωση της Αστυνομίας, υπήρξαν 39 τραυματίες, 25 πολίτες και 14 αστυνομικοί, ενώ προχώρησε και σε 15 συλλήψεις, 5 από τους οποίους οδηγήθηκαν στον εισαγγελέα.

Η πορεία της 20^{ης} Αυγούστου και οι σοβαρότατες συγκρούσεις που προέκυψαν, αποτέλεσε σημείο τομής για τη συνέχεια των διαδηλώσεων των Ιουλιανών στο κέντρο της Αθήνας. Ειδικότερα, όπως αναφέρθηκε, το κλίμα διαδηλωτών με την αστυνομία ήταν ήδη τεταμένο από τις 10 Αυγούστου εξαιτίας της υιοθέτησης από την τελευταία, εκ νέου, της πρακτικής της σκληρής αντιμετώπισης των διαδηλώσεων και των διαδηλωτών. Η πρακτική αυτή εδραιώθηκε με την επανάληψη των αστυνομικών μπλόκων και των επιχειρήσεων διάλυσης των πορειών, ενέργειες που είχαν εγκαταλειφθεί μετά τη δολοφονία Πέτρουλα,

αναφερόμενοι αριθμοί είναι αρκετά μικρότεροι από τις δηλώσεις του διευθυντή της Αστυνομίας Αθηνών, Αρχοντουλάκη.

⁶¹ Αρχοντουλάκης, (διευθυντής Αστυνομίας Αθηνών), δηλώσεις σε εκπροσώπους του Τύπου, δημοσιεύθηκαν στην εφ. *Αθηναϊκή*, 20.8.1965, σ. 7.

⁶² εφ. *Αυγή*, 20.8.1965 σ. 1 και 5· εφ. *Αθηναϊκή*, 20.8.1965, σ. 7· εφ. *Καθημερινή*, 20.8.1965, σ. 1.

την 21^η Ιουλίου. Η αστυνομική αυτή πρακτική σε συνδυασμό με τη συνέχιση της «αποστασίας» (την πρωθυπουργοποίηση του Τσιριμώκου και την άρνηση των Ανακτόρων να προκηρύξουν εκλογές) είχε δυναμιτίσει το κλίμα. Στα παραπάνω, μπορεί να προστεθεί και η δικαστική απόφαση της 19^{ης} Αυγούστου που αντικαθιστούσε την Εκτελεστική Επιτροπή της ΓΣΕΕ, η οποία είχε συμβάλλει στις μέχρι τότε κινητοποιήσεις, διορίζοντας νέο γενικό γραμματέα τον φιλοκαθεστωτικό συνδικαλιστή, Ιωσήφ Γαλάτη⁶³.

Στις 20 Αύγουστου, η Ομοσπονδία Εργατών Τύπου είχε προγραμματίσει συγκέντρωση στο θέατρο Γκλόρια. Το προεδρείο της συγκέντρωσης ανακοίνωσε πως επρόκειτο να ακολουθήσει πορεία μέχρι την Ομόνοια, να ψαλεί ο εθνικός ύμνος και μετά η πορεία να διαλυθεί. Ωστόσο, στην Ομόνοια, εφόσον ψάλθηκε ο εθνικός ύμνος και με την ιαχή «προς το σύνταγμα» η πορεία συνέχισε προς την οδό Σταδίου⁶⁴. Η πρώτη σύγκρουση έλαβε χώρα στη συμβολή των οδών Σταδίου και Κοραή. Οι διαδηλωτές σταμάτησαν προ αστυνομικού μπλόκου στο οποίο προΐσταντο ο διευθυντής της Αστυνομίας Αθηνών, ο εισαγγελέας Νικολοδήμος και ο εκπρόσωπος της Νομαρχίας, Φαρσάρης. Η αστυνομία, μέσω μεγάλφωνων, υπέδειξε στους διαδηλωτές να στρίψουν στην Κοραή και να διαλυθούν στα Προπύλαια. Οι διαδηλωτές δεν υπάκουσαν και στις 10 και στις 15 ξεκίνησε η επίθεση της αστυνομίας, με την εκτόξευση δακρυγόνων βόμβων προς το συγκεντρωμένο πλήθος⁶⁵. Ο κύριος όγκος διαλύθηκε και οι συγκεντρωμένοι, διαμέσου των οδών Κοραή-Πανεπιστήμιου το ένα τμήμα και από την πλατεία Αγίων Θεοδώρων (όπισθεν της πλατείας Κλαυθμώνος, πριν την οδό Ευριπίδου) το άλλο τμήμα, κατευθύνθηκαν προς Ομόνοια, καταδιωκόμενοι από τα μηχανοκίνητα της αστυνομίας. Στην Ομόνοια οι διαδηλωτές ανασυντάχτηκαν και δημιούργησαν τα πρώτα οδοφράγματα. Σύντομα, μια σειρά οδοφραγμάτων από υλικά των ανεγειρόμενων οικοδομών, καφάσια μικροπωλητών και

⁶³ Ο Ι. Γαλάτης μάλιστα είχε σπεύσει να καταδικάσει τη συμμετοχή της ΓΣΕΕ στις κινητοποιήσεις των Ιουλιανών και είχε παραιτηθεί από την Ε.Ε. της ΓΣΕΕ με αφορμή την απεργία της 27^{ης} Ιουλίου. Αναλυτικότερα στο κεφάλαιο 3, στο παρόν.

⁶⁴ Κατάθεση αρχιφύλακα Μπούγαλη Ιωάννη στις 23.4.1966 στη δίκη για τα γεγονότα της 20^{ης} Αυγούστου 1965. Η κατάθεση εντοπίστηκε στην εγγραφή με τίτλο «Πρακτικά ανακριτικής διαδικασίας για την υπόθεση Πέτρουλα, όπου από την αποδελτίωση προέκυψε πως στην εγγραφή υπάρχει και ένα απόσπασμα εκτεταμένο πρακτικών των καταθέσεων των αστυνομικών από 22.4 έως 27.4.1966 στη δίκη των συλληφθέντων της 20^{ης} Αυγούστου σε Αρχείο ΕΔΑ, κ. 281: «Πρακτικά ανακριτικής διαδικασίας για την υπόθεση Πέτρουλα», κωδικός τεκμηρίου:005.09.033.281.00055, ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

⁶⁵ Κατάθεση αστυφύλακα Ιωάννη Τσιγάρα στη δίκη για τα γεγονότα της 20^{ης} Αυγούστου 1965, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 281, ΑΣΚΙ.

λάστιχα αυτοκινήτων στήθηκαν στις συμβολές των οδών Στουρνάρη και Πατησίων και Εμμανουήλ Μπενάκη και Πανεπιστημίου. Στα Χαυτεία, έξω από το καφεκοπτείο του Λουμίδα, οι διαδηλωτές κατέστρεψαν όχημα της πυροσβεστικής. Στις οδούς Πανεπιστημίου και Σταδίου, οι διαδηλωτές χρησιμοποίησαν αλυσίδες της τροχαίας για να αποτρέψουν τη διέλευση των αστυνομικών οχημάτων, ενώ στις καταθέσεις των αστυνομικών αναφέρθηκαν και λιθοβολισμοί από την πλευρά των διαδηλωτών με σκοπό να εμποδιστεί η κίνηση της αστυνομίας και της πυροσβεστικής⁶⁶. Ωστόσο, νέα επίθεση της αστυνομίας στην Ομόνοια απώθησε τους διαδηλωτές προς την περιοχή του Μεταξουργείου και νέα οδοφράγματα στήθηκαν στις οδούς Αθηνάς, Δεληγιάνη, Ακομινάτου, Ψαρών, στη συμβολή των οδών Πειραιώς και Μενάνδρου και την Πλατεία Βάθης⁶⁷. Πυροβολισμοί ρίφθηκαν από την πλευρά της αστυνομίας στην οδό Αγίου Κωνσταντίνου «προς εκφοβισμό»⁶⁸, ενώ τα δακρυγονοβόλα οχήματα διέτρεχαν και βομβάρδιζαν τους κεντρικούς δρόμους με τους αστυνομικούς να εφορμούν σε περαστικούς σε στάσεις λεωφορείου, σε διερχόμενα αυτοκίνητα και ταξί και σε εστιατόρια κακοποιώντας και συλλαμβάνοντας αδιακρίτως, εισβάλλοντας ακόμα και στο Σταθμό Α' Βοηθειών⁶⁹. Στο τέλος των συγκρούσεων υπήρξαν 110 τραυματίες (82 πολίτες, 26 αστυνομικοί, 2 Πυροσβέστες) και 246 συλληφθέντες⁷⁰. Σε 127 άτομα απαγγέλθηκαν κατηγορίες⁷¹ και 42 προφυλακίστηκαν⁷². Σε 119, από τους 127, κατηγορούμενους απαγγέλθηκαν κατηγορίες «για αντίσταση κατά της αρχής» και «βιαιοπραγίες κατά

⁶⁶ Καταθέσεις πυροσβέστη Δημήτριου Βέκαρη και αστυφυλάκων Γεώργιος Ασμόπουλου, Χαράλαμπου Βασιλείου, Απόστολου Θεοδωρόπουλου, Αθανάσιου Καραχάλιο, Ανδρέα Λεωνίδου, Σωτήριου Τασούλα, Ευθύμιου Τσατσαράγκου, Ευάγγελου Χρονόπουλου στη δίκη για τα γεγονότα της 20^{ης} Αυγούστου 1965, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 281: «Πρακτικά ανακριτικής διαδικασίας για την υπόθεση Πέτρουλα», ό.π.

⁶⁷ Καταθέσεις αστυφυλάκων Πασχάλη Βαλασαμάκη, Σεραφείμ Βούλγαρη, Γεωργίου Διαμαντή, Ηλία Μπονάρου, «Πρακτικά ανακριτικής διαδικασίας για την υπόθεση Πέτρουλα», ό.π.

⁶⁸ εφ. *Ελευθερία*, 21.8.1965, σ. 1.

⁶⁹ εφ. *Αυγή*, 21.8.1965, σ. 1 και 5· εφ. *Αθηναϊκή*, 21.8.1965, σ. 1· εφ. *Μακεδονία*, 21.8.1965, σ. 1 και 8· οι μαζικές συλλήψεις περαστικών στο κέντρο τα μεσάνυχτα επιβεβαιώνονται και από τις καταθέσεις των αστυνομικών που αναφέρονται παραπάνω.

⁷⁰ Οι αριθμοί αναφέρονται σε εφ. *Βήμα*, 22.8.1965, σ. 8 (οι τραυματίες που μεταφέρθηκαν σε νοσοκομεία και Σταθμό Α' Βοηθειών)· εφ. *Αθηναϊκή*, 23.8.1965, σ. 3 (οι συλληφθέντες) και 30.8.1965, σ. 8 (κατηγορούμενοι και προφυλακιστέοι).

⁷¹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 162, φ. 1: «Β' Κακουργιοδικείο. Κλητήριο θέσπισμα Δ' τριμελές παρά τοις εν Αθήναις πλημμελειοδικαίς Εισαγγελεύς», 9.1.1966, ΑΣΚΙ.

⁷² εφ. *Αθηναϊκή*, 30.8.1965, σ. 8.

προσώπων και πραγμάτων». Επίσης, άλλοι 8 κατηγορήθηκαν ως «υποκινητές στάσης και βιαιοπραγιών» εξαιτίας των «εμπρηστικών συνθημάτων»⁷³. Σε αυτούς του 8, ήταν και όλο το προεδρείο της συγκέντρωσης της ΟΤΟΕ. Μάλιστα, η σύλληψη του προεδρείου της συγκέντρωσης στο Γκλόρια (Κάτλας, Μαγγανάρης, Παπαγιαννέας, Γερολυμάτος, Κωνσταντίνου) πραγματοποιήθηκε μετά από εντολή του Τσιριμώκου, ως υπεύθυνοι των επεισοδίων⁷⁴. Από τους παραπάνω, προφυλακίστηκαν οι Κάτλας, Παπαγιαννέας και Γερολυμάτος⁷⁵.

Σε δηλώσεις του Τσιριμώκου και άλλων στελεχών της κυβέρνησης των «αποστατών», στα περισσότερα πολιτικά κόμματα, αλλά και στην πλειονότητα του ημερήσιου αθηναϊκού τύπου κυριάρχησε η πεποίθηση πως τα επεισόδια της 20^{ης} Αυγούστου και η αντίδραση των διαδηλωτών στις αστυνομικές επιθέσεις με τη μορφή που έλαβε (οδοφράγματα και πέτρες εναντίων αστυνομικών) ήταν οργανωμένες βάσει σχεδίου⁷⁶. Ωστόσο, από τις μαρτυρίες που λήφθηκαν από συμμετέχοντες στις διαδηλώσεις των Ιουλιανών, δεν στοιχειοθετείται η ύπαρξη ενός συγκροτημένου σχεδίου σύγκρουσης από μεριάς των διαδηλωτών⁷⁷. Ακόμα και το πιο «μαχητικό» τμήμα των διαδηλωτών (όπως οι νέοι-ες που ήταν πιο κοντά σε ομάδες αριστερής αντιπολίτευσης στην επίσημη γραμμή της ΕΔΑ και ευεπίφοροι σε θέσεις και αναλύσεις για μια μαχητικότερη αντιπαράθεση με το μετεμφυλιακό καθεστώς) δεν προέκυψε πως είχε προσχεδιάσει μια βίαιη αντιπαράθεση

⁷³ Αρχείο ΕΔΑ, κ.162, φ.1: «Β' Κακουργιοδικείο. Κλητήριο θέσπισμα Δ' τριμελές παρά τοις εν Αθήναις πλημμελειοδικαίς Εισαγγελεύς».

⁷⁴ εφ. *Αυγή*, 21.8.1965, σ. 1 και 5· 23.8.1965, σ. 1

⁷⁵ εφ. *Αυγή*, 26.8.1965, σ. 5.

⁷⁶ Οι δηλώσεις του Τσιριμώκου στις 20.8.1965 όπως δημοσιεύτηκαν στην εφ. *Βήμα*, 21.8.1965, σ. 8 και του Κανελλόπουλου όπως δημοσιεύτηκαν σε εφ. *Ελευθερία*, 22.8.1965, σ. 15· επίσης, η ανακοίνωση της Ε.Ε. της ΕΔΑ για τα επεισόδια δημοσιεύτηκε στην εφ. *Αυγή*, 22.8.1965, σ. 1· για την πρόληψη των συμβάντων στον δεξιό και κεντρο-δεξιό Τύπο βλ. εφ. *Βραδυνή*, 21.8.1965, σ. 1· εφ. *Καθημερινή*, 21.8.1965, σ. 1· εφ. *Ελευθερία*, 21.8.1965, σ. 1· 23.8.1965, σ. 1. Για μια συνολικότερη ανάλυση του δεξιού Τύπου κατά τα Ιουλιανά βλ. στο παρόν, το κεφάλαιο 5.

⁷⁷ Το ερώτημα αν υπήρχε κάποιο συγκροτημένο και προσχεδιασμένο σχέδιο σύγκρουσης με τις κατασταλτικές αρχές που τέθηκε σε εφαρμογή κατά τις διαδηλώσεις τέθηκε σε 11 συμμετέχοντες στις διαδηλώσεις των Ιουλιανών στην Αθήνα και δεν επιβεβαιώθηκε, με εξαίρεση την περίπτωση της κηδείας του Σωτήρη Πέτρουλα, όπου είχε συγκροτηθεί ένα σχέδιο σύγκρουσης από τους συντρόφους του Πέτρουλα σε περίπτωση που η αστυνομία επιχειρούσε τη διάλυση της πομπής προς τη Μητρόπολη (Συνεντεύξεις με Ωρίονα Αρκομάνη, Σπύρο Βεντουράτο, Γιώργο Βοϊκλή, Γιώργο Καραμπελιά, Θανάση Καλαφάτη, Στέργιο Κατσαρό, Δημήτρη Λιβιεράτο, Κωστή Παπαϊωάννου, Μάκη Παππούλια, Γιώργο Προβελλέγιο, Χρήστο Τζουρντό).

με τα σώματα ασφαλείας κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων, προμηθευόμενοι ανάλογα υλικοτεχνικά μέσα. Όπως επεσήμανε, ένα μήνα περίπου μετά από την 20^η Αυγούστου, στέλεχος του Τροτσκιστικού χώρου:

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες και με τους αγωνιστές αγωνιζόμενους στην περιφέρεια, την πρωτοβουλία από μέρους των αρχών την είχανε τα μηχανοκίνητα συνεργεία των δακρυγόνων, οι οποίες αλωνίζανε μεταβάλλοντας σε κόλαση το κέντρο της Αθήνας. Τους αστυφύλακες οι μάζες μπορούσαν να τους αντιμετωπίσουν με τον όγκο τους και τα πρόχειρα μέσα που διέθεταν [...] Πως όμως θα αντιμετώπιζαν τις μηχανοκίνητες αύρες; [...] Έτσι αυθόρμητα οι αγωνιστές και κυρίως οι νεολαίοι όλων των πολιτικών παρατάξεων που έπαιρναν μέρος στην πρώτη γραμμή της μάχης, συσσωρεύσανε στους δρόμους διάφορα υλικά δημιουργώντας πρόχειρα οδοφράγματα. Πράγματι, αυτά τα οδοφράγματα αποδειχτήκανε αποτελεσματικά στην αντιμετώπιση των μηχανοκίνητων, τα οποία αναγκαστικά περιορίστηκαν μέσα σε ορισμένη περιοχή στο κέντρο της πρωτεύουσας⁷⁸.

Το παραπάνω απόσπασμα συμπίπτει με ανάλογες παρατηρήσεις ερευνητών της κοινωνικής διαμαρτυρίας: ο Sidney Tarrow επεσήμανε πως η βία των κοινωνικών κινημάτων προκύπτει μάλλον από τη στάση των αστυνομικών αρχών και λιγότερο από την εγγενή διάθεση των ακτιβιστών⁷⁹. Αντίστοιχα, στις ιστορικά σύγχρονες και πολιτικά ανάλογες με τα Ιουλιανά διαδηλώσεις του Μάη του 1968 στην Γαλλία, με την ανέγερση οδοφραγμάτων στο Παρίσι για πρώτη φορά μετά το 1944, η Ingrid Gilcher-Holtey, επηρεασμένη από την έννοια του «κρίσιμου συμβάντος» (*événement critique*) που εισήγαγε ο Pierre Bourdieu⁸⁰, υποστήριξε πως: «η νύχτα των οδοφραγμάτων δεν καθορίστηκε ούτε κοινωνικά ούτε ήταν επιθυμία ατόμων ή ομάδων. Προήλθε από μια ακολουθία που [...] ήταν αποτέλεσμα της σύμπτωσης μη συντονισμένων κυβερνητικών αποφάσεων, αποφάσεων που λήφθηκαν σε καταστάσεις επείγουσες και την κατασταλτική συμπεριφορά της αστυνομίας»⁸¹. Συνεπώς, η ερμηνεία των οδοφραγμάτων και της αντιπαράθεσης των διαδηλωτών με την αστυνομία την 20^η Αυγούστου χρειάζεται, αρχικά, να λάβει υπόψη τη συγκεκριμένη συγκυρία στην ελληνική κοινωνία τις ημέρες εκείνες: τη δίκαιη αγανάκτηση της πλειοψηφίας των πολιτών που υποστήριζαν τον εκδημοκρατισμό, τη διάθεση σημαντικού τμήματος των διαδηλωτών να χρησιμοποιήσουν «παρεμπόδιση» με σκοπό να ασκήσουν πίεση στα κρίσιμα σημεία λήψης των αποφάσεων (τη Βουλή, τα

⁷⁸ «Τα Ιουλιανά γεγονότα και τα καθήκοντα μας», έκδοση του «Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας» (ΚΔΚΕ), παράρτημα για την 20^η Αυγούστου, γραμμένο στις 15.9.1965 από τον Γιώργο Δαλαβάρκα. Παρατίθεται στο *Ιουλιανά 1965. Τα γεγονότα και η σημασία τους*, σ. 97-98.

⁷⁹ Tarrow, *Power in Movement*, σ. 9.

⁸⁰ Pierre Bourdieu, *Homo academicus*, Minuit, 1984.

⁸¹ Ingrid Gilcher-Holtey, ««La nuit des barricades»», *Sociétés & Représentations* 4 (1997), σ. 165-184.

Ανάκτορα, τη λέσχη των Φιλελευθέρων όπου συνεδρίαζε η ΚΟ της ΕΚ και τα γραφεία των κεντρικών εφημερίδων) και την απόφαση των αρχών να μην το επιτρέψουν.

Πράγματι, ήταν διάχυτη η εντύπωση της επιστροφής στην περίοδο της «καραμανλοκρατίας» μέσω ενός σε εξέλιξη πολιτικού πραξικοπήματος. Η εντύπωση αυτή εδραζόταν, δικαιολογημένα, στην άρνηση των Ανακτόρων να προκηρύξουν εκλογές και τις διερευνητικές εντολές σε «αποστάτες της ΕΚ, κατά παράβαση της κοινοβουλευτικής τάξης. Ο Ωρίονας Αρκομάνης, που ως φοιτητής της Αρχιτεκτονικής συμμετείχε στις κινητοποιήσεις των Ιουλιανών, υπογραμμίζει ανακαλώντας τα γεγονότα : *«Ήταν τόσο άδικο αυτό που 'χε γίνει με το παλατιανό πραξικόπημα που, παρόλο 'γω σου λέω δεν τον χώνευα τον Παπανδρέου τότε, θεωρούσα ότι ήταν ατιμία αυτό και ήτανε [...] πραξικόπημα κανονικό [...] ήτανε τέτοια αγανάκτηση»*⁸². Στη διάχυτη αυτή αίσθηση του πολιτικού «πισωγυρίσματος» στις εποχές Καραμανλή συνέβαλλε ενισχυτικά και η αντιμετώπιση από την αστυνομία των διαδηλώσεων της Αθήνας που, με μια παύση μετά τη δολοφονία του Πέτρουλα, εφάρμοζε δόγμα «μηδενικής ανοχής», με μπλόκα για την αποτροπή της προσέγγισης του Συντάγματος από τους διαδηλωτές και τις επιθέσεις με ξυλοδαρμούς και συλλήψεις στο κέντρο της Αθήνας. Αυτή η στάση της αστυνομίας παρείχε στους διαδηλωτές έναν ακόμα νομιμοποιητικό λόγο για τη δυναμική αντιπαράθεση μαζί της, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, εφόσον ήταν κατοχυρωμένο στην κοινή συνείδηση πως όταν η αστυνομία επιτιθόταν στις διαδηλώσεις δεν «ορρωδούσε προ ουδενός»: *«ήταν πολύ άγρια, δηλαδή το να σε σακατεύσουν, κάθε φορά που μας πιάναν στη διαδήλωση, δεν ήταν πλάκα, σε πήγαιναν στο σπουδαστικό στην Μπουμπουλίνας και ανέβαινες στη σκάλα και σε βαράγαν σε όλη τη σκάλα»*⁸³. Κατά συνέπεια, η δυναμική αντίσταση στις επιθέσεις της αστυνομίας δεν νοούνταν ως επιλογή «πολύ υψηλότερου ρίσκου» ή «μη νομιμοποιημένη» για έναν συμμετέχοντα στη διαδήλωση από ότι η άτακτη διάλυση, ειδικά μετά και το «κρίσιμο συμβάν» της δολοφονία του Σωτήρη Πέτρουλα την 21η Ιουλίου, εφόσον οι συλλήψεις και οι ξυλοδαρμοί των περαστικών στο κέντρο της Αθήνας, μετά το πέρας διαδηλώσεων ήταν συνηθισμένη πρακτική:

Κατέβηκα με το αυτοκίνητο την Πανεπιστημίου, όταν έφθασα στο ύψος της Τραπέζης της Ελλάδος ένας αστυνομικός με πολιτικά με σταμάτησε. Πριν καλά-καλά καταλάβω τι συνέβαινε μια ομάς αστυφυλάκων έπεσε πάνω μου και άρχισε να με χτυπά με λύσσα. Όλα έγιναν τόσο γρήγορα δε πρόλαβα να αρθρώσω λέξη.

⁸² Συνέντευξη Ωρίωνα Αρκομάνη, 20.2.2017.

⁸³ Στο ίδιο.

Ταυτόχρονα με έβριζαν «Βούλγαρε θα σε σκοτώσουμε» μου φώναζαν ενώ με χτυπούσαν⁸⁴.

Ακόμα και ένας συντάκτης της εφημερίδας «Αυγή», παρά το γεγονός πως η διεύθυνση της εφημερίδας υποστήριζε πως τις συγκρούσεις τις προκάλεσαν «*όργανα μυστικών αμερικάνικων υπηρεσιών και ελληνικών παρακρατικών οργανώσεων με την ανοχή της αστυνομίας*» με σκοπό την «*εκμετάλλευση*» για τη δημιουργία κλίματος «*εκτάκτου ανάγκης*» ώστε να ασκηθεί ψυχολογική πίεση σε βουλευτές για την ψήφιση της κυβέρνησης Τσιριμώκου ή ακόμα και «*σοβαρότερη εκτροπή*»⁸⁵, αναγκάστηκε να παραδεχτεί την χρήση των οδοφραγμάτων ως αναγκαία επιλογή για λόγους στοιχειώδους αυτοάμυνας των διαδηλωτών:

μια ολόκληρη διαδήλωση πολιορκείται και βομβαρδίζεται με δακρυγόνα επί ώρες [...] Γιατί σε όλο τον κόσμο η αστυνομία ενδιαφέρεται να απομακρύνει τους διαδηλωτές και όχι να τους τσακίσει στο ξύλο και να τους στείλει στο δικαστήριο αφού τους βασανίσει στα κρατητήρια της ασφάλειας. Οι παγιδευμένοι δημοκράτες ήσαν πια υποχρεωμένοι να εμποδίσουν τη διέλευση των δακρυγνοβόλων με κάθε μέσο [...] υποχρεώθηκαν να βγουν από τον κλοιό με κάθε τρόπο, αυτή είναι η αλήθεια⁸⁶.

4.2.4. Το τέλος: Η αποφασιστική νίκη της αστυνομική καταστολής και η επιστροφή στις συγκεντρώσεις ρουτίνας

Οι συγκρούσεις της 20^{ης} Αυγούστου αποτέλεσαν σημείο τομής για τη μετέπειτα εξέλιξη των Ιουλιανών. Δεν επαναλήφθηκε η ύφεση της αστυνομικής βίας, όπως είχε συμβεί μετά την 21^η Ιουλίου και μέχρι την 9^η Αυγούστου. Αντίθετα, την αμέσως επόμενη της 20^{ης} Αυγούστου, στις 21 Αυγούστου το βράδυ πραγματοποιήθηκε μεγάλη αστυνομική επιχείρηση στην περιοχή της Ομόνοιας, όπου σημειώθηκαν κακοποιήσεις περαστικών πολιτών και θαμώνων της πλατείας, ενώ υπήρξαν και 50 προσαγωγές⁸⁷, δίχως να έχει υπάρξει σχετική αφορμή από κάποια προγραμματισμένη συγκέντρωση. Αυτή η αστυνομική επιχείρηση αποσκοπούσε στην εγκαθίδρυση κλίματος τρομοκρατίας στο κέντρο της Αθήνας ενόψει του ανοίγματος της Βουλής, στις 24 Αυγούστου, για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Τσιριμώκου. Πιο συγκεκριμένα, η επιχείρηση αυτή εντασσόταν στην εφαρμογή μιας συνολικότερης στρατηγικής, με σκοπό την επιβολή «*απαγορευτικής αστυνομικής ζώνης*» στην περιοχή του κέντρου, που εκτεινόταν από την πλατεία Συντάγματος μέχρι και την πλατεία Ομονοίας. Εξάλλου, για τη νέα κυβέρνηση,

⁸⁴ Καταγγελία δικηγόρου Ν. Γελεάδη στην εφ. *Βήμα*, 22.8.1965, σ. 8.

⁸⁵ εφ. *Αυγή*, 22.8.1965, σ. 1

⁸⁶ εφ. *Αυγή*, 24.8.1965, σ. 11-12.

⁸⁷ εφ. *Αυγή*, 24.8.1965, σ. 7.

ήταν ζωτικής σημασίας να μην επαναληφθούν οι συγκεντρώσεις έξω από τη Βουλή κατά τη διάρκεια της ψηφοφορίας, όπως είχε συμβεί στην κυβέρνηση Νόβα αλλά και να αποτραπούν οι αυθόρμητες συγκεντρώσεις στο κέντρο της Αθήνας, που λάμβαναν χώρα το προηγούμενο διάστημα:

Όσο αφορά την προστασία του βουλευτηρίου και του περίξ αυτού χώρου, έδωσα αυστηράς εντολής να μην υπάρξουν διαδηλωταί και θορυβοποιοί εις αρκετήν απόστασιν εκ των Παλαιών Ανακτόρων. Είναι αδιανόητο και να εκδηλούνται απλώς και η πρόθεση καταπτοήσεως ή επηρεασμού του φρονήματος των αντιπροσώπων του Έθνους⁸⁸.

Κάνοντας πράξη αυτές τις δηλώσεις, η περιοχή της Βουλής, από την πλατεία Ρηγίλλης και την λεωφόρο Αμαλίας έως το ύψος του Ζάππειου, συμπεριλαμβανομένη και της πλατείας Συντάγματος είχαν αποκλειστεί με πυκνές σειρές συρματοπλεγμάτων και φρουρούνταν από ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις και μηχανοκίνητα⁸⁹ κατά τη διάρκεια των συζητήσεων για την ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Τσιριμώκου.

Ωστόσο, η αποτροπή διαδηλώσεων μετά την 20^η Αυγούστου, εξαιτίας του φόβου των συγκρούσεων και τις συνέπειες που μπορεί να είχαν στο κλίμα «εκτάκτου ανάγκης» που προωθούσαν οι καθεστωτικές δυνάμεις και τα κέντρα εξουσίας για τη συνέχιση της εκτροπής, αποτέλεσε κεντρική επιλογή και των συνδικαλιστικών και μαζικών δημοκρατικών οργανώσεων που οργάνωναν τις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας. Οι μαζικοί φορείς, στελεχωμένοι από στελέχη της ΕΔΑ και του Κέντρου, μετά τη διαδήλωση της 20^{ης} Αυγούστου επέλεξαν μια συγκεκριμένη μορφή συγκεντρώσεων, με σκοπό τον έλεγχο της διαμαρτυρίας. Πιο συγκεκριμένα, μετά το πέρας των συγκεντρώσεων και των ομιλιών στα θέατρα της Ιπποκράτους, οι συγκεντρωμένοι κατευθύνονταν συντεταγμένα με πορεία προς την Ομόνοια, όπου εκεί διαλύονταν. Αυτή η πρακτική ακολουθήθηκε σε όλες τις επόμενες (συνολικά 17) συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στο κέντρο της Αθήνας⁹⁰ μέχρι και το τέλος τον Ιουλιανών, με την ψήφο εμπιστοσύνης στην Κυβέρνηση Στεφανόπουλου, στις 24 Σεπτεμβρίου. Την τήρηση αυτής της μορφής συγκέντρωσης, με κατεύθυνση και διάλυση στην Ομόνοια, αναλάμβαναν ομάδες περιφρούρησης⁹¹. Ενδεικτικό αυτής της πρακτικής

⁸⁸ Δηλώσεις υπουργού Δημόσιας Τάξης, Αλλαμάνη δημοσιεύτηκαν σε εφ. *Ελευθερία*, 24.8.1965, σ. 7.

⁸⁹ εφ. *Αυγή*, 25.8.1965, σ. 1.

⁹⁰ Συγκεντρώσεις πραγματοποιήθηκαν στις 24, 27 Αυγούστου και 1,2,3,6, 8,9,14,15,16,17,20,22,24 Σεπτεμβρίου Καταγραφή από τον αποδεκτώση ημερήσιου Τύπου (εφ. *Αυγή* και εφ. *Αθηναϊκή*), μέχρι και της 26.9.1965.

⁹¹ Η συγκρότηση ομάδων περιφρούρησης από τους ίδιους τους οργανωτές των συγκεντρώσεων για την τήρηση της τάξης και τη διατήρηση του ειρηνικού χαρακτήρα της διαδήλωσης δεν αποτελούσε ελληνική

ήταν οι επάλληλες αλυσίδες διαδηλωτών, μελών της ΕΔΑ και της ΔΝΛ, από την πλατεία Ομόνοιας μέχρι και τη συμβολή των οδών Αιόλου και Σταδίου⁹², στις 24 Αυγούστου, μετά τη συγκέντρωση της Ελληνικής Επιτροπής για τη Διεθνή Ύφεση και την Ειρήνη, στο Γκλόρια. Δεν έλλειψαν μάλιστα και οι επιθέσεις σε διαδηλωτές που δεν πειθάρχησαν στον έλεγχο των μορφών διαμαρτυρίας των συγκεντρώσεων: Στην απεργιακή συγκέντρωση των οικοδόμων στις 27^η Αυγούστου και της «Ευρείας Συνδικαλιστικής Συνεργασίας Αθηνών», στις 17 Σεπτεμβρίου, υπήρξε ξυλοδαρμός διαδηλωτών από τον τροτσκιστικό χώρο, από τις ομάδες περιφρούρησης της ΕΔΑ⁹³.

Από όσα αναλύθηκαν παραπάνω, προκύπτει πως οι πορείες διαμαρτυρίας στο κέντρο της Αθήνας και οι προσπάθειες κατάληψης της πλατείας Συντάγματος και διαδήλωσης έξω από τη Βουλή ήταν αποτέλεσμα περισσότερο αυθόρμητων διαδικασιών, στις οποίες το «momentum» της αγανάκτησης έπαιξε σημαντικό ρόλο. Το γεγονός πως δεν πήραν οργανωμένη μορφή σε συνδυασμό με την κλιμάκωση των αστυνομικών μέτρων εναντίον τους αλλά και της επιλογής των μεγάλων οργανώσεων (της ΕΔΑ, της ΔΝΛ και της ΕΔΗΝ) να μην τις ενισχύσουν αλλά αντίθετα να τις εμποδίσουν ως πρακτική από τα μέσα του Αυγούστου και ύστερα, οδήγησαν στο να εκλείψουν αυτές οι δράσεις από το ρεπερτόριο διαμαρτυρίας των Ιουλιανών, μετά την 20^η Αυγούστου και συνέβαλαν στην «εξάντληση»⁹⁴ των δρώντων υποκειμένων. Γεγονός, αν μη τι άλλο κρίσιμο, για τη συνέχιση των κινητοποιήσεων.

καινοτομία. Για παράδειγμα στην περίπτωση της Γαλλίας, ο Olivier Fillieule επισημαίνει πως οι ομάδες περιφρούρησης συγκροτημένες από τους ίδιους τους διαδηλωτές (*service d'ordre*) εμφανίστηκαν για πρώτη φορά τον Οκτώβριο του 1909 σε διαδήλωση που κάλεσε η Ομοσπονδία του Σηκούανα του Σοσιαλιστικού Κόμματος και η CGT (Confédération Générale du Travail- Γενική Εργατική Συνομοσπονδία). Σκοπός της διαδήλωσης ήταν αφενός η διαμαρτυρία για την εκτέλεση του Καταλανού επαναστάτη Francisco Ferrer από τις Ισπανικές αρχές, αφετέρου να καταδειχθεί πως η Ομοσπονδία έχει τη δυνατότητα «να καλέσει και να πειθαρχήσει μια διαδήλωση», μιας και την προηγούμενη μέρα, ανάλογη διαδήλωση στην Πρεσβεία της Ισπανίας είχε καταλήξει σε αιματηρές συγκρούσεις. Olivier Fillieule, *Stratégies de la rue: Les manifestations en France*, Presses de Sciences Po, 1997, σ. 101, υπ. 1.

⁹² εφ. *Αθηναϊκή*, 25.8.1965, σ. 7.

⁹³ Οι ξυλοδαρμοί των τροτσκιστικών καταγγέλθηκαν στα: *Μαρξιστικό Δελτίο* 37, (χρ. 6^{ος}, Οκτώβριος 1965), σ. 1, ΑΣΚΙ· εφ. *Εργατική Δημοκρατία*, 12.9. 1965, σ. 1 και 8, Αρχείο Αναστασιάδη, κ. 61, φ. 63, ΕΛΙΑ.

⁹⁴ Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας*, σ. 191-193.

4.3. Οι ανοιχτές διαδηλώσεις στην Θεσσαλονίκη

4.3.1. Οι ανοιχτές διαδηλώσεις και οι πορείες στο κέντρο της Θεσσαλονίκης μέχρι την πτώση της κυβερνήσεως Νόβα

Στη Θεσσαλονίκη, ήδη από τις πρώτες στιγμές που έγινε γνωστή η παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου στις 15 Ιουλίου, συγκροτήθηκε αυθόρμητη συγκέντρωση στον χώρο του Πανεπιστημίου, η οποία κατευθύνθηκε με πορεία στα γραφεία της εφημερίδας Μακεδονία, στη λεωφόρο Μεγάλου Αλεξάνδρου 77, ενώ παράλληλα, ένα άλλο τμήμα των διαδηλωτών συγκεντρώθηκαν έξω από τα γραφεία της ΕΚ. Κατά τη διαδρομή των συγκεντρωμένων από το πανεπιστήμιο προς την εφημερίδα «Μακεδονία», η αστυνομία επιχείρησε να εμποδίσει τους διαδηλωτές και έλαβαν χώρα συγκρούσεις μικρής έκτασης. Η αστυνομική διεύθυνση Θεσσαλονίκης εξέδωσε ανακοίνωση με την οποία απαγόρευε οποιαδήποτε «διαδήλωση, συγκέντρωση ή πορεία» σε ανοιχτό χώρο για την επόμενη μέρα, την 16^η Ιουλίου⁹⁵. Ωστόσο, στις 16η Ιούλη πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση, αφήφώντας την αστυνομική απαγόρευση, στην πλατεία Χημείου στον χώρο του πανεπιστημίου, στην οποία μίλησαν εκπρόσωποι της ΕΔΑ, της ΕΚ, της ΕΦΕΕ και των «115» Συνεργαζόμενων Εργατοϋπαλληλικών Οργανώσεων (ΣΕΟ-115), όπως επίσης και εκπρόσωποι προσφυγικών οργανώσεων, ενώ διαβάστηκαν και μηνύματα των δημάρχων Αμπελοκήπων, Καλαμαριάς και Συκεών⁹⁶.

Στις 17 Ιουλίου, με αφορμή τις πληροφορίες για την άνοδο στην Θεσσαλονίκη του «αποστάτη» υπουργού Χρήστου Αβραμίδη για να αναλάβει το υπουργείο Βορείου Ελλάδος, συγκεντρώθηκαν διαδηλωτές στην πλατεία Διοικητηρίου και τους γύρω δρόμους. Όταν έγινε γνωστό πως ο νέος υπουργός δεν θα μετέβαινε στο υπουργείο, θέλοντας να αποφύγει τους διαδηλωτές, συγκροτήθηκε πορεία 2 χιλιάδων ατόμων, σύμφωνα με την «Μακεδονία», η οποία κατευθύνθηκε προς το ξενοδοχείο «Μεντιτερανέ» (το οποίο βρισκόταν δίπλα από την πλατεία Αριστοτέλους) που είχε καταλύσει ο «αποστάτης» υπουργός. Στην οδό Μητροπόλεως η διαδήλωση δέχτηκε την πρώτη επίθεση των αστυνομικών δυνάμεων και διαλύθηκε σε μικρότερες ομάδες. Οι διαδηλωτές ανασυγκροτήθηκαν στην οδό Τσιμισκή, συγκροτώντας νέα πορεία, αυτή τη φορά με κατεύθυνση τον χώρο του πανεπιστημίου. Στις οδούς Τσιμισκή και Βασιλίσσης Σοφίας δέχτηκαν νέα επίθεση των αστυνομικών δυνάμεων, οι οποίες επιτέθηκαν με γκλόμπς, στη διαδήλωση. Παρά ταύτα, η διαδήλωση δεν διαλύθηκε και ενισχυμένη αριθμητικά,

⁹⁵ εφ. *Μακεδονία*, 16.7.1965, σ. 7.

⁹⁶ εφ. *Αυγή*, 1.7.1965, σ. 6.

αγγίζοντας τους 5 χιλιάδες συμμετέχοντες, συνέχισε μέχρι και τα γραφεία της εφημερίδας «Μακεδονία», δεχόμενη εκεί τρίτη αστυνομική επίθεση, τη σφοδρότερη από όλες. Μάχες σώμα με σώμα μεταξύ διαδηλωτών και αστυνομίας έλαβαν χώρα έξω από τα γραφεία της εφημερίδας με πολλούς από τους διαδηλωτές να καταφεύγουν εντός του κτιρίου για να αποφύγουν τις αστυνομικές επιθέσεις. Οι αστυνομικές δυνάμεις εισέβαλαν στα γραφεία, καταδιώκοντας τους διαδηλωτές. Εξαιτίας των αστυνομικών επιθέσεων, η πορεία διαλύθηκε έξω από τα γραφεία της «Μακεδονίας», ωστόσο νέα συγκέντρωση συγκροτήθηκε στην πλατεία Αγίας Σοφίας από διαδηλωτές που κατευθύνθηκαν εκεί κατά ομάδες. Εκεί η επίθεση των αστυνομικών δυνάμεων αποτράπηκε από ενέργειες στελεχών της ΕΚ και δημοτικών συμβούλων με τη μεσολάβηση ανωτέρων αξιωματικών της χωροφυλακής, σύμφωνα με το ρεπορτάζ της «Μακεδονίας». Παράλληλα, σύμφωνα με το ρεπορτάζ του Κούκα για την «Αυγή», άλλοι διαδηλωτές συγκεντρώθηκαν την ίδια ώρα στο γραφείο του «αποστάτη» υπουργού εργασίας και προσωρινά βιομηχανίας της κυβέρνησης Νόβα, Γεωργίου Μπακατσέλου στην οδό Αριστοτέλους και τον αποδοκίμασαν. Ο απολογισμός της διαδήλωσης ήταν 25 τραυματίες διαδηλωτές και 3 συλλήψεις νεαρών για φθορές σε ασυρματοφόρο όχημα της αστυνομίας⁹⁷.

Οι διαδηλώσεις στο κέντρο της Θεσσαλονίκης συνεχίσθηκαν και την επόμενη, 18 Ιουλίου. Η πρώτη διαδήλωση σχηματίστηκε στον παραλιακό δρόμο, στην περιοχή του Λευκού Πύργου περίπου στις 8 και μισή, όπου συγκεντρώθηκαν περίπου 2 χιλιάδες νέοι, φωνάζοντας συνθήματα υπέρ της Δημοκρατίας και κατά των αποστατών. Οι διαδηλωτές πορεύτηκαν προς την λεωφόρο Μεγάλου Αλέξανδρου και έξω από τα γραφεία της «Μακεδονίας» δέχτηκαν την πρώτη επίθεση των δυνάμεων της χωροφυλακής. Η συγκέντρωση διαλύθηκε μετά την επίθεση, ωστόσο νέα διαδήλωση συγκροτήθηκε στην Παναγία Χαλκέων. Οι διαδηλωτές πορευόμενοι μέσω της οδού Αριστοτέλους, κατευθύνθηκαν προς την παραλιακή λεωφόρο, ενώ, περνώντας έξω από το γραφείο του «Μπακατσέλου, ξέσπασαν σε έντονες αποδοκιμασίες. Στην παραλιακή λεωφόρο, οι διαδηλωτές απωθήθηκαν από μπλόκο της χωροφυλακής και διαλύθηκαν για να συγκροτηθούν εκ νέου σε διαδήλωση στην οδό Τσιμισκή, στις 10 και μισή. Από εκεί, κατευθύνθηκαν με πορεία προς τον Ιερό Ναό Παναγίας Αχειροποίητου, πάνω από την οδό Εγνατίας και μέσω της οδού Αγία Σοφίας συνέχισαν τη διαδήλωση στις συνοικίες της Άνω

⁹⁷ εφ. *Μακεδονία*, 18.7.1965, σ. 1 και 9· εφ. *Αυγή*, 20.7.1965, σ. 5.

Πόλης⁹⁸. Το ρεπορτάζ του Κούκα για την «Αυγή» κατέγραψε 16 τραυματίες και 30 συλλήψεις⁹⁹.

Μέχρι τις 18 Ιουλίου πραγματοποιήθηκαν 4 ανοιχτές διαδηλώσεις ή πορείες. Οι 3 από αυτές αντιμετώπισαν επιθέσεις από την χωροφυλακή, ενώ οι 2 από αυτές (στις 17 και 18 Ιουλίου), ήταν πιο σοβαρές με αρκετούς τραυματίες. Συνεπώς μπορεί να υποστηριχθεί πως και στην Θεσσαλονίκη υιοθετήθηκε από την χωροφυλακή παρόμοιο κατασταλτικό δόγμα με αυτό των διαδηλώσεων της Αθήνας, τις ίδιες μέρες. Τεκμηριώνεται, δηλαδή, πως το δυναμικό χτύπημα των πλέον μαχητικών μορφών διαμαρτυρίας κατά τις πρώτες διαδηλώσεις των Ιουλιανών αποτέλεσε γενική πολιτική κατεύθυνση και όχι επί μέρους τακτική των κατά τόπους αστυνομικών διευθύνσεων και διοικήσεων της χωροφυλακής. Οι διαδηλώσεις στο κέντρο της Θεσσαλονίκης συνεχίσθηκαν την Τετάρτη, 21 Ιουλίου, με συγκέντρωση στο γήπεδο του ΠΑΟΚ στην Τούμπα, ύστερα από κάλεσμα της ΕΚ και της ΕΔΗΝ. Μετά το τέλος της συγκέντρωσης σχηματίσθηκε πορεία με κατεύθυνση το κέντρο της Θεσσαλονίκης. Το οίκημα Μπακατσέλου στην πλατεία Αριστοτέλους, το ξενοδοχείο «Μεντιτερανέ» όπου διέμενε ο υπουργός Βορείου Ελλάδος της κυβέρνησης Νόβα, Αβραμίδης αλλά και το Αμερικάνικο Προξενείο αποτέλεσαν τους κεντρικούς στόχους των εκδηλώσεων αποδοκιμασίας των διαδηλωτών. Επίσης, τα γραφεία της «Μακεδονίας» αποτέλεσε σημείο στάσης των διαδηλωτών και η πορεία διαλύθηκε στην πλατεία Αγίας Σοφίας. Στην πορεία δεν αναφέρθηκαν επεισόδια, απόρροια του γεγονότος της μη παρεμπόδισης της από τις αστυνομικές δυνάμεις, παρά το γεγονός πως η πορεία παρακολουθήθηκε από τον ίδιο τον διευθυντή και αλλά και τον υποδιευθυντή της Χωροφυλακής, τον νομάρχη Θεσσαλονίκης και εκπρόσωπο της εισαγγελικής αρχής¹⁰⁰.

Στις 24 Ιουλίου πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση φοιτητών στον χώρο του χημείου με πρωτοβουλία των «εθνοτοπικών» φοιτητικών σύλλογων και της ΕΦΕΕ για την αποδοκιμασία της κυβέρνησης Νόβα και τη δολοφονία Πέτρουλα. Είχε προηγηθεί στην πόλη η νυχτερινή κινητοποίηση μονάδων του Β' και Γ' Σώματος Στρατού στη Μακεδονία και την Θράκη στις 22 Ιουλίου¹⁰¹ αλλά και η αποπομπή του αστυνομικού διευθυντή Θεσσαλονίκης, συνταγματάρχη Ανευλαβή, όπου η εφημερίδα «Μακεδονία»¹⁰² την

⁹⁸ εφ. *Μακεδονία*, 20.7.1965, σ. 5· εφ. *Αυγή*, 20.7.1965, σ. 5.

⁹⁹ εφ. *Αυγή*, στο ίδιο.

¹⁰⁰ εφ. *Μακεδονία*, 22.7.1965, σ. 5.

¹⁰¹ εφ. *Αυγή*, 23.7.1965, σ. 6.

¹⁰² εφ. *Μακεδονία*, 24.7.1965, σ. 8

ερμήνευσε ως συνέπεια της σχετικά ήπιας στάσης του στην αντιμετώπιση των διαδηλώσεων στην Θεσσαλονίκη. Οι παραπάνω εξελίξεις είχαν προκαλέσει ανησυχία στη συμπρωτεύουσα. Μετά το τέλος της συγκέντρωσης των 5 χιλιάδων περίπου φοιτητών και την έγκριση ψηφίσματος συγκροτήθηκε πορεία, η οποία μέσω της Εγνατίας οδού, κατευθύνθηκε στο κέντρο της Θεσσαλονίκης και κατέληξε στην πλατεία Αγίας Σοφίας. Το Αμερικάνικο Προξενείο και τα γραφεία του Μπακατσέλου, όπως και στις διαδηλώσεις των προηγούμενων ημερών, αποτέλεσαν κομβικά σημεία εκδήλωσης των αποδοκιμασιών. Επεισόδια δεν σημειώθηκαν, λόγω της αποφυγής εμπλοκής των τοπικών δυνάμεων χωροφυλακής¹⁰³. Όπως και στις διαδηλώσεις στην Αθήνα, μετά τη δολοφονία του Πέτρουλα, η αστυνομική επιθετικότητα των πρώτων ημερών απέναντι στους διαδηλωτές φάνηκε να αποκλιμακώνεται, προσωρινά.

Στις 27 Ιουλίου, στο πλαίσιο των εκδηλώσεων για την απεργία που είχε προκηρύξει η προσωρινή διοίκηση της ΓΣΕΕ, πραγματοποιήθηκε απεργιακή συγκέντρωση στη Θεσσαλονίκη, στον κινηματογράφο «Παλλάς», στην παραλιακή οδό. Από εκεί, η διαδήλωση, κατευθύνθηκε στο κέντρο της πόλης και κατόπιν προς το υπουργείο Βόρειου Ελλάδος και το Εργατικό Κέντρο, διακόπτοντας τις συγκοινωνίες. Αν και ο Στρατός βρισκόταν σε επιφυλακή, με τεθωρακισμένα οχήματα να βρίσκονται παρατεταγμένα στην οδό Εγνατία, δεν σημειώθηκαν συγκρούσεις¹⁰⁴.

Την επόμενη μέρα, στις 28 Ιούλιου, πραγματοποιήθηκε μια από τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις των Ιουλιανών στη Θεσσαλονίκη. Δεκάδες χιλιάδες άτομα (στα ρεπορτάζ του κεντρώου τύπου δεν δόθηκε ακριβής εκτίμηση αριθμού) γέμισαν την πλατεία Αριστοτέλους και τους γύρω δρόμους, όπου από τα μεγάφωνα μεταδόθηκε η ομιλία του κορυφαίου στελέχους της ΕΚ (και μετέπειτα «αποστάτη») Ηλία Τσιριμώκου, στο θερινό κινηματογράφο «Ηλύσια». Μετά το τέλος της ομιλίας, πραγματοποιήθηκε πορεία στους κεντρικούς δρόμους, ακολουθώντας τη διαδρομή: παραλιακή λεωφόρος, Λευκός Πύργος, Παύλου Μελά, Τσιμισκή και κατάληξη την πλατεία Αγίας Σοφίας, όπου και διαλύθηκε, δίχως να υπάρξουν αναφορές, στα ρεπορτάζ, σε επεισόδια ή συλλήψεις. Παρά το γεγονός πως η δύναμη της Χωροφυλακής είχε προκλητικά παραταχθεί στους κεντρικούς δρόμους της πόλης και η άδεια για ομιλία σε κλειστό χώρο (γι' αυτό και η επιλογή του θερινού κινηματογράφου) δόθηκε μόλις δυο ώρες πριν τη συγκέντρωση¹⁰⁵. Η πορεία αυτή ήταν και

¹⁰³ εφ. *Μακεδονία*, 25.7.1965, σ. 8· εφ. *Αυγή*, 27.7.1965, σ. 3.

¹⁰⁴ εφ. *Αυγή*, 28.7.1965, σ. 6.

¹⁰⁵ εφ. *Αυγή*, 29.7.1965, σ. 8· εφ. *Βήμα*, 29.7.1965, σ. 1· εφ. *Αθηναϊκή*, 29.7.1965, σ. 3.

η τελευταία ανοιχτή διαδήλωση ενάντια στην κυβέρνηση Νόβα, που πραγματοποιήθηκε στο κέντρο της Θεσσαλονίκης. Τις επόμενες μέρες, μέχρι και την πτώση της, οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας πραγματοποιήθηκαν είτε σε κλειστούς χώρους, όπως η ομιλία της Πανελλήνιας Ένωσης Γυναικών Θεσσαλονίκης στον κινηματογράφο «Κλειώ» στις 29 Ιούλη, είτε στις συνοικίες της πόλεως.

4.3.2. Το δεύτερο «κύμα» ανοιχτών διαδηλώσεων και πορειών στην Θεσσαλονίκη

Την 6^η Αυγούστου πραγματοποιήθηκε η επόμενη ανοιχτή διαδήλωση στο κέντρο της Θεσσαλονίκης. Μετά από συγκέντρωση συμπάραστασης στην προσωρινή διοίκηση της ΓΣΕΕ ενάντια στις διεργασίες για την ανατροπή της, με πρωτοβουλία των Σ.Ε.Ο «115» στον κινηματογράφο Ηλύσια, ακολούθησε πορεία στους κεντρικούς δρόμους της πόλης (Τσιμισκή, Βενιζέλου, Εγνατία)¹⁰⁶. Η κινητοποίηση αυτή είχε πανελλαδικό χαρακτήρα, αφού την ίδια ημέρα, πραγματοποιήθηκε ανάλογη συγκέντρωση και στην Αθήνα, στο θέατρο Γκλόρια και πορεία με κατεύθυνση τα γραφεία της ΓΣΕΕ, στην οδό Πατησίων¹⁰⁷.

Το «δεύτερο κύμα» ανοιχτών διαδηλώσεων των Ιουλιανών στην Θεσσαλονίκη ξεκίνησε να κλιμακώνεται από τις 8 Αυγούστου, με τη γνωστοποίηση της ανάθεσης διερευνητικής εντολής στον Στέφανο Στεφανόπουλου από τον Βασιλιά και την απόρριψη των προτάσεων του Παπανδρέου, γεγονός που σηματοδοτούσε τη συνέχιση της πολιτικής εκτροπής από το Παλάτι. Το ίδιο βράδυ στη Θεσσαλονίκη πραγματοποιήθηκε πορεία από τη ΔΝΛ. Η πορεία ξεκίνησε από τον Λευκό Πύργο και μέσω της πλατείας Αριστοτέλους και την οδό Τσιμισκή, κατευθύνθηκε προς τα γραφεία της εφημερίδας «Μακεδονία», έξω από την οποία βρίσκονταν συγκεντρωμένοι νέοι και νέες της ΕΔΗΝ. Η πορεία δέχθηκε επίθεση από περιπολικό της χωροφυλακής, που όρμησε με ταχύτητα κατά των συγκεντρωμένων αλλά και έξω από τα γραφεία της «Μακεδονίας»¹⁰⁸. Στις 9 Αυγούστου πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση έξω από τα γραφεία της ΕΔΗΝ, στην οδό Τσιμισκή, με τη συμμετοχή συνδικαλιστικών οργανώσεων και μαζικών φορέων και ακολούθησε πορεία σε κεντρικά σημεία της πόλης, (ξανά έξω από το Αμερικάνικο Προξενείο υπήρξαν έντονες αποδοκιμασίες) με κατάληξη την πλατεία Αγίας Σοφίας, χωρίς να σημειωθούν συλλήψεις ή συγκρούσεις με τη Χωροφυλακή¹⁰⁹. Στις 10 Αυγούστου νέα συγκέντρωση με κάλεσμα αυτή τη φορά της ΕΦΕΕ έλαβε χώρα στον χώρο του πανεπιστημίου, με συμμετοχή 10

¹⁰⁶ εφ. *Μακεδονία*, 7.8.1965, σ. 5.

¹⁰⁷ εφ. *Αυγή*, 7.8.1965, σ. 5.

¹⁰⁸ εφ. *Αυγή*, 10.8.1965, σ. 3.

¹⁰⁹ εφ. *Αυγή*, 10.8.1965, σ. 6.

χιλιάδων ατόμων και ακολούθησε πορεία μέχρι την πλατεία Αγίας Σοφίας, η οποία ήταν απολύτως ειρηνική¹¹⁰. Το ίδιο ρεπερτόριο δράσης, με πορεία και συνθήματα στο κέντρο της πόλης, χωρίς εμπλοκή των δυνάμεων της χωροφυλακής, ακολούθηθηκε και στις 13 Αυγούστου, μετά από συγκέντρωση αρκετών χιλιάδων της ΕΔΑ στον κινηματογράφο «Ηλύσια» με ομιλητή τον Ηλ. Ηλίου¹¹¹ και κατάληξη την πλατεία Αγ. Σοφίας. Για τα συνθήματα στην πορεία που ακολούθησε, η Γενική Ασφάλεια Θεσσαλονίκης διαβίβασε δικογραφία στον εισαγγελέα πρωτοδικών, για τον βουλευτή της ΕΔΑ Γεώργιο Πανάγο και άλλα 12 στελέχη της. Οι κατηγορίες αφορούσαν τα αδικήματα της «εξύβρισης του Βασιλιά», της «απόπειρας ανατροπής του καθεστώτος» και της «θρασύτητας κατά της αρχής» που αφορούσαν τα συνθήματα «συμμορφώσου βασιλιά», η «αυλή να μαντρωθεί» και «δημοψήφισμα» που ακούστηκαν στην πορεία¹¹². Στις 16 Αυγούστου, μετά από συγκέντρωση της ΕΦΕΕ στον ίδιο κινηματογράφο πραγματοποιήθηκε πορεία με κατάληξη την πλατεία Βαρδάρη όπου υπήρξαν και αποδοκimasίες έξω από τα γραφεία της εφημερίδας «Μακεδονία» εξαιτίας της εμπλοκής του εκδότη της Βελλίδη, σε παρασκηνακές ενέργειες για την προώθηση της «λύσης Στεφανόπουλου»¹¹³. Στις 18 Αυγούστου, μετά την γνωστοποίηση της ανάθεσης νέας διερευνητικής στον Τσιριμώκο, συγκροτήθηκε αυθόρμητη συγκέντρωση έξω από τα γραφεία της «Μακεδονίας» που κατέληξε σε πορεία μέχρι την πλατεία Αγίας Σοφίας¹¹⁴. Στις 19 Αυγούστου, συγκεντρώσεις της ΕΔΗΝ και της ΔΝΛ έξω από τη «Μακεδονία» κατέληξαν, επίσης, σε πορεία, μέχρι την πλατεία Αριστοτέλους¹¹⁵. Τέλος, στις 20 Αυγούστου, ύστερα από συγκέντρωση των οικοδόμων ακολούθησε πορεία από το Καραβάν-Σεράι μέχρι τα γραφεία της «Μακεδονίας», στην οδό Τσιμισκή, όπου και πάλι υπήρξαν αποδοκimasίες εναντίων του Βελλίδη¹¹⁶.

Σε σύγκριση με τις ανοιχτές διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας, από την ανάθεση διερευνητικής εντολής στον Στεφανόπουλο στις 8 Αυγούστου μέχρι και τις 20 Αυγούστου, οι διαδηλώσεις σε ανοιχτό χώρο και πορείες στην Θεσσαλονίκη παρουσίαζαν την ίδια συχνότητα. Πραγματοποιήθηκαν σε αυτό το διάστημα 8 διαδηλώσεις και πορείες στο

¹¹⁰ εφ. *Αυγή*, 11.8.1965, σ. 5.

¹¹¹ εφ. *Αυγή*, 14.8.1965, σ. 1 και 5· εφ. *Μακεδονία*, 14.8.1965, σ. 5.

¹¹² εφ. *Αυγή*, 17.8.1965, σ. 1· εφ. *Μακεδονία*, 17.8.1965, σ. 1.

¹¹³ εφ. *Αυγή*, 17.8.1965, σ. 7.

¹¹⁴ εφ. *Αυγή*, 19.8.1965, σ. 8

¹¹⁵ εφ. *Αθηναϊκή*, 20.8.1965, σ. 7· εφ. *Αυγή*, 20.8.1965, σ. 6.

¹¹⁶ εφ. *Αυγή*, 21.8.1965, σ. 6.

κέντρο της Αθήνας (9, 10, 12, 13, 17, 18, 19, 20 Αυγούστου) και 8 διαδηλώσεις με πορείες στο κέντρο της Θεσσαλονίκης (8, 9, 10, 13, 16, 18, 19, 20 Αυγούστου). Ωστόσο, αν και ο αριθμός των ανοιχτών διαδηλώσεων σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη συμπίπτει, υπήρξε μια μεγάλη διαφορά στην αστυνομική βία που δέχτηκαν. Οι ανοιχτές διαδηλώσεις της Αθήνας είχαν πολύ μεγαλύτερη ένταση, με εκατοντάδες τραυματίες και συλληφθέντες, σε αντίθεση με τη Θεσσαλονίκη, όπου πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, ήταν σχετικά ειρηνικές, χωρίς να υπάρχουν αναφορές στα ρεπορτάζ του Τύπου για συλληφθέντες ή τραυματίες. Το γεγονός αυτό ερμηνεύεται από το συγκεκριμένο αντικειμενικό σκοπό της αστυνομίας στην Αθήνα, που δεν χαρακτήριζε τη δράση της χωροφυλακής στη Θεσσαλονίκη κατά τις διαδηλώσεις του Αυγούστου.

Ειδικότερα, η Αθήνα και η Βουλή αποτελούσαν το κέντρο των εξελίξεων. Οι πορείες και οι ανοιχτές διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας, με επίκεντρο της διαμαρτυρίας τη Βουλή, είχαν τη δυνατότητα να μετατρέπουν τη διάχυτη κοινωνική δυσαρέσκεια σε πιο συγκεκριμένη και «εμπράγματη» πίεση προς όσους «αποστατήσαν» και όσους το διαπραγματεύονταν. Οι επευφημίες υπέρ του Παπανδρέου και των «συνεπών δημοκρατικών βουλευτών», αλλά και σε όσους αντιστέκονταν στις πιέσεις ή τις δελεαστικές προσφορές για να αποστατήσουν, οι αποδοκιμασίες κατά αυτών που ενέδωσαν, των εφημερίδων που υποστήριζαν την αποστασία ή παρέμβαιναν παρασκηνιακά υπέρ μιας παρεμφερούς λύσης, οι συγκεντρώσεις έξω από τη Βουλή κατά την ψηφοφορία για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην Κυβέρνηση Νόβα αλλά και στις κρίσιμες συνεδριάσεις της Κ.Ο. της ΕΚ, αποτέλεσαν σημαντικότερους παράγοντες στην προσπάθεια ακύρωσης των καθεστωτικών σχεδιασμών. Γι' αυτό, όπως αναλύθηκε παραπάνω, ένας από τους βασικούς αστυνομικούς σκοπούς κατά το δεύτερο δεκαήμερο του Αυγούστου του 1965 και την προώθηση της 2^{ης} «αποστασίας» των Τσιριμώκου και Στεφανόπουλου ήταν η καταστολή των ανοιχτών διαδηλώσεων στο κέντρο της Αθήνας και η επιβολή μιας αστυνομικής ζώνης «ασφαλείας» γύρω από την ευρύτερη περιοχή της Βουλής, μέχρι τα Προπύλαια και την Πλατεία Κλαυθμώνος. Αντίθετα, στην Θεσσαλονίκη, αυτός ο αντικειμενικός σκοπός δεν υπήρχε, εφόσον η χωροταξία των διαδηλώσεων είχε πρωτίστως συμβολικό και λιγότερο πρακτικό χαρακτήρα, μιας και το κέντρο των ζυμώσεων για τη συνέχιση της πολιτικής εκτροπής βρισκόταν στην Αθήνα.

Κατά συνέπεια, αν και το πολιτικό κόστος της επιλογής μιας κατασταλτικής τακτικής, από την χωροφυλακή της Θεσσαλονίκης, επιθετικής απέναντι στους διαδηλωτές θα ήταν ανάλογο με της Αθήνας, δεν θα ήταν σε καμία περίπτωση ανάλογα τα πολιτικά

οφέλη, ούτε τόσο επιτακτική η αναγκαιότητα απευθείας αντιπαράθεσης με τους διαδηλωτές, από στρατηγική άποψη

4.3.3. Ύφεση των ανοιχτών διαδηλώσεων και πορειών και η ένταση των διώξεων

Το γεγονός αυτό δεν σήμαινε ότι οι πορείες και οι ανοιχτές διαδηλώσεις στο κέντρο της Θεσσαλονίκης αλλά και η καταστολή τους έμειναν ανεπηρέαστες από τις εξελίξεις στην Αθήνα. Μετά τα γεγονότα της 20^{ης} Αυγούστου, όπως και στην Αθήνα, έτσι και στην Θεσσαλονίκη, οι πορείες και οι ανοιχτές διαδηλώσεις παρουσίασαν ύφεση. Επίσης, όπως και στην Αθήνα, ακολούθησε και στη Θεσσαλονίκη μια αποφασιστική σκλήρυνση του κατασταλτικού δόγματος. Όχι όμως με την κλιμάκωση της βίας και των αστυνομικών επιθέσεων κατά των διαδηλωτών, όπως συνέβη στις πρώτες ανοιχτές διαδηλώσεις του Ιουλίου, αλλά μέσω της κλιμάκωσης των διώξεων εναντίον διαδηλωτών, αλλά και δημοκρατικών συνδικαλιστικών στελεχών της πόλης.

Η επόμενη ανοιχτή διαδήλωση πραγματοποιήθηκε στις 25 Αυγούστου, με πορεία από την οδό Τσιμισκή μέχρι την πλατεία Αγίας Σοφίας, μετά από συγκέντρωση της «επιτροπής αγώνα επαγγελματικών και βιοτεχνικών οργανώσεων Θεσσαλονίκης» στον κινηματογράφο «Ηλύσια»¹¹⁷. Την ίδια μέρα, η Ασφάλεια Θεσσαλονίκης απέστειλε στην εισαγγελία πλημμελειοδικών δικογραφία εναντίον 32 μελών της ΕΔΑ και της ΔΝΑ Θεσσαλονίκης, για παράνομη διαδήλωση την 20^η Αυγούστου και εξύβριση του προσώπου του Βασιλιά¹¹⁸. Αυτή η ενέργεια, ήταν σχετική με την κλιμάκωση των διώξεων εναντίον διαδηλωτών και συνδικαλιστικών στελεχών με αφορμή τα γεγονότα της 20^{ης} Αυγούστου στην Αθήνα. Η πρακτική των εκδικητικών συλλήψεων από την Ασφάλεια Θεσσαλονίκης επαναλήφθηκε και τη μεθεπόμενη, στις 27 Αυγούστου, εναντίον 4 συνδικαλιστών οικοδόμων (Γιαννουλίδη, Καρακασίδη, Φρεγκίδη, Σταματίδη), με την παραπομπή τους στον εισαγγελέα αλλά και εναντίον της κόρης ενός ακόμα συνδικαλιστή (του Γενικού Γραμματέα του σωματίου των οικοδόμων, Παπαβασιλείου). Η κατηγορία, για την οποία επιβλήθηκε η ποινή της 35ήμερης φυλάκισης¹¹⁹, αφορούσε τη συγκρότηση παράνομης διαδήλωσης στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, μετά τη συγκέντρωση των οικοδόμων στο Καραβάν-Σεράι, το πρωί της 27^{ης} Αυγούστου, στο πλαίσιο των κινητοποιήσεων για την

¹¹⁷ εφ. *Αυγή*, 26.8.1965, σ. 8.

¹¹⁸ εφ. *Μακεδονία*, 26.8.1965, σ. 7.

¹¹⁹ εφ. *Αυγή*, 29.8.1965, σ. 1.

24ώρη πανελλαδικής απεργίας των ξυλουργικών και οικοδομικών οργανώσεων, για την υπεράσπιση της δημοκρατίας¹²⁰.

Στις 30 Αυγούστου, πραγματοποιήθηκε αυθόρμητη συγκέντρωση έξω από τα γραφεία της «Μακεδονίας», με αφορμή την καταψήφιση της κυβέρνησης Τσιριμώκου. Οι συγκεντρωμένοι συγκρότησαν πορεία και ακολουθώντας την «τυπολογία» των διαδηλώσεων των Ιουλιανών στην Θεσσαλονίκη, κατευθύνθηκαν από την οδό Τσιμισκή, μέσω των κεντρικότερων σημείων της πόλης (Παύλου Μελά, Λευκό Πύργο, Παραλία, Πλατεία Αριστοτέλους) στην πλατεία Αγίας Σοφίας. Στο στόχαστρο των αποδοκιμασιών των διαδηλωτών βρέθηκε για ακόμα μια φορά το ισχυρά φρουρούμενο Αμερικανικό Προξενείο, ενώ δεν έλειψε και η διακωμώδηση από τους διαδηλωτές της κυβέρνησης Τσιριμώκου, με πένθιμο βήμα και κεριά, εν είδει «νεκρώσιμης ακολουθίας»¹²¹. Μετά το τέλος της πορείας συνελήφθησαν 3 διαδηλωτές για τη συμμετοχή τους στη διαδήλωση και την κατηγορία της εξύβρισης του πρωθυπουργού Τσιριμώκου¹²². Οι, σε δεύτερο χρόνο, διώξεις κατά των διαδηλωτών αποτελούσε πλέον πάγια αστυνομική τακτική, αφού στις 31 Αυγούστου, η Γενική Ασφάλεια Θεσσαλονίκης διαβίβασε νέα δικογραφία στον Εισαγγελέα κατά 8 ατόμων με κατηγορίες για παράνομη συγκρότηση διαδήλωσης, παρά την αστυνομική απαγόρευση, την 25^η Αυγούστου¹²³. Οι διώξεις με τις ίδιες κατηγορίες συνεχίστηκαν και την 1^η Σεπτεμβρίου, με τη σύλληψη των 3 συνδικαλιστικών στελεχών των Σ.Ε.Ο. «115» (Κοντονάσιος, Καράς, Λαζαρίδης)¹²⁴ εξαιτίας της πορείας που έλαβε χώρα την 31^η Αυγούστου, μετά τη συγκέντρωση των Σ.Ε.Ο. «115» στον κινηματογράφο «Ηλύσσια»¹²⁵. Αυτές οι διώξεις πιθανότατα συνέβαλαν ώστε μετά της 31^{ης} Αυγούστου η μορφή διαμαρτυρίας «συγκέντρωση και κατόπιν πορεία στο κέντρο της πόλης» (που ακολουθήθηκε κατά κανόνα στις διαδηλώσεις των Ιουλιανών στο κέντρο της Θεσσαλονίκης το δίμηνο Ιουλίου-Αυγούστου), να εγκαταλειφθεί.

Πράγματι, στις επόμενες 6 συγκεντρώσεις που ακολούθησαν (3, 9, 10, 13, 14, 19 Σεπτεμβρίου) μέχρι και την υπερψήφιση της κυβέρνησης Στεφανόπουλου στις 24 Σεπτεμβρίου, μόνο 2 επρόκειτο να λάβουν χαρακτηριστικά διαδήλωσης σε ανοιχτό χώρο: Η πρώτη στις 10 Σεπτεμβρίου, με πορεία στο κέντρο της Θεσσαλονίκης μετά από τη

¹²⁰ εφ. *Αυγή*, 28.8.1965, σ. 4.

¹²¹ εφ. *Αυγή*, 31.8.1965, σ. 3.

¹²² εφ. *Καθημερινή*, 31.8.1965, σ. 6.

¹²³ εφ. *Καθημερινή*, 1.9.1965, σ. 6.

¹²⁴ εφ. *Αυγή*, 2.9.1965, σ. 7.

¹²⁵ εφ. *Αυγή*, 1.9.1965, σ. 1 και 5.

συγκέντρωση που κάλεσαν 11 οργανώσεις της πόλης¹²⁶, όπου υπήρξαν 5 συλλήψεις συνδικαλιστών (Μανακούδας, Κοντονάσιας, Ζαμπάκος, Σαχπεκίδης, Κερασίδης) κατά την πάγια, μετά τις 20 Αυγούστου, τακτική της Ασφάλειας Θεσσαλονίκης, με την κατηγορία ότι «ηγούνται σε παράνομες διαδηλώσεις»¹²⁷. Η δεύτερη, στις 19 Σεπτεμβρίου, που ο αρχηγός της ΕΚ, Γ. Παπανδρέου μίλησε στην πλατεία Αριστοτέλους, σε μια παλλαϊκή συγκέντρωση πολλών χιλιάδων ατόμων. Αυτή αποτέλεσε την τελευταία μεγάλη συγκέντρωση σε ανοιχτό χώρο των «Ιουλιανών» στη Θεσσαλονίκη¹²⁸.

4.4. Ανοιχτές διαδηλώσεις και πορείες στην υπόλοιπη Ελλάδα

Η παρούσα ενότητα θα ανατρέξει σε συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών στις σημαντικότερες ελληνικές επαρχιακές πόλεις, οι οποίες είχαν χαρακτηριστικά «παρεμπόδισης». Δηλαδή, δεν περιορίστηκαν απλά στα όρια μιας συγκέντρωσης ομιλίας, αλλά εμπλούτισαν το ρεπερτόριο δράσης τους με πορείες, ανοιχτές εκδηλώσεις σε δημόσιους χώρους (πρακτική συχνά απαγορευμένη στο ελληνικό μετεμφυλιακό καθεστώς) και συγκρούσεις με τις μονάδες ασφάλειας «ανακόπτοντας τις ρουτίνες διακυβέρνησης»¹²⁹ κατά αντιστοιχία με τις σχετικές δράσεις διαμαρτυρίας στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη που παρουσιάστηκαν παραπάνω.

Στην Πάτρα πραγματοποιήθηκαν 7 διαδηλώσεις σε ανοιχτό χώρο και πορείες διαμαρτυρίας (στις 15, 16, 23, 25, 27 Ιουλίου, 5 και 10 Αυγούστου). Οι πορείες κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών πραγματοποιούνταν, κατά κανόνα, μετά από συγκεντρώσεις που λάμβαναν χώρα στις κεντρικές πλατείες της πόλης. Το δρομολόγιο εστίαζε στη διέλευση από τους κεντρικούς δρόμους των Πατρών (τις οδούς Γούναρη, Κορίνθου,) ενώ οι πλατείες στο κέντρο της πόλης (Γεωργίου, Όλγας και Ψηλών Αλωνιών) αποτελούσαν τους συνηθέστερους χώρους που κατέληγαν οι πορείες. Στο κάλεσμα και την οργάνωση των διαδηλώσεων και πορειών στις 15, 16 Ιουλίου και 10 Αυγούστου, καταλυτικός ήταν ο ρόλος των τοπικών οργανώσεων της Αριστεράς της πόλης των Πατρών¹³⁰. Πορεία στις 23

¹²⁶ εφ. *Αυγή*, 11.9.1965, σ. 5.

¹²⁷ εφ. *Αυγή*, 12.9.1965, σ. 12.

¹²⁸ εφ. *Μακεδονία*, 21.9.1965, σ. 1 και 7.

¹²⁹ Σεφεριάδης, «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: Μια αποτύπωση».

¹³⁰ Στις συγκεντρώσεις και πορείες διαμαρτυρίας στις 15 και 16 Ιουλίου δεν αναφέρεται ως οργανωτής η Αριστερά στα σχετικά ρεπορτάζ της «Αυγής» ωστόσο από τα αναφερόμενα συνθήματα (όπως «Ενότητα») αλλά και την αναφορά σε «νέους» τεκμαίρεται πως η ΔΝΛ πρωτοστάτησε: *Αυγή*, εφ. 16.7.1965, σ. 1· 17.7.1965, σ. 6· εφ. *Νεολόγος Πατρών*, 11.8.1965, σ. 4.

Ιουλίου πραγματοποιήθηκε μετά από συγκέντρωση μπροστά από τα γραφεία της ΕΔΗΝ¹³¹. Στις 25 Ιουλίου η προγραμματισμένη συγκέντρωση της ΕΚ στον κλειστό χώρο του δημοτικού θεάτρου, στην πλατεία Γεωργίου, μετατράπηκε σε ανοιχτή συγκέντρωση διαμαρτυρίας, λόγω του μεγάλου συγκεντρωμένου πλήθους, 15 χιλιάδες άτομα, σύμφωνα με το σχετικό ρεπορτάζ της «Αθηναϊκής». Οι ομιλητές, μετά από απαίτηση των συγκεντρωμένων, απευθύνθηκαν στο πλήθος από το φουαγιέ του θεάτρου. Μετά το τέλος της συγκέντρωσης ακολούθησε πορεία στο κέντρο της πόλης, ενώ μια ομάδα διαδηλωτών κατευθύνθηκε να διαμαρτυρηθεί στα γραφεία Αχαιού «αποστάτη» υπουργού Δρούλια¹³². Στις 27 Ιουλίου, η πορεία που πραγματοποιήθηκε μέχρι την πλατεία Ψηλών Αλωνίων έλαβε χώρα μετά από συγκέντρωση του Εργατικού Κέντρου Πατρών στην πλατεία Όλγας, στο πλαίσιο των εκδηλώσεων για την 24ώρη απεργία που είχε αποφασίσει η προσωρινή διοίκηση της ΓΣΕΕ την ίδια ημέρα¹³³. Τέλος, στις 5 Αυγούστου, πραγματοποιήθηκε πορεία στην πόλη των Πατρών για να γιορταστεί η καταψήφιση της κυβέρνησης Νόβα¹³⁴.

Στο Ηράκλειο, αντίστοιχα, η πλατεία Ελευθερίας στο κέντρο της πόλης αποτέλεσε τον κύριο δημόσιο χώρο της όπου εκδηλώθηκαν οι δράσεις διαμαρτυρίας (στις 16, 18, 20, 22, 23, 28 Ιουλίου και 13, 20 Αυγούστου) σε ανοιχτό χώρο, την περίοδο των Ιουλιανών. Στις 16 Ιουλίου πραγματοποιήθηκε η πρώτη χρονικά συγκέντρωση στην πλατεία Ελευθερίας. Μίλησαν στελέχη της ΕΔΗΝ και της ΕΚ σε ένα πλήθος αρκετών χιλιάδων συγκεντρωμένων, 12 χιλιάδες περίπου σύμφωνα με την εκτίμηση της τοπικής εφημερίδας «Η Αλλαγή»¹³⁵. Στις 18 Ιουλίου, νέα συγκέντρωση με κάλεσμα της Νομαρχιακής Επιτροπής της ΕΚ πραγματοποιήθηκε στην ίδια πλατεία, η οποία είχε ακόμα μεγαλύτερη προσέλευση, κοντά στις 30 χιλιάδες, σύμφωνα με την εκδοχή της ίδιας εφημερίδας¹³⁶. Στις 20 Ιουλίου πορεία 500 νεολαίων της ΕΔΗΝ κατέληξε στην πλατεία Ελευθερίας, όπου και πυρπολήθηκαν ομοιώματα των «αποστατών» βουλευτών Ηρακλείου, υπουργών της κυβέρνησης Νόβα, Ηγουμενάκη και Λουλακάκη¹³⁷. Στις 22 και 23 Ιουλίου πραγματοποιήθηκαν νέες ανοιχτές συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας καταδίκης του πολιτικού πραξικοπήματος και διαμαρτυρίας για τη δολοφονία του Σωτήρη Πέτρουλα, μετά από

¹³¹ εφ. *Αυγή*, 24.7.1965, σ. 5.

¹³² εφ. *Αθηναϊκή*, 25.7.1965, σ. 3.

¹³³ εφ. *Αυγή*, 28.7.1965, σ. 6.

¹³⁴ εφ. *Αθηναϊκή*, 6.8.1965, σ. 7.

¹³⁵ εφ. *Η Αλλαγή*, 17.7.1965, σ. 4.

¹³⁶ εφ. *Η Αλλαγή*, 19.7.1965, σ. 1 και 4.

¹³⁷ εφ. *Αθηναϊκή*, 21.7.1965, σ. 7.

καλέσματα του συλλόγου Κρητών Σπουδαστών¹³⁸. Η συγκέντρωση της 23^{ης} Ιουλίου είχε 5 χιλιάδες συγκεντρωμένες σύμφωνα με την ανταπόκριση που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «Αυγή»¹³⁹. Αρκετά μεγαλύτερη προσέλευση, με 20 χιλιάδες άτομα, είχε η συγκέντρωση σε ανοιχτό χώρο της ΕΔΑ, με ομιλητή τον Λεωνίδα Κύρκο, στις 28 Ιουλίου¹⁴⁰. Στις ανοιχτές συγκεντρώσεις του Αυγούστου στην πλατεία Ελευθερίας, στις 13^{ης}, με κάλεσμα του Συλλόγου Κρητών Σπουδαστών, της τοπικής Σ.Ε.Ο. «115» και της Ομοσπονδίας Επαγγελματιών και Βιοτεχνών Ηρακλείου αναφέρθηκαν 10 χιλιάδες συγκεντρωμένοι¹⁴¹ και στις 20 Αυγούστου, σε συγκέντρωση με κάλεσμα της ΕΔΗΝ, 15 χιλιάδες¹⁴².

Δράσεις διαμαρτυρίας σε ανοιχτούς χώρους υπήρξαν και σε άλλες μεγάλες επαρχιακές πόλεις. Οι πιο σημαντικές από αυτές έλαβαν χώρα το διήμερο 21 και 22 Αυγούστου, με αφορμή την εξόρμηση του Γεωργίου Παπανδρέου στην Ανατολική Στερεά και τη Θεσσαλία, που κατέληξε σε μαζικότερες συγκεντρώσεις σε ανοιχτό χώρο, με αυτόν ομιλητή, στις 21 Αυγούστου, στην παραλία του Βόλου¹⁴³ και στις 22 Αυγούστου, στη Λάρισα, στην κεντρική πλατεία, όπου ο Γεώργιος Παπανδρέου απεύθυνε λόγο από το μπαλκόνι του ξενοδοχείου «Ολύμπιον»¹⁴⁴. Ο συντάκτης του σχετικού ρεπορτάζ της «Αυγής» ανέφερε πως από τις συζητήσεις των δημοσιογράφων και των πολιτικών παραγόντων των δύο πόλεων, όλοι συμφωνούσαν πως οι συγκεντρώσεις ήταν και στις δύο πόλεις από τις μεγαλύτερες που είχαν πραγματοποιηθεί, με τις εκτιμήσεις να κυμαίνονται μεταξύ 35 έως 50 χιλιάδων συμμετεχόντων στη συγκέντρωση του Βόλου και 80 χιλιάδων σε αυτήν της Λάρισας. Επίσης περιέγραφε τον ενθουσιώδη παλμό των ανοιχτών συγκεντρώσεων: Κόσμος στα πεζοδρόμια υποδεχόταν την αυτοκινητοπομπή που μετέφερε τον Γεώργιο Παπανδρέου και πορείες με συνθήματα και πλακάτ διέσχισαν τους δρόμους των δύο πόλεων, κατευθυνόμενες προς τις συγκεντρώσεις¹⁴⁵. Η σπουδαιότητα αυτών των δύο συγκεντρώσεων του διημέρου 21-22 Αυγούστου στα συμβάντα διαμαρτυρίας την περίοδο των Ιουλιανών στις δύο Θεσσαλικές πόλεις υπογραμμίζεται και από το γεγονός

¹³⁸ εφ. *Αθηναϊκή*, 23.7.1965, σ. 7.

¹³⁹ εφ. *Αυγή*, 24.7.1965, σ. 2.

¹⁴⁰ εφ. *Αυγή*, 29.7.1965, σ. 8.

¹⁴¹ εφ. *Αυγή*, 14.8.1965, σ. 6.

¹⁴² εφ. *Η Αλλαγή*, 21.8.1965, σ. 4.

¹⁴³ εφ. *Ελευθερία* (Λάρισα), 22.8.1965, σ. 6.

¹⁴⁴ εφ. *Ελευθερία* (Λάρισα), 24.8.1965, σ. 1.

¹⁴⁵ εφ. *Αυγή*, 24.8.1965, σ. 3 και 6.

πως στις 20 Αυγούστου είχε προηγηθεί διαδήλωση της ΔΝΛ στους κεντρικούς δρόμους της Λάρισας με επικεφαλής των Μίκη Θεοδωράκη¹⁴⁶, ενώ ακολούθησε στις 23 Αυγούστου πορεία στην παραλία Βόλου¹⁴⁷.

Άλλες σημαντικές δράσεις διαμαρτυρίας σε ανοιχτούς χώρους επαρχιακών πόλεων καταγράφηκαν στις 19 Ιουλίου στις πόλεις: Αμφιλοχία, Καλαμάτα, Καβάλα (με συλλήψεις από την χωροφυλακή) όπου υπήρξαν διαδηλώσεις και πορείες στους δρόμους των πόλεων μετά από συγκεντρώσεις¹⁴⁸, στις 20 Ιουλίου πορεία στην παραλία Βόλου¹⁴⁹ και στις 27 Ιουλίου σε Καβάλα (όπου αναφέρθηκαν ξυλοδαρμοί από την χωροφυλακή και 6 συλλήψεις εργατών) Ελευσίνα και Αγρίνιο σε κινητοποιήσεις για την πολιτική πανεργατική απεργία που είχε προκηρύξει η προσωρινή διοίκηση της ΓΣΕΕ¹⁵⁰.

4.5. Ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα των διαδηλώσεων και της καταστολής

4.5.1. Τα χαρακτηριστικά της καταστολής

Όπως καταγράφεται στον Πίνακα και το Διάγραμμα 4.1, ανοιχτές διαδηλώσεις στο Σύνταγμα και πορείες που είχαν κατεύθυνση τη Βουλή την πρώτη εβδομάδα των Ιουλιανών, επιχειρήθηκαν σε 5 διαφορετικές περιπτώσεις. Από αυτές, σε 3 περιπτώσεις σημειώθηκε βίαιη παρέμβαση της αστυνομίας, επιχειρώντας να διαλύσει της συγκεντρώσεις και να αποτρέψει την πρακτική αυτή στις δράσεις διαμαρτυρίας (πρώτο κύμα καταστολής).

Η δολοφονία του Σωτήρη Πέτρουλα σε μια από αυτές τις περιπτώσεις, αλλά και το κύμα αγανάκτησης που πυροδότησε, φάνηκε να έχει τα αντίθετα από τα προσδοκώμενα, για τις αρχές, αποτελέσματα: αντί να λειτουργήσει αποσυσπειρωτικά, μέσω της τρομοκρατίας και της βίαιης καταστολής, ενέτεινε την οργή των διαδηλωτών, με νέες μαζικές συγκεντρώσεις την επόμενη της δολοφονία του νεαρού αγωνιστή. Συνέπεια ήταν η προσωρινή αποκλιμάκωση του σκληρού κατασταλτικού δόγματος απέναντι στις δράσεις διαμαρτυρίας σε ανοιχτό χώρο στο κέντρο της Αθήνας. Πράγματι, στο διάστημα από 24 Ιουλίου έως 7 Αυγούστου, η αστυνομία δεν προχώρησε σε κατασταλτικές επιχειρήσεις στο κέντρο της Αθήνας. Νέα κλιμάκωση της αστυνομικής καταστολής (δεύτερο κύμα καταστολής) υπήρξε από τη δεύτερη βδομάδα του Αυγούστου του 1965, όπου έλαβαν

¹⁴⁶ εφ. *Αυγή*, 21.8.1965, σ. 6.

¹⁴⁷ εφ. *Αυγή*, 24.8.1965, σ. 8.

¹⁴⁸ εφ. *Αυγή*, 20.7.1965, σ. 5 και 8.

¹⁴⁹ εφ. *Αυγή*, 21.7.1965, σ. 5.

¹⁵⁰ εφ. *Αυγή*, 28.7.1965, σ. 3 και 6.

χώρα 3 κατασταλτικές επιχειρήσεις, έναντι δύο ανοιχτών δράσεων διαμαρτυρίας που επιχείρησαν να προσεγγίσουν το Σύνταγμα. Την τρίτη εβδομάδα του Αυγούστου του 1965 (16 έως 23^{ης}) η καταστολή εντάθηκε, με 4 αστυνομικές επιχειρήσεις, έναντι 3 προσπαθειών των διαδηλωτών να προσεγγίσουν το Σύνταγμα. Ωστόσο, καθοριστικό σημείο για τη μορφή και εξέλιξη των κινητοποιήσεων των Ιουλιανών στην Αθήνα ήταν η 4^η βδομάδα του Αυγούστου (24^{ης} έως 31) όπου ενώ από την πρακτική των δράσεων διαμαρτυρίας εξαλείφθηκε η κατεύθυνση προς το Σύνταγμα και τη Βουλή, η αστυνομική καταστολή έφτασε στο αποκορύφωμα της, εφόσον έλαβαν χώρα 6 αστυνομικές επιχειρήσεις για την αποτροπή ή την πρόληψη των ανοιχτών διαδηλώσεων στο κέντρο της Αθήνας. Τις επόμενες 3 εβδομάδες του Σεπτεμβρίου, οι κατασταλτικές αστυνομικές επιχειρήσεις αποκλιμακώθηκαν, χωρίς να σταματήσουν εντελώς. Επισημαίνεται δε, πως μετά τα γεγονότα της 20^{ης} Αυγούστου, δεν υπήρχε καθόλου στο ρεπερτόριο των δράσεων διαμαρτυρίας η προσέγγιση και άσκηση πίεση στην πλατεία Συντάγματος και τη Βουλής.

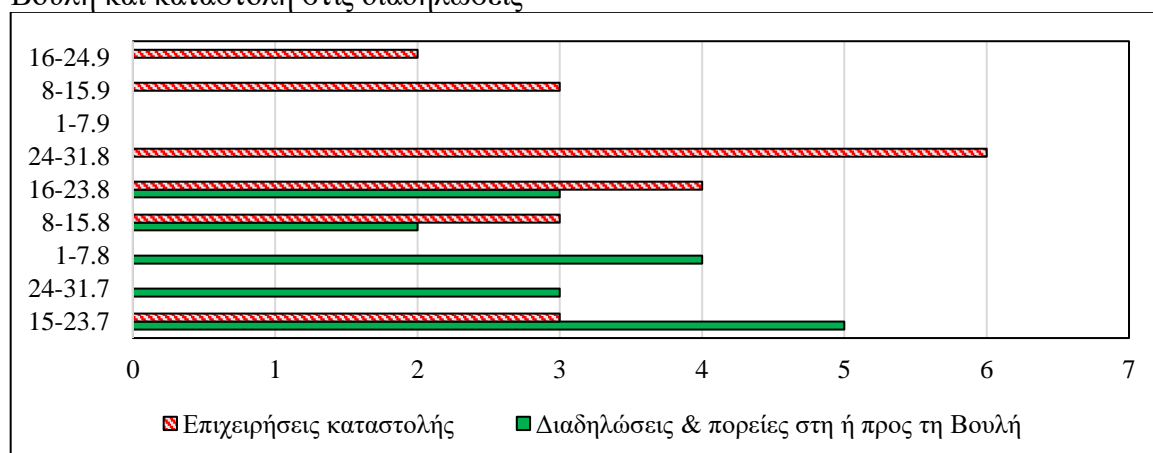
Τούτων δοθέντων, μπορεί να υποστηριχθεί πως τα γεγονότα της 20^{ης} Αυγούστου στην Αθήνα ήταν καθοριστικής σημασίας για τη συνέχιση των Ιουλιανών, εφόσον η αστυνομία κατόρθωσε να πετύχει ένας από τους βασικούς της σκοπούς, την επιβολή μιας «εκκαθαρισμένης» αστυνομικής ζώνης γύρω από την περιοχή του Συντάγματος, συμβάλλοντας καθοριστικά ώστε η συζήτηση για την ψήφο εμπιστοσύνης στην τρίτη κυβέρνηση «αποστατών» του Στεφανόπουλου να πραγματοποιηθεί σε ένα περιβάλλον πολύ μικρότερης πίεσης προς τους συμμετέχοντες στη βασιλική εκτροπή, σε σχέση με τις δύο προηγούμενες κυβερνήσεις των «αποστατών».

Πίνακας 4.1. Ιουλιανά 1965, Αθήνα: Αριθμός διαδηλώσεων που κατεύθυνθηκαν στη Βουλή και καταστολής στις διαδηλώσεις¹⁵¹

Εβδομάδες Ιουλιανών	Διαδηλώσεις και πορείες στη ή προς τη Βουλή	Επιχειρήσεις καταστολής
15-23.7	5	3
24-31.7	3	0
1-7.8	4	0
8-15.8	2	3
16-23.8	3	4
24-31.8	0	6
1-7.9	0	0
8-15.9	0	3
16-24.9	0	2
Σύνολο	17	21

Πηγή: Αποδελτίωση των εφημερίδων, *Αθηναϊκή, Αυγή, Βήμα, Μακεδονία* από 15 Ιουλίου έως 26 Σεπτεμβρίου 1965.

Διάγραμμα 4.1. Ιουλιανά 1965, Αθήνα: Αριθμός διαδηλώσεων που κατευθύνθηκαν στη Βουλή και καταστολή στις διαδηλώσεις

Πηγή: Πίνακας 4.1.

Αναφορικά με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των αστυνομικών κατασταλτικών επιχειρήσεων (Πίνακας 4.1) εναντίων των διαδηλώσεων σε ανοιχτό χώρο και των πορειών στην Αθήνα, παρατηρείται πως το πρώτο κύμα καταστολής (15 έως 21 Ιουλίου) έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στην άμεση βία εναντίον των διαδηλωτών, ενώ στο δεύτερο κύμα καταστολής (10-31 Αυγούστου) δόθηκε έμφαση στις διώξεις. Μάλιστα, συγκρίνοντας τις δύο διαδηλώσεις των Ιουλιανών που δέχτηκαν τη μεγαλύτερη βία, αυτές της 21ης Ιουλίου και 20ης Αυγούστου, (Πίνακας και Διάγραμμα 4.2) διαπιστώνεται πως στην πρώτη περίπτωση (21 Ιουλίου) ο αριθμός των τραυματιών που αναφέρθηκαν στον ημερήσιο τύπο

¹⁵¹ Οι επιχειρήσεις αστυνομικής καταστολή αφορούσαν προσπάθειες διάλυσης διαδηλώσεων, απαγορεύσεις, αστυνομικά μπλόκα και προληπτικές συλλήψεις.

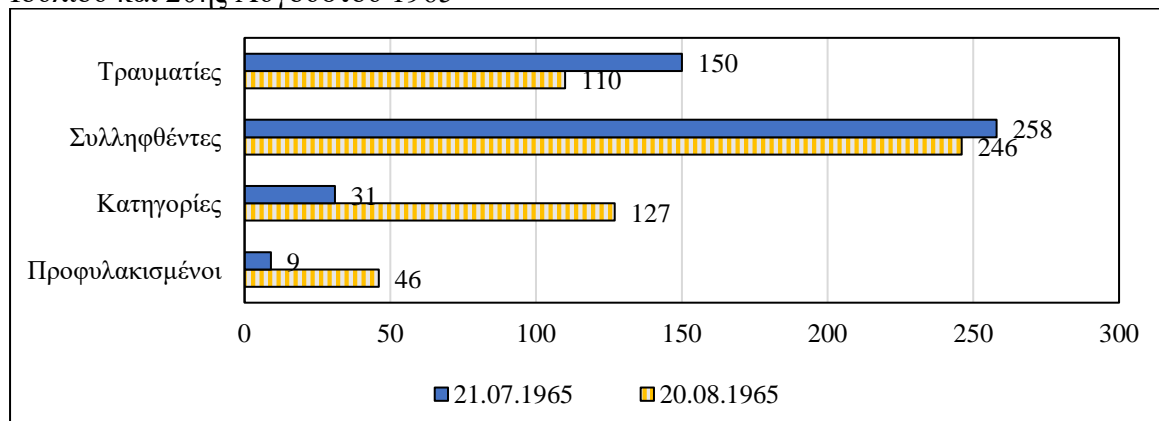
είναι αρκετά μεγαλύτερος (150 και ένας νεκρός) έναντι 110 την 20^η Αυγούστου. Επίσης, ο αριθμός των συλληφθέντων που αναφέρθηκαν ήταν λίγο μεγαλύτερος την 21^η Ιουλίου (258) από τους συλληφθέντες της 20^{ης} Αυγούστου (246). Παρόλα αυτά, ο αριθμός των όσων διώχθηκαν και προφυλακίστηκαν ήταν πολύ μεγαλύτερος την 20^η Αυγούστου, συγκριτικά με την 21^η Ιουλίου: 31 κατηγορήθηκαν και 9 προφυλακίστηκαν στις 21 Ιουλίου, 127 κατηγορήθηκαν και 46 προφυλακίστηκαν στις 20 Αυγούστου. Αναλογικά, την 21^η Ιουλίου, ασκήθηκαν κατηγορίες σε ποσοστό περίπου 13% των συλληφθέντων και προφυλακίστηκε περίπου το 4%. Αντίθετα, την 20^η Αυγούστου, ασκήθηκε δίωξη στο περίπου 50% των συλληφθέντων και προφυλακίστηκε το 20%.

Πίνακας 4.2. Ιουλιανά 1965, Αθήνα: Τραυματίες, συλληφθέντες, κατηγορούμενοι και προφυλακισθέντες των διαδηλώσεων

Ημερομηνία	Τραυματίες	Συλληφθέντες	Κατηγορούμενοι	Προφυλακισμένοι
15.7.1965	7	15	1	0
16.7.1965	104	83	10	6
21.7.1965	150	258	31	9
10.8.1965	0	66	2	0
19.8.1965	39	15	5	0
20.8.1965	110	246	127	46
Σύνολο	410	683	176	61

Πηγή: Αποδελτίωση των εφημερίδων, Αθηναϊκή, Αυγή, Βήμα, Μακεδονία από 15 Ιουλίου έως 26 Σεπτεμβρίου 196· Αρχείο ΕΔΑ, κ. 162, φ. 1. υποφ. 1965.

Διάγραμμα 4.2. Σύγκριση χαρακτηριστικών καταστολής στις διαδηλώσεις της 21ης Ιουλίου και 20ης Αυγούστου 1965

Πηγή: Πίνακας 4.2.

Με βάση τα στοιχεία που παρατέθηκαν, μπορεί να υποστηριχθεί ότι τα κατασταλτικά μέτρα εναντίον των δράσεων διαμαρτυρίας σε ανοιχτό χώρο, στο κέντρο της Αθήνας αποσκοπούσαν κατά το πρώτο κύμα καταστολής (15-21 Ιουλίου) στη συντριβή των διαδηλώσεων, μέσω της άμεσης αστυνομικής βίας σε βάρος των διαδηλωτών. Στρατηγική που απέφερε τελικά τα αντίθετα από τα προσδοκώμενα αποτελέσματα, αφού

η δολοφονία του Σωτήρη Πέτρουλα ενίσχυσε το αίσθημα αγανάκτησης και κατακραυγής για την πολιτική εκτροπή, συμβάλλοντας στη μαζική συνέχιση των δράσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών και τη μείωση της αστυνομικής βίας. Στο δεύτερο κύμα καταστολής (10-31 Αυγούστου) δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στις διώξεις εναντίον των διαδηλωτών και την εν γένει νομική αυστηροποίηση της αντιμετώπισης των ανοιχτών διαδηλώσεων διαμαρτυρίας.

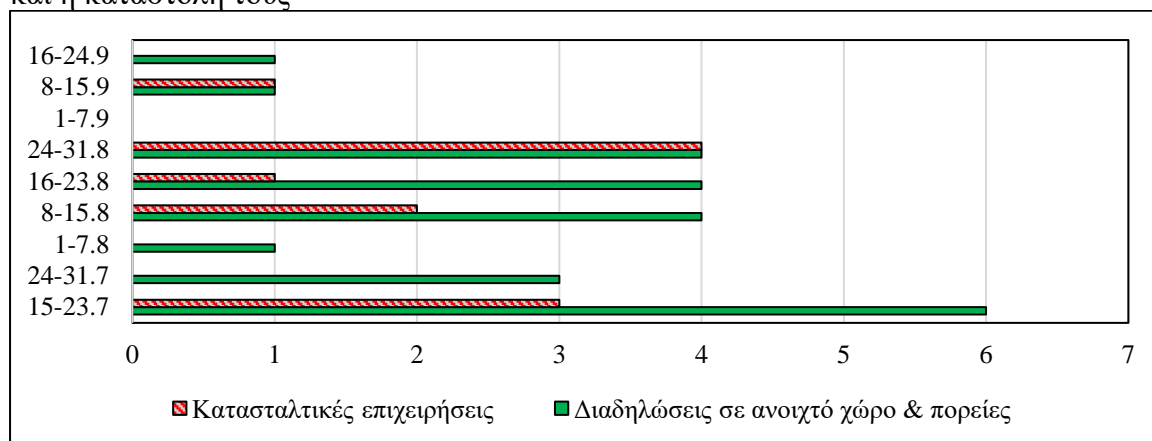
Η στρατηγική αυτή ήταν, μάλλον, περισσότερο επιτυχημένη σε σχέση με τα ζητούμενα του καθεστώτος και λειτούργησε αποσυμπεριωτικά για τους διαδηλωτές της Αθήνας τον Αύγουστο, σε αντίθεση με ότι συνέβη τον Ιούλιο. Όπως σημειώνεται παραπάνω, τα γεγονότα της διαδήλωσης της 20ης Αυγούστου ήταν καθοριστικά. Η αγανάκτηση από τη στάση της αστυνομίας προκάλεσε μεν μια (αυθόρμητη κατά βάση) δυναμική στάση των διαδηλωτών στον δρόμο, ωστόσο, μπροστά στο φόβο των συνεπειών από την πιθανή κλιμάκωση της σύγκρουσης με τα σώματα ασφαλείας, συνέβαλε καθοριστικά ώστε οι φορείς που είχαν την ευθύνη των συγκεντρώσεων να προχωρήσουν στις επόμενες συγκεντρώσεις σε ενίσχυση των πρακτικών περιφρούρησης των διαδηλώσεων, με σκοπό την αποφυγή της προσέγγισης της περιοχής του Συντάγματος, ανακόπτοντας έτσι τη δυναμική των δράσεων διαμαρτυρίας στο κέντρο της Αθήνας. Η συμβολή των πολιτικών χώρων της Αριστεράς και του Κέντρου στις παραπάνω επιλογές, θα διερευνηθεί στο 2ο μέρος.

Πίνακας 4.3. Ιουλιανά 1965, Θεσσαλονίκη: διαδηλώσεις σε ανοιχτό χώρο και πορείες και η καταστολή τους

Εβδομάδες Ιουλιανών	Διαδηλώσεις σε ανοιχτό χώρο και πορείες	Κατασταλτικές επιχειρήσεις
15-23.7	6	3
24-31.7	3	0
1-7.8	1	0
8-15.8	4	2
16-23.8	4	1
24-31.8	4	4
1-7.9	0	0
8-15.9	1	1
16-24.9	1	0
Σύνολο	24	11

Πηγή: Αποδελτίωση των εφημερίδων *Αθηναϊκή*, *Αυγή*, *Μακεδονία*, 15 Ιουλίου έως 26 Σεπτεμβρίου 1965.

Διάγραμμα 4.3 Ιουλιανά 1965, Θεσσαλονίκη: διαδηλώσεις σε ανοιχτό χώρο και πορείες και η καταστολή τους

Πηγή: Πίνακας 4.3.

Ανάλογη εικόνα με αυτή της Αθήνας, σε πιο μικρή κλίμακα, παρέχει ο Πίνακας και το Διάγραμμα 4.3 για τη Θεσσαλονίκη. Διαδηλώσεις σε ανοιχτό χώρο και πορείες μετά από συγκεντρώσεις πραγματοποιήθηκαν στη Θεσσαλονίκη 6 φορές την πρώτη βδομάδα των Ιουλιανών (15-23 Ιουλίου). Αστυνομική καταστολή υπήρξε σε 3 περιπτώσεις, σχεδόν αντίστοιχα με ό,τι συνέβη και στην Αθήνα. Στη συμπρωτεύουσα, την τελευταία εβδομάδα του Ιούλη (23-31 Ιουλίου) πραγματοποιήθηκαν 3 διαδηλώσεις σε ανοιχτό χώρο και πορείες μετά από συγκεντρώσεις και 1 την 1^η εβδομάδα του Αυγούστου (1-7 Αυγούστου). Σε αυτές τις περιπτώσεις δεν υπήρξε παρέμβαση της Χωροφυλακής ή της Γενικής Ασφάλειας, όπως και στην Αθήνα. Την 2^η και την 3^η βδομάδα του Αυγούστου (8-23 Αυγούστου), σε συνολικά 8 συμβάντα διαμαρτυριών σε ανοιχτό χώρο ή πορειών μετά από συγκέντρωση υπήρξαν μόλις 3 κατασταλτικές παρεμβάσεις. Μάλιστα, οι 2 από αυτές αφορούσαν ετεροχρονισμένη δικογραφία της Γενικής Ασφάλειας Θεσσαλονίκης (στις 16 και 25 Αυγούστου) για 13 στην πρώτη και 32 στη δεύτερη περίπτωση στελέχη της ΕΔΑ και της ΔΝΛ, με κατηγορίες για «εξύβριση του προσώπου του Βασιλέα», «θρασύτητα κατά της αρχής» και «απόπειρα ανατροπής του καθεστώτος». Οι κατηγορίες αυτές αφορούσαν συνθήματα στην πορεία μετά τη συγκέντρωση της ΕΔΑ στις 13 Αυγούστου και τη συμμετοχή σε «παράνομη διαδήλωση» για την πορεία μετά τη συγκέντρωση των οικοδόμων στις 20 Αυγούστου. Από την 4^η εβδομάδα του Αυγούστου (23-31 Αυγούστου) και μέχρι την υπερψήφιση της κυβέρνησης Στεφανόπουλου, οποιαδήποτε σχεδόν προσπάθεια για διαδήλωση σε εξωτερικό χώρο ή πορεία στην Θεσσαλονίκη αντιμετωπίστηκε κατασταλτικά, εφόσον σε 6 σχετικά συμβάντα υπήρξαν 5 κατασταλτικές παρεμβάσεις των αστυνομικών αρχών της πόλης. Μόνη εξαίρεση αποτέλεσε η ανοιχτή συγκέντρωση και οι εκδηλώσεις στην ομιλία του Παπανδρέου, στην πλατεία

Αριστοτέλους, στις 19^η του Σεπτεμβρίου. Τέλος, πρέπει να επισημανθεί ξανά πως οι 5 κατασταλτικές επιχειρήσεις δεν αφορούσαν επιχειρήσεις βίαιης διάλυσης των ανοιχτών δράσεων διαμαρτυρίας αλλά εκ των υστέρων συλλήψεις και δικογραφίες εναντίον συνδικαλιστικών στελεχών.

Συνοψίζοντας, οι περιπτώσεις Αθήνας και Θεσσαλονίκης, όσον αφορά τις δράσεις διαμαρτυρίας σε εξωτερικό χώρο στο κέντρο των πόλεων, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών συμπίπτουν στην προσπάθεια καταστολής τους με την άμεση βία κατά την πρώτη φάση εκδήλωσης τους και στην ύφεση των βίαιων κατασταλτικών μέτρων, μετά από την 21^η Ιουλίου και τη δολοφονία Πετρούλα. Όπως επίσης συμπίπτουν και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των αστυνομικών κατασταλτικών μέτρων: Έμφαση στην άμεση βία, κατά το πρώτο κύμα της καταστολής, στροφή στη νομική αυστηροποίηση και στις διώξεις κατά το δεύτερο κύμα. Τέλος, οι διαδηλώσεις σε ανοιχτό χώρο και οι πορείες στις δύο πόλεις παρουσιάζουν παρόμοιες καμπές ανάπτυξης και ύφεσης, με δύο διαφοροποιήσεις: Η κλιμάκωση του δεύτερου κύματος καταστολής στη Θεσσαλονίκη πραγματοποιήθηκε μετά την 20^η Αυγούστου, ενώ στην Αθήνα από της 10 του ίδιου μήνα, γεγονός το οποίο ερμηνεύεται από τους «αντικειμενικούς σκοπούς» της αστυνομίας στην Αθήνα, δηλαδή την επιβολή μιας πολιτικά εκκαθαρισμένης αστυνομικής ζώνης γύρω από τη Βουλή, ενόψει της συνέχισης της πολιτικής εκτροπής. Πέρα από το γεγονός αυτό, από την 4^η εβδομάδα του Αυγούστου και ύστερα το δόγμα μηδενικής ανοχής έφτασε στο αποκορύφωμα του και στις δύο πόλεις, συμβάλλοντας καθοριστικά στην ανακοπή της δυναμικής της δημοκρατικής διαμαρτυρίας από τις αρχές Σεπτεμβρίου.

4.5.2. Το κοινωνικό προφίλ των συμμετεχόντων

Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας αντλήθηκαν από δύο πηγές: Τις καταγραφές των ηλικιακών και επαγγελματικών στοιχείων των τραυματιών των διαδηλώσεων της 16ης, 21ης Ιουλίου και 20ης Αυγούστου του 1965 που εντοπίστηκαν στα βιβλία μητρώου προσερχομένων του Σταθμού Α' Βοηθειών του Ερυθρού Σταυρού που φυλάσσονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Δείγμα 1) και στα στοιχεία για τους τραυματίες και συλληφθέντες, όπως αυτά δημοσιεύθηκαν στον ημερήσιο Τύπο και αναφέρον την ηλικία και το επάγγελμα των τραυματιών (κυρίως). Τα δεδομένα αποτελούν πολύτιμη πηγή στην προσπάθεια σκιαγραφήσεως των κοινωνικών χαρακτηριστικών των συμμετεχόντων και συμμετεχουσών σε αυτές τις δράσεις.

Πιο συγκεκριμένα, στα βιβλία μητρώου προσερχομένων του Σταθμού Α' Βοηθειών του Ερυθρού Σταυρού εντοπίστηκαν 157 εγγραφές πολιτών με τραυματισμούς

που προήλθαν από τη συμμετοχή στις διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών. Το δείγμα αυτό αποτελεί το πιο σταθερό και ομοιογενές. Συμπληρωματικά, προς αυτό το δείγμα καταγράφηκαν από τον ημερήσιο Τύπο (α) τα στοιχεία που δημοσιεύτηκαν στα ρεπορτάζ των συντακτών για τις ηλικίες και -σε κάποιες περιπτώσεις και τα επαγγέλματα- συνολικά 191 πολιτών τραυματιών από τις διαδηλώσεις της 16ης και 21ης Ιουλίου και της 19ης και 20ης Αυγούστου¹⁵². Τα στοιχεία ελέγχθηκαν και διαγράφηκαν οι εγγραφές που εντοπίστηκαν και στα βιβλία προσερχομένων του Σταθμού Α' Βοηθειών του Ερυθρού Σταυρού. Κατόπιν της εκκαθάρισης των δεδομένων, το δείγμα των τραυματιών του Τύπου αποτελείται από τα στοιχεία 84 διαδηλωτών-τριων (Δείγμα 2). Τέλος, στα ρεπορτάζ του ημερήσιου Τύπου εντοπίστηκαν στοιχεία και για τους συλληφθέντες των διαδηλώσεων και κατασταλτικών επιχειρήσεων της Αστυνομίας στο κέντρο της Αθήνας (Δείγμα συλληφθέντων). Το δείγμα αυτό, αν και το μεγαλύτερο, είναι το πλέον ανομοιογενές, καθότι είτε προέρχεται από τα στοιχεία των ρεπορτάζ για τους συλληφθέντες που οδηγήθηκαν στον εισαγγελέα από τη διαδήλωση της 16^{ης} Ιουλίου¹⁵³ και τις επαγγελματικές κατηγορίες που ανακοίνωσε η Αστυνομία στον Τύπο για 258 συλληφθέντες της 21ης Ιούλη, 64^{ων} στην κατασταλτική επιχείρηση της Αστυνομίας στην Ομόνοια στις 10 Αυγούστου και των 215 της 20ης Αυγούστου¹⁵⁴.

¹⁵² Η «Αυγή», στο φύλλο της 22ης Ιουλίου 1965 (σ. 7) ανέφερε τα ονοματεπώνυμα και τις ηλικίες 74 τραυματιών στον σταθμό Α' βοηθειών Αθηνών από τη διαδήλωση της ΕΦΕΕ στις 21η Ιουλίου, η «Αθηναϊκή», στις 17 Ιουλίου (σ. 3) τα ονοματεπώνυμα και τις ηλικίες 48 τραυματιών που μεταφέρθηκαν στον Σταθμό Α' Βοηθειών στη διαδήλωση της 16ης Ιουλίου και η ίδια εφημερίδα στο φύλλο της 20ης Αυγούστου (σ. 7) τα ονοματεπώνυμα, τις ηλικίες και τα επαγγέλματα 22 τραυματιών που μεταφέρθηκαν στον σταθμό Α' Βοηθειών και το Δημοτικό Νοσοκομείο Αθήνας από τη διαδήλωση της 19ης Αυγούστου. Στην Αθηναϊκή επίσης, όπως και στην εφημερίδα «Ελευθερία», στα φύλλα της 21ης Αυγούστου (εφ. *Αθηναϊκή*, 21.8.1965, σ. 7· εφ. *Ελευθερία*, σ. 8) αναφέρθηκαν τα ονοματεπώνυμα, οι ηλικίες και τα επαγγέλματα 55 τραυματιών που μεταφέρθηκαν στο δημοτικό σταθμό Α' Βοηθειών και τον σταθμό Α' Βοηθειών του ΙΚΑ από τη διαδήλωση της 20ης Αυγούστου.

¹⁵³ Οι ηλικίες των 10 συλληφθέντων που παραπέμφθηκαν στον Εισαγγελέα δημοσιεύτηκαν στην εφ. *Αθηναϊκή*, 17.7.1965, σ. 7· Τα επαγγέλματα 9 από (τους 10) συλληφθέντων δημοσιεύτηκαν στην εφ. *Βήμα*, 18.7.1965, σ. 7.

¹⁵⁴ Για τους συλληφθέντες της 21ης Ιουλίου δηλώσεις διευθυντή Αστυνομίας Αθηνών Ε. Αρχοντουλάκη σε εφ. *Απογευματινή* 22.7.1965, σ. 1· για τους συλληφθέντες της 10.8.1965 σε εφ. *Ελευθερία*, 11.8.1965, σ. 7· για τους συλληφθέντες της 20ης Αυγούστου σε ανακοίνωση Αστυνομίας Πόλεων, εφ. *Μακεδονία*, 22.8.1965, σ. 16.

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε συνοψίζεται ως εξής: Οι στατιστικοί έλεγχοι προς το σύνολο του πληθυσμού διεξήχθησαν στο Δείγμα 1, καθότι η πηγή είναι πιο αδιαμεσολάβητη (κατά την εκκαθάριση του δείγματος Τύπου εντοπίστηκαν λίγα, μα υπαρκτά, λάθη κατά την καταγραφή των στοιχείων από τους ρεπόρτερ). Θα εξεταστούν οι μέσοι όροι των δύο δειγμάτων (Δείγμα 1 και Δείγμα 2) με έλεγχο t για τις ηλικίες των τραυματιών και θα παρουσιαστεί η κατανομή των συχνοτήτων για να διαπιστωθεί αν τα δείγματα διαφέρουν στατιστικά όσον αφορά τους ηλικιακούς μέσους όρους αλλά και αν συμπίπτει η κατανομή των κοινωνικό-επαγγελματικών κατηγοριών. Αν αποδειχθεί πως δεν διαφέρουν στατιστικά σημαντικά τα δείγματα (και κατά συνέπεια υποστηρίζεται η ιδέα πως προέρχονται από τον ίδιο πληθυσμό διαδηλωτών-τριων) τότε οι συχνότητες του Δείγματος 2 θα χρησιμοποιηθούν, ενισχυτικά, προς τα συμπεράσματα που θα προκύψουν από την αντιπαραβολή του Δείγματος 1 προς το σύνολο του πληθυσμού της Ελλάδας. Τέλος, στο δείγμα συλληφθέντων, λόγω της ανομοιογένειας του και της διαμεσολάβησης της αστυνομίας (άρα και του μεγάλου κινδύνου μεροληπτικότητας που ενέχει), θα παρουσιαστούν μόνο οι συχνότητες των επαγγελματικών κατηγοριών.

Πίνακας 4.4. Τραυματίες διαδηλώσεων Ιουλιανών στην Αθήνα: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις ηλικιών.

	Δείγμα 1	Δείγμα 2
Άνδρες	150	75
Γυναίκες	7	9
Ηλικιακός μέσος όρος	26,92	28,78
Τυπική Απόκλιση	10,13	8,19

Σημείωση: Δείγμα 1: $n=156$ (Η ανάλυση στο Δείγμα 1 πραγματοποιήθηκε σε 156 περιπτώσεις, αφού σε μια καταγραφή δεν συμπληρώθηκαν τα ηλικιακά δεδομένα). Δείγμα 2: $n=83$ (η ανάλυση πραγματοποιήθηκε σε 83 περιπτώσεις, αφού σε 1 καταγραφή δεν αναφέρθηκαν τα ηλικιακά στοιχεία). Πηγές: Δείγμα 1: επεξεργασία στοιχείων: Αρχείο Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, Σταθμός Α' Βοηθειών, Βιβλία Μητρώου Προσερχομένων, βιβλία: 2577, 2580-2586, 2598-2599, 2601, 2063-2065, Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ). Δείγμα 2: εφ. *Αυγή*, 22.7.1965, σ. 7· εφ. *Αθηναϊκή*, 17.7.1965, σ. 3· 20.8.1965, σ. 7· 21.8.1965, σ. 7· εφ. *Ελευθερία*, 21.8.1965, σ. 8.

Έλεγχος t δύο δειγμάτων διενεργήθηκε για να διαπιστωθεί αν το Δείγμα 2 διαφέρει στατιστικά από τα Δείγμα 1 και προέκυψε πως τα δείγματα δεν διέφεραν στατιστικά σημαντικά, $t(237) = -1.42$, $p = .16$, $d = -.19$, 95% CI [-4.462, .729]. Ο μέσος όρος του Δείγματος 1 ($\bar{x} = 26,9$ $s = 10,1$) δεν διέφερε στατιστικά σημαντικά από τον μέσο όρο του Δείγματος 2 ($\bar{x} = 28,8$ $s = 8,2$). Τα ευρήματα δεν υποστηρίζουν την υπόθεση πως τα δείγματα προέρχονται από διαφορετικούς πληθυσμούς.

Για την κωδικοποίηση των κοινωνικό-επαγγελματικών κατηγοριών, ακολουθήθηκε το μοντέλο κωδικοποίησης (το οποίο στηρίχθηκε και στην επισκόπηση της προγενέστερης σχετικής ελληνικής βιβλιογραφία) που πρότεινε ο Θεόδωρος Θάνος στη διδακτορική του διατριβή το 2007 για τις κοινωνικές ανισότητες στην εκπαίδευση στην Ελλάδα: επαγγέλματα τα οποία αντιστοιχούν στα «ανώτερα» κοινωνικά στρώματα (ελευθέρια και επιστημονικά επαγγέλματα, επαγγέλματα διεύθυνσης-διοίκησης), αυτά που αντιστοιχούν στα μεσαία κοινωνικά στρώματα (υπάλληλοι γραφείου - έμποροι και πωλητές) και οι επαγγελματικές κατηγορίες που απασχολούνται τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα (γεωργοί, τεχνίτες- εργάτες, απασχολούμενοι στις υπηρεσίες)¹⁵⁵. Επιπλέον, προστέθηκε η κατηγορία «μη ενεργοί» που αντιστοιχεί σε κατηγορίες που ανήκουν στον οικονομικά μη ενεργό πληθυσμό (μαθητές, φοιτητές, οικιακά και συνταξιούχοι), όπως επίσης και η κατηγορία «αδιευκρίνιστο» για όσους και όσες δεν υπήρξαν στοιχεία ή δεν κατορθώθηκε να διευκρινιστούν (κακογραφία στην καταχώρηση στα βιβλία μητρώων προσερχομένων ή αναφορά ως «τουρίστας»).

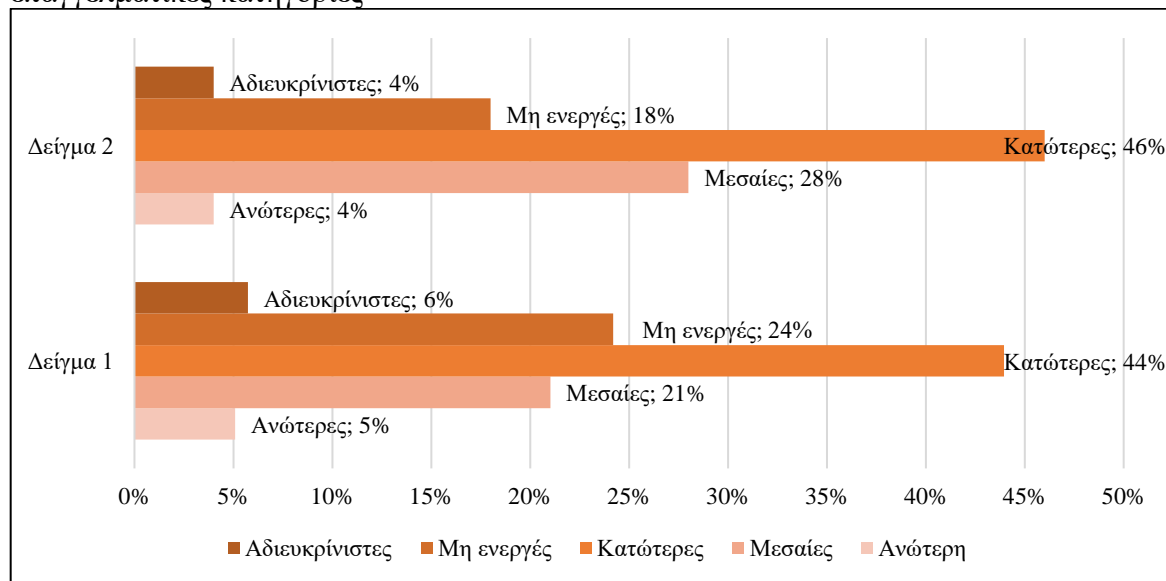
¹⁵⁵ Θάνος Θεόδωρος, *Συμβολή σε μια κοινωνιολογία των κοινωνικών ανισοτήτων στην εκπαίδευση στην Ελλάδα: μελέτη των ευκαιριών πρόσβασης των κοινωνικοεπαγγελματικών ομάδων στην ανώτατη εκπαίδευση κατά τη μεταπολεμική περίοδο*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Σχολή Φιλοσοφική Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ. 35-37 και 264-265. Ωστόσο, ένας περιορισμός του ταξινομικού μοντέλου είναι πως δεν διακρίνει ανάμεσα στους εργοδότες, εργαζόμενους και μισθωτούς στο κλάδο. Επίσης, οι εγγραφές και αναφορές στα δείγματα 1 και 2 ανέφεραν ως επάγγελμα «υπάλληλος» ή «ιδιωτικός υπάλληλος», κατά συνέπεια, μπορούσε να ανήκει είτε στις επαγγελματικές κατηγορίες των μεσαίων στρωμάτων (υπάλληλοι γραφείου), είτε στις επαγγελματικές κατηγορίες των κατώτερων στρωμάτων (απασχολούμενοι στις υπηρεσίες). Στην παρούσα εργασία επιλέχθηκε να ενταχθούν στην 2^η κατηγορία (των μεσαίων στρωμάτων), ωστόσο αναγνωρίζοντας του περιορισμούς, επιλέχθηκε να μην υπάρξει στατιστικός έλεγχος προς το σύνολο των επαγγελματικών κατηγοριών του πληθυσμού, όπως κωδικοποιούνται στα στοιχεία της ΕΣΥΕ για τη δεκαετία του '60, για να αποφευχθεί ο κίνδυνος να εξαχθεί λανθασμένη στατιστική γενίκευση (βλ. σχετικά για τη στατιστική γενίκευση και τους περιορισμούς της: David De Vaus, *Ανάλυση Κοινωνικών Δεδομένων. 50 βασικά θέματα*. Ελληνικά Γράμματα, 2008).

Πίνακας 4.5. Τραυματίες διαδηλώσεων Ιουλιανών στην Αθήνα: Κοινωνικό επαγγελματικές κατηγορίες

Κοινωνικό-επαγγελματικές κατηγορίες	Δείγμα 1	%	Δείγμα 2	%
Ανώτερη	8	5%	2	4%
Μεσαίες	33	21%	14	28%
Κατώτερες	69	44%	23	46%
Μη ενεργές	38	24%	9	18%
Αδιευκρίνιστες	9	6%	2	4%
Σύνολο	157	100%	50	100%

Σημείωση: Δείγμα 1: n= 157·Δείγμα 2: n=50 (η ανάλυση πραγματοποιήθηκε για 50 περιπτώσεις, αφού για τους τραυματίες των διαδηλώσεων της 16^{ης} και 21^{ης} Ιουλίου δεν αναφέρθηκαν οι επαγγελματικές του ιδιότητες). Πηγές: Δείγμα 1: επεξεργασία στοιχείων: Αρχείο Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, Σταθμός Α' Βοηθειών, Βιβλία Μητρώου Προσερχομένων, βιβλία: 2577, 2580-2586, 2598-2599, 2601, 2063-2065, Γενικά Αρχεία του Κράτους· Δείγμα 2: εφ. *Αθηναϊκή*, 20.8.1965, σ. 7· 21.8.1965, σ. 7· εφ. *Ελευθερία*, 21.8.1965, σ. 8.

Διάγραμμα 4.4. Τραυματίες διαδηλώσεων Ιουλιανών στην Αθήνα: Κοινωνικό επαγγελματικές κατηγορίες

Πηγή: Πίνακας 4.5

Όπως αποτυπώνει το Διάγραμμα 4.4. οι συχνότητες των κοινωνικό-επαγγελματικών κατηγοριών ανάμεσα στα δύο δείγματα δεν έχουν μεγάλες αποκλίσεις. Οι κατώτερες κοινωνικό-επαγγελματικές κατηγορίες φαίνεται πως δεσπόζουν και στα δύο δείγματα (44% στο Δείγμα 1 και 46% στο Δείγμα 2), με τις Μη οικονομικά ενεργές (που αποτελείται κυρίως από φοιτητές, 24% στο Δείγμα 1 και 18% στο Δείγμα 2) και τις μεσαίες (21% στο Δείγμα 1 και 28% στο Δείγμα 2) να ακολουθούν. Τέλος, και στα δύο δείγματα η

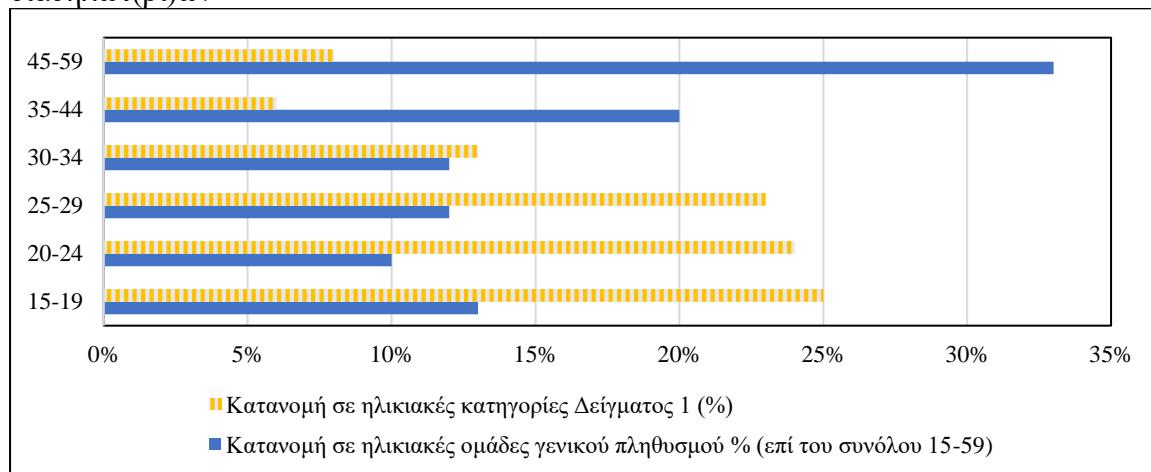
μικρότερη συνεισφορά την έχουν οι ανώτερες κοινωνικό-επαγγελματικές κατηγορίες (5% στο Δείγμα 1 και 4% στο Δείγμα 2).

Πίνακας 4.6 Κατανομή σε ηλικιακές κατηγορίες γενικού πληθυσμού και Δείγματος 1 διαδηλωτριών

Ηλικιακή κατηγορία	Κατανομή σε ηλικιακές κατηγορίες γενικού πληθυσμού (%) (πραγματικό)	Κατανομή σε ηλικιακές κατηγορίες Δείγματος 1 (%)
15-19	(9%) 13%	25%
20-24	(7%) 10%	24%
25-29	(8%) 12%	23%
30-34	(8%) 12%	13%
35-44	(14%) 20%	6%
45-59	(22%) 33%	8%

Σημείωση: Η κατανομή σε ηλικιακές κατηγορίες όπως εκτιμήθηκε για τις 30 Ιουνίου 1965 από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. Τα ποσοστά είναι προς στο σύνολο των ατόμων 15 έως 59 ετών. Δείγμα 1: $n=156$ (Η ανάλυση στο Δείγμα 1 πραγματοποιήθηκε σε 156 περιπτώσεις, αφού σε μια καταγραφή δεν συμπληρώθηκαν τα ηλικιακά δεδομένα). Πηγές: Ποσοστά ηλικιακών ομάδων γενικού πληθυσμού: επεξεργασία στοιχείων της Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1966*, Αθήναι, 1967, σ. 42. Δείγμα 1: επεξεργασία στοιχείων: Αρχείο Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, Σταθμός Α' Βοηθειών, Βιβλία Μητρώου Προσερχομένων, βιβλία: 2577, 2580-2586, 2598-2599, 2601, 2063-2065, Γενικά Αρχεία του Κράτους.

Διάγραμμα 4.5. Κατανομή σε ηλικιακές κατηγορίες γενικού πληθυσμού και Δείγματος 1 διαδηλωτριών

Πηγή: Πίνακας 4.6.

Πραγματοποιήθηκε Χ² έλεγχος καλής προσαρμογής για να προσδιοριστεί αν η κατανομή σε ηλικιακές ομάδες των τραυματιών ήταν στατιστικά διαφορετική από την αναμενόμενη. Οι αναμενόμενες συχνότητες σε όλα τα κελιά ήταν μεγαλύτερες του 5 και προέκυψε πως η ηλικιακή κατανομή των τραυματιών των διαδηλώσεων των Ιουλιανών του Δείγματος 1 ήταν στατιστικά διαφορετική από αυτήν που θα αναμενόταν από την

κατανομή των ποσοστών στις ηλικιακές κατηγορίες στον γενικό πληθυσμό μεταξύ 15 έως 59 στην Ελλάδα, το 1965, $\chi^2 = (5, N= 156) = 106.10, p= .000$.

Παρεμφερή συμπεράσματα εξάγονται και από τα στοιχεία που προκύπτουν από το δείγμα των συλληφθέντων των διαδηλώσεων, όπως ανακοινώθηκαν από την Αστυνομία Πόλεων: Από τους συλληφθέντες της 16^{ης} Ιούλη, οι 5 ήταν έως 29 ετών, οι 4 μεταξύ 30 έως 35 ετών και ένας 39 ετών¹⁵⁶. Οι 7 ανήκαν σε επαγγέλματα που ανήκουν στις κατώτερες και κοινωνικό-επαγγελματικές κατηγορίες: οικοδόμοι, εργάτες, αχθοφόροι, μεταλλουργοί, ηλεκτρολόγοι, ένας ήταν υπάλληλος και ένας ήταν εργολάβος¹⁵⁷. Παρόμοια συμπεράσματα εξάγονται και από τα επαγγελματικά στοιχεία των συλληφθέντων της 21^{ης} Ιούλη, της 10^{ης} και της 20^{ης} Αυγούστου: Από τους 258 συλληφθέντες της 21^{ης} Ιούλη, 31 ήταν φοιτητές, 29 μαθητές, 28 οικοδόμοι, 76 εργάτες, 49 ιδιωτικοί υπάλληλοι και 45 αναφέρθηκαν ως «διαφόρων επαγγελμάτων»¹⁵⁸. Αντίστοιχα, από τους προσαχθέντες της εκκαθαριστικής επιχείρησης στην Ομόνοια στις 10 Αυγούστου, οι 24 ήταν εργάτες, 9 οικοδόμοι, 14 ιδιωτικοί υπάλληλοι, 3 μαθητές, 4 φοιτητές και 10 διαφόρων επαγγελμάτων¹⁵⁹. Τέλος, σύμφωνα με την Αστυνομία, από τους συλληφθέντες της 20^{ης} Αυγούστου, οι 45 ήταν εργάτες, οι 31 οικοδόμοι ή άνεργοι, 53 ιδιωτικοί υπάλληλοι, 11 μαθητές, 18 φοιτητές, 7 υπηρετούσαν την θητεία τους και 50 ήταν διαφόρων επαγγελμάτων¹⁶⁰. Ο Πίνακας 4.7 και το Διάγραμμα 4.6 συνοψίζουν τα στοιχεία των διαδηλώσεων στην Αθήνα, όπως προκύπτουν από το σύνολο του δείγματος των συλληφθέντων ($n=546$)¹⁶¹.

¹⁵⁶ Οι ηλικίες των 10 συλληφθέντων που παραπέμφθηκαν στον Εισαγγελέα δημοσιεύτηκαν στην εφ. *Αθηναϊκή*, 17.7.1965, σ. 7.

¹⁵⁷ Τα επαγγέλματα 9 από (τους 10) συλληφθέντων δημοσιεύτηκαν στην εφ. *Βήμα*, 18.7.1965, σ. 7.

¹⁵⁸ εφ. *Απογευματινή*, 22.7.1965, σ. 1.

¹⁵⁹ Αναφέρονται σε εφ. *Ελευθερία*, 11.8.1965, σ. 8

¹⁶⁰ εφ. *Μακεδονία*, 22.8.1965, σ. 16.

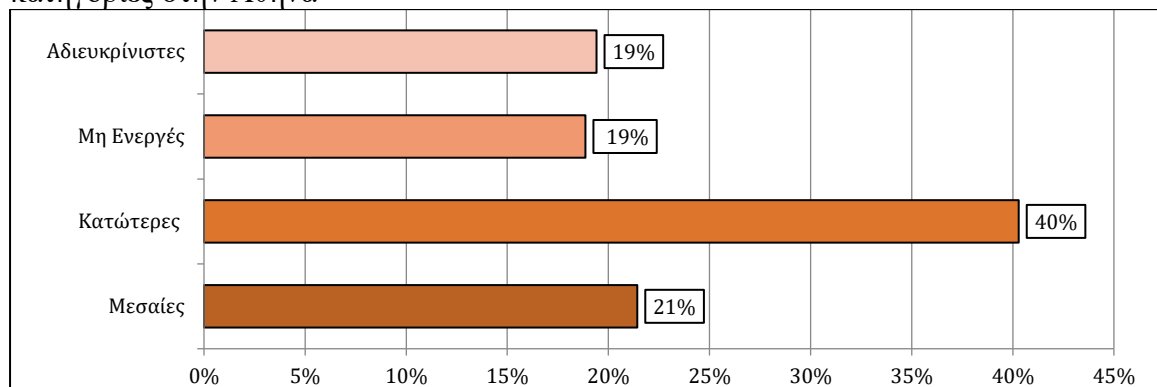
¹⁶¹ Για να καταστούν τα στοιχεία συγκρίσιμα, οι κατηγορίες κωδικοποιήθηκαν σύμφωνα με τη λογική των στοιχείων των δειγμάτων των Τραυματιών. Κατά συνέπεια, στην «κατώτερες» κοινωνικό-επαγγελματικές κατηγορίες εντάχθηκαν οι οικοδόμοι, οι άνεργοι και οι εργάτες, στην κατηγορία «μεσαίες», οι ιδιωτικοί υπάλληλοι, στις «μη οικονομικά ενεργές» οι μαθητές, οι φοιτητές και στρατευμένοι, ενώ, τέλος, παρέμεινε η κατηγορία διάφορα κωδικοποιήθηκε ως «αδιευκρίνιστη», λόγω της έλλειψης στοιχείων στις ανακοινώσεις της Αστυνομίας.

Πίνακας 4.7. Ιουλιανά 1965: Συλληφθέντες κατά κοινωνικό- επαγγελματικές κατηγορίες στην Αθήνα

Κοινωνικό-επαγγελματικές κατηγορίες	16.7	21.7	10.8	20.8	Σύνολο
Μεσαίες	1	49	14	53	117
Κατώτερες	7	104	33	76	220
Μη Ενεργές	0	60	7	36	103
Αδιευκρίνιστες	1	45	10	50	106
Σύνολο	9	258	64	215	546

Σημείωση: n= 546. Πηγή: Στοιχεία για τους συλληφθέντες της 16^{ης} Ιουλίου σε εφ. *Βήμα*, 18.7.1965, σ.7· για τους συλληφθέντες της 21^{ης} Ιουλίου δηλώσεις διευθυντή Αστυνομίας Αθηνών Ε. Αρχοντουλάκη σε εφ. *Απογευματινή* 22.7.1965, σ. 1· για τους συλληφθέντες της 10.8.1965 σε εφ. *Ελευθερία*, 11.8.1965, σ. 8· για τους συλληφθέντες της 20^{ης} Αυγούστου σε ανακοίνωση Αστυνομίας Πόλεων, εφ. *Μακεδονία*, 22.8.1965, σ. 16.

Διάγραμμα 4.6. Ιουλιανά 1965: Σύνθεση συλληφθέντων κατά κοινωνικό- επαγγελματικές κατηγορίες στην Αθήνα

Σημείωση: n= 546. Πηγή: Πίνακας 4.7.

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία, 40% του δείγματος των συλληφθέντων άνηκε στις κατώτερες κοινωνικό-επαγγελματικές κατηγορίες, 21% στις μεσαίες και 19% στις μη οικονομικά ενεργές, ενώ για ένα 19% παρέμεινε αδιευκρίνιστο. Τα στοιχεία δεν έχουν μεγάλες διαφορές από αυτά που προέκυψαν από το Δείγμα 1 και Δείγμα 2 για τους τραυματίες.

Τα δημοσιευμένα επαγγελματικά και ηλικιακά στοιχεία για τους τραυματίες και κατηγορούμενος των ανοιχτών διαδηλώσεων και πορειών στην Θεσσαλονίκη αφορούν 10 περιπτώσεις που αναφέρονταν ηλικίες και 8 περιπτώσεις που αναφέρονταν επάγγελμα των τραυματιών της διαδήλωσης της 17^{ης} Ιουλίου: οι 9 ήταν έως 29 ετών και ένας 31 ετών. Από

αυτούς, οι 6 ήταν φοιτητές, ένας πτυχιούχος νομικής και ένας εργοδηγός.¹⁶² Δημοσιεύτηκαν, επίσης, και τα στοιχεία των 32 στελεχών της ΕΔΑ και της ΔΝΛ που κατηγορήθηκαν από την Ασφάλεια Θεσσαλονίκης για τη συγκρότηση παράνομης διαδήλωσης και εξύβριση του Βασιλιά μετά από συγκέντρωση των οικοδόμων στο Καραβάν-Σεράι, στις 20 Αυγούστου του 1965. Από τους 32, οι 25 ήταν οικοδόμοι, εργάτες και άνεργοι (78% των 32 ατόμων), οι 4 καταστηματάρχες ή εργαζόμενοι σε επαγγέλματα σχετικά υψηλού επιπέδου κατάρτισης (λογιστές κ.α.), ένας φοιτητής και 2 διαφόρων επαγγελμάτων. Μόλις 3 άτομα ήταν μικρότεροι των 29 ετών (9% επί του συνόλου) και 29 άνω των 30. Μάλιστα, οι 22 από τους 32 ήταν ηλικίας 35 και πάνω (69% του συνόλου)¹⁶³.

Η ηλικιακή διαφοροποίηση που παρατηρείται σε σχέση με τη γενική ηλικιακή κατανομή των συλληφθέντων και τραυματιών των διαδηλώσεων των Ιουλιανών, ερμηνεύεται από το γεγονός πως δεν ήταν συλλήψεις που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια διαδήλωσης, αλλά δικογραφία που απέστειλε η Γενική Ασφάλεια Θεσσαλονίκης στον εισαγγελέα πλημμελειοδικών εκ των υστέρων. Το δόγμα του μετεμφυλιακού καθεστώτος περί της «συνεχιζόμενης κομμουνιστικής ανταρσίας»¹⁶⁴ και η φιλολογία για τον κίνδυνο που αποτελούσε για το καθεστώς η γενιά που συμμετείχε στην Εθνική Αντίσταση και τον Εμφύλιο Πόλεμο, ειδικά σε συνθήκες κοινωνικές έκρηξης όπως ήταν τα Ιουλιανά, εξακολουθούσε να κυριαρχεί. Η έμφαση αυτή αποτυπωνόταν γλαφυρά στα άρθρα των δημοσιευμάτων του δεξιού Τύπου την περίοδο των Ιουλιανών¹⁶⁵. Εξάλλου, όπως απέδειξαν οι συλλήψεις κατά το Στρατιωτικό Πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου, οι κατάλογοι ονομάτων για τις προληπτικές συλλήψεις, σε περίπτωση κινδύνου του «κοινωνικού καθεστώτος» (άρα και η σχετική επιχειρησιακή στόχευση των υπηρεσιών

¹⁶² εφ. *Μακεδονία*, 18.7.1965, σ. 9.

¹⁶³ εφ. *Μακεδονία*, 26.8.1965, σ. 7.

¹⁶⁴ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση. 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, 1983, σ. 525-600.

¹⁶⁵ Ενδεικτικά: εφ. *Καθημερινή*, «Κομμουνιστική ανταρσία θα εκδηλωθεί εις την Ελλάδα την κατάλληλον στιγμήν; εφημερίς των Ην. Πολιτειών υποστηρίζει ότι εισήχθησαν κρυφίως όπλα εκ του παραπετάσματος. Υπαινιγμός ότι προς ενίσχυσιν του νέου κινήματος θα σπεύσουν και οι εκτός Ελλάδος 30 χιλιάδες συμμορίται» (συντάκτης Σ. Κοντομήτρος), 18.8.1965, σ. 6· εφ. *Βραδυνή*, «Νέες εκδηλώσεις τρομοκρατίας εις Αθήνας και ύπαιθρος. Αξιωματικοί συμμοριτών εις συγκεντρώσεις της ΕΔΑ», 1.8.1965, σ. 8.

ασφαλείας) έθεταν πρωτίστως στο στόχαστρο κυρίως τη γενιά των «παλαίμαχων» αγωνιστών, που το 1965 ήταν πλέον σαράντα ετών και άνω¹⁶⁶.

Από τα στοιχεία προκύπτει πως, όσο αφορά τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των τραυματιών και συλληφθέντων των διαδηλώσεων των Ιουλιανών, το μεγαλύτερο ποσοστό προέρχονταν από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, αποτελώντας τη μεγάλη πλειονότητα. Επομένως τεκμηριώνονται ιστορικά οι αναλύσεις που υπογραμμίζουν τον κεντρικό ρόλο των φτωχότερων στρωμάτων στις διαδηλώσεις των Ιουλιανών¹⁶⁷ και τη στενή σύνδεση του πολιτειακού ζητήματος (εκδημοκρατισμός) με το ταξικό (ταξική πάλη)¹⁶⁸ στην ελληνική μετεμφυλιακή πραγματικότητα. Επιβεβαιώνεται επίσης ο «νεανικός» χαρακτήρας των διαδηλώσεων, εφόσον από τα στοιχεία προκύπτει πως στις μαχητικότερες διαδηλώσεις των Ιουλιανών πρωτοστατούσε μια νέα γενιά αγωνιστών, που μεγάλωσε και συνειδητοποιήθηκε στο μετεμφυλιακό περιβάλλον, σε αντίθεση με την ιστορική γενιά της Εθνικής Αντίστασης και της εαμικής εποποιίας που εμφανίζεται τώρα σχετικά αποστασιοποιημένη. Κατά συνέπεια και από ηλικιακή οπτική, οι διαδηλώσεις των Ιουλιανών δείχνουν εναρμονισμένες με το διεθνή ρεύμα των κοινωνικών εκρήξεων και κινημάτων της δεκαετίας του 60, όπως έχει επισημανθεί σχετικά στην ελληνική βιβλιογραφία για τα Ιουλιανά¹⁶⁹. Ρεύμα στο οποίο οι νέοι της «γενιάς του '60» συνέβαλαν καθοριστικά¹⁷⁰.

4.6. Σύνοψη: Οι κρίσιμοι παράγοντες της δυναμικής της δημοκρατικής διαμαρτυρίας των Ιουλιανών

Από τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν και αναλύθηκαν στις δύο παραπάνω ενότητες μπορούν να υποστηριχθούν τα εξής: Σε σχέση με τις «παρεμποδιστικές» μορφές της δημοκρατικής διαμαρτυρίας, δηλαδή τις διαδηλώσεις σε εξωτερικό χώρο και τις πορείες, υπήρξαν δύο κομβικές ημερομηνίες, που επηρέασαν την εξέλιξη των Ιουλιανών:

¹⁶⁶ Οι καταστάσεις που διέθεταν οι αρχές ασφαλείας είχαν συνταχθεί, κυρίως, επί κυβερνήσεων Καραμανλή. Βλέπε σχετικά: Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Η ομάδα Παπαδόπουλου στην τελική ευθεία προς την Εξουσία (1966-1967)», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία, 1967-1974*, Τα Νέα, 2010, σ. 59-84.

¹⁶⁷ Χριστόφορος Βερναρδάκης- Γιάννης Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*. Εξάντας, 1991, σ. 258-259.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 241.

¹⁶⁹ Βερναρδάκης-Μαυρής, ο.π., σ. 162-167.

¹⁷⁰ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, 2012, σ. 390-421.

η πρώτη ημερομηνία ήταν η 21^η Ιουλίου και η δολοφονία Πέτρουλα. Ο αποτροπιασμός που προκάλεσε η δολοφονία του φοιτητή, οδήγησε στην κλιμάκωση της αγανάκτησης και τροφοδότησε τη συνέχιση και ανάπτυξη της κοινωνικής έκρηξης. Η δυναμική της συνέβαλε έτσι στην αποκλιμάκωση της αστυνομικής βίας στην Αθήνα και την προσωρινή υποχώρηση της αστυνομίας από την ανάληψη κατασταλτικών επιχειρήσεων. Η δεύτερη ημερομηνία ήταν η 20^η Αυγούστου. Η ένταση της αστυνομικής καταστολής στις διαδηλώσεις σε ανοιχτό χώρο και πορείες στην Αθήνα, από τις 10^η Αυγούστου και ύστερα, οδήγησε στη βίαιη αντιπαράθεση διαδηλωτών και αστυνομίας και τα οδοφράγματα της 20^{ης} Αυγούστου. Η αξιοποίηση από το καθεστώς, με τη φιλολογία περί «νέου Δεκέμβρη», των πρωτοφανών, στις διαδηλώσεις της μετεμφυλιακής περιόδου, αυτών πρακτικών των διαδηλωτών και η προσχώρηση της Αριστεράς στην παραπάνω φιλολογία με τον λόγο περί «πρακτόρων», παράλληλα με την προσπάθεια για στενότερο έλεγχο των μορφών, των συνθημάτων και της τυπολογίας των συγκεντρώσεων που εφάρμοσαν τα στελέχη της Αριστεράς από εκείνο το σημείο και έπειτα, συνέβαλλε στην αποκλιμάκωση της δυναμικής των Ιουλιανών. Σε αυτήν τη διαδικασία εισέφερε και το γεγονός ότι τα ποιοτικά της χαρακτηριστικά της καταστολής μετασηματίστηκαν: από την άμεση βία, στην ένταση των ποινικών διώξεων. Έτσι, επιτεύχθηκε η «ρουτινοποίηση» των διαδηλώσεων και πορειών στο κέντρο της Αθήνας και η απεμπόληση των παρεμποδιστικών χαρακτηριστικών σε όσες πραγματοποιήθηκαν στο κέντρο της Πρωτεύουσας και της Θεσσαλονίκης

Τέλος, η επιλογή των πολιτικών κομμάτων και των κεντρικών προσώπων που είχαν αναλάβει την πολιτική εκπροσώπηση του δημοκρατικού εαμογενούς κοινωνικού μπλοκ να εμπλακούν σε συνδιαλλαγή και διαπραγματεύσεις, με τους κύριους φορείς του μετεμφυλιακού καθεστώτος (Βασιλιάς, Κανελλόπουλος) φαίνεται πως λειτουργούσαν ανασχετικά στη δυναμική των κινητοποιήσεων. Τις πρώτες δυο εβδομάδες του Αυγούστου, ειδικά μετά την καταψήφιση της κυβέρνησης Νόβα και τις διαβουλεύσεις του Παπανδρέου με το Παλάτι και τους μετέπειτα αποστάτες αλλά κυρίως την 1^η εβδομάδα του Σεπτεμβρίου με τη συμμετοχή του Γεωργίου Παπανδρέου στο «Συμβούλιο του Στέμματος» (1-2 Σεπτεμβρίου) και τις μετέπειτα διαβουλεύσεις με τον Κανελλόπουλο για τη διεξαγωγή εκλογών με κυβέρνηση ΕΡΕ¹⁷¹), οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας σημείωσαν κάμψη. Στοιχειοθετείτε η θέση, δηλαδή, ότι η ύπαρξη ενός άμεσου στόχου (πίεση για την πτώση των Κυβερνήσεων των αποστατών) αλλά και η αντιμετώπιση των κινητοποιήσεων όχι ως «διαπραγματευτικό χαρτί» στα χέρια κάποιας ηγεσίας, αλλά αντίθετα ως άμεσο παράγοντα

¹⁷¹ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, Τόμος Ε', Παπαζήσης, 1986, σ. 288-295.

των πολιτικών εξελίξεων, αποτελούσαν καθοριστικούς παράγοντες της δυναμικής των συμβάντων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών.

5. Τα Ιουλιανά και η (καθεστωτικά ενορχηστρωμένη) κοινωνική πόλωση

5.1. Η απόδοση της δημοκρατικής διαμαρτυρίας στο φιλοκαθεστωτικό Τύπο

5.1.1. Εισαγωγή

Η μελέτη της αποτύπωσης των συμβάντων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών στον δεξιό (και κέντρο-δεξιό) ημερήσιο τύπο, αλλά και της αποτύπωσης των προσώπων και των οργανώσεων που πρωταγωνίστησαν, προσφέρει πολλαπλά οφέλη στην κατανόηση της πρόσληψης των Ιουλιανών από το καθεστωτικό μπλοκ. Όπως επισημαίνει η Δέσποινα Παπαδημητρίου, «η συστηματική άντληση του υλικού από τον Τύπο καθιστά την ανάλυση εγκυρότερη, γιατί έτσι προσφέρεται η δυνατότητα μιας κειμενικής ανάγνωσης που έχει το προνόμιο να γίνεται με το βάθος της γνώσης της εφημερίδας ως συνόλου»¹. Εξάλλου, όπως επεσήμανε ο Λέοντας Καραπαναγιώτης, ο οποίος ήταν αρχισυντάκτης των «Νέων» κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ο Τύπος είχε «το μονοπώλιο της ειδησιογραφίας [...] του δημόσιου διαλόγου και του πολιτικού προβληματισμού»², δεδομένου ότι το κράτος είχε το μονοπώλιο στο ραδιόφωνο, ενώ οι σταθερές τηλεοπτικές μεταδόσεις ξεκίνησαν το 1966. Και πράγματι, κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του '60, η δημοφιλία του ημερήσιου Τύπου απογειώθηκε, με τους ημερήσιους αναγνώστες να διπλασιάζονται, όπως αποτυπώνουν ο Πίνακας και το Διάγραμμα 5.1.

Πίνακας 5.1. Εξέλιξη συνολικής κυκλοφορίας ημερήσιου Τύπου Αθήνας και Θεσσαλονίκης ετών 1954-1964

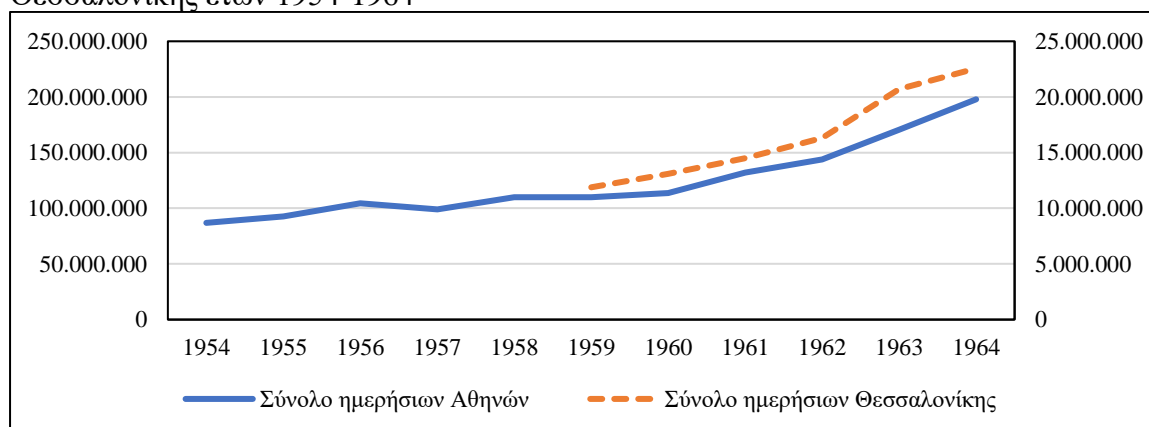
Έτος	Σύνολο ημερήσιων Αθηνών	Σύνολο ημερήσιων Θεσσαλονίκης
1954	86.886.000	χωρίς στοιχεία
1955	92.734.000	χωρίς στοιχεία
1956	104.359.000	χωρίς στοιχεία
1957	98.997.000	χωρίς στοιχεία
1958	109.779.000	χωρίς στοιχεία
1959	110.012.000	11.883.000
1960	113.546.000	13.089.000
1961	132.169.000	14.491.000
1962	143.972.000	16.305.000
1963	170.519.000	20.705.000
1964	197.875.000	22.558.000

¹ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967*, Σαββάλας, 2006, σ. 48.

² Λέων Β. Καραπαναγιώτης, «Ο ελληνικός Τύπος από τον 20° στον 21° Αιώνα» στο Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2005, σ. 45-51.

Πηγή: Υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως, Γενική Διεύθυνση Τύπου, Διεύθυνση Εσωτερικού Τύπου, Εφημερίδες και περιοδικά στην Ελλάδα, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1965, σ. 10 και 12.

Διάγραμμα 5.1. Εξέλιξη συνολικής κυκλοφορίας ημερήσιου Τύπου Αθήνας και Θεσσαλονίκης ετών 1954-1964

Πηγή: Πίνακας 5.1.

Επιπλέον, η σημασία του Τύπου είναι ακόμη μεγαλύτερη στη μελέτη του φιλοκαθεστωτικού μπλοκ συγκριτικά με το μπλοκ των υποστηρικτών του εκδημοκρατισμού, εφόσον για το δεύτερο έχουμε συγκεντρωτικές οργανώσεις και σωματεία που παρήγαγαν λόγο, αιτήματα και θέσεις με μεγαλύτερη σταθερότητα. Όπως παραδεχόταν σχετικά, η βασική εφημερίδα του (αυτό-προσδιοριζόμενου) «εθνικού χώρου» στη Βόρεια Ελλάδα «οι εθνικώς σκεπτόμενοι Έλληνες υστερούν εις θλιβερόν βαθμόν εις ικανότητα κινητοποιήσεως», γεγονός που αποδιδόταν, εκτός των άλλων και στον κατακερματισμό σε διάφορες μικρές οργανώσεις³. Κατά συνέπεια, αν όπως υπογραμμίζει ο Sidney Tarrow, ο Τύπος και οι πολιτικές ενώσεις αποτελούν τις «συνδετικές δομές» (connective structure) που επιτρέπουν το εύρος των συγκρουσιακών διαδικασιών να μετατραπεί από τοπικό σε πανεθνικό⁴, ο Τύπος της δεξιάς αποτέλεσε κρίσιμο μηχανισμό της κοινωνικής πόλωσης, εφόσον ήταν βασικός παράγοντας της διαμόρφωσης των ερμηνευτικών μοτίβων του φιλοκαθεστωτικού κοινωνικού μπλοκ κατά την προδικτατορική περίοδο.

5.1.2. Προφίλ και κυκλοφορία των εφημερίδων του δείγματος

Στην ενότητα που ακολουθεί θα παρουσιαστεί ο τρόπος πρόληψης των Ιουλιανών από την (κεντρό-) δεξιά, με δείγμα 6 εφημερίδες του χώρου. Οι 5 από αυτές εκδίδονταν στην Αθήνα, πρόκειται για τις εφημερίδες «Απογευματινή», «Βραδυνή», «Ελευθερία»,

³ εφ. *Ελληνικός Βορράς*, 27.8.1965, σ. 1.

⁴ Sidney Tarrow, *Power in Movement*, Cambridge University Press, 2011, σ. 69-70.

«Εστία» και «Καθημερινή», και μια στην Θεσσαλονίκη, ο «Ελληνικός Βορράς». Οι εφημερίδες που επιλέχθηκαν διαφέρουν μεταξύ τους σε σχέση με τον εκδότη τους, τον τύπο τους (πρωινές ή απογευματινές), το ιδιαίτερο κοινό που απευθύνονταν, την ιστορική τους διαδρομή και τις σχέσεις που διατηρούσαν με κόμματα και πολιτικούς παράγοντες. Ωστόσο, όλες υποστήριζαν ανοιχτά τη βασιλική εκτροπή του καλοκαιριού του 1965 και την απομάκρυνση του Παπανδρέου από την εξουσία. Ως εκ τούτου, μέσα από τη μελέτη του τρόπου απόδοσης των συμβάντων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών στα ρεπορτάζ τους αλλά και τις ιδιαίτερες προσεγγίσεις τους στα γεγονότα και τους πρωταγωνιστές, θα επιχειρηθεί να ανασυγκροτηθούν οι κοινοί εννοιολογικοί άξονες που συνέιχαν το κόσμο που βρέθηκε απέναντι στις διεκδικήσεις της κοινωνικής έκρηξης των Ιουλιανών. Οι περισσότερες, από τις εν λόγω, εφημερίδες διέθεταν αξιόλογη ημερήσια κυκλοφορία, με δεκάδες χιλιάδες αναγνώστες καθημερινά⁵.

⁵ Για τις αθηναϊκές εφημερίδες του δείγματος, τα στοιχεία κυκλοφορίας του τριμήνου Ιουλίου-Σεπτεμβρίου 1965 παρατίθενται στο πίνακα 5.2. Για τον τύπο ημερήσιο τύπο της Θεσσαλονίκης δεν εντοπίστηκαν στοιχεία, πλην των στοιχείων που παρατίθενται για τη συνολική κυκλοφορία του έτους 1964 των πρωϊνών εφημερίδων Θεσσαλονίκης, στην επετηρίδα της Γενικής Διεύθυνσης Τύπου. Από την αντιπαραβολή των στοιχείων του έτους 1964, προκύπτει πως η συνολική κυκλοφορία του ημερήσιου πρωϊνού τύπου της Θεσσαλονίκης αντιστοιχούσε περίπου με το 25% της συνολικής ημερήσιας κυκλοφορίας του ημερήσιου πρωϊνού Αθηναϊκού τύπου (77.459.607 η συνολική κυκλοφορία του ημερήσιου πρωϊνού Αθηναϊκού τύπου 19.859.000 του αντίστοιχου της Θεσσαλονίκης). Συνεπώς, η εκτιμώμενη μέση συνολική ημερήσια κυκλοφορία του πρωϊνού τύπου κυμαινόταν στα 63.000 φύλλα (το νούμερο αυτό αντιστοιχεί στο 25% των 252.871 φύλλων, που ήταν η συνολική μέση ημερήσια κυκλοφορία του πρωϊνού αθηναϊκού τύπου). Με δεδομένο ότι τη συνολική κυκλοφορία στην Αθήνα μοιράζονταν περισσότερες εφημερίδες (στα τέλη του 1964 εκδίδονταν στην Αθήνα 7 ημερήσιες πρωινές εφημερίδες, σε αντίθεση με την Θεσσαλονίκη που στον ημερήσιο πρωινό Τύπο κυριαρχούσαν η «Μακεδονία» και ο «Ελληνικός Βορράς»), η μέση ημερήσια κυκλοφορία του «Ελληνικού Βορρά» πρέπει να ήταν κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, από 20.000 έως 30.000 φύλλα, στα επίπεδα δηλαδή των αθηναϊκών εφημερίδων «Ημέρα» και «Ελευθερία». Πηγή: Επεξεργασία δελτίων κυκλοφορίας της Ένωσης Ιδιοκτητών Ημερήσιων Εφημερίδων Αθηνών για το έτος 1964 ανακτήθηκαν στις 17.7.2017 από τον σύνδεσμο www.eihea.com.gr Υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως, Γενική Διεύθυνση Τύπου, Διεύθυνση Εσωτερικού Τύπου, *Εφημερίδες και περιοδικά στην Ελλάδα*, σ. 12.

Πίνακας 5.2. Πανελλαδική κυκλοφορία των αθηναϊκών εφημερίδων που δικαιολόγησαν τη βασιλική εκτροπή κατά τους μήνες Ιουλίου-Σεπτεμβρίου 1965

Εφημερίδα	Έκδοση	Μ.Ο. Μηναίων πωληθέντων φύλλων	Μέση ημερήσια κυκλοφορία	Μ.Ο. Ποσοστού στην κατηγορία
Απογευματινή	απογευματινή	1.366.649	53.196	11%
Βραδυνή	απογευματινή	1.154.110	44.926	9%
Εθνικός Κήρυξ	πρωινή	295.594	11.595	3%
Ελευθερία	πρωινή	730.680	28.341	8%
Εστία	απογευματινή	182.591	7.106	1%
Ημέρα	πρωινή	496.300	19.329	6%
Καθημερινή	πρωινή	1.355.543	52.782	16%
Μεσημβρινή	απογευματινή	1.807.406	70.416	14%

Πηγή: Επεξεργασία δελτίων κυκλοφορία της Ένωσης Ιδιοκτητών Ημερήσιων Εφημερίδων Αθηνών για τους μήνες Ιούλιο, Αύγουστο και Σεπτέμβρη 1965 ανακτήθηκαν στις 17.7.2017 από τον σύνδεσμο www.eihea.com.gr.

Η «Απογευματινή», όπως υποδήλωνε το όνομα της, ήταν απογευματινή εφημερίδα, των αδελφών Μπότση οι οποίοι εξέδιδαν και την ιστορική (πρωτο-εκδόθηκε το 1883 από τον Βλάση Γαβριηλίδη) πρωινή εφημερίδα «Ακρόπολις», η οποία απηχούσε φιλοβασιλικές και αντικομμουνιστικές απόψεις έχοντας λαϊκό προφίλ⁶. Το καλοκαίρι του 1965 τα κύρια άρθρα της εφημερίδας τα υπέγραφε ο Σάββας Κωνσταντόπουλος, ο οποίος ήταν και ο διευθυντής της. Ο Σάββας Κωνσταντόπουλος, (ο οποίος διατηρούσε σχέσεις με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή)⁷ από το 1966 εξέδιδε τη δική του εφημερίδα, τον «Ελεύθερο Κόσμο», που υποστήριξε τη δικτατορία των Συνταγματαρχών το 1967 και καθιερώθηκε ως το ημί-επίσημο δημοσιογραφικού οργάνου του καθεστώτος⁸.

Η «Βραδυνή» πρωτο-εκδόθηκε στην Αθήνα το 1923 από συνεταιρισμό αντιβενιζελικών δημοσιογράφων και (όπως υποδηλώνει το όνομα της) ήταν απογευματινή. Το

⁶ Δέσποινα Παπαδημητρίου, λήμμα «Απογευματινή» στο Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Α', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σ. 248-249.

⁷ Τάσος Κωστόπουλος, «Ο πρώτος βιογράφος του Εθνάρχη» στην εφ. *Εφημερίδα των Συντακτών*, 15.10.2017, ανακτήθηκε στις 6.5.2020 από τον σύνδεσμο https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/126838_o-protos-biografos-toy-ethnarhi

⁸ Αντώνης Κλάνης, «Η προπαγάνδα της δικτατορίας, 1967-1974» στο Σπύρος Βλαχόπουλος, Δημήτρης Καιρίδης, Αντώνης Κλάνης (επιμ.), *Η δικτατορία των Συνταγματαρχών. Ανατομία μιας επταετίας*, Πατάκης, 2019, σ. 82-110.

1962 αγοράστηκε από τα αδέρφια Πάνο και Γιώργο (Τζώρτζη) Αθανασιάδη, οι οποίοι το 1965 εξέδιδαν και την πρωινή εφημερίδα «Ημέρα». Η «Βραδυνή» υποστήριζε το Κωνσταντίνο Καραμανλή, απηχούσε αντικομμουνιστικές απόψεις και διατηρούσε, όπως και η «Απογευματινή», λαϊκό προφίλ⁹.

Αντίθετα, η εφημερίδα «Ελευθερία» ήταν πρωινή και κεντρώου προσανατολισμού. Η έκδοσή της ξεκίνησε το 1944 με εκδότη και διευθυντή τον Πάνο Κόκκα. Συνδέθηκε αρχικά με τον Γεώργιο Καρτάλη και από το 1961 με τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη. Αποτέλεσε το όργανο των κυβερνήσεων της «αποστασίας»¹⁰, γεγονός που οδήγησε στη ραγδαία πτώση της ημερήσιας κυκλοφορίας της: από τα 31.083 φύλλα μέση ημερήσια κυκλοφορία τον Ιούνιο του 1965 στα 17.483 τον Οκτώβρη του ίδιου έτους¹¹.

Ο «Ελληνικός Βορράς» ήταν πρωινή ημερήσια εφημερίδα με τόπο έκδοσης την Θεσσαλονίκη. Εκδόθηκε το 1936 από τον Πέτρο Λεβάντη και ήταν προσκείμενη στο Κόμμα των Φιλελευθέρων, στο οποίο ο Λεβάντης θήτευσε ως βουλευτής. Διέκοψε την κυκλοφορία της με την επιβολή της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου και επανεκδόθηκε το 1945. Το 1952 ο Λεβάντης προσχώρησε στον Ελληνικό Συναγερμό και ακολούθως, το 1955, στην ΕΡΕ, με την εφημερίδα να υιοθετεί αντίστοιχο προσανατολισμό, συνδεόμενη με τη Δεξιά. Μετά τον θάνατο του ιδρυτή της, το 1957, η εφημερίδα εκδίδεται υπό την Τέσα Λεβάντη. Καθήκοντα διευθυντή το 1965 ασκούσε ο Χρ. Χιωτόπουλος και αρχισυνταξίας οι Χρ. Χριστοδούλου και Γεράσιμος Δώσας. Ο Μανώλης Κανδυλάκης προσδιόρισε την εφημερίδα τη μεταπολεμική περίοδο στην «κεντροδεξιά παράταξη»¹², ωστόσο, σύμφωνα με το Χρίστο Ζαφείρη «αρκυτές φορές παρεξέκλινε σε ακροδεξιές θέσεις»¹³, ασκώντας, όπως επισημαίνει ο Κανδυλάκης, «ακραία αντιπολίτευση στον

⁹ Παπαδημητρίου, λήμμα «Η Βραδυνή», στο Δρούλια - Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Α', σ. 393-395.

¹⁰ Ηλίας Νικολακόπουλος, λήμμα «Ελευθερία», στο Δρούλια - Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Β', σ. 95-97.

¹¹ Δελτία κυκλοφορία της Ένωσης Ιδιοκτητών Ημερήσιων Εφημερίδων Αθηνών για τους μήνες Ιούνιο και Οκτώβρη του 1965. Ανακτήθηκε στις 6.5.2020 από τον σύνδεσμο www.eihea.com.gr

¹² Μανώλης Κανδυλάκης, λήμμα «Ελληνικός Βορράς», στο Δρούλια - Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Β', σ. 154-156· Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Από τον πόλεμο στη δικτατορία. Τόμος Δ', 1941-1967*, University Studio Press - Έκφραση, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 289-317.

¹³ Χρίστος Ζαφείρης, «Εξήντα χρόνια από τον θάνατο του πολιτικού και εκδότη Πέτρου Λεβαντή», κείμενο στο προσωπικό του ιστότοπο, 23.11.2017, ανακτήθηκε στις 6.5.2020 από τον σύνδεσμο <https://www.thessmemory.gr/σαν-σημερα/εξήντα-χρόνια-από-τον-θάνατο-του-πολιτ/>

Γεώργιο Παπανδρέου»¹⁴. Μάλιστα, η εφημερίδα δημοσίευσε στις 23 Ιανουαρίου 1966 ανοικτή επιστολή ομάδας αξιωματικών που υποστήριζε πως ο στρατός δεν θα παρέμενε αδρανής αν δεν ομαλοποιούταν η πολιτική ζωή, την οποία προσκόμισε στην εφημερίδα ο ίδιος ο Στυλιανός Παττακός¹⁵. Εξάλλου, στον δημοσιογραφικό επιτελείο του Ελληνικού Βορρά άνηκε και ο Νίκος Μέρτζος, ο οποίος αποτελούσε και δραστήριο μέλος της ΕΚΟΦ Θεσσαλονίκης¹⁶.

Η «Εστία» ξεκίνησε την έκδοση της το 1894 ως εβδομαδιαίο λογοτεχνικό περιοδικό και από το 1900 μετασχηματίστηκε σε ημερήσια πολιτική εφημερίδα, με εκδότη τον Άδωνι Κύρου. Διευθυντής της εφημερίδας από το 1950 έως και το 1970 διατέλεσε ο γιός του Άδωνι Κύρου, Κύρος Κύρου. Μετεμφυλιακά, η εφημερίδα, ούσα έγκυρη δημοσιογραφικά, είχε συντηρητικό προσανατολισμό. Πρόβαλλε τις θέσεις του Κόμματος των Προοδευτικών του Μαρκεζίνη και ασκούσε κριτική στις κυβερνήσεις Καραμανλή, υποστηρίζοντας την πολιτική της ένωσης Ελλάδας-Κύπρο¹⁷.

Τέλος, η «Καθημερινή» εκδόθηκε το 1919 από τον Γεώργιο Βλάχο στην Αθήνα, ως πρωινή ημερήσια εφημερίδα, με αντιβενιζελικό και φιλοβασιλικό προσανατολισμό και εξελίχθηκε σε μια από τις σημαντικότερες εφημερίδες του αντιβενιζελικού χώρου. Το 1951, μετά τον θάνατο του ιδρυτή της, η εφημερίδα πέρασε υπό τη διεύθυνση της κόρης του, Ελένης Βλάχου. Η εφημερίδα διατήρησε το συντηρητικό προσανατολισμό της κατά τη μεταπολεμική περίοδο, απηχώντας τις απόψεις της Δεξιάς και στηρίζοντας την πολιτική του Καραμανλή και της ΕΡΕ. Ωστόσο, μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου η εκδότρια αποφάσισε να παύσει την κυκλοφορία της, η οποία συνεχίστηκε με τη Μεταπολίτευση. Η εφημερίδα είχε αυστηρά πολιτικό χαρακτήρα, διατηρώντας υψηλό κύρους δημοσιογραφικό προφίλ¹⁸.

¹⁴ Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Από τον πόλεμο στη δικτατορία*, University Studio Press, 2008, σ. 294-295.

¹⁵ Στο ίδιο.

¹⁶ Ανδρέας Λεντάκης, «Παρακρατικές Οργανώσεις», *Αντί* 17 (20.4.1975), σ. 16-23.

¹⁷ Παπαδημητρίου, λήμμα «Εστία», στο Δρούλια –Κουτσοπανάγου (επιμ), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Τόμος Β' , σ. 263-264.

¹⁸ Δέσποινα Παπαδημητρίου, λήμμα «Καθημερινή», στο Δρούλια - Κουτσοπανάγου (επιμ), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Β' , σ. 476-477.

5.1.3. Η πρόσληψη και η απόδοση των συγκεντρώσεων των Ιουλιανών στο (κέντρο-) δεξιό τύπο

Στον Τύπο της Δεξιάς, πριν ακόμη την παραίτηση του Γεώργιου Παπανδρέου, δημοσιεύονταν, με πηχυαίους τίτλους, «ειδήσεις» που ανέφεραν προετοιμασίες κατάληψης της πρωτεύουσας από τους «κομμουνιστές» και την ύπαρξη «οργανωμένου σχεδίου» διαδηλώσεων με αντικαθεστωτικά και κομμουνιστικά συνθήματα¹⁹, προοικονομώντας τον τρόπο με τον οποίο θα αντιμετώπιζονταν η κοινωνική κινητοποίηση των Ιουλιανών. Και πράγματι, από τις πρώτες ανοιχτές συγκεντρώσεις που ακολούθησαν την παραίτηση Παπανδρέου άρχισαν να χρησιμοποιούνται οι έννοιες της «οχλοκρατίας»²⁰ (την οποία έσπευσε να υιοθετήσει και ο Νόβας στις δηλώσεις του)²¹, που, σύμφωνα με την αρθρογραφία της «Καθημερινής», ήταν κατόπιν «*διαταγών του ΚΚΕ*», το οποίο ενεργοποίησε το παράνομο μηχανισμό του, για τη δημιουργία «*ζώνης παρανομίας*»²². Οι συγκεκριμένες λέξεις στα ρεπορτάζ επιλέγονταν σκόπιμα, ώστε οι διαδηλώσεις διαμαρτυρίας στο κέντρο της Αθήνας να παραπέμπουν σε στρατιωτικού τύπου επιχειρήσεις, στο πλαίσιο μιας ανοιχτά εμφυλιοπολεμικής ερμηνείας τους. Ωστόσο, υπήρχε μια σημαντική διαφορά: το εμφυλιοπολεμικό αφήγημα δεν αφορούσε πλέον μόνο την Αριστερά ή τους αριστερούς αλλά και τμήμα του Κέντρου: Ο Σάββας Κωνσταντόπουλος έγραφε σχετικά ότι οι Κύρκος και Ανδρέας Παπανδρέου αποτελούσαν τους «*επιτελάρχες*» και η «*λαϊκή μάζα το στράτευμα*»²³.

Οι συγκρούσεις αστυνομίας-διαδηλωτών την 21η Ιουλίου αποτέλεσαν την αφορμή ώστε η εμφυλιοπολεμική πλαισίωση των συμβάντων διαμαρτυρίας στον δεξιό Τύπο να εδραιωθεί. Το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας Καθημερινής στο φύλλο της 22 Ιουλίου ενημέρωνε τους αναγνώστες για «*Οχλοκρατία επί 5ώρον και βιαιοπραγία των Λαμπράκηδων εις το κέντρον της πόλεως*» αναφέροντας ότι μέλη της ΔΝΛ απάντησαν με «*κλεφτοπόλεμο*» στις αστυνομικές επιχειρήσεις, καθοδηγούμενοι από ιδιωτικά αυτοκίνητα με «*κομμουνιστές*» που παρακολουθούσαν τις κινήσεις της αστυνομίας²⁴. Η «Βραδυνή», για τα ίδια γεγονότα, σε παρόμοιο ερμηνευτικό πλαίσιο, υιοθετούσε απειλητικότερο τόνο.

¹⁹ εφ. *Βραδυνή*, 15.7.1965, σ. 1.

²⁰ εφ. *Απογευματινή*, 16.7.1965, σ. 8· εφ. *Ελληνικός Βορράς*, 16.7.1965, σ. 1· εφ. *Καθημερινή*, 16.7.1965, σ. 8.

²¹ εφ. *Ελευθερία*, 17.7.1965, σ. 1.

²² εφ. *Καθημερινή*, 18.7.1965, σ. 1.

²³ εφ. *Απογευματινή*, 20.7.1965, σ. 1.

²⁴ εφ. *Καθημερινή*, 22.7.1965, σ. 1.

Τα συμβάντα της διαδήλωσης της 21ης Ιουλίου παρουσιάστηκαν ως «επαναστατικές ενέργειες προς κατάλυσιν του καθεστώτος», παρομοιαζόμενα με τα γεγονότα των «Δεκεμβριανών» και προειδοποιούσε πως ο «εθνικόφρων πληθυσμός θα κληθεί σε αυτοάμυνα»²⁵. Είχε προηγηθεί αντίστοιχο κάλεσμα («να σαρώσει [το εθνικό μέτωπο] τα ερυθρά λεφούσια») που είχε απευθύνει από τις στήλες του και ο «Ελληνικός Βορράς»²⁶. Αντίστοιχα, και για την «Απογευματινή» τα γεγονότα στη διαδήλωση της 21^{ης} Ιουλίου αποτελούσαν «προδεκεμβριανές στιγμές», με τη ΔΝΛ, την ΕΔΗΝ και τους οικοδόμους να αποτελούν τις «ομάδες κρούσης», για τη δημιουργία «οχλοκρατικών ταραχών», κατ' εντολή του Γεωργίου Παπανδρέου²⁷.

Πάρα ταύτα, η δολοφονία του Σωτήρη Πέτρουλα, προκάλεσε μια προσωρινή προσαρμογή του εμφυλιοπολεμικού λόγου: ο «Ελληνικός Βορράς», αναγνώριζε στο Σωτήρη Πέτρουλα «τίμιες» και «ωραίες» προθέσεις στον αγώνα του, οι οποίες όμως χειραγωγήθηκαν από τον Παπανδρέου και το ΚΚΕ με αποτέλεσμα να οδηγηθεί «τζάμπα» στο θάνατο²⁸. Η «Καθημερινή» και η «Βραδυνή» επιχείρησαν να αποφύγουν τις απευθείας αναφορές στο νεκρό φοιτητή, περιγράφοντας τον ως θύμα του Γεωργίου Παπανδρέου και τη δολοφονία του ως ατύχημα, εξαιτίας του συνωστισμού²⁹. Η Ελένη Βλάχου, ωστόσο, υπενθύμιζε πως η κηδεία του δολοφονηθέντος αποτελούσε μέρος του σχεδίου του παράνομου μηχανισμού του ΚΚΕ, ιστορικά ανάλογο, σύμφωνα με την ίδια, της κηδείας-διαδήλωσης των νεκρών του ΕΑΜ της 3^{ης} Δεκεμβρίου του 1944³⁰. Δεν ήταν όλοι, όμως, το ίδιο προσεκτικοί στο να αποφύγουν τους προσωπικούς σχολιασμούς για τον Σωτήρη Πέτρουλα: ο Σάββας Κωνσταντόπουλος σχετικοποιούσε την τραγωδία του θανάτου του φοιτητή, σχολιάζοντας πως ο νεαρός, παρότι «θύμα ατυχών συμπτώσεων», ήταν κομμουνιστής, ο οποίος έπεσε όχι για τη δημοκρατία αλλά για την «κομμουνιστική δικτατορία». Σύμφωνα πάντα με την ερμηνεία του Σάββα Κωνσταντόπουλου, οι κομμουνιστές επεδίωκαν συνειδητά την «αιματοχυσία» για να «ποτίσουν με μίσος τις ψυχές» και να δημιουργήσουν «μάρτυρες»³¹. Οι προκλητικές αυτές δηλώσεις, μια μέρα μόλις μετά την κηδεία του Πέτρουλα, ανήκαν στην ιδιαιτερότητα της γραφής του

²⁵ εφ. *Βραδυνή*, 22.7.1965, σ. 1 και 7.

²⁶ εφ. *Ελληνικός Βορράς*, 20.7.1965, σ. 1.

²⁷ εφ. *Απογευματινή*, 22.7.1965, σ. 1.

²⁸ εφ. *Ελληνικός Βορράς*, 23.7.1965, σ. 1.

²⁹ εφ. *Βραδυνή*, 22.7.1965· 23.7.1965· εφ. *Καθημερινή*, 22.7.1965· 23.7.1965.

³⁰ εφ. *Καθημερινή*, 23.7.1965, σ. 1, (κύριο άρθρο).

³¹ εφ. *Απογευματινή*, 24.7.1965, σ. 1, (κύριο άρθρο).

Κωνσταντόπουλου, ο οποίος δεν ένιωθε την ανάγκη να τηρεί τα προσχήματα, όπως λ.χ. ο έπραττε ο «Ελληνικός Βορράς». Έξαλλου, ο Κωνσταντόπουλος, τόνιζε την απέχθεια του προς τη συλλογική διεκδικητική δράση, όχι μόνο επειδή ήταν υποκινούμενη από τους κομμουνιστές, αλλά για τα εγγενή χαρακτηριστικά της εφόσον υποστήριζε πως τα άτομα όταν συγκροτηθούν σε πλήθος μετατρέπονταν σε «όχλο», χάνοντας την προσωπικότητά τους, με το επίπεδο να πέφτει «εις την βαρβαρότητα» και «κυριεύονται από τα κατώτερα αισθήματα»³². Οι απόψεις αυτές του Κωνσταντόπουλου αποτελούσαν ψιττακισμό της συντηρητικής προσέγγισης, που πρωτο-εισήγαγε ο Γάλλος, αριστοκράτης, γιατρός Gustave Le Bon στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και αντιμετώπιζε τις συλλογικές κινητοποιήσεις ως ανορθολογικά φαινόμενα και συμπτώματα «ψυχική παθολογίας»³³ και εξέφραζαν, υπό την επίφαση της επιστημονικότητας, τον «ηθικό πανικό» των ελίτ για την είσοδο των κατώτερων στρωμάτων στο πολιτικό προσκήνιο³⁴.

Η ερμηνευτική απόδοση των διαδηλώσεων δεν περιοριζόταν μόνο στην ανακάλυψη βίαιων διαστάσεων ακόμη και στις πλέον ειρηνικές συγκεντρώσεις, αλλά επιπλέον ήταν συνεχή η συσχέτισή τους με τον Εμφύλιο Πόλεμο. Κάθε συμβάν διαμαρτυρίας ή συλλογικής δράσης εγγραφόταν, στα ρεπορτάζ των εφημερίδων, στο σπιράλ βίας, συνομοσίας και προετοιμασίας του εμφυλίου: Στην απεργία της 27^{ης} Ιουλίου, σύμφωνα με την «Καθημερινή», υπήρξε «κλίμα τρομοκρατίας» από την Αριστερά ώστε να εκβιαστεί η συμμετοχή στην πανελλαδική απεργία της 27^{ης} Ιουλίου, την οποία μάλιστα χαρακτήριζε ως «επαναστατική ενέργεια»³⁵. Αντίστοιχα, για τον «Ελληνικό Βορρά» αποτελούσε πολιτική ενέργεια του ΚΚΕ στο πλαίσιο προετοιμασίας του «4^{ου} γύρου»³⁶. Παρομοίως, ο Σάββας Κωνσταντόπουλος κατήγγειλε ότι οι συνεδριάσεις της Κ.Ο. της ΕΚ στην λέσχη Φιλελευθέρων πραγματοποιούνταν υπό το βάρος της «τρομοκρατίας του όχλου», με τους βουλευτές να υπογράφουν τα πρωτόκολλα υπό τις απειλές «δολοφονίας», που σύμφωνα με τον ίδιο, παρέπεμπαν στις πρακτικές του Χίτλερ και του Μουσολίνι³⁷.

Προφανώς, υπήρχαν κοινοί άξονες και συντονισμός στην ερμηνευτική απόδοση των δράσεων διαμαρτυρίας στον δεξιό Τύπο, που αποσκοπούσαν όχι μόνο στη δυσφήμιση

³² Στο ίδιο.

³³ Στέλιος Αλεξανδρόπουλος, *Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα*, τ. Α', Κριτική, 2001, σ. 21.

³⁴ Erik Neveu, *Sociologie des mouvements sociaux*, La Découverte, 2005 (4^η έκδοση), σ. 33-34.

³⁵ εφ. *Καθημερινή*, 27.7.1965, σ. 1 και 8.

³⁶ εφ. *Ελληνικός Βορράς*, 27.7.1965, σ. 1.

³⁷ εφ. *Απογευματινή*, 30.7.1965, σ. 1, (κύριο άρθρο).

της ίδιας της διαμαρτυρίας αλλά και στη δημιουργία πανικού στο φιλοκαθεστωτικό κοινωνικό μπλοκ. Σε αυτήν την κατεύθυνση, επιστρατεύονταν και ψευδείς ειδήσεις. Για παράδειγμα, στο φύλλο της 29^{ης} Ιουλίου, η «Βραδυνή» προχωρούσε στην «αποκάλυψη» σε εξέλιξη σχεδίου συντονισμού των «οχλοκρατικών εκδηλώσεων και συνωμοτικών κινήσεων» από «*αόρατο απεσταλμένο του ΚΚΕ*» και με «*εκτελεστικό όργανο*» τον Ανδρέα Παπανδρέου για την προπαρασκευή «*κομμουνιστικού πραξικοπήματος*». Σύμφωνα με το «σχέδιο» προβλέπονταν «προγραφές» και δολοφονίες εθnikοφρόνων πολιτών, αξιωματικών του στρατού και πολιτικών στελεχών με σκοπό την εξαπόλυση του «*4^{ου} γύρου*», με την ταυτόχρονη εισβολή ένοπλων πολιτικών προσφύγων από τη Βουλγαρία³⁸. Η σχετική αρθρογραφία κλιμακώθηκε κατά τον Αύγουστο. Η «είδηση» αναπαράχθηκε στην «Απογευματινή» τις 9 Αυγούστου³⁹, με επιπλέον «πληροφορίες» στα φύλλα των επόμενων ημερών όπου, μεταξύ άλλων, γραφόταν πως το ΚΚΕ δημιουργούσε οπλοστάσια στην Αθήνα, συγκέντρωνε εφεδρείες εμπειροπόλεμων «*επαναπατρισθέντων κομμουνιστοσυμμοριτών*» από τις επαρχίες, για να αποτελέσουν τις «*ομάδες κρούσης*»⁴⁰. Μάλιστα, για την «Απογευματινή», η συγκέντρωση της ΓΣΕΕ στο γήπεδο του Παναθηναϊκού και η πορεία που ακολούθησε αποτέλεσε «*επιτελική άσκηση*» για την κατάληψη του κέντρου⁴¹. Η «Καθημερινή», παρότι συγκρατημένη σε σχέση με την αρθρογραφία των λαϊκών απογευματινών της Δεξιάς, αναπαρήγαγε από τις στήλες της τα περί «*σατανικού σχεδίου*» δολοφονιών πολιτικών προσώπων από τους κομμουνιστές, επικαλούμενη πληροφορίες των αρχών ασφαλείας «*εκ διαφόρων πηγών*»⁴². Στην Θεσσαλονίκη, ο «Ελληνικός Βορράς», παρομοίαζε τη συγκέντρωση στην ομιλία του Τσιριμώκου με την υποδοχή του Ζαχαριάδη στην Θεσσαλονίκη το 1945 και έφερε σφραγίδα «*καθαρώς ερυθρά*» υποστηρίζοντας πως αποτελούσε προκαταρκτική φάση του «*4^{ου} γύρου*»⁴³. Τις επόμενες μέρες, εναρμονισμένος με τη σχετική αρθρογραφία του δεξιού αθηναϊκού Τύπου, ο «Ελληνικός Βορράς» δημοσίευε ειδήσεις για «*αλληπάλληλες*

³⁸ εφ. *Βραδυνή*, 29.7.1965, σ. 1 και 7.

³⁹ εφ. *Απογευματινή*, 9.8.1965, παράρτημα.

⁴⁰ εφ. *Απογευματινή*, 12.8.1965, παράρτημα.

⁴¹ εφ. *Απογευματινή*, 18.8.1965, παράρτημα.

⁴² εφ. *Καθημερινή*, 8.8.1965, σ. 12.

⁴³ εφ. *Ελληνικός Βορράς*, 29.7.1965, σ. 1. Βέβαια, μετά από 20 περίπου μέρες που ο Τσιριμώκος θα λάβει τη βασιλική εντολή, ο «Ελληνικός Βορράς» δεν θα διστάσει να του παρέχει στήριξη, καλώντας τον μάλιστα να ακολουθήσει το παράδειγμα του Σοφούλη που από «*φιλο-κομμουνιστής*», ηγήθηκε ως πρωθυπουργός του αντικομμουνιστικού αγώνα στο Βίτσι, εφ. *Ελληνικός Βορράς*, 20.8.1965, σ. 1.

τρομοκρατικές επιθέσεις Λαμπράκηδων» οι οποίοι «αποθρασυμένοι» από τις «παρορμήσεις» του Παπανδρέου, μετέρχονταν «αδίστακτων μέσων» προώθησης της «προπαγάνδας τους», εκφοβίζοντας τους περαστικούς ώστε να διαβάσουν τις προκηρύξεις τους. Μάλιστα, σύμφωνα πάντα με τον «Ελληνικό Βορρά, οι Λαμπράκηδες έβριζαν και απειλούσαν όσους δεν επιδείκνυαν επιμέλεια στην ανάγνωση! Στο ίδιο -στα όρια της ιλαρότητας- πνεύμα, η εφημερίδα κατήγγειλε την «εαμική λαοκρατία» των «ερυθρών τεντυμπόιδων» η οποία άφηνε «ασυγκίνητες» τις αρχές, προειδοποιώντας πως το ΚΚΕ, έχοντας προετοιμάσει «ψυχικά» τις «μάζες», παύει τις εσωτερικές ζώνες ασφαλείας μετατρέποντας την «στάση σε κρούση». Συνεπώς, η κρίση δεν αφορούσε τη σύγκρουση του βασιλιά με τον Παπανδρέου αλλά την «έναρξη της προϊούσας κομμουνιστοκρατίας». Βέβαια, από άλλο άρθρο στο ίδιο φύλλο, προκύπτει πως αφορμή των παραπάνω καταγγελιών ήταν το γεγονός πως το «κράτος κατελύθη» στη Θεσσαλονίκη από «200 νεαρούς κομμουνιστές», οι οποίοι διέκοψαν τη συγκοινωνία⁴⁴.

Όπως ήταν αναμενόμενο, οι συγκρούσεις που έλαβαν χώρα στις διαδηλώσεις της 19^{ης} και κυρίως της 20^{ης} Αυγούστου, αξιοποιήθηκαν προς επίρρωση των παραπάνω ισχυρισμών: Η «Βραδυνή» σημείωνε πως αυτά τα συμβάντα αποτελούσαν εκδήλωση «επανάστασης», όπου «βάνδαλοι κομμουνιστές και εκατοντάδες αλητόπαιδων, τελούντες υπό τας οδηγίες του αναρχικού πρώην πρωθυπουργού και υπό τας διαταγές του κ. Α. Παπανδρέου και της ΕΔΑ, εξαπέλυσαν άγριαν επίθεση προς κατάλυση του κράτους και των αρχών»⁴⁵. Στο ίδιο πνεύμα και η «Καθημερινή» κατήγγειλε ως «αναρχούμενη πόλη το κέντρο και οι συνοικίες», αποτέλεσμα της δράσης μαχητικών «ομάδων κρούσεως» της ΔΝΛ με σκοπό την «επαναστατική εκδήλωση» με την ενίσχυση από «ειδικά εκπαιδευμένα στελέχη» από την «επαρχία»⁴⁶. Η θέση για την εκδήλωση οργανωμένου επαναστατικού σχεδίου από τους Λαμπράκηδες και τους νέους της ΕΔΗΝ, η παρομοίωση των συμβάντων με τα Δεκεμβριανά, οι αναφορές σε «ομάδες κρούσης» αλλά και η σκόπιμη απόδοση των συμβάντων με ορολογία που αντιστοιχεί σε περιγραφή στρατιωτικής εμπλοκής αποτελούσαν χαρακτηριστικά των ρεπορτάζ και των υπόλοιπων εφημερίδων του δείγματος⁴⁷. Παράλληλα, ένα νέο στοιχείο που προστέθηκε στο αφήγημα των

⁴⁴ εφ. *Ελληνικός Βορράς*, 6.8.1965, σ. 1.

⁴⁵ εφ. *Βραδυνή*, 21.8.1965, σ. 1.

⁴⁶ εφ. *Καθημερινή*, 21.8.1965, σ. 1.

⁴⁷ εφ. *Απογευματινή*, 21.8.1965, σ. 1, που ήταν εμφανέστερη η χρήση στρατιωτικής ορολογίας: εφ. *Ελληνικός Βορράς*, 21.8.1965, σ. 1, όπου καλούσε τον «ελληνικό λαό να προασπίσει τις ελευθερίες και την ζωή του από τις ερυθρές ορδές», υπογραμμίζοντας πως ο «κόκκινος φασισμός εξαπέλυσε τη δυναμική φάση του 4^{ου} γύρου.

διαδηλώσεων των Ιουλιανών από τον Τύπο της Δεξιάς ήταν οι αναφορές σε μίσθωση «διαδηλωτών» με σκοπό να δημιουργήσουν ταραχές και να παρευρεθούν σε συγκεντρώσεις⁴⁸.

Που στόχευαν οι παραπάνω περιγραφές; μπορούν να επισημανθούν δύο επίπεδα αλληλένδετα: Το πρώτο επίπεδο αφορά το γεγονός πως οι συγκεντρώσεις έπρεπε να αποδίδονται με τέτοιο τρόπο στα ρεπορτάζ του δεξιού Τύπου ώστε να συνηγορούν υπέρ του αφηγήματος με το οποίο αιτιολογούταν η βασιλική εκτροπή: την ύπαρξη δηλαδή «επαναστατικής συνομοσίας» για την κατάλυση του καθεστώτος και την επιβολή «ολοκληρωτικής δικτατορίας», ώστε μέσω της επίκλησης των «έκτακτων συνθηκών» να δικαιολογηθεί η άρνηση προκήρυξης εκλογών⁴⁹. Το δεύτερο επίπεδο αφορά την άσκηση πίεσης στις πολιτικές δυνάμεις που υποστήριζαν τις διαδηλώσεις και κυρίως στην Αριστερά. Όπως έχει υποστηριχθεί, οι ανοιχτές διαδηλώσεις, ειδικά αυτές στο κέντρο της Αθήνας και μπροστά από τη Βουλή, μετέφεραν εμπράγματη πίεση στους βουλευτές, θέτοντας εμπόδια στη συνέχιση της «Αποστασίας». Κατά συνέπεια, οι συνεχόμενες εμφυλιοπολεμικές επισημάνσεις, επιχειρούσαν να εντάξουν τις διαδηλώσεις εκτός του «συνταγματικού πλαισίου» και της λογικής των «ομαλών ειρηνικών εξελίξεων», στοιχεία

Είναι καιρός να εξαπολύσουν οι εθνικώς σκεπτόμενοι Έλληνες των ιδικών τους Ι^{ον}»· εφ. *Εστία*, 20.8.1965, σ. 1· 21.8.1965, σ. 1, ου στο ρεπορτάζ και στην αρθρογραφία υπήρχαν αναφορές σε «*άσκησιν προς επανάσταση και γενική δοκιμή των «Λαμπράκηδων» [...] προς κατάληψη της εξουσίας*» (σε άρθρο της 20.8.1965) και σε «*ομάδες κρούσης*», «*προδεκεμβριανή ατμόσφαιρα*» και «*κομμουνιστές που επιτίθεντο με λύσσα*», (στο ρεπορτάζ της 21.8.1965).

⁴⁸ εφ. *Καθημερινή*, 21.8.1965, σ. 6· εφ. *Βραδυνή*, 21.8.1965, σ. 8.

⁴⁹ Για μια περιεκτική ανάλυση και κριτική του καθεστωτικού λόγου για τη δικαιολόγηση της εκτροπής: Jean Meynaud- Παναγιώτης Μερλόπουλος- Γεράσιμος Νοταράς, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, 1946-1965. Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, Τόμος Β', Σαββάλας, 2004, σ. 87-92, 231-251· ο Σάββας Κωνσταντόπουλος δήλωνε κατηγορηματικά πως ενδεχόμενη επιστροφή Παπανδρέου στην εξουσία ισούται με επιστροφή στον Εμφύλιο, συνεπώς εκλογές δεν θα πραγματοποιηθούν μέχρι να «*ξεκαθαρίσει η κατάσταση*», επισημαίνοντας πως στην περίπτωση που ο λαός δώσει την ψήφο του στο «*Παπανδρεοκομμουνιστικό μέτωπο*» (χρησιμοποιώντας με νόημα πρώτο πληθυντικό πρόσωπο) «*δε θα πειθαρχήσουμε στη θέλησή του*», εφ. *Απογευματινή*, 26.7.1965, σ. 1, (κύριο άρθρο)· ο «*Ελληνικός Βορράς*» συνεπικουρούσε στο παραπάνω επιχειρήματα επισημαίνοντας πως προϋπόθεση για την πραγματοποίηση των εκλογών ήταν να «*μαντρωθεί ο νέος ΕΛΑΣ*» (εννοούσε τη ΔΝΛ) και να «*επιβληθεί η τάξη*» στην ύπαιθρο, όπου σύμφωνα με την εφημερίδα, την «*τρομοκρατούσαν*» με «*οχλοκρατικές εκδηλώσεις πεζοδρομίου*», οι κομμουνιστές με τη βοήθεια της ΕΔΗΝ, εφ. *Ελληνικός Βορράς*, 14.8.1965, σ. 1· τα ίδια επιχειρήματα ανέφερε για τη μη προκήρυξη εκλογών και στο κύριο άρθρο της επικαλούνταν και η εφ. *Καθημερινή*, 5.9.1965, σ. 1, (κύριο άρθρο).

δηλαδή που αποτελούσαν κεντρικούς άξονες της πολιτικής της ΕΔΑ κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο⁵⁰, πιέζοντας τη με αυτό τον τρόπο στο να λειτουργήσει «ανασχετικά» στην ριζοσπαστικοποίηση του ρεπερτορίου των μορφών δράσης των διαδηλώσεων -όπως και έπραξε τελικά η ΕΔΑ. Σε δεύτερο χρόνο, τροφοδοτούσαν την κοινωνική πόλωση, καλώντας σε αντι-κινητοποίηση (ακόμη και άμεσα όπως στην περίπτωση της «Απογευματινής» και του «Ελληνικού Βορρά») το αντίπαλο κοινωνικό μπλοκ, το οποίο βομβαρδιζόταν από τα ρεπορτάζ και την αρθρογραφία του δεξιού Τύπου με πληροφορίες ότι προετοιμαζόταν ένοπλη εξέγερση, με την καθοδήγηση της Αριστεράς και την κάλυψη του Κέντρου, για την κατάλυση του καθεστώτος.

Τούτων δοθέντων, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο τρόπος αποτύπωσης των συμβάντων διαμαρτυρίας στην εφημερίδα «Ελευθερία» καθότι, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες εφημερίδες του δείγματος, δεν αυτοπροσδιοριζόταν στον χώρο της Δεξιάς⁵¹, ενώ πρωτοστάτησε στον «Ανένδοτο» και ήταν, ως ένα βαθμό, περισσότερο εξοικειωμένη με λογικές συλλογικής δράσης. Συνεπώς, η συγκριτική παράθεση της αποτύπωσης των συμβάντων διαμαρτυρίας στα ρεπορτάζ της, προς αυτά των εφημερίδων της Δεξιάς, συνιστά και ένα τρόπο «εξωτερικού ελέγχου» ώστε να εντοπιστούν οι κοινοί εννοιολογικοί άξονες στην απόδοση των διαδηλώσεων στις εφημερίδες που υποστήριζαν τη βασιλική εκτροπή, πέρα από τα χαρακτηριστικά του ιδιαίτερου κοινού στο οποίο απευθύνονταν.

Το ρεπορτάζ της «Ελευθερίας» για την πρώτη διαδήλωση μετά την παραίτηση του Παπανδρέου στην Αθήνα έτεινε σε μια αξιολογικά ουδέτερη καταγραφή των συμβάντων, επισημαίνοντας μάλιστα τις επιθέσεις των αστυνομικών και τους ξυλοδαρμούς διαδηλωτών⁵². Πολύ σύντομα, όμως, η προσέγγιση άλλαξε. Στο ρεπορτάζ της επόμενης ημέρας επισημαίνεται ότι η ΕΔΑ «υποκίνησε επεισόδια στην Αθήνα»⁵³ ενώ οι διαδηλώσεις περιγράφονταν ως «οχλοκρατικές εκδηλώσεις» και «αιματοχυσίες», οργανωμένες από την Αριστερά, οι οποίες στερούνταν «ηθικού και λογικού ερείσματος», προσβλέποντας αποκλειστικά στην «ακυβερνησία και το χάος»⁵⁴. Η ευθύνη της δολοφονία του Πέτρουλα, όπως και στον Τύπο της δεξιάς, αποδόθηκε στην ΕΔΑ και τον Παπανδρέου, με την

⁵⁰ Για τα χαρακτηριστικά της πολιτικής στρατηγικής της ΕΔΑ, γίνεται αναλυτική αναφορά στο παρόν, στο κεφάλαιο 6.

⁵¹ Για τον πολιτικό προσδιορισμό του Κέντρου και την πολιτική τοποθέτηση της «Ελευθερίας» βλ. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων*, σ. 242-247.

⁵² εφ. *Ελευθερία*, 16.7.1965, σ. 7.

⁵³ εφ. *Ελευθερία*, 17.7.1965, σ. 1 και 7.

⁵⁴ εφ. *Ελευθερία*, 17.7.1965, σ. 1.

προσθήκη, επιπλέον της επισήμανσης πως η διαδήλωση αποτελούσε «*οργανωμένη αιματοχυσία που εξαπέλυσε χθες η ΕΔΑ, εν'ονόματι του Παπανδρέου*»⁵⁵. Στο ρεπορτάζ της κηδεΐας του 23χρόνου φοιτητή, εντοπίζονται και οι πρώτες εμφυλιοπολεμικές νύξεις, εφόσον τονίστηκε το γεγονός πως η κηδεΐα ήταν «*κομμουνιστική*», γεγονός που πρόκυπτε από την παρουσία αντιπροσωπείας τραυματιών του ΕΛΑΣ, τα συνθήματα για εκδίκηση και τους «*θούρι[ους] του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*» που τραγουδούσαν τα μέλη της ΔΝΛ⁵⁶.

Ωστόσο, η «Ελευθερία» δεν εστίαζε στην εμφυλιοπολεμική (αν και βέβαια εντοπίζονται νύξεις και αναφορές) απόδοση των συλλογικών δράσεων των Ιουλιανών, που εξάλλου αποτελούσε προνομιακό πεδίο του δεξιού Τύπου, αλλά επιχείρησε να συγκροτήσει το δικό της ιδίωμα, σύμφωνα με το οποίο οι διαδηλώσεις ήταν άσκηση «*ψυχολογικής βίας*» προς τους βουλευτές και αποτελούσαν αντι-κοινοβουλευτική και αντι-δημοκρατική πρακτική. Τα επιχειρήματα αυτά πρωτο-εντοπίζονται τις τελευταίες μέρες του Ιουλίου: Με αφορμή την απεργία της ΓΣΕΕ την 27^η Ιουλίου η «Ελευθερία» σχολίαζε στο κύριο άρθρο της πως η προσπάθεια να πέσει η κυβέρνηση πριν εμφανιστεί στη Βουλή μέσω του «*πεζοδρομίου*» αποτελούσε παραβίαση των δικαιωμάτων του κοινοβουλίου, εφόσον η πλειοψηφία της Βουλής αποτύπωνε, κατά τεκμήριο, την πολιτική πλειοψηφία στην κοινωνία, ενώ στο «*πεζοδρόμιο*» μπορούσαν να κινητοποιούνται και οι μειοψηφίες⁵⁷. Αποτελούσε ένα επιχείρημα, όμως, εξαιρετικά αδύναμο, όχι μόνο επειδή δικαίωσε, σε τελική ανάλυση, την κινητοποίηση του «*πεζοδρομίου*», που έγκειτο στη διαμαρτυρία για την προσπάθεια ανάδειξης κυβέρνησης με κατασκευασμένη κοινοβουλευτική πλειοψηφία, αλλά και διότι πρότασε ένα μοντέλο κοινοβουλευτικής δημοκρατίας με ισχνή κοινωνική λογοδοσία. Τις επόμενες ημέρες, κατά την ψήφιση της κυβέρνησης Νόβα στη Βουλή υπήρξαν επαναλαμβανόμενα άρθρα, όπου οι (σύμφωνα με την εφημερίδα) οι, οργανωμένες από την Αριστερά, διαδηλώσεις και απεργίες αποτελούσαν ενορχηστρωμένη άσκηση ψυχολογικής βίας και τρομοκρατίας στους βουλευτές, από τους Παπανδρέου (πατέρα και γιό)⁵⁸, πράξη που τους έθετε εκτός του πλαισίου της δημοκρατίας⁵⁹. Μάλιστα, επισημαινόταν πως αυτές ήταν πρακτικές τις οποίες εισήγαγε ο Ανδρέας Παπανδρέου «*από το Σικάγο και την νέα ΟΠΛΑ*»⁶⁰.

⁵⁵ εφ. *Ελευθερία*, 22.7.1965, σ. 1.

⁵⁶ εφ. *Ελευθερία*, 24.7.1965, σ. 1.

⁵⁷ εφ. *Ελευθερία*, 27.7.1965, σ. 1.

⁵⁸ εφ. *Ελευθερία*, 31.7.1965, σ. 1.

⁵⁹ εφ. *Ελευθερία*, 1.8.1965, σ. 1.

⁶⁰ Στο ίδιο.

Η κλιμάκωση της κοινωνικής σύγκρουσης και η αποτυχία των βασιλικών πρωτοβουλιών οδήγησε στην ευθυγράμμιση του λόγου της «Ελευθερίας» με τα επιχειρήματα του δεξιού Τύπου, γεγονός που καταδείκνυε την αδυναμία διατήρησης μιας φιλοκαθεστωτικής κεντρίας φυσιολογίας, σε συνθήκες πολιτικής πόλωσης. Πράγματι, η αρθρογραφία της εφημερίδας, αμέσως μετά τα γεγονότα της 20^{ης} Αυγούστου, απέδιδαν αυτήν την αδυναμία: στο ίδιο μοτίβο με τον υπόλοιπο δεξιό Τύπο, οι συγκρούσεις στο κέντρο της Αθήνας τη νύχτα της 20^{ης} Αυγούστου παρουσιάστηκαν ως προσχεδιασμένη στάση των κομμουνιστών για την πρόκληση εμφυλίου πολέμου, με πρόσχημα την ανατροπή της κυβέρνησης⁶¹. Ευθύνες αποδίδονταν και στον Γεώργιο Παπανδρέου, ο οποίος κατηγορούνταν πως μετέρχεται «ωμής και ψυχολογικής βίας», έχοντας συνωμοτήσει με την ΕΔΑ, που αποτελούσε και τον εκτελεστικό «βραχίονα» για την πρόκληση εμφυλίου⁶². Τα μοτίβα πλέον ήταν ταυτόσημα με τον υπόλοιπο φιλοκαθεστωτικό Τύπο: επισημάνσεις πως θα δοθούν απαντήσεις και στο «πεζοδρόμιο»⁶³ και καλέσματα να προστατευθεί αποφασιστικά το «δικαίωμα της μεγάλης πλειοψηφίας στη γαλήνη»⁶⁴, αναπαραγωγή του καθεστωτικού επιχειρήματος πως υπό αυτές τις συνθήκες της κοινωνικής κινητοποίησης εκλογές ισούνται οριακά με εμφύλιο και υποδείξεις πως όσο η σύγκρουση οξύνεται, οι εκλογές απομακρύνονται⁶⁵, αναφορές σε επαγγελματίες διαδηλωτές,⁶⁶ τους οποίους διατάζει ο «Κύρκος»⁶⁷ και ειρωνεία για τα ταξικά χαρακτηριστικά των διαδηλωτών, στην προκειμένη για την απεργία των οικοδόμων, (εφόσον σύμφωνα με την Ελευθερία) υπάρχουν και πιο «μορφωμένες τάξεις» που μπορούσαν να αναλάβουν την υπεράσπιση της συνταγματικής ομαλότητας)⁶⁸.

Ως ένα βαθμό, η εμφυλιοπολεμική πρόσληψη των διαδηλώσεων των Ιουλιανών ως οργανωμένη στάση και πρελούδιο κομμουνιστικού πραξικοπήματος, από τον φιλοκαθεστωτικό Τύπο και η στοχοποίηση των οργανώσεων της Αριστεράς (ειδικά δε, η ΔΝΑ βρέθηκε στο επίκεντρο των πυρών, παρουσιαζόμενη ως τρομοκρατική, περίπου,

⁶¹ εφ. *Ελευθερία*, 21.8.1965, σ. 1 και 7.

⁶² εφ. *Ελευθερία*, 22.8.1965, σ. 1.

⁶³ Στο ίδιο.

⁶⁴ εφ. *Ελευθερία*, 24.8.1965, σ. 1.

⁶⁵ Στο ίδιο.

⁶⁶ εφ. *Ελευθερία*, 24.8.1965, σ. 8.

⁶⁷ εφ. *Ελευθερία*, 25.8.1965, σ. 1.

⁶⁸ εφ. *Ελευθερία*, 28.8.1965, σ. 1.

οργάνωση, στο πλαίσιο μιας ενορχηστρωμένης προσπάθειας με σκοπό τη διάλυση της)⁶⁹ δεν προκαλούσε έκπληξη στο πολιτικό περιβάλλον της περιόδου. Η τομή αφορούσε περισσότερο την ερμηνευτική απόδοση της ΕΚ και ιδίως του Γεωργίου Παπανδρέου και του γιού του Ανδρέα από τον φιλό-καθεστωτικό Τύπο. Βέβαια, όπως έχει καταδείξει η Δέσποινα Παπαδημητρίου, το Κέντρο και οι κεντρώοι ηγέτες τη μετεμφυλιακή περίοδο αποδίδονταν αμφίσημα από τον Τύπο της Δεξιάς: ανήκοντες μεν στην «εθνική παράταξη», χωρίς να τηρούνε ωστόσο «σθεναρή στάση» έναντι του κομμουνισμού. Ποια από τις δύο πτυχές πρυτάνευε στο αφήγημα, καθοριζόταν, προφανώς από τη διάθεση συνεργασίας ή όχι του Κέντρου με τη Δεξιά και από τη σκληρή του στάση έναντι των κομμουνιστών. Παράλληλα, ήδη από τις εκλογές του 1956, ο Γεώργιος Παπανδρέου περιγραφόταν ως «ικανός για όλα» σε αντιπαραβολή με τον έτερο ηγέτη του Κέντρου, Σοφοκλή Βενιζέλο, όπου περιγραφόταν ως «έντιμος»⁷⁰. Ωστόσο, η οργανική ένταξη των Παπανδρέου στο εμφυλιοπολεμικό αφήγημα πραγματοποιήθηκε στα Ιουλιανά. Αυτή η διαδικασία αποτυπώνεται στα άρθρα της «Καθημερινής»: Παραμονές των βουλευτικών εκλογών της 2^{ης} Νοέμβρη του 1963, η εφημερίδα, στα κύρια άρθρα της, δήλωνε την προτίμηση στην ΕΡΕ και στον Κωνσταντίνο Καραμανλή, εκφράζοντας την πικρία της για τον Γεώργιο Παπανδρέου και την ΕΚ, διότι δεν αντιπολιτεύτηκε με «σωφροσύνη» αλλά ως «ανταρσία», ώστε να επιταχύνει την πορεία της προς την εξουσία⁷¹. Τρεισήμισι μήνες αργότερα, στις εκλογές της 16^{ης} Φεβρουαρίου του 1964, ο λόγος ήταν οξύτερος και υπήρχαν κάποιες εμφυλιοπολεμικές νύξεις, με την «Καθημερινή» να διαμαρτύρεται για την προτεραιοποίηση της σύγκρουσης με την ΕΡΕ, στον λόγο του Γεωργίου Παπανδρέου, επισημαίνοντας πως με αυτόν τον τρόπο, για ψηφοθηρικούς λόγους, άνοιγε την πόρτα στον εθνικό κίνδυνο της ΕΔΑ και του κομμουνισμού⁷². Μόλαταυτα, μέχρι και τα Ιουλιανά, παρότι «ανεύθυνος» ο Γεώργιος Παπανδρέου παρέμενε εθνικόφρων στην αρθρογραφία της «Καθημερινής». Αρχές Ιούνη του 1965, όταν ανέκυψε το ζήτημα της οργάνωσης ΑΣΠΙΔΑ, η εφημερίδα αντιμετώπιζε ακόμη τον αρχηγό της ΕΚ ως ηγέτη «εθνικής δύναμης», επισημαίνοντας του πως ο κομμουνισμός κινεί τη διαδικασία «αποσυνθέσεως

⁶⁹ εφ. *Καθημερινή*, 5.9.1965, σ. 1. Βλέπε επίσης ενδεικτικά την πρωτολογία του Παναγιώτη Κανελλόπουλου στο Συμβούλιο του Στέμματος στις 2 Σεπτεμβρίου του 1965 στα πρακτικά του συμβουλίου που δημοσιεύτηκαν στην εφ. *Ελευθερία*, 16.9.1965, σ. 6-7.

⁷⁰ Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων*, σ. 248-260.

⁷¹ εφ. *Καθημερινή*, 3.11.1963, σ. 1.

⁷² εφ. *Καθημερινή*, 16.2.1963, σ. 1.

των εθνικών δυνάμεων», στοχεύοντας σε πρώτο χρόνο στην «εθνική αντιπολίτευση»⁷³. Δύο μήνες αργότερα, ο Γεώργιος Παπανδρέου παρουσιάζοταν πλέον από την «Καθημερινή» ως ο ηθικός αρωγός των ταραχών, έχοντας τεθεί εκτός του πλαισίου των «εθνικών δυνάμεων». Απέδιδε δηλαδή, τον πρώην πρωθυπουργό ως ένα οπορτουνιστή πολιτικό, που για να διατηρηθεί στην εξουσία δεν ορρωδούσε προ ουδενός, εκβιάζοντας πολιτικά μέσω των «οχλοκρατικών εκδηλώσεων», όντας «εθνικώς απαράδεκτος»⁷⁴. Σύμφωνα με άλλο άρθρο της εφημερίδας, είχε συγκροτήσει «λαϊκό μέτωπο» με την ΕΔΑ, το οποίο «ενεργούσε επί προδιαγεγραμμένου επαναστατικού σχεδίου, το οποίο ευρίσκεται αυτή τη στιγμή μόλις εις την πρώτη και πιθανώς δοκιμαστική φάση»⁷⁵.

Στο ίδιο πλαίσιο ανάγνωσης, αλλά δίχως την τήρηση των κωδίκων ευπρέπειας της «Καθημερινής, η «Βραδυνή» τον αποκαλούσε «αναρχικό[ς] γέρον του Καστριού», ο όποιος με τα «εμπρηστικά συνθήματα» υποκινεί της «οχλοκρατικές εκδηλώσεις» για την «κατάλυση του καθεστώτος»⁷⁶. Σε άλλο άρθρο σημειωνόταν ότι «ο κ. Παπανδρέου, εγκαταλειφθείς πλέον από τα βασικά στελέχη του κόμματος του και απογυμνούμενος βαθμιαίως της λαϊκής του βάσεως, εναποθέτει τας ύστατας ελπίδας του εις το πεζοδρόμιον, προτρέπων του γνωστούς ταραξίαι εις την συνέχιση των οχλοκρατικών τους εκδηλώσεων»⁷⁷. Κατά τον Σάββα Κωνσταντόπουλο, οι Γεώργιος και Ανδρέας Παπανδρέου προετοίμαζαν πραξικόπημα, το οποίο θα εκδηλωνόταν την επόμενη ημέρα μετά την παραίτηση του⁷⁸. Εφόσον αυτό δεν το κατόρθωσαν, επιδίωκαν να επιβληθούν με την τρομοκρατία, το «όχλο και το μίσος» και όργανο τους «στρατιωτικά οργανωμένους κομμουνιστές»⁷⁹. Για τον Κωνσταντόπουλο το «κίνημα Παπανδρέου» εξέφραζε «λαϊκὴν ροπήν προς την τυραννία και κατά βάθος είναι φασιστικό» και ήταν επηρεασμένο από την «κομμουνιστική ψυχοσύνθεση» και τη «δημαγωγία»⁸⁰. Η πλαισίωση που επιχειρούσε ο Κωνσταντόπουλος επέρριπτε στον Γεώργιο Παπανδρέου τις κατηγορίες (όπως και οι υπολοίπες φιλοκαθεστωτικές εφημερίδες) του «εκβιαστή» που χρησιμοποιούσε τους «κομμουνιστές», (οι οποίοι αποδέχονταν αυτό τον ρόλο για την εξυπηρέτηση τον δικό τους

⁷³ εφ. *Καθημερινή*, 6.6.1965, σ. 1.

⁷⁴ εφ. *Καθημερινή*, 8.8.1965, σ. 1.

⁷⁵ εφ. *Καθημερινή*, 22.8.1965, σ. 1.

⁷⁶ εφ. *Βραδυνή*, 22.7.1965, σ. 1.

⁷⁷ εφ. *Βραδυνή*, 11.8.1965, σ. 8.

⁷⁸ εφ. *Απογευματινή*, 17.7.1965, σ. 1· 20.7.1965, σ. 1.

⁷⁹ εφ. *Απογευματινή*, 23.7.1965, σ. 1.

⁸⁰ εφ. *Απογευματινή*, 11.8.1965, σ. 1.

«αντεθνικών» σκοπών») και τον «όγλο», ο οποίος «δεν σκέπτεται, δεν συλλογίζεται, δεν διανοείται» (αρετές που ο Κωνσταντόπουλος αναγνώριζε μόνο στα δημόσια πρόσωπα) αλλά «παρουσιάζει σκιρτήματα του προαιώνιου θηρίου, που κρύβει μέσα του ο άνθρωπος και ο πολιτισμός αγωνίζεται επί χιλιετηρίδας να το αποκοιμίση και να το εξουδετερώσει»⁸¹. Σε ένα παραλλαγμένο, αλλά συναφές, αφήγημα η σύνταξη του «Ελληνικού Βορρά» υποστήριζε πως ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε καταστεί πρόθυμο όργανο του γιού του, Ανδρέα, ο οποίος του «διαβίβαζε τις διαταγές» για τη «διάβρωση» του κράτους με σκοπό την ενίσχυση του κομμουνισμού⁸². Περιγραφόταν, δηλαδή, αυτός και η ΕΚ ως η «γέφυρα» της επιστροφής των «σφαγέων του ΚΚΕ»⁸³, οι «αμοραλιστές» σύμμαχοι τους στη συγκρότηση του «λαϊκού μετώπου»⁸⁴, με τον Παπανδρέου ως άλλος «Κερένσκυ»⁸⁵, να εισφέρει στο μέτωπο τον «αστικό δημοκρατικό μανδύα» και το ΚΚΕ τον «κραυγαλέο ερυθρό όγλο»⁸⁶. Για τη σύνταξη της «Ελευθερίας», ο Γεώργιος Παπανδρέου, αποτελούσε πλέον «αρνητή της δημοκρατίας», ο οποίος εξαπέλυσε «τας ορδές του πεζοδρομίου» για να ασκήσει ψυχολογική βία⁸⁷. Η εφημερίδα, ωστόσο, απέδιδε την ευθύνη σύλληψης του σχεδίου στον Ανδρέα Παπανδρέου, το οποίο «εκτέλεσε συρόμενος» ο Γεώργιος και προέβλεπε τη δημιουργία πολιτικής πόλωσης, με σκοπό τη δημιουργία κεντροδεξιών σχημάτων, τα οποία θα δικαίωναν τη δική του σύλληψη για ένα κεντροαριστερό σχηματισμό, στο οποίο θα κυριαρχούσε απόλυτα⁸⁸. Αν και το αφήγημα αυτό ήταν πιο νηφάλιο και γειωμένο, σε σχέση με τις εμφυλιοπολεμικές κραυγές περί νέας «ΟΠΛΑ» του Τύπου της Δεξιάς, ωστόσο εστίαζε αποκλειστικά στις προσωπικές πολιτικές φιλοδοξίες, αποσιωπώντας το κρίσιμο πολιτικό ζήτημα: την λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος στη χώρα.

Στο δεξιό Τύπο, η συμβολή του Ανδρέα Παπανδρέου στις διαδηλώσεις και τις δράσεις διαμαρτυρίας παρουσιαζόταν ως παρόμοια με αυτήν της Αριστεράς, με την όποια

⁸¹ Στο ίδιο.

⁸² εφ. *Ελληνικός Βορράς*, 18.7.1965, σ. 1.

⁸³ εφ. *Ελληνικός Βορράς*, 10.8.1965, σ. 1.

⁸⁴ εφ. *Ελληνικός Βορράς*, 14.8.1965, σ. 1.

⁸⁵ Ο πρωθυπουργός της Ρωσίας μέχρι και την Οκτωβριανή Επανάσταση, του οποίου η στάση να μην δημιουργεί εχθρότητες με την Αριστερά, θεωρήθηκε πως διευκόλυνε τους Μπολσεβίκους. εφ. *Ελληνικός Βορράς*, 31.7.1965, σ. 1.

⁸⁶ εφ. *Ελληνικός Βορράς*, 6.8.1965, σ. 1.

⁸⁷ εφ. *Ελευθερία*, 1.8.1965, σ. 1.

⁸⁸ εφ. *Ελευθερία*, 19.9.1965, σ. 1.

μάλιστα συνέπραττε. Στην «Βραδυνή» δημοσιεύονταν «πληροφορίες» για επιτελεία διαδηλωτών που επικοινωνούσαν με στελέχη της ΕΔΑ και τον Ανδρέα Παπανδρέου⁸⁹ και ειδήσεις για «οργανωμένες επιθέσεις» κατά της αστυνομίας «υπό τας οδηγίας των Α. Παπανδρέου και Κύρκου»⁹⁰. Εξάλλου, για την εφημερίδα, τεκμήριο του ρόλου του Ανδρέα Παπανδρέου στα Ιουλιανά αποτελούσε η θητεία του σε αριστερή πολιτική ομάδα κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά, εξ' ου και τα άρθρα της εφημερίδας τον ανέφεραν ως ο «Τροτσκιστής»⁹¹. Παρόμοιες αναφορές για τον ρόλο του Ανδρέα Παπανδρέου, ως συνδιοργανωτή των «ταραχών» από κοινού με την Αριστερά υπήρχαν και στις υπόλοιπες εφημερίδες⁹². Τέλος και η νεολαία της ΕΚ, η ΕΔΗΝ, αναφερόταν με ειρωνικό τόνο από τις φιλοκαθεστωτικές εφημερίδες ως «ευγενείς νέοι» και παρουσιαζόταν να λειτουργούν στις διαδηλώσεις ως επικουρική δύναμη των «Λαμπράκηδων»⁹³.

5.2. Οι αντικινηματικές πρωτοβουλίες των Ιουλιανών και οι φορείς τους

5.2.1. Εισαγωγή

Αν, λοιπόν, ο Τύπος της δεξιάς επιτελούσε τον ρόλο της «συνδεδετικής δομής» και με δεδομένη την αμιγώς και ομόφωνα εμφυλιοπολεμική παρουσίαση των συμβάντων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών, αναφύεται το ερώτημα, σε τι βαθμό συνέβαλε στην κοινωνική πόλωση και αν αυτή οδήγησε στη συγκρότηση ενός «αντί-κινήματος» από την πλευρά του φιλοκαθεστωτικού μπλοκ. Εξάλλου, ο κομβικός ρόλος του φιλοκαθεστωτικού Τύπου για την τροφοδότησή της αντικινηματικής δραστηριότητας επισημαίνεται από κεντρικούς αντικινηματικούς δρώντες της περιόδου, όπως ήταν ο Λάκης Ιωαννίδης, στέλεχος της ΕΡΕΝ Θεσσαλονίκης τα έτη 1960-1964 και πρόεδρος της ΕΚΟΦ Θεσσαλονίκης τα έτη 1965-1967, ο οποίος επισήμαινε πως, σύμφωνα και με όσα πληροφορούνταν από τον Τύπο: «[οι κομμουνιστές] δημιουργούνε πρόβλημα και όπλα αυτά και τα λοιπά, ότι θα ανατρέψουν το καθεστώς και τέτοια πράγματα. Εμείς πλέον αυτά τα πιστεύαμε, δεν [θεωρούσαμε] ότι ήταν ψέματα, ήτανε αδύνατο να το σκεφτούμε αυτό το

⁸⁹ εφ. *Βραδυνή*, 22.7.1965, σ. 1 και 7.

⁹⁰ εφ. *Βραδυνή*, 19.8.1965, σ. 8.

⁹¹ εφ. *Βραδυνή*, 29.7.1965, σ. 1 και 7.

⁹² εφ. *Απογευματινή*, 22.7.1965, σ. 1· εφ. *Καθημερινή*, 22.8.1965, σ. 12.

⁹³ εφ. *Βραδυνή*, 4.8.1965, σ. 1· εφ. *Καθημερινή*, 4.8.1965, σ. 8.

πράγμα»⁹⁴. Ωστόσο, τι έκτασης ήταν και ποιες οι μορφές της αντικινηματικής δραστηριότητα των Ιουλιανών; Ποιο δίκτυο την υποστήριξε, πως τη δικαιολόγησε και ποιες ήταν οι πολιτικές καταβολές του; Πριν όμως επιχειρηθεί η καταγραφή της έκτασης, του ρεπερτορίου, των φορέων και του λόγου της αντικινηματικής δραστηριότητας κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, είναι αναγκαίος ο προσδιορισμός της έννοιας του «αντικινήματος», και των υποθέσεων εργασίας που συνεπάγεται η χρήση της.

5.2.2. Θεωρητικές προσεγγίσεις για την έννοια του «αντικινήματος» και υποθέσεις εργασίας για την ελληνική περίπτωση της δεκαετίας του '60

Σύμφωνα με την εννοιολόγηση που πρότεινε ο Mayer Zald, εάν το κοινωνικό κίνημα είναι ένα «σύνολο κινητοποιημένων προτιμήσεων για την αλλαγή σε μια κοινωνία» τότε το αντικίνημα είναι «ένα σύνολο προτιμήσεων που εναντιώνεται σε αυτές τις αλλαγές» το οποίο «λαμβάνει χώρα ως αντίδραση στα κινήματα»⁹⁵. Σε μια προσπάθεια σαφέστερου προσδιορισμού των, ασαφών στην πρόταση του Zald, ορίων της έννοιας, η Tahi Lani Mottl, περιγράφει το αντικίνημα ως τη συνειδητή, συλλογική και οργανωμένη δράση με σκοπό την εναντίωση ή την ανατροπή της κοινωνικής αλλαγής. Ως εκ τούτου, σύμφωνα με θέση της Mottl, τα αντικινήματα τείνουν στη διατήρηση του στάτους-κβο, μια ιδέα η οποία είναι εμπνευσμένη από τη δουλειά των Lipset και Raab για τα δεξιά εξτρεμιστικά κινήματα στις ΗΠΑ⁹⁶. Στη βάση αυτού του ισχυρισμού, καταθέτει μια σειρά προτάσεων για τα χαρακτηριστικά των αντικινήματων, όπου, μεταξύ άλλων, υποστήριξε πως ενώ τα κινήματα αμφισβητούν και εγείρουν διεκδικήσεις προς τις κορυφές της κοινωνικής ιεραρχίας, τα αντικινήματα στρέφονται ενάντια σε διεκδικήσεις που προέρχονται από τα κάτω⁹⁷. Ο Clarence Y. H. Lo, ασκώντας κριτική στην παραπάνω εννοιολόγηση, επεσήμανε πως εάν η έννοια του αντικινήματος διευρυνθεί τόσο ώστε να περιλαμβάνει όλα τα κινήματα που εναντιώνονται εν γένει στην κοινωνική αλλαγή, τότε μπορεί να περιλάβει

⁹⁴ Συνέντευξη Λάκη Ιωαννίδη στο αφιέρωμα της εκπομπής «Στέλιος Κούλογλου, *Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα: Τα δικά μας '60. Μέρος 1^ο: Μία χώρα που θέλει να ζήσει* (ντοκιμαντέρ), 2007, ανακτήθηκε στις 12.7.2019 από τον σύνδεσμο <https://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/reportaz-xoris-synora-ta-dika-mas-60s>

⁹⁵ Mayer N. Zald, *Macro Issues in the Theory of Social Movements SMO Interaction, the Role of Counter-Movements and Cross-National Determinants of the Social Movement Sector*, κείμενο για την ετήσια συνάντηση της American Sociological Association, Boston, Massachusetts, 1979. Αντίτυπα της ανακοίνωσης διατίθενται από το Center for Research on Social Organization University of Michigan.

⁹⁶ Seymour Martin Lipset και Earl Raab, *The politics of unreason: right-wing extremism in America, 1790-1977*, University of Chicago Press, 1978.

⁹⁷ Tahi L. Mottl, «The Analysis of Countermovements», *Social Problems* 27 (1980), σ. 620-635.

ακόμα και κινήματα, όπως το οικολογικό ή το αντι-πολεμικό, αμυντικούς εργατικούς αγώνες κ.α.. Ως εκ τούτου, προτείνει δύο κομβικές προσθήκες στον προσδιορισμό της έννοιας του αντικινήματος. Αφενός, με δεδομένο πως οι κυβερνητικές αρχές πολλές φορές επιχειρούν να ελέγξουν τα διεκδικητικά κινήματα διαμέσου της ενίσχυσης της δεξιάς αντίδρασης σε αυτά, το αντικίνημα πρέπει να έχει τα δικά του κινητοποιημένα μέλη, οργανώσεις και ηγεσία. Αφετέρου, ο αντίπαλος πρέπει να είναι πάντα ένα αριστερόστροφο κοινωνικό κίνημα, με το οποίο το αντικίνημα αλληλεπιδρά⁹⁸. Οι Meyer και Staggenborg στη δική τους συμβολή επισημαίνουν την προϋπόθεση της συγχρονίας: «το «αντικίνημα» είναι ένα κίνημα που εγείρει αντίθετες διεκδικήσεις ταυτόχρονα με αυτές του κανονικού κινήματος»⁹⁹. Παρά τις, σε κάποιες πτυχές, διαφορετικές προσεγγίσεις, η διάσταση της αλληλεπίδρασης αποτελεί κεντρικό άξονα της ερμηνείας της σχέσης κινήματων-αντικινήματων.

Πράγματι, οι Meyer Zald και Bert Useem υποστήριζαν πως «τα κινήματα [...] παράγουν τις προϋποθέσεις για την κινητοποίηση των αντικινήματων» και κάλεσαν στη μελέτη της «δυναμικής αλληλεπίδρασης μεταξύ κινήματος και αντικινήματος». Σύμφωνα με τη θέση τους, μεγάλο μέρος της δραστηριότητας των κινήματων αφορά την «εξουδετέρωση, εναντίωση ή δυσφήμιση» των σχετικών τους αντικινήματων, ενώ αντίστοιχα τα αντικινήματα «αποκτούν ώθηση και αναπτύσσονται καταδεικνύοντας της αρνητικές επιπτώσεις των κινήματων [...] επιλέγοντας της τακτικές τους σε απάντηση των δομών και τακτικών του κινήματος», δεδομένου ότι τα δρώντα υποκείμενα των αντικινήματων είτε προσανατολίζονται στην απευθείας αντίθεση στο κίνημα, είτε προς την ανάσχεση των συνεπειών του¹⁰⁰.

Οι Meyer και Staggenborg, ανταποκρινόμενοι στο κάλεσμα, πρότειναν μια σειρά δεκατεσσάρων (υπό-)θέσεων για την εμφάνιση αντικινήματων. Ειδικά οι οξυδερκείς επισημάνσεις αναφορικά με ότι τα κινήματα αξιοποιώντας ή παράγοντας συμβάντα προς όφελος του, παράλληλα δημιουργούν τη δυναμική του αντικινήματος (θέση 2)· η πιθανότητα ότι η αντιπολίτευση σε ένα κίνημα θα πάρει τη μορφή του αντικινήματος είναι

⁹⁸ Clarence Y.H. Lo, «Countermovements and Conservative Movements in the Contemporary U.S.», *Annual Review of Sociology* 8, 1982, σ. 107-134.

⁹⁹ David S. Meyer και Suzanne Staggenborg, «Movements, Countermovements, and the Structure of Political Opportunity», *American Journal of Sociology* 101 (1996), σ. 1628-1660.

¹⁰⁰ Mayer N. Zald και Bert Useem, «Movement and Countermovement Interaction: Mobilization, Tactics and State Involvement» στο Mayer N. Zald και John D. McCarthy (επιμ.) *Social Movements in an Organizational Society. Collected Essays*, Routledge, 1987, σ. 247-288.

άμεσα συναρτώμενη με την ικανότητα της αντιπολίτευσης να πλαισιώσει τη σύγκρουση ως ενέχουσα ευρύτερες αξιακές διαιρετικές τομές στην κοινωνία (θέση 3)· η θέση πως όταν το κίνημα βρίσκεται σε περίοδο έντασης της συλλογικής δράσης οι κινηματικές οργανώσεις είναι λιγότερο ικανές να ελέγξουν τα αιτήματα που απειλούν τα κατεστημένα συμφέροντα (θέση 4)· η επισήμανση πως η κάλυψη από τα ΜΜΕ ενθαρρύνει τα αντικινήματα, εφόσον οι δημοσιογράφοι αναζητούν αντιτιθέμενα, στις διεκδικήσεις του κινήματος, συμφέροντα (θέση 5)· η κατάδειξη πως η δραστηριότητα του αντικινήματος φθίνει στην περίπτωση απόσυρσης της υποστήριξης των ελίτ προς αυτό εξαιτίας δυνητικών αντικινηματικών πρωτοβουλιών που συγκρούονται με τα συμφέροντα των ελίτ, (θέση 6)· το γεγονός πως, βραχυπρόθεσμα, μια νίκη του κινήματος τροφοδοτεί το αντικίνημα και αντίστροφα, ωστόσο, μεσοπρόθεσμα, όποιο μέρος αποτύχει να επιτύχει νίκη για μεγάλο διάστημα θα παρακμάσει (θέση 7)¹⁰¹, μπορούν να συμβάλλουν καθοριστικά στην κατανόηση των αντίστοιχων δυναμικών στην ελληνική περίπτωση της προδικτατορικής περιόδου, καλύπτοντας ένα υπαρκτό θεωρητικό κενό στην ελληνική βιβλιογραφία.

5.2.3. Το δίκτυο αντικομμουνιστικών οργανώσεων της προ-δικτατορικής περιόδου και η αντι-κινητοποίηση των Ιουλιανών

Ειδικότερα, η βιβλιογραφία για την αντικινηματική δράση και τους φορείς της κατά την προδικτατορική περίοδο μετέρχεται, κυρίως, την έννοια του παρακράτους. Στην εργασία του Ανδρέα Λεντάκη, η οποία -δικαίως- αποτελεί σημείο αναφοράς για τις αντικομμουνιστικές οργανώσεις των δεκαετιών του '50 και του '60, ως παρακρατικές οργανώσεις προσδιορίζονται οι:

πλάι στο κράτος, με την έμπνευση, την καθοδήγηση και την προστασία του. Αυτός ο μηχανισμός είναι το παρακράτος, που αναλαμβάνει κατά παράδοξο τρόπο να κάνει αυτό που από τη νομιμότητα εμποδίζεται να πράξει το κράτος και τα όργανα του. Συντηρείται απ' τα μυστικά κονδύλια, καθοδηγείται στη δράση του απ' το κομματικό κράτος και προστατεύεται από τη συγκάλυψη και τη μη δίωξη¹⁰².

Με αυτήν την εννοιολόγηση ο Λεντάκης επιχείρησε να συνοψίσει αυτό που κατέδειξε τεκμηριωμένα στην εργασία του: τη διάσταση της εξάρτησης και διαπλοκής των προδικτατορικών αντικομμουνιστικών οργανώσεων με τις κρατικές αρχές και το «κράτος της Δεξιάς». Το θεωρητικό πρόβλημα της κοινωνικής (αντί-)κινητοποίησης που επιχειρούν

¹⁰¹ Meyer και Staggenborg, «Movements, Countermovements, and the Structure of Political Opportunity».

¹⁰² Ανδρέας Λεντάκης, *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21^η Απριλίου*, Καστανιώτης, 1975, σ.10-11.

οι οργανώσεις αυτές¹⁰³, επιχείρησε να το αντιμετωπίσει διαμέσου της χρήσης του όρου του «νεοφασισμού». Μάλιστα, η πρώτη έκδοση του βιβλίου του Λεντάκη το 1963 από τη ΔΚΝΓΛ είχε τον τίτλο «Οι νεοφασιστικές οργανώσεις στη νεολαία». Βέβαια, αν και στο δίκτυο των αντιδραστικών οργανώσεων ανήκαν κινήσεις και πρόσωπα με ανοιχτά διακηρυγμένο φασιστικό πολιτικό προσανατολισμό, (όπως το «Κόμμα 4^{ης} Αυγούστου» με ηγέτη τον Κωνσταντίνο Πλεύρη)¹⁰⁴ η χρήση της έννοιας του «νεοφασισμού» αποτελούσε περισσότερο μια περιγραφή πολιτικά επηρεασμένη από το ιδίωμα της Αριστεράς της περιόδου και λιγότερο απέδιδε την πολιτική ιδεολογία και το πολιτικό λόγο του συνόλου των αντικομμουνιστικών οργανώσεων και, κυρίως, της σημαντικότερης οργάνωσης αυτού του δικτύου, της ΕΚΟΦ¹⁰⁵. Περαιτέρω, τον αποφασιστικό ρόλο του Κωνσταντίνου Καραμανλή και των συνεργατών για την κινητοποίηση αντικομμουνιστικών οργανώσεων των ετών 1958-1961 τεκμηρίωσε η συμβολή του Ιωάννη Στεφανίδη¹⁰⁶. Ως παρακρατική και νεοφασιστική οργάνωση αξιολογείται η ΕΚΟΦ σε άρθρο των Αντώνη Αντωνίου και Νίκου Τσικρίκη, όπου παρουσιάζεται η δράση και ο λόγος της στα πανεπιστήμια¹⁰⁷, ενώ ως ακροδεξιές παρακρατικές οργανώσεις αναφέρονται και στη διπλωματική εργασία του Αθανάσιου Γκανούλη.¹⁰⁸ Η διπλωματική εργασία του Χρήστου Πουλιανά, που εστίασε

¹⁰³ Σύμφωνα την έρευνα του Λεντάκη, οι σημαντικότερες οργανώσεις αυτού του δικτύου ήταν η ΕΚΟΦ, οι Ελπιδοφόροι Νέοι, η Οργάνωση Σπουδαστών Εθνικής Νεολαίας, οι Άλκιμοι, η Εθνική Βασιλική Οργάνωση Νεολαίας, η Νεολαία Εθνικής Δράσεως, η Οργάνωση Εθνικιστών Φοιτητών Ιατρικής, η Φοιτητική Πνευματική Εστία Πειραιώς, η Πανελλήνια Εθνική Κοινωνική Ένωση Νέων, ο Σύλλογος Πνευματικής και Εκπολιτιστικής Αναπτύξεως Νέων Βύρωνος και η Συριανή Ένωση Νέων.

¹⁰⁴ Για τη νεοφασιστική συνιστώσα του δικτύου των αντικομμουνιστικών οργανώσεων βλ. XYZ Contagion, *9 + 1 σκηνές από την ιστορία της ελληνικής ακροδεξιάς που ρίχνουν φως στην άγνωστη Χρυσή Αυγή*, Carpe Librum, Θεσσαλονίκη, 2014, σ. 15-28· για το Κόμμα της 4^{ης} Αυγούστου βλ. Δημήτρης Ψαρράς, «Κωνσταντίνος Πλεύρης και το Κόμμα της 4ης Αυγούστου: Από τον Μανιαδάκη στο Μιχαλολιάκο», *Αρχειοτάξιο* 16 (2014), σ. 47-68.

¹⁰⁵ Για την ιδεολογία της ΕΚΟΦ βλ. Χρήστος Πουλιανάς, *Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών (ΕΚΟΦ): Πρακτικές και πολιτική ιδεολογία του δεξιού εξτρεμισμού στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1960-1967)*, διπλωματική εργασία, Π.Μ.Σ. Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2017, σ. 130-159.

¹⁰⁶ Ιωάννης Στεφανίδης, «Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του «αντικομμουνιστικού αγώνος» 1958-1961», *Μνήμων* 29 (2008), σ. 199-241.

¹⁰⁷ Αντώνης Αντωνίου-Νίκος Τσικρίκης, «Η ΕΚΟΦ στους διαδρόμους του πανεπιστημίου και της πολιτικής: ιδεολογία και πρακτικές», *Ουτοπία* 102 (2013), σ. 55-71.

¹⁰⁸ Αθανάσιος Γκανούλης, *Ακροδεξιές οργανώσεις και παρακράτος στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1949-1967*, διπλωματική εργασία, Π.Μ.Σ. Σπουδές στις Γλώσσες και το Πολιτισμό των Χωρών της Νοτιοανατολικής

στην περίπτωση της ΕΚΟΦ, αναδεικνύει την ιδεολογία και τη δραστηριότητα της οργάνωσης, χρησιμοποιώντας τους όρους «δεξιό εξτρεμισμό» και «βίαιο ακτιβισμό» για να περιγράψει τις πρακτικές της¹⁰⁹. Οι παραπάνω εργασίες έχουν τεκμηριώσει τη στενή διαπλοκή μεταξύ των κρατικών υπηρεσιών του μετεμφυλιακού κράτους και των αντικομμουνιστικών οργανώσεων, όπως και του ρόλου της κυβέρνησης της ΕΡΕ στην οργάνωση της συντονισμένης αντικομμουνιστικής κινητοποίησης, η οποία κλιμακώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '50. Ωστόσο, η διάσταση της αλληλεπίδρασης μεταξύ κινήματος και αντικινήματος, μπορεί να εισφέρει στην ερμηνεία των καμπών μεταξύ των συλλογικών διεκδικήσεων που εγγράφονταν στο πλαίσιο του εκδημοκρατισμού και της δραστηριότητας των αντικομμουνιστικών οργανώσεων.

Πράγματι, η επιτυχία της ΕΔΑ στις εκλογές του 1958, που την οδήγησε στην θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης, συνέβαλε καθοριστικά στη νέα κλιμάκωση του, κρατικά ενορχηστρωμένου, αντικομμουνιστικού αγώνα. Πέρα από την έξαρση της καταστολής και των διώξεων ενάντια σε στελέχη, μέλη και τους υποστηρικτές της ΕΔΑ, δημιουργήθηκαν επίσης νέες κρατικές υπηρεσίες και επιτροπές «καταπολεμήσεως του κομμουνισμού» και «συντονισμού αντικομμουνιστικών δραστηριοτήτων»¹¹⁰. Παράλληλα, επιχειρήθηκε η ενίσχυση και δημιουργία νέων αντικομμουνιστικών πολιτικών οργανώσεων, με σκοπό τη διείδυση στους επιμέρους κοινωνικούς χώρους (φοιτητικοί σύλλογοι, εργατικές οργανώσεις) και στη νεολαία¹¹¹. Όπως επεσήμανε ο Νίκος Φαρμάκης, βουλευτής της ΕΡΕ το 1961 και το 1963 και κεντρική φυσιογνωμία του δικτύου των αντικομμουνιστικών οργανώσεων¹¹², «προκειμένου να ελεγχθεί το αριστερό φοιτητικό κίνημα δεν έπρεπε να

Ευρώπης, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Σχολή Οικονομικών και Περιφερειακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2016, σ. 66-85.

¹⁰⁹ Πουλιανάς, *Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών (ΕΚΟΦ)*.

¹¹⁰ Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Μια ιστορία του 1958, προάγγελος του 1963 (και του 1967)» στο Παύλος Σούρλας και Άννα Καραπάνου (επιμ.), *Δολοφονία Λαμπράκη: Η ιστορική συζήτηση 50 χρόνια μετά (πρακτικά ημερίδας)*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2016, σ. 201-218.

¹¹¹ Στεφανίδης, «Η Δημοκρατία δυσχερής:..».

¹¹² Ανδρέας Λεντάκης. *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21η Απριλίου*, ό.π. σ.135-140 και 320-341, όπου προκύπτει πως ο Νίκος Φαρμάκης είχε στενές σχέσεις με την ηγεσία της Οργάνωσης Εθνικής Νεολαίας – Σώμα Ελπιδοφόρων Νέων (ΟΕΝ-ΟΣΕΝ), που ιδρύθηκε επίσημα το 1957 και διαλύθηκε τον Οκτώμβρη του 1964 με απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών, στο ίδιο, σ. 320.

ελεγχθεί από αστυνομικές δυνάμεις, έπρεπε να ελεγχθεί από αντιφρονούντες»¹¹³. Ο Παύλος Μανωλόπουλος (πρώτος πρόεδρος της ΕΚΟΦ Αθηνών που ιδρύθηκε το 1959) στη μαρτυρία του στο Χρήστο Πουλιανά, υποστήριξε πως η ΕΚΟΦ φιλοδοξούσε να αποτελέσει μια οργάνωση που θα συσπείρωνε όλους τους φοιτητές που δεν εντάσσονταν στην Αριστερά, με στόχο την (αντί-)κινηματική αντιπαράθεση με το αριστερό φοιτητικό κίνημα και τα αιτήματα του¹¹⁴. Στο ίδιο μοτίβο, η ΕΚΟΦ Θεσσαλονίκης (η οποία εμφανίστηκε επίσημα τον Μάρτιο του 1961 και υποστήριξε πως δεν είχε σχέση με την ΕΚΟΦ Αθήνας¹¹⁵) σε ανακοίνωση της υποστήριξε πως αποτελούσε «καθαρώς υπερκομματική, υπερσυλλογική οργάνωσις, εξυπηρετούσα τα συμφέροντα του Έθνους και των φοιτητών» με σκοπό «να αναχαιτίση τη διείσδυσιν του κομμουνισμού, εις την εύπλαστον μάζαν των φοιτητών»¹¹⁶. Στη δραστηριότητα των αντικομμουνιστικών οργανώσεων περιλαμβάνονταν η έκδοση έντυπου υλικού με κοινό χαρακτηριστικό το αντικομμουνιστικό περιεχόμενο (π.χ. τις απόψεις της ΕΚΟΦ απηχούσαν τα έντυπα «Ηχώ των Σπουδαστών», «Φοιτητικοί Αντίλαλοι» και «21^{ος} Αιών»¹¹⁷, η ΟΕΝ-ΟΣΕΝ εξέδιδε την

¹¹³ Συνέντευξη Νίκου Φαρμάκη στο Στέλιος Κούλογλου, *Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα: Τα δικά μας '60. Μέρος πρώτο: Μία χώρα που θέλει να ζήσει* (ντοκιμαντέρ), 2007, ανακτήθηκε στις 12.7.2019 από τον σύνδεσμο <https://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/reportaz-xoris-synora-ta-dika-mas-60s>

¹¹⁴ Πουλιανάς, *Εθνική Κοινωνική Οργάνωσις Φοιτητών (ΕΚΟΦ)*, σ. 55.

¹¹⁵ Λεντάκης, *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21^η Απριλίου*, σ. 158-160.

¹¹⁶ Ανακοίνωση της Διοικούσας Επιτροπής της ΕΚΟΦ Θεσσαλονίκης, χ.χ., (πιθανότατα τον Μάιο του 1961), παρατίθεται στο Θεόφιλος (Λάκης) Ιωαννίδης, *Το κίνημα της ελληνικής νεολαίας, χ.ε.*, Θεσσαλονίκη, 1973, σ. 31. Ο Λάκης Ιωαννίδης, σύμφωνα με το βιογραφικό που ο ίδιος παρέθεσε, διετέλεσε υπεύθυνος διαφωτίσεως και οργάνωσης της ΕΡΕΝ Θεσσαλονίκης τα έτη 1960-1964 και πρόεδρος ΕΚΟΦ Θεσσαλονίκης τα έτη 1965-1967 στο ίδιο, σ. 423.

¹¹⁷ Για τα έντυπα «Ηχώ των Σπουδαστών» και «21^{ος} Αιών» περιεκτικές πληροφορίες για τους εκδότες, τη χρηματοδότηση και την εκτύπωση τους παρέχει ο Χρήστος Πουλιανάς, *Εθνική Κοινωνική Οργάνωσις Φοιτητών (ΕΚΟΦ)*, σ. 73-77· το περιοδικό «Φοιτητικοί Αντίλαλοι» στα έντυπα που εντοπίστηκαν στην ΕΜΙΑΝ, αναφερόταν ως «μηναίο πληροφοριακό όργανο» ΕΚΟΦ (έτος Β', τ.χ. 3-4, Μάρτιος-Απρίλιος 1963) και ως «μηναία φοιτητική επιθεώρηση» (έτος Γ', τ.χ. 3 (19), Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1964), με διευθυντή τον πρόεδρο της ΕΚΟΦ τα έτη 1963-1966, Αντώνη Στάθη (Το βιογραφικό του Αντώνη Στάθη σε Ανδρέας Λεντάκης, *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21^η Απριλίου*, παράρτημα με φωτογραφίες). Ως διεύθυνση του περιοδικού αναφέρονταν τα γραφεία της ΕΚΟΦ Αθηνών, στην οδό Ακαδημίας 57.

«Εθνική Νεολαία»¹¹⁸), οι εξορμήσεις στην επαρχία¹¹⁹, οι αντισυγκεντρώσεις¹²⁰, η κινητοποίηση για την άσκηση βίας κατά των πολιτικών αντιπάλων (μεμονωμένων προσώπων, εντύπων ή συλλόγων)¹²¹, η αναγραφή προβοκατόρικων εμφυλιοπολεμικών συνθημάτων¹²² αλλά και η παρακώλυση διαδικασιών συλλόγων όπως και η δημιουργία

¹¹⁸ Λεντάκης, *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21^η Απριλίου*, σ. 302-304.

¹¹⁹ Για παράδειγμα, ομάδα φοιτητών της ΕΚΟΦ παραμονές των εκλογών του Νοέμβρη του 1963 περιόδευσαν σε πόλεις της Βόρειας Ελλάδας με σκοπό να «διαφωτίσει» τους κατοίκους. Οι μεταφορά τους έγινε με μέσα που τους διέθεσαν οι ένοπλες δυνάμεις. Στο ίδιο, σ. 43-46.

¹²⁰ Σύμφωνα με τον Γιώργο Βελδεμίρη (αδερφός του Στέφανου Βελδεμίρη που δολοφονήθηκε από τα πυρά χωροφύλακα τον Οκτώβρη του 1961, διανέμοντας προεκλογικό υλικό της ΕΔΑ) οι αντισυγκεντρώσεις ήταν η κινητοποίηση των αντικομμουνιστικών οργανώσεων για την παρεμπόδιση των συγκεντρώσεων στις οποίες καλούσε η Αριστερά (Συνέντευξη Γιώργου Βελδεμίρη στο Στέλιος Κούλογλου, *Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα: Τα δικά μας '60. Μέρος 1^ο: Μία χώρα που θέλει να ζήσει* (ντοκιμαντέρ), 2007, ανακτήθηκε στις 12.7.2019 από τον σύνδεσμο <https://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/reportaz-xoris-synora-ta-dika-mas-60s>). Από το υλικό που παρέθεσε ο Ανδρέας Λεντάκης, προκύπτει πως ως πρακτική αποτελούσε έμπνευση των κρατικών υπηρεσιών δίωξης του κομμουνισμού, οι οποίες προσέφεραν την αρωγή τους και τα επόμενα χρόνια εφαρμόστηκε από τις αντικομμουνιστικές οργανώσεις και κυρίως την ΕΚΟΦ, σε Λεντάκης, *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21^η Απριλίου*, σ. 68-70 και 284-295. Αδιαμφισβήτητα, το σημαντικότερο συμβάν κατά τη διάρκεια αντισυγκέντρωσης, ήταν η δολοφονία του συνεργαζόμενου Βουλευτή της ΕΔΑ, Γρηγόρη Λαμπράκη, στις 22 Μαΐου 1963 μετά από συγκέντρωση της «Ελληνικής Επιτροπής δια την διεθνή Ύφεσιν και την Ειρήνη». Για τη δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη, τον καθοδηγητικό ρόλο των αστυνομικών αρχών και τα πρόσωπα του αντικομμουνιστικού δικτύου (μεταξύ αυτών και Εκοφίτες) που συμμετείχαν βλ. Γιάννης Βούλτενης, *Υπόθεση Λαμπράκης. Η μάχη: Θεσσαλονίκη 1963*, Αλκίων, 1998· Παύλος Πετρίδης, *Δολοφονία Λαμπράκη. Ανέκδοτα ντοκουμέντα (1963-1966)*, Προσκήνιο, 1995· Στράτος Δορδάνας, *Η γερμανική στολή στη ναφθαλίνη. Επιβιώσεις του δοσιλογισμού στη Μακεδονία, 1945-1974*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2011, σ. 327-351· Evi Gkotzaridis, *A Pacifist's Life and Death: Grigorios Lambrakis and Greece in the Long Shadow of Civil War*, Cambridge Scholars Publishing, 2016, σ.248-348.

¹²¹ Η άσκηση βίας και οι χρήσιμες απειλές κατά πολιτικών ήταν χαρακτηριστικό μοτίβο των αντικομμουνιστικών οργανώσεων και κυρίως της ΕΚΟΦ. Ο Ανδρέας Λεντάκης επιχείρησε μια αναλυτική καταγραφή των επιθέσεων αυτών στο *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21^η Απριλίου*, σ. 222-243· Δυο από τις πιο χαρακτηριστικές επιθέσεις του αντικομμουνιστικού δικτύου ήταν η επίθεση στα γραφεία της εφημερίδας «Μακεδόνια» από την ΕΚΟΦ τον Δεκέμβρη του 1960 στην Θεσσαλονίκη (βλ. Πουλιανός, *Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών (ΕΚΟΦ)*, σ. 89-93 αλλά και η εισβολή στη Βουλή, τον Ιούλιο του 1964, μετά από συγκέντρωση του υποψήφιου δημάρχου Αθηνών, υποστηριζόμενου από τη Δεξιά, Γιώργου Πλύτα (στο ίδιο, σ. 114-116 και Λεντάκης, *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21^η Απριλίου*, σ. 98-103).

¹²² Το περιοδικό «Αντί» αποκάλυψε κείμενο συνταγμένο στις αρχές του 1966 με πιθανό συντάκτη την Υπηρεσία Πληροφοριών του υπουργείου Προεδρίας (μια από τις κρατικές υπηρεσίες καταπολέμησης του κομμουνισμού, βλ. Καλλιβεράκης, «Μια ιστορία του 1958, προάγγελος του 1963 (και του 1967)» και

αντισυλλόγων¹²³. Οι πρακτικές αυτές με τη σειρά τους, όπως επισημάνθηκε και στο κεφάλαιο 3 στην περίπτωση του φοιτητικού κινήματος, είχαν, συχνά, αντίθετο από το προσδοκώμενο αποτέλεσμα, εφόσον συνέβαλαν αφενός στην περαιτέρω πολιτικοποίηση των επιμέρους διεκδικητικών αιτημάτων και την εγγραφή τους στο πλαίσιο του αιτήματος εκδημοκρατισμού, αφετέρου στη συνεργασία αριστερών και κεντρώων.

Όπως έχουν καταδείξει οι θεωρητικές συμβολές για τις αντικινηματικές οργανώσεις, οι δεσμοί τους με τα συμφέροντα της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων, την οποία το κίνημα απειλεί (στην περίπτωση της προδικτατορικής Ελλάδας η διατήρηση της

κυρίως την παραπομπή αρ. 51) το οποίο ανέφερε την ανάγκη πραγματοποίησης δυσφημιστικών εκστρατειών διαμέσου «προπαγανδιστικών ενεργειών, ακαθόριστης προελεύσεως [...] και κυρίως ο «ψίθυρος»» περιγράφοντας μάλιστα την ως «φαίαν προπαγάνδα ανώνυμον και ανεύθυνη» και «μαύρη, αποδιδόμενη σε πηγή διάφορον την πραγματική» βλ. «ένα έγγραφο συνταγμένο από «σοβιετολόγους» για την Κ.Υ.Π., η ψυχολογική προετοιμασία της 21^{ης} Απριλίου που επιβεβαιώθηκε από την επταετία», *Αντί* 1 (περ. Β', 7.9.1974), σ. 17-32· εισήγηση που υποστήριζε αντίστοιχες θέσεις είχε κατατεθεί από το Συμβούλιο Μελετών της ίδιας υπηρεσίας στις 7 Νοεμβρίου 1961, όπως παραθέτει ο Λεντάκης στο *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21^η Απριλίου*, σ. 72-73. Αμέσως παρακάτω θα υπάρξει αναφορά στην κυκλοφορία τρικ κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών τα οποία υπέγραφαν μη υπαρκτές οργανώσεις και σε αναγραφές συνθημάτων που επικαλούνταν τον Δεκέμβρη και αντιβασίλικά συνθήματα, με υπογραφή ΚΚΕ, που αποδείχτηκε πως αναγράφηκαν από νεολαίους της ΕΡΕΝ.

¹²³ Για τους αντισυλλόγους της ΕΚΟΦ στο φοιτητικό κίνημα βλ. Λεντάκης, *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21^η Απριλίου*, σ. 281-283· για τις μεθόδους της παρακώλυσης διαδικασιών συλλόγων, αποκαλυπτική είναι ανακοίνωση της 10.9.1964 του Κ.Σ. της ΕΦΕΕ προς τα μέλη των Δ.Σ. των Φοιτητικών που εντοπίστηκε στη συλλογή Γιαννουλόπουλο στην ΕΜΙΑΝ. Το κείμενο αυτό αποτέλεσε μια από τις απαντήσεις του (προσκείμενου στην Αριστερά Κ.Σ. της ΕΦΕΕ στις κατηγορίες που προέρχονταν από φοιτητές του Κέντρου, όπου υποστήριζαν μεταξύ άλλων πως κατατέθηκε παραποιημένο το καταστατικό της ΕΦΕΕ στο Πρωτοδικείο. Κατά την προσπάθεια κατάρριψης των κατηγοριών του Κέντρου (αναφορικά με τη διάσταση μεταξύ του «de jure» προσωρινό Κεντρικό Συμβούλιο της ΕΦΕΕ που δηλώθηκε στο Πρωτοδικείο και το «de facto» που εξέλεξε το Ε' Πανσπουδαστικό Συνέδριο, όπως επίσης και τους «de jure» συλλόγους της ΕΦΕΕ που δηλώθηκαν ως ιδρυτικοί) παρέχονται πολύτιμες πληροφορίες σε σχέση με τα καταστατικά εμπόδια που θέτανε τα μέλη της ΕΚΟΦ στους φοιτητικούς συλλόγους στους οποίους συμμετείχαν ή ασκούσαν επιρροή στη διοίκηση, με έμφαση την αποτροπή της συμμετοχής του στην ΕΦΕΕ. Σχετικά: Συλλογή Γιάννη Γιαννουλόπουλου, φ. 27· επίσης, τα γεγονότα στο Γ' Πανσπουδαστικό Συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στην Θεσσαλονίκη τον Δεκέμβρη του 1960 αποτελούν χαρακτηριστικό υπόδειγμα των πρακτικών της ΕΚΟΦ, βλ. σχετικά. Μιγάλης Μωραϊτίδης, *Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα. Πολιτική ριζοσπαστικοποίηση και συλλογική δράση (1956-1964)*, διδακτορική διατριβή, τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2015, σ. 91-101.

αυταρχικής δομής του μετεμφυλιακού καθεστώτος που το κίνημα εκδημοκρατισμού αμφισβητούσε), τείνει να καθιστά τη δραστηριότητα των αντικινηματικών οργανώσεων εξαρτημένη από τους πόρους που τους παρέχονται από τις κατεστημένες αρχές¹²⁴. Πράγματι, η δραστηριότητα των προδικτατορικών αντικομμουνιστικών οργανώσεων ήταν εξαρτημένη σε μεγάλο βαθμό από τους πόρους που τους παρείχε το κράτος. Η απώλεια της «στήριξη των ελίτ», στη συγκεκριμένη περίπτωση η απώλεια των πόρων και της κάλυψης των κρατικών υπηρεσιών που απολάμβαναν επί κυβερνήσεων της ΕΡΕ, οδήγησε σε κάμψη της δραστηριότητας του δικτύου των αντικομμουνιστικών οργανώσεων¹²⁵. Με την άνοδο στην κυβέρνηση της ΕΚ, οι αντικομμουνιστικές οργανώσεις απώλεσαν μεγάλο μέρος των υλικών ενισχύσεων που λάμβαναν (εκτύπωση και διανομή των εντύπων τους, επιδότηση για την πληρωμή ενοικίων κ.α.) και ένα (μικρό) τμήμα αυτών διαλύθηκαν με δικαστικές αποφάσεις (υπό το βάρος και της υπόθεσης Λαμπράκη), με αφορμή την εισβολή στην Βουλή τον Ιούλιο του 1964¹²⁶. Ωστόσο, παρά τη μεγάλη εξάρτησή τους από πόρους του κράτους, εφόσον οι αντικινηματικές οργανώσεις της μετεμφυλιακής Ελλάδας είχαν τα δικά τους «μέλη, οργανώσεις και ηγεσία», όπως υποστηρίζει η θεωρία, αναμένεται το αντικινηματικό δίκτυο (ή τμήμα του) να ενεργοποιείται όταν οι πολιτικές ευκαιρίες ανοίγουν (παραίτηση Παπανδρέου) και η αλληλεπίδραση με το κίνημα αυξάνει. Επαληθεύεται αυτή η υπόθεση εργασίας στην περίπτωση των Ιουλιανών;

Από την αποδελτίωση του ημερήσιου Τύπου καταγράφηκαν πανελλαδικά 35 ενέργειες αντικινηματικής δράσης μεταξύ 15 Ιουλίου έως 25 Σεπτεμβρίου 1965¹²⁷. Από αυτές, 10 αφορούσαν δυσφημιστική προπαγάνδα, με διανομή προκηρύξεων και αναγραφή συνθημάτων εμφυλοπολεμικού τύπου¹²⁸, 11 ήταν (αντί-) συγκεντρώσεις, οι 4 αφορούσαν εξορμήσεις της ΕΡΕΝ στην επαρχία με τα «Πούλμαν της Αλήθειας» (3 ολιγοήμερες

¹²⁴ Zald και Useem, «Movement and Countermovement Interaction: Mobilization, Tactics and State Involvement».

¹²⁵ Λεντάκης, *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21^η Απριλίου*, σ. 121-127.

¹²⁶ Ο Λεντάκης επεσήμανε πως μόνο 6 από τις 54 οργανώσεις που είχε κατατάξει ως «παρακρατικές» διαλύθηκαν με δικαστική απόφαση, στο ίδιο.

¹²⁷ Τα στοιχεία της καταγραφής εντοπίστηκαν στα φύλλα από 15.7.1965 έως 26.9.1965 των εφημερίδων *Αυγή*, *Αθηναϊκή*, *Βραδυνή*, *Βήμα*, *Ελληνικός Βορράς*, *Η Αλλαγή* (Ηράκλειο), *Ημέρα* (Πάτρα), *Καθημερινή*, *Μακεδονία*, *Νέα*.

¹²⁸ Μάλιστα, παραμονές της πτώσης της κυβέρνησης Παπανδρέου μέλη της ΕΡΕΝ συνελήφθησαν να αναγράφουν αντιβασιλικά συνθήματα με την υπογραφή του ΚΚΕ. Βλ. εφ. *Αθηναϊκή*, 16.7.1965, σ. 8· εφ. *Αυγή*, 16.7.1965, σ. 1.

περιοδείες σε Πελοπόννησο, Θεσσαλία, Δυτική Στερεά Ελλάδα και Ήπειρο και 1 μονοήμερη στην Κορινθία). Επιπλέον, καταγράφηκαν 10 αναφορές σε συμβάντα οργανωμένης βίας, προπηλακισμών και καταστροφών γραφείων οργανώσεων της Αριστεράς και του Κέντρου, οι περισσότερες στο πλαίσιο των παραπάνω αντικινηματικών δραστηριοτήτων ή στο περιθώριο συγκεντρώσεων της Αριστεράς. Ο κύριος φορέας της αντικινηματικής κινητοποίησης ήταν η ΕΡΕΝ, η οποία εμπλεκόταν στα 14 από τα 35 συμβάντα. Σε 4 περιπτώσεις ο υπογράφων των προκηρύξεων ή ο-οι καλών-ούντες στην (αντι-)συγκέντρωση παρέπεμπε στους φοιτητικούς (αντί-) συλλόγους του δικτύου της ΕΚΟΦ¹²⁹. Σε 6 περιπτώσεις ο οργανωτής των δράσεων ήταν η ΕΡΕ, στις περισσότερες των περιπτώσεων με «ανεπίσημη» κινητοποίηση των οπαδών της¹³⁰. Σε δύο περιπτώσεις την πρωτοβουλία καλέσματος σε (αντι-)συγκέντρωση ανέλαβε ο «αποστάτης» υπουργός Δημόσιας Τάξης, Χρήστος Αποστολάκος. Σε 8 περιπτώσεις η πολιτική ταυτότητα των δραστών παρέμεινε αταυτοποίητη, αν και δεν υπήρχε αμφιβολία πως ήταν ακραιφνώς «εθνικόφρονες», ενώ σε μια περίπτωση ήταν έφεδροι αξιωματικοί στο χωριό Δροσάτο Κιλκίς, οι οποίοι γιορτάζοντας την γιορτή «έφεδρου πολεμιστή», μετέδιδαν από μεγάφωνο εμφυλιοπολεμικά μηνύματα¹³¹. Στις καταγραφές δεν συμπεριλήφθηκαν: ανακοινώσεις καταγγελίας των δράσεων δημοκρατικής διαμαρτυρίας από φιλοκαθεστωτικούς συλλόγους, σωματεία και ομοσπονδίες¹³², εθελοντικές συνεισφορές πολιτών στην

¹²⁹ Συνήθως εμφανίζονταν υπό τον τίτλο «εθνική επιτροπή φοιτητών» ή «εθνική επιτροπή σπουδαστών». Στο ρεπορτάζ του δεξιού τύπου αναφέρονταν και ως «εθνικά φοιτητικά οργανώσεις», εφ. *Καθημερινή*, 30.7.1965, σ. 6· σημαντικότερη αντικινηματική ενέργεια του δικτύου της ΕΚΟΦ κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, ήταν η (αντι-)συγκέντρωση στο θέατρο Γκλόρια, στις 30 Ιουλίου 1965, που κατέληξε σε επίθεση σε πολίτες στην Ομόνοια και στα γραφεία της ΔΝΑ στην οδό Πειραιώς. Στη συγκέντρωση καλούσαν, σύμφωνα με το ρεπορτάζ της «Καθημερινής», φοιτητικοί και σύλλογοι ελεγχόμενοι από την ΕΚΟΦ (όπως της Οδοντιατρικής και της Ιατρικής Αθηνών, κ.α.) Εκοφίτικοι τοπικοί φοιτητικοί σύλλογοι (Σερρών, Πατρών, κ.α.), όπως επίσης και αντι-σύλλογοι, όπως ήταν η Φοιτητική Πνευματική Εστία, Λεντάκης, *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21η Απριλίου*, σ. 378).

¹³⁰ Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια της πορείας του Γεωργίου Παπανδρέου προς την Θεσσαλία (21-22 Αυγούστου 1965), οπαδοί της ΕΡΕ συγκεντρώθηκαν σε Σχηματάρι (όπου κρατούσαν φωτογραφίες του Κωνσταντίνου Καραμανλή), εφ. *Νέα*, 23.8.1965, σ. 5 και Αλμυρό για να αποδοκιμάσουν τον πρώην Πρωθυπουργό, εφ. *Βήμα*, 26.8.1965, σ. 1.

¹³¹ εφ. *Αγγή*, 8.9.1965, σ. 8.

¹³² Όπως για παράδειγμα η ανακοίνωση της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών και Βιοτεχνών που καλούσε σε κινητοποίηση ενάντια στο «νέο ΕΑΜ» (εφ. *Καθημερινή*, 24.7.1965, σ. 6) ή ακόμη και σε νύξεις για την άσκηση «αντιβίας» από τον «φιλήσυχο αστικό πληθυσμό» για την περιφρούρηση των ελευθερίας του από τον «κομμουνισμό» (εφ. *Καθημερινή*, 5.9.1965, σ. 14).

«πάταξη» όσων λοιδορούσαν τον βασιλιά¹³³, τρομοκρατικές ενέργειες και βομβιστικές επιθέσεις με την εμπλοκή κρατικών αρχών¹³⁴ και μια σειρά συμβάντων βίας και ξυλοδαρμών κατά κεντρώων, αριστερών και συμμετεχόντων στις δράσεις δημοκρατικής διαμαρτυρίας, που δεν εντάσσονταν, ωστόσο, στο πλαίσιο μιας οργανωμένης συλλογικής αντικινηματικής δράσης¹³⁵.

Το ρεπερτόριο της αντικινηματικής δράσης μετερχόταν, κατά βάση, τις πρακτικές της αντικομμουνιστικής κινητοποίησης των προηγούμενων ετών¹³⁶. Δηλαδή δυσφημιστικές ενέργειες, συγκεντρώσεις και αντισυγκεντρώσεις καταγγελίας του κομμουνισμού και εμφυλιοπολεμική απόδοση των διεκδικητικών δράσεων του αντίπαλου κινήματος, όπως επίσης επιθέσεις και βία κατά των φορέων της δημοκρατικής κινητοποίησης και των μελών τους. Ωστόσο, οι εξορμήσεις και οι περιοδείες της ΕΡΕΝ στην επαρχία με τα «Πούλμαν της Αλήθειας» πρωτο-εισάχθηκε ως πρακτική στο ρεπερτόριο της αντικινηματικής δράσης κατά τα Ιουλιανά και συνεχίστηκε, κατόπιν, στα τέλη του 1965 και το 1966 από τους φοιτητές της ΕΡΕΝ και της ΕΚΟΦ στην Θεσσαλονίκη

¹³³ Αυτή ήταν η περίπτωση κάποιων κατοίκων του Χαϊδαρίου, οι οποίοι απέστειλαν τηλεγράφημα στον Ιωάννη Τούμπα, υπουργό Δημόσιας Τάξεως και Εσωτερικών της κυβέρνησης Νόβα, για να τον πληροφορήσουν ότι ο Δήμαρχος και ο πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου έβρισαν το πρόσωπο του βασιλιά, σε συγκέντρωση που είχε πραγματοποιηθεί, εφ. *Καθημερινή*, 24.7.1965, σ. 8.

¹³⁴ Το σοβαρότερο σχετικό περιστατικό κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών ήταν η ανατίναξη της λέσχης της λέσχης της ΔΝΛ στο Μυλοχώρι Κιλκίς στις 6 Σεπτεμβρίου του 1965, η οποία ήταν πιθανότατα ενέργεια των ΤΕΑ, μιας και το εκρηκτικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε ήταν αυτό που χρησιμοποιούσε ο Ελληνικός Στρατός, βλ. εφ. *Αυγή*, 7.9.1965, σ. 1 και 7. Η ανατίναξη της λέσχης της ΔΝΛ στο Μυλοχώρι δεν ήταν μεμονωμένο περιστατικό: Η πρακτική αυτή επαναληφθεί την επόμενη διετία και θα κλιμακωθεί παραμονές της 21^{ης} Απριλίου. Για την ανατίναξη της λέσχης της ΔΝΛ Σερρών στις 7 Δεκεμβρίου του 1965 Βλ. σχετικά: εφ. *Η Γενιά μας* 11 (18.12.1965), σ. 8-9. Στα αρχεία της ΕΔΑ εντοπίστηκε χειρόγραφο ημερολόγιο στο οποίο ήταν καταγεγραμμένες πάνω από 10 βομβιστικές επιθέσεις σε διάφορες περιοχές της Ελλάδος. Αρχείο ΕΔΑ, κ. 287: «Εκρήξεις βομβών – Δ.Ν.Λ.», Μάρτιος 1967, κωδικός τεκμηρίου: 005.09.033.287.00022, ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

¹³⁵ Για παράδειγμα στην Πάτρα, εθνικόφρων πολίτης έπεσε με το αυτοκίνητο του πάνω σε ομάδα διαδηλωτών, με αποτέλεσμα να τραυματίσει πάνω από 10 άτομα, σύμφωνα με το ρεπορτάζ της εφ. *Αυγής*, 11.8.1965. Στο ημερήσιο τύπο μεταξύ 15.7.1965 έως 26.9.1965 καταγράφηκαν 10 συμβάντα ξυλοδαρμών και άσκησης βίας από εθνικόφρονες που σχετίζονται με τα δημοκρατικά πολιτικά φρονήματα των θυμάτων τους. Αποδελτίωση ημερήσιου Τύπου, ό.π.

¹³⁶ Για τις μορφές δράσης των αντικομμουνιστικών οργανώσεων, με έμφαση στην ΕΚΟΦ βλ. Λεντάκης, *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21η Απριλίου*, σ. 222-243. Πουλιανός, *Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών (ΕΚΟΦ)*, σ. 77-129.

(με τα «Πούλμαν Εθνικής Διαφωτίσεως» που εξορμούσαν σε Μακεδονία και Θράκη, υπό την καθοδήγηση του Λάκη Ιωαννίδη)¹³⁷. Αυτή η μορφή αντικινητοποίησης μιμούταν την αντίστοιχη του κινήματος εκδημοκρατισμού, η οποία πρωτοξεκίνησε με τα «Πούλμαν της Παιδείας» του φοιτητικού κινήματος, τα οποία εξορμούσαν στην επαρχία την περίοδο των κινητοποιήσεων για το «15%» στην παιδεία¹³⁸ και συνεχίστηκαν με τα «Πούλμαν της Δημοκρατίας» των νέων της Αριστεράς και τα αντίστοιχα «Πούλμαν της Νίκης» των νέων του Κέντρου παραμονές των βουλευτικών εκλογών του 1963¹³⁹. Το συγκεκριμένο παράδειγμα επιβεβαιώνει τη θέση της Mottl, η οποία υποστήριξε πως το αντικίνημα μπορεί να υιοθετήσει μορφές δράσεις και στοιχεία του πολιτικού λόγου του κινήματος στο οποίο αντιτίθεται¹⁴⁰. Σύμφωνα με τον Παύλο Μανωλόπουλο, ο οποίος την περίοδο των Ιουλιανών κατείχε τη θέση του Γενικού Γραμματέα της Κεντρικής Διοίκησης της ΕΡΕΝ¹⁴¹, «[τα «Πούλμαν της Αλήθειας»] τυπικά αποσκοπούσαν εις την άσκησιν κομματικής προπαγάνδας ουσιαστικά όμως ανέλαβαν την εξωκοινοβουλευτικής παρουσίας του κόμματος εις μίαν εποχήν που ουδείς βουλευτής της ετόλμα να εμφανισθή ενώπιον του λαού». Όπως διευκρίνισε, κύρια οδηγία ήταν οι ομιλίες των στελεχών της ΕΡΕΝ να εστιάζουν στη δικαιολόγηση της «βασιλικής πρωτοβουλίας»¹⁴².

Οι επισημάνσεις του Μανωλόπουλου είναι εξαιρετικά διαφωτιστικές για σημαντικές πτυχές της επιχείρησης αντικινητοποίησης κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών. Πράγματι, η δικαιολόγηση της βασιλικής εκτροπής ως επιβεβλημένης για την αποτροπή της πορείας προς τον κομμουνισμό με ευθύνη του Παπανδρέου, η καταγγελία της «οχλοκρατίας» και του «λαϊκού μετώπου», η πρόταξη της ανάγκης για «ησυχία» και

¹³⁷ Ιωαννίδης, *Το κίνημα της ελληνικής νεολαίας*, σ. 234-241.

¹³⁸ Οι εξορμήσεις των «Πούλμαν της Παιδείας» αναφέρονται στην ομιλία του προέδρου της ΔΕΣΠΑ Φερεντίνου, στις φοιτητική συγκέντρωση της 17.12.1962 στα Προπύλαια σε εφ. *Νέα*, 18.12.1965, σ. 1 και 7. Σχετική αναφορά εντοπίζεται, επίσης, και στο άρθρο του Γιανουλόπουλου, «Παρακολουθώντας την επικαιρότητα» *Πανσπουδαστική* 43-44 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1963), σ. 3.

¹³⁹ Αναφορά στα «Πούλμαν της Νίκης» εντοπίστηκε στην εφ. *Νέα*, 19.10.1963, σ. 12· για τα «Πούλμαν της Δημοκρατίας» αντίστοιχα βλ. το τεκμήριο στο Αρχείο ΕΔΑ, κ. 269: «Το πούλμαν της νεολαίας της ΕΔΑ», 24.10.1963, κωδικός τεκμηρίου: 005.09.032.269.00009, ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

¹⁴⁰ Mottl, «The Analysis of Countermovements».

¹⁴¹ Υπό αυτήν την ιδιότητα αναφερόταν ο Παύλος Μανωλόπουλος σε άρθρο του που δημοσιεύτηκε στο *Εθνικόν Φως* 57 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1965), Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

¹⁴² Συνέντευξη του Παύλου Μανωλόπουλου στον Γιάννη Κακουλίδη, «Οι χουντικοί ξανάρχονται» στο *Αντί* 50 (περ. Β', 24.7.1976), σ. 9-10 και 54.

«πειθαρχία» και η επίκληση του κινδύνου νέων «Δεκεμβριανών» αποτελούσαν κοινούς άξονες του αντικινηματικού πολιτικού λόγου¹⁴³. Η επιχειρηματολογία αυτή ήταν απόλυτα εναρμονισμένη με την εμφυλιοπολεμική απόδοση των δράσεων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών στα ρεπορτάζ του δεξιού και κεντροδεξιού Τύπου, όπως παρουσιάστηκε στην προηγούμενη ενότητα. Το γεγονός αυτό δεν αποτελούσε σύμπτωση, αλλά αντιστοιχούσε σε μια συντονισμένη προσπάθεια ώστε «η σύγκρουση να πλαισιωθεί με τέτοιο τρόπο ώστε να ενέχει ευρύτερες διαιρετικές τομές στην κοινωνία», σύμφωνα με τη θέση των Mayer και Staggenborg¹⁴⁴. Με άλλα λόγια, οι διεκδικήσεις και δράσεις της δημοκρατικής διαμαρτυρίας αποδίδονταν σκόπιμα ως προπομπός ενός «νέου Δεκέμβρη», ούτως ώστε αφενός να δικαιολογηθεί η βασιλική παρέμβαση, αφετέρου, διαμέσου της συνθήκης «έκτακτης ανάγκης», να υπάρξει αντι-κινητοποίηση του εθνικόφρων κοινωνικού μπλοκ, στη βάση της διαιρετικής τομής «απειλούμενο έθνος» - «επιτιθέμενος κομμουνισμός και οι συνοδοιπόροι του». Ως εκ τούτου, το δίκτυο της αντικινητοποίησης επιχειρούσε να αποτελέσει τον ιμάντα μεταβίβασης της ανάγνωσης αυτής των Ιουλιανών (με την αρωγή του φιλοκαθεστωτικού Τύπου) των καθεστωτικών πολιτικών ελίτ προς την «εθνικόφρων» κοινωνική βάση, αποσκοπώντας στην πολιτική συσπείρωση της εθnikοφροσύνης μέσω της κοινωνικής πόλωσης.

Σε αυτήν την επιχείρηση αντικινητοποίησης πρωτοστάτησε το τμήμα του (επανεργοποιημένου) αντικομμουνιστικού δίκτυο, το οποίο είχε δεχθεί πλήγμα μετά τις εκλογές του 1963. Αν και, όπως προκύπτει από τα δεδομένα, βασικός οργανωτής της αντικινητοποίησης ήταν η EPEN και όχι η ΕΚΟΦ, αυτό δεν συνιστούσε πολιτική τομή στον χώρο της «εθνικής» νεολαίας, εφόσον η ανασυγκρότηση της EPEN βασίστηκε στη μετεγγραφή κορυφαίων στελεχών της ΕΚΟΦ Αθήνας στην κεντρική της διοίκηση. Ο

¹⁴³ Ομιλία Χρ. Αποστολάκου στις 28.7.1965 στη συγκέντρωση καταγγελίας των «οχλοκρατικών εκδηλώσεων» στο θέατρο Παπαϊωάννου όπως αποδίδεται στο ρεπορτάζ της εφ. *Καθημερινή*, 29.7.1965, σ. 8· προκήρυξη της ΕΚΟΦ Θεσσαλονίκης, χ.χ. (πιθανότατα τον Ιούλιο του 1965), παρατίθεται σε Ιωαννίδης, *Το κίνημα της ελληνικής νεολαίας*, σ. 215-216· ανακοίνωση-Κάλεσμα για συγκέντρωση στο Δερβένι Κορινθίας στις 19.9.1965, με αφορμή τη διέλευση του «Πούλμαν της Αλήθειας» της EPEN, παρατίθεται αυτούσια σε εφ. *Τα Νέα*, 24.9.1965, σ. 2· στο ίδιο πνεύμα κυμαινόταν και η αρθρογραφία των στελεχών της EPEN κατά το ίδιο διάστημα, βλέπε το άρθρο του Γ. Αλυσανδράτου, Γενικού Γραμματέα της EPEN στην Πάτρα, όπου καλεί να αποτραπεί η επανάληψη του «οργίου αίματος της Κατοχής, του Δεκεμβρίου, του συμμοριτοπολέμου», Γ. Αλυσανδράτος, «Και μόνον έτσι ο εχθρός δε θα περάσει», περ. *Εθνικόν Φως* 57 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1965), σ. 20.

¹⁴⁴ Meyer και Staggenborg, «Movements, Countermovements, and the Structure of Political Opportunity».

Παύλος Μανωλόπουλος διευκρινίζει πως ο Κανελλόπουλος, αναλαμβάνοντας την ηγεσία της ΕΡΕ το 1964, ήθελε «να δημιουργήσει ένα σοβαρό, επιδραστικό, νεολαιίστικό κίνημα [...] [για αυτό τον λόγο] απευθύνθηκε στον Μπρατάκο, τον Καρατζά, τον Μανωλόπουλο (όλοι πρώην ηγετικά στελέχη της ΕΚΟΦ¹⁴⁵) συν τον Έβερτ [...] και αναλάβαμε την ηγεσία της νεολαίας, έχω την εντύπωση πως αυτό έγινε τον Ιούλιο του 1964»¹⁴⁶. Εκτός από τον Κανελλόπουλο, σημαντική συμβολή στη διαμόρφωση της ΕΡΕΝ είχε και ο Κωνσταντίνος Τσάτσος¹⁴⁷ (που αποτελούσε ένα από τους στενότερους συνεργάτες του Κωνσταντίνου Καραμανλή και διατηρούσε σταθερή αλληλογραφία μαζί του κατά την περίοδο διαμονής του δεύτερου στο Παρίσι)¹⁴⁸. Στις αρχές του 1965, μετά την αποχώρηση του Μπρατάκου, στην ηγεσία της ΕΡΕΝ συμπεριλήφθηκαν και οι Πρίντζος, Νικολάου και Γραφάκος (για τους οποίους βασικό κριτήριο επιλογής ήταν πως διέθεταν την εμπιστοσύνη του περιβάλλοντος του Κανελλόπουλου)¹⁴⁹. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Μανωλόπουλου, ο Κανελλόπουλος είχε στενή συνεργασία με την ηγεσία της ΕΡΕΝ, προτρέποντας τη μάλιστα σε «δυναμική αντίδραση», στάση που ο ίδιος θεωρεί πως εντασσόταν στην προσπάθεια του Κανελλόπουλου να αντιμετωπίσει την εσωκομματική αμφισβήτηση εξασφαλίζοντας «μια

¹⁴⁵ Ιωαννίδης, *Το κίνημα της ελληνικής νεολαίας*, σ. 425· Λεντάκης, *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21η Απριλίου*, σ. 159.

¹⁴⁶ Συνέντευξη Παύλου Μανωλόπουλου, 20.9.2020. Η πληροφορία επιβεβαιώνεται από το φύλλο 2 του μηνιαίου εντύπου της ΕΡΕΝ, «Πρωτοπόρος», όπου ανέφερε πως διορίστηκε νέα ηγεσία της ΕΡΕΝ, που αποτελούνταν από τους Μανωλόπουλο, Καρατζά, Μπρατάκο και Έβερτ, υπό τον Παναγή Παπαληγούρα, «κατ' εντολήν του αρχηγού κ. Π. Κανελλοπούλου» σε εφ. *Πρωτοπόρος* 2 (Οκτώβριος 1964), σ. 8, προσωπικό αρχείο Παύλου Μανωλόπουλου.

¹⁴⁷ Συνέντευξη Παύλου Μανωλόπουλου, 20.9.2020. Πράγματι, ο Τσάτσος αποτελούσε ένα από τα στελέχη της ΕΡΕ που προβαλλόταν μέσα από της στήλες της εφημερίδα της ΕΡΕΝ, «Πρωτοπόρος»: Στο φύλλο 2 του Πρωτοπόρου ο Τσάτσος συνείσφερε με άρθρο στη σελίδα 3, ενώ στο φύλλο 3 ο Τσάτσος αποτελεί μια από τις τρεις «έγκυρες προσωπικότητες της Ελληνικής ζωής» (οι άλλοι δύο ήταν οι Παναγής Παπαληγούρας και Γρηγόρης Κασιμάτης) που η εφημερίδα ζήτησε να δημοσιεύσει τη γνώμη τους γι' αυτήν, εφ. *Πρωτοπόρος* 3 (Δεκέμβριος 1964), σ. 7· επίσης, εντοπίστηκε και αρθρογραφία του ίδιου σε σχέση με τη φυσιογνωμία της ΕΡΕΝ, Κωνσταντίνος Τσάτσος, «Η ΕΡΕΝ πρωτοπόρος», *Εθνικόν Φως* 57 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1965), σ. 18.

¹⁴⁸ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Ηγεσία και ηγετική ομάδα: Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Καραμανλή, 1946-1980» κείμενο που αναρτήθηκε στις 25.4.2020 στον ιστότοπο Clio Turbata, ανακτήθηκε στις 20.8.2020 από τον σύνδεσμο <http://clioturbata.com/%CE%B1%CF%80%CF%8C%CF%88%CE%B5%CE%B9%CF%82/chatzivasiliou-konstantinos-karamanlis/>

¹⁴⁹ Συνέντευξη Παύλου Μανωλόπουλου, 20.9.2020.

αντίδραση απέναντι στον Παπανδρέου τέτοια, που θα τον καταξίωνε στη λαϊκή ψυχολογία»¹⁵⁰.

Οι παρεμβάσεις της ΕΡΕΝ και τα άρθρα των ηγετικών στελεχών, μετά τον ανασχηματισμό της ηγεσίας της, αποτυπώνουν την προσπάθεια να αποδοθεί στην ΕΡΕΝ μια «εθνική» και όχι «κομματική» φυσιογνωμία, στη βάση της διαιρετικής τομής μεταξύ «εθνικών» και «αντεθνικών» δυνάμεων στον χώρο της νεολαίας: Συνεχίζοντας στο πνεύμα ιδεολογικού αυτοπροσδιορισμού της ΕΚΟΦ¹⁵¹, η ΕΡΕΝ επιχειρούσε να εμφανιστεί ως υπερασπίστρια του «ελεύθερου πολιτεύματος», ενάντια στην προσπάθεια επιβουλής από τους «ολοκληρωτικούς αρνητές τους»¹⁵² (υπονοώντας την Αριστερά), σε μια προσπάθεια ψυχροπολεμικής και αντικομμουνιστικής οικειοποίησης της έννοιας της «δημοκρατίας». Μάλιστα, εκτιμώντας πως η άτυπη συνεργασία των νεολαίων του Κέντρου και της Αριστεράς στο πλαίσιο του φοιτητικού κινήματος και η αντιδεξιά σύγκλιση με τον «Ανένδοτο» άφηνε πολιτικό κενό στον χώρο των κεντρώων αντικομμουνιστών φοιτητών, επεδίωκε να το καλύψει, τουλάχιστον διακηρυκτικά. Ως εκ τούτου, εντοπίζονται καλέσματα «εποικοδομητικής συνεργασίας δια την πρόοδο της χώρας μας» της νεολαίας, στο πλαίσιο μιας «εθνικής» και όχι «πολιτικής» ενότητας, ώστε να ενωθούν τα «φοιτητικά νειάτα μακριά από ταμπουρωμένους αμετακίνητους μαχητές της δημοκρατίας τύπου πτώσεως Κρουτσέφ»¹⁵³. Αυτή η πρόσκληση «εθνικής ενότητας» προς τους νέους, προσέβλεπε στην αντικομμουνιστική συσπείρωση, επιχειρώντας την αναβίωση του πολιτικού εγχειρήματος της ΕΚΟΦ. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας, στο σαλόνι του 2^{ου} φύλλου του «Πρωτοπόρου», υπήρχε αφιέρωμα για τη ΔΝΛ υπό τον τίτλο «Λαμπράκηδες: Ο Δούρειος Ίππος του κομμουνισμού», μαζί με δύο μονόστηλα με τίτλους που επεσήμαναν πως ήταν «επιβεβλημένη η πλήρης εκκαθάρισις του θέματος της Ε.Φ.Ε.Ε.» και ότι «ήρχισαν εκδηλούμενα τα αποτελέσματα της κομμουνιστικής διεισδύσεως εις τους δήμους»¹⁵⁴. Στο φύλλο 3 του «Πρωτοπόρου», τον Δεκέμβρη του 1964, ο Χάρης Καρατζάς απευθυνόμενος προς τον Γεώργιο Παπανδρέου τον καλούσε:

¹⁵⁰ Στο ίδιο.

¹⁵¹ Πουλιανάς, *Εθνική Κοινωνική Οργάνωσις Φοιτητών (ΕΚΟΦ)*, σ. 133-138.

¹⁵² ΕΡΕΝ, *ανακοίνωσις*, χ.χ., δημοσιεύτηκε στην εφ. *Πρωτοπόρος* 2 (Οκτώβριος 1964), σ. 2· το ίδιο τονίστηκε σε συνέντευξη Τύπου της ΕΡΕΝ τον Απρίλιο του 1966, όπου επισημάνθηκε η προσήλωση της στις αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος και η απόφαση «να αγωνισθή εναντίον πάσης μορφής δικτατορίας» σε εφ. *Ημέρα*, 20.4.1966, σ. 7.

¹⁵³ Χάρης Καρατζάς, «Ανάγκη Ενότητας», εφ. *Πρωτοπόρος* 2 (Οκτώβριος 1964), σ. 2.

¹⁵⁴ εφ. *Πρωτοπόρος* 2 (Οκτώβριος 1964), σ. 4-5.

[να] διακόψατε δια παντός την συναναστροφήν και αγωνιστικήν συνύπαρξιν των νέων σας με τους «Λαμπράκηδες» εις τον φοιτητικόν και λοιπόν Νεοελληνικόν Κόσμον [...] Τολμήσατε, κύριε Πρόεδρε. Διότι, διαφορετικά πάλι οι νέοι σας θα μείνουν δευτέροι. Πάλιν το Έθνος θα χάση. Γνωρίζεται το παρελθόν, το πείσμα, την πονηριάν των αριστερών¹⁵⁵.

Στο ίδιο τεύχος, το έντυπο της EPEN σχολίαζε σκωπτικά τη διάλυση της ONEK¹⁵⁶ από τον Γεώργιο Παπανδρέου, υπογραμμίζοντας πως «η κατάργηση της Νεολαίας της Ε.Κ. δεν είναι τυχαίο γεγονός. Είναι αποτέλεσμα απειθαρχίας, συνοδοιπορίας με την αριστερά, διαβρώσεως της από του Λαμπράκηδες. Οι ευγενείς νέοι έγιναν ο νέος πονοκέφαλος του Γ. Παπανδρέου και της Ε.Κ.»¹⁵⁷. Ωστόσο, παρά τις ιδεολογικές συνάψεις με τον λόγο της ΕΚΟΦ, η δραστηριότητα της EPEN κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1964 εστίαζε περισσότερο στην ανασυγκρότηση του εσωτερικού της και την αποκρυστάλλωση του προφίλ της και ήταν μάλλον υποτονική στο επίπεδο της αντικομμουνιστικής κινητοποίησης. Στον απολογισμό δραστηριοτήτων της EPEN, στα φύλλα Οκτωβρίου και Δεκεμβρίου 1964 του «Πρωτοπόρου», αναφέρονται κυρίως συνεστιάσεις, χοροί και εκδρομές των οργανώσεων της EPEN¹⁵⁸. Εξαίρεση αποτελούσε η συγκέντρωση της EPEN, στις 9 Νοεμβρίου 1964, στο θέατρο «Χατζηχρήστου», με ομιλήτη τον Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ο οποίος επεσήμανε πως «ο κίνδυνος δεν είναι αυτός ούτος ο κομμουνισμός. Ο μέγας κίνδυνος είναι η ανοχή της Κυβερνήσεως του Κέντρου η οποία [...] επέτρεψε εις το κομμουνισμό να εξαπλωθή» καλώντας τους νέους της EPEN να αποτελέσουν την «μαχητική πρωτοπορία» του αγώνα «επί της διαφωτίσεως του λαού επί των κινδύνων που απειλούν το μέλλον της χώρας».¹⁵⁹ Επίσης, η EPEN συμμετείχε ενεργά στην οργάνωση της συγκέντρωσης της ΕΠΕ στις 19 Φεβρουαρίου 1965 στην πλατεία Κλαυθμώνος¹⁶⁰.

Η κατάσταση άλλαξε το καλοκαίρι του 1965. Παρότι σε πρώτο χρόνο η EPEN πιάστηκε απροετοίμαστη (εφόσον δεν υπολόγιζαν πως θα υπήρχε τέτοια κύμα διαμαρτυρίας, όπως παραδέχεται ο Μανωλόπουλος) η συνέχιση των διαδηλώσεων «μας έβγαλε [την EPEN] από το καβούκι» εφόσον ήταν επείγον να αντιμετωπιστεί η «φοβία»

¹⁵⁵ Χάρης Καρατζάς, «Με τόλμη», εφ. *Πρωτοπόρος* 3 (Δεκέμβριος 1964), σ. 1 και 6.

¹⁵⁶ Αναλυτικότερα σε σχέση με τη διάλυση της ONEK με απόφαση της ηγεσίας της ΕΚ, βλέπε στο παρόν στο κεφάλαιο 7.

¹⁵⁷ εφ. *Πρωτοπόρος* 3 (Δεκέμβριος 1964), σ. 4.

¹⁵⁸ εφ. *Πρωτοπόρος* 2 (Οκτώβριος 1964), σ. 8· φ. 3 (Δεκέμβριος 1964), σ. 2.

¹⁵⁹ Λόγος Παναγιώτη Κανελλόπουλου στη συγκέντρωση της EPEN, δημοσιεύτηκε στην εφ. *Πρωτοπόρος* 3 (Δεκέμβριος 1964), σ. 1 και 6.

¹⁶⁰ Συνέντευξη Παύλου Μανωλόπουλου, 20.9.2020.

που υπήρχε στον κόσμο της Δεξιάς¹⁶¹. Πράγματι, τα άρθρα¹⁶² των στελεχών της έθεταν με έμφαση το ζήτημα της αντικινηματικής κινητοποίησης ως κρίσιμη συνιστώσα της πολιτικής προσπάθειας του φιλοκαθεστωτικού μπλοκ. Η κατεύθυνση αυτή είχε, σύμφωνα με τον Μανωλόπουλο, την πλήρη υποστήριξη του ηγέτη της ΕΡΕ, Παναγιώτη Κανελλόπουλο¹⁶³. Κοινό μοτίβο αποτελούσε το κάλεσμα σε «γενική επιστράτευση» και η διατύπωση παραπόνων πως δεν τύγχαναν της ενίσχυσης που έπρεπε οι προσπάθειες της ΕΡΕΝ για την περιφρούρηση της χώρας μιας και, σύμφωνα με το Καρατζά, «οι βάρβαροι βρίσκονται προ των πυλών»¹⁶⁴. Με πιο ευθύ τρόπο ο Παύλος Μανωλόπουλος υποστήριζε πως «στις κρίσιμες ώρες του κόμματος και του Έθνους, κάθε οπαδός οφείλει [...] να τάσσεται εθελοντής στις αγωνιζόμενες τάξεις του κόμματος», εκφράζοντας τη δυσαρέσκεια του για το γεγονός πως τη «μάχη του πεζοδρομίου την πεζοδρομίου τις κρίσιμες ώρες» την έδωσαν τα φτωχά μέλη της ΕΡΕΝ και απουσίαζαν οι «γιοί των βουλευτών» και των «ισχυρών εξωκοινοβουλευτικών παραγόντων», υπογραμμίζοντας πως η ΕΡΕΝ, αν χρειαστεί, «θα εξαναγκάσει με άλλα μέσα τη συμμετοχή»¹⁶⁵. Δηλωτικό δε της γραμμής που έτεινε προς την κοινωνική πόλωση ήταν πως στη συγκέντρωση της ΕΡΕΝ Θεσσαλονίκης στις 31 Αυγούστου προσκεκλημένος ομιλητής ήταν ο Νίκος Φαρμάκης¹⁶⁶.

Ο Φαρμάκης αποτελούσε, όπως επισημάνθηκε, κεντρική φυσιογνωμία του δικτύου αντικομμουνιστικής κινητοποίησης. Διατηρούσε απευθείας επικοινωνία με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, ήταν προσωπικός φίλος του βασιλιά Κωνσταντίνου, όπως και

¹⁶¹ Στο ίδιο.

¹⁶² Αποκαλυπτικό της απενεργοποίησης του αντικομμουνιστικού δικτύου είναι πως άρθρα των στελεχών της ΕΡΕΝ φιλοξενούνταν τακτικά το 2^ο εξάμηνο του 1965 στο περιοδικό «Εθνικόν Φώς», (όπου τα εξώφυλλα του κοσμούσαν φωτογραφίες του Κωνσταντίνου Καραμανλή και του Βασιλιά Κωνσταντίνου), το οποίο εξέδιδε ο Αθανάσιος Θωμόπουλος, κεντρική φυσιογνωμία του δικτύου των αντικομμουνιστικών οργανώσεων και Γενικός Γραμματέας της οργάνωσης «Αντικομμουνιστική Σταυροφορία. Για τη θητεία και τον ρόλο του Αθανάσιου Θωμόπουλο στο δίκτυο των αντικομμουνιστικών οργανώσεων βλ. Λεντάκης, *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21^η Απριλίου*, σ. 85-96.

¹⁶³ Συνέντευξη Παύλου Μανωλόπουλου, 20.9.2020.

¹⁶⁴ Χάρης Καρατζάς, «Καλούμε όλους τους εθνικώς σκεπτόμενους σε γενική επιστράτευση», περ. *Εθνικόν Φως* 59 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966), σ. 11.

¹⁶⁵ Προειδοποιούσε δε την ηγεσία του κόμματος, πως αν δεν λάμβανε μέτρα προς αυτή την κατεύθυνση, κυρίως ξεκαθαρίζοντας πως θα αξιοποιηθούν στην (επόμενη) κυβέρνηση οι «μαχητές του κόμματος», τότε αυτός θα αποχωρούσε. Παύλος Μανωλόπουλος, «Δεν είμαι ΕΡΕτζής», *Εθνικόν Φως* 57 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1965), σ. 11 και 26.

¹⁶⁶ εφ. *Βραδυνή*, 1.9.1965, σ. 8.

με τον συνταγματάρχη Γιώργο Παπαδόπουλο, με τον οποίο μάλιστα συνεργάστηκε στο πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου¹⁶⁷. Στην επιχειρηματολογία του Φαρμάκη κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών χρειάζεται να εστιάσει η έρευνα, καθότι αποτελεί υπόδειγμα μιας τοποθέτησης που ξεκινά από τον «οικείο» φιλοκαθεστωτικό αντικομμουνισμό της μετεμφυλιακής περιόδου, εκφράζοντας μια «μαχητική» (αντι-κινηματική) εκδοχή του, που σε περιόδους επίτασης της δημοκρατικής διαμαρτυρίας παλινδρομούσε προς τον αντικοινοβουλευτισμό, συνηγορώντας υπέρ της κατάλυσης του πολιτεύματος, με την ιδιαιτερότητα, βέβαια, πως δεν υπερασπιζόταν από ιδεολογική σκοπιά τη δικτατορία ως πολίτευμα, αλλά ως εργαλείο για την πάταξη του κομμουνιστικού κινδύνου. Κατά συνέπεια, ο λόγος του Φαρμάκη καταδείκνυε τις σχέσεις πολιτικής συνέχειας μεταξύ του αυταρχικού καθεστώτος – τύποις βασιλευόμενη δημοκρατία της μετεμφυλιακής περιόδου και της δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου. Το 1965, ο Φαρμάκης εξέδιδε την εφημερίδα «Η Ορμή». Μπορούμε να υποθέσουμε πως τα όσα υποστήριζε από τις στήλες της εφημερίδας του αποτελούσαν τον πυρήνα όσων υποστήριζε και στις (αντι-) συγκεντρώσεις της ΕΡΕΝ κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, στις οποίες ήταν ομιλητής.

Ειδικότερα, τον Ιούνιο του 1965, με αφορμή την υπόθεση του ΑΣΠΙΔΑ, ο Φαρμάκης έγραφε στην «Ορμή» πως η ΕΚ οργάνωσε συνομιλία με σκοπό:

δια της ωμής στρατιωτικής παρεμβάσεων [...] [η] Ελλάδα, κυβερνώμενη υπό ανοιχτού λαϊκού μετώπου [...] εξερχομένη της συμμαχίας του ΝΑΤΟ [...] άνευ Βασιλέως [...] υπό κομμουνιστικών οικονομικών σύστημα [...] θα παρεδίδοτο εις τον Έλληνα Φιντέλ Κάστρο, και εν συνεχεία εις τον αρχηγόν του Κ.Κ.Ε., τον οποίον ο ΕΑΜίτης υπουργός των Εσωτερικών [Ο Τσιριμώκος] θα εφρόντιζε να επαναπατρίσει εγκαίρως¹⁶⁸.

Στο επόμενο φύλλο της εφημερίδας καλούσε τους οπαδούς του Γεώργιου Παπανδρέου «εάν ήταν αληθινοί δημοκράτες [...] να τον αποβάλλουν του κόμματος των» μιας και, σύμφωνα με τον Φαρμάκη, «εκήρυξεν επανάσταση [...] βάλλει εναντίον του στέμματος, βάλλει εναντίον των ενόπλων δυνάμεων, βάλλει εναντίον του τύπου, βάλλει εναντίον της δικαστικής εξουσίας, βάλλει εναντίον των συμμάχων». Προέτρεπε μάλιστα τους οπαδούς της ΕΡΕ να:

¹⁶⁷ Συνέντευξη του Νίκου Φαρμάκη στον Ευθύμιο Πέτρου δημοσιεύτηκε στην εφ. *Εστία*, 21.4.2017· συνέντευξη του Νίκου Φαρμάκη στο Στέλιος Κούλογλου, *Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα: Η άγνωστη Αντίσταση κατά της Δικτατορίας, Μέρος 1^ο: Η Συνομιλία των Συνταγματάρχων* (ντοκιμαντέρ), 2006, ανακτήθηκε στις 12.7.2019 από τον σύνδεσμο <https://rwf-archive.gr/episode1-new.php?id=188>

¹⁶⁸ εφ. *Η Ορμή* 4, 1.6.1965 παρατίθεται αυτούσια στο Παύλος Πετρίδης (επιμ.), *Εξουσία και παραεξουσία στην Ελλάδα 1957-1967*, Προσκήνιο, 2000, σ. 365-366.

αντιτάξωμεν την αντεπανάσταση τη ιδικήν μας [...] θα αποφασίσωμε ότι πρέπει να πολεμήσουμε. Πόλεμος ιδεών, πόλεμος οικονομικός, πόλεμος εις τα πόλεις και τα χωριά, πόλεμος παντού» και υπενθυμίζοντας ότι «η ιδική μας παράταξη έχει την καταστολή της Δεκεμβριανής επαναστάσεως [...] έχει τον Γράμμο [...] η αντεπανάσταση θα νικήση. Αρκεί να αφυπνισθούμε. Η ώρα είναι 12 ακριβώς»¹⁶⁹.

Κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών από τις στήλες της εφημερίδας του κατηγορούσε την «ιθύνουσα τάξη» (στους οποίους ενέτασσε, μεταξύ άλλων, «μεγαλοαστούς», «πολιτικό κόσμο», «αξιωματούχους» «διανοήσις») και καλούσε ανοιχτά τον εθνικόφρονα κόσμο και καθεστωτικούς παράγοντες, «εκείνους που δεν έχασαν την πίστη τους», (μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε πως εννοούσε κυρίως τον Στρατό) σε κινητοποίηση για την «σωτηρία του Έθνους». Τι εννοούσε με αυτό ο Φαρμάκης; η επισήμανση πως «δε θα συνδέσωμεν την τύχην της Ελλάδος [...] με εκείνη του αυτοκτονούντος κοινοβουλίου και αυτής ακόμη της δημοκρατίας [...] Χάριν της σωτηρίας του Έθνους είναι δυνατόν να θυσιασθούν όλα» δεν άφηνε αμφιβολία¹⁷⁰. Η αντικινηματική κινητοποίηση αποτελούσε κρίσιμο παράγοντα στην προσέγγιση του Φαρμάκη, εφόσον την:

1^η Ιουλίου ήρχισεν ένας αγώνας θανάσιμος. Η ή Ελλάς ή το ΕΑΜ», απεύθυνε πρόσκληση «να εγερθώμενεν. Να οργώσωμεν την Ελλάδα. Με βουλευτάς και πολιτευτάς. Με νέους και στελέχη. Με οργανώσεις και επιτροπάς [...] Να δίδωμεν μικράς μάχας εις το λεωφορείον, το καφενείον, τον κινηματογράφον. Να αποστομώνωμεν τους πράκτορας του εαμ οπουδήποτε. Το αντιαμ υπάρχει. Και είναι πανίσχυρον. Αρκεί να αφυπνισθή [...] Τώρα έχομεν πόλεμον. Και ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΠΟΛΕΜΗΣΩΜΕΝ ¹⁷¹.

Η υπερψήφιση της κυβέρνησης Στεφανόπουλου στη Βουλή δεν φαίνεται να καθησύχασε τις παραπάνω ανησυχίες του, μιας και τον Οκτώβρη του 1965 υποστήριζε, με το ίδιο γλαφυρό ύφος:

Σταματήσαμε εκεί. Στο κατώφλι του παραπέτασματος [...] Ο Παπανδρεϊσμός είχε ανοίξει την κερκόπορτα του εθνικού φρουρίου στον κομμουνισμό [...] Ο εχθρός είναι πάντοτε μέσα στο κάστρο. Αναβάλαμε την άλωσι. Εκείνο που καταφέραμε είναι μια απλή ανάσχεσις της κατολισθήσεως προς το παραπέτασμα [...] Η Πορεία προς τον κομμουνισμό ανεκόπη. Αλλά αι πρόοδοι που επραγματοποίησε μεταξύ ο κομμουνισμός παραμένουν. Ο τερατωδώς αναπτυχθείς ανατρεπτικός μηχανισμός του κομμουνισμού είναι άθικτος. Αμετακίνητοι οι άνθρωποι του νέου ΕΑΜ εις τα πόστα. Καραβιές φτάνουν από το παραπέτασμα [...] Παραμένουν ακόμη η οχλοκρατία, η αλητοειδής δημοκρατία που συντηρείται με την μη αποκατάσταση των θυμάτων του παπανδρεϊσμού και τα άθλια μητσοτακικά πυροτεχνήματα [...] Το έθνος πρέπει να αντεπιτεθή. Αμέσως. Να ολοκληρώση την νίκη. Να οριστικοποίηση την σωτηριάν του. Με πλήρη εκμηδένιση του παπανδρεοκομμουνισμού εις όλους τους τομείς [...] Με την Μεγάλην Αντεπίθεση.

¹⁶⁹ εφ. *Η Ορμή* 5, 15.6.1965, σ. 1, ΕΛΙΑ, Βιβλιοθήκη.

¹⁷⁰ εφ. *Η Ορμή* 9, 15.8.1965 παρατίθεται αυτούσια στο Πετρίδης (επιμ.), *Εξουσία και παραεξουσία στην Ελλάδα 1957-1967*, σ. 415-417.

¹⁷¹ εφ. *Η Ορμή* 11, 15.9.1965, στο ίδιο, σ. 418-420.

Σε άλλη στήλη στο ίδιο τεύχος διευκρίνιζε πως ο Στεφανόπουλος υποστηρίζεται μόνο ως πρωθυπουργός ανάγκης, υπογραμμίζοντας πως «*τόρα δε χρειάζεται πραότης, σύνεσις και μετριοπάθεια. Χρειάζεται τόλμη, θάρρος, ισχυρά θέλησις, σκληρότης*»¹⁷², αρετές που δε διέθετε ο Στεφανόπουλος, ασκώντας παράλληλα κριτική στην ηγεσία της ΕΡΕ και τον Κανελλόπουλο.

Ανάλογη ήταν η ανάγνωση της κυβέρνησης Παπανδρέου από τον Θωμόπουλο:

[Η] Παπανδρειακή καταγιγίς έθεσε υπό τον έλεγχόν της τα εκστρεμιστικά και αναρχικά στοιχεία του τόπου μας δια των οποίων κατόρθωσε να ενσπείρη το κύμα φοβίας και να κλονίση σημαντικά το ηθικόν και το φρόνημα των αγωνιστικών δυνάμεων της εθνικής παρατάξεως μας» καλώντας στη διεξαγωγή μιας «εθνικής σταυροφορίας από μια ως άλλη άκρη της χώρας.

Η τελική λύση, ωστόσο, δεν θα ήταν άλλη για τον ίδιο από την επιστροφή του Κωνσταντίνου Καραμανλή¹⁷³.

Συνιστώσα του αντικομμουνιστικού δικτύου αποτελούσαν και νεοφασιστικές οργανώσεις και δεδηλωμένοι φασίστες, όπως το «Κόμμα της 4^{ης} Αυγούστου» (Κ4Α) με αρχηγό τον Κωνσταντίνο Πλεύρη¹⁷⁴. Όπως αποκαλύπτει ο ίδιος ο αρχηγός της οργάνωσης, λάμβαναν βοήθεια από τον Νίκο Φαρμάκη για την έκδοση της 15νθήμερης εφημερίδας «4^η Αυγούστου»¹⁷⁵, της οποίας το πρώτο φύλλο εκδόθηκε την 1^η Αυγούστου του 1965. Σύμφωνα με τον Ανδρέα Λεντάκη, στη Θεσσαλονίκη, ομάδα του Κ4Α σε συνεργασία με την ΕΚΟΦ, στα τέλη του 1966 και αρχές του 1967, επιχείρησαν να καταλάβουν τα φοιτητικά σωματεία και δημιουργούσαν επεισόδια στις φοιτητικές συγκεντρώσεις¹⁷⁶. Ο Δημήτρης Δημόπουλος, στέλεχος του «Κόμματος 4η Αυγούστου» και αρχισυντάκτης της εφημερίδας της οργάνωσης, (πιθανά με μια δόση υπερβολής) υποστηρίζει πως την άνοιξη του 1966 έλεγχαν την Φοιτητική Ένωση Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης¹⁷⁷. Είναι γεγονός, ωστόσο, πως ο Κωνσταντίνος Πλεύρης μνημονευόταν στα στελέχη νεολαίας στο βιβλίο του Λάκη Ιωαννίδη¹⁷⁸.

¹⁷² εφ. *Η Ορμή* 13, 15.10.1965, σ. 1 και 4, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

¹⁷³ Αθανάσιος Θωμόπουλος, «Ακτίς εθνικής σωτηρίας!», *Εθνικόν Φως* 57 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1965), σ. 3.

¹⁷⁴ Για την ίδρυση, ιδεολογική προέλευση και φυσιογνωμία του Κόμματος της 4ης Αυγούστου βλ. Βασιλική Γεωργιάδου, *Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα, 1965-2018*, Καστανιώτης, 2019, σ. 35-49.

¹⁷⁵ Κωνσταντίνος Α. Πλεύρης, *Γεγονότα 1965-1977. Τα άγνωστα παρασκήνια*. Ήλεκτρον, 2009, σ. 39.

¹⁷⁶ Λεντάκης, *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21η Απριλίου*, σ. 358-359.

¹⁷⁷ Κείμενο Δημήτρη Δημόπουλου, παρατίθεται στο Πλεύρης, *Γεγονότα 1965-1977. Τα άγνωστα παρασκήνια*, σ. 96.

¹⁷⁸ Ιωαννίδης, *Το κίνημα της ελληνικής νεολαίας*, σ. 445.

Αναφορικά με τη συμμετοχή της κίνησης στις αντικινηματικές κινητοποιήσεις των Ιουλιανών, ο Δημήτρης Δημόπουλος υποστήριξε πως ο Κανελλόπουλος τους κάλεσε κρυφά να συμμετάσχουν σε «μαχητικές ομάδες» που οργάνωνε, υπό τον Ναύαρχο Σπανίδη¹⁷⁹. Τα άρθρα στα τεύχη της εφημερίδας «4^η Αυγούστου» που εκδίδονταν κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, επιχειρούσαν την ιδεολογική αποδόμηση του δημοκρατικού πολιτεύματος, η οποία «αφήρεσεν από τον λαόν την τάξιν, την οργάνωσιν και τον ρυθμόν της κοινωνικής εξελίξεως»¹⁸⁰. Όπως υποστήριξε ο Πλεύρης σε άρθρο του η δημοκρατία ήταν αναποτελεσματική, εκτός των άλλων και στην καταπολέμηση του κομμουνισμού, αφενός επειδή διατηρούσε τον «εθνικόφρων κόσμο [...] ανοργάνωτο[ς], αδιάφορο[ς], διηρημένο[ς]» απέναντι στους κομμουνιστές που εμφανίζονταν «ωργανομένοι, φανατικοί, πειθαρχημένοι», αφετέρου διότι στη δημοκρατία θα κυριαρχούσε πάντα η πλουτοκρατία, συνεπώς δεν θα εξέλειπαν ποτέ τα αίτια «που αναπτύσσουν το κομμουνισμό»¹⁸¹. Επίσης, υπήρχαν άρθρα που αφορούσαν την προβολή των θεωριών του φυλετισμού¹⁸², καταγγελίας των «προδοσιών» του ΚΚΕ¹⁸³ και υπεράσπισης των «επιτευγμάτων» του μεταξικού καθεστώτος και των στελεχών του¹⁸⁴. Σε σχέση με τα Ιουλιανά, δεν εντοπίστηκαν

¹⁷⁹ Κείμενο Δημήτρη Δημόπουλου, παρατίθεται στο Πλεύρης, *Γεγονότα 1965-1977. Τα άγνωστα παρασκήνια*, σ. 99. Ο Παύλος Μανωλόπουλος επιβεβαίωσε τη συνάντηση Σπανίδη και στελεχών του Κ4Α, τοποθετώντας τη στις αρχές του 1965. Σύμφωνα με τον ίδιο, υπήρξε παρέμβαση της ηγεσίας της ΕΡΕΝ στον Κανελλόπουλο, η οποία απαιτήσε η (αντικινηματική) δραστηριότητα της νεολαίας, να διεξάγεται αποκλειστικά υπό την αιγίδα και την ευθύνη της ίδιας. Συνέντευξη Μανωλόπουλου, 20.9.2020.

¹⁸⁰ Της σύνταξης, «Ελλάς ξύπνα», εφ. *4^η Αυγούστου* 1, 1.8.1965, σ. 6. Αρχείο εφημερίδας «Ελεύθερος Κόσμος».

¹⁸¹ Κώστας Πλεύρης, «Έλληνες και Μποσεβίκου», εφ. *4^η Αυγούστου* 1, 1.8.1965, σ. 4-5. Κεντρικό μοτίβο στα άρθρα της εφημερίδας ήταν πως η δημοκρατία αποτελούσε εμπόδιο για την επίτευξη της εθνικής ενότητας και κοινωνικής συνοχής (όπου αν και δεν αναφέρεται ρητά, υπονοείται πως αυτό ήταν αποτέλεσμα του κομματικού ανταγωνισμού) και, κατά συνέπεια, είχε ροπή προς την «κοινοβουλευτική αναρχία και αταξίαν», βλ. Της σύνταξης, «Δημοκρατική σήψις» εφ. *4^η Αυγούστου* 2, 15.8.1965, σ. 1. Ο αντικοινοβουλευτισμός του Κ4Α εδραζόταν στην άρνηση της θέσης πως εντός του έθνους υπήρχαν διαφορετικά κοινωνικά συμφέροντα, άρα και η ύπαρξη διαφορετικών κομμάτων επιτελούσαν την πολιτική εκπροσώπηση διαφορετικών κοινωνικών συμφερόντων σε ένα δοσμένο κοινωνικό σχηματισμό.

¹⁸² Δημήτρη Δημόπουλου, «Φυλή», άρθρο σε συνέχειες, εφ. *4^η Αυγούστου* 3, 1.9.1965, σ. 3· 4, 15.9.1965, σ. 3 και 5· 5, 1.10.1965, σ. 3 και 6.

¹⁸³ Κώστας Πλεύρης, «Το χρονικό μιας προδοσίας», εφ. *4^η Αυγούστου* 2, 15.8.1965, σ. 4-5.

¹⁸⁴ Κωνσταντίνος Μανιαδάκης, «Ηθέλγησα-Απεφάσισα-Εξετέλεσα», εφ. *4^η Αυγούστου* 3, 1.9.1965, σ. 7· Χρήστος Σταυρόπουλος, «Το Αστικόν Δίκαιον», εφ. *4^η Αυγούστου* 4 15.9.1965, σ. 2· επίσης, στα φύλλα της εφημερίδας δημοσιεύονταν αποσπάσματα λόγων του Ιωάννη Μεταξά.

αναφορές ή καλέσματα σε δράσεις αντικινητοποίησης ή σε «αντεπίθεση», όπως στην περίπτωση των στελεχών της ΕΡΕΝ ή του Φαρμάκη, ωστόσο τα άρθρα αναπαρήγαγαν το αφήγημα πως «ο κομμουνισμός ετοιμάζεται να αιματοκυλήσει το έθνος»¹⁸⁵ και δικαιολογούσαν τη βασιλική εκτροπή, η οποία μάλιστα κατά αυτούς: «επρόλαβε μίαν κατάσταση η οποία μοιραίως θα εξελίσσεται εις εθνικήν συμφοράν»¹⁸⁶. Καλούσαν μάλιστα τον Βασιλιά να αποκόψει «τον Γόρδιον δεσμόν που με σατανικήν επιδεξιότητα έπλεξαν οι πλουτοδημοκράται και οι κομμουνισταί», ο οποίος, σύμφωνα με το Κ4Α:

από υποχρέωσιν προς την πατρίδα έχει το δικαίωμα να κάνει ό,τι η εθνική συνείδησης επιτάσσει» εφόσον οι εξουσίες του «δεν απορρέουν εκ του συντάγματος, αλλά αντλούνται εκ της ιστορικής συνοδείας που τον ακολουθεί και που περιλαμβάνει την ατελείωτων σειράν των βασιλέων του Έθνους, που ηγωνίσθησαν και εθυσιάσθησαν δι' αυτό¹⁸⁷.

Σε άλλο άρθρο, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, επιχειρηματολογούσαν υπέρ της πολιτικής παρέμβασης του στρατού, καθότι «η συμμετοχή του στρατού εις την πολιτικήν είναι εθνικώς αναγκαία» και στον βαθμό που «ανάξιοι πολιτικοί βλέπουν το Έθνος, ο στρατός υποχρεούται να επεμβαίνει και να κάνει πολιτική»¹⁸⁸. Ταυτόχρονα με την υπεράσπιση των παραπάνω αντικοινοβουλευτικών ιδεών, προβαλλόταν και «αιτήματα» που μπορούσαν να πραγματοποιηθούν εντός του κοινοβουλευτικού πλαισίου, όπως για παράδειγμα η ανάθεση υπουργείου στον Κωνσταντίνο Μανιαδάκη¹⁸⁹ επιφορτισμένου με τη δίωξη του κομμουνισμού, με τον οποίο το Κ4Α διατηρούσε στενή πολιτική επαφή¹⁹⁰ (το ίδιο και η ΕΚΟΦ Θεσσαλονίκης¹⁹¹). Συμπερασματικά, αν και η κοινωνική έκρηξη των

¹⁸⁵ Πλεύρης, «Έλληνες και Μπολσεβίκοι».

¹⁸⁶ Της σύνταξης, «Δημοκρατική σήψις».

¹⁸⁷ Της σύνταξης, «Η ουσία της κρίσεως. Θρίαμβος του Πολιτεύματος. Απόγνωση του Έθνους», εφ. 4^Η Αυγούστου 3, 1.9.1965, σ. 1.

¹⁸⁸ Πυρφόρος, «Ο στρατός και η πολιτική», εφ. 4^Η Αυγούστου, αρ.φ.1, 1.8.19651.

¹⁸⁹ Ο Κωνσταντίνος Μανιαδάκης ήταν στρατιωτικός, κορυφαίο στέλεχος του μεταξικού καθεστώτος και μεταπολεμικά θήτευσε ως βουλευτής της ΕΡΕ. Διατέλεσε υφυπουργός Δημόσιας Ασφάλειας κατά τη δικτατορία της 4^{Ης} Αυγούστου και το όνομα του συνδέθηκε με τη δίωξη του Κομμουνισμού, με πολλές από τις πρακτικές του αντικομμουνιστικού αγώνα από την Απελευθέρωση και ύστερα αντλούσαν την έμπνευση τους από τις μεθόδους που εισήγαγε ο Μανιαδάκης.

¹⁹⁰ Πλεύρης, *Γεγονότα 1965-1977*, σ. 24-25.

¹⁹¹ Ο Λάκης Ιωαννίδης παραθέτει επιστολή του Μανιαδάκη προς το έντυπο της ΕΚΟΦ Θεσσαλονίκης «Φοιτητικός Αγών», όπως επίσης και φωτογραφία του, που στη λεζάντα ανέφερε «Ο Κωνσταντίνος Μανιαδάκης, εκ των σημαντικότερων πολιτικών φυσιογνωμιών της 50ετίας που πέρασε. Η αγάπη του δια τους νέους υπήρξε μεγάλη και δικαίως αγαπήθηκε πάρα πολύ από τους νέους και δη τους Εκοφίτας» σε Ιωαννίδης, *Το κίνημα της ελληνικής νεολαίας*, σ. 229-230 και 275.

Ιουλιανών επιχειρήθηκε να αξιοποιηθεί από τους νεοφασίστες του Κ4Α για την θεωρητική αποδόμηση της αντιπροσωπευτικής αστικής δημοκρατίας, μοτίβο που εντοπίζεται και στην περίπτωση των Γάλλων νεοφασιστών κατά την εξέγερση του Μάη του 1968, παρέμειναν σε τελική ανάλυση, αδιαπραγμάτευτα φιλοκαθεστωτικοί. Μια στάση αντίθετη με τους Γάλλους ομογάλακτους τους, όπου στην περίπτωση του γαλλικού Μάη βρέθηκαν εσωτερικά διαιρεμένοι στο δίλημμα σχετικά με την πολιτική προτεραιοποίηση του αντικομμουνισμού ή του αντιαστισμού¹⁹².

Παρά την ιδεολογική ετερογένεια του δικτύου αντικομμουνιστικής κινητοποίησης (κάποιοι ήταν πράγματι νεοφασίστες¹⁹³, άλλοι αν και δεν δήλωναν αντικοινοβουλευτικοί δεν είχαν πρόβλημα να συνεργαστούν μετέπειτα με τους απριλιανούς πραξικοπηματίες επικαλούμενοι το κίνδυνο του «κομμουνισμού»¹⁹⁴ ενώ υπήρξαν και αυτοί που παρότι αντικομμουνιστές και υποστηρικτές του αυταρχικού μετεμφυλιακού καθεστώτος αρνήθηκαν τη συνεργασία¹⁹⁵), οι επιμέρους συνιστώσες το καλοκαίρι του 1965 υποστήριξαν και δικαιολόγησαν τη βασιλική εκτροπή, στη βάση του αφηγήματος της «κομμουνιστικής επανάστασης προ των πυλών». Αντίστοιχα η κοινωνική πόλωση και η αντικινητοποίηση ήταν ευπρόσδεκτη από όλες τις τάσεις της Δεξιάς αλλά και παράγοντες του καθεστώτος:

¹⁹² Oliver Dard, «Les droites nationalistes en Mai 68» στο Gilles Morin, Gilles Richard, Gilles Vergnon, Bruno Benoit και Christian Chevandier (επιμ.) *À chacun son Mai? Le tour de France de mai-juin 1968*, Presses universitaires de Rennes, 2011, σ. 355-367.

¹⁹³ Όπως η περίπτωση του «Κόμματος της 4^{ης} Αυγούστου».

¹⁹⁴ Όπως ήταν, για παράδειγμα, η περίπτωση του Παύλου Μανωλόπουλου, ο οποίος διατέλεσε και υπουργός της κυβέρνησης του πραξικοπηματία Γεωργίου Παπαδόπουλου, βλ. το βιογραφικό του Παύλου Μανωλόπουλου που αναφέρονται και στις θέσεις που κατείχε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών σε *Αντί*, περ. Β', τ.χ.50, 24.7.1976· ανάλογη θέση υιοθέτησε και ο Λάκης Ιωαννίδης, ο οποίος στο επίλογο του βιβλίου του υποστήριξε πως:

ο στρατός κινούμενος με γνώμονα τον υπέρτατον νόμον της σωτηρίας της πατρίδος, ανέλαβε πρωτοβουλία και ανέθεσε την διακυβέρνησιν της χώρας εις την Εθνικὴν Επαναστατικὴν Κυβέρνησιν [...] Αποστολή της Εθνικῆς Κυβερνήσεως υπήρξεν η διάσωσις της χώρας ἀπὸ τον κομμουνιστικὸν κίνδυνον και η ἀνάπλασις του ἔθνους, ὥστε να τεθοῦν τα θεμέλια ἀποκαταστάσεως υγιούς δημοκρατίας εν ἀπολύτῳ εἰρήνῃ και εὐημερίᾳ

Σε Ιωαννίδης, *Το κίνημα της ελληνικής νεολαίας*, σ. 399. Σύμφωνα με το βιογραφικό του, διατέλεσε ακόλουθος Τύπου της ελληνικής πρεσβείας στο Παρίσι τα έτη 1967-1970, στο ίδιο, σ.423. Το βιβλίο του το προλόγισε ο πραξικοπηματίας Νικόλαος Μακαρέζος και σύμφωνα με τον Ανδρέα Λεντάκη εκδόθηκε με έξοδα του υπουργείου Συντονισμού, Λεντάκης, *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21η Απριλίου*, βιογραφικό Λάκη Ιωαννίδη στην ενότητα «παράρτημα με φωτογραφίες».

¹⁹⁵ Όπως ήταν η περίπτωση του Χάρη Καρατζά βλ. Λεντάκης, *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21η Απριλίου*, σ. 12-13.

Παρά τις διαφορές τους σχετικά με την επίλυση του πολιτικού αδιεξόδου (για παράδειγμα ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ήταν υπέρ της διεξαγωγής εκλογών, υπό κυβέρνηση της ΕΡΕ¹⁹⁶) η δικαιολόγηση της βασιλικής εκτροπής από τον κοινοβουλευτισμό και η επίκληση του κινδύνου της «κομμουνιστικής επανάστασης», αποτελούσε κοινό μοτίβο και χρησιμοποιούταν ως επιχείρημα από τους «σκληρούς» της ΕΡΕ (όπως οι Φαρμάκης, Πιπινέλης¹⁹⁷), τον Κωνσταντίνο Καραμανλή (σε ιδιωτικές επιστολές προς τα στελέχη της

¹⁹⁶ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής Αρχείο: Γεγονότα και κείμενα: 6. Περίοδος Δοκιμασίας 1963-1974, Περίοδος Α', 8 Ιουνίου 1963- 21 Απριλίου 1967*, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής-Εκδοτική Αθηνών, 1994, σ. 196· σύμφωνα με την ανάλυση που επιχείρησε ο Σωτήρης Ριζάς για τις τάσεις στο εσωτερικό της ΕΡΕ την τριετία 1964-1967, μετά τα Ιουλιανά είχαν διαμορφωθεί τρία ρεύματα στο εσωτερικό της ΕΡΕ, ένα υπό τους Πιπινέλη και Ροδόπουλο που υποστήριζαν την εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό, η γραμμή που ακολουθούσε ο Κανελλόπουλος και υποστήριζε τη διατήρηση του κοινοβουλευτισμού και τέλος η αντίληψη του Κωνσταντίνου Καραμανλή, όπου υποστήριζε τη «συνταγματική μεταρρύθμιση μέσω μιας κυβέρνησης έκτακτων εξουσιών», θέση η οποία αν δεν εξασφάλιζε την ανοχή του Κέντρου, όπως υπογραμμίζει ο Ριζάς, ισοδυναμούσε με «εκτροπή» σε Σωτήρης Ριζάς, «Κοινοβουλευτισμός ή “εκτροπή”; Η Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση και η πολιτική κρίση 1964-1967», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού*, Τόμος 3, Ακαδημία Αθηνών, 2003, σ. 355-378. Ο Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, από την πλευρά του επισημαίνει εύστοχα πως η ΕΡΕ, σε τελική ανάλυση, μετά τα Ιουλιανά διαιρούταν μεταξύ δύο τάσεων:

αφενός της «μετριοπαθούς συντηρητικής», που προέτασσε την πολιτική διαχείριση της κρίσης και τη μεθόδευση της επιστροφής της Ε.Ρ.Ε. στην εξουσία με τη βοήθεια των μηχανισμών, στο πλαίσιο ενός αυταρχικού καθεστώτος με κοινοβουλευτικό μανδύα, και αφετέρου της «σκληρής ακροδεξιάς», που ευνοούσε σε τελική ανάλυση μια δικτατορική λύση της κρίσης, υπό τον βασιλιά και τη στρατιωτική ηγεσία.

Σε Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Η ομάδα Παπαδόπουλου στην τελική ευθεία προς την Εξουσία (1966-1967)», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία, 1967-1974*, Τα Νέα, 2010, σ. 83. Η ανάλυση του Καλλιβρετάκη αποδίδει εύστοχα τον πολιτικό λόγο του Κανελλόπουλου, που αφενός τροφοδοτεί την κοινωνική πόλωση, αφετέρου επιχειρεί να διατηρήσει διαύλους επικοινωνίας με τον Γεώργιο Παπανδρέου, προσβλέποντας στη διεξαγωγή εκλογών με κυβέρνηση υπό τον έλεγχο της ΕΡΕ.

¹⁹⁷ Ο Παναγιώτης Πιπινέλης στην τοποθέτηση του στο Συμβούλιο του Στέμματος υποστήριξε:

σημέρον ευρισκόμεθα ενώπιον μιας στιγμής όπου το Κομμουνιστικό Κόμμα, αφού επέτυχε να διαβρώσει το Κράτος και να πραγματοποιήσει το «Λαϊκόν Μέτωπον», ευρίσκεται εις τα πρόθυρα να δοκιμάση ό,τι κατά την κομμουνιστικήν ορολογίαν καλείται το «διαλεκτικόν πήδημα», δηλαδή την δυναμικήν αναμέτρησιν. Ευρισκόμεθα εις μια περιόδον, η οποία μου ενθυμίζει εκείνα τα οποία συνέβαινον εις την Πράγαν, ολίγους μήνα προ του Φεβρουαρίου του 1948 [...] είναι δυνατόν, είναι επιτετραμμένον να συζητούμε περί εκλογών

Στην τοποθέτηση του επίσης, όπως ήταν αναμενόμενο, δικαιολογούσε και τη βασιλική εκτροπή. Συμβούλιον Στέμματος, *Πρακτικά 1^{ης} και 2^{ας} Σεπτεμβρίου 1965*, Γενική Διεύθυνσις Τύπου και Πληροφοριών του Υπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως, Αθήνα, 1965, σ. 82 και 86-92.

ΕΡΕ¹⁹⁸ και δημόσια από τους συνεργάτες του¹⁹⁹), από τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο²⁰⁰ άλλα και από τα Ανάκτορα²⁰¹. Οι παραπάνω τάσεις και κέντρα χρησιμοποιούσαν τα

¹⁹⁸ Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής σε επιστολή του προς τον Παναγιώτη Πιπινέλη στις 22 Αυγούστου 1965 επεσήμανε πως: «ο βασιλεύς ορθώς και επικαίρως ενήργησεν, εάν διεπίστωσε ότι εξετίθετο εις κίνδυνον ή ασφάλεια τής χώρας διά τής διαβρώσεως του στρατεύματος», επικρίνοντας ωστόσο για αδεξιότητα και έλλειψη προετοιμασίας όσους «επρόκειτο να αξιοποιήσουν πολιτικώς την ενέργεια του Βασιλέως». Συνέστηνε επίσης την διοργάνωση μιας «επιβλητική[ς] αντιπαπανδρείκη[ς] συγκέντρωσις, η οποία επιβάλλεται και διά λόγους διεθνούς κοινής γνώμης». Παρατίθεται σε Σβολόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής Αρχείο: Γεγονότα και κείμενα*: 6, σ. 199. Μάλιστα στην επιστολή, που όπως επισημαίνει ο Δημήτρης Ψαρράς έχει αφαιρεθεί στο δημοσιευμένο τμήμα του αρχείου, ο Καραμανλής πρότεινε, επίσης, να παρουσιαστούν οι αρχηγοί των τεσσάρων επιτελείων στον Βασιλιά και να μετέφεραν την ανησυχία του στρατεύματος ώστε να ασκηθεί πίεση στο πολιτικό κόσμο και ύστερα να συγκροτήσει ο Βασιλιάς «εθνική κυβέρνηση», βλ. Δημήτρης Ψαρράς, *Το μυστικό του Εθνάρχη. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η χούντα*, Εφημερίδα των Συντακτών, 2017, σ. 17· Η επιστολή με το συγκεκριμένο απόσπασμα δημοσιεύτηκε στο Αλέξανδρος Βέλιος, *Η αλληλογραφία της αυτοεξορίας. Κωνσταντίνος Καραμανλής, 1963-1974*, Ροές, 1995, σ. 93.

¹⁹⁹ Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος σε άρθρο την ίδια περίοδο, εφόσον υποστήριζε πως:

[παρότι] Το 1944-1949 οι κομμουνιστάι είχαν περισσότερα όπλα. Ουδέποτε, όμως είχαν την σημερινή οργάνωσιν, την πληρότητα, την κινητικότητα, την ευελεξίαν και την οικονομική ευρωστίαν. Ουδέποτε διέθετον την σημερινή διαβρωτικήν δύναμιν» και πως «Χαρίς εις τον Βασιλέα το κακόν εσταμάτησεν την τελευταίαν στιγμήν της τελευταίας ώρας εις το κατώφλι των Ενόπλων Δυνάμεων» [με το] μόλυσμα [να πλήττει] «κυρίως του νέους»

καλούσε την ΕΡΕΝ «η οποία τόσα δείγματα δυναμικότητας και θάρρους έχει να επιδείξη» να διαδραματίσει «ρόλον εθνικώς σπουδαίον αυτήν ακριβώς την ώραν» σε Κωνσταντίνος Τσάτσος, «Η ΕΡΕΝ πρωτοπόρος».

²⁰⁰ Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος στην τοποθέτηση του στο Συμβούλιο του Στέμματος δήλωσε:

οι Κομμουνιστές έχουν προμηθευθή όπλα, Μεγαλειότατε [...] μετά τον συμμαχοπολέμον, δια πρώτη φορά, κατέχουν εν πολλοίς την ύπαιθρον αλλά και πολλούς συνοικισμούς έξω των Αθηνών και πολλά προάστεια τα οποία απειλούν. Και το έτι μεγαλύτερον όπλον [...] ότι χρησιμοποιούν την απειλήν με κάλυψιν δημοκρατικήν [...] Ας έλθουμε εις τας πόλεις [...] έχουν οργανωθή δυνάμεις κρούσεως του Κομμουνισμού [...] είχαν γίνει ακόμη και ασκήσεις νυχτερινής κινητοποιήσεως

Σε Συμβούλιον Στέμματος, *Πρακτικά 1ης και 2ας Σεπτεμβρίου 1965*, σ. 30-31· ανάλογες θέσεις θα υποστηρίξει (επικαλούμενος και σχετική αναφορά της Στρατιωτικής Διοικήσεως Αθηνών) στην ομιλία του σε συνεστίαση στελεχών της ΕΡΕ στην Θεσσαλονίκη, στις 27.10.1965, επισημαίνοντας ωστόσο πως πίστευε πως ο Γεώργιος Παπανδρέου δεν αποτελούσε συνειδητό συνεργάτη των σχεδίων του ΚΚΕ αλλά πως βρισκόταν υπό το καθεστώς «πλάνης» και υπό την επιρροή «κακών συμβούλων» υπογραμμίζοντας πως «όσοι κατ'εντολήν της ΕΔΑ τον επευφημούν και συνοδοιπορούν μαζί του προσελκύνται ειλικρινώς από τους λόγους του και είναι δυνατόν να σωθούν και να επιστρέψουν εις την δημοκρατικήν ελληνικήν οικογένεια», γεγονός που καταδεικνύει πως παρότι ο Κανελλόπουλος επαναλάμβανε τα αφηγήματα περί «οπλισμένου ΚΚΕ» και «κινδύνου ανταρσίας», (για τα οποία μεταπολιτευτικά θα υποστηρίξει πως ήταν προϊόν ψευδών πληροφοριών στις οποίες «έπεσε θύμα» βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ιστορικά Δοκίμια. Πώς εφθάσαμεν στην 21η Απριλίου 1967, 1940-1944, Εθνική Αντίσταση*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1997, σ. 67-70.)

αφηγήματα και μοτίβα που παρήγαγαν «ηθικό πανικό» και δικαιολογούσαν την αντικινητοποίηση, επιδιώκοντας την κοινωνική πόλωση στην οποία πρόσβλεπαν για να ανασχεθεί το ρεύμα δημοκρατικής διαμαρτυρίας και η κοινωνική πίεση που αυτό ασκούσε. Αυτά ακριβώς τα μοτίβα θα αξιοποιήσουν στο έπακρο και οι συνταγματάρχες στην προετοιμασία του Πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου²⁰². Ξανά-διαβάζοντας τις προσπάθειες αντικινητοποίησης κατά τα Ιουλιανά υπό το πρίσμα των θέσεων Mayer και Staggenberg, διαπιστώνεται πως όντως η δημοκρατική διαμαρτυρία των Ιουλιανών παρήγαγε ευκαιρίες μιας (περιορισμένη ωστόσο) κοινωνικής κινητοποίησης του φιλοκαθεστωτικού αντικομμουνιστικού δικτύου. Το γεγονός πως αναφύονται στο κίνημα πρακτικές και συνθήματα, που υπερέβαιναν το διεκδικητικό πλαίσιο που επιχειρούσε να θέσει η ηγεσία της Αριστεράς και του Κέντρου, αμφισβητώντας πυλώνες του

επιχειρούσε να διατηρεί διαύλους επικοινωνίας με τον Γεώργιο Παπανδρέου, αποφεύγοντας να του καταλογίσει προσωπικές ευθύνες για «συνειδητή» συνοδοιπορία με το ΚΚΕ, όπως άλλες τάσεις της ΕΡΕ. Στον ίδιο λόγο καταγράφεται σιωπή για τον Ανδρέα Παπανδρέου, ενώ παραδέχεται ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος πως η πρόταση του για άμεσες εκλογές υπό κυβέρνηση της ΕΡΕ δεν έγινε αποδεκτή από την πλειονότητα των συνεργατών του και από τον προσκείμενο στην ΕΡΕ Τύπο, οπότε αναγκάστηκε να την ανακαλέσει. Λόγος Κανελλόπουλου σε συνεντεύξεις στελεχών της ΕΡΕ στην Θεσσαλονίκη στις 27.10.1965, παρατίθεται στην εφ. *Καθημερινή*, 28.10.1965, σ. 1 και 8· παρομοίως, σε ομιλία του στα εγκαίνια της λέσχης της ΕΡΕΝ στην Θεσσαλονίκη στις 24.10.1965 υποστήριξε πως ο κομμουνιστικός κίνδυνος (όπου θα επεσήμανε πως κατέστη πάλι «άμεσος και μέγας» προερχόταν από την κατάργηση (εξαιτίας της πολιτικής της ΕΚ) των διαχωριστικών γραμμών στη «λαϊκή βάση [...] των δημοκρατικών και των οπαδών του αντιδημοκρατικού ερυθρού ολοκληρωτισμού» παρατίθεται σε εφ. *Μακεδονία*, 26.10.1965, σ. 9 και 11.

²⁰¹ Η πιο χαρακτηριστική σχετική δημόσια τοποθέτηση του βασιλιά Κωνσταντίνου ήταν στο πρωτοχρονιάτικο διάγγελμα του για το 1966 όπου, μεταξύ άλλων, ανέφερε:

η ευθύνη όλων μας θα είναι μεγίστη εάν χαλαρώσωμεν και επ' ελάχιστον την προσοχήν και την δραστηρίαν επαγρύπνησιν διά την προστασίαν του δημοκρατικού ημών πολιτεύματος από των εσωτερικών εχθρών του Έθνους. Ο κομμουνισμός αποτελεί μίσημα γεννηθέν έξω της Ελλάδος εμπνεόμενον και κινούμενον έξωθεν. Η ηθική του είναι το ψεύδος και η προδοσία. Μολύνει και καθιστά ανύποπτον εχθρόν της Πατρίδος πάντα ερχόμενον εις επαφήν με αυτόν, άτομον ή ομάδα, πάντα καλόν Έλληνα, μη διαβλέποντα τον κίνδυνον.

Όπως δημοσιεύτηκε στην εφ. *Καθημερινή*, 1.1.1966.

²⁰² Καλλιβρετάκης, «Η ομάδα Παπαδόπουλου στην τελική ευθεία προς την Εξουσία (1966-1967)», σ. 59-84· ενδεικτικά, για τους τρόπους πρόσληψης και αξιοποίησης των αντικομμουνιστικών μοτίβων από τους πραξικοπηματίες της 21^{ης} Απριλίου στο Στυλιανός Παττακός, *21^η Απριλίου 1967. Διατί: Ποιοι; Πως;* Εκδόσεις Βιοβίβλ, (2^α εκδοσις), 1996, σ. 23-32· για την προϊστορία των πραξικοπηματιών της 21^{ης} Απριλίου βλ. και Δημήτριος Παπαδιαμάντης, Στρατός και Πολιτική Εξουσία στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2012, σ. 235-241.

μετεμφυλιακού καθεστώτος, επιχειρήθηκε να αξιοποιηθεί από τις φιλοκαθεστωτικές δυνάμεις και το αντικομμουνιστικό δίκτυο ως επιχείρημα τροφοδότησης της αντικινηματικής κινητοποίησης. Η αποτύπωση των συμβάντων διαμαρτυρίας στον δεξιό Τύπο γινόταν με τέτοιο τρόπο ώστε να υποδαυλίζουν την επιχείρηση επαναφοράς της διαιρετικής τομής «εθνικοφροσύνη» εναντίον «επιτιθέμενου κομμουνισμού». Οι βραχυπρόθεσμες νίκες της δημοκρατικής διαμαρτυρίας (το γεγονός πως οι κυβερνήσεις Νόβα και Τσιριμώκου αποτυγχάνουν να λάβουν την ψήφο εμπιστοσύνης) φαίνεται πως έδωσαν ώθηση στην αντικινηματική κινητοποίηση: τα «Πούλμαν της Αλήθειας» ξεκίνησαν τις εξορμήσεις τους στα τέλη Αυγούστου. Ωστόσο, η αντικινηματική κινητοποίηση δεν κλιμακώθηκε, πιθανότατα και εξαιτίας της έλλειψης πολιτικής σύμπνοιας αναφορικά με τη βέλτιστη, για το φιλοκαθεστωτικό μπλοκ, πολιτική διέξοδο: κάποιοι παρέμειναν πιστοί στον Κανελλόπουλο, άλλοι εργάζονταν για την επιστροφή Καραμανλή (η επίλυση του πολιτικού προβλήματος με την επιστροφή Καραμανλή είχε σημαντική απήχηση στο εσωτερικό του δικτύου αντικομμουνιστικής κινητοποίησης²⁰³) και άλλοι έτειναν προς την ανάγκη αναστολής ή περαιτέρω εκτροπής από το πλαίσιο της ισχύουσας κοινοβουλευτικής δημοκρατίας²⁰⁴. Η σημαντικότερη αντιπαράθεση που προέκυψε εντός του δικτύου της αντικομμουνιστικής κινητοποίησης ήταν αυτή ανάμεσα στην ΕΡΕΝ και την ΕΚΟΦ στην Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με τον Ανδρέα Λεντάκη, πολιτικές συγκρούσεις μεταξύ των στελεχών της ΕΡΕΝ και της ΕΚΟΦ λάμβαναν χώρα στην Θεσσαλονίκη ήδη από το 1961²⁰⁵. Ωστόσο, η σύγκρουση κλιμακώθηκε και πήρε χαρακτηριστικά δημόσιας αντιπαράθεσης τον Μάρτιο του 1966, εξαιτίας της πρωτοβουλίας της «Κίνησης Επανόδου Καραμανλή» (η οποία είχε συγκροτηθεί από την ΕΚΟΦ Θεσσαλονίκης) να προχωρήσει στη συλλογή υπογραφών για την επάνοδο Καραμανλή, γεγονός που προκάλεσε τη δημόσια καταδίκη της πρωτοβουλίας από την ΕΡΕ Θεσσαλονίκης, ως ενέργεια που υπονόμει την κομματική ενότητα²⁰⁶. Η αντιπαράθεση συνεχίστηκε, κλιμακούμενη από τον Νοέμβριο του 1966, έως και την 21^η Απριλίου 1967,

²⁰³ Όπως επιβεβαιώνει ο Παύλος Μανωλόπουλος στη μαρτυρία του «υπήρχε μια μειοψηφία [...] η οποία σεβόταν τη νομιμότητα θα έλεγα [εννοεί την ηγεσία Κανελλόπουλου στην ΕΡΕ] όμως η πλειοψηφία σαφώς έβλεπε στο βάθος του ορίζοντα πως πρέπει να έρθει ο Καραμανλής για να εξασφαλίσει την επάνοδο της ΕΡΕ στην εξουσία». Συνέντευξη Παύλου Μανωλόπουλου, 20.9.2020.

²⁰⁴ Μεταξύ αυτών ήταν και ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο οποίος ωστόσο δεν επιθυμούσε άμεση εμπλοκή δική του ή της ΕΡΕ, όπως τεκμηρίωσε ο Δημήτρης Ψαρράς, σε Ψαρράς, *Το μυστικό του Εθνάρχη*, σ. 16-43.

²⁰⁵ Λεντάκης, *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21η Απριλίου*, σ. 263-264.

²⁰⁶ Ιωαννίδης, *Το κίνημα της ελληνικής νεολαίας*, σ. 257-258.

με την ΕΚΟΦ Θεσσαλονίκης να απολαμβάνει την υποστήριξη των «σκληρών» της ΕΡΕ (Πιπινέλης, Φαρμάκης, Κασιμάτης), εγκalώντας στις ανακοινώσεις της την ΕΡΕΝ Θεσσαλονίκης, εκτός των άλλων, και για αδυναμία κινητοποίησης²⁰⁷.

²⁰⁷ Ο Ιωαννίδης αναφέρεται εκτενώς (υπερασπίζοντας τον ρόλο και τις επιλογές του) στη σύγκρουση ΕΚΟΦ και ΕΡΕΝ Θεσσαλονίκης από τον Μάρτιο του 1966 έως και παραμονές της 21^{ης} Απριλίου στις σελίδες 257 έως 350 του βιβλίου του (ό.π.), παραθέτοντας και διάφορα σχετικά δημοσιεύματα της εποχής.

Μέρος 2^ο:

Η πολιτική ερμηνεία και πλαισίωση της κοινωνικής διαμαρτυρίας των Ιουλιανών και η επίδραση τους στον χώρο της Αριστεράς και του Κέντρου

Προλεγόμενα

Η διάσταση των κομμάτων και το πως επιδρούν στη συλλογική δράση εντάσσεται στην ευρύτερη προβληματική του πολιτικού περιβάλλοντος εντός του οποίου αναπτύσσεται η κινηματική διαμαρτυρία και διεκδίκηση. Στις πρώτες σχετικές θεωρητικές συστηματοποιήσεις στο πεδίο, η συμβολή των κομμάτων εξεταζόταν, κατά βάση, ως μεταβλητή της δομής των πολιτικών ευκαιριών και εστίαζε στις μορφές εκλογικών και κομματικών συστημάτων που διευκόλυναν την πρόσβαση των διεκδικητικών δρώντων στο πολιτικό σύστημα. Η παρέμβαση του William Gamson, ιδιαίτερα, κατέδειξε πως οι πιθανότητες επιτυχίας των κινηματικών διεκδικήσεων αυξάνουν κατακόρυφα όταν λαμβάνουν την υποστήριξη κομμάτων που διαθέτουν πρόσβαση στο κράτος και τις ελίτ¹ και ανήκουν στους «συμμάχους με επιρροή» (influential allies)² των κοινωνικών κινημάτων, σύμφωνα με την περιγραφή του Sidney Tarrow. Ωστόσο, όπως συνόψισε ο Σεραφείμ Σεφεριάδης, παρότι η έμφαση στις διευρυνόμενες ή συρρικνούμενες πολιτικές ευκαιρίες για τα κινήματα (και τη συμβολή των κομμάτων σε αυτές) εισέφερε στη θωράκιση έναντι του κινδύνου ενός θεωρητικού αναγωγισμού (όπου η κοινωνική και οικονομική αποστέρηση προκαλεί αυτόματα συλλογική δράση και κινηματική διεκδίκηση), παρέμειναν δύο σημαντικά προβλήματα στη θεωρία: η σύγχυση ανάμεσα στο αν τα κινήματα οφείλονται αποκλειστικά ή διευκολύνονται από τις ευκαιρίες (και τις απειλές) και αν η κινηματική επίταση προκαλείται μόνο από τις ευκαιρίες (και απειλές)³. Με τα προβλήματα αυτά αναμετρήθηκαν οι McAdam, Tarrow και Tilly στο *Dynamics of Contention*, όπου υπογράμμισαν πως αν και οι ευκαιρίες και απειλές αποτελούν μια, συγκεκριμένη κάθε φορά, αντικειμενική πραγματικότητα, δεν προκαλούν κινητοποίηση, εκτός και αν ερμηνευτούν και πλαισιωθούν ως τέτοιες από τους πολιτικούς δρώντες,

¹ William Gamson, *The strategy of social protest*, The Dorsey Press, 1975.

² Sidney Tarrow, *Power in Movement*, Cambridge University Press, 2011 (3η αναθεωρημένη έκδοση), σ. 166.

³ Σεραφείμ Σεφεριάδης, «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 27, (2006), σ. 7-42.

φέρνοντας με αυτό τον τρόπο στο επίκεντρο το ζήτημα της πολιτικής διαμεσολάβησης των κινηματικών διεκδικήσεων⁴.

Στο 1^ο μέρος εστίασαμε στη συμβολή της πολιτικής στις διεκδικητικές εκστρατείες της προδικτατορικής περιόδου, εξετάζοντας πως τα δίκτυα και οι πλαισιώσεις της Αριστεράς (κυρίως) και του Κέντρου προσδιόρισαν τις διεκδικήσεις και την κοινωνική κινητοποίηση κατά την προδικτατορική περίοδο, με ερευνητικό επίκεντρο, ασφαλώς, την κοινωνική έκρηξη των Ιουλιανών. Στο 2^ο μέρος που ακολουθεί, το ερώτημα αντιστρέφεται: Πως προσλήφθηκε η βασιλική εκτροπή του καλοκαιριού του '65 και η κοινωνική έκρηξη που ακολούθησε από τις παρατάξεις που είχαν αναλάβει την πολιτική εκπροσώπηση του δημοκρατικού αιτήματος; Επηρέασε τις θέσεις και τις αναλύσεις των σχηματισμών και τάσεων στον χώρο της Αριστεράς και του Κέντρου; Σε ένα ευρύτερο θεωρητικό επίπεδο, τα ερωτήματα αυτά εγγράφονται στο ζήτημα πως τα κοινωνικά κινήματα, οι κοινωνικές διεκδικήσεις και οι συγκρουσιακοί κύκλοι όχι μόνο επηρεάζονται αλλά και επηρεάζουν την πολιτική τους εκπροσώπηση.

Το ερώτημα αυτό έχει απασχολήσει τους κοινωνικούς επιστήμονες που μελετούν τα κινήματα και τη συλλογική διεκδικητική δράση, αλλά μάλλον σε μικρότερο βαθμό από ό,τι άλλα ζητήματα του πεδίου. Μια, από τις πιθανές ερμηνείες, έχει να κάνει με το γεγονός πως αν και η επίδραση των κομμάτων στα κινήματα είναι πιο «απτή» και μπορεί να εξεταστεί στον πολιτικό λόγο, τις μορφές δράσεις και τις εκβάσεις των κινήματων: ποια στοιχεία του πολιτικού λόγου και των αιτημάτων των κινήματων εντοπίζονται στα προγράμματα των κομμάτων, ποιες από τις μορφές δράσεις που επιλέγουν τα κινήματα κυρώνονται (ή δεν κυρώνονται) από τα πολιτικά κόμματα, ποια αιτήματα των κινήματων θεσμοποιούνται. Αντίστροφα, το πως επηρεάζει ένα κίνημα την πολιτική του εκπροσώπηση είναι, ενδεχομένως, δύσκολότερο να εξεταστεί (και να θεωρητικοποιηθεί) εφόσον μόνο σε κάποιες περιπτώσεις τα κοινωνικά κινήματα επιχειρούν να θεσμοποιηθούν και να συγκροτήσουν κόμμα, ενώ το πως επιδρά ένα κίνημα στο κομματικό σύστημα μπορεί να μελετηθεί πιο έμμεσα: πως κάποιες πολιτικές ή θέσεις των κομμάτων προσπαθούν να απαντήσουν (ενίοτε και να χειραγωγήσουν) κινηματικές διεκδικήσεις και πως επηρεάζει τις εκλογικές εκβάσεις. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι οι κινηματικές εξάρσεις προσδιορίζονται μόνο από τις ευκαιρίες και τις απειλές του πολιτικού περιβάλλοντος -και πως αποδίδονται ερμηνευτικά. Αντίθετα, τα κινήματα επηρεάζουν τις

⁴ Doug McAdam, Sidney Tarrow, Charles Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, 2001, σ. 43.

πολιτικές ευκαιρίες και απειλές για τις ελίτ και τα κόμματα⁵ και, επιδρούν, επίσης, στην πολιτική τους εκπροσώπηση.

Πράγματι, κόμματα και κινήματα συχνά συνυφαίνονται, όπως υπογράμμισαν η Roberta Ash Garner και ο Mayer Zald, εφόσον «τα κινήματα εμφιλοχωρούν στα κόμματα. Τα κόμματα παράγουν κινήματα [...] Κινήματα εμφανίζονται μέσα σε κόμματα. Κινήματα καθίστανται κόμματα. Και τα δύο είναι οργανωτικές μορφές για την επίτευξη πολιτικών σκοπών»⁶. Η (δυνητική) αλληλεπίδραση των κομμάτων με τα κινήματα διαρθρώνεται σε 4 επίπεδα, σύμφωνα με το ταξινομητικό σχήμα του Diarmuid Maguire: (α) στους οργανωτικούς πόρους: η σχέση κομμάτων και κινήματων μπορεί να εισφέρει σε ακτιβιστές, χρηματοδότηση και εμπειρία· (β) πολιτισμικούς πόρους: κόμματα και κινήματα μπορούν να παρέχουν, το ένα στο άλλο, πολιτισμική πρόσβαση σε κοινωνικές κατηγορίες που από μόνα τους δεν θα είχαν· (γ) εκλογικούς πόρους: κόμματα και κινήματα συγκροτούν κοινωνικές συμμαχίες οι οποίες μπορούν να παρέχουν στα κόμματα εκλογικά σώματα που δίχως τα κινήματα δεν θα μπορούσαν, αλλιώς, να προσεγγίσουν· (δ) πολιτικούς πόρους: ένα κόμμα περιφερειακό στο εκλογικό σύστημα μπορεί να επηρεάσει τις πολιτικές που ασκούνται συμμαχώντας με ένα κοινωνικό κίνημα. Αντίστροφα, ένα κίνημα μπορεί να επηρεάσει τις πολιτικές εκβάσεις εισχωρώντας σε ένα κόμμα με προσβάσεις στους κρατικούς θεσμούς⁷. Το σχήμα του Maguire, φαίνεται να επιβεβαιώνεται στην περίπτωση των κοινωνικών κινήματων της προδικτατορικής περιόδου στην Ελλάδα: Και στην περίπτωση της ΕΔΑ, ιδίως με την ανταλλαγή οργανωτικών πόρων, και στην περίπτωση της ΕΚ, όπου ειδικά στο επίπεδο των εκλογικών πόρων, η αλληλεπίδραση της ΕΚ με τα κινήματα της διετίας '61-63 ήταν καθοριστική για τις εκλογικές της νίκες. Ο Maguire εξετάζοντας στην έρευνα του τις διαδράσεις των κινήματων ειρήνης και πυρηνικού αφοπλισμού στο Ηνωμένο Βασίλειο και την Ιταλία τη δεκαετία του '80 και τις σχέσεις τους με το βρετανικό Εργατικό κόμμα και το Κομμουνιστικό Κόμμα Ιταλίας αντίστοιχα, κατέληξε στο συμπέρασμα πως κόμματα που

⁵ Tarrow, *Power in Movement*, σ. 168-169.

⁶ Roberta Ash Garner και Mayer N. Zald, «The Political Economy of Social Movement Sectors» στο Mayer N. Zald και John D. McCarthy (επιμ.) *Social Movements in an Organizational Society. Collected Essays*, Routledge, 1987, σ. 293-318.

⁷ Diarmuid Maguire, «Opposition Movements and Opposition Parties: Equal Partners or Dependent Relations in the Struggle for Power and Reform?», στο Craig Jenkins και Bert Klandermans (επιμ.) *The Politics of Social Protest. Comparative Perspectives on States and Social Movements*, University of Minnesota Press, 1995, σ. 199-228.

έχουν λιγότερες προσβάσεις (ή άμεσες προοπτικές) να επηρεάσουν την άσκηση της κρατικής πολιτικής τείνουν να δίνουν μεγαλύτερα έμφαση στα κινήματα, επηρεάζοντας με αυτό τον τρόπο καθοριστικά το ρεπερτόριο διαμαρτυρίας, την εσωτερική δομή και το πολιτικό προσανατολισμό των κινήματων. Μάλιστα, υπογραμμίζει πως όσο μεγαλύτερη η οργανωτική συνοχή και ισχυρότερους πολιτισμικούς δεσμούς διαθέτει ένα κόμμα στο εσωτερικό του, τόσο περισσότερο τείνει να αποστερεί το κίνημα από την οργανωτική και πολιτική του αυτοτέλεια⁸. Τα πορίσματα αυτά του Maguire φαίνεται να επιβεβαιώνονται και στην ελληνική περίπτωση, όταν εξετάζεται η επίδραση της ΕΔΑ και της ΕΚ στο ρεπερτόριο δράσης και τον πολιτικό προσανατολισμό των κινήματων της προδικτατορικής περιόδου. Πράγματι, όπως θα αναλυθεί περαιτέρω και στα κεφάλαια 6 και 7, από τα δύο κόμματα του πολιτικού χώρου που υποστήριζε τον εκδημοκρατισμό στην προδικτατορική Ελλάδα (ΕΔΑ και ΕΚ), η ΕΔΑ όχι μόνο έδινε μεγαλύτερη έμφαση στις κοινωνικές κινητοποιήσεις και μετά από την άνοδο της ΕΚ στην κυβέρνηση, ως βασικό εργαλείο για να επηρεάσει τις εκβάσεις των ασκούμενων πολιτικών, αλλά και επηρέαζε περισσότερο (ως κόμμα με σαφώς μεγαλύτερη οργανωτική συνοχή και ισχυρότερους πολιτισμικούς δεσμούς) τις μορφές δράσης και τις διεκδικήσεις των κινητοποιήσεων της περιόδου. Μολαταύτα, ο Maguire επισημαίνει πως ακόμη και σε περιπτώσεις που τα κόμματα κατισχύουν πλήρως έναντι των κινήματων, τα κινήματα (και οι κοινωνικές εκρήξεις) μπορούν να επηρεάσουν καθοριστικά τα κόμματα, εφόσον, μπορούν να επιδράσουν στην ρίζοσπαστικοποίηση των ακτιβιστών του κινήματος και παράλληλα μελών των κομμάτων και να ενισχύουν τις τάσεις «απειθαρχίας» στην κεντρική γραμμή και κατεύθυνση των κομμάτων⁹. Η επισήμανση αυτή είναι πολύ σημαντική και θα δούμε να επαληθεύεται τόσο στον χώρο της Αριστεράς, όσο και στον χώρο του Κέντρου, μετά τα Ιουλιανά. Εκτός της σημαντικής συμβολής του Darmaid Maguire, για τον προσανατολισμό της έρευνα στο 2^ο μέρος σημαντική επίδραση είχαν επίσης και οι ουσιαστικές επισημάνσεις της Manali Desai (2003) και των Swen Hutter, Hanspeter Kriesi και Jasmine Lorenzini (2019).

Ειδικότερα, η Manali Desai υπογράμμισε πως η ύπαρξη ισχυρών (ή όχι) δεσμών με τα κινήματα μπορούν να φωτίσουν τις διαφορές στις πολιτικές που εφαρμόζουν συγγενή κόμματα. Επιχειρώντας να ερμηνεύσει για ποιο λόγο διέφεραν τα προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας που εφάρμοσαν δύο κομμουνιστικά κόμματα με παρόμοιο πρόγραμμα και ιδεολογικές αναφορές σε δύο διαφορετικές πολιτείες της Ινδίας (Κεράλα

⁸ Στο ίδιο.

⁹ Στο ίδιο.

και Δυτική Βεγγάλη) κατέληξε στο συμπέρασμα πως αυτές εξηγούνται από τον βαθμό σύνδεσης των ηγετών των κομμάτων με τα κοινωνικά κινήματα ενάντια στην φτώχεια, τα οποία είχαν αναπτυχθεί το διάστημα που προηγήθηκε την άνοδο των κομμουνιστικών κομμάτων στην κυβέρνηση: Όσο μεγαλύτερη η προγενέστερη ώσμωση με κοινωνικά κινήματα και (η προέλευση των ηγετών από αυτά), τόσο πιο εκτεταμένα τα προγράμματα κοινωνικής πολιτικής που εφαρμόστηκαν στην κυβέρνηση κάποιες δεκαετίες αργότερα¹⁰. Επίσης, οι Swen Hutter, Hanspeter Kriesi και Jasmine Lorenzini υπογραμμίζουν πως τα κινήματα, όπως και τα κόμματα, επιτελούν καθήκοντα δημοκρατικής εκπροσώπησης. Επιπλέον, μια κρίση εκπροσώπησης στο κομματικό σύστημα αποτελεί και ένα άνοιγμα των πολιτικών ευκαιριών για την εμφάνιση κινήματων. Συνεπώς, η ύπαρξη κινήματων μπορεί να καταδεικνύει την ύπαρξη διαιρετικών τομών που δεν εκφράζονται στο κομματικό σύστημα και μια λανθάνουσα κρίση αντιπροσώπευσης, παράγοντας έτσι το κίνημα, με τη σειρά του, ευκαιρίες για την εμφάνιση νέων κομμάτων (ή να επιχειρήσουν να μετεξελιχθούν τα ίδια τα κινήματα σε κόμματα) στο κομματικό σύστημα, τα οποία θα επιχειρήσουν να καλύψουν αυτό το κενό¹¹.

Οι παραπάνω αναλύσεις στοιχειοθετούν σημαντικές υποθέσεις εργασίας για τη συμβολή της κοινωνικής έκρηξης των Ιουλιανών στους μετασχηματισμούς στον χώρο της Αριστεράς και του Κέντρου. Ειδικότερα, στις σελίδες που ακολουθούν αναλύεται η πρόσληψη των Ιουλιανών από την Αριστερά και το Κέντρο. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στο να κατανοηθεί και να ερμηνευτεί με ποιους τρόπους τα Ιουλιανά τροφοδοτούν κινήσεις που τοποθετούνταν στην αριστερή αντιπολίτευση στην ΕΔΑ αλλά και (κυρίως) πως συμβάλλουν στην προγραμματική και ιδεολογική αποκρυστάλλωση του κεντροαριστερού ρεύματος. Πράγματι, η ενότητα για το κεντροαριστερό ρεύμα είναι η μεγαλύτερη και πιο εκτεταμένη του 2^{ου} μέρους, όχι μόνο λόγω του κυριάρχου πολιτικού ρόλου της κομματικής του μετεξέλιξης κατά τη Μεταπολίτευση, του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑΣΟΚ) αλλά και για το γεγονός πως στην υπάρχουσα βιβλιογραφία λείπει μια συνολική πραγμάτευση της συγκρότησης του κεντροαριστερού ρεύματος υπό την καθοριστική

¹⁰ Manali Desai, «From movement to party to government: Why social policies in Kerala and West Bengal are so different», στο Jack A. Goldstone (επιμ.), *States, Parties, and Social Movements*, Cambridge University Press, 2003, σ. 170-196.

¹¹ Swen Hutter, Hanspeter Kriesi και Jasmine Lorenzini, «Social movements in interaction with political parties» στο David A. Snow, Sarah A. Soule, Hanspeter Kriesi και Holly J. Mccammon, *The Blackwell companion to social movements*. Wiley, 2019, σ. 322-337.

επίδραση του κινήματος για τον εκδημοκρατισμό της προδικτατορικής περιόδου και της κοινωνικής έκρηξης των Ιουλιανών

6. Τα Ιουλιανά και ο χώρος της ελληνικής Αριστεράς

6.1. Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά

6.1.1. Η ΕΔΑ και οι θέσεις της για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό

Η ΕΔΑ από την ίδρυση της, τον Αύγουστο του 1951, μέχρι και το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου αποτέλεσε, χωρίς αμφιβολία, τον κύριο εκπρόσωπο της ελληνικής Αριστεράς. Αποτέλεσμα της κατοχύρωσης της πολιτικής ηγεμονίας του ΚΚΕ στον χώρο της ελληνικής Αριστεράς και προϊόν του προσανατολισμού στον αγώνα υπέρ του εκδημοκρατισμού της Ελλάδας και της αμφισβήτησης του μετεμφυλιακού πλαισίου, μέσω όμως ειρηνικών και ομαλών πολιτικών διεργασιών εντός του συνταγματικού πλαισίου. Σύμφωνα με τον Μιχάλη Λυμπεράτο, η ίδρυση της ΕΔΑ συνέβαλε *«αποφασιστικά στην οργάνωση των κοινωνικών αγώνων, προσέδωσαν σε αυτούς την κινηματική εμπειρία που είχε σωρευθεί επί ΕΑΜ, γενικεύσαν και πολιτικοποίησαν το περιεχόμενό τους, ανανεώσαν την εμπιστοσύνη των μαζών στη συλλογική δράση»*¹. Πράγματι, παρά τις φυγόκεντρες δυνάμεις που αναπτύχθηκαν στο εσωτερικό της ελληνικής Αριστερά τη δεκαετία του '60, ήταν οι θέσεις και οι αναλύσεις της ΕΔΑ που καθόριζαν την πολιτική γραμμή του ελληνικού αριστερού κινήματος. Συνεπώς, η ερμηνεία της στάσης της ελληνικής Αριστεράς κατά το συγκρουσιακό επεισόδιο των Ιουλιανών χρειάζεται να συνυπολογίσει το σχήμα ανάλυσης της ΕΔΑ σε σχέση με τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό της μετεμφυλιακής περιόδου, τα χαρακτηριστικά των πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων και το πολιτικό πρόγραμμα του κόμματος της Αριστεράς.

Σύμφωνα με τις αναλύσεις της ΕΔΑ, η Ελλάδα ήταν χώρα υπανάπτυκτη. Η υπανάπτυξη ήταν απόρροια του γεγονότος ότι στην Ελλάδα δεν είχε ολοκληρωθεί ο δημοκρατικός αστικός μετασχηματισμός. Έτσι, η χώρα είχε παραμείνει *«καθυστερημένη»*, δίχως βαριά βιομηχανία, με *«μισοφεουδαρχικό»* αγροτικό σύστημα, ενώ παράλληλα κυριαρχούσε στη χώρα το *«ξένο μονοπωλιακό κεφάλαιο»*. Η *«εθνική αστική τάξη»* στην Ελλάδα, δηλαδή, δεν είχε καταφέρει να ανταποκριθεί στον *«ιστορικό της ρόλο»*. Αυτή η συνθήκη αναπαραγόταν με τη συγκρότηση ενός *«ξενόδουλου κράτους»*, το οποίο βρισκόταν στα χέρια μιας *«μικρής μειοψηφίας πλουτοκρατών»*, πλήρως υποταγμένης στο

¹ Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ. Η ραγδαία ανασυγκρότηση της ελληνικής Αριστεράς και οι μετεμφυλιακές πολιτικές αναγκαιότητες*, Στοχαστής, 2011, σ. 34.

«ξένο, μονοπωλιακό, κεφάλαιο»². Στο πλαίσιο της διαχρονικής υποταγής στο ξένο κεφάλαιο η Ελλάδα είχε αποτελέσει πεδίο ανταγωνισμού μεταξύ των μεγάλων ιμπεριαλιστικών δυνάμεων, όπως υποστηριζόταν. Ωστόσο, μετά την Απελευθέρωση, η χώρα είχε περάσει στη σφαίρα επιρροής των ΗΠΑ, οι οποίες κυριαρχούσαν πολιτικά στη χώρα. Αυτό δεν σήμαινε πως στην Ελλάδα δεν είχαν επιρροή ή δεν μπορούσαν να διεισδύσουν και άλλες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις³, αλλά ότι η χώρα ήταν, κατά βάση, υποταγμένη στα αμερικάνικα συμφέροντα⁴. Η ανάλυση του κοινωνικού σχηματισμού της χώρας που επιχειρούσε η ΕΔΑ, έδινε έμφαση στους δεσμούς «υποτέλειας» της Ελλάδας με τις ισχυρότερες χώρες, και ιδιαίτερα τις ΗΠΑ, σύμφωνα με το σχήμα ιμπεριαλισμός - εξάρτηση⁵. Παράλληλα, δεν υποτιμούσε τους εσωτερικούς παράγοντες οι οποίοι αναπαρήγαγαν την εξάρτηση της χώρας, διακρινόμενα τα άλυτα, δομικά της προβλήματα.

Τούτων δοθέντων, η κύρια αντίθεση που διαπερνούσε τη χώρα, σύμφωνα με την ανάγνωση της ΕΔΑ, ήταν η αντίθεση του συνόλου του έθνους με το πλαίσιο, αλλά και τους φορείς, της ξένης κυριαρχίας. Αντιθέσεις εντός του ίδιου του έθνους, όπως για παράδειγμα οι αντιθέσεις μεταξύ των εργατικών στρωμάτων και της «εθνικής» αστικής τάξης, ήταν δευτερεύουσας σημασίας. Κατά την ΕΔΑ, η λύδια λίθος της πανεθνικής ενότητας πρόκυπτε από την ικανοποίηση των συμφερόντων όλων των κοινωνικών στρωμάτων της χώρας, με την επίτευξη της εθνικής ανεξαρτησίας⁶. Αντιτιθέμενη σε αυτό τον στόχο ήταν μόνο μια «μικρή ολιγαρχία», «πλουτοκρατικού» και όχι παραγωγικού τύπου, η οποία κυριαρχούσε στο εσωτερικό της χώρας, με πεδίο δραστηριοποίησης την εξυπηρέτηση των «ξένων μονοπωλίων», καταπιέζοντας όλα τα στρώματα του πληθυσμού: από τους εργάτες και τους αγρότες έως και την «εθνική αστική τάξη»⁷. Η ΕΔΑ συνέδεε ευθέως το αυταρχικό πολιτικό καθεστώς, όπως αποκρυσταλλώθηκε με την έκβαση του Εμφύλιου Πολέμου, με

² Αρχείο ΕΔΑ, κ. 4, φ. 3: «Έντυπο: Σχέδιο προγράμματος της ΕΔΑ. Δ.Ε. της ΕΔΑ, 28.9.1959», ΑΣΚΙ.

³ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 4, φ. 4: Εισήγηση Ιωάννη Πασαλίδη στο Α' Πανελλαδικό Συνέδριο της ΕΔΑ (28.11.-2.12.1959): «Έκθεση δράσης & θέσεις της Δ.Ε. της ΕΔΑ».

⁴ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 4, φ. 4: Εισήγηση Ηλία Ηλίου στο Α' Πανελλαδικό Συνέδριο: «Εισήγηση της Δ.Ε. επί του προγράμματος της ΕΔΑ».

⁵ Βλέπε σχετικά : Β.Ι. Λένιν, *Ο ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, Θεμέλιο, 1984.

⁶ Εισήγηση Πασαλίδη στην Α' Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της ΕΔΑ: «Κεντρική πολιτική εισήγηση», *Α' Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της ΕΔΑ (15-18 Ιουλίου 1956). Εισηγήσεις, Πολιτική Απόφαση, Ψηφίσματα, Καταστατικό*, Έκδοση γραφείου τύπου και μελετών της ΕΔΑ, Αθήνα, 1956, βιβλιοθήκη, ΑΣΚΙ.

⁷ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 4, φ. 3: «Σχέδιο προγράμματος της ΕΔΑ» (Α' Πανελλαδικό Συνέδριο).

τη διαιώνιση της κυριαρχίας αυτής της «ολιγαρχίας»⁸. Στο επίπεδο των πολιτικών παρατάξεων, ο κυριότερος εκφραστής αυτής της λογικής της «υποτέλειας» και της «ξένης κυριαρχίας» ήταν ο χώρος της Δεξιάς, όπως εκπροσωπήθηκε μετά τον Εμφύλιο από τον Ελληνικό Συναγερμό και την ΕΡΕ⁹.

Η παραπάνω ανάλυση παρείχε στην ΕΔΑ μια σειρά δυνατοτήτων, κρίσιμων σε σχέση με τα πολιτικά επίδικα των δεκαετιών του '50 και του '60. Καταρχήν, έδινε την ευχέρεια στην ΕΔΑ να παρουσιάζεται ως κόμμα- εκπρόσωπος όχι συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων και τμημάτων του πληθυσμού, αλλά ως ένα λαϊκό κόμμα, πανεθνικής και παλλαϊκής απεύθυνσης. Επίσης, μπορούσε η ΕΔΑ να αποκρούει τις κατηγορίες περί «αντεθνικού» κόμματος που της προσέπιπταν και αποτελούσε δομικό στοιχείο του αντικομμουνιστικού πολιτικού λόγου κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο¹⁰. Με αυτό τον τρόπο η ΕΔΑ μπορούσε να στοιχειοθετεί ένα δικό της πατριωτικό λόγο, με δημοκρατική και προοδευτική πλαισίωση, σε αντιπαράθεση με τον εσωστρεφή, συντηρητικό και φιλοατλαντικό εθνικιστικό λόγο των καθεστωτικών δυνάμεων. Η συσχέτιση του ταξικού και του εθνικού αγώνα και ο χαρακτηρισμός της Δεξιάς ως δύναμης που δρα υπέρ της ξένης εξάρτησης¹¹, επικουρούσαν την προσπάθεια στοιχειοθέτησης ενός πολιτικού λόγου με μεγάλη ευρύτητα στις κοινωνικές αναφορές και ταυτόχρονα αιχμηρό απέναντι στους πολιτικούς της αντίπαλους. Η πολιτική στρατηγική της ΕΔΑ για τη συγκρότηση μιας όσο περισσότερο πλατιάς κοινωνικής (δια-ταξικής) συμμαχίας, ήταν μια σταθερά κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, προϊόν της εαμικής πολιτικής κληρονομιάς. Χωρίς να αντιτίθενται στα παραπάνω υπογραμμιζόταν, ωστόσο, ο πρωταρχικά λαϊκός και εργατικός χαρακτήρας της ΕΔΑ: Η ΕΔΑ ήταν κόμμα όλου του έθνους, του οποίου τα συμφέροντα φιλοδοξούσε να εκφράσει. Στην πρωτοπορία των κοινωνικών δυνάμεων του έθνους, όμως, βρισκόταν οι φτωχοί εργάτες και αγρότες, ως το πιο έντονα εκμεταλλευόμενο κομμάτι του πληθυσμού, από το καθεστώς της «ξένης κυριαρχίας»¹²

⁸ Εισήγηση Πασαλίδη στην Α' Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της ΕΔΑ, «Κεντρική πολιτική εισήγηση», Α' Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της ΕΔΑ.

⁹ Αρχείο ΕΔΑ, εισήγηση Αντώνη Μπριλλάκη στην Α' Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της ΕΔΑ: «Το πρόβλημα της ενότητας των εθνικών δυνάμεων της χώρας», Α' Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της ΕΔΑ.

¹⁰ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων*, Σαββάλας 2006, σ. 177-284.

¹¹ ΕΔΑ, *Πρόγραμμα πατριωτικής συνεργασίας. Εγκρίθηκε από Ε' σύνοδο της Δ.Ε. της ΕΔΑ*, Έκδοση της ΕΔΑ, Αθήνα, 1961.

¹² Στο ίδιο.

Η ηγεσία της προσδιόριζε την ΕΔΑ ως κόμμα λαϊκό και δημοκρατικό, το οποίο δρούσε εντός των πλαισίων που καθόριζε το Σύνταγμα και ήταν υπέρ των ομαλών και ειρηνικών μεταβολών¹³. Προγραμματική επιδίωξη της ΕΔΑ ήταν να συμβάλλει, με αποφασιστικό τρόπο, στην πραγματοποίηση της «*Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής*». Αν και η ΕΔΑ δεν αποποιούνταν την ύπαρξη και τον αποφασιστικό ρόλο των κομμουνιστών στο εσωτερικό της, εντούτοις δεν έθετε ζήτημα σοσιαλιστικού μετασχηματισμού στην ημερήσια διάταξη της πολιτικής της πάλης. Η προοπτική του σοσιαλισμού αποτελούσε περισσότερο ζήτημα ζυμώσεως για την ΕΔΑ, το οποίο για να τεθεί ως προοπτική απαραίτητη προϋπόθεση είχε την πραγματοποίηση της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής¹⁴. Το πρόγραμμα της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής είχε ως άξονες ζητήματα που είχαν διεκδικηθεί μέσα από την πολιτική παρουσία του ΕΑΜ και το πρόγραμμα της «*Λαϊκής Δημοκρατίας*»¹⁵: Εθνική ανεξαρτησία, εκδημοκρατισμός και συγκρότηση κράτους πρόνοιας με αναδιανεμητικό προσανατολισμό. Το πρόγραμμα ήταν σαφώς επηρεασμένο από την πολιτική των «*λαϊκών μετώπων*», που είχαν πρώτη φορά υιοθετηθεί από το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα στα μέσα της δεκαετίας του '30¹⁶ και έδινε έμφαση στη συγκρότηση ευρύτερων πολιτικών και κοινωνικών συμμαχιών, πλειοψηφικού τύπου, παρά στην ιδεολογική σαφήνεια των πολιτικών του επιδιώξεων.

Στο κρίσιμο ζήτημα του εκδημοκρατισμού του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού το πρόγραμμα της ΕΔΑ εστίαζε στο αίτημα της ομαλής λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος και την κατάργηση των ειδικών μέτρων του Εμφυλίου Πολέμου: άρση της έκτακτης νομοθεσίας, κλείσιμο των εξοριών, απόλυση των πολιτικών κρατούμενων, κατάργηση των διακρίσεων μεταξύ των πολιτών, διάλυση των παρακρατικών οργανώσεων, δημόσιο έλεγχο των σωμάτων ασφαλείας και εμπέδωση των πολιτικών και συνδικαλιστικών ελευθεριών. Οι θέσεις που αφορούσαν αιτήματα σχετικά με δημοκρατικές πολιτειακές αλλαγές ήταν γενικόλογες και αφηρημένες. Πέρα από την κατοχύρωση της απλής αναλογικής, ως εκλογικού συστήματος, οι υπόλοιπες διεκδικήσεις ήταν διακηρυκτικού τύπου, όπως η «*ενίσχυση του θεσμού της αυτοδιοίκησης*», η

¹³ Εισήγηση Ιωάννη Πασαλίδη στην Α' Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της ΕΔΑ, «Κεντρική πολιτική εισήγηση», *Α' Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της ΕΔΑ*.

¹⁴ Ο διαχωρισμός μεταξύ ζητημάτων «ζυμώσεως» και «άμεσης πάλης», ήταν βασικό μοτίβο στην ΕΔΑίτικη πολιτική σκέψη, βλέπε ενδεικτικά: Αρχείο ΕΔΑ, κ. 483, φ.1: «Για δεξιά και αριστερή αντιπολίτευση», χ.χ..

¹⁵ Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου: Κοινωνική πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα. Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*, Βιβλιόραμα, 2006, σ. 156-165.

¹⁶ Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Θεμέλιο, 1976, σ. 236-237.

«εξασφάλιση της ενεργής συμμετοχής του λαού στην άσκηση εξουσίας» ή τέλος «η διοικητική αποκέντρωση»¹⁷. Αναφορικά με διεκδικήσεις σχετικές με ριζικότερες πολιτειακές αλλαγές (όπως το θέμα της αβασίλευτης δημοκρατίας), η ΕΔΑ ακολουθούσε μια διττή τακτική: συμφωνία σε θεωρητικό επίπεδο με τη ρητή επισήμανση πως τέτοια αιτήματα δεν αποτελούσαν τις άμεσες πολιτικές της διεκδικήσεις. Αυτή η προσέγγιση ερμηνεύεται και από την ανάγκη για ισορροπία μεταξύ των προωθημένων πολιτικών θέσεων και της ανάσχεσης του πολιτικού της εξοστρακισμού από το πολιτικό σύστημα.

Σχετικές με το χαρακτήρα των κοινωνικών αντιθέσεων, αλλά και συναφές με τις επιδιώξεις του προγράμματος της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής», ήταν οι εκτιμήσεις για τα χαρακτηριστικά και τον ρόλο των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων στην Ελλάδα. Όπως επισημάνθηκε παραπάνω, η ΕΔΑ, αυτό-περιγραφόταν ως το κόμμα του (δια-ταξικού) συνασπισμού των φτωχών και μικρομεσαίων στρωμάτων της χώρας. Ως εκ τούτου ήταν η ΕΔΑ που εκπροσωπούσε τα συμφέροντα της μεγάλης πλειονότητας των Ελλήνων¹⁸. Ωστόσο, παρά το εύρος των κοινωνικών εκπροσωπήσεων που φιλοδοξούσε να αναλάβει η ΕΔΑ την ίδια στιγμή επεσήμανε πως η αλλαγή δεν θα αποτελούσε υπόθεση μόνο δική της, «ενός μόνου κόμματος», αλλά αφορούσε όλες τις κοινωνικές τάξεις και τα δημοκρατικά κόμματα της χώρας, πλην της «ολιγαρχίας και της ξενόδουλης δεξιάς»¹⁹. Προς αυτές τις θεωρήσεις (αλλά και στις σχηματοποιήσεις που εκπορεύονταν από αυτές) συνέβαλλε καθοριστικά η ανάγκη της ΕΔΑ να ισορροπεί ανάμεσα στις κοινωνικές της επιδιώξεις, οι οποίες αμφισβητούσαν εκ των πραγμάτων τη δομή του μετεμφυλιακού κράτους, με τον πλατύ και συνεργατικό χαρακτήρα που ήθελε να προσδώσει στη φυσιογνωμία της. Με άλλα λόγια, η ΕΔΑ χρειαζόταν τέτοιου τύπου ερμηνείες για τη φύση των πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων ώστε να συσχετίζει δύο βασικές πολιτικές της επιδιώξεις: Την αλλαγή του πλαισίου πάνω στο οποίο οικοδομήθηκε το μετεμφυλιακό κράτος, το οποίο είχε ως βασικό συνεκτικό στοιχείο τον αντικομμουνισμό και τη στρατηγική της ομαλής και ειρηνικής μετάβασης η οποία θα επιτυγχανόταν μέσω πλατιών πολιτικών συνεργασιών και ευρύτερων δημοκρατικών συγκλίσεων. Από εκεί πρόκυπτε και η αναγκαιότητα, που πρόβαλλε συνεχώς η ΕΔΑ, για την ενότητα «από τη βάση έως την

¹⁷ ΕΔΑ, *Πρόγραμμα της ΕΔΑ*, Έκδοση της ΕΔΑ, Αθήνα, 1960, ΑΣΚΙ.

¹⁸ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 4, φ. 3: «Σχέδιο προγράμματος της ΕΔΑ».

¹⁹ Στο ίδιο.

κορυφή» των «πατριωτικών δυνάμεων», η οποία ήταν απαραίτητος όρος για την πραγματοποίηση της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής²⁰.

Πράγματι, με άξονα το ερμηνευτικό σχήμα, «έθνος απέναντι στην ξένη κυριαρχία», η έμφαση δινόταν στην πάλη ενάντια στη Δεξιά, ως κεντρικό παράγοντα εσωτερίκευσης αυτής της κυριαρχίας. Επίσης, η κατά κανόνα αρνητική στάση των κεντρώων κομμάτων και ηγετών στην προοπτική πολιτικής σύμπραξης με την ΕΔΑ (παρά τις γενναίες πολιτικές παραχωρήσεις που έκανε κάθε φορά η ΕΔΑ για να συμβάλλει στην οικοδόμηση αυτής της συνεργασίας), ερμηνευόταν, τις περισσότερες των περιπτώσεων, ως απόρροια των ταξικών της εκπροσωπήσεων: Τα κόμματα αυτά εξέφραζαν τα *«μεσαία στρώματα της πόλης και την εθνική αστική τάξη που πιέζονται από τους ξένους»*²¹. Η «εθνική αστική τάξη» παρότι αντικειμενικά υπέρ της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής, αλλά την ίδια στιγμή κατείχε έναν ιδιότυπο κοινωνικό ρόλο ως *«εκμεταλλεζόμενη και εκμεταλλεύτρια»*²². Συνεπώς, σύμφωνα με τις αναλύσεις της ΕΔΑ, διεκδικούσε μεν την αλλαγή αλλά για τους δικούς τους σκοπούς και με τον δικό της ρυθμό και σίγουρα όχι με τον αταλάντευτο τρόπο που τη διεκδικούσαν τα φτωχά και μικρομεσαία στρώματα, με επικεφαλής την εργατική τάξη και τους φτωχούς αγρότες. Στρώματα που αποτελούσαν την πρωτοπορία «της αλλαγής», των οποίων τα συμφέροντα, σχεδόν νομοτελειακά, εκπροσωπούνταν από την ΕΔΑ, όπως υποστήριζε το κόμμα της Αριστεράς.

6.1.2. Ανάλυση και πολιτική γραμμή για το κεντρώο χώρο και την κυβέρνηση της ΕΚ

Βάσει, λοιπόν, αυτών των αναγνώσεων και ερμηνευτικών πλαισιώσεων η ΕΔΑ μπορούσε να υποστηρίξει πως η υπόθεση της αλλαγής *«δεν αφορά μόνο ένα κόμμα ή μια παράταξη αλλά όλες τις δημοκρατικές παρατάξεις [...] τα προβλήματα που καλείται να λύσει [η Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή] αφορούν το σύνολο των κοινωνικών τάξεων εκτός από την ξενόδοουλη ολιγαρχία»*²³. Την ίδια στιγμή αναγνώριζε στον εαυτό της, ως το κόμμα που αποτελούσε τον κατεξοχήν πολιτικό εκπρόσωπο των φτωχότερων και πιο καταπιεσμένων στρωμάτων του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, τον αποφασιστικό ρόλο: η ΕΔΑ όφειλε να δουλεύει ώστε να κατακτηθεί η ενότητα ανάμεσα στις *«πατριωτικές δυνάμεις»* για την λύση των *«ζωτικών προβλημάτων του λαού»*, εφόσον, σε τελική ανάλυση, μεταξύ των κομμάτων του Κέντρου και της Αριστεράς η διαιρετική τομή αφορούσε τις διαφωνίες

²⁰ Αρχείο ΕΔΑ, κ.3, φ.1: «Θέσεις Δ.Ε. ΕΔΑ για την προεργασία της 'Α Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης».

²¹ Αρχείο ΕΔΑ, κ.482, φ. 1: «Για την πολιτική φυσιογνωμία της ΕΚ», χ.χ.

²² Στο ίδιο.

²³ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 4, φ. 3: «Σχέδιο προγράμματος της ΕΔΑ».

που (θα) ανεκύπταν μετά την επίτευξη της Δημοκρατικής Αλλαγής ή όπως το έθετε η ΕΔΑ: «τα χώριζε το αύριο και όχι το σήμερα». Στα ζήτητα του τρόπου επίτευξης αυτής της ενότητας η ΕΔΑ τόνιζε την ανάγκη ανόδου του (ή των) διεκδικητικών κινημάτων, των «λαϊκών αγώνων» σύμφωνα με το τότε ιδίωμα, που το κόμμα της Αριστεράς εκτιμούσε πως θα λειτουργούσαν καταλυτικά ώστε να ξεπεραστούν οι ταλαντεύσεις των κοινωνικών δυνάμεων που εκπροσωπούσε το Κέντρο. Ταυτόχρονα, θα απομονώνονταν οι αρνητές της ενότητας και όσοι από τους κόλπους των κεντρώων δυνάμεων είχαν σχέσεις με τις δυνάμεις της «ολιγαρχίας». Με άλλα λόγια, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της ΕΔΑ, ο κίνδυνος να αποκοπεί το Κέντρο από τη δυναμική διεκδικητική δράση και τις προσδοκίες των στρωμάτων που επεδίωκε να εκπροσωπήσει θα συνέβαλλε καθοριστικά ώστε εμφανιστεί είτε άλλη ηγεσία ή έστω άλλος πολιτικός προσανατολισμός στον χώρο του Κέντρου, ευνοϊκότερος στο αίτημα της Αλλαγής.

Η ενοποίηση του χώρου του Κέντρου, με την εμφάνιση της ΕΚ το 1961, η διεξαγωγή του «ανένδοτου», ο αιχμηρός αντιδεξιός λόγος και η υιοθέτηση βασικών προγραμματικών αξόνων του προγράμματος της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής από την ηγεσία της ΕΚ και τον Γεώργιο Παπανδρέου²⁴ οδήγησαν σε συγκεκριμενοποιήσεις αλλά και σε μεταβολές στα σχήματα πρόσληψης του κεντρώου φαινομένου από την ΕΔΑ. Παρότι τα βασικά ερμηνευτικά σχήματα παρέμειναν αμετάβλητα, (όπως π.χ. η θέση της ΕΔΑ για την εν γένει «ταλαντευόμενη» φύση του Κέντρου, απόρροια των χαρακτηριστικών των κοινωνικών στρωμάτων που εκπροσωπούσε) ο λόγος που αρθρωνόταν για την ΕΚ άλλαξε έμφαση και στοχεύσεις: Προτεραιότητα για την ΕΔΑ αποτελούσε (πλέον) το πώς θα υπηρετούνταν ο στόχος της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής από μια μελλοντική κυβέρνηση της ΕΚ.

Υπό το πρίσμα αυτό η ΕΔΑ στοιχειοθέτησε τη γραμμή της «δημοκρατικής στροφής» ως ενδιάμεσο στάδιο ή ακριβέστερα σταθμό της πορείας προς την Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή, η οποία πλέον αντιμετωπιζόταν ως μια «σχετικά μακρόχρονη επίδιωξη». Η επιτυχημένη πραγματοποίηση της Δημοκρατικής Στροφής ήταν το άμεσο καθήκον και απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής, σε δεύτερο χρόνο. Η Δημοκρατική Στροφή ως στάδιο, σήμαινε την

²⁴ Κωνσταντίνος Λαμπράκης, *Το «σταυρικό πρόβλημα»: Ερμηνευτικές προσεγγίσεις, στρατηγικές και συγκρούσεις στον χώρο της ελληνικής Αριστεράς την δεκαετία του '60 για την Ένωση Κέντρου*, διπλωματική εργασία, ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2015, σ. 35-61.

απομάκρυνση της «αντιδραστικής δεξιάς» από την εξουσία και την άνοδο σε αυτήν μιας «πραγματικά δημοκρατικής κυβέρνησης μ' ένα ελάχιστο αλλά σαφές και συγκεκριμένο πρόγραμμα». Ήταν σαφές, αν και δεν δηλωνόταν ανοιχτά, ότι η ΕΔΑ εκτιμούσε πως μια κυβέρνηση προερχόμενη από την ΕΚ θα είχε τη δυνατότητα να ανοίξει τον δρόμο προς την Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή, αρκεί να μη επεδίωκε να κερδίσει την «εύνοια» από την «ολιγαρχία» αλλά να στηριζόταν στο «λαό» και στις δυνάμεις που τον εκπροσωπούσαν. Σύμφωνα με την (νέα) αντίληψη της ΕΔΑ το ζήτημα της προώθησης της Δημοκρατικής Στροφής από κεντρώα κυβέρνηση είχε τα χαρακτηριστικά διελκυστίνας, δεξιά της οποίας βρίσκονταν οι παράγοντες του καθεστώτος «της υποτέλειας» (ΕΡΕ, Αυλή και ξένοι επικυρίαρχοι) και στα αριστερά ο «λαός», του οποίου τα συμφέροντα τα εκπροσωπούσε συνεπέστερα η ΕΔΑ²⁵. Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση ο δεύτερος αναγκαίος όρος, εκτός της απομάκρυνσης της ΕΡΕ από την εξουσία, ήταν η κυβέρνηση της ΕΚ να προωθούσε ένα ελάχιστο πρόγραμμα αλλαγής προς όφελος του λαού, κάτω και από την επίδραση λαϊκών κινητοποιήσεων.

Πράγματι, κεντρική πολιτική κατεύθυνση αποτελούσε η άσκηση πίεσης από την ΕΔΑ στην ΕΚ ούτως ώστε η τελευταία να υιοθετούσε πολιτικές θέσεις θετικές απέναντι στο «λαϊκό κίνημα». Στο πλαίσιο επίτευξης αυτών των πολιτικών επιδιώξεων, η ΕΔΑ συνηγορούσε υπέρ της προώθησης της «δημοκρατικής» ενότητας με την ΕΚ μέσω της πίεσης «από τα κάτω», στη βάση ενός συγκεκριμένου και ελάχιστου προγράμματος συνεργασίας. Στις βασικές διεκδικήσεις αυτού του ελάχιστου προγράμματος ήταν η διεξαγωγή άμεσων εκλογών από υπηρεσιακή κυβέρνηση με απλή αναλογική, η κατάργηση των «ειδικών» νόμων που απέρρεαν από τη νομοθεσία του Εμφυλίου, μέτρα υπέρ των εργαζομένων και η υιοθέτηση «ελληνικής εξωτερικής πολιτικής»²⁶. Η ΕΔΑ προσδοκούσε πως η πολιτική της πρόταση θα κατάφερνε να κερδίσει την υποστήριξη των οπαδών του εκδημοκρατισμού και των εαμογενών στρωμάτων, που αποτελούσαν και το βασικό κοινωνικό δυναμικό που απευθυνόταν και επιχειρούσε να εκπροσωπήσει πολιτικά η ΕΚ μετά τις εκλογές του 1961. Στόχος της ΕΔΑ δεν ήταν τόσο να αποσπάσει την πολιτική εκπροσώπηση των εαμογενών στρωμάτων από την ΕΚ, όσο το να ηγεμονεύσουν οι θέσεις της πολιτικά στο, πλειοψηφικό όπως αποτυπώθηκε στις εκλογές του '63 και '64, τμήμα της κοινωνίας που υποστήριζε τον εκδημοκρατισμό και ασφυκτιούσε με τους όρους

²⁵ «Κλείσιμο των συζητήσεων του Β' Συνεδριού εκ μέρους της Ε.Ε. από τον Α. Μπριλλάκη» στο *Το Β' Πανελλαδικό Συνέδριο της ΕΔΑ. Επίσημα Κείμενα*, Αθήνα, 1963, σ. 184-190, βιβλιοθήκη, ΑΣΚΙ.

²⁶ Στο ίδιο.

κυριαρχίας του μετεμφυλιακού καθεστώτος, όπως είχε παγιωθεί από τη διακυβέρνηση της ΕΡΕ και τροφοδοτούσε το ρεύμα του «ανένδοτου». Με αυτό τον τρόπο ήλπιζε η ΕΔΑ πως θα επέβαλλε «de facto» την πολιτική της δημοκρατικής συνεργασίας ανάμεσα στην Αριστερά και το Κέντρο και στην απρόθυμη ηγεσία της ΕΚ, εάν δεν ήθελε η τελευταία να προσπεραστεί από τις διαθέσεις των δημοκρατικών μαζών. Τέλος, η «συνεργασία των δημοκρατικών δυνάμεων», ακόμη και δίχως την άμεση συμμετοχή της δεύτερης στην ενδεχόμενη κυβέρνηση που θα πρόκυπτε, θα αποτελούσε τη βασικότερη εγγύηση της πραγμάτωσης της Δημοκρατικής Στροφής, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για την Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή. Για την προώθηση αυτής της γραμμής επιστρατεύτηκαν ακόμη και εκκλήσεις σε στελέχη και υποστηρικτές της ΕΚ²⁷ για αντιδεξιά συνεργασία από τα κάτω, ώστε να ασκηθεί με αυτό τον τρόπο πίεση στην ηγεσία της ΕΚ²⁸. Ζητούμενο, δηλαδή, ήταν μέσω της κατάκτησης της ενότητας στη βάση να υπερκεραστεί ο «διμέτωπος»²⁹ της ΕΚ ο οποίος αποτελούσε το βασικό τροχοπέδη στην προώθηση της δημοκρατικής συνεργασίας.

Ο «Ανένδοτος» αποτέλεσε την θρυαλλίδα των εξελίξεων. Από τις εκλογές του Οκτώβρη του 1961 μέχρι τις εκλογές του Νοέμβρη του 1963 το πολιτικό κλίμα άλλαξε δραματικά. Η εκτίναξη των συλλογικών διεκδικητικών δράσεων (ο «συγκρουσιακός κύκλος» των ετών 1962-1965) στο ενδιάμεσο, η στοιχειοθέτηση της μετάβασης από τη διαιρετική τομή «εθνικόφρονες - μη εθνικόφρονες» στην τομή «δεξιά-αντιδεξιά», η σύμπλευση του αιτήματος για δημοκρατία με την εκτίναξη των κοινωνικών διεκδικήσεων επιμέρους κοινωνικών κατηγοριών (όπως του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος ή των φοιτητικών διεκδικήσεων, οι αγροτικοί αγώνες), συγκρότησαν ένα πολιτικό ρεύμα το οποίο προσέδωσε στις εκλογικές νίκες της ΕΚ (τον Νοέμβρη του 1963 και τον Φλεβάρη του 1964) χαρακτηριστικά που υπερέβαιναν την απλή κυβερνητική εναλλαγή. Οι

²⁷ Στο ίδιο, «Εκκλήση του Β' Συνεδρίου της ΕΔΑ προς όλους τους Πατριώτες, Δημοκράτες και τα στελέχη των Δημοκρατικών Κομμάτων».

²⁸ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 7, φ. 4: «Ανάλυση αποφάσεων του Β' Συνεδρίου».

²⁹ Ο «διμέτωπος» εδραζόταν στη θέση της ηγεσίας της ΕΚ πως το Κέντρο αποτελούσε το «δημοκρατικό πόλο» έναντι των δύο «ολοκληρωτισμών» που εκπροσωπούσαν και η Δεξιά και η Αριστερά. Θεωρητικά θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «δημοκρατική οικειοποίηση» του αντικομμουνισμού με έμφαση στις «καλές πρακτικές» του αντικομμουνισμού -προσέγγιση επηρεασμένη από τον Kennedy- και πρακτικά χρησίμευε στην ηγεσία της ΕΚ ώστε να διαφυλάττει τη διαιρετική τομή απέναντι στην παράταξη της Αριστερά, όρος απαραίτητος για να γίνει αποδεκτή ως δυναμικό κυβερνητικό κόμμα από τα μετεμφυλιακά κέντρα εξουσίας, την ίδια στιγμή ωστόσο που διεκδικούσε την εκπροσώπηση του εαμογενών στρωμάτων. Αναλυτικότερα για τον «διμέτωπο» και τις αντιφάσεις του βλ. το κεφάλαιο 7 στο παρόν.

εκλογικές νίκες της ΕΚ εκτιμήθηκαν από την ΕΔΑ ως νίκη, εφόσον επιτεύχθηκε ο πρώτος και βασικός στόχος του κόμματος της Αριστεράς, που ήταν η εκδίωξη της ΕΡΕ από την κυβερνητική εξουσία³⁰. Η εξέλιξη αυτή έβαλε τη χώρα σε «τροχιά δημοκρατικής στροφής», ενώ αξιοσημείωτο κρινόταν από την ΕΔΑ το γεγονός πως αποσπάστηκαν από την ΕΡΕ τμήματα πληθυσμού (κυρίως στην ύπαιθρο) τα οποία έως τότε την υποστήριζαν εκλογικά³¹. Κυρίαρχη ήταν η θέση πως ο πολιτικός συσχετισμός που προέκυψε μετά τις εθνικές εκλογές του '63 και '64 παρείχε τις πολιτικές δυνατότητες ώστε να προωθηθούν οι απαραίτητες λύσεις για τα «*λαϊκά προβλήματα*» και να πραγματοποιηθεί η «*δημοκρατική στροφή*». Προς αυτήν την πορεία κρίσιμη (θα) ήταν η συμβολή των «*λαϊκών αγώνων*» για τους οποίους η ΕΔΑ εκτιμούσε -όχι λανθασμένα- πως βρίσκονταν σε άνοδο³².

Παρ' όλα αυτά, η πραγματοποίηση της «*δημοκρατικής στροφής*» δεν ήταν δεδομένη, ούτε κατοχυρωμένη, σύμφωνα με την ΕΔΑ, αλλά ακόμη υπό διεκδίκηση. Η κυβέρνηση της ΕΚ ήταν μια κυβέρνηση «*ταλαντευόμενη*», με αντιφατικά πολιτικά χαρακτηριστικά και αντίρροπες τάσεις στο εσωτερικό της: μια συμβιβαστική, «*δεξιά*» πτέρυγα, η οποία είχε δεσμούς με την ολιγαρχία (και καίριες θέσεις στην κυβέρνηση) και μια αριστερή τάση με «*αντιμονοπωλιακούς*» προσανατολισμούς, η οποία εξέφραζε με μεγαλύτερη συνέπεια τις προσδοκίες της λαϊκής βάσης των υποστηρικτών της ΕΚ. Η ηγεσία της ΕΚ, υποστήριζε στην ανάλυση της η ΕΔΑ, ακολουθούσε συμβιβαστική πολιτική ανάμεσα στις δύο τάσεις³³. Προέκυπτε έτσι πως η κυβέρνηση της ΕΚ, σε σχέση με αυτήν της ΕΡΕ, μπορούσε να προωθήσει την λύση των «*λαϊκών προβλημάτων*» και τον εκδημοκρατισμό, αλλά μόνο υπό την επίδραση της κοινωνικής διεκδικητικής πίεσης, εφόσον δίχως αυτήν την πίεση, είχε την τάση η ΕΚ να «*οπαναχωρεί*» έναντι της Δεξιάς³⁴. Στη λογική αυτή, η ΕΔΑ σημείωνε πως η κυβερνητική αυτοδυναμία που κατάκτησε η ΕΚ στις εκλογές του Φλεβάρη του '64 δεν αποτελούσε, σε τελική ανάλυση, θετική εξέλιξη:

³⁰ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 14, φ. 5: Εισήγηση Ε.Ε. στη ΣΤ' Σύνοδο της Δ.Ε. της ΕΔΑ, μέρος Β': «Εκτίμηση των νέων συνθηκών», 9-12.5.1964.

³¹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 14, φ. 4: Εισήγηση Ε.Ε. στην Ε' Σύνοδο της Δ.Ε. της ΕΔΑ, 10.1.1964.

³² Αρχείο ΕΔΑ, κ. 14, φ. 5: Εισήγηση Ε.Ε. στη ΣΤ' Σύνοδο της Δ.Ε. της ΕΔΑ, μέρος Α': «Για μια σταθερή πορεία ουσιαστικού εκδημοκρατισμού».

³³ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 482, φ. 1: «Για την πολιτική φυσιογνωμία της ΕΚ»: φ. 4, «Εκτιμήσεις για την προσωπικότητα του Α. Παπανδρέου».

³⁴ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 14, φ. 4: Εισήγηση Ε.Ε. στην Ε' Σύνοδο της Δ.Ε. της ΕΔΑ.

Με την αυτοδυναμία η ΕΚ «αποδεσμευόταν» από την ανάγκη λογοδοσίας στις «συνεπείς δημοκρατικές δυνάμεις»³⁵.

Στο ίδιο μοτίβο προχωρούσαν και οι αξιολογικές κρίσεις του κόμματος της Αριστεράς για τα πεπραγμένα της κυβέρνησης της ΕΚ. Η κυβέρνηση είχε λάβει θετικά μεν μέτρα, όμως δεν είχε ανατρέψει τα «βάθρα της υποτέλειας»³⁶. Τα βήματα προόδου ήταν λίγα, γεγονός που όριζε μια σαφή απόσταση ανάμεσα στη «θέληση του λαού» και σε αυτά που είχε πραγματοποιήσει η ΕΚ³⁷. Αυτά τα «δειλά βήματα προς τα μπρος» σε συνδυασμό με τις «υπαναχωρήσεις της ΕΚ», το «διμέτωπο που ακολουθούσε» και τον «απολογητικό τόνο» απέναντι στις καθεστωτικές δυνάμεις ερμήνευαν το πω η «αντιδραστική δεξιά», παρά τις ξεκάθαρες πολιτικές ήττες σε τρεις συνεχόμενες εκλογικές διαδικασίες³⁸ εξακολουθούσε να «απειλεί τη δημοκρατία»³⁹. Η ΕΔΑ επεσήμαινε, πως ένα από τα κύρια σχέδια των «αντιδραστικών δυνάμεων» (ΝΑΤΟ, Αυλή, οικονομική ολιγαρχία) για την ακύρωση της «νίκης της δημοκρατίας» και των βημάτων προόδου που είχαν πραγματοποιηθεί ήταν και η επιβολή ενός κυβερνητικού σχήματος της κεντροδεξιάς. Ο κύριος κίνδυνος για την επικράτηση αυτού του σχεδίου προερχόταν από την «συμβιβαστική» πτέρυγα της ΕΚ, που είχε σχέσεις με την ολιγαρχία και η οποία ενέτεινε τις πιέσεις προς τους «δημοκράτες» του Κέντρου⁴⁰.

Η παραπάνω ανάλυση υπενθύμιζε πως η κυβέρνηση της ΕΚ βρισκόταν στο μεταίχμιο ανάμεσα στην ένταση της προσπάθειας εκδημοκρατισμού και τη διεξαγωγή των αναγκαίων συγκρούσεων που προϋπέθετε ή τον «εκφυλισμό» και την «υποχώρηση». Για την παρέμβαση σε αυτό το δίλλημα και τον επηρεασμό της ΕΚ ώστε να προχωρήσει προς την πρώτη επιλογή η ΕΔΑ έστρεφε τη ματιά της στη βάση της κοινωνίας: Κεντρικό καθήκον ήταν η απόσπαση της πολιτικής ηγεμονίας «από τα κάτω» ώστε να συγκροτηθεί το απαραίτητο ρεύμα που θα «στερέωνε» την «δημοκρατική νίκη». Γι' αυτό τον λόγο επεδίωξε το κόμμα της Αριστεράς να αποσαφηνίσει τα «άμεσα προβλήματα δημοκρατικής πάλης» και έτσι επεξεργάστηκε το πρόγραμμα του «ουσιαστικού εκδημοκρατισμού». Το πρόγραμμα συγκροτούταν σε έξι άξονες: (1) Εκδημοκρατισμό του κράτους με την ενίσχυση του ρόλου της Βουλής· (2) εκδημοκρατισμό του νομοθετικού πλαισίου με την

³⁵ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 8, φ. 1: «Σχέδιο προσυνεδριακής έκθεσης» (για το Γ' Συνέδριο), 1966.

³⁶ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 14, φ. 4: Εισήγηση Ε.Ε. στην Ε' Σύνοδο της Δ.Ε. της ΕΔΑ.

³⁷ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 15, φ. 1: «Πολιτική απόφαση της Η' Συνόδου της Δ.Ε. της ΕΔΑ», 20-23.2.1965.

³⁸ Οι βουλευτικές εκλογές του '63 και '64 και οι δημοτικές των Ιουλίου του '64.

³⁹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 15, φ. 1: «Πολιτική απόφαση της Η' Συνόδου της Δ.Ε. της ΕΔΑ».

⁴⁰ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 14, φ. 4: Εισήγηση Ε.Ε. στην Ε' Σύνοδο της Δ.Ε. της ΕΔΑ.

παραχώρηση αμνηστίας και την κατάργηση των εμφυλιοπολεμικών νόμων· (3) εκδημοκρατισμό των μαζικών οργανώσεων, κυρίως των συνδικαλιστικών οργανώσεων και των αγροτικών συνεταιρισμών· (4) εκδημοκρατισμό της οικονομίας, που σήμαινε εθνικό έλεγχο σε αυτήν, εφαρμογή προγράμματος κοινωνικής πρόνοιας, αυξήσεις και δημόσιες επενδύσεις· (5) εκδημοκρατισμό στην παιδεία μέσω της κατοχύρωσης της ελεύθερης διακίνησης των ιδεών και του εκσυγχρονισμού της· (6) τέλος τον εκδημοκρατισμό της εξωτερικής πολιτικής με την υιοθέτηση ανεξάρτητης, πολυδιάστατης, φιλειρηνικής εξωτερικής πολιτικής με βασικό στόχο τη συμπαράσταση στην Κύπρο και την επίλυση του Κυπριακού⁴¹.

Με το πρόγραμμα του «ουσιαστικού εκδημοκρατισμού» η ΕΔΑ προσπάθησε να κεφαλαιοποιήσει το κλίμα της περιόδου (κορύφωση των κοινωνικών διεκδικήσεων και εκτίναξη των προσδοκιών), στοιχειοθετώντας ένα ολοκληρωμένο (και πιο τολμηρό από αυτό της ΕΚ) πρόγραμμα εκδημοκρατισμού, ούτως ώστε να αποσπάσει εκ νέου την πρωτοβουλία στην εκπροσώπηση του εαμογενούς κοινωνικού μπλοκ. Πράγματι, οι άξονες του προγράμματος αποτελούσαν προσπάθεια να συστηματοποιηθούν σε ένα ενιαίο, συνεκτικό, πλαίσιο τα βασικά αιτούμενα των κοινωνικών διεκδικήσεων όλης της προηγούμενης περιόδου. Η ΕΔΑ ευελπιστούσε πως συστηματοποιώντας τις κοινωνικές διεκδικήσεις, οι οποίες είχαν συναντηθεί με τον λόγο της ΕΚ στο πλαίσιο του «ανένδοτου»⁴², θα έθετε ένα σαφές και συγκεκριμένο πλαίσιο πολιτικού ελέγχου στην κυβέρνηση της ΕΚ, με το οποίο θα ασκούσε την απαραίτητη πίεση σε αυτήν ώστε να κινηθεί αποφασιστικότερα προς την κατεύθυνση του εκδημοκρατισμού. Αυτό ακριβώς θα απέτρεπε την «επίθεση της αντιδραστικής δεξιάς» που καιροφυλακτούσε ή και οποιαδήποτε «υπαναχώρηση» στον πολιτικό προσανατολισμό της κυβέρνησης της ΕΚ, ενισχύοντας την «προοδευτική πτέρυγα» της κυβέρνησής της. Ήλπιζε έτσι πως παράλληλα θα κατοχύρωνε τον «πρωτοπόρο» χαρακτήρα της πολιτικής της άποψης και τον «ιδιαίτερο» ρόλο της⁴³.

6.1.3. Οι σκοποί και οι επιδιώξεις της επέμβασης της Μοναρχίας το καλοκαίρι του '65

Παραμονές της επέμβασης της Μοναρχίας, στο περιοδικό «Ελληνική Αριστερά», τη μηναία πολιτική επιθεώρηση της ΕΔΑ, άρθρο του Μπάμπη Δρακόπουλου, κορυφαίου

⁴¹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 14, φ. 5: Εισήγηση Ε.Ε. στη ΣΤ' Σύνοδο της Δ.Ε. της ΕΔΑ, μέρος Α'.

⁴² Αναλυτικότερα, βλ. στο παρόν την ενότητα την 7.1.1.

⁴³ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 15, φ. 1: «Πολιτική απόφαση της Η' Συνόδου της Δ.Ε. της ΕΔΑ».

στελέχους του κόμματος⁴⁴, σημείωνε πως βρισκόταν σε εξέλιξη «ανοικτή επίθεση κύκλων ανωμαλίας, μέσω πολιτικό-στρατιωτικής χούντας» η οποία αποτελούσε «απειλή ανατροπή [ς] της λαϊκής ετυμηγορίας και παλινόρθωσης [...] του καταδικασμένου καθεστώτος της νεοφασιστικής δεξιάς»⁴⁵. Συνεπώς προς τις αναλύσεις της ΕΔΑ για τα χαρακτηριστικά του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, ο αρθρογράφος εντόπιζε τα αίτια της επίθεσης αφενός στις διεθνείς εξελίξεις, όπου οι δυσκολίες της αμερικάνικης πολιτικής στη Νοτιο-Ανατολικής Ασίας και ιδιαίτερα το Βιετνάμ οδηγούσαν στην εγκαθίδρυση κυβερνήσεων «απολύτως υποταγμένων» σε χώρες «εξαρτημένες» από τις ΗΠΑ, όπως ήταν η Ελλάδα. Αφετέρου, σε εσωτερικούς παράγοντες, εξαιτίας του «φόβου» που προκαλούσε στους Αμερικάνους και την ολιγαρχία η «πρόοδος του μαζικού κινήματος και της πίεσης που ασκεί στην κυβέρνηση [...] να στερεωθεί και να διευρυνθεί η δημοκρατική στροφή, να επιβληθεί από τον λαό μια ομαλή δημοκρατική πορεία στη χώρα, που είναι θανάσιμη για τα συμφέροντα τους»⁴⁶.

Στο ίδιο ερμηνευτικό σχήμα, μετά την εκδήλωση της βασιλικής εκτροπής, η Ε.Ε. της ΕΔΑ, με ανακοίνωση της, κατήγγειλε το «παλατιανό πραξικόπημα», το οποίο ήταν έργο «της χούντας, των κύκλων της ανωμαλίας και των ξένων», στο οποίο συνέβαλαν «οι λιποτάκτες από το μέτωπο της δημοκρατίας» και έγινε δυνατό εξαιτίας «[της] πολιτική[ς] συμβιβασμών της κυβέρνησης της ΕΚ, στην άρνηση της να στηριχθεί στο λαό και στην ενότητα των δημοκρατικών δυνάμεων, στη μη πραγματοποίηση της εντολής του λαού για εκδημοκρατισμό της χώρας». Συνεπώς, υποστηριζόταν πως, η χώρα εισήλθε «σε περίοδο εκτροπής από τη συνταγματική τάξη και τη δημοκρατική ομαλότητα» και ότι «διακυβεύονται οι ελευθερίες του λαού και οι δημοκρατικές του κατακτήσεις»⁴⁷. Στο κύριο άρθρο της Αυγής στις 17 Ιουλίου, οι παραπάνω θέσεις αναπτύσσονταν περαιτέρω. Όπως υποστήριζε η πρωινή εφημερίδα της Αριστεράς: ο «κλάδος της δανικής δυναστείας που βρίσκεται στην Ελλάδα και οι Αγγλοαμερικάνοι που βρίσκονται από πίσω της [...] δεν θέλουν την Ελλάδα χώρα μιας αληθινής κοινοβουλευτικής, της αστικής δημοκρατίας». Ο αντικειμενικός τους σκοπός, σύμφωνα με το όργανο της Αριστεράς, ήταν η παλινόρθωση της Δεξιάς στην κυβερνητική εξουσία, μέσω μιας κυβέρνησης «εξωμοτών της δημοκρατίας», με άμεσο

⁴⁴ Γιώργος Αλεξιάτος, *Ιστορικό λεξικό του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Γειτονιές του Κόσμου, 2008, σ. 129, λήμμα «Μπάμπης Δρακόπουλος».

⁴⁵ Μπάμπης Δρακόπουλος, «Η επίθεση της χούντας και το καθήκον της δημοκρατίας», *Ελληνική Αριστερά* 24 (Ιούλιος 1965), σ. 3-14.

⁴⁶ Στο ίδιο.

⁴⁷ Ανακοίνωση της Ε.Ε. της ΕΔΑ σε εφ. *Αυγή*, 16.7.1965, σ. 1.

σκοπό τη διευθέτηση της υπόθεσης της Κύπρου με «*μια νέα Ζυρίχη*», εκφράζοντας φόβους και για τον κίνδυνο αποστολής ελληνικού στρατού στο Βιετνάμ (κάτι που δεν ήταν παράλογο, δεδομένου του προηγούμενου της Κορέας) και μεσοπρόθεσμο:

την ανακοπή της δημοκρατικής πορείας, την επιστροφή στο καθεστώς της ευνοιοκρατίας και των τρικύκλων χωρίς Καραμανλήδες [...] [το οποίο] θα διευκολύνει και όλα τα σχέδια της οικονομικής ολιγαρχίας για την ληστρικότερη εκμετάλλευση του εργαζόμενου λαού, για την κατάργηση όλων των κατακτήσεων που επέτυχε στα δύο τελευταία χρόνια⁴⁸.

Οι παραπάνω ερμηνείες για τους σκοπούς και τις επιδιώξεις της βασιλικής επέμβασης αποτέλεσαν τους άξονες πάνω στους οποίους κινήθηκαν τα κύρια άρθρα της Αυγής αλλά και οι ανακοινώσεις της ΕΔΑ κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών. Στα σχετικά κείμενα υπογραμμιζόταν η αντίθεση της Αυλής και των Αμερικάνων στην ομαλή δημοκρατική πορεία της Ελλάδος⁴⁹, επισημαινόταν ο ρόλος του Παλατιού ως «*πόλος συσπείρωσης των αντιδραστικών δυνάμεων που νιώθουν άνετα όταν κυβερνά ο πιο υποτακτικός, η Δεξιά*»⁵⁰ και της αυλής ως «*κύριος μοχλός της ανωμαλίας*», η ύπαρξη σχεδίου ανατροπής της κυβέρνησης Παπανδρέου, αποτέλεσμα συντονισμών των υπηρεσιών των ΗΠΑ, της αυλής και της ΕΡΕ σε συνεννόηση με «*πράκτορες στο κόμμα της ΕΚ*»⁵¹ - ανάγνωση που δεν απείχε πολύ από την πραγματικότητα. Η ΕΔΑ ερμήνευε τους σκοπούς και τις στοχεύσεις της βασιλικής επέμβασης υπό το πρίσμα των αναλύσεων του προγράμματος Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής σε σχέση με τον χαρακτήρα των κοινωνικών και πολιτικών αντιθέσεων στην Ελλάδα, αλλά και σύμφωνα με τις πολιτικές της εκτιμήσεις για τις προοπτικές που άνοιξαν τα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών του 1963 και 1964.

Η Θ' Σύνοδος της Δ.Ε. της ΕΔΑ, που έλαβε χώρα στις 10-11 Σεπτεμβρίου του 1965, επιχείρησε την περαιτέρω συστηματοποίηση των παραπάνω αναλύσεων. Η απόφαση της συνόδου υποστήριζε πως είχε εκδηλωθεί πολιτική κρίση, προερχόμενη από τις «*δυνάμεις της αντίδρασης*» (Αυλή, φιλοδικτατορικοί κύκλοι στο στράτευμα και «*νεοφασιστική*» Δεξιά) με στόχο την «*ανακοπή του εκδημοκρατισμού*» και ανατροπής της «*λαϊκής ετυμηγορίας*», όπως την αποτύπωσε το εκλογικό αποτέλεσμα της 16 Φεβρουαρίου του 1964. Η ΕΔΑ υποστήριζε, επιπλέον, πως η βασιλική πολιτική εκτροπή ήταν σχετική με τη στρατηγική του ΝΑΤΟ για την ανατολική Μεσόγειο την ίδια περίοδο, «*ένδειξη της*

⁴⁸ εφ. *Αυγή*, 17.7.1965, σ. 1 και σ. 5.

⁴⁹ εφ. *Αυγή*, 11.8.1965, σ. 1 και σ. 5.

⁵⁰ Συνέντευξη τύπου της Ε.Ε. της ΕΔΑ στις 27.7.1965 όπως παρατέθηκε στην εφ. *Αυγή*, 28.7.1965, σ. 1.

⁵¹ εφ. *Αυγή*, 26.9.1965, σ. 1.

αυξανόμενης διεθνής επιθετικότητας των ιμπεριαλιστών», οι οποίοι επεδίωκαν μια Ελλάδα «ορμητήριο», με κυβέρνηση δέσμια των επιθυμιών τους, με σκοπό την επιβολή «Νατοϊκής λύσης» στο Κυπριακό και τη δημιουργία εντάσεων στα Βαλκάνια. Κατά συνέπεια, η εκδήλωση του «βασιλικού πραξικοπήματος», αφορούσε την «εξάρτηση» της χώρας, η οποία αποτελούσε σταθερή πηγή της «κακοδαιμονίας». Αναφορικά με την εσωτερική πολιτική επισημαινόταν πως ο σκοπός της επέμβασης ήταν να χτυπηθούν τα δημοκρατικά δικαιώματα και να αφαιρεθούν οι «κατακτήσεις του λαού» της τελευταίας περιόδου, στο πλαίσιο μιας αλλοίωσης του πολιτεύματος επί του απολυταρχικότερου⁵². Η βασιλική επέμβαση ως επιχείρηση ανάσχεσης της πορείας εκδημοκρατισμού και επιστροφής σε ένα καθεστώς παρόμοιο με αυτό της περιόδου Καραμανλή, με καίρια συμβολή των ΗΠΑ, ήταν ένα σταθερό αφήγημα για τον μείζον φορέα της ελληνικής Αριστεράς, τα κύρια σημεία του οποίου επαναλαμβάνονταν και στις αποφάσεις της νεολαίας του κόμματος την ίδια περίοδο⁵³.

6.1.4. Οι εκτιμήσεις για τον ρόλο και τους σχεδιασμούς των ΗΠΑ

Ο ρόλος των ΗΠΑ, σύμφωνα με την ΕΔΑ, ήταν καθοριστικής σημασίας για τον σχεδιασμό αλλά και τη συνέχιση της πολιτικής εκτροπής της Μοναρχίας, εφόσον, όπως υποστήριζε στις αναλύσεις της, η Ελλάδα ήταν μια χώρα εξαρτημένη από τον Αμερικάνικο ιμπεριαλισμό. Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης, συνεπώς, θεωρούσε πως η βασιλική εκτροπή ήταν προϊόν του «δόγματος Johnson»⁵⁴. Με άλλα λόγια, η ΕΔΑ θεωρούσε πως η εξώθηση σε παραίτηση του Παπανδρέου συνδεόταν με την ψυχροπολεμική πολιτική της Ανάσχεσης (containment) την οποία εφάρμοζε το δόγμα Johnson. Εξάλλου, στον πυρήνα της Ανάσχεσης ήταν το «καθήκον» της αμερικάνικης εξωτερικής πολιτικής να μην επιτρέψει τη διάδοση του κομμουνισμού και την εγκαθίδρυση κομμουνιστικών καθεστώτων, ειδικά στις χώρες του «δυτικού» κόσμου, θεώρημα που δικαιολογούσε την ανάμειξη των ΗΠΑ στο εσωτερικό ξένων χωρών. Στις παραπάνω παραδοχές είχε βασιστεί

⁵² Αρχείο ΕΔΑ κ. 15, φ. 2: «Η απόφαση της Θ' συνόδου της Δ.Ε. της ΕΔΑ», 10-11.9.1965.

⁵³ «Το αυλικό πραξικόπημα της 15^{ης} Ιούλη κατέλυσε τη νόμιμη κυβέρνηση, με την υποκίνηση του Αμερικάνικου ιμπεριαλισμού για να ανατρέψει τη δημοκρατική νίκη της 16^{ης} Φλεβάρη, να ανακόψει τον δρόμο προς τον εκδημοκρατισμό και να επιτύχει την επιστροφή της χώρας στον νεοφασισμό» σε Αρχείο ΕΔΑ, κ. 275, «Απόφαση της Β' Συνόδου του Κ.Σ. της ΔΝΑ», 11-12.9.1965, κωδικός τεκμηρίου: 005.09.033.275.00010, ΑΣΚΙ, ψηφιακά αρχεία: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ.

⁵⁴ Ο Lyndon Johnson ήταν ο αντιπρόεδρος των ΗΠΑ επί προεδρίας Kennedy και ανέλαβε την θέση του προέδρου μετά τη δολοφονία του John Kennedy τον Νοέμβριο του 1963, θέση που διατήρησε έως το 1969. Συνέντευξη τύπου της Ε.Ε. της ΕΔΑ στις 27.7.1965.

και η εισβολή αμερικανικών στρατιωτικών δυνάμεων στη Δομινικανή Δημοκρατία τον Μάιο του 1965 και, όπως σημείωσε μελετητής του δόγματος Johnson για την Ανάσχεση, η εισβολή βασίστηκε στη διαπίστωση «*πως σε ένα λαϊκό κίνημα, μπορούν να διεισδύσουν κομμουνιστές και πως οι ηγέτες του κινήματος μπορεί να είναι συνένοχοι ή αδιάφοροι στην επιρροή τους*»⁵⁵. Σε αυτήν τη γεωπολιτική συγκυρία δεν ήταν διόλου απρόσμενο που στα έντυπα της ΕΔΑ προβλήθηκαν (και υιοθετήθηκαν) οι πληροφορίες του κυπριακού Τύπου πως η πτώση της κυβέρνησης της ΕΚ ήταν επιχείρηση εμπνευσμένη από τη CIA για την ανατροπή των Παπανδρέου και Μακαρίου σε Ελλάδα και Κύπρο⁵⁶, υπό την κωδική ονομασία «Κέρβερος»⁵⁷. Μάλιστα, σε επόμενα φύλλα η Αυγή ανέφερε πως το σχέδιο «Κέρβερος» είχε προϋπολογισμό 20 εκατομμυρίων δολαρίων, ώστε να διατεθούν για την εξαγορά βουλευτών⁵⁸.

Η εισήγηση του Μανώλη Γλέζου, εκ μέρους της Ε.Ε. της ΕΔΑ, στην 9^η Σύνοδο της Δ.Ε., αποτύπωσε τη συνολική θέση της ΕΔΑ για τις επιδιώξεις των ΗΠΑ. Σύμφωνα με τον εισηγητή, παρά το γεγονός πως οι ΗΠΑ και το Παλάτι διατηρούσαν καίριες προσβάσεις στην κυβέρνηση της ΕΚ, δεν χειραγωγούσαν απόλυτα την πολιτική της κυβέρνησης εξαιτίας της πίεσης που της ασκούσε το «*αναπτυσσόμενο δημοκρατικό κίνημα [...] των διαθέσεων των μαζών της ΕΚ και της προοδευτικής τοποθέτησης πολλών στελεχών της*». Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τις ευνοϊκές πολιτικές προοπτικές της πορείας προς τον εκδημοκρατισμό, έθετε σε κίνδυνο τα συμφέροντα των «*ξένων ιμπεριαλιστών και της ντόπιας ολιγαρχίας που αντλεί κέρδη πρακτορεύοντας τα συμφέροντα της*». Η ανάλυση αυτή, που συνέχιζε στο ερμηνευτικό μοτίβο των προηγούμενων αναλύσεων της ΕΔΑ, επεσήμανε την επίδραση του δόγματος Johnson, το οποίο μετέβαλλε, επί το επιθετικότερου, την αμερικάνικη εξωτερική πολιτική. Οι επιδιώξεις των ΗΠΑ, σύμφωνα με την εισήγηση, αφορούσαν τη χρησιμοποίηση για τους γεωπολιτικούς τους σχεδιασμούς της περιοχής της Ανατολικής Μεσόγειου και την εμπλοκή της στον πόλεμο του Βιετνάμ,

⁵⁵ Stephen G. Rabe, «The Johnson Doctrine», *Presidential Studies Quarterly* 36 (2006), σ. 48-58.

⁵⁶ Όπως επισημάνθηκε στην υπό-ενότητα 1.2.1. η στάση του Γεωργίου Παπανδρέου στις διαπραγματεύσεις για το Κυπριακό είχε προκαλέσει τη δυσαρέσκεια των ΗΠΑ. Βλ. και την υπό-ενότητα 7.2.2.2. όπου πραγματοποιείται αναλυτικότερα αναφορά στις σχέσεις Κέντρου – ΗΠΑ, με έμφαση στην ανάδυση του κεντροαριστερού ρεύματος, όπου αναφέρεται και η επίδραση του Κυπριακού ζητήματος.

⁵⁷ Πρώτη αναφορά σε σχέδιο της CIA με την ονομασία «Κέρβερος» κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών σε εφ. *Αυγή*, 12.8.1965, σ. 1· το σχέδιο «Κέρβερος» αναφέρεται και στο άρθρο «Η ενότητα στην πάλη εγγύηση για τη νίκη» στην *Ελληνική Αριστερά* 25-26 (Αύγουστος – Σεπτέμβρης 1965), σ. 5-9.

⁵⁸ εφ. *Αυγή*, 14.9.1965, σ. 1· 18.9.1965, σ. 1.

την όξυνση των σχέσεων στα Βαλκάνια αλλά και τη διευθέτηση του Κυπριακού με όρους ευνοϊκούς για το ΝΑΤΟ και τη διχοτόμηση της νήσου, ανατροπής της νόμιμης κυβέρνησης του Κυπριακού λαού και υποστήριξης των αμερικάνικων μονοπωλίων πετρελαίων εναντίων των αραβικών και σοσιαλιστικών χώρων. Τέλος, αναφορικά με το εσωτερικό της χώρας, τη *«ληστρική εκμεταλλέυση του πλούτου της χώρας από το ντόπιο και ξένο μονοπωλιακό κεφάλαιο [...] οριστικής μετατροπής [...] σε άθλιο αμερικάνικο προτεκταράτο»*⁵⁹.

6.1.5. Οι ευθύνες της ΕΚ και του Γεωργίου Παπανδρέου και η πολιτική γραμμή της ΕΔΑ για το «δημοκρατικό μέτωπο»

Οι θέσεις της ΕΔΑ, όπως παρουσιάστηκαν στις προηγούμενες υπο-ενότητες περιέγραφαν την ΕΚ ως ένα κόμμα με «αντιφατικό» πολιτικό προσανατολισμό, αλληλοσυγκρουόμενες τάσεις στο εσωτερικό του, αποτέλεσμα και του γεγονότος πως εκπροσωπούσε, κυρίαρχα, τα ταξικά συμφέροντα της «εθνικής αστικής τάξης», η οποία είχε ένα ρόλο ενδιάμεσο στην ταξική πυραμίδα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, και «εκμεταλλεόμενη» (από την «ξένη κυριαρχία») αλλά και «εκμεταλλεύτρια» των λαϊκών στρωμάτων. Ωστόσο, οι εξελίξεις του καλοκαιριού του 1965 επέβαλλαν στην ΕΔΑ την ανάγκη συγκεκριμενοποίησης της κριτικής της για τα πεπραγμένα της κυβέρνησης της ΕΚ αλλά και του ίδιου του Γεωργίου Παπανδρέου.

Η κυβέρνηση της ΕΚ και ο αρχηγός της, Γεώργιος Παπανδρέου ήταν υπεύθυνοι για την πολιτική επέμβαση της Μοναρχίας στον βαθμό που οι *«ταλαντεύσεις της»* και η *«υποχωρητικότητα της»* στην εφαρμογή του προγράμματος εκδημοκρατισμού και της *«εκκαθάρισης του κρατικού μηχανισμού, της ηγεσίας των ενόπλων δυνάμεων και της Αυλής από τους εχθρούς της Δημοκρατίας [...] αποθράσυναν την αντίδραση»*⁶⁰. Καθοριστικής σημασίας ήταν η συμβολή της δεξιάς πτέρυγας της ΕΚ που *«κατείχ[ε] καίριες θέσεις στην κυβέρνηση, έπαιζαν ρόλο πέμπτης φάλαγγας της Αυλής [...] και πρόδωσαν ανοιχτά την λαϊκή εντολή»*⁶¹. Ήταν σαφές πως η ΕΔΑ συνέδεε τη δεξιά πτέρυγα της ΕΚ που είχε δεσμούς με την «ολιγαρχία» με τους βουλευτές που συνεργάστηκαν με το Παλάτι μετά την παραίτηση του Παπανδρέου. Εξίσου σημαντικό ήταν και το γεγονός πως η ΕΚ παρέμεινε προσκολλημένη στον αντικομμουνισμό, όπως εκφραζόταν με τη γραμμή του διμέτωπου⁶².

⁵⁹ Αρχείο ΕΔΑ κ. 15, φ. 2: «Η εισήγηση της Ε.Ε. στη Θ' σύνοδο της Δ.Ε. της ΕΔΑ», 10-11.9.1965.

⁶⁰ Αρχείο ΕΔΑ, κ.15, φ.2: «Η απόφαση της Θ' συνόδου της Δ.Ε. της ΕΔΑ», 10-11.9.1965.

⁶¹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 15, φ. 2: «Η εισήγηση της Ε.Ε. στη Θ' σύνοδο της Δ.Ε. της ΕΔΑ».

⁶² Στο ίδιο.

Στο ίδιο ερμηνευτικό μοτίβο των ευθυνών της κυβέρνησης της ΕΚ συνεπικουρούσαν και άρθρα ηγετικών στελεχών του κόμματος στα κομματικά έντυπα⁶³.

Η «αποστασία», η οποία σύμφωνα με την ανάγνωση της ΕΔΑ συνέβαλλε στην αποκάθαρση της ΕΚ από τα πλέον δεξιά στοιχεία στο εσωτερικό της⁶⁴, σε συνδυασμό με τις κινητοποιήσεις των Ιουλιανών, όπου αριστεροί και κεντρώοι συσπειρώθηκαν «κάτω από τους ίδιους πολιτικούς στόχους»⁶⁵, ερμηνεύτηκαν ως πολιτική ευκαιρία από το κόμμα της Αριστεράς για την υπερκέραση του διμέτωπου και τη δημιουργία μορφών πολιτικής συνεργασίας μεταξύ της ΕΔΑ και της ΕΚ στο πλαίσιο ενός «δημοκρατικού μετώπου». Εκτός από τις επισημάνσεις της «Αυγής» ότι ΕΔΑ και ΕΚ διέθεταν τις κοινοβουλευτικές δυνάμεις για να υποστηρίξουν μια «δημοκρατική κυβέρνηση της ΕΚ για την πραγματοποίηση της εντολής του λαού»⁶⁶, η απόφαση της 9^{ης} Συνόδου της Δ.Ε. της ΕΔΑ πρόκρινε απέναντι στην ΕΚ την γραμμή της «κοινής προγραμματικής πάλης», με κύριους άξονες το αίτημα για άμεσες ελεύθερες εκλογές, τον αγώνα κατά ενός πιθανού στρατιωτικού πραξικοπήματος, την υπεράσπιση της «συνταγματικής τάξης και της δημοκρατικής ομαλότητας» και την αξίωση για μια πολιτική σύμφωνα με την εντολή των εκλογών της 16^{ης} Φλεβάρης του 1964⁶⁷.

Την παραπάνω θέση ανέλαβε να αναπτύξει περαιτέρω ο Λεωνίδας Κύρκος στο τεύχος του Οκτωβρίου 1965 της Ελληνικής Αριστεράς. Η θέση του συντάκτη του άρθρου δομούταν πάνω στην παραδοχή ότι οι κινητοποιήσεις των Ιουλιανών δημιούργησαν μια «κοινότητα αιτημάτων» (επάνοδο της νόμιμης κυβέρνησης στην αρχή ή ελεύθερες εκλογές και εφαρμογή του προγράμματος με το οποίο εκλέχτηκε η τελευταία κυβέρνηση της ΕΚ), η οποία συγκρότησε το «μέτωπο της δημοκρατίας», το οποίο συσπείρωνε ευρύτατα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας: από την εργατική τάξη (η οποία σύμφωνα με τον Κύρκο αποτελούσε την «πρωτοπορία») μέχρι και την «μη μονοπωλιακή» εθνική αστική τάξη. Η «αντιδραστική δεξιά», την οποία εκπροσωπούσε πολιτικά η ΕΡΕ αντιπάλευε αυτό το μέτωπο επιδιώκοντας τη συγκρότηση ενός αντι-μετώπου «συσπείρωσης των αστικών δυνάμεων εναντίων των προοδευτικών» στη βάση του θεωρητικού διλήμματος «αστική

⁶³ Λεωνίδας Κύρκος, «Τι ζητεί ο λαός», σε εφ. *Αυγή*, 26.7.1965, σ.1 και σ.5· Μπάμπης Δρακόπουλος, «Η επίθεση της χούντας και το καθήκον της δημοκρατίας».

⁶⁴ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 482, φ. 1: «Η κατάσταση στην ΕΚ», χ.χ. (εσωτερικό σημείωμα πιθανότατα την περίοδο μετά τα Ιουλιανά).

⁶⁵ Αρχείο ΕΔΑ, κ.15, φ.2: «Η απόφαση της Θ' συνόδου της Δ.Ε. της ΕΔΑ».

⁶⁶ εφ. *Αυγή*, 5.8.1965, σ. 1.

⁶⁷ Αρχείο ΕΔΑ, κ.15, φ.2: «Η απόφαση της Θ' συνόδου της Δ.Ε. της ΕΔΑ».

δημοκρατία ή κομμουνισμός», στοχεύοντας να παρασύρει την ηγεσία της ΕΚ σε αυτό. Ωστόσο, η ΕΔΑ, όπως υποστήριζε ο συντάκτης, έχοντας ως άξονα της πολιτικής της τη συγκρότηση ενός ευρύτατου μετώπου «αποκατάστασης και διεύρυνσης της δημοκρατίας» διεκδικούσε την αναβάθμιση της δημοκρατικής συνεργασίας από την «εξ αντικειμένου [...] στο μαζικό κίνημα, όπου σφυρηλατούνται οι δεσμοί των μαζών» στο επίπεδο των πολιτικών κομμάτων και της ηγεσίας τους, εφόσον το κρίσιμο τη δεδομένη πολιτική συγκυρία ήταν να παραμεριστεί «το τι χωρίζει και να αξιοποιηθεί ο,τι ενώνει όλους τους δημοκράτες στον κοινό δρόμο για τη δημοκρατία και την ομαλότητα». Η τακτική του διμέτωπου και των ίσων αποστάσεων και από τη Δεξιά και από την Αριστερά αποτέλεσε το αφετηριακό λάθος που οδήγησε στην πτώση της κυβέρνησης της ΕΚ. Όπως υποστηριζόταν στο άρθρο, η πολιτική θεωρία του «τρίτου δρόμου», σύμφωνα με την οποία το Κέντρο λειτουργούσε εξισορροπητικά μεταξύ του δίπολου Αριστεράς-Δεξιάς συνέβαλλε στη «συγκάλυψη» στοιχείων που είχαν σχέση με την ΕΡΕ στο κρατικό μηχανισμό και τη διατήρηση του αντιδραστικού πολιτικού πλαισίου που είχε οικοδομήσει η Δεξιά (έκτακτα μέτρα, επιτηρούμενες ζώνες, ΤΕΑ και αντικομμουνισμός ως επίσημη ιδεολογία) με σκοπό να τα χρησιμοποιήσει ενάντια στην Αριστερά. Εντούτοις, η επιλογή αυτή διευκόλυνε την προετοιμασία του πολιτικού πραξικοπήματος της 15^{ης} Ιουλίου, υπονομεύοντας, σε τελική ανάλυση, την ίδια την ΕΚ. Στην πραγματικότητα, συνέχιζε ο αρθρογράφος, η ηγεσία της ΕΚ απέτυχε να κατανοήσει το χαρακτήρα της Δεξιάς, ως «υπηρέτη» του ΝΑΤΟ και φορέα των συμφερόντων της «επιθετικής μονοπωλιακής αστικής τάξης» που αποτελούσε «αθεραπευτό εχθρό της δημοκρατίας [...] νοσταλγός της πιο ωμής δικτατορίας των μονοπωλίων με κοινοβουλευτικό μανδύα ή και χωρίς αυτόν». Αντίστοιχα, δεν έλαβε υπόψιν η ΕΚ και τις «βαθείες αλλαγές στην τακτική της αριστεράς», όπου πλέον υπό την επίδραση των «διεθνών συσχετισμών», που «καθίστανται ευνοϊκότεροι για τις δυνάμεις του Σοσιαλισμού και της Δημοκρατίας», αγωνίζεται για το «ειρηνικό πέρασμα σε όλο και ανώτερες μορφές κοινωνικής οργάνωσης» διαμέσου της «πιο πλατειάς και ελεύθερης δημοκρατικής συμμαχίας και την ελεύθερη έκφραση του λαού». Η ΕΔΑ, λοιπόν, διεκδικούσε την αντικατάσταση του «διμέτωπου» από το «μονομέτωπο ενάντια στη Δεξιά», υπογραμμίζοντας την υποστήριξη της σε κάθε δημοκρατικό μέτρο και σημειώνοντας πως η παύση των διακρίσεων ενάντια στην Αριστερά θα λειτουργούσε προς όφελος όχι μόνο της ίδιας αλλά και της δημοκρατίας. Το άρθρο έκλεινε με την εκτίμηση πως αυτή η θέση αν και συναντούσε προς το παρόν την άρνηση της ηγεσίας του Κέντρου (και ιδίως του Γεωργίου Παπανδρέου), ωρίμαζε σε τμήματα του εσωτερικού της ΕΚ και κυρίως στη βάση

των υποστηρικτών της και στην κεντρώα νεολαία⁶⁸. Πιθανότατα σε αυτό το σημείο να υπονοούταν η κεντροαριστερή πτέρυγα της ΕΚ που συσπειρωνόταν γύρω από το πρόσωπο του Ανδρέα Παπανδρέου και υιοθετούσε ένα λόγο πιο μαχητικό απέναντι στη Δεξιά, τη Μοναρχία και τις ΗΠΑ. Πράγματι, από σχετικό τεκμήριο της περιόδου στο αρχείο της ΕΔΑ προκύπτει πως το κόμμα της Αριστεράς ήταν θετικά διακείμενο απέναντι σε αυτήν την τάση της ΕΚ, επιλέγοντας την «εποικοδομητική κριτική» και όχι την «πολεμική» απέναντι τους, εφόσον με τη στάση τους συνέβαλαν στην εφαρμογή των «υποσχεμένων» από την κυβέρνηση της ΕΚ. Υπογράμμιζε παράλληλα πως ο καθοριστικός ρόλος της ΕΔΑ δεν μπορούσε, ωστόσο, να υποκατασταθεί από την κεντροαριστερή τάση της ΕΚ, στον βαθμό που και αυτή η πτέρυγα ήταν, σε τελική ανάλυση, «αστική δύναμη»⁶⁹.

6.1.6. Διαδηλώσεις, πολιτειακό ζήτημα και οι πολιτικές στοχεύσεις της ΕΔΑ

Τούτων δοθέντων η ΕΔΑ ερμήνευσε την κοινωνική έκρηξη των Ιουλιανών ως αντίθεση «της μεγάλης πλειοψηφίας του έθνους» στη βασιλική εκτροπή, «το βασιλικό πραξικόπημα»⁷⁰. Ειδικότερα, στα κομματικά έντυπα υπογραμμιζόταν, η πρωτοφανής μαζικότητα των κινητοποιήσεων⁷¹. Η ΕΔΑ επιχειρούσε να μεταβολίσει τη δυναμική των συλλογικών δράσεων των Ιουλιανών σε στοιχείο πίεσης προς το καθεστώς και τις πολιτικές δυνάμεις για την επίτευξη των άμεσων πολιτικών της επιδιώξεων: Σε πρώτο επίπεδο την άμεση προκήρυξη ελεύθερων και τιμίων εκλογών με υπηρεσιακή κοινής εμπιστοσύνης⁷² και τον περιορισμό του Παλατιού στο «συνταγματικό του ρόλο»⁷³ και σε δεύτερο επίπεδο την κατοχύρωση της πολιτικής συνεργασίας με την ΕΚ. Κρίσιμο ζητούμενο για την ΕΔΑ ήταν η ακύρωση πολιτικής απομόνωσης που της είχε επιβληθεί και η αποδοχή της από τους πολιτικούς της αντιπάλους, αλλά και το Παλάτι, ως ισότιμου παράγοντα της πολιτικής ζωής.

⁶⁸ Λεωνίδας Κύρκος, «Η χρεωκοπία του διμέτωπου και το μέτωπο της δημοκρατίας» σε *Ελληνική Αριστερά* 27 (Οκτώβριος 1965), σ. 24-29.

⁶⁹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 482, φ. 4, «Εκτιμήσεις για την προσωπικότητα του Α. Παπανδρέου», 1964 – 1967.

⁷⁰ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 15, φ. 2: «Η απόφαση της Θ' συνόδου της Δ.Ε. της ΕΔΑ».

⁷¹ Ενδεικτικά άρθρα: εφ. *Αυγή*, 20.7.1965, σ. 1· 21.7.1965, σ. 1· άρθρο της σύνταξης: «Η αγωνιστική ενότητα εγγύηση της νίκης», *Ελληνική Αριστερά* 25-26 (Ιούλιος-Αύγουστος 1965), σ. 5-9.

⁷² Απόφαση της Ε.Ε. της ΕΔΑ σε εφ. *Αυγή*, 7.9.1965, σ. 1 και σ. 7· ανακοινώσεις της Ε.Ε. της ΕΔΑ, σε εφ. *Αυγή*, 16.7.1965, σ. 1· 31.8.1965, σ. 1· 17.9.1965, σ. 1.

⁷³ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 15, φ. 2: «Η απόφαση της Θ' συνόδου της Δ.Ε. της ΕΔΑ»· συνέντευξη Ιωάννη Πασαλίδη σε εφ. *Αυγή*, 7.11.1965.

Ως εκ τούτου η ΕΔΑ, καταδίκασε της μορφές συλλογικής δράσης κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών που συνέβαλαν στην όξυνση της πολιτικής σύγκρουσης και δεν εξυπηρετούσαν τη στρατηγική της. Από τα τέλη Ιουλίου είχε επισημανθεί στην «Αυγή» η πιθανότητα ότι «οι άνθρωποι της χούντας και των αμερικάνικων υπηρεσιών να σχεδιάζουν προκλήσεις», υπογραμμίζοντας πως η Αριστερά «διψά για ομαλότητα, δημοκρατία και ειρήνη. Αναμπουμπούλα θέλουν οι Αμερικάνοι πράκτορες», ως απάντηση σε εμφυλιοπολεμικά δημοσιεύματα του τύπου της Δεξιάς⁷⁴. Παρόμοια, ο Ηλίας Ηλίου, στη συνέντευξη τύπου της Ε.Ε. της ΕΔΑ την 27^η Ιουλίου υποστήριξε πως «κατά πάσα πιθανότητα [...] εγκάθετοι της αστυνομίας» προσπάθησαν να «εκτρέψουν» τον ειρηνικό χαρακτήρα της απεργιακής συγκέντρωσης της 27^{ης} Ιουλίου στην Αθήνα⁷⁵. Μετά τη διαδήλωση της 20^{ης} Αυγούστου στο κέντρο της Αθήνας και τα γεγονότα που ακολούθησαν οι αποστάσεις που μέχρι εκείνη τη στιγμή έπαιρνε η ΕΔΑ από τις πλέον παρεμποδιστικές μορφές διαμαρτυρίας μεταβλήθηκαν σε ανοιχτή καταγγελία. Κεντρικά άρθρα στην Αυγή αλλά και ανακοινώσεις της Ε.Ε. του κόμματος κατήγγειλαν πως τα γεγονότα ήταν οργανωμένα βάσει σχεδίου προκλήσεων από κρατικές υπηρεσίες και μυστικές υπηρεσίες των ΗΠΑ που εκτελέστηκαν με τη βοήθεια παρακρατικών και στόχευαν στο να μεταβάλλουν τον ειρηνικό χαρακτήρα των διαδηλώσεων και αποσκοπούσαν να εκβιάσουν τους βουλευτές και να δικαιολογήσουν τη συνέχιση της βασιλικής εκτροπής, τη λήψη κατασταλτικών μέτρων και την περιστολή των δημοκρατικών δικαιωμάτων⁷⁶.

Αντίστοιχα, αποστάσεις κρατούσε η ΕΔΑ και από συνθήματα που άγγιζαν το ίδιο το πολίτευμα της βασιλευόμενης δημοκρατίας, υπογραμμίζοντας πως δεν έθετε πολιτειακό ζήτημα. Στην προκειμένη, η ευθύνη αποδιδόταν στον ίδιο τον Βασιλιά: Το κόμμα της Αριστεράς, «δεν αποκήρυττε ούτε υιοθετούσε» το σύνθημα για δημοψήφισμα⁷⁷ και θεωρούσε πως το καθεστωτικό τέθηκε με ευθύνη του ίδιου του βασιλιά. Ωστόσο, η υποταγή του Βασιλιά στο Σύνταγμα και η προκήρυξη εκλογών θεωρούσε πως θα εκτόνωνε την κοινωνική δυσαρέσκεια για τη μοναρχία⁷⁸. Άλλα κείμενα στελεχών, την ίδια περίοδο, επιχειρούσαν να τεκμηριώσουν το θεσμικό ρόλο του βασιλιά στο πλαίσιο του Συντάγματος ως ανεύθυνου πολιτικά πολιτειακού παράγοντα, δίχως εμπλοκή στην πολιτική ζωή, με

⁷⁴ εφ. *Αυγή*, 30.7.1965, σ. 1.

⁷⁵ Συνέντευξη τύπου της Ε.Ε. της ΕΔΑ στις 27.7.1965.

⁷⁶ εφ. *Αυγή*, 22.8.1965, σ. 1· ανακοινώσεις Ε.Ε. της ΕΔΑ σε εφ. *Αυγή*, 22.8.1965, σ. 1· 24.8.1965, σ. 1 και σ. 7.

⁷⁷ Συνέντευξη τύπου της Ε.Ε. της ΕΔΑ στις 27.7.1965.

⁷⁸ Στο ίδιο· εφ. *Αυγή*, 29.8.1965, σ.1 και σ.7· Κύρκος, «Τί ζητεί ο λαός».

μόνη ουσιαστική ευθύνη την επίβλεψη και την επικύρωση της τήρησης της συνταγματικής τάξης⁷⁹.

Ουσιαστικά, η ΕΔΑ επιχειρούσε να αξιοποιήσει τη δυναμική των κινητοποιήσεων των Ιουλιανών ως διαπραγματευτικό στοιχείο στην προσπάθεια να επιτύχει έναν συμβιβασμό με τα κέντρα εξουσίας για την προκήρυξη άμεσων ελεύθερων εκλογών, με την ισχυρή πεποίθηση πως το αποτέλεσμα των εκλογών θα επιβράβευε τα κόμματα του «δημοκρατικού μετώπου» και θα τιμωρούσε τους «αποστάτες» και τη Δεξιά. Αυτή ήταν η στόχευση στην οποία επένδυε η πολιτική της γραμμή και δεν ήταν διατεθειμένη να υιοθετήσει συνθήματα που θα έκοβαν τις γέφυρες επικοινωνίας με το καθεστώς (όπως π.χ. συνθήματα περί πολιτειακού) ή να υπερασπιστεί πρακτικές διαμαρτυρίας που θα την απομόνωναν από το υπόλοιπο πολιτικό σύστημα και πιθανά θα τροφοδοτούσαν, σύμφωνα με την εκτίμηση της, τον εμφυλιοπολεμικό πολιτικό λόγο. Ενδεικτικό της παραπάνω προσέγγισης της ΕΔΑ ήταν το γεγονός πως παρά το ότι ήταν αποκλεισμένη από το Συμβούλιο του Στέμματος, αντέδρασε θετικά στην πρόταση Κανελλόπουλου για εκλογές σε πρώτο χρόνο⁸⁰ και υιοθέτησε αρνητική στάση μόνο όταν αποκλείστηκε από τις σχετικές διαπραγματεύσεις, (που διεξάγονταν απευθείας από τους Γεώργιο Παπανδρέου και Παναγιώτη Κανελλόπουλου) και γνωστοποιήθηκε πως η πρόταση Κανελλόπουλου είχε ως αδιαπραγμάτευτο όρο τη διενέργεια εκλογών υπό κυβέρνηση ΕΡΕ. Στοιχείο που προκαλούσε φόβους (εύλογα, δεδομένου ότι στις 6^η Σεπτέμβρη ανατινάχθηκε η λέσχη της ΔΝΑ στο Μυλοχώρι Κιλκίς) για επανάληψη των εκλογών «βίας και νοθείας» του 1961⁸¹. Αυτή η πολιτική τοποθέτηση της ΕΔΑ δεν ήταν συγκυριακή αλλά αντανάκλούσε την γενικότερη πολιτική της στρατηγική, η οποία ακολουθήθηκε και την επόμενη περίοδο. Υπό αυτό το πρίσμα η πρόταση των «5 σημείων»⁸², τον Φεβρουάριο του 1966, ούτως ώστε να

⁷⁹ Ηλίας Ηλίου, «Γύρω από τρεις νομοκοινοπολιτικές διαφορές», σε εφ. *Αυγή*, 18.7.1965, σ. 1. και σ. 11· Σταύρος Ηλιοπούλος, «Η πολιτική κρίση και ο Βασιλιάς», *Ελληνική Αριστερά* 25-26 (Ιούλιος-Αύγουστος 1965), σ. 21-31.

⁸⁰ εφ. *Αυγή*, 4.9.1965, σ. 1.

⁸¹ εφ. *Αυγή*, 7.9.1965, σ.1 και σ. 7.

⁸² Η πρόταση περιελάμβανε πέντε σημεία, με στόχο τον συμβιβασμό και τη συνεννόηση ανάμεσα στις πολιτικές δυνάμεις. Τα σημεία αυτά πρότειναν επιγραμματικά τα εξής: 1. Καταδίκη οποιασδήποτε απειλής στους κοινοβουλευτικούς θεσμούς και απόκρουση κάθε ιδέας περί δικτατορίας. 2. Άμεση προκήρυξη εκλογών, οι οποίες θα διενεργούνταν από υπηρεσιακή κυβέρνηση, κοινής εμπιστοσύνης. 3. Εγγυήσεις για ελεύθερες εκλογές, μέτρα για την εξασφάλιση της απρόσκοπτης έκφρασης του πολιτικού φρονήματος. 4. Κοινή διακήρυξη των κομμάτων ότι δεν θα τεθεί ζήτημα πολιτειακό στις επερχόμενες εκλογές, με παράλληλο περιορισμό της Μοναρχίας αυστηρά εντός «του πλαισίου του Συντάγματος». 5. Μέτρα αποκλιμάκωσης της

αναζητηθεί κοινός τόπος για μια συμβιβαστική λύση ανάμεσα στις πολιτικές δυνάμεις με σκοπό να οδηγηθεί η χώρα σε εκλογές αποτελούσε συνέχεια της πολιτικής γραμμής της ΕΔΑ κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών.

6.2. Η αριστερή αντιπολίτευση στην ΕΔΑ και τα Ιουλιανά

6.2.1: Το «Μαρξιστικό-Λενινιστικό» πολιτικό ρεύμα και ο κύκλος γύρω από το περιοδικό «Αναγέννηση»

6.2.1.1. Πραγματολογικά στοιχεία και πολιτική προέλευση

Οι απαρχές του ελληνικού «Μαρξιστικού-Λενινιστικού» (Μ-Λ) πολιτικού ρεύματος εντοπίζονται στο ρήγμα που προκάλεσε στο ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα η δυσαρέσκεια για την αλλαγή- κυρίως οι όροι με τους οποίους επιβλήθηκε- στην ηγεσία του ΚΚΕ το 1956, με σημείο τομής την 6η Ολομέλεια του ΚΚΕ τον Μάρτιο του ίδιου έτους⁸³. Η αλλαγή αυτή συνδεόταν, αλλά δεν εξαντλούταν μόνο εκεί, με τις νέες θέσεις που υιοθέτησε το ΚΚΣΕ, όπως αυτές διακηρύχθηκαν στο 20ο Συνέδριο του Κόμματος το Φλεβάρη του 1956. Η συγκρότηση του πρώτου και βασικού πυρήνα των Ελλήνων κομμουνιστών, μελών του ΚΚΕ, που οδήγησε μετέπειτα στην εμφάνιση του ελλαδικού Μ-Λ ρεύματος έλαβε χώρα στο στρατόπεδο πολιτικών εξόριστων του Άη-Στράτη και στις συγκρούσεις που ανέκυψαν στο εσωτερικό του⁸⁴ σε σχέση με τις αλλαγές στην πολιτική γραμμή και την οργάνωση του κόμματος που προωθήθηκαν μετά την απομάκρυνση του Νίκου Ζαχαριάδη από την ηγεσία του ΚΚΕ.

Οι διαφωνίες αυτές δεν τους οδήγησαν στον ανοιχτό οργανωτικό διαχωρισμό από το ΚΚΕ και την ΕΔΑ αλλά, καταρχήν, στην ύπαρξη τους ως διακριτού πολιτικού κύκλου, εντός των οργανώσεων της ΕΔΑ μετά την απόλυση τους από τον Άη-Στράτη, με σαφείς επιφυλάξεις για την γραμμή που ακολουθούσε το ελληνικό αριστερό κίνημα⁸⁵. Η πολιτική

πόλωσης και εξασφάλιση της κοινωνικής γαλήνης. Μη εμπλοκή των ενόπλων δυνάμεων στο πολιτικό ανταγωνισμό και αμνηστία στις υποθέσεις «Περικλής» και «ΑΣΠΔΑ». «Πρόταση- έκκληση συνεννόησης της Ε.Ε. της ΕΔΑ προς όλα τα κόμματα» δημοσιεύτηκε σε εφ. *Αυγή*, 8.2.1966.

⁸³ Κωνσταντίνος Λαμπράκης, *Το «σταυρικό πρόβλημα*, σ. 120-128.

⁸⁴ Για τις αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό των πολιτικών εξόριστων στον Άη-Στράτη βλέπε: Στέφανος Στεφάνου, «Οι τρεις φραξιοτισμοί του Άη-Στράτη», *Αρχειοτάξιο* 4 (2002), σ. 147-155· Παύλος Νεφελοΰδης, *Στις πηγές της κακοδαιμονίας, τα βαθύτερα αίτια της διάσπασης του ΚΚΕ, 1918-1968*, σ. 315-326· «Η επίθεση του Ρεβιζιονισμού στον Άη-Στράτη» (σε τρεις συνέχειες), εφ. *Λαϊκός Δρόμος* 84, 85, 86 (17, 24 και 30.4.1976), προσωπική συλλογή Χρίστου Μάη.

⁸⁵ Κωνσταντίνος Λαμπράκης, *Το «σταυρικό πρόβλημα*», σ. 136-137.

αμηχανία της ΕΔΑ απέναντι στην κλιμάκωση των καθεστωτικών πιέσεων εναντίον αυτής και των υποστηρικτών της μετά τις εκλογές του 1958, η εμφάνιση της ΕΚ και η απόσπαση από αυτήν της πρωτοβουλίας στον χώρο των «δημοκρατικών δυνάμεων», με τον «ανένδοτο», η δολοφονία Λαμπράκη και η στάση και πολιτικές επιλογές της ΕΔΑ, συνέβαλαν στο να ενταθούν οι διεργασίες για την ανάπτυξη μιας συγκροτημένης κριτικής, από τα «αριστερά», στην πολιτική γραμμή της ΕΔΑ⁸⁶. Σε αυτήν την πορεία καθοριστική ήταν η σημασία της δημόσιας αντιπαράθεσης στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα μεταξύ ΚΚΣΕ και ΚΚ Κίνας. Ειδικότερα, οι θέσεις του δεύτερου κόμματος προσέφεραν ένα ευρύτερο και συνεκτικό ιδεολογικό και πολιτικό αφήγημα αναφορικά με τις αμφιβολίες που υπήρχαν σε σχέση με την γενική πολιτική γραμμή που ακολουθούσε το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα, στο οποίο ηγούταν το ΚΚΣΕ. Επίσης, οι γενικές πολιτικές κατευθύνσεις του ΚΚΚ, όπως ήταν η πίστη στην υπεροχή του σοσιαλισμού έναντι του καπιταλισμού, η θέση πως δεν μπορεί η «ομαλή μετάβαση» να αποτελεί γενική αρχή για τα ΚΚ, η εμπιστοσύνη στη δύναμη των «μαζών», η κρισιμότητα της κατάληψης της εξουσίας από αυτές αλλά και η καχυποψία απέναντι στην προσέγγιση με τις αστικές πολιτικές δυνάμεις⁸⁷, υιοθετήθηκαν από τους πρωτεργάτες του ελλαδικού Μ-Λ πολιτικού ρεύματος⁸⁸ και συνέβαλαν καθοριστικά στις θέσεις τους για το ελληνικό αριστερό κίνημα.

Η πορεία προς την εμφάνιση του ελληνικού «Μαρξιστικού-Λενινιστικού» πολιτικού ρεύματος και τη δημόσια κριτική στην πολιτική γραμμή της ΕΔΑ, επιταχύνθηκε το 1963, με την εμφάνιση των «Ιστορικών Εκδόσεων», οι οποίες επικεντρώθηκαν στην έκδοση βιβλίων και εντύπων που παρουσίαζαν την εμπειρία της κινέζικης επανάστασης και τις θέσεις του Κινέζικου Κομμουνιστικού Κόμματος (ΚΚΚ) και τη σκέψη του ηγέτη του, Μάο Τσε Τουνγκ⁸⁹. Τον Ιούνιο του 1964, σε πολιτική σύσκεψη του κύκλου των

⁸⁶ Συνέντευξη Κώστα Μαλαφέκα, 24.2.2014· Γιάννης Χοντζέας, «Για την κριτική αποτίμηση του Μ-Λ κινήματος» στο Γιάννης Χοντζέας, *Για το κομμουνιστικό κίνημα της Ελλάδας, Α/συνέχεια*, 2004, σ. 302-341.

⁸⁷ Βλέπε: Κ.Ε. του Κομμουνιστικού Κόμματος Κίνας, *Προτάσεις για τη γενική γραμμή του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος* (Ιούνιος 1963), Ιστορικές Εκδόσεις, 1975· Άρθρο της σύνταξης της «Λαϊκής Ημερησίας» και της «Κόκκινης Σημαίας», *Δύο διαφορετικές γραμμές στο ζήτημα του πολέμου και της ειρήνης* (19.11.1963), Ιστορικές Εκδόσεις, 1975· Άρθρο της σύνταξης της «Λαϊκής Ημερησίας» και της «Κόκκινης Σημαίας», *Ο Χροντοσωφικός ψευδοκομμουνισμός και τα ιστορικά διδάγματα που δίνει στο κόσμο*, (13.7.1964), Ιστορικές Εκδόσεις, 1975.

⁸⁸ Ενδεικτικά: «Μια μεγάλη πολεμική στους κόλπους του παγκόσμιου προοδευτικού κινήματος», *Αναγέννηση 1* (Οκτώβριος 1964), σ. 8-18, Μορφωτικές Εκδόσεις, 2005.

⁸⁹ Χρίστος Μάης, «Η εκδοτική δραστηριότητα ως μέσο πολιτικής στράτευσης και συγκρότησης ταυτότητας: Ο εκδοτικός οίκος των Ιστορικών Εκδόσεων, 1963-1967», *Αρχαιοτάξιο* 14 (2012), σ. 66-79.

«Ιστορικών Εκδόσεων» στην Αθήνα λήφθηκε η απόφαση για τον οργανωτικό διαχωρισμό με την ΕΔΑ και η ανοιχτή αντιπαράθεση στην πολιτική γραμμή της με κατεύθυνση την αποκρυστάλλωση ενός νέου πολιτικού φορέα στον χώρο της κομμουνιστικής Αριστεράς. Σε αυτό το πλαίσιο αποφασίστηκε η έκδοση της μηνιαίας πολιτικής επιθεώρησης «Αναγέννηση», ως χώρου προβολής της νέας ιδεολογικής και πολιτικής πλατφόρμας⁹⁰. Το πρώτο τεύχος του περιοδικού κυκλοφόρησε τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου και μέχρι τον Δεκέμβριο του 1966 εξέδωσε συνολικά 19 τεύχη, πολλά από τα οποία είχαν διπλή αρίθμηση. Η έκδοση του περιοδικού είχε ως αποτέλεσμα τη διαγραφή του Γιάννη Χοντζέα, υπεύθυνου σύνταξης της «Αναγέννησης» και του Ισαάκ Ιορδανίδη, εκδότη της, από την ΕΔΑ⁹¹. Με άξονα πλέον την «Αναγέννηση», εντάθηκαν οι προσπάθειες για τη μετεξέλιξη του πολιτικού κύκλου σε πολιτική οργάνωση. Με επίκεντρο το περιοδικό συγκροτήθηκε ένα δίκτυο επαφών πανελλαδικά, που αποτελούταν από μέλη ή πρώην μέλη της ΕΔΑ και του ΚΚΕ, πρώην εξόριστους, συνδικαλιστές και κυρίως νεολαίους. Ιδρύθηκαν συνδικαλιστικές παρατάξεις στους χώρους των σερβιτόρων, των αρτεργατών και των τσαγκάρηδων⁹². Ισχυρότερη ήταν η επιρροή του περιοδικού στον χώρο της σπουδάζουσας νεολαίας, καθώς τον Απρίλιο του 1966 έκανε την εμφάνιση της η Πανσπουδαστική Προοδευτική Συνδικαλιστική Παράταξη (ΠΠΣΠ) η ιδρυτική διακήρυξη της οποίας υπογραφόταν από 37 φοιτητές και φοιτήτριες των πανεπιστημίων της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης⁹³. Την άνοιξη του 1967 ο Μ-Λ χώρο επιχείρησε μια πολιτική και οργανωτική αναβάθμιση με την έκδοση της εβδομαδιαίας εφημερίδας «Λαϊκός Δρόμος» και την ίδρυση της Συνεπούς Πολιτικής Αριστερής Κίνησης (ΣΠΑΚ), η οποία είχε αποφασίσει να λάβει μέρος στις εκλογές που είχαν προγραμματιστεί για τον Μάιο του 1967⁹⁴.

⁹⁰ Εισήγηση Ισαάκ Ιορδανίδη στην πολιτική εκδήλωση: «50 χρόνια από την έκδοση του περιοδικού Αναγέννηση, μια σπουδαία παρακαταθήκη για το κομμουνιστικό κίνημα», Διοργάνωση εφημερίδες *Λαϊκός Δρόμος* και *Προλεταριακή Σημαία*, 20.10.2014, ανακτήθηκε στις 27.11.2014 από τον σύνδεσμο <http://www.m-lkke.gr/2014/11/18/6204/H-omilia-tou-s-Isaak-Iordanidh-sto-theatro-AKROPOL-gia-ta-50-xronia-apo-thn-ekdosh-tou-periodikou-Anagennhsh.html>.

⁹¹ Τάσος Τρίκκας, *Η ΕΔΑ 1951-1967, το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, τ. Β', Θεμέλιο 2009, σ. 1089-1091.

⁹² Εισήγηση Ισαάκ Ιορδανίδη στην πολιτική εκδήλωση: «50 χρόνια από την έκδοση του περιοδικού Αναγέννηση, μια σπουδαία παρακαταθήκη για το κομμουνιστικό κίνημα».

⁹³ Ιδρυτική διακήρυξη ΠΠΣΠ, «Διακήρυξη προς όλους τους προοδευτικούς, προς όλους του δημοκράτες φοιτητές», 11.4.1966, ψηφιακή βιβλιοθήκη: ντοκουμέντα του μ-λ κινήματος, Μορφωτικές Εκδόσεις.

⁹⁴ Συνέντευξη Κώστα Μαλαφέκα, 24.2.2014.

6.2.1.2. Οι θέσεις του Μ-Λ χώρου και τα Ιουλιανά μέσα από το περιοδικό «Αναγέννηση»

Οι γενικές προγραμματικές θέσεις του χώρου κινούνταν επάνω στα βασικά ερμηνευτικά σχήματα του προγράμματος της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής, όπως είχε στοιχειοθετηθεί από την ΕΔΑ⁹⁵. Ιδιαίτερη έμφαση δινόταν, ωστόσο, στο ζήτημα της «Αμερικανοκρατίας», εφόσον η «ρίζα της κακοδαιμονίας της χώρας» βρισκόταν στην «ιμπεριαλιστική επέμβαση», με κυρίαρχη αυτή του «αμερικάνικου ιμπεριαλισμού»⁹⁶. Αυτή την κυριαρχία τη συντηρούσε ένα «αντιδραστικό, νεοφασιστικό, εσωτερικό καθεστώς» το οποίο διαμέσου «κατ' επίφαση “δημοκρατικών θεσμών” [...] συγκαλύπτουν τη μαύρη δικτατορία της μεγαλοαστικής τάξης και των πιο σκοτεινών και οπισθοδρομικών δυνάμεων της ελληνικής κοινωνίας»⁹⁷. Τούτων δοθέντων, το Μ-Λ πολιτικό ρεύμα αγωνιζόταν για τη «βαθεία δημοκρατική αντιιμπεριαλιστική αλλαγή στην Ελλάδα»⁹⁸ από το ενιαίο μέτωπο εργατικής τάξης, αγροτών και μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Σύμφωνα με τις θέσεις του χώρου, η συμμαχία εργατικής τάξης και αγροτικών στρωμάτων, κάτω από την ηγεσία της πρώτης, θα αποτελούσε το πυρήνα του (επιδιωκόμενου) μετώπου⁹⁹.

Σημαντική διαφοροποίηση σε σχέση με τις θέσεις της ΕΔΑ εντοπιζόταν στο ζήτημα της συμμαχίας με την «εθνική αστική τάξη» που (σύμφωνα με όσα υποστήριζε στις αναλύσεις του ο Μ-Λ χώρος) η ΕΔΑ θεωρούσε πως: «η μεσαία αστική τάξη οπωσδήποτε θα έρθει στις δυνάμεις της αλλαγής και ότι αν αυτό δεν γίνει, δε γίνεται αλλαγή» μετατρέποντας έτσι την Αριστερά «σε ουρά της αστικής τάξης, αρνείται την πρωτοπορία, τον ηγετικό ρόλο, της εργατικής τάξης, αρνείται την αυτοτέλεια του κινήματος»¹⁰⁰.

Το Μ-Λ πολιτικό ρεύμα αποδεχόταν τη δυνατότητα συμμαχίας «με τη μεσαία (εθνική) αστική τάξη ή ορισμένα τμήματα της», στον βαθμό που από το καθεστώς της εξάρτησης θίγονταν «ως ένα βαθμό» τα συμφέροντα της. Η ταξική φυσιογνωμία της

⁹⁵ «Για τις προγραμματικές και καταστατικές κατευθύνσεις της Σ.Π.Α.Κ. Απόφαση της ιδρυτικής σύσκεψης της Σ.Π.Α.Κ.», ενότητα: «Οι πολιτικοί σκοποί της ΣΠΑΚ», εφ. *Λαϊκός Δρόμος* 12. 15.4.1967, Μορφωτικές Εκδόσεις.

⁹⁶ «Για την πραγματική αναγέννηση του κινήματος και της Ελλάδας», *Αναγέννηση* 1 (Οκτώβριος 1964), σ. 19-49· «Ψηλά τη σημαία του συνεπούς αντι-ιμπεριαλιστικού αγώνα», *Αναγέννηση* 10-11 (Ιούλιος-Αύγουστος 1965), σ. 32-40, ανατύπωση των Μορφωτικών Εκδόσεων, 2005.

⁹⁷ «Για τις προγραμματικές και καταστατικές κατευθύνσεις της Σ.Π.Α.Κ. Απόφαση της ιδρυτικής σύσκεψης της Σ.Π.Α.Κ.», ενότητα: «Οι πολιτικοί σκοποί της ΣΠΑΚ».

⁹⁸ Στο ίδιο.

⁹⁹ Στο ίδιο, ενότητα: «Οι κινητήριες δυνάμεις, το ενιαίο μέτωπο και η ηγεσία της αλλαγής».

¹⁰⁰ «Ακόμα μια φορά για τον ομορπονιστικό προσανατολισμό της ηγεσίας της ΕΔΑ», *Αναγέννηση* 3-4 (Δεκέμβριος 1964 - Ιανουάριος 1965), σ. 32-43.

«εθνικής αστικής τάξης», περιγραφόταν ως «εκμεταλλευομένης και εκμεταλλεύτρια»¹⁰¹. Γι' αυτό, σημείωναν, πως η τάξη αυτή ήταν «ασταθής, ταλαντευόμενη, και μπορεί, επίσης, να κρατήσει εχθρική στάση απέναντι στην αλλαγή. Γι' αυτό, δεν πρέπει να τρέφονται αυταπάτες για τον ρόλο της, και να θεωρείται απαραίτητη η συμμετοχή στον αγώνα για πραγματοποίηση της αλλαγής, πράγμα που θα ήταν δεξιός οπορτουνισμός»¹⁰². Διαφοροποιήσεις επίσης υπήρχαν και στην αντίληψη των πολιτικών σταδίων προς την αλλαγή, που όπως υποστήριζε η ανάλυση της ΕΔΑ μπορούσε να πραγματοποιηθεί η «δημοκρατική στροφή» χωρίς να ανέλθει απαραίτητα η Αριστερά στην εξουσία αλλά και στην θέση πως «Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή» και σοσιαλιστικός μετασχηματισμός είναι δυο διαφορετικά πολιτικά στάδια. Αντίθετα, στην αντίληψη του Μ-Λ χώρου για τη Δημοκρατική Αλλαγή στην Ελλάδα, απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η ανάληψη της πολιτικής εξουσίας από την Αριστερά και ότι Δημοκρατική Αλλαγή και σοσιαλιστικός μετασχηματισμός αποτελούσαν πτυχές μιας και ενιαίας πολιτικής διαδικασίας¹⁰³.

Στη βάση των παραπάνω αναλύσεων –και διαφορετικών αναγνώσεων από τις αντίστοιχες της ΕΔΑ- συγκροτούνταν η θέση του Μ-Λ χώρου σε σχέση με την ΕΚ και την κυβέρνηση της. Σύμφωνα με την ιστορική ανάλυση της «Αναγέννησης», οι βενιζελογενείς πολιτικές δυνάμεις, από όπου προέκυψε ο χώρος του Κέντρου μετά την Απελευθέρωση, είχαν επωμιστεί τον ρόλο της συγκράτησης των μεσαίων στρωμάτων κάτω από την επιρροή της «πλουτοκρατικής ολιγαρχίας [...] υποτάσσοντας στην κυριαρχία τους τα μεσοαστικά και ένα μέρος (την κορυφή) των μικροαστικών στοιχείων»¹⁰⁴. Κατά συνέπεια η ΕΚ, ως κόμμα συνεχιστής της πολιτικής του Κόμματος Φιλελευθέρων, αποτελούσε το φορέα μέσω του οποίου η «μεγαλοαστική τάξη κατάφερε να παγιδεύσει, για άλλη μια φορά, τις ενδιάμεσες δυνάμεις και να τις υποτάξει στη βασική της κατεύθυνση στα πλαίσια του κόμματος της Ε.Κ.». Ειδικότερα, σύμφωνα με την «Αναγέννηση», η ΕΚ ήταν ένα ανομοιογενές κόμμα που στο εσωτερικό της δραστηριοποιούνταν εκπρόσωποι της «μεγαλοαστικής τάξης, εκπρόσωποι της μεσαίας αστικής τάξης αλλά και εκπρόσωποι (οι

¹⁰¹ Η «Αναγέννηση» επιμένει αφού οι ρεβιζιονιστές εξακολουθούν να διαστρεβλώνουν την αλήθεια», *Αναγέννηση* 5 (Φεβρουάριος 1965), σ. 33–48 και σ. 81–84.

¹⁰² «Για τις προγραμματικές και καταστατικές κατευθύνσεις της Σ.Π.Α.Κ. Απόφαση της ιδρυτικής σύσκεψης της Σ.Π.Α.Κ.», ενότητα: «Οι κινητήριες δυνάμεις, το ενιαίο μέτωπο και η ηγεσία της αλλαγής».

¹⁰³ Στο πρώτο τεύχος του περιοδικού *Αναγέννηση*, τον Οκτώβριο του 1964, επισημάνθηκαν αυτές οι διαφοροποιήσεις, στο ένα από τα δύο κεντρικά άρθρα, υπό τον τίτλο «Για την πραγματική αναγέννηση του κινήματος και της Ελλάδας», σ. 19–49.

¹⁰⁴ «Η «Αναγέννηση» επιμένει αφού οι ρεβιζιονιστές εξακολουθούν να διαστρεβλώνουν την αλήθεια».

κορυφές κυρίως) της μικροαστικής τάξης» στο πλαίσιο ενός «αντιδραστικού συμβιβασμού» προς όφελος της πρώτης [της μεγαλοαστικής τάξης]». Σε τελική ανάλυση, ήταν οι εκπρόσωποι της «μεγαλοαστικής τάξης» οι οποίοι καθόριζαν την πολιτική της ΕΚ¹⁰⁵. Στο σημείο αυτό εντοπίζεται επίσης μια σημαντική διαφορά με την ανάλυση της ΕΔΑ. Για το κόμμα της Αριστεράς η ΕΚ αποτελούσε την αυτόνομη έκφραση των «ενδιάμεσων» κοινωνικών δυνάμεων της χώρας, στο πλαίσιο της οποίας είχαν ενσωματωθεί λαϊκές δυνάμεις αλλά και «πράκτορες της ολιγαρχίας». Αντίθετα, ο Μ-Λ χώρος υποστήριζε πως, η ΕΚ ήταν κόμμα μιας «πτέρυγας της μεγαλοαστικής τάξης», το οποίο κύριο μέλημα είχε το καθήκον της ενσωμάτωσης, «σε αντιδραστική κατεύθυνση», των ενδιάμεσων κοινωνικών δυνάμεων.

Τούτων λεχθέντων, ο Μ-Λ χώρος υποστήριζε τη θέση ότι η ΕΚ, ως κυβέρνηση, ακολούθησε μια «ουσιαστικά αντιλαϊκή πολιτική, συνέχισε (παραλλάσσοντας μόνο μερικές μορφές) τη γραμμή όλων των προηγούμενων κυβερνήσεων της οικονομικής ολιγαρχίας»¹⁰⁶. Η επισήμανση για την «παραλλαγή των μορφών» της «αντιλαϊκής πολιτικής» ήταν απόρροια της μεθοδολογίας που ακολουθούσε η κυβέρνηση της ΕΚ στην εφαρμογή της πολιτικής της με στόχο «να αμβλύνει τη λαϊκή πίεση και να εκτονώσει τη συσσωρευμένη λαϊκή αγανάκτηση» στο πλαίσιο μιας «εξαπάτησης του λαού» και κυρίως των μικροαστικών στρωμάτων¹⁰⁷. Η σύγκρουση της κυβέρνησης της ΕΚ με το Παλάτι και την ΕΡΕ ερμηνεύτηκαν, κυρίως, ως προϊόν ιμπεριαλιστικών αντιθέσεων σχετικών με την ανομοιογένεια στο εσωτερικό της ΕΚ, στοιχείο που τη διέκρινε από την ΕΡΕ, η οποία αποτελούσε το βασικό κόμμα μέσω του οποίου εκφράζονταν τα συμφέροντα των ΗΠΑ στην Ελλάδα¹⁰⁸. Αντίθετα, η ανομοιογένεια της ΕΚ παρείχε τη δυνατότητα να εκφραστούν συμφέροντα εκτός των ΗΠΑ, και άλλων ιμπεριαλιστικών χωρών (και μέρους της «ολιγαρχίας» που συνδέονταν με αυτές τις χώρες) μέσα από την πολιτική της. Η «Αναγέννηση» εκτιμούσε πως η συνθήκη αυτή συνιστούσε ένα «αντικειμενικό πλήγμα» για την «κυρίαρχη ιμπεριαλιστική δύναμη», τις ΗΠΑ και για τμήμα της ελληνικής ολιγαρχίας, εφόσον σήμαινε τον περιορισμό της «ασύδοτης εξυπηρέτησης των ιδιαίτερων

¹⁰⁵ Στο ίδιο.

¹⁰⁶ «Γύρω από τις αποφάσεις της 10ης συνόδου της Δ.Ε. της ΕΔΑ», *Αναγέννηση* 20-21 (Μάιος-Ιούνιος 1966), σ. 22-30.

¹⁰⁷ «Ανασχηματισμός και ανταρσία», *Αναγέννηση* 3-4 (Δεκέμβριος 1964 - Ιανουάριος 1965) σ. 8-10.

¹⁰⁸ «Για την πραγματική αναγέννηση του κινήματος και της Ελλάδας».

συμφερόντων τους»¹⁰⁹. Η παραπάνω θέση αποτέλεσε βασικό άξονα της ερμηνείας της βασιλικής επέμβασης το καλοκαίρι του '65 από την Αναγέννηση. Στο τεύχος του Ιουνίου του 1965 οι συντάκτες του περιοδικού, εκτιμούσαν πως η «φασιστική δεξιά», που εκπροσωπούσε «τις πιο αντιδραστικές δυνάμεις [...] τον κόσμο της σήψης και της παρακμής» ανασυντάχθηκε μετά τις εκλογικές ήττες του 1963-1964, που την οδήγησαν στην απομόνωση, και βρισκόταν σε κατάσταση «αντεπίθεσης» που είχε δυο διαστάσεις: Αφενός, τη διεθνή διάσταση και εντασσόταν στο πλαίσιο της «εκστρατείας του Ιμπεριαλισμού» σύμφωνα με το «δόγμα Τζόνσον», με σκοπό την επιβολή της «Νατοϊκής λύση» στο Κυπριακό και τη συμμετοχή της Ελλάδας στους γεωπολιτικούς σχεδιασμούς των ΗΠΑ, κυρίως τον πόλεμο στο Βιετνάμ. Αφετέρου, την εσωτερική διάσταση, όπου αποσκοπούσε σε δυνάμωμα της θέσης της «στρατοκρατίας» στον κρατικό μηχανισμό και ιδιαίτερα στις ένοπλες δυνάμεις, όπως επίσης και τη διατήρηση του «παρακράτους», ούτως ώστε να επιβληθεί η επιστροφή της Δεξιάς στην εξουσία, είτε διαμέσου του κοινοβουλίου ή και με στρατιωτικό πραξικόπημα. Όπως προκύπτει, οι αναλύσεις των συντακτών της «Αναγέννησης» ακολουθήσαν το αντίστοιχο ερμηνευτικό σχήμα της ΕΔΑ. Η σημαντικότερη διαφοροποίηση υπήρχε στις αναλύσεις σε σχέση με την κυβέρνηση της ΕΚ. Η θέση των αρθρογράφων ήταν πως η ΕΚ «έστρωσε τον δρόμο για την επάνοδο της δεξιάς» αφήνοντας ανέπαφα τα ερείσματα της Δεξιάς στον κρατικό μηχανισμό, μια θέση που υποστήριζε και η ΕΔΑ. Ωστόσο, η ΕΔΑ το ερμήνευε, κυρίως, ως αποτέλεσμα του γεγονότος πως η κυβέρνηση της ΕΚ δεν εφάρμοσε με συνέπεια τη «κλαϊκή ετυμηγορία της 16^{ης} Φλεβάρη» σε αντίθεση με την «Αναγέννηση» που εκτιμούσε πως ένα «ζήλωμα των θέσεων» της Δεξιάς στον κρατικό μηχανισμό θα έθετε, εκ των πραγμάτων, ζήτημα γενικότερων πολιτικών αλλαγών σε σχέση με την «πολιτική υποτέλεια», τον «ξένο ιμπεριαλισμό» και την «αντιλαϊκή πολιτική», κατεύθυνση που θα ερχόταν σε «αντίθεση με τα γενικά ταξικά συμφέροντα (της μεγαλοαστικής τάξης) που εκφράζει και υπηρετεί η ηγεσία της Ε.Κ.». Συνεπώς, η αντίθεση της ΕΚ στην «επιδίωξη εγκαθίδρυσης φασιστικής δικτατορίας της δεξιάς», ήταν προϊόν συγκυριακών «ενδοαστικών» αντιθέσεων, εφόσον η απώλεια της κυβερνητικής εξουσίας από την ΕΚ θα σήμαινε και την απώλεια των ωφελημάτων που προκύπτουν «γι' αυτήν και τις δυνάμεις που εκφράζει και υπηρετεί». Οι επισημάνσεις αυτές επιχειρούσαν να τεκμηριώσουν θεωρητικά την πολεμική, από τα αριστερά, της «Αναγέννησης» στην πολιτική γραμμή της ΕΔΑ για την κυβέρνηση της ΕΚ.

¹⁰⁹ «Για τη συντριβή της ιμπεριαλιστικής συνωμοσίας, για την επιβολή μιας δημοκρατικής λύσης», *Αναγέννηση* 10-11 (Ιούλιος-Αύγουστος 1965), σ. 1-12.

Παραμονές των Ιουλιανών και της (διαφαινόμενης) βασιλικής επέμβασης αν και η «Αναγέννηση» υποστήριζε πως η κυβέρνηση της ΕΚ δεν ήθελε να «καταφέρει ένα συντριπτικό πλήγμα [...] στη φασιστική δεξιά» και ότι «οφείλουμε να αγωνιστούμε για την αντικατάσταση της με μια πραγματική δημοκρατική κυβέρνηση που θα θέλει να πραγματοποιήσει αυτό το καθήκον» διευκρινιζόταν πως αυτό δεν σήμαινε πως η παραίτηση του Παπανδρέου ήταν ευπρόσδεκτη σε κάθε περίπτωση, ειδικά με τους όρους που επρόκειτο να πραγματοποιηθεί. Συνεπώς καλούσε τους αναγνώστες της: «κάτω από τις συνθήκες της διακυβέρνησης της χώρας από την ΕΚ είναι δυνατό να αποτραπεί το φασιστικό πραξικόπημα που προετοιμάζει η αντιδραστική δεξιά και να αποσπαστούν από την κυβέρνηση μια σειρά δημοκρατικών δικαιωμάτων για τον λαό»¹¹⁰.

Το ζήτημα της κυριαρχίας του αμερικάνικου ιμπεριαλισμού τέθηκε στο επίκεντρο από την «Αναγέννηση» ως η βαθύτερη αιτία της βασιλικής επέμβασης του καλοκαιριού του '65. Ήταν η «χρεωκοπία» της πολιτικής του αμερικάνικου ιμπεριαλισμού διεθνώς που τροφοδοτούσε την ανάγκη ενίσχυσης των θέσεων στις εξαρτημένες, από τις ΗΠΑ, χώρες. Η έμφαση στις «ενδο-ιμπεριαλιστικές» και «ενδο-αστικές αντιθέσεις» αποτελούσε κεντρικό άξονα της ανάγνωσης της συγκυρίας. Σύμφωνα με την ανάλυση του Μ-Λ χώρου, η ΕΡΕ αποτελούσε το κυριότερο όργανο της αμερικάνικης πολιτικής στην Ελλάδα ενώ η ΕΚ, λόγω της ανομοιογένειας της, αποτελούσε πεδίο ανταγωνισμού με άλλες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία). Συνεπώς, η ανατροπή της Δεξιάς δημιούργησε μια δυνητικά επικίνδυνη για τις ΗΠΑ κατάσταση, διότι αν και η εξουσία «διατηρήθηκε στα χέρια της κυρίαρχης τάξης», είχαν δημιουργηθεί ευνοϊκές συνθήκες για την «ανάπτυξη του λαϊκού κινήματος», εφόσον, σύμφωνα με το περιοδικό, «η εκτόνωση και ο ευνουχισμός των αγωνιστικών διαθέσεων των μαζών» λόγω της χειραγωγητικής διττής τακτικής της κυβέρνησης Παπανδρέου «μικροπαραχωρήσεων, ψεύτικων υποσχέσεων και αυταπατών» αλλά και «έντασης της αντικομμουνιστικής υστερίας και προσφυγής στην ανοιχτή βία» δεν είχαν κατορθώσει να αποκλιμακώσουν την ένταση των κοινωνικών διεκδικήσεων, παρά το γεγονός πως τις απέσπασαν από την πάλη ενάντια στον αμερικάνικο ιμπεριαλισμό. Η εμπλοκή του Παλατιού στις πολιτικές εξελίξεις αποδόθηκε στις ιδιαίτερες σχέσεις που διατηρούσε με τις ΗΠΑ, στο γεγονός πως αποτελούσε «πόλο συσπείρωσης των αντιδραστικών δυνάμεων» και, δευτερευόντως, στη σταθερή επιδίωξη των Ανακτόρων να εξουδετερώσουν τους πολιτικούς που αποκτούσαν ισχυρή επιρροή. Μετά την 15^η Ιουλίου,

¹¹⁰ «Με την παλλαϊκή ενότητα και πάλη είναι δυνατό να ματαιωθούν τα σχέδια του ιμπεριαλισμού και της αντίδρασης», *Αναγέννηση* 9 (Ιούνιος 1965), σ. 1-5 και σ. 12.

οι καθεστωτικές δυνάμεις, συσπειρωμένες γύρω από το Παλάτι, στόχευαν στη σταθεροποίηση της βασιλικής επέμβασης, με την καθοδήγηση των ΗΠΑ. Η ΕΚ και ο Γεώργιος Παπανδρέου, αντίστοιχα, στην εξουδετέρωση των πολιτικών τους αντίπαλων «από το ίδιο ταξικό στρατόπεδο», στηριζόμενοι στη διαπραγματευτική ισχύ που τους παρείχαν οι κινητοποιήσεις αλλά και να «ευνουχίσει ιδεολογικοπολιτικά τις λαϊκές μάζες, να τις υποτάξει στον έλεγχο του», ώστε να αποσοβήσει τον κίνδυνο από τα αριστερά.¹¹¹

Εντούτοις οι κινητοποιήσεις των Ιουλιανών διαβάστηκαν από το περιοδικό ως ένα «πλατύ και μεγαλειώδες κίνημα των μαζών [που] ποτέ άλλοτε δεν είχε γνωρίσει η Ελλάδα στα τελευταία χρόνια», όπου κεντρικοί και αριστεροί πολίτες ενώνονταν στον αγώνα ενάντια στο «βασιλικό πραξικόπημα». Το στοιχείο αυτό παρείχε τις προϋποθέσεις για «τη σφυρηλάτηση ενός πλατειού ενιαίου αντιϊμπεριαλιστικού μετώπου». Κρίσιμο θεωρούταν το ζήτημα της αξιοποίησης των παραπάνω δυνατοτήτων στη βάση μιας «ορθής πολιτικής κατεύθυνσης» με επίκεντρο την πολιτική απέναντι στην ΕΚ. Η προτεινόμενη γραμμή από το Μ-Λ χώρο συνοψιζόταν στο δίπολο «ενότητα και πάλη»¹¹². Η γραμμή της ενότητας αφορούσε την κοινή δράση ώστε «οι προοδευτικές δυνάμεις να κλείσουν τον δρόμο στο φασισμό». Αυτό το επιχείρημα, εκτός των άλλων, παρείχε τη δυνατότητα στην «Αναγέννηση» να μην εμφανίζεται αναντίστοιχη στις αναλύσεις της. Νομιμοποιούσε, δηλαδή την ανάλυση της ΕΚ ως το «ανομοιογενές κόμμα», στο οποίο κυριαρχούσαν τα συμφέροντα ενός τμήματος της «μεγαλοαστικής τάξης», καταγγέλλοντας την γι' αυτό. Ταυτόχρονα όμως δεν απέκλειε την προοπτική μιας (προσωρινής) συμμαχία με το Κέντρο. Η συμμαχία θα είχε σαν άξονα την αποτροπή μιας «δικτατορίας» των «αντιδραστικών και νεοφασιστικών δυνάμεων», που θα υπέτασσαν πλήρως τη χώρα στις διαθέσεις του αμερικάνικου ιμπεριαλισμού και του ΝΑΤΟ¹¹³, εφόσον το «λαϊκό κίνημα» μπορούσε να εκμεταλλευτεί την αντίθεση του Γεώργιου Παπανδρέου στο πραξικόπημα «για τους δικούς του λόγους και τα δικά του συμφέροντα»¹¹⁴. Συνεπώς, η συνεργασία μπορούσε να αφορά κοινώς αποδεκτούς στόχους, όπως τον αγώνα για την προκήρυξη ελεύθερων εκλογών¹¹⁵. Απαράδεκτο θεωρούνταν, ωστόσο, να παραιτείται η Αριστερά από τα ιδιαίτερα

¹¹¹ «Για τη συντριβή της ιμπεριαλιστικής συνωμοσίας, για την επιβολή μιας δημοκρατικής λύσης».

¹¹² Στο ίδιο.

¹¹³ «Το πραξικόπημα σε νέα φάση», *Αναγέννηση* 13-14 (Οκτώβριος-Νοέμβριος 1965), σ. 1-7.

¹¹⁴ «Για τη συντριβή της ιμπεριαλιστικής συνωμοσίας, για την επιβολή μιας δημοκρατικής λύσης», *Αναγέννηση* 10-11 (Ιούλιος-Αύγουστος 1965), σ. 1-12.

¹¹⁵ «Για έναν ορθό προσανατολισμό του κινήματος και του λαού», *Αναγέννηση* 12 (Σεπτέμβριος 1965), σ. 1-11 και σ. 13.

προγραμματικά της στοιχεία ώστε να διευκολύνει την ενότητα «από τα πάνω» με την ΕΚ. Αντίθετα, η κύρια κατεύθυνση έπρεπε να ήταν η σφυρηλάτηση της «ενότητας από τα κάτω», με τη βάση της ΕΚ, όπου μπορούσε να καλύψει «πλατύτερους σκοπούς και προοπτικές». Με άλλα λόγια, η «Αναγέννηση», έθετε το ζήτημα της απόσπασης της πολιτικής εκπροσώπησης του λαϊκού-δημοκρατικού μπλοκ από την Αριστερά:

Σήμερα η ηγεσία των μαζών βρίσκεται στα χέρια του Παπανδρέου κι αυτό είναι το πιο επικίνδυνο στοιχείο. Με την ηγεσία του Παπανδρέου το μέτωπο θα οδηγηθεί τελικά στα κανάλια της αστικής τάξης και ο λαός θα εξακολουθήσει να στενάζει κάτω από την καταπίεση και την εκμετάλλευση. Με την ηγεσία της εργατικής τάξης το μέτωπο θα ανοίξει τον δρόμο για την πλήρη εθνική και κοινωνική απελευθέρωση του λαού¹¹⁶.

Από αυτήν την αναγκαιότητα εκπορευόταν η κατεύθυνση της πάλης απέναντι στην ΕΚ, που πρότεινε η «Αναγέννηση». Σε άλλα κείμενα του περιοδικού υποστηριζόταν η ένταση της κριτικής προς την ΕΚ και η ανοιχτή καταγγελία του ρόλου των κορυφών του κεντρικού κόμματος¹¹⁷, όπως επίσης και η αναγκαιότητα ενίσχυσης του αγωνιστικού και δυναμικού πνεύματος στο ελληνικό αριστερό κίνημα για την κλιμάκωση της σύγκρουσης με τις κυρίαρχες δυνάμεις του ελληνικού μετεμφυλιακού καθεστώτος¹¹⁸. Τα παραπάνω περνούσαν μέσα από την ενίσχυση της «πολιτικής, ιδεολογικής και οργανωτικής αυτοτέλειας» της Αριστεράς¹¹⁹

Οι παραπάνω θέσεις αποτελούσαν κεντρικούς άξονες της κριτικής που ασκούσε η «Αναγέννηση» στην ηγεσία της ΕΔΑ. Το ζήτημα της πολιτικής γραμμής που ακολουθούσε η ΕΔΑ ήταν μείζονος σημασίας στην προσέγγιση του Μ-Α χώρου, εφόσον, όπως υπογράμμιζαν τα άρθρα στην «Ανάγερνησης»: «η πρωταρχική ευθύνη για την αντιμετώπιση και ματαίωση του πραξικοπήματος άνηκε στην ΕΔΑ, που υποτίθεται έχει επωμισθεί τον ρόλο της αγωνιστικής πρωτοπορίας των μαζών»¹²⁰. Η ΕΔΑ, αντίθετα, ήταν δέσμια ενός «ακολουθητισμού» της πολιτικής της ΕΚ¹²¹, αποτέλεσμα της έλλειψης πίστης στις δυνάμεις του «λαού και του κινήματος», της ηττοπάθειας, ο οποίος συνέβαλλε στη

¹¹⁶ Στο ίδιο.

¹¹⁷ «Παραπέρα συστηματοποίηση της πλατφόρμας ελληνικού ρεβιζιονισμού», *Αναγέννηση* 6 (Μάρτιος 1965), σ. 21-32.

¹¹⁸ «Η «Αναγέννηση» επιμένει αφού οι ρεβιζιονιστές εξακολουθούν να διαστρεβλώνουν την αλήθεια».

¹¹⁹ Στο ίδιο.

¹²⁰ «Για τη συντριβή της μπερλιαστικής συνωμοσίας, για την επιβολή μιας δημοκρατικής λύσης».

¹²¹ «Για έναν ορθό προσανατολισμό του κινήματος και του λαού».

«συγκράτηση των μαζών»¹²². Σύμφωνα με την κριτική του Μ-Λ χώρου, η πολιτική της ΕΔΑ απέρρεε από την άρνηση της «ταξική[ς] πάλη[ς]»¹²³ που οδηγούσε σε μια στάση συναλλαγής¹²⁴ με τα καθεστωτικά κόμματα, πολιτικά επένδυε αποκλειστικά στις διεργασίες κορυφής¹²⁵ και είχε στρεβλή προσέγγιση για τη «μεσαιά αστική τάξη»¹²⁶. Τα παραπάνω ήταν εκφράσεις ενός «δεξιού οπορτουνισμού» που προερχόταν από το ρεύμα του «αναθεωρητισμού» (ρεβιζιονισμός)¹²⁷, στο οποίο η ηγεσία της ΕΔΑ ήταν δέσμια. Κατά αυτό τον τρόπο είχε «δημιουργήσει το ρεύμα υπέρ της ΕΚ [...] και η ΕΚ αξιοποίησε θαυμάσια, για τους δικούς της σκοπούς, την προσφορά αυτή»¹²⁸. Ως εκ τούτου, Ο Μ-Λ χώρος θεωρούσε βασικό του καθήκον την αντιπαράθεση με το παραπάνω ρεύμα και την πολιτική της ηττοπάθειας¹²⁹, της συσκότισης ζητημάτων¹³⁰ και την έλλειψη αγωνιστικής κινητοποίησης¹³¹ που προωθούσε η ΕΔΑ στο ελληνικό αριστερό κίνημα.

¹²² «Η ζωή ανατρέπει τις οπορτουνιστικές εκτιμήσεις των ηγετών της ΕΔΑ», *Αναγέννηση* 13-14 (Οκτώβριος-Νοέμβριος 1965), σ. 25-31.

¹²³ Για τις προγραμματικές και καταστατικές κατευθύνσεις της Σ.Π.Α.Κ. ενότητα: «Οι οπορτουνιστές πρόδωσαν τον αγώνα».

¹²⁴ «Η επίθεση των δυνάμεων του πραξικοπήματος και η λαϊκή αντίσταση και πάλη», *Αναγέννηση* 26-27 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1966), σ. 1-4.

¹²⁵ «Παραπέρα συστηματοποίηση της πλατφόρμας ελληνικού ρεβιζιονισμού».

¹²⁶ «Ακόμα μια φορά για τον οπορτουνιστικό προσανατολισμό της ηγεσίας της ΕΔΑ».

¹²⁷ Η έννοια του «ρεβιζιονισμού» (αναθεωρητισμού) στον Μ-Λ χώρο προσδιοριζόταν ως η :

Μετά το 1956, με κέντρο την ηγετική ομάδα της Σοβιετικής Ένωσης, στους κόλπους του παγκόσμιου προοδευτικού κινήματος [ανάπτυξη ενός] νέο[υ] δεξιό[υ] οπορτουνιστικό[υ] ρεύμα[τος] [...] Εγκαταλείποντας τη σωστή, αγωνιστική, πολιτική, οι σημερινοί ηγέτες της ΕΣΣΔ και άλλοι οπορτουνιστές κατακύλησαν βαθμιαία στη συνθηκολόγηση μπροστά στον Ιμπεριαλισμό και έφτασαν ως την ανοιχτή συμμαχία μαζί τους για την κατάπιξη του συνεπούς κινήματος». Για το ελληνικό αριστερό κίνημα ο «ρεβιζιονισμός» σηματοδοτούσε πως «..Μέσα στα πλαίσια αυτά, μετά το 1956, επιβλήθηκε και στο δικό μας κίνημα μια δεξιά, οπορτουνιστική, πολιτική, με κύρια χαρακτηριστικά της, την εγκατάλειψη της ιστορικής αποστολής της εργατικής τάξης, την άρνηση της ταξικής πάλης, τη συνθηκολόγηση μπροστά στον αμερικάνικο ιμπεριαλισμό και την ολοκληρωτική υποταγή στα αστικά κόμματα του Κέντρου [...] Έτσι, διαβρωμένη από τον οπορτουνισμό, η ΕΔΑ, έπαψε να εκφράζει το αριστερό κίνημα, μετατράπηκε σε ένα τυπικά μικροαστικό κόμμα.

Στο Για τις προγραμματικές και καταστατικές κατευθύνσεις της Σ.Π.Α.Κ., ενότητα: «Οι οπορτουνιστές πρόδωσαν τον αγώνα».

¹²⁸ «Για την πραγματική αναγέννηση του κινήματος και της Ελλάδας».

¹²⁹ «Οι συνθηκολόγοι αποβάλλουν το προσώπείο τους», *Αναγέννηση* 15-16 (Δεκέμβριος 1965-Ιανουάριος 1966), σ. 26-31.

¹³⁰ Η «Αναγέννηση» επιμένει αφού οι ρεβιζιονιστές εξακολουθούν να διαστρεβλώνουν την αλήθεια».

¹³¹ «Η αντικομμουνιστική εκστρατεία και ο υπέρτατος αγώνας της Ε.Ρ.Ε.», *Αναγέννηση* 5 (Φλεβάρης 1965), σ. 3-7.

Εναρμονισμένη με τις παραπάνω αναλύσεις και διαπιστώσεις, η άσκηση κριτικής στη στάση της ΕΔΑ αποτέλεσε προτεραιότητα στην πολιτική ιεράρχηση του Μ-Λ χώρου κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών. Πιο συγκεκριμένα, η θέση της ΕΔΑ για «εντολή στον αρχηγό του πλειοψηφούντος κόμματος» θεωρήθηκε ως ευθυγράμμιση με τη γραμμή του Παπανδρέου, εφόσον, σύμφωνα με την «Αναγέννηση», το κεντρικό αίτημα έπρεπε να είναι άμεσες εκλογές με απλή αναλογική. Αντίστοιχα, η ερμηνευτική πλαισίωση της βασιλικής επέμβασης από την ΕΔΑ ως «συνταγματική κρίση που προήλθε από την παράβαση του Συντάγματος από τον Βασιλιά με την κατάργηση του νόμιμου πρωθυπουργού της χώρας» υποστηρίχθηκε πως συσκότιζε τον ρόλο των ΗΠΑ, που χρησιμοποιούν το Παλάτι για την προώθηση των σχεδίων τους, μετατοπίζοντας το βάρος της ευθύνης σ' αυτό, εμφανίζοντας την κρίση ως παροδική εκτροπή, αποτέλεσμα της στάσης του παλατιού και όχι στην ουσία του, ως δηλαδή αναπόφευκτο αποτέλεσμα της κρίσης της «υποτέλειας» και της «Αμερικανοκρατίας» στη χώρα¹³².

Σε σχέση με τα συνθήματα στις διαδηλώσεις που έθεταν το καθεστωτικό ζήτημα, αλλά και τις πρακτικές ελέγχου της ΕΔΑ στις μορφές δράσης των διαδηλώσεων, η «Αναγέννηση» κατέκρινε τη στάση του κόμματος της Αριστεράς, συσχετίζοντας την κριτική της με τις αναλύσεις του περιοδικού περί ευθυγράμμισης της ΕΔΑ με τον Παπανδρέου και «ευνουχισμού των αγωνιστικών διαθέσεων του λαού»¹³³. Ωστόσο, δεν υποστήριξε ούτε την υιοθέτηση πολιτειακού ζητήματος ως κεντρικό αίτημα στην πολιτική της δράση, ούτε υπερασπίστηκε ανοιχτά τις παρεμποδιστικές πρακτικές των διαδηλώσεων¹³⁴. Όπως διευκρίνισε ο Γιώργος Καραμπελιάς, φοιτητής της Ιατρικής και στέλεχος των Λαμπράκηδων, συμμετέχων σε όλες τις διαδηλώσεις των Ιουλιανών στην Αθήνα, δεν είχε παρατηρήσει διακριτή παρέμβαση του κύκλου της «Αναγέννησης» στο «δρόμο», κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1965, σε αντίθεση με την ομάδα των φίλων του Σωτήρη Πέτρουλα ή τον χώρο των Τροτσκιστών¹³⁵. Αντίστοιχα, ο Κωστής Παπαϊωάννου, φοιτητής της Αρχιτεκτονικής τότε και ιδρυτικό μέλος της Πανσπουδαστικής Προοδευτικής Συνδικαλιστικής Παράταξης, υπογραμμίζει πως τα μέλη του κύκλου της «Αναγέννησης» ήταν ιδιαίτερα προσεκτικά στις διαδηλώσεις σχετικά με

¹³² «Για τη συντριβή της ιμπεριαλιστικής συνωμοσίας, για την επιβολή μιας δημοκρατικής λύσης».

¹³³ «Οι «προβοκάτορες» και οι συνθηκολόγοι», Αναγέννηση, τ. 10-11, ο.π.

¹³⁴ Στο ίδιο και στο άρθρο «Για τη συντριβή της ιμπεριαλιστικής συνωμοσίας, για την επιβολή μιας δημοκρατικής λύσης».

¹³⁵ Συνέντευξη Γιώργου Καραμπελιά, 18.1.2017.

την προβολή αντιμοναρχικών συνθημάτων αλλά και στην αποφυγή προκλήσεων που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε σύγκρουση με τις αστυνομικές δυνάμεις¹³⁶.

Αυτή η αντινομία φωτίζεται από την πολιτική προσέγγιση του Μ-Λ χώρου, που θεωρούσε απαραίτητο όρο για την επίτευξη της «βαθιάς δημοκρατικής αντιμπεριαλιστικής αλλαγής» την εμφάνιση μιας νέας ηγεσίας –ενός νέου Κομμουνιστικού Κόμματος- στον χώρο του ελληνικού αριστερού κινήματος, απαλλαγμένης από την επιρροή του ρεβιζιονισμού. Συνεπώς, τα Ιουλιανά αντιμετωπίστηκαν όχι ως ευκαιρία για τη διεκδίκηση της αλλαγής «εδώ και τώρα» αλλά ως (σημαντικός) σταθμός στην πορεία συνειδητοποίησης του «λαϊκού κινήματος» και της απόσπασης του από την επιρροή της πολιτικής του ρεβιζιονισμού και ενδυνάμωσης της επιρροής της κριτικής και των θέσεων του Μ-Λ χώρου στο ελληνικό αριστερό κίνημα, στο πλαίσιο μιας «γενικής ιδεολογικής και πολιτικής ζύμωσης»¹³⁷.

6.2.2. Η κίνηση «Φίλοι Νέων Χωρών» και η «Πανσπουδαστική Δημοκρατική Κίνηση “Σωτήρης Πέτρουλας”»

6.2.2.1. Η πρόσληψη των Ιουλιανών από το περιοδικό των ΦΝΧ και η συμβολή τους στη συγκρότηση θέσεων για την ελληνική αριστερά

Όπως ο Μ-Λ χώρος, έτσι και η κίνηση των «Φίλων Νέων Χωρών» (ΦΝΧ), αποτελεί τμήμα των φυγόκεντρων δυνάμεων που αναπτύχθηκαν στον χώρο της ελληνικής Αριστεράς στις αρχές της δεκαετίας του '60, αμφισβητώντας τις θέσεις και την πολιτική γραμμή που ακολουθούσε η ΕΔΑ από τα «αριστερά». Η δημόσια εμφάνιση των δύο πολιτικών χώρων ήταν σχεδόν ταυτόχρονη. Το 1963 πρωτο-εμφανίστηκαν οι «Ιστορικές Εκδόσεις» και τον Οκτώβριο του 1964 εκδόθηκε το πρώτο τεύχος του περιοδικού «Αναγέννηση». Αντίστοιχα, το 1963 ιδρύθηκαν οι «Φίλοι Νέων Χωρών (Κίνηση Αντιμπεριαλιστικής Αλληλεγγύης)»¹³⁸. Η κίνηση, από τις αρχές του 1964 εξέδιδε

¹³⁶ Συνέντευξη Κωστή Παπαϊωάννου, 4.2.2017.

¹³⁷ Νίκος Κουλούρης, «Η ταξική βάση και το ιδεολογικό περιεχόμενο του κινήματος της «Συνεπούς Αριστεράς». Κριτική ανασκόπηση των αντιλήψεων της ΟΜΛΕ (1964-1976) για την ανασύσταση του ΚΚΕ και την επερχόμενη «Λαϊκόδημοκρατική Αλλαγή», στο εκδοτική ομάδα Α/συνέχεια (επιμ.), *Διήμερο προβληματισμού και συζήτησης της αριστεράς, 40 χρόνια από την έκδοση της «Αναγέννησης»: Η αριστερά συζητά, ενώνεται, αντιπαρατίθεται, αλλάζει;*, Α/συνέχεια, 2005 σ. 197-210.

¹³⁸ Μελέτης Μελετόπουλος - Γιάννης Γορανίτης, «Συνέντευξη από τον Νίκο Ψυρούκη», *Νέα Κοινωνιολογία* 6 (Καλοκαίρι 1998), σ. 6-16.

περιοδικό, το «Δελτίο των ΦΝΧ»¹³⁹. Τα πρώτα δύο τεύχη ήταν πολυγραφημένα και κυκλοφόρησαν τυπωμένα από το 3^ο τεύχος, με πρώτο υπεύθυνο έκδοσης τον Στέλιο Μπαμπά¹⁴⁰. Έως και το πραξικόπημα των Συνταγματαρχών την 21^η Απριλίου του '67 κυκλοφόρησαν 22 τεύχη του περιοδικού, ενώ από τον Απρίλιο του 1966 το περιοδικό μετονομάστηκε σε «Αντιμπεριαλιστής». Το πρόσωπο-σημείο αναφοράς της κίνησης ήταν ο Νίκος Ψυρούκης, διανοούμενος, με καταγωγή μικρασιάτικη, ο οποίος γεννήθηκε και μεγάλωσε στην ελληνική παροικία της Αιγύπτου. Πρωτοήρθε σε επαφή με την Αριστερά το 1941¹⁴¹, μέσω του κομμουνιστή Γιάννη Σάλα, δεκανέα του Ελληνικού Στρατού Μέσης Ανατολής και κορυφαίου στελέχους του φιλοεαμικού κινήματος της ελληνικής παροικίας της Αιγύπτου.¹⁴² Σπούδασε Ιστορία στο Πανεπιστήμιο της Πράγας και εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα το 1961. Με την εγκατάστασή του στην Ελλάδα εργάστηκε στο περιοδικό «Ιστορική Επιθεώρηση» του Κομνηνού Πυρομάγλου και στα «Σύγχρονα Θέματα». Συμμετείχε στην επιτροπή διαφώτισης της ΕΔΑ αλλά ήρθε σε σύγκρουση με την ηγεσία της εξαιτίας των διαφωνιών του. Η οριστική ρήξη με την ΕΔΑ επήλθε το 1963, με τη συγκρότηση της κίνησης των ΦΝΧ¹⁴³. Άλλα μέλη της κίνησης ήταν οι Βαγγέλης Γυφτέας, Ηλίας Νικολόπουλος, Λευτέρης Φιλιππάτος, Ανδρέας Κάρλος, Νίκος Καλοποθαράκος (ο οποίος διαγράφηκε από την κίνηση το φθινόπωρο του 1965¹⁴⁴), Παναγιώτης Λαλιώτης, Παντελής Εμιρζάς, Γιώργος Χατζόπουλος, Κώστας Βεργόπουλος, ενώ κοντά στους ΦΝΧ ήταν και οι Σωτήρης Πέτρουλας και Μάκης Παπούλιας¹⁴⁵.

Οι ΦΝΧ, όπως και ο πολιτικός κύκλος γύρω από το περιοδικό «Αναγέννηση» ανήκαν στον χώρο της αριστερής αντιπολίτευσης στην ΕΔΑ. Ωστόσο, αν και για την ομάδα της «Αναγέννησης» ήταν ρητό πως στόχευε στη δημιουργία ενός νέου πολιτικού

¹³⁹ *Δελτίο Φίλων Νέων Χωρών* 1 (1964), ΑΣΚΙ, ψηφιακό αποθετήριο: Η ελληνική νεολαία στις συλλογές των ΑΣΚΙ. Πολιτικοί και κοινωνικοί αγώνες από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στη Μεταπολίτευση.

¹⁴⁰ Λευτέρης Ριζάς - Βαγγέλης Χωραφάς, «1975: 30 χρόνια Μηνιαία επιθεώρηση» σε *Monthly Review* 12 (Δεκέμβριος 2005), το άρθρο ανακτήθηκε στις 19.11.2018 από τον σύνδεσμο http://www.monthlyreview.gr/antilogos/greek/fullstory_print_friendly_html?_obj_path=docrep/docs/artheta/MR_12_30years/gr/html/index, στις 9.2.2021 που δοκιμάστηκε να προσπελαστεί, ο σύνδεσμος ήταν νεκρός.

¹⁴¹ Μελέτης Μελετόπουλος - Γιάννης Γορανίτης, «Συνέντευξη από τον Νίκο Ψυρούκη».

¹⁴² Αλέξανδρος Κιτρορέφ, «Η ελληνική παροικία στην Αίγυπτο και ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος. Η περίπτωση του Εθνικού Απελευθερωτικού Συνδέσμου», *Μνήμων* 9 (1984), σ. 1-32.

¹⁴³ Βασίλης Ασημακόπουλος, «Ο οργανικός διανοούμενος Νίκος Ψυρούκης» σε εφ. *Πριν*, 12.7.2009.

¹⁴⁴ *Φίλοι Νέων Χωρών* 8 (χρόνος Β', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1965), σ. 525.

¹⁴⁵ Ριζάς - Χωραφάς, «1975: 30 χρόνια Μηνιαία επιθεώρηση»· Ασημακόπουλος, «Ο οργανικός διανοούμενος Νίκος Ψυρούκης».

οργανισμού που θα αναλάμβανε την καθοδήγηση του ελληνικού αριστερού κινήματος, για τους «Φίλους Νέων Χωρών» δεν ήταν εξαρχής ρητά διατυπωμένος αυτός ο στόχος, τουλάχιστον με τη σαφήνεια που διατυπωνόταν στην αντίστοιχη περίπτωση του Μ-Λ χώρου. Οι σκοποί της κίνησης, όπως περιγράφονταν στο «Προσχέδιο για τους Σκοπούς και τις αρχές των Φίλων Νέων Χωρών», ήταν η:

μελέτη και προβολή» προβλημάτων «εθνικής ανεξαρτησίας και λαϊκής κυριαρχίας» της χώρας, [των] λαϊκών αγώνων στο εθνικοαπελευθερωτικό τους περιεχόμενο και στο στάδιο των κοινωνικών μετασχηματισμών, [η] ενεργητική αλληλεγγύη προς τους αγωνιζόμενους λαούς», [η] κατάδειξη της οργανικής ενότητας του λαού μας για εθνική ανεξαρτησία με τους αγώνες των καταπιεζόμενων λαών [και η] συμβολή στη σύμπτυξη ενός ευρωπαϊκού μετώπου εναντίων των ιμπεριαλιστικών μηχανισμών καταπίεσης [...] και η ενίσχυση του παγκόσμιου αντιιμπεριαλιστικού-αντιαποικιακού μετώπου¹⁴⁶.

Κατά το πρώτο διάστημα τη ύπαρξης της η κίνηση έδινε προτεραιότητα στη μελέτη θεωρητικών ζητημάτων του αντιιμπεριαλιστικού και αντιαποικιακού αγώνα. Μπορούσε έτσι να υποστηρίξει πως ήταν «εντελώς ανεξάρτητη από κάθε πολιτικό μηχανισμό» αλλά και ότι δεχόταν ως μέλη και φίλους όλους όσους «υπηρετούν τους σκοπούς της ανεξάρτητα από την κομματική τους προέλευση, τοποθέτηση ή ιδιότητα»¹⁴⁷. Η στοιχειοθέτηση θέσεων για τα εσωτερικά πολιτικά πράγματα, αλλά και η αντιπολίτευση στη γραμμή της ΕΔΑ, φαίνεται πως δεν αποτέλεσε τον λόγο συγκρότησης της κίνησης σε πρώτο χρόνο, αλλά προέκυψε μέσα από τη δραστηριότητα της. Ενδεικτικό της παραπάνω διαφοράς μεταξύ των δύο χώρων ήταν πως στην ύλη της «Αναγέννηση», με εσωτερικά πολιτικά ζητήματα ασχολούνταν περίπου το 27% του συνόλου των άρθρων του περιοδικού (109 σε σύνολο 397, εξαιρουμένων των μόνιμων στηλών). Αντίθετα, στο «Δελτίο» των ΦΝΧ και στον «Αντιιμπεριαλιστή», με θέματα εσωτερικής πολιτικής καταπιανόταν περίπου το 14% της συνολικής αρθρογραφίας (24 άρθρα σε σύνολο 179 άρθρων, εξαιρουμένων των μόνιμων στηλών)¹⁴⁸. Ενδιαφέρον έχει και η διακύμανση της αρθρογραφίας για θέματα εγχώριας

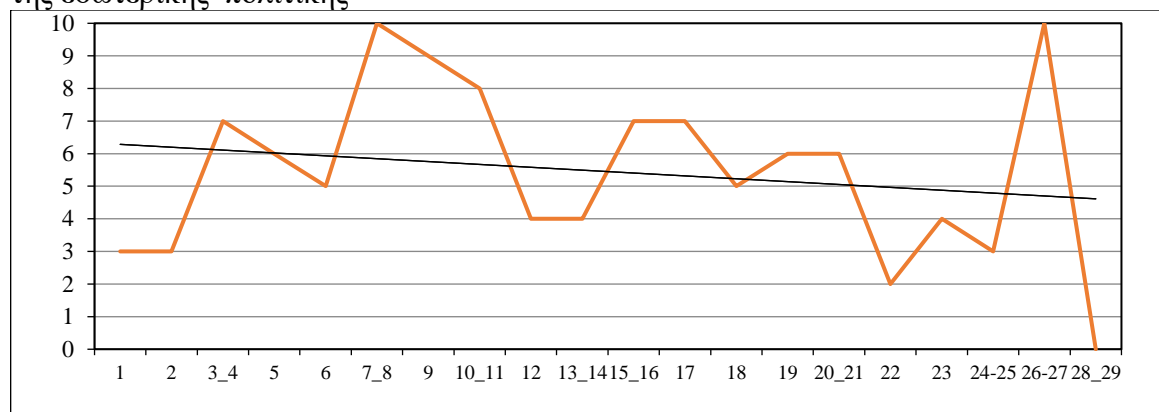
¹⁴⁶ «Οι σκοποί και οι αρχές μας» (προσχέδιο για τους σκοπούς και τις αρχές των Φίλων Νέων Χωρών), *Δελτίο Φίλων Νέων Χωρών* 4 (Μάιος - Ιούνιος 1964), σ. 1-2.

¹⁴⁷ Ανακοίνωση Φίλων Νέων Χωρών, 1.6.1964 παρατίθεται *Δελτίο Φίλων Νέων Χωρών* 4 (Μάιος - Ιούνιος 1964), σ. 2.

¹⁴⁸ Τα υπόλοιπα άρθρα αφορούσαν διεθνή ζητήματα, θεωρητικά κείμενα, ειδήσεις επικαιρότητας, άρθρα γνώμης αλλά και κείμενα σε σχέση με το κυπριακό. Αναλυτικά: *Αναγέννηση*: 67% (267 άρθρα) για διεθνή θέματα, 4% (17 άρθρα) θεωρητικού ενδιαφέροντος και 2% (7 άρθρα) σε σχέση με το Κυπριακό. Έντυπα των ΦΝΧ (*Δελτίο Φίλων Νέων Χωρών*, *Φίλοι Νέων Χωρών*, *Αντιιμπεριαλιστής*): 54% (97 άρθρα) για διεθνή θέματα, 7% (13 άρθρα) σε σχέση με το Κυπριακό και 25% (45 άρθρα) για θεωρητικά ζητήματα ή άρθρα

πολιτικής στα έντυπα των δύο ομάδων: Στην «Αναγέννηση» η σχετική αρθρογραφία παραμένει σε γενικές γραμμές σταθερή την τριετία 1964 - 1967, καταγράφοντας μια μικρή καθοδική τάση, ενώ αντίθετα στα περιοδικά της κίνησης των ΦΝΧ αυξάνεται σταδιακά, όπως αποτυπώνουν και οι άξονες παλινδρόμησης στα διαγράμματα 6.1 και 6.2. Η παραπάνω διαδικασία είχε επισημανθεί και από τους ίδιους τους ΦΝΧ, στο τεύχος 7 του περιοδικού¹⁴⁹.

Διάγραμμα 6.1. «Αναγέννηση» 1964 – 1967: Διακύμανση ύλης ανά τεύχος για θέματα της εσωτερικής πολιτικής

Πηγή: Αναγέννηση, τεύχη 1 έως 28-29.

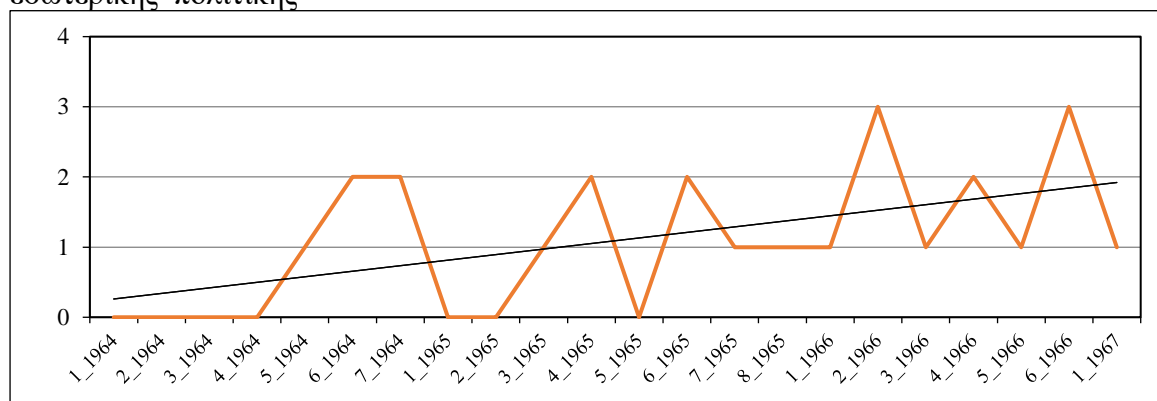
γνώμης. Αποδελτίωση θεμάτων Περιοδικών *Αναγέννηση* 1 έως 28-29 και έντυπα ΦΝΧ (από 1964 έως Φεβρουάριος 1967).

¹⁴⁹ Όπως οι ίδιοι διευκρινίζουν:

Η Κίνηση και ο ρόλος της δεν είναι ρόλος κόμματος, δηλαδή δεν είναι το πως θα εκφράσει το όλο πρόβλημα το όλο Κίνημα στην Ελλάδα. Ο σκοπός της και ο ρόλος της είναι ξεκάθαρος πως θα εκφράσει σωστά τον τομέα που λέγεται εθνικό πρόβλημα [...] πως θα κινήσει τις μάζες σε ένα αγώνα Εθνικής απελευθέρωσης [...] Όμως χρειάζεται να εμβαθύνουμε στο πρόβλημα και να δούμε ένα δεύτερο ρόλο που παίζει η Κίνηση. Αναπότρεπτα η έκφραση του Εθνικού προβλήματος συνδέεται με την έκφραση του γενικότερου προβλήματος, όλου δηλαδή του Κινήματος στην Ελλάδα. Εδώ φαίνεται δεύτερος ο ρόλος της που είτε το θέλει είτε δε το θέλει μέσα από την ίδια της τη δράση [...] το πραγματώνει. Ο δεύτερος της ρόλος είναι ότι βοηθάει με τον προβληματισμό της με το καινούργιο περιεχόμενο των ιδεών της με τον διαπαιδαγωγικό της τρόπο, τις γενικές μελλοντικές προοπτικές του Κινήματος [...] Στον βαθμό που η Κίνηση θετικά και αξιόλογα θα προχωράει στο μαζικό της ρόλο, σε κείνο το μέτρο και βαθμό θα παίζει και τον δεύτερο της ρόλο, ώσπου στην πορεία θα περάσουν σε μια αλληλεπίδραση.

Σε *Δελτίο Φίλων Νέων Χωρών* 7 (Νοέμβριος 1964), σ. 5, (στο ψηφιοποιημένο αντίτυπο των ΑΣΚΙ, λείπει η αρχή του άρθρου, γι' αυτό δεν αναφέρεται ο τίτλος).

Διάγραμμα 6.2 Έντυπα ΦΝΧ 1964-1967: Διακύμανση ύλης ανά τεύχος για θέματα της εσωτερικής πολιτικής

Πηγή: Έντυπα ΦΝΧ (Δελτίο Φίλων Νέων Χωρών, Φίλοι Νέων Χωρών, Αντιιμπεριαλιστής), τεύχη ετών 1964 έως 1967.

Πράγματι, το πρώτο μεγάλο κείμενο των ΦΝΧ για την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα δημοσιεύεται κατά τη διάρκεια του Καλοκαιριού του 1965. Έως τότε, η ύλη του περιοδικού αφορούσε κυρίως την παρουσίαση των νέων αλλά και των θέσεων κινημάτων του αντιιμπεριαλιστικού αγώνα χωρών του 3^{ου} κόσμου, όπως επίσης αναλύσεις του ΚΚΚ και της Κουβανέζικης Επανάστασης. Δεσπόζουσα θέση είχαν και οι αναλύσεις για το Κυπριακό, που για τους ΦΝΧ ήταν μείζονος σημασίας ζήτημα και ζητούσαν τη διενέργεια δημοψηφίσματος σε Ελλάδα και Κύπρο για τη μεταξύ τους ένωση αλλά και την αποχώρηση της Ελλάδας από το ΝΑΤΟ¹⁵⁰. Σε μακροσκελές άρθρο του, ο Νίκος Ψυρούκης (με το ψευδώνυμο Ε. Νικητάκος) υποστήριζε πως: «ο αγώνας για την απελευθέρωση της Κύπρου είναι ο σημαντικότερος [...] γιατί διεξάγεται μέσα στα πλαίσια του γενικότερου εθνικοαπελευθερωτικού-αντιιμπεριαλιστικού κινήματος των λαών της Ανατολής». Σύμφωνα με τον συγγραφέα, το γεγονός πως το «ηγετικό στρώμα του ελληνικού κεφαλαίου είναι το κοσμοπολίτικο ολιγαρχικό κεφάλαιο». Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα να τεθεί επικεφαλής «των εθνικών αγώνων» η εργατική τάξη που οδηγούσε, έτσι, στη σύμπτωση των εθνικών και κοινωνικών διεκδικήσεων ώστε το αίτημα:

για την απελευθέρωση του έθνους από την ιμπεριαλιστική κηδεμονία της ξένης και ντόπιας ολιγαρχίας[...] [να] οδηγεί αναπόφευκτα στον δρόμο των βαθειών κοινωνικών αλλαγών [Συνεπώς] ο αγώνας της Κύπρου καλλιεργεί τα μεγάλα ιδεώδη της αντιιμπεριαλιστικής Ελλάδας [...] γιατί η πραγμάτωση της Κυπριακής ελευθερίας συνδέεται με την χειραφέτηση των Ελλήνων εργαζομένων¹⁵¹.

¹⁵⁰ Ψήφισμα των ΦΝΧ στις 27.11.1964, δημοσιεύτηκε σε *Φίλοι των Νέων Χωρών* 1 (χρ. Β', Γενάρης 1965), σ. 4

¹⁵¹ Ε. Νικητάκος (ψευδώνυμο του Νίκου Ψυρούκη), «Κυπριακό, το οξύτερο εθνικό μας πρόβλημα», *Φίλοι των Νέων Χωρών* 1 (χρ. Β', Γενάρης 1965), σ. 5 – 28.

Το άρθρο των ΦΝΧ, με τίτλο «Η πανεθνική κρίση», που συντάχθηκε πάνω στις θέσεις της κίνησης για τη βασιλική εκτροπή του '65 και δημοσιεύτηκε στο τεύχος Αυγούστου-Σεπτεμβρίου, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, άρχιζε με την άμεση συσχέτιση της επέμβασης του Παλατιού με τις πολιτικές εξελίξεις στην Κύπρο. Οι ΦΝΧ επεσήμαναν πως θρυαλλίδα των εξελίξεων αποτέλεσαν οι αποκαλύψεις του Κυπριακού τύπου αναφορικά με την ύπαρξη σχεδίου ανατροπής του προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας, Μακάριου, τη δολοφονία πολιτικών ηγετών και την εγκαθίδρυση ενός «ανοιχτά φιλοαμερικανικού καθεστώτος», με την εμπλοκή της στρατιωτικής ηγεσίας σε αυτό το σχέδιο. Οι προθέσεις του Γεωργίου Παπανδρέου να προωθήσει αλλαγές στην ηγεσία του Στρατεύματος, προς όφελος του κόμματός του, με αφορμή τη συνομοσία, συνάντησαν την άρνηση του Παλατιού, εφόσον ο στρατός αποτελούσε το σταθερό του στήριγμα. Η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, συνεπώς, ήταν η αντεπίθεση των καθεστωτικών κέντρων στην κυβέρνηση Παπανδρέου.

Σύμφωνα με τους ΦΝΧ για την κατανόηση της κρίσης απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η εξέταση των γενικών χαρακτηριστικών του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Όπως υποστηριζόταν, η Ελλάδα ήταν ένα αστικό κράτος υπό το καθεστώς της ξένης εξάρτησης και κηδεμονίας, η οποία εκφραζόταν σε δύο επίπεδα: Στην «απόλυτη οικονομική εξάρτηση» που εξασφαλιζόταν από τη δραστηριότητα των Ελλήνων κεφαλαιούχων και τα ξένα δάνεια και την «έμμεση πολιτική και στρατιωτική υποταγή» που κατοχυρωνόταν από το σύνολο του πολιτικού συστήματος αλλά και το ίδιο το Σύνταγμα. Συνεπώς, ο ρυθμιστής του πολιτεύματος (δηλαδή η Μοναρχία) αποτελούσε μηχανισμό διατήρησης και ανανέωσης της ξένης εξάρτησης, οπότε «πάντα οι ξένες δυνάμεις και οι ντόπιοι σύμμαχοι τους έδιναν ιδιαίτερη προσοχή [...] στη διατήρηση της δύναμης και του κύρους του». Επιπλέον, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η ξένη εξάρτηση έλαβε διαστάσεις «εθνικής συμφοράς» σε συνδυασμό με τη συνεργασία του ελληνικού κεφαλαίου που «μετατράπηκε σε μονοπωλιακό-ιμπεριαλιστικό» και εξασφάλιζε, μέσω της ξένης εξάρτησης, «την καλύτερη δυνατότητα ανάπτυξης του». Για τους ΦΝΧ, η ιστορία του (αστικού) πολιτικού κόσμου στην Ελλάδα ήταν η ιστορία της προσαρμογής στις απαιτήσεις της ξένης εξάρτησης. Ο αντιμοναρχισμός τμήματος του αστικού πολιτικού κόσμου της προπολεμικής περιόδου (δηλαδή τμήματα των Βενιζελικών) αποτελούσε καπηλεία για λόγους πολιτικού καριερισμού αλλά και για να οδηγηθεί στην ήττα ο «λαϊκός αντιμοναρχισμός, που πάντα στρεφόταν ενάντια στην ξένη εξάρτηση και κηδεμονία».

Η Ελλάδα περιγραφόταν από τους ΦΝΧ ως χώρα του «ιμπεριαλιστικού στρατοπέδου», μέσω της συμμετοχής της στο ΝΑΤΟ και της σύνδεσής της με την Κοινή

Αγορά, «σημαντική βάση» στα σχέδια του ιμπεριαλισμού στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και της Εγγύς Ανατολής. Το καθεστώς της ξένης εξάρτησης και της κηδεμονίας δεν ερχόταν σε αντίθεση με τη συμμετοχή της Ελλάδας στο ιμπεριαλιστικό στρατόπεδο, εφόσον χρησιμοποιούσε την Ελλάδα ως «αγροτικό εξάρτημα» των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κρατών αλλά και εμπόδιζε την απελευθέρωση της Κύπρου από τα αποικιακά δεσμά. Τα δύο αυτά χαρακτηριστικά φώτιζαν τα αίτια της βασιλικής επέμβασης και της πολιτειακής κρίσης, κατά την ανάλυση των ΦΝΧ: Η οικονομική κάμψη του «ιμπεριαλιστικού στρατοπέδου» έπληττε τα «αγροτικά εξαρτήματα», άρα και την Ελλάδα, με συνέπεια την όξυνση της ταξικής πάλης και την κλιμάκωση αφενός των απεργιακών κινητοποιήσεων. Επίσης οδηγούσε σε ένταση των μέτρων καταστολής της κυβέρνησης Παπανδρέου, της οποίας «οι παραχωρήσεις προς τους Αμερικάνους, το Παλάτι και τις αντιδραστικές δυνάμεις μεγάλωσαν». Ωστόσο, ήταν η υπόθεση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα στην Κύπρο που λειτούργησε καταλυτικά στην ενδόρρηξη της «αστικής πολιτικής ηγεσίας στην Ελλάδα». Η διαπάλη στην Κύπρο ανάμεσα στους υποστηρικτές της λύσης του Κυπριακού μέσω των διαδικασιών του ΟΗΕ και αυτών της διευθέτησης του Κυπριακού στους κόλπους του ΝΑΤΟ (τάσεις που οι ΦΝΧ κατήγγειλαν και τις δύο και υπογράμμιζαν πως διέφεραν μόνο στις «μεθόδους εκφυλισμού του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος») και η συνομοσία των δεύτερων για την αποπομπή του Μακάριου, μεταφέρθηκε στην Ελλάδα, όπου η γραμμή Παπανδρέου πρόκρινε τη διευθέτηση του ΟΗΕ για το Κυπριακό ζήτημα, «ώστε να το εκφυλίσουν με την πάροδο του χρόνου», ενώ η γραμμή της άκρας δεξιάς ήταν «η άμεση λύση [...] με τα όπλα του ΝΑΤΟ και υπέρ των συμφερόντων των ΗΠΑ». Η διαπάλη των δύο τάσεων οδήγησε σε ουσιαστική ακυβερνησία και, δυνάμει των διενέξεων στο εσωτερικό της ΕΚ, ο Παπανδρέου επέλεξε τη μέθοδο της «δημαγωγίας» ώστε «να διατηρηθεί στα αξιώματά του» ενώ οι ΗΠΑ, «μέσω του Παλατιού», την παραβίαση του Συντάγματος και την εκδήλωση της βασιλικής εκτροπής για την επίλυση της κρίσης στο πλαίσιο των συμφερόντων τους, σύμφωνα με το «δόγμα Τζόνσον».

Τούτων λεχθέντων, στην ανάλυση των ΦΝΧ, η Κύπρος ήταν σπουδαίας σημασίας για την ερμηνεία των ελλαδικών πολιτικών πραγμάτων. Όπως έχει υπογραμμιστεί παραπάνω, η κίνηση των ΦΝΧ έδινε ιδιαίτερη έμφαση στους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες των αποικιοκρατούμενων εθνών. Εξάλλου, οι πρώτες δεκαετίες μετά τον Β' ΠΠ ήταν οι δεκαετίες κορύφωσης των αντιαποικιακών αγώνων για την απελευθέρωση από τον αποικιοκρατικό ζυγό στις χώρες του αναδυόμενου 3^{ου} Κόσμου. Οι ΦΝΧ έδιναν μεγάλη σημασία στους εθνικούς αγώνες στις πρώην αποικιακές χώρες, εφόσον αποτελούσαν το κύριο και σημαντικότερο πεδίο της σύγκρουσης μεταξύ του «ιμπεριαλισμού» και του

«μονοπωλιακού κεφαλαίου» με τις δυνάμεις της «δημοκρατίας», «της προόδου» και των «εργαζομένων». Ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας στην Κύπρο αποτελούσε οργανικό τμήμα του «αντιιμπεριαλιστικού επαναστατικού αγώνα που διεξάγεται στις χώρες της Ασίας, της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής» και με δεδομένο πως «ο λαός της Κύπρου είναι λαός Ελληνικός», ο αγώνας του «φυσιολογικά και νομοτελειακά αποτελεί την πρωτοπορία των αγώνων του Ελληνικού λαού [...] ανάγεται στους πιο πρωτοπόρους αντιιμπεριαλιστικούς αγώνες της σημερινής εποχής [...] ένας αγώνας που κτυπά στις ρίζες του το καθεστώς της ξένης εξάρτησης και προστασίας».

Οι ΦΝΧ εκτιμούσαν πως τα Ιουλιανά αποτελούσαν την εκδήλωση μιας πανεθνικής κρίσης και το επίδικό ήταν αν θα επιλυόταν υπέρ ή κατά των συμφερόντων του «ξένου και ντόπιου» ιμπεριαλισμού. Συγκριτικά με την ΕΔΑ αλλά και την Αναγέννηση, οι θέσεις των ΦΝΧ ήταν ριζοσπαστικότερες, εφόσον θεωρούσαν πως μόνο το αίτημα διενέργειας εκλογών για τη σύγκλιση αναθεωρητικής Βουλής μπορούσε να αποτρέψει την ολοκλήρωση της «φασιστικοποίησης της Ελλάδας» και να ανοίξει τις προοπτικές για την «δημοκρατία του λαού» στην χώρα αλλά και την «απελευθέρωση της Κύπρου». Έμφαση δινόταν στην περαιτέρω κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων μέσω της, επί το προοδευτικότερο, αναθεώρησης του άρθρου 114, όπως επίσης και του άρθρου 112 του Συντάγματος, το οποίο νομιμοποιούσε «την ληστρική επιδρομή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα». Οι ΦΝΧ στέκονταν κριτικά στον φιλολογία περί «πολιτικής ομαλότητας» της ΕΔΑ, εφόσον, κατ' αυτούς, ομαλότητα μπορούσε να υπάρξει μόνο όταν η Ελλάδα θα αποκτούσε την «πλήρεια ανεξαρτησία της», διαμέσου της απελευθέρωσης και της «αντιιμπεριαλιστικής ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα», εξέλιξη η οποία θα αποτελούσε και το καθοριστικότερο βήμα στην πορεία κατάκτησης της δημοκρατίας. Η κίνηση υπεράσπιζε τα συνθήματα των διαδηλώσεων που έθεταν πολιτειακό (αν και -πιθανά υπό το κίνδυνο των διώξεων- δεν πρόβαλλε ανοιχτά στα κείμενα της θέσεις υπέρ της ανατροπής της Μοναρχίας), όπως και τις μορφές δράσης των διαδηλωτών που λάμβαναν χαρακτηριστικά παρεμπόδισης, μέσω της άσκησης κριτικής στις «συμβατικές» διαμαρτυρίες που προέκρινε η ΕΔΑ και η ΕΚ (σ' αυτήν τη διαπίστωση συνηγορεί και το γεγονός πως η ομάδα Παπούλια – Πέτρουλα που πρωτοστατούσε στις πορείες προς τη Βουλή συνδεόταν με την κίνηση). Το άρθρο επισήμαινε σχετικά πως «η μεγάλη μάχη άρχισε. Θα δεχθούμε να τη σταματήσουμε στη μέση; [...] αν αυτή τη στιγμή σημαίνει πως δεν κατανοήσαμε τους λαϊκούς αγώνες, δεν πιστεύουμε στη δύναμη των λαϊκών μαζών».

Υπό αυτό το πρίσμα οι ΦΝΧ ασκούσαν κριτική στα κόμματα της «δημοκρατίας», με έμφαση στην ΕΔΑ, ως διαμορφώτρια της κεντρικής γραμμής του ελληνικού αριστερού

κινήματος. Καταρχήν, κατά τους συντάκτες, οι εξηγήσεις που επιχειρήσαν όλες οι παρατάξεις του πολιτικού συστήματος για την κρίση αποκάλυπτε *«την χρεωκοπία της πολιτικής τους»*, την *«βαθιά ηθική κρίση»* τους και *«την πλέρια αντίθεση τους με τους πόθους και τα αιτήματα του λαού»*. Η απόδοση των αιτιών της εκτροπής, από την ηγεσία της ΕΚ, στους *«κακ[ους] συμβούλ[ους] του Βασιλιά»* αλλά και η έμφαση στον κρίσιμο ρόλο των *«αποστατών»* (Μητσοτάκης, Νόβας, Τσιριμώκος και Στεφανόπουλος) για την πραγματοποίηση εκδήλωση της βασιλικής επέμβασης διευκόλυνε τη στρατηγική *«παρακαλητών, εκβιασμών και μετάνοιας»* του Παπανδρέου στο Παλάτι για να επιστρέψει στην εξουσία και να επανέλθει η τάξη. Η ΕΔΑ, η οποία περιγραφόταν στο άρθρο ως *«κόμμα ρεφορμιστικό, αριστερών τάσεων»*, στηλιτευόταν για ευθυγράμμιση με τη γραμμή της ΕΚ (εντολή στον Παπανδρέου ή εκλογές), *«εκμεταλλεζόμενη το κύρος που έχει στον λαό το αριστερό κίνημα για να ευνοήσει τους σημερινούς αγώνες του»*. Επιδρούσε, έτσι, αρνητικά στη μαχητικότητα του. Η αντιπαράθεση επικεντρωνόταν στις διεκδικήσεις που προέβαλλε η ΕΔΑ: Το αίτημα για *«συνταγματική ομαλότητα»* αποτελούσε σύνθημα *«άτιμης συνθηκολόγησης»* για τους ΦΝΧ, αφού η ΕΚ, μετά τις επάλληλες αποσκιρτήσεις των βουλευτών της, ακόμα και αν λάμβανε εκ νέου εντολή ο Γεώργιος Παπανδρέου, δεν θα ήταν ο αναγνωρισμένος αρχηγός της, αναγκαζόμενος να στηριχθεί σε άλλα κόμματα. Γεγονός που θα εδραίωνε πως ρυθμιστής της πολιτικής ζωής και πάλι δεν θα ήταν ο λαός, αλλά *«οι αντιδραστικές δυνάμεις και οι ξένοι»*, οι οποίοι με τις παρεμβάσεις τους δύναται να αλλάζουν τους κοινοβουλευτικούς συσχετισμούς που προκύπτουν από τα αποτελέσματα των εκλογών. Διαφωνούσαν, επίσης, οι ΦΝΧ και στο αίτημα των εκλογών, εφόσον επεσήμαναν πως οι εκλογές *«θα γίνουν όπως θέλουν αυτοί που έχουν την πραγματική εξουσία [...] Είναι διέξοδος -αυτή τη στιγμή όχι η καλύτερη- για τους ιμπεριαλιστές και όχι για τον λαό»*. Ως εκ τούτου οι ΦΝΧ πρότασαν τη διεκδίκηση δημοψηφίσματος, το οποίο ήταν το μόνο που θα απαντούσε στο ερώτημα *«ποιος κυβερνά αυτό τον τόπο;»*. Αναλύοντας περαιτέρω την θέση τους, επεσήμαναν ότι ιστορικά η Μοναρχία ήταν ενεργός πολιτικών παράγων του τόπου, συνυφασμένη με την ξένη εξάρτηση και κηδεμονία, συνεπώς, ο *«εκδημοκρατισμός της Αυλής»* και η επιστροφή στο *«γράμμα και πνεύμα του Συντάγματος»* στην οποία συνηγορούσε η ΕΔΑ, ήταν, εκ των πραγμάτων, ανεδαφικό αίτημα. Κατά συνέπεια, η κίνηση κρατούσε αποστάσεις από τους

πανηγυρισμούς για την πτώση της κυβέρνησης Νόβας, εφόσον ήταν σταθερή η πεποίθηση πως στο καθεστώς δεν υπήρχε διάθεση για τη διερεύνηση μιας συμβιβαστικής λύσης¹⁵².

Σε άρθρο στο επόμενο τεύχος του περιοδικού των ΦΝΧ, τον Οκτώβρη του 1965, η κριτική προς την ΕΔΑ συστηματοποιούταν περαιτέρω. Σύμφωνα με τον συντάκτη, το γεγονός πως η Ελλάδα ήταν χώρα υπανάπτυκτη και οικονομικά εξαρτημένη, όπως υποστήριζε η αριστερή οπτική, δεν αρκούσε για την αντιμετώπιση των πολιτικών προβλημάτων που ανέκυπταν. Σε αντίθεση με τις σχετικές θέσεις της ΕΔΑ αλλά και του Μ-Λ χώρου, στο άρθρο υποστηριζόταν πως το *«πιο ρωμαλέο τμήμα του ελληνικού κεφάλαιου»*, αποτελούσε *«επάξιο ανταγωνιστή και ισότιμο συνεταιίρο του πιο ανεπτυγμένου καπιταλισμού. Είναι χρηματιστικό-μονοπωλιακό κεφάλαιο ενταγμένο στο σύστημα του διεθνούς ιμπεριαλισμού»*, εφόσον για τους ΦΝΧ η *«εξάρτηση»* και η *«καθυστέρηση»*, σήμαινε κυρίως την υπανάπτυξη και καχεκτικότητα μιας *«ολόπλευρα συγχρονισμένης παραγωγικής βάσης»*. Κατά αυτό τον τρόπο, η παραγωγική δραστηριότητα της χώρας ήταν συνδεδεμένη με τον *«εκμεταλλευτικό μηχανισμό των μονοπωλίων και διευρύνει την κοινωνική βάση της υποτέλειας»*. Αυτή η προσέγγιση συνέβαλλε στην τεκμηρίωση της προσπάθειας αντιπαράθεσης των ΦΝΧ με το πρόγραμμα της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής και προγραμματικούς άξονες στους οποίους οικοδομούνταν. Το άρθρο υποστήριζε πως μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου κατοχυρώθηκε το καθεστώς εξάρτησης της χώρας και πραγματοποιήθηκε και η προσαρμογή του ελληνικού κεφαλαίου στο διεθνές σύστημα, με τη στενότερη σύνδεση με τις χώρες του μονοπωλιακού καπιταλισμού, γεγονός που μετασχημάτισε τον ταξικό συσχετισμό στην Ελλάδα. Η *«εθνική αστική τάξη»* είχε αναπτύξει *«στενούς δεσμούς με τους αφέντες»*, αποστερώντας την από την ταξική της αυτονομία, ενώ τα *«μεσοστρώματα [...] όντας άχρηστα και αντιοικονομικά μέσα στο κρατικομονοπωλιακό σχήμα, οδηγούνται στην εκπρολεταριοποίηση»*. Συνεπώς, η κίνηση υποστήριζε πως, δεν μπορούσε να υποστηριχθεί θεωρητικά ότι στην Ελλάδα υπήρχε εθνική αστική τάξη, ως *«αυτόνομη δύναμη με ιδιαίτερη ιστορική αποστολή»*.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα τους ΦΝΧ, υπήρχαν δύο, αντίθετες μεταξύ τους, πολιτικές κατευθύνσεις: Είτε η παρέμβαση, *«στα στρώματα που πλήττονται από τα μονοπώλια»*, με μια γραμμή που να *«προτείνει την προοπτική της ιστορικά ανερχόμενης εργατικής τάξης»*, είτε η *«αποδοχή της αυταπάτης της χαμένης προοπτικής των*

¹⁵² Της σύνταξης, «Η πανεθνική κρίση» (22.8.1965), *Φίλοι Νέων Χωρών* 6 (χρ. Β', Αύγουστος-Σεπτέμβριος, 1965), σ. 359- 380.

καταδικασμένων ιστορικά στρωμάτων», εφόσον αυτό επιβεβαιωνόταν και από την «αναγνώριση[ς] των νόμων της κοινωνικής εξέλιξης». Οι παραπάνω θέσεις, ως πολιτική θεωρία, υποστήριζαν την άσκηση κριτικής στην ΕΔΑ για τη στρατηγική της, αλλά και την γραμμή της απέναντι στον χώρο του Κέντρου. Το άρθρο περιέγραφε την πολιτική της ΕΔΑ ως έκφραση της τάσης του «νεορεφορμισμού», ο οποίος επιχειρούσε την -ατελέσφορη- διάσωση των μικροαστικών στρωμάτων, ενώ παράλληλα, μέσω της στρατηγικής των «σταδίων», συσκότιζε τη βαθύτερη προοπτική του σοσιαλισμού. Το άρθρο θεωρητικοποιούσε την αντίθεση των ΦΝΧ στη στρατηγική της ΕΔΑ, ως την αντιπαράθεση της «θεωρίας του αντιμπεριαλιστικού αγώνα», που οι ΦΝΧ εφάρμοζαν, με τον «νεορεφορμισμό». Η πρώτη θεωρία θεμελιωνόταν «στις αρχές της εξέλιξης τους καπιταλιστικού συστήματος», οι οποίες ήταν η «όξυνση των αντιθέσεων του συστήματος αυτού που το οδηγεί στην καταστροφή [...] [και] στην κοινωνικοποίηση της παραγωγής που σημειώνεται στους κόλπους του» με αποτέλεσμα «την ανάπτυξη της συνειδητότητας των καταπιεζόμενων λαών γενικά και των εργαζόμενων ειδικά». Αντίθετα, ο «νεορεφορμισμός», διαμέσου της άρνησης της αρχής της «όξυνσης των αντιθέσεων», ήταν υπέρ της θεωρίας των διαρθρωτικών αλλαγών για το μετασχηματισμό του καπιταλισμού και έτσι οδηγούταν σε αδιέξοδο¹⁵³. Η παραπάνω θεώρηση φωτίζει περαιτέρω την ανάγνωση των ΦΝΧ στα συμβάντα των Ιουλιανών: Η στρατηγική της Αριστεράς στην πολιτική και κοινωνική κρίση που είχε ανακύψει έπρεπε να συμβάλλει στην περαιτέρω ένταση της κοινωνικο-πολιτικής σύγκρουσης και όχι στη συμβιβαστική διαμεσολάβηση μεταξύ των αντιθέσεων που είχαν αναδυθεί.

Στην αποτίμηση των Ιουλιανών ένα χρόνο αργότερα, από την κίνηση, υποστηριζόταν πως «το πραξικόπημα πέρασε, η ιμπεριαλιστική αντιδραστική λύση επιβλήθηκε». Ο παραδοσιακός πολιτικός κόσμος, σύμφωνα με το άρθρο, επιχειρούσε να αποκρύψει τα πραγματικά αίτια της κρίσης αλλά και «να βρουν τρόπους κατάπνιξης της λαϊκής πάλης, τρόπους τέτοιους να μη θίγονται και τα κομματικά τους συμφέροντα που βασίζονται στην εκλογική ψήφο και το κοινοβούλιο». Το άρθρο υπογράμμιζε πως ο πολιτικός κόσμος δεν επιθυμούσε την κατάλυση του κοινοβουλευτισμού, διότι, «τότε χάνουν την πολιτική τους πελατεία και τα προνόμια τους». Ωστόσο, όντας ενεργούμενα της ιμπεριαλιστικής κηδεμονίας, «θέλοντας να αποδείξουν την χρησιμότητά τους [...] στρώνουν τον δρόμο στη δικτατορία». Αντίστοιχα, η αντιπολίτευση εργάστηκε για να θέσει

¹⁵³ Π. Λαλιώτης (με εισαγωγή της σύνταξης), «Από την ιδεολογία του νεορεφορμισμού στην Ελλάδα», *Φίλοι Νέων Χωρών* 7, (χρ. Β, Οκτώβριος 1965), σ. 351-369.

υπό τον έλεγχο της «τις λαϊκές δυνάμεις που αποδεσμεύτηκαν από την κρίση». Η υπεράσπιση του Συντάγματος και το αίτημα για προκήρυξη εκλογών αποτέλεσαν, για τους ΦΝΧ, δυο αιτήματα που συνέβαλαν σ' αυτό. Τα αιτήματα αυτά ήταν συνδεδεμένα με το αφήγημα πως η κυβέρνηση της ΕΚ αποτέλεσε κίνδυνο για τον ιμπεριαλισμό, εξ' ου και παύτηκε. Ωστόσο, «ο μύθος βρέθηκε για να ξεγελαστεί ο λαός, για να συνδέσει την πάλη του με την επαναφορά του Κέντρου στην εξουσία». Στην πραγματικότητα, η «πανεθνική κρίση [...] ήταν το αποτέλεσμα της βαθιάς κρίσης του καθεστώτος της ξένης εξάρτησης και κηδεμονίας». Συνεπώς, εκτιμούσαν πως η αλλαγή δεν θα προερχόταν από την προκήρυξη των εκλογών αλλά από την αποχώρηση της χώρας από το ΝΑΤΟ και την «κατ[ά]ρρησ[η] τ[ων] σχέσε[ων] που αναπαράγουν το μονοπωλιακό καπιταλισμό και [να] ελευθερώσει την εργατική του δύναμη από την αποικιακή εκμετάλλευση [...] μόνο τότε θα αναγεννηθεί η πατρίδα». Κατά συνέπεια, και με δεδομένη την παραδοχή των ΦΝΧ για τη μαζική κοινωνική διαθεσιμότητα στην πάλη ενάντια στον «ιμπεριαλισμό» και την «αντίδραση», οι «πραγματικοί αντιιμπεριαλιστές» είχαν καθήκον να:

δείχνουν το πραγματικό πρόσωπο του ιμπεριαλισμού, των αντιδραστικών και των λακέδων τους, πρέπει μέσα από καθημερινούς αγώνες να πείθουν τον λαό πως μια είναι η δική του διέξοδος [...] η πάλη για την ολοκληρωτική συντριβή του ιμπεριαλισμού και των στηριγμάτων του¹⁵⁴.

6.2.2.2. Η περίπτωση της Πανσπουδαστικής Δημοκρατικής Κίνησης «Σωτήρης Πέτρουλας»

Την ημέρα της κηδείας του Σωτήρη Πέτρουλα, στις 23^{ης} Ιουλίου του 1965, κυκλοφόρησαν 10.000 αντίτυπα προκήρυξης που πληροφορούσε την ίδρυση της «Πανσπουδαστικής Δημοκρατικής Κίνησης «Σωτήρης Πέτρουλας»», η οποία υπογραφόταν από τους συμφοιτητές και φίλους του Πέτρουλα: Κώστα Βαρδάκη, Δημήτρη Μπέσσα, Δημήτρη Κρίμπαλη, Φιλοποίμενα (Μάκη) Παπούλια, Δημήτρη Ανδρίτσουλα και Αριστεΐδη Κλημέντζο¹⁵⁵. Ο Παπούλιας και ο Πέτρουλας, στελέχη της σπουδαστικής Αριστεράς, φοιτητές στην Ανωτάτη Εμπορική, είχαν διαγραφεί ο πρώτος και τιμωρηθεί με βαριά μομφή και απαλλαγή από τα καθοδηγητικά του καθήκοντα ο δεύτερος, τον Μάρτη του 1965, εξαιτίας της δραστηριότητας που είχαν αναπτύξει στο πλαίσιο της αριστερής κριτική που ασκούσαν στη γραμμή και τις επιλογές νεολαία της ΕΔΑ (ν.

¹⁵⁴ Της σύνταξης (17.7.1965), «Ένα χρόνο μετά το πραξικόπημα», *Αντιιμπεριαλιστής* 3 (χρ. Γ', περ. Β', Ιούνιος-Ιούλιος, 1966), σ. 9 – 17.

¹⁵⁵ Φιλοποίμενας Παπούλιας, «Η παρέμβαση της ΠΑΝ.ΔΗ.Κ.», *Το δελτίο της ΕΜΙΑΝ* 2 (Ιούλιος 2005), σ. 28 – 31· η προκήρυξη με τον τίτλο «Όρκος στον ήρωα νεκρό μας» εντοπίστηκε στη συλλογή Μάκη Παπούλια-Σπύρου Βεντουράτου, κ.2, φ.14, υποφ. 3, ΕΜΙΑΝ

ΕΔΑ)¹⁵⁶. Κεντρικό ζήτημα της σύγκρουσης αποτέλεσε η απόφαση συγχώνευσης της ν. ΕΔΑ και της ΔΚΝΓΛ και η ίδρυση της ΔΝΛ¹⁵⁷. Ο Γιώργος Χατζόπουλος, ο οποίος είχε διατελέσει διευθυντής της Πανσπουδαστικής, μέλος της κίνησης των ΦΝΧ κατόπιν και στενός φίλος του Σωτήρη Πέτρουλα, εκτιμά πως η απόφαση διάλυσης της ν. ΕΔΑ και η συγχώνευση της με τη ΔΚΝΓΛ αφορούσε και μια προσπάθεια ελέγχου από την ηγεσία της ΕΔΑ της αριστερής κριτικής στο εσωτερικό του σπουδαστικού της ΕΔΑ, μέσω της διάχυση της σε ένα χαλαρότερο πολιτικό σχήμα¹⁵⁸.

Η δραστήρια συντροφιά των φοιτητών, με πυρήνα μέλη της ν. ΕΔΑ στην Ανωτάτη Εμπορική, στην οποία συμμετείχε ο Σωτήρης Πέτρουλας μαζί με τους Μάκη Παπούλια, Σπύρο Βεντουράτο κ.α., είχαν έντονες επιφυλάξεις για την πολιτική της ΕΔΑ και διερευνούσαν πρωτοβουλίες και φωνές που ασκούσαν κριτική στην επίσημη γραμμή του ελληνικού αριστερού κινήματος¹⁵⁹. Στο πλαίσιο αυτό, δεσμοί είχαν καλλιεργηθεί κυρίως με τον Νίκο Ψυρούκη και τους ΦΝΧ, αλλά και την ομάδα της «Σοσιαλιστικής Συνειδητοποίησης»¹⁶⁰. Παρά το γεγονός πως ήταν «κομματικά απείθαρχοι», η συγκεκριμένη συντροφιά των φοιτητών έχαιρε μεγάλης εκτίμησης στον χώρο του «δημοκρατικού» σπουδαστικού κόσμου της Αθήνας, εξαιτίας του δυναμισμού και της μαχητικότητας τους¹⁶¹. Ο Γιάννης Μπανιάς, γραμματέας του γραφείου Σπουδάζουσας της ν. ΕΔΑ κατά τη συγχώνευση με τη ΔΚΝΓΛ, υπογράμμισε πως «το νέο σχήμα δεν μπορούσε να μας εκφράσει και κυρίως ενοχλούσε όσους βρίσκονταν στα αριστερά της ν. ΕΔΑ στη σπουδάζουσα [...] έφυγε ένα μαχόμενο τμήμα της Σπουδάζουσας, που άγγιζε το 30% της

¹⁵⁶ Τα κείμενα των αποφάσεων του ΚΣ της ΔΝΛ για τις περιπτώσεις Πέτρουλα-Παπούλια στο «Τα ντοκουμέντα της διαγραφής των Σ. Πέτρουλα και Μ. Παπούλια», *Αντί* 209 (11.7.1982), σ. 26–27.

¹⁵⁷ Κείμενο του Γιώργου Χατζόπουλου προς τον Σωτήρη Πέτρουλα για την πάλη κατά της διάλυσης της ν. ΕΔΑ, τίτλος: «Σχετικά με τη διάλυση της Νεολαίας της Ε.Δ.Α.», Σεπτέμβριος 1964, Γιώργος Χατζόπουλος, προσωπικό αρχείο.

¹⁵⁸ Συνέντευξη Γιώργου Χατζόπουλου, 18.1.2017.

¹⁵⁹ Συνέντευξη Μάκη Παπούλια, 12.1.2017.

¹⁶⁰ Ωστόσο, η «Σοσιαλιστική Συνειδητοποίηση», με κεντρική φυσιογνωμία τον Παναγιώτη Γιουλιέλιο, επέλεγε την πολιτική του «εισοδισμού» στην ΕΔΑ αλλά και στους ΦΝΧ, χωρίς να εμφανίζεται δημόσια, με την έμφαση να είναι στην ιδεολογική και θεωρητική συγκρότηση των νέων αγωνιστών. Η ομάδα, εκτός των άλλων, διατηρούσε και δυο κοινόβια στην Αθήνα. Πάρα το γεγονός πως δεν κατάφερε να συγκροτήσει οργανωμένη αντιπρόταση, διέθετε δύναμη στο εσωτερικό των μαθητικών οργανώσεων της ν. ΕΔΑ στην Αθήνα. Πληροφορίες για την ομάδα εντοπίστηκαν στη Συλλογή Μάκη Παπούλια-Σπύρου Βεντουράτου, κ.2, φ. 14, υποφ. 2, ΕΜΙΑΝ· συνέντευξη Γιώργου Χατζόπουλου, 18.1.2017.

¹⁶¹ Συνέντευξη Γιώργου Προβελέγγιου, 31.1.2017.

οργάνωσης»¹⁶². Ο Σπύρος Βεντουράτος σημειώνει πως περίπου το 80% των περίπου 150 μελών της οργάνωσης της ΔΝΛ στην Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών (ΑΣΟΕΕ) υποστήριξε τους Πέτρουλα-Παπούλια¹⁶³. Μάλιστα, η συνδιάσκεψη της οργάνωσης της ΔΝΛ της ΑΣΟΕΕ, με απόφαση της ζητούσε την ανάκληση της απόφασης του ΚΣ για τους Πέτρουλα-Παπούλια, την αποκατάσταση τους και αυτοκριτική του ΚΣ¹⁶⁴.

Η δολοφονία του Σωτήρη Πέτρουλα στη διαδήλωση της ΕΦΕΕ την 21^η Ιουλίου αποτέλεσε το έναυσμα για τη μετεξέλιξη της φοιτητικής συντροφιάς αριστερής κριτικής σε αριστερή σπουδαστική κίνηση, ανταγωνιστικής προς τη ΔΝΛ. Κατά τις διαδηλώσεις των Ιουλιανών στην Αθήνα ο προσανατολισμός της ομάδας συνοψιζόταν στο «μπαίνουμε μπροστά» με ξεκάθαρο «το αίσθημα της ευθύνης»¹⁶⁵, όπως υπογράμμισε ο Μάκης Παπούλιας. Πρακτικά αυτό σήμαινε πως τα μέλη της ομάδας πρωτοστατούσαν στις διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας, συμβάλλοντας στην υιοθέτηση παρεμποδιστικών μορφών δράσης εκφράζοντας την «αυθόρμητη διάθεση ενός λαού που προδόθηκε και ήθελε να κάνει κόντρες»¹⁶⁶. Ωστόσο αυτό δεν σήμαινε πως υπήρχε ένα οργανωμένο σχέδιο των μελών της ομάδας για τη σύγκρουση με τις δυνάμεις της τάξης, με εξαίρεση την κηδεία του Πέτρουλα, όπου είχε οργανωθεί συγκεκριμένο πλάνο σε περίπτωση που επιτιθόταν η αστυνομία¹⁶⁷. Την ευδιάκριτη δραστηριότητα των μελών της ομάδας στις διαδηλώσεις των Ιουλιανών στο κέντρο της Αθήνας επιβεβαίωσε και η μαρτυρία του Γιώργου Καραμπελιά¹⁶⁸.

¹⁶² Μαρτυρία Γιάννη Μπανιά στην Ιωάννα Παπαθανασίου παρατίθεται στο Ιωάννα Παπαθανασίου – Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Αυτοβιογραφικές καταθέσεις» στο Ιωάννα Παπαθανασίου, Πολίνα Ιορδανίδου, Άντα Κάπολα, Τάσος Σακελλαρόπουλος, Αγγελική Χριστοδούλου (επιμ.), *Η νεολαία Λαμπράκη τη Δεκαετία του 1960. Αρχαιακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές εκθέσεις*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς - Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 2008, σ. 461.

¹⁶³ Συνέντευξη Σπύρου Βεντουράτου, 22.1.2017.

¹⁶⁴ «Πρόταση της οργάνωσης της ΔΝΛ της ΑΣΟΕΕ», 16.3.1965 παρατίθεται σε «Τα ντοκουμέντα της διαγραφής των Σ. Πέτρουλα και Μ. Παπούλια», *Αντί* 209 (11.7.1982), σ. 27.

¹⁶⁵ Συνέντευξη Μάκη Παπούλια, 12.1.2017.

¹⁶⁶ «Στις 20 Αυγούστου, που έγιναν τα μεγάλα συλλαλητήρια και κάηκε η μισή Αθήνα, με τρόλλευ και ανατροπές, εμείς είχαμε πρωτεύοντα ρόλο», Συνέντευξη Μάκη Παπούλια, 12.1.2017.

¹⁶⁷ Στο ίδιο.

¹⁶⁸ Συνέντευξη Γιώργου Καραμπελιά, 18.1.2017.

Η συνεργασία με τον Νίκο Ψυρούκη ήταν στενή. Μάλιστα, η διακήρυξη της ΠΑΝΔΗΚ γράφτηκε από κοινού από τους Παπούλια και Ψυρούκη¹⁶⁹. Η εισήγηση του Μάκη Παπούλια σχετικά με τη διαμόρφωση των αρχών και σκοπών της ΠΑΝΔΗΚ, στην ιδρυτική συνάντηση της κίνησης στην αίθουσα των Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών, λίγες εβδομάδες μετά τη δολοφονία του Πέτρουλα, ήταν εντός του γενικού πλαισίου των αναλύσεων των ΦΝΧ για την εσωτερική πολιτική κατάσταση. Το πρόβλημα της «εθνικής ανεξαρτησίας» ως κεντρικό για την χώρα, η «στερέωση της Δημοκρατίας» μόνο όταν «υπάρξει ανάλογο οικονομικό και κοινωνικό υπόβαθρο», που προϋπέθετε την αποδέσμευση από το ΝΑΤΟ, τη δασμολογική προστασία της εγχώριας αγοράς, τον έλεγχο του εισαγωγικού εμπορίου και τον αποκλεισμό του ξένου κεφαλαίου από τη δυνατότητα επενδύσεων στην χώρα αφού «αποκλείει τις δυνατότητες εθνικής ανάπτυξης [...] συμβάλλει στην επιβολή αντιδημοκρατικών λύσεων», αποτελούσαν κοινούς άξονες στις αναλύσεις ΠΑΝΔΗΚ και ΦΝΧ¹⁷⁰. Αντίστοιχα, οι γενικές αρχές της ΠΑΝΔΗΚ στόχευαν στην «αποδέσμευση της Ελλάδας από την ξένη εξάρτηση που τη στηρίζει η ντόπια αντίδραση», τον «αγώνα ενάντια στον Ιμπεριαλισμό και το ΝΑΤΟ» και την αλληλεγγύη και σύνδεση με τα προοδευτικά κινήματα του εξωτερικού¹⁷¹. Μια σημαντική διαφορά εντοπίζεται στην αποτίμηση των πεπραγμένων της κυβέρνησης της ΕΚ. Στην εισήγηση του Μάκη Παπούλια, η κυβέρνηση της ΕΚ χαρακτηρίστηκε ως εμφορούμενη καλών προθέσεων και φορέας θετικών αλλαγών χωρίς συνέχεια ωστόσο, εφόσον δεν αντιμετωπίστηκαν οι παράγοντες που «κρατάνε την Ελλάδα υπανάπτυκτη και εξαρτημένη»¹⁷².

Η επιρροή των αναλύσεων των ΦΝΧ ήταν εμφανής και στις απόπειρες ερμηνείας της πολιτικής κρίσης του καλοκαιριού του 1965. Σε έκδοση της ΠΑΝΔΗΚ, η βασιλική εκτροπή συνδεόταν με τη δραστηριότητα του «Αμερικάνικου Ιμπεριαλισμού» στην χώρα, αποδίδοντας του καθοδηγητικό ρόλο, που υπεράσπιζε «τα κέρδη των μονοπωλίων [που] στηρίζουν την αμφισβητούμενη σταθερότητα των ΗΠΑ». Επίσης, σύνδεση επιχειρούταν και με το Κυπριακό, στη βάση πως οι ΗΠΑ ήταν ενάντια στον εθνικό αγώνα των Κυπρίων, γιατί «χρειάζονται την Κύπρο σα βάση για να κηδεμονεύουν τους λαούς της Μέσης Ανατολή

¹⁶⁹ Συνέντευξη Μάκη Παπούλια, 12.1.2017.

¹⁷⁰ Συλλογή Μάκη Παπούλια-Σπύρου Βεντουράτου, κ.2, φ. 14, υποφ. 1: «Εισήγηση Μάκη Παπούλια στην ιδρυτική συνάντηση της ΠΑΝΔΗΚ»

¹⁷¹ Συλλογή Μάκη Παπούλια- Σπύρου Βεντουράτου, κ.2, φ.14, υποφ.2: «Οι οργανωτικές αρχές της ΠΑΝΔΗΚ «Σωτήρης Πέτρουλας»».

¹⁷² «Εισήγηση Μάκη Παπούλια στην ιδρυτική συνάντηση της ΠΑΝΔΗΚ».

[...] πιέζουν παράλληλα την Ελληνική και Κυπριακή κυβέρνηση να δεχτούν διχοτόμηση [...] φτάνοντας ως την ανοιχτή συνωμοσία για την ανατροπή της επίσης Κυβέρνησης»¹⁷³.

Ο Μάκης Παπούλιας υπολόγιζε τη δύναμη της ΠΑΝΔΗΚ σε περίπου 100 φοιτητές στην κορύφωση της οργανωτικής της ανάπτυξης της, με κύριες εστίες την ΑΣΟΕΕ και την Πάντειο και σε μικρότερο βαθμό στη Νομική. Μέλη της μπορούσαν να γίνουν μόνο φοιτητές-τριες. Η διάρθρωση της ήταν κατά σχολή, με ανάπτυξη οργανώσεων βάσης σχολών και εκλογή του Συντονιστικού Οργάνου των σχολών. Μετά από δέκα μήνες η ΠΑΝΔΗΚ διέκοψε την λειτουργία της, εξαιτίας «οξείας διαμάχης στο εσωτερικό», κατά τη διαδικασία της προσυνδιάσκεψης¹⁷⁴. Η διαμάχη ήταν απόρροια και της διπλής ένταξης των μελών, αφού είχε αποκαλυφτεί η «εισοδικτική» δραστηριότητα της ΣΟ.ΣΥΝ. και υπήρξε σύγκρουση της ομάδας με την κίνηση των ΦΝΧ αλλά και τον Παπούλια, ο οποίος είχε αποχωρήσει από την πρώτη οργάνωση¹⁷⁵.

6.2.3. Ο Ελληνικός τροτσκισμός κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο και η πρόσληψη του συγκρουσιακού επεισοδίου των Ιουλιανών

6.2.3.1. Ο Ελληνικός τροτσκισμός από τον Εμφύλιο μέχρι και τα Ιουλιανά. Οργανώσεις, εκδόσεις, επιρροή και πολιτική θέσεις

Από το 1946 έως και το 1958, ο τροτσκιστικός χώρος στην Ελλάδα εκφραζόταν από το Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΔΚΕ), το οποίο ήταν προϊόν της ενοποίησης, του συνόλου σχεδόν (των πολυδιασπάσεων την προηγούμενη περίοδο) ρευμάτων και οργανώσεων του χώρου, με το ενοποιητικό συνέδριο του Ιουνίου του 1946¹⁷⁶. Το ΚΔΚΕ εντάχθηκε στις δυνάμεις της 4^{ης} Διεθνούς, της διεθνής οργάνωσης που είχε ιδρύσει ο Τρότσκι με τους υποστηρικτές του το 1938 και είχε ανασυγκροτηθεί τον

¹⁷³ Συλλογή Ξενοφών Γιαταγάνα, κ. 15, φ. 77: «Αμερικάνικος Ιμπεριαλισμός. Ελλάδα: Αυλικό Πραξικόπημα. Κύπρος: Διχοτόμηση» στο *Ο Αμερικάνικος Ιμπεριαλισμός εχθρός των λαών*, Πανσπουδαστική Δημοκρατική Κίνηση «Σωτήρης Πέτρουλας», χ.χ., ΕΜΙΑΝ.

¹⁷⁴ Συλλογή Μάκη Παπούλια- Σπύρου Βεντουράτου, κ.2, φ.14, υποφ.4: «Ανακοίνωση της ΠΑΝΔΗΚ», χ.χ.

¹⁷⁵ Συνέντευξη Γιώργου Χατζόπουλου, 18.1.2017· οι ΦΝΧ είχαν διαγράψει τον Νίκο Καλαποθαράκο, (μέλος και της ΣΟ.ΣΥΝ. παράλληλα) από την κίνηση, με απόφαση που δημοσιεύτηκε στο τεύχος Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου του 1965. Η ανακοίνωση σε *Φίλοι Νέων Χωρών* 8 (χρ. Β', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1965), σ. 525.

¹⁷⁶ Δημήτρης Κατσορίδας, «Ο Ελληνικός τροτσκισμός, 1946-1967» στον συλλογικό τόμο, *Αριστερή Αντιπολίτευση και 4η Διεθνής στην Ελλάδα*, Εργατική Πάλη, 2005, σ. 93-118.

Απρίλιο του ίδιου χρόνου¹⁷⁷, με ηγετικές φυσιογνωμίες τον Έλληνα Μιχάλη Ράπτη («Πάμπλο») και τον Βέλγο Ernest Mandel. Στην ενοποίηση του ελληνικού τροτσκισμού, η συμβολή της 4^{ης} Διεθνούς ήταν καθοριστική, η οποία συμμετείχε στο συνέδριο με δύο εκπροσώπους της¹⁷⁸

Το ΚΔΚΕ μετά τον Εμφύλιο δραστηριοποιούνταν σε συνθήκες παρανομίας, εξαιτίας του ΑΝ 509/47. Εφάρμοζε την τακτική του «εισοδισμού», τη στοχευμένη είσοδο, δηλαδή, των μελών του σε μαζικά αριστερά κόμματα και εργατικές οργανώσεις, τακτική που υποδείκνυε η 4^η Διεθνής την ίδια περίοδο¹⁷⁹. Συνεπώς, τα μέλη του συμμετείχαν στις νόμιμες οργανώσεις της ελληνικής Αριστεράς, αρχικά στη Δημοκρατική Παράταξη και κατόπιν στην ΕΔΑ, όπως και στις αντίστοιχες συνδικαλιστικές οργανώσεις, το Κίνημα Ελεύθερου Συνδικαλισμού (ΚΕΣ) αρχικά και από το 1955 στο Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα (ΔΣΚ).¹⁸⁰ Επίσης, στα τέλη του 1953 - αρχές του 1954, οι νέοι του ΚΔΚΕ, μεταξύ αυτών ο Δημήτρης Λιβιεράτος και ο Γιώργος Δαλαβάρκας ανέλαβαν πρωτοβουλία για την ίδρυση του «Σοσιαλιστικού Συνδέσμου Νέων», η οποία αποτέλεσε τη νεολαία έως το 1959 του «Σοσιαλιστικού Συνδέσμου», σοσιαλοδημοκρατικής κίνησης που ιδρύθηκε μετά τη διάλυση του Σοσιαλιστικού Κόμματος-Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας (ΣΚ-ΕΛΔ) και διατηρούσε σχέσεις με τον Ηλία Τσιριμώκο, ο οποίος πολιτευόταν με το Κόμμα Φιλελευθέρων.¹⁸¹

Κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο το ΚΔΚΕ είχε σημαντική εκδοτική δραστηριότητα. Από το 1950 έως το 1954 εξέδιδε το περιοδικό «4^η Διεθνής» και κατά διαστήματα, την εφημερίδα «Εργατική Πάλη» έως και το 1960. Από το 1959 έως το 1967 κυκλοφορούσε παράνομα θεωρητικό περιοδικό υπό τον τίτλο «Μαρξιστικό Δελτίο», με περιοδικότητα έκδοσης από ένα έως δύο μήνες. Επίσης, το 1962 ιδρύθηκε ο εκδοτικός οργανισμός «Νέον Βιβλιοπωλείο», με διευθυντή τον Γιάννη Βερούχη, στο οποίο είχαν σημαντική συμβολή επίσης και οι Λιβιεράτος και Δαλαβάρκας, οι οποίοι συνδέονταν με τη διεθνή τάση του

¹⁷⁷ «The Conference of the Fourth International», *Fourth International* VII (No 6, June 1946), σ. 163-165 αναδημοσιεύτηκε σε Encyclopedia of Trotskyism On-Line 2005, ανακτήθηκε στις 7.1.2019 από τον σύνδεσμο <https://www.marxists.org/history/etol/document/fi/1938-1949/fi-2ndconf/1946-conf02.htm>

¹⁷⁸ Κατσορίδας, «Ο Ελληνικός τροτσκισμός, 1946-1967».

¹⁷⁹ Pierre Frank, *The Fourth International, The Long March of the Trotskyists*, Ink Links, 1979, κεφάλαιο VI.

¹⁸⁰ Γιώργος Αλεξάτος, *Ιστορικό λεξικό του Ελληνικού εργατικού κινήματος*, Γειτονιές του Κόσμου, 2008, λήμμα: Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΔΚΕ), σ. 226-227.

¹⁸¹ Κατσορίδας, «Ο Ελληνικός τροτσκισμός, 1946-1967»· Αλεξάτος, *Ιστορικό λεξικό*, σ. 95 και σ. 399, λήμματα: Γιώργος Δαλαβάρκας, Σοσιαλιστικός Σύνδεσμος και Σοσιαλιστικός Σύνδεσμος Νέων.

«Πάμπλο», η οποία αποχώρησε από την 4^η Διεθνή το 1964¹⁸². Το «Νέον Βιβλιοπωλείο» εξέδιδε από το 1964 έως και το 1967 το νόμιμο περιοδικό «Ο Λόγος μας». Επίσης από το 1962 έως το 1967, με τη στήριξη του ΚΔΚΕ, κυκλοφορούσε ο «Διανοούμενος», ως μηνιαία επιθεώρηση τέχνης και επιστήμης, με διευθυντή τον Στέφανο Χατζημιχελάκη.¹⁸³

Ο Δημήτρης Κατσορίδας υπολόγισε τη δύναμη του ΚΔΚΕ σε 300 μέλη, κατά στο απόγειο της οργανωτικής του ανάπτυξης, με πυρήνες εκτός της Αθήνας, σε Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Λάρισα, Καβάλα και τη Θήβα. Ο Σωφρόνης Παπαδόπουλος, ο οποίος είχε οργανωθεί ως μαθητής στη ν. ΕΔΑ και κατόπιν, μέσω «εσοδισμού», ήρθε σε επαφή με τον Τροτσκιστικό χώρο, εκτιμά τη δύναμη του χώρου στην Αθήνα σε περίπου 100 άτομα, την περίοδο των Ιουλιανών, διασπασμένη σε τρεις οργανώσεις: Το ΚΔΚΕ, την Εργατική Πρωτοπορία και την Εργατική Δημοκρατία¹⁸⁴. Οι αφηγήσεις συμπίπτουν στην εργατική κοινωνική σύνθεση του Ελληνικού τροτσκισμού¹⁸⁵.

Σύμφωνα με τον Γιάννη Φελέκη, ο οποίος ήρθε σε επαφή με το ΚΔΚΕ το 1964 μέσα από την οργάνωση των Λαμπράκηδων στο Χαλάνδρι, τα μέλη του ΚΔΚΕ ήταν, κυρίως, δύο ηλικιακές κατηγορίες, με μεγάλη ηλικιακή απόκλιση μεταξύ τους, που αντιστοιχούσε στην περίοδο ένταξης τους στον τροτσκιστικό χώρο: Η γενιά που εντάχθηκε τη δεκαετία του '20 και η γενιά που εντάχθηκε τη δεκαετία του '60. Μόνο ένα μικρό τμήμα των μελών είχε στρατευθεί στον τροτσκιστικό χώρο τις δεκαετίες του '40 και του '50. Στα βόρεια προάστια, όπου αυτός συμμετείχε, υπολόγιζε την επιρροή του χώρου σε 30 περίπου άτομα, ενώ επίσης πυρήνες του ΚΔΚΕ υπήρχαν σε Νέο Κόσμο, Καλλιθέα, Δάφνη, Νέα Σμύρνη. Εκτός από τη δουλειά του «εσοδισμού», οι πυρήνες του ΚΔΚΕ (που ο καθένας διέθετε τον δικό του πολύγραφο) διακινούσαν τα έντυπα του χώρου και εξέδιδαν και προκηρύξεις, τις οποίες διένειμαν κρυφά τη νύχτα σε σπίτια και εργοστάσια¹⁸⁶. Στις συνδικαλιστικές οργανώσεις των εργαζομένων, το ΚΔΚΕ διέθετε δυνάμεις στους λιθογράφους, στους λινοτύπες, στους βιβλιοδέτες, στους οικοδόμους, τους λογιστές, τους

¹⁸² Frank, *The Fourth International*, κεφάλαιο VII.

¹⁸³ Κατσορίδας, «Ο Ελληνικός τροτσκισμός, 1946-1967»· Αλεξιάτος, *Ιστορικό λεξικό*, σ. 117, 180, 226-227, 317, λήμματα: Διανοούμενος, Εργατική Πάλη, Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Κόμμα Ελλάδας, Νέον Βιβλιοπωλείο· Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, Τόμος Δ', Γνώση, 1994, σ. 94-97.

¹⁸⁴ Συνέντευξη Σωφρόνη Παπαδόπουλου, 7.1.2019.

¹⁸⁵ Κατσορίδας, «Ο Ελληνικός τροτσκισμός, 1946-1967»· συνέντευξη Σωφρόνη Παπαδόπουλου, 7.1.2019· συνέντευξη Γιάννη Φελέκη, 27.12.2018.

¹⁸⁶ Συνέντευξη Γιάννη Φελέκη, 27.12.2018.

τσαγκάρηδες και στις ομοσπονδίες Ξύλου και Τύπου¹⁸⁷. Ηγετικά μέλη του ΚΔΚΕ, κατά την περίοδο των Ιουλιανών, ήταν οι Χ. Αναστασιάδης, Λ. Τουρνόπουλος (στελέχη του τροτσκισμού από την περίοδο του Μεσοπολέμου), Γ. Βερούχης, Γ. Δαλαβάγκας, Δ. Λιβιεράτος, κ.ά..

Η τακτική του «εσοδισμού» που ακολουθούσε το ΚΔΚΕ τροφοδότησε νέες διασπάσεις μετά την ενοποίηση του τροτσκιστικού χώρου: Η πρώτη χρονικά ήταν το 1958, όπου από το ΚΔΚΕ αποχώρησε μειοψηφούσα τάση υπό τους Λούκα Καρλιάφη (γνωστός με το ψευδώνυμο «Κώστας Καστρίτης») και Γιάννη Θεοδωράτο, στελέχη του τροτσκιστικού χώρου από την περίοδο του Μεσοπολέμου. Οι αποχωρήσαντες ίδρυσαν την οργάνωση «Κοινωνική Πρωτοπορία», εκδίδοντας τις εφημερίδες «Φάρος» (1958) και «Παρατηρητής» (1960)¹⁸⁸. Παράλληλα, από το 1953 διασπασμένη (επαν-ενώθηκε μόνο εν μέρη το 1963) ήταν και η 4^η Διεθνής, όπου ένα τμήμα των τροτσκιστικών οργανώσεων (σε ΗΠΑ, Ηνωμένο Βασίλειο και Γαλλία και αλλού) είχαν συγκροτήσει τη «Διεθνή Επιτροπή της 4ης Διεθνούς»(ΔΕΤΔ)¹⁸⁹. Το 1960 ενώθηκε με την ομάδα της «Κοινωνικής Πρωτοπορίας», μια ομάδα νέων μηχανουργών με κεντρική φυσιογνωμία τον Δημήτρη Τούμπανη. Το 1963, μετά από συνέδριο στην Κυψέλη όλων των τροτσκιστών που ήταν ενάντια στην τακτική του «εσοδισμού», συγκροτήθηκε η συνδικαλιστική κίνηση «Εργατική Πρωτοπορία», με παράνομο τίτλο, «Εργατική Διεθνιστική Ένωση» (ΕΔΕ)¹⁹⁰. Από το 1964 έως και το 1967, κυκλοφορούσε νόμιμα το θεωρητικό-πολιτικό δελτίο της ομάδας, ο «Διεθνιστής», κατά κανόνα σε μηνιαία βάση. Η ομάδα ήταν κατά της πολιτικής του «εσοδισμού» και υπέρ της δημόσιας δραστηριοποίησης. Είχε επιρροή στους μηχανουργούς, τους οικοδόμους, στους ιδιωτικούς υπάλληλους και τους δικηγόρους. Τα μέλη της βρίσκονταν κυρίως στην Αθήνα και είχε μεμονωμένες, μόνο, επαφές στην υπόλοιπη Ελλάδα. Ο Χρήστος Τζούρντος, μέλος της συγκεκριμένης τάσης από το 1961, υπολόγισε τη δύναμη της ομάδας σε περίπου 50 μέλη. Η ομάδα συνδέθηκε με τη διεθνή τάση των Healy-Lambert, ηγετών της Βρετανικής «Socialist Labour League» (SLL) και Γαλλικής «Organisation Communiste Internationaliste» (OCI), οι οποίοι είχαν αντιταχθεί

¹⁸⁷ Κατσορίδας, «Ο Ελληνικός τροτσκισμός, 1946-1967».

¹⁸⁸ Αλεξιάτος, *Ιστορικό λεξικό*, σ. 214, λήμμα: Κοινωνική Πρωτοπορία,

¹⁸⁹ Για τη διάσπαση της 4^{ης} Διεθνούς και τη συγκρότηση της «Διεθνούς Επιτροπής της 4^{ης} Διεθνούς, David North, *The Heritage We Defend. A Contribution to the History of the Fourth International*, Labor Publications, 1988, σ. 212-246.

¹⁹⁰ Συνέντευξη Χρήστου Τζουρντού, 5.1.2019.

στην επανενοποίηση της 4^{ης} Διεθνούς, το 1963, διατηρώντας τη ΔΕΤΔ¹⁹¹. Τον Μάρτιο του 1967, η ομάδα διασπάστηκε, με την τάση του Καρλιάφτη και Θεοδωράτου να χρησιμοποιεί τον τίτλο «Εργατική Πρωτοπορία Ελλάδος» και την τάση του Δημήτρη Τούμπανη τον τίτλο ΕΔΕ¹⁹².

Μια ακόμη οργανωμένη αποχώρηση από το ΚΔΚΕ πραγματοποιήθηκε το 1964. Οι αποχωρήσαντες ίδρυσαν την κίνηση «Εργατικής Δημοκρατία» και εξέδωσαν, από το ίδιο έτος, μηνιαία ομώνυμη εφημερίδα. Ο κύκλος της «Εργατικής Δημοκρατίας» ήταν περίπου 20 άτομα, που δραστηριοποιούνταν στην Αθήνα και ήταν κυρίως οικοδόμοι. Ο Σωφρόνης Παπαδόπουλος υπογραμμίζει πως αποτελούσαν την «εργατική βάση» του ΚΔΚΕ. Η ομάδα, όπως και η «Εργατική Πρωτοπορία - ΕΔΕ», ασκούσε κριτική στην τακτική του «εσοδισμού» που ακολουθούσε το ΚΔΚΕ¹⁹³. Μέλη της ήταν οι Παναγιώτης Δούμας, Θεοδόσης Θωμαδάκης, Σωφρόνης Παπαδόπουλος κ.ά..

6.2.3.2. Ιουλιανά: Πρόσληψη και θέσεις των οργανώσεων του ελληνικού τροτσκισμού

Στις προηγούμενες ενότητες 6.2.1 και 6.2.2, παρουσιάστηκαν οι θέσεις πολιτικών πρωτοβουλιών που τοποθετούνταν στα αριστερά της ΕΔΑ. Όπως υπογραμμίστηκε, ήταν αποτέλεσμα των κεντρόφυγων δυνάμεων που αναπτύχθηκαν στο εσωτερικό του ελληνικού αριστερού κινήματος κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο. Σε αυτή την περίπτωση δεν άνηκε ο ελληνικός τροτσκισμός, που συγκροτήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '20 από αντιπολιτευόμενες το ΚΚΕ οργανώσεις, με αναφορά στον κομμουνισμό¹⁹⁴. Κατά συνέπεια, οι θέσεις του Τροτσκιστικού χώρου, για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό και τα χαρακτηριστικά του, κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, ήταν διαφοροποιημένες από της ΕΔΑ, εφόσον, εκτός των άλλων, αποτύπωναν και τρεις δεκαετίες θεωρητικής διαμάχης στις αναλύσεις -και ως εκ τούτου αντίθεσης στις πολιτικές επιλογές του ΚΚΕ. Αυτή η πολιτική κληρονομιά επηρέασε τον τρόπο πρόσληψης από τις οργανώσεις του τροτσκισμού του συγκρουσιακού επεισοδίου των Ιουλιανών.

¹⁹¹ Ο «Διεθνιστής» στα τεύχη του δημοσίευσε στα ελληνικά τα κείμενα της Δ.Ε.Τ.Δ. Βλέπε: *Διεθνιστής*, τόμοι ετών 1965-1966, Βιβλιοθήκη της Βουλής.

¹⁹² Αλεξιάτος, *Ιστορικό λεξικό*, σ. 178-179, 180, λήμματα: Εργατική Διεθνιστική Ένωση, Εργατική Πρωτοπορία.

¹⁹³ Συνέντευξη Σωφρόνη Παπαδόπουλου, 7.1.2019.

¹⁹⁴ Κώστας Παλούκης, «Η «Αριστερή Αντιπολίτευση» στο ΚΚΕ» στο Χρήστος Χατζηγιώσηςφ – Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τόμος Β2, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 203-243.

Όπως επισημάνθηκε, το ΚΔΚΕ, αποτέλεσε την ενιαία οργάνωση των Ελλήνων τροτσκιστών από το 1946 έως και το 1958, όπου πραγματοποιήθηκε η πρώτη οργανωμένη αποχώρηση. Το κείμενο «Βασικά ζητήματα του εργατικού κινήματος» αποτελούσε το προσχέδιο του προγράμματος που εγκρίθηκε στο 5^ο Συνέδριο του ΚΔΚΕ, τον Σεπτέμβριο του 1957 και παρουσιάστηκε από τον τότε γραμματέα της οργάνωσης, Λούκα Καρλιάφη. Οι θέσεις του κειμένου, αποτέλεσαν το *«βασικό κείμενο για την πολιτική δουλειά των Τεταρτοδιεθνιστών, εκείνη την περίοδο»*¹⁹⁵. Το κείμενο ασκούσε κριτική στον βασικό προγραμματικό προσανατολισμό της ΕΔΑ (ο οποίος δεν αμφισβητήθηκε στον πυρήνα της παρά τις διαφορετικές ερμηνείες που θα επιχειρήσουν τα κατόπιν αντιπολιτευόμενα ρεύματα του Μ-Λ χώρου αλλά και των ΦΝΧ) πως βασικό καθήκον της Αριστεράς ήταν κατάργηση των σχέσεων υποτελείας που στοιχειοθετούσε το σχήμα «συμφέροντα του έθνους» ενάντια στην «ξένη (ιμπεριαλιστική) κυριαρχία». Για το ρεύμα του τροτσκισμού η Ελλάδα, δεν ήταν μια *«αποικιακή ή μισοαποικιακή χώρα, φεουδαρχική ή μισοφεουδαρχική χώρα [της οποίας] κοινωνικοί μοχλοί της επανάστασης είναι αναμφισβήτητα το αγροτικό πρόβλημα, η ενοποίηση της χώρας, η αποτίναξη του ξένου ιμπεριαλιστικού ζυγού»*. Αντίθετα, η στόχευση αυτή αποτελούσε μέρος μόνο της συνολικής *«πάλης για την ανατροπή της ντόπιας καπιταλιστικής κυριαρχίας, της πάλης για τη σοσιαλιστική επανάσταση»*. Επιπλέον, υποστηριζόταν πως *«η ελληνική μπουρζουαζία είναι από ιστορικούς λόγους συνυφασμένη με το ξένο κεφάλαιο και τον ιμπεριαλισμό, είναι μια μπουρζουαζία ιμπεριαλιστική»*¹⁹⁶.

Συνεπώς, οι Έλληνες τροτσκιστές δεν στόχευαν στην Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή αλλά στην κλιμάκωση των αγώνων ενάντια στην *«καπιταλιστική τάξη και την καπιταλιστική εξουσία»*, με ορίζοντα την *«επαναστατική ανατροπή»* και την *«εγκαθίδρυση της σοσιαλιστικής δημοκρατίας»* μέσω ενός *«Δημοκρατικού Αντικαπιταλιστικού Μετώπου»*¹⁹⁷. Αυτή η τοποθέτηση οδηγούσε, επίσης, σε διαφορετικές αναλύσεις για τα χαρακτηριστικά των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων στην Ελλάδα: Η θέση για την κοινωνική συμμαχία όλων των τάξεων που καταπιέζονταν από την κυριαρχία του Αμερικάνικου ιμπεριαλισμού στην χώρα, από την εργατική έως την «εθνική» αστική τάξη», στην οποία αναφερόταν η ΕΔΑ, στιγματιζόταν από τον τροτσκισμό ως *«αντιδραστική πολιτική φλυαρία»* που δικαιολογούσε την πολιτική της *«ταξικής συνεργασίας»* και, ιστορικά, είχε

¹⁹⁵ Κ.Δ.Κ., *Βασικά ζητήματα του εργατικού κινήματος*, 2^η έκδοση, Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη, 1979, σ. 9.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 83-85.

¹⁹⁷ Στο ίδιο.

αφοπλίζει «το μαζικό κίνημα» και έστρωνε «το δρόμο για νέες επιτυχίες της αντίδρασης». Αντίθετα, ο τροτσικισμός θεωρούσε πως «δεν υπάρχει μια πολιτική πάνω από τάξεις, αλλά ταξική πολιτική της κυρίαρχης τάξης και ταξική πολιτική του προλεταριάτου και των λαϊκών συμμάχων του»¹⁹⁸. Η μετεγγραφή αυτής της θέσης στην ανάλυση των κομμάτων του πολιτικού συστήματος της περιόδου επισήμανε πως οι διαφορές ανάμεσα στο «παλιό συντηρητικό» (ΕΡΕ) και στο «παλιό φιλελεύθερο» (Κέντρο) κόμμα της κεφαλαιοκρατίας» δεν ήταν:

διαφορές ταξικής ουσίας [...] η σχετική πολιτική τους διαφορά βρίσκεται στις μεθόδ[ους] καταπίεσης και εκμετάλλευσης. Ο Καραμανλής ενσαρκώνει τη μέθοδο της ουσιαστικής διχτατορίας της στρατιωτικής κλίκας και της Αυλής, με κοινοβουλευτικό μανδύα [...] Ο Παπανδρέου ενσαρκώνει τη μέθοδο της ψευτοδημοκρατικής δημαγωγίας¹⁹⁹.

Η επίδραση των παραπάνω αναλύσεων στην πρόσληψη των Ιουλιανών ήταν εμφανής το καλοκαίρι του 1965. Στα έντυπα του ΚΔΚΕ, η βασιλική εκτροπή και η εξώθηση σε παραίτηση της κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου θεωρήθηκε αποτέλεσμα της σύμπραξης Παλατιού, Στρατού, Δεξιάς και των ΗΠΑ²⁰⁰. Οι προσπάθειες «ψευτομεταρρυθμίσεων που τείνανε προς ένα αστικό εκσυγχρονισμό»²⁰¹ της ΕΚ, «να εκμοντερνίσει τη χώρα, χρειαζόταν κάποια δόση ανεξαρτησίας, μέσα βέβαια στα πλαίσια του καθεστώτος», οδήγησαν σε ρήξη με το Παλάτι, το οποίο ιστορικά δεν ανεχόταν κυβερνήσεις με τάσεις ανεξαρτησίας²⁰². Επιπλέον, η κυβέρνηση της ΕΚ δεν ήταν μια κυβέρνηση «διορισμένη» από το Παλάτι αλλά εκλεγμένη από το 53% του εκλογικού σώματος και με κοινωνική βάση που είχε «αισθήματα δημοκρατικά, αντικαπιταλιστικά και αντιμπεριαλιστικά»²⁰³. Η Δεξιά αποτελούσε ενεργούμενο του παλατιού²⁰⁴ και ο Στρατός

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 78-79.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 77.

²⁰⁰ Της σύνταξης, «Η «δεξιά», το «κέντρο» και ο δρόμος πάλης των μαζών», *Μαρξιστικό Δελτίο* 35 (χρ. 6, Ιούνης 1965), σ. 2-3, ΑΣΚΙ, Βιβλιοθήκη.

²⁰¹ Στο ίδιο.

²⁰² Έκδοση του «Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας» (ΚΔΚΕ), «Τα Ιουλιανά γεγονότα και τα καθήκοντα μας», παράρτημα για την 20^η Αυγούστου, γραμμένο στις 15.9.1965 από τον Γιώργο Δαλαβάγκα, παρατίθεται στο *Ιουλιανά 1965. Τα γεγονότα και η σημασία τους*, Εκδόσεις Εργατική Πάλη, 2013, σ. 97-99.

²⁰³ Θ. Θαλασσινός (ψευδώνυμο του Χρήστου Αναστασιάδη), «Συμπεράσματα-προοπτικές από τον ένα μήνα πάλης των μαζών», *Μαρξιστικό Δελτίο* 36, (χρ. 6, Αύγουστος 1965), σ. 2-4.

²⁰⁴ «Πολιτικά συμπεράσματα», *Ο Λόγος μας* 11 (Αύγουστος 1965), ΑΣΚΙ, βιβλιοθήκη, σ. 2-4.

στήριγμα του²⁰⁵. Το Παλάτι βρισκόταν «στην υπηρεσία του αμερικάνικου ιμπεριαλισμού»²⁰⁶, ο οποίος ήθελε «αντικομμουνιστική κυβέρνηση πυγμής στην Ελλάδα, 100% πειθήνια στα σχέδια του»²⁰⁷, τα οποία περιλάμβαναν την ανατροπή του Μακαρίου στην Κύπρο και τη «μετατροπή της Ελλάδας και της Κύπρου σε αμερικάνικα προγεφυρώματα ενάντια στην αποικιακή επανάσταση και τα εργατικά κράτη»²⁰⁸. Οι θέσεις της Εκτελεστικής Γραμματείας της 4^{ης} Διεθνούς, της οποίας το Κ.Δ.Κ.Ε. ήταν το ελληνικό της τμήμα, επιχειρούσαν την ερμηνεία της βασιλικής εκτροπής από μια «δομική» διάσταση και ειδικότερα ως αποτέλεσμα συγκρουόμενων τάσεων στο εσωτερικό της ελληνικής αστικής τάξης. Σύμφωνα με αυτήν την ανάλυση αυτή, ορισμένα τμήματα της «μπουρζουαζίας» ήταν υπέρ της ανάπτυξης της εσωτερικής αγοράς και του εκσυγχρονισμού, στηρίζοντας την κυβέρνηση Παπανδρέου. Αντίθετα, οι «παραδοσιακοί καπιταλιστικοί κύκλοι» και οι «εφοπλιστές» υποστήριζαν την εκτροπή από το πολίτευμα διότι το «ελαφρό αεράκι φιλελευθερισμού [που] φύσηξε» από το 1963 και οι ελάχιστες (όπως επισημαινόταν) πολιτικές ελευθερίες που «αισθάνθηκαν οι μάζες» με «τη διαίρεση της ελληνικής μπουρζουαζίας» και την ήττα της δεξιάς στις εκλογές συνέβαλαν ώστε αυτές [οι μάζες] να «αναθαρ[ύνουν] και αποχτ[ήσουν] εμπιστοσύνη στον εαυτό τους». Έτσι, ο «ελληνικός καπιταλισμός και η αυλική καμαρίλα» θεώρησαν πως η κυβέρνηση Παπανδρέου ήταν ανίσχυρη να αναχαιτίσει το κίνημα που αναπτυσσόταν²⁰⁹.

Η κίνηση της Εργατική Πρωτοπορία επιχειρούσε μια ανάλογη ανάγνωση, μετατοπίζοντας ωστόσο την έμφαση από τις αντιθέσεις στο εσωτερικό του ελληνικού καπιταλισμού στο ανταγωνισμό των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων (ΗΠΑ και Ευρώπης), οι οποίες αποτυπώνονταν στο εσωτερικό της χώρας, με τη σύγκρουση Δεξιάς-Παλατιού και ΕΚ για τον έλεγχο του στρατού και του κράτους. Σύμφωνα με την Εργατική Πρωτοπορία, οι πρώτοι εξέφραζαν τα συμφέροντα των ΗΠΑ και η κυβέρνηση της ΕΚ αυτά των «Ευρωπαίων πατρώνων»²¹⁰. Η καθοδηγούμενη από το Παλάτι εκτροπή από το πολίτευμα ερμηνεύτηκε ως νίκη του αμερικάνικου ιμπεριαλισμού επί του ευρωπαϊκού, που

²⁰⁵ ΚΔΚΕ, «Τα Ιουλιανά γεγονότα και τα καθήκοντα μας», σ. 63-96.

²⁰⁶ Στο ίδιο.

²⁰⁷ «Ο δρόμος της πάλης ενάντια στη 3^η κυβέρνηση της Αυλής», *Μαρξιστικό Δελτίο* 37 (χρ. 6, Οκτώβρης 1965), σ. 2-3· το ίδιο υποστηριζόταν και στο άρθρο «Η «δεξιά», το «κέντρο» και ο δρόμος πάλης των μαζών».

²⁰⁸ «Ο δρόμος της πάλης ενάντια στη 3^η κυβέρνηση της Αυλής».

²⁰⁹ «Διακήρυξη της Ε.Γ. της 4^{ης} Διεθνούς για την ελληνική κρίση», 6.9.1965, *Μαρξιστικό Δελτίο* 37 (χρ. 6, Οκτώβρης 1965), σ. 4-5.

²¹⁰ Δ. Βέρου, «Η πολιτική κρίση», *Διεθνιστής* 7 (περ. 2^η, Ιούλης 1965), σ. 1- 2, Βιβλιοθήκη της Βουλής.

προερχόταν από την ανάγκη των ΗΠΑ να επιβάλλουν, με επιθετικό τρόπο, την πολιτική τους («άμεση υποταγή των αντιφρονούντων») περιφρουρώντας την παγκόσμια οικονομική τους κυριαρχία²¹¹. Σε άρθρο δημοσιευμένο στο «Διεθνιστή» τον Οκτωβρίου του 1965, οι παραπάνω αναλύσεις επαναλαμβάνοντουσαν συμπληρωμένες από την επισκόπηση των εσωτερικών παραγόντων που οδήγησαν στην οργάνωση της συνομοσίας από την «Αμερικάνικη πρεσβεία, τα ανάκτορα, [τ]η στρατιωτική καμαρίλα, [την] ΕΡΕ και [τη] δεξιά πτέρυγα[ς] της ΕΚ». Οι εσωτερικοί παράγοντες είχαν να κάνουν και με την «αύξηση των τιμών στα είδη λαϊκής κατανάλωσης [...] εξανέμ[ι]σε τις ελάχιστες παραχωρήσεις που είχε κάνει η καπιταλιστική κυβέρνηση της ΕΚ» συνδυαστικά με την αύξηση της «αυτοπεποίθησης» και της «εμπιστοσύνης των μαζών στις δυνάμεις τους απ[ό] τον επιτυχή τους αγώνα ενάντια στην ΕΡΕ»²¹², μια ανάλυση δηλαδή παραπλήσια με αυτήν του ΚΔΚΕ.

Η 3^η ελληνική τροτσκιστική ομάδα της περιόδου, η Κίνηση της Εργατικής Δημοκρατίας, επιχειρούσε μια ανάγνωση με παρόμοια μοτίβα, αλλά με διαφορετικές εμφάσεις. Η βασιλική εκτροπή δεν ερμηνευόταν ως το προϊόν αντίθετων επιδιώξεων στο εσωτερικό της κυρίαρχης τάξης ή των ιμπεριαλιστών επικυρίαρχων, αλλά, μάλλον, μια αλληλοσυμπληρωμένη στρατηγική. Η κίνηση επεσήμανε πως υπήρχαν δύο τάσεις στην κυρίαρχη τάξη ανάμεσα σε «αστικοκοινοβουλευτικούς και στρατιωτικόβοναπαρτιστικούς τρόπους κυριαρχίας της αστικής τάξης» στο πλαίσιο ενός «καταμερισμού καθηκόντων» ανάμεσα σε τμήματα του ελληνικού καπιταλισμού: το ένα τμήμα ένας «"η δημοκρατική" [πτέρυγα]» είχε καθήκον να «παραπλανήσει» ούτως ώστε η άλλη πτέρυγα «η ξεσκέπαστα αντιδραστική να χτυπήσει πιο καιρία και αποφασιστικά» ώστε να ανακοπεί ο «συσχετισμός κοινωνικών δυνάμεων που αποβαίνει ολοένα εις βάρος της»²¹³.

Κοινός τόπος και για τις 3^{ης} ομάδες του ελληνικού τροτσκιστικού χώρου αποτελούσαν οι αναλύσεις για τις επιδιώξεις και τον ρόλο της ΕΚ, του Γεώργιου Παπανδρέου αλλά και της ΕΔΑ. Το ΚΔΚΕ περιέγραφε την ΕΚ ως, «φιλελεύθερη» αστική παράταξη²¹⁴, η κυβέρνηση της ήταν στην «υπηρεσία του κεφαλαίου και του ιμπεριαλισμού»²¹⁵, η οποία υπό το βάρος των πιέσεων της Δεξιάς προσπαθούσε να

²¹¹ Στο ίδιο.

²¹² Δ. Αγωνιστής, «Τα αίτια της κρίσης στην Ελλάδα», *Διεθνιστής* 10, (περ. 2^η, Οκτώβρης 1965), σ. 1-5.

²¹³ «Κρίσιμες ώρες», εφ. *Εργατική Δημοκρατία* 10, (χρ. Β', Ιούλης 1965), Αρχείο Χρήστου Αναστασιάδη, κ. 63, φ. 61, ΕΛΙΑ.

²¹⁴ «Πολιτικά συμπεράσματα».

²¹⁵ (Χρήστος Αναστασιάδη), «Συμπεράσματα-προοπτικές από τον ένα μήνα πάλης των μαζών», *Μαρξιστικό Δελτίο* 36, (χρ.6, Αύγουστος 1965), σ. 2-4.

αποδείξει πως ήταν «ο προσφορότερος για το αστικό καθεστώς [...] αντικομμουνιστικός κυματοθραύστης» αποτελώντας «πηγή αυταπατών για τις πλατείες μάζες και συνάμα σταθερό πολιτικό στήριγμα των πατροπαράδοτων “συμμαχιών”»²¹⁶. Η στάση της απέναντι στη Μοναρχία αξιολογούταν ως «δειλή, συνθηκολόγα, παραχωρητική»²¹⁷. Ανάλογα, η Εργατική Δημοκρατία υποστήριζε πως η ΕΚ αποτελούσε «κεφαλαιοκρατικό κόμμα», η κυβέρνηση της ήταν «δημαγωγική» και επεδίωκαν οι κεντρώοι να «εξαπατήσουν τους εργάτες και να τους κρατήσουν μακριά από τους ταξικούς τους αγώνες»²¹⁸. Η «αστική παπανδρεική “δημοκρατία”» συμβιβαζόταν με τη Μοναρχία αφού «αντιπροσώπευαν τα ίδια συμφέροντα τμημάτων της χρηματιστικής ολιγαρχίας», συμπλήρωνε ο «Διεθνιστής» της Εργατικής Πρωτοπορίας²¹⁹. Το ΚΔΚΕ επεσήμανε πως ο Παπανδρέου κρατούσε μια «συνθηκολόγα τακτική αναζήτησης συμβιβασμού με το Παλάτι». εκμεταλλευόμενος τις «κινητοποιήσεις και τους αγώνες των μαζών, στον βαθμό που την επιβοηθούν στο δικό της καθαρά κοινοβουλευτικό παιχνίδι» και ως εκ τούτου δεν θα συμμετείχε σε «αποφασιστικούς εξωκοινοβουλευτικούς αγώνες για την ανατροπή καταστάσεων και θεσμών»²²⁰. Για το «Διεθνιστή», δεν υπήρχε καμία δυνατότητα συνεργασίας της Αριστεράς με την ΕΚ, ούτε προσωρινού τύπου για την απόκρουση πραξικοπήματος, όπως υποστήριζε η «Αναγέννηση», χαρακτηρίζοντας αυτές τις θέσεις ως «αριστερό ρεβιζιονισμό»²²¹.

Οι θέσεις για την ΕΔΑ ήταν πολεμικές. Η πολιτική και η τακτική της ΕΔΑ χαρακτηριζόταν από το ΚΔΚΕ, ως «ουρά του Παπανδρέου», η ηγεσία της «μικροαστοί», χωρίς εμπιστοσύνη στο κίνημα των μαζών, έχοντας εναποθέσει όλες τις ελπίδες τους στον Παπανδρέου²²². Ουσιαστικά, το ΚΔΚΕ, υποστήριζε πως η ηγεσία της ΕΔΑ περιόριζε την πολιτική της στα όρια του «μισοδιχτατορικού καθεστώτος», εφόσον βασικό κριτήριο της παρέμβασης της ήταν η «πάση θυσία νομιμότητα και νομιμοφροσύνη». Αυτή η στάση «νομιμοφροσύνης» της ΕΔΑ αποτελούσε και το κλειδί που ερμήνευε τη στάση και τις θέσεις της κατά τα Ιουλιανά. Η θέση «εντολή στον Παπανδρέου ή εκλογές», ο

²¹⁶ «Η «δεξιά», το «κέντρο» και ο δρόμος πάλης των μαζών».

²¹⁷ ΚΔΚΕ, «Τα Ιουλιανά γεγονότα και τα καθήκοντα μας».

²¹⁸ «Η κίνηση «Εργατική Δημοκρατία» προς την εργατική τάξη και τους πρωτοπόρους αγωνιστές της», εφ. *Εργατική Δημοκρατία* 11 (χρ. Β', Αύγουστος 1965).

²¹⁹ Κ. Βούλγαρης, «Η κρίση βαθαίνει», *Διεθνιστής* 8-9, (περ. 2^η, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1965), σ. 1-6.

²²⁰ ΚΔΚΕ, «Τα Ιουλιανά γεγονότα και τα καθήκοντα μας».

²²¹ Βούλγαρης, «Η κρίση βαθαίνει».

²²² Στο ίδιο, σ. 69-70. Επίσης, στο «Η «δεξιά», το «κέντρο» και ο δρόμος πάλης των μαζών» η ΕΔΑ μεμφόταν για τη στάση της «κοινοβουλευτικής ηλιθιότητας» και «υποχώρηση» έναντι της κυβέρνησης της ΕΚ.

«εκδημοκρατισμός της Αυλής», η άρνηση υιοθέτησης των αντιμοναρχικών συνθημάτων και ο έλεγχος των μορφών δράσης των διαμαρτυριών (πρακτικές που περιέλαβαν και τον ξυλοδαρμό τροτσκιστών στις διαδηλώσεις) ήταν όψεις της νομιμοφροσύνης που ήταν εμποτισμένη η πολιτική της ΕΔΑ²²³. Τούτων δοθέντων, το κόμμα της Αριστεράς δεν «διαφώτιζε» αλλά «έσπειρε αυταπάτες»²²⁴ και «σύγχυση»²²⁵. Ταυτόσημη ήταν και η προσέγγιση της «Εργατικής Πρωτοπορίας» για την ΕΔΑ: «μικροαστική δειλία»²²⁶, «λακέδες της αστικής τάξης»²²⁷. Άρθρο στο «Διεθνιστή» τον Οκτώβρη του 1965 αποτύπωνε την αγανάκτηση απέναντι στην ΕΔΑ για τη στάση της κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών. Οι χαρακτηρισμοί ήταν βαρύτεροι αφού εξαιτίας της «νομιμοφροσύνης της» είχε «αποσυνθετική και διαλυτική επίδραση μέσα στο κίνημα των μαζών [...] είναι η μικροαστική ουρά της ΕΚ και το σιχαμερό ερπετό στα χέρια της καπιταλιστικής αντίδρασης». Συνεπώς, σύμφωνα με την ανάλυση της Εργατικής Πρωτοπορίας, για να μπορέσει «η εργατική τάξη να νικήσει τη μοναρχία και το καπιταλισμό» έπρεπε πρώτα να «νικήσει την ΕΔΑ και τον σταλινισμό μέσα στις γραμμές της. Το ερπετό πρέπει να χτυπηθεί κατακέφαλα και θανατηφόρα»²²⁸. Η ομάδα της «Εργατικής Δημοκρατίας», που μέλη της στις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας της Αθήνας είχαν δεχτεί επιθέσεις και είχαν υποστεί ξυλοδαρμούς από στελέχη της ΕΔΑ²²⁹, εκτιμούσε πως οι αντιμοναρχικές και αντικαπιταλιστικές τάσεις που υπήρχαν στα Ιουλιανά ήταν «θανάσιμος κίνδυνος για τους γραφειοκράτες της ΕΔΑ που επιχειρούσαν να ανακόψουν». Έτσι, εγκαταλείποντας την πρωτοβουλία στον Παπανδρέου, επεδίωκαν «να πειθαρχήσουν τους αγωνιστές» με τραμπουκισμούς και απαγορεύσεις συνθημάτων στις διαδηλώσεις πράγμα που οδηγούσε την ηγεσία της ΕΔΑ στην «διάβρωση και των αντεργατικό κατήφορο»²³⁰. Σε άλλο άρθρο

²²³ Στο ίδιο, σ. 70-71.

²²⁴ «Η «δεξιά», το «κέντρο» και ο δρόμος πάλης των μαζών».

²²⁵ Της σύνταξης, «Διακήρυξη», *Ο Λόγος μας* 13 (Οκτώβριος 1965), σ. 1-3.

²²⁶ Βέρου, «Η πολιτική κρίση».

²²⁷ Βούλγαρης, «Η κρίση βαθαίνει».

²²⁸ Αγωνιστής, «Τα αίτια της κρίσης στην Ελλάδα».

²²⁹ Καταγγελίες υπήρξαν για επιθέσεις σε μέλη της Εργατικής Δημοκρατίας από στελέχη της ΕΔΑ στη συγκέντρωση της 17^η Αυγούστου, στο γήπεδο του Παναθηναϊκού και επίθεση και ξυλοδαρμός στη συγκέντρωση των Οικοδόμων στις 27^η Αυγούστου βλ. «Η Εργατική Δημοκρατία στην πρώτη γραμμή της πάλης»: «Οι συμφιλιωτές της ΕΔΑ συμπληρώνουν το έργο της αστυνομίας» σε *Εργατική Δημοκρατία* 12 (χρ. Β' Σεπτέμβριος 1965).

²³⁰ «Οι νεορεφορμιστές της ΕΔΑ και η αντιτροτσκιστική τους καμπάνια» σε *Εργατική Δημοκρατία* 11, (χρ. Β', Αύγουστος 1965).

υποστηριζόταν πως οι αποκλειστικά ειρηνικές μορφές διαμαρτυρίας που επέβαλλε η ΕΔΑ στις συγκεντρώσεις ήταν αποτέλεσμα της προσπάθειας της να διατηρήσει «την εθνομετωπική συμμαχία [...] με τη φιλελεύθερη μπουρζουαζία», αλλά ήταν ανίσχυρη «να αντιμετωπίσ[ει] την επίθεση της αυλικοστρατιωτικής καμαρίλας» καθιστώντας έτσι την Αριστερά και το Κέντρο την «5^η φάλαγγα του Θρόνου», εφόσον «σκοπούσαν ηττοπάθεια και σύγχυση [...] αποκοιμίζοντας [...] πολιτικά και ψυχολογικά»²³¹.

Πράγματι, η στάση των τροτσκιστών στις διαδηλώσεις, στο κέντρο της Αθήνας επιχειρούσε να συμβάλλει στην ενίσχυση του παρεμποδιστικού ρεπερτορίου δράσης, ενώ τα συνθήματα που πρόβαλλε ο χώρος καλούσαν σε ανοιχτή ρήξη με το πολιτειακό πλαίσιο του μετεμφυλιακού καθεστώτος. Η Εργατική Δημοκρατία ανέφερε πως συμμετείχε σε όλες τις παρεμποδιστικές μορφές διαμαρτυρίας των Ιουλιανών στην Αθήνα: Στη συγκέντρωση της ΕΦΕΕ την 21^η Ιουλίου που δολοφονήθηκε ο Σωτήρης Πέτρουλας, στις 27^η Ιουλίου στην πορεία προς το Σύνταγμα, στις συγκεντρώσεις έξω από τη Βουλή κατά τη διάρκεια της διαδικασίας για την ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Νόβα, (όπου στις 30^η Ιουλίου συμμετείχαν στην απόθεση των επιθέσεων που πραγματοποιήθηκαν από συμμετέχοντες σε αντι-συγκέντρωση κατά της «οχλοκρατίας» και της «αναρχίας» που διοργάνωσε η «Επιτροπή Εθνικών Φοιτητικών Συλλόγων» στο θέατρο Γκλόρια²³²), στις συγκρούσεις με την Αστυνομία και στα οδοφράγματα της 19^{ης} και 20^{ης} Αυγούστου. Τα συνθήματα της ήταν «τάξη εναντίον τάξης», «απεργία γενική», «κάτω η μοναρχία» κ.ά.²³³. Παρόμοια ήταν τα συνθήματα και η στάση της ομάδας της Εργατικής Πρωτοπορίας²³⁴, ενώ το ΚΔΚΕ υπεράσπιζε τα οδοφράγματα της 20^{ης} Αυγούστου ως δικαιολογημένη άμυνα, που προέκυψε αυθόρμητη άμυνα στις επίθεσεις της Αστυνομίας²³⁵, κριτικάροντας την ΕΔΑ για «πυροσβεστικό ρόλο», με την παρουσία «εφόρων τάξεως» στις συγκεντρώσεις²³⁶, οι οποίοι

²³¹ «Ο μόνος δρόμος», *Εργατική Δημοκρατία* 12 (χρ. Β', Σεπτέμβριος 1965).

²³² Για την αντι-συγκέντρωση βλ. εφ. *Καθημερινή*, 30.7.1965, σ. 6 · εφ. *Βραδυνή*, 31.7.1965, σ. 7.

²³³ «Η Εργατική Δημοκρατία στην πρώτη γραμμή της πάλης» σε *Εργατική Δημοκρατία* 12 (χρ.Β', Σεπτέμβριος 1965).

²³⁴ Κώστας Καστρίτης (ψευδώνυμο του Λούκα Καρλιάφτη), «Οι ιουλιανές μέρες που συγκλόνισαν τις μάξες», *Διεθνιστής* 7 (Ιούλιος 1965), σ. 3-7· Συνέντευξη Χρήστου Τζουρντού, 5.1.2019.

²³⁵ Γιώργος Δαλαβάγκας, «20^η Αυγούστου 1965», γραμμένο στις 15.9.1965 στο *Ιουλιανά 1965. Τα γεγονότα και η σημασία τους*, σ. 97-99· Κ. Δήμας, «Τι συνέβη την Παρασκευή 20 Αυγούστου» (20.9.1965), *Ο Λόγος μας* 13 (Οκτώβριος 1965), σ. 16-17.

²³⁶ Μ. Φτέρης, «Οι πυροσβέστες», *Ο Λόγος μας* 12 (Σεπτέμβριος 1965), σ. 9-10.

«ευνούχιζαν» τη μαχητικότητα των συγκεντρώσεων²³⁷. Οι επιθέσεις και οι ξυλοδαρμοί σε τροτσικιστές από το στελεχιακό δυναμικό της ΕΔΑ αποτελεί ένδειξη της συμβολής των πρώτων, ώστε οι συγκεντρώσεις της Αθήνας να εμπλουτιστούν με μορφές δράσης αλλά και συνθήματα που ξεπερνούσαν το πλαίσιο που ήθελε να επιβάλλει η ΕΔΑ. Οι παρεμβάσεις αυτές προκαλούσαν δυσφορία στο κόμμα της Αριστεράς, εφόσον η Ε.Ε. της ΕΔΑ δημοσίευε εκκλήσεις από τις στήλες της «Αυγής» καλώντας:

το λαό [...] να απομονώνει τα εχθρικά και προβοκατόρικά στοιχεία που χρησιμοποιούνται στις κινητοποιήσεις του λαού μας [...] για να δημιουργούν ασχήμιες και να οδηγούν σε εκδηλώσεις που είναι έξω από τη χαραγμένη γραμμή της έντονης ενιαίας μαζικής ειρηνικής πάλης²³⁸.

Οι μορφές δράσεις και η μαχητικότητα των διαδηλώσεων στην Αθήνα συνέβαλε σε αισιόδοξες εκτιμήσεις για τις πολιτικές προοπτικές του τροτσικιστικού χώρου: Το ΚΔΚΕ εκτιμούσε πως μετά τα Ιουλιανά, «περισσότερο από κάθε άλλη ιστορική περίοδο» υπήρχαν οι δυνατότητες για την ανάδυση μιας «επαναστατικής ηγεσίας», αφού η έλλειψη της ήταν αυτή που «συγκρατεί το κίνημα μέσα σε ορισμένα πλαίσια»²³⁹. Η Εργατική Πρωτοπορία υποστήριζε πως οι «μάζες» στα Ιουλιανά «αποκτούσαν πείρα δεκάδων χρόνων» που της οδηγούσε στη χειραφέτηση τους από την «ΕΔΑϊτική και Παπανδρεϊκή ηγεσία». Υπογράμμιζε, συνεπώς, πως μέσα από την αντίθεση στη βασιλική εκτροπή, διαμορφωνόταν ένα «Μέτωπο ανεξάρτητο της Τάξης», έξω από την επιρροή της ΕΔΑ και της ΕΚ.²⁴⁰ Αντίστοιχα, για την Εργατική Δημοκρατία τα Ιουλιανά επεσήμαναν το «άνοιγμα μιας νέας επαναστατικής περιόδου», αυτής της «ανοιχτής σύγκρουσης και αναμέτρησης με τις δυνάμεις της αντεπανάστασης που είναι συσπειρωμένες γύρω από το Παλάτι»²⁴¹. Το ΚΔΚΕ, αν και αποστασιοποιούνταν από αυτήν την θεώρηση της Εργατικής Δημοκρατίας²⁴², υποστήριζε πως το «αυθόρμητο κριτήριο των μαζών» κατανόησε το

²³⁷ «Η γενική πολιτική απεργία», *Ο Λόγος μας* 11 (Αύγουστος 1965), σ. 16–17.

²³⁸ «Προκλήσεις» σε εφ. *Αυγή*, 28.7.1965, σ. 1.

²³⁹ ΚΔΚΕ, «Τα Ιουλιανά γεγονότα και τα καθήκοντα μας».

²⁴⁰ «Η κρίση βαθαίνει».

²⁴¹ «Κρίσιμες ώρες».

²⁴² Όπως επεσήμανε το ΚΔΚΕ:

Η σημερινή κατάσταση δεν κρίνεται σαν προεπαναστατική, όχι μόνο διότι δεν συνοδεύεται από μια οξεία οικονομική κρίση, που θα έσπρωχνε τις μάζες μαζί με τις πολιτικές τους διεκδικήσεις, αλλά και από το γεγονός της ανυπαρξίας μιας μαζικής ηγεσίας, ενός μαζικού επαναστατικού κόμματος, που θα καθοδηγούσε τις μάζες στον αγώνα.

Στο ΚΔΚΕ, «Τα Ιουλιανά γεγονότα και τα καθήκοντα μας».

«βάθος» των εξελίξεων και όχι την «επιφάνεια που τους παρουσίαζε ηγεσία τους» (τα κόμματα της ΕΔΑ και ΕΚ)²⁴³.

Η θέση για εκλογές για συνταχτική συνέλευση και το σύνθημα για δημοψήφισμα, που πρόβαλλαν τα έντυπα του ΚΔΚΕ²⁴⁴ επιχειρούσαν να συγκροτήσουν σε πολιτικό αιτούμενο τα συναισθήματα αγανάκτησης για τη Μοναρχία στην Ελλάδα, εφόσον διαμέσου του αιτήματος για καθεστωτικό το ΚΔΚΕ προσδοκούσε πως θα κλιμακωνόταν η ταξική πάλη στην Ελλάδα, μετατρέποντας την «πολιτική κρίση σε άμεσα προεπαναστατική και ακόμη σε επαναστατική κατάσταση»²⁴⁵. Εξάλλου, η αντιμοναρχική πάλη, κατά την προσέγγιση του ΚΔΚΕ είχε ένα «de facto» επαναστατικό περιεχόμενο, όχι μόνο για τον ρόλο του Παλατιού ως ο κρίσιμος κρίκος του μετώπου της «αντίδρασης» αλλά και γιατί «οι συνθήκες της χώρας μας είναι τέτοιες, που στην πάλη τους οι μάζες για την ανατροπή της μοναρχίας δεν θα σταματήσουν ασφαλώς εκεί [...] θα έρθουν σε αντίθεση και σύγκρουση με όλες τις ομάδες που δε θέτουν αντικαθεστωτικό»²⁴⁶. Σε παρόμοιο πλαίσιο ο «Διεθνιστής» συμπλήρωνε πως η αντιμοναρχική πάλη ήταν «σταθμός στην πάλη των καταπιεζόμενων για την κοινωνική τους απελευθέρωση»²⁴⁷.

Αυτό όμως ήταν το πρώτο επίπεδο ανάλυσης. Στο δεύτερο επίπεδο, δυνάμει της αποκλιμάκωσης της δημοκρατικής διαμαρτυρίας με τη μετατροπή σε ρουτίνα των συγκεντρώσεων στο κέντρο της Αθήνας αλλά και την υπερψήφιση στη Βουλή της κυβέρνηση των «αποστατών» του Στεφανόπουλου στα τέλη Σεπτεμβρίου, συνθήματα σχετικά με το πολιτειακό ζήτημα αλλά και εν γένει αντικαθεστωτικά, όπως το «γενική απεργία διαρκείας»²⁴⁸, χρησιμοποιούνταν και ως εργαλεία πολιτικής στράτευσης και οργανωτικής ισχυροποίησης, εφόσον ως παράλληλο -και πιθανά σε προτεραιότητα- καθήκον αποτελούσε για τους τροτσκιστές το «να κερδίσουμε [...] τα καλύτερα και αγωνιστικότερα στοιχεία του κινήματος»²⁴⁹. Ίδιες ήταν και οι προτεραιότητες των υπόλοιπων ομάδων του ελληνικού τροτσκισμού: Η ομάδα της Εργατικής Δημοκρατίας καλούσε τους «συνειδητούς και πρωτοπόρους εργάτες» να διαχωρίσουν τη θέση τους «από τους συμφιλιωτές αριστεροδημοκράτες» ως απαραίτητη προϋπόθεση «για τη νικηφόρα

²⁴³ Στο ίδιο.

²⁴⁴ Ενδεικτικά: «Ο δρόμος της πάλης ενάντια στη 3η κυβέρνηση της Αυλής»: «Διακήρυξη».

²⁴⁵ ΚΔΚΕ, «Τα Ιουλιανά γεγονότα και τα καθήκοντα μας».

²⁴⁶ Στο ίδιο.

²⁴⁷ Αγωνιστής, «Τα αίτια της κρίσης στην Ελλάδα».

²⁴⁸ «Ο δρόμος της πάλης ενάντια στη 3η κυβέρνηση της Αυλής».

²⁴⁹ ΚΔΚΕ, «Τα Ιουλιανά γεγονότα και τα καθήκοντα μας».

έκβαση της πάλης»²⁵⁰. Παρομοίως, άρθρο στον Διεθνιστή κατέληγε στο συμπέρασμα πως «η «εργατική τάξη δεν έχει δικό της κόμμα. Πρέπει να το φτιάξει, συντρίβοντας τους συμφιλιωτές με τους αστούς εκμεταλλευτές της»²⁵¹ ενώ στο ίδιο τεύχος υπήρχε και «σχέδιο ταξικού προγράμματος», που απευθυνόταν στους «εργάτες και τους καταπιεζόμενους»²⁵².

6.3. Ελληνική Αριστερά και Ιουλιανά: Αποτίμηση

Η αναφορά στη δράση της ελληνικής Αριστεράς στα συμβάντα διαμαρτυρίας των Ιουλιανών ταυτίζεται με την ΕΔΑ και τις οργανώσεις της, πλην της Αθήνας. Στην Αθήνα, σχεδόν αποκλειστικά (εκτός μεμονωμένων επαφών) δραστηριοποιούνταν πολιτικές ομάδες και πρωτοβουλίες που εντάσσονται στον χώρο της αριστερής αντιπολίτευσης στην ΕΔΑ, το 1965: Ο κύκλος του περιοδικού «Αναγέννηση», που μετέπειτα θα συγκροτήσει την ΠΠΣΠ στο φοιτητικό χώρο και τη ΣΠΑΚ, η κίνηση των ΦΝΧ και της συνδεδεμένης μαζί τους ομάδα των Πέτρουλα-Παππούλια, κατόπιν ΠΑΝΔΗΚ «Σωτήρης Πέτρουλας», όπως επίσης και οι τρεις ομάδες του τροτσκιστικού χώρου, το ΚΔΚΕ, η Εργατική Πρωτοπορία και η Εργατική Δημοκρατία. Όπως παρουσιάστηκε στο 1^ο μέρος στην Αθήνα, πραγματοποιήθηκαν οι περισσότερες και πιο σημαντικές παρεμποδιστικές δράσεις διαμαρτυρίας κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών. Αν ο «αντικειμενικός» λόγος που συνέβαλλε σε αυτό το γεγονός ήταν η ουσιαστική σκοπιμότητα της παρεμπόδισης στην Αθήνα (εφόσον ένα από τα επίδικα ήταν η άσκηση πίεσης για την αποτροπή της λήψης ψήφου εμπιστοσύνης από κυβέρνηση «αποστατών»), ο «υποκειμενικός» λόγος ήταν και η ύπαρξη πολιτικών συλλογικοτήτων με σαφή πολιτικό προσανατολισμό υπέρ της υποστήριξης των παρεμποδιστικών δράσεων διαμαρτυρίας. Τα πορίσματα της παρούσας έρευνας τεκμηριώνουν την υπόθεση αυτή για τις περιπτώσεις των ΦΝΧ και της ομάδας «Πέτρουλα-Παππούλια», αλλά και για τους Τροτσκιστές.

Απομένει το ερώτημα: Για ποιο λόγο η ΕΔΑ, δεν υποστήριξε το παρεμποδιστικές μορφές δράσης, αλλά επέλεξε και προσανατόλισε τις οργανώσεις της σε συμβατικές μορφές διαμαρτυρίας; Και όχι μόνο αυτό, αλλά γιατί τα στελέχη της κατέστειλαν όποια σχετική πρωτοβουλία έτεινε στην παρεμπόδιση και όποιον το αποτολούσε σχετικά προχωρώντας μάλιστα και στην καταγγελία τέτοιων μορφών, ως «προβοκάτσιες» των σωμάτων ασφαλείας που εξυπηρετούν την «αντίδραση»; Το ερώτημα αυτό οδηγεί στην

²⁵⁰ «Ο μόνος δρόμος».

²⁵¹ Βούλγαρης, «Η κρίση βαθαίνει».

²⁵² «Εμπρός για το ενιαίο ταξικό μέτωπο», *Διεθνιστής* 8-9 (περ.2^η), Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1965), σ. 5-7.

ανάλυση της πρόσληψης των Ιουλιανών από την ΕΔΑ και ευρύτερα, στην πολιτική στρατηγική και τις επιδιώξεις του κόμματος της Αριστεράς τη μετεμφυλιακή περίοδο.

Η πρωτοβουλία για τη δημιουργία της ΕΔΑ υπαγορεύτηκε από την ανάγκη της ύπαρξης στην Ελλάδα μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου ενός νόμιμου πολιτικού φορέα εκφραστή ενός πολιτικού προγράμματος «που θα συνενώσει όλους τους Έλληνες που θέλουν μια λεύτερη και ειρηνική Ελλάδα»²⁵³. Παρά τις ενδεχομένως αντιφατικές επιλογές του ΚΚΕ κατά τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, σχετικά με την πολιτική στρατηγική που θα ακολουθούσε²⁵⁴, η ίδρυση της ΕΔΑ προσανατόλισε την Αριστερά στην Ελλάδα στην πάλη για το δημοκρατικό μετασχηματισμό του μετεμφυλιακού κοινωνικού και πολιτικού περιβάλλοντος, μέσω ειρηνικών πολιτικών εξελίξεων στο πλαίσιο του Συντάγματος. Αυτή ήταν κεντρική πολιτική κατεύθυνση που από το 1956 και ύστερα συστηματοποιήθηκε περαιτέρω, όπως την περιέγραφε και το πρόγραμμα της «Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής». Η μέθοδος επίτευξης της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής ήταν η συγκρότηση μιας ευρείας πολιτικής και κοινωνικής συμμαχίας όλων των δημοκρατικών δυνάμεων πάνω σε ένα μίνιμουμ κοινό πρόγραμμα εκδημοκρατισμού, ειρήνευσης και ανασυγκρότησης, με σκοπό την απομόνωση των «αντιδραστικών» πολιτικών δυνάμεων, εκφραστών των συμφερόντων της «ολιγαρχίας» και φορέων της «εξάρτησης». Η στρατηγική αυτή (η οποία συνέχιζε στο υπόδειγμα του ΕΑΜ της μεταβαρκιζιάνης περιόδου και αναπαρήγαγε πιστά τους βασικούς άξονες του προγράμματος του²⁵⁵) την πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία έφερε αποτελέσματα. Διαφύλαξε τη νόμιμη, αν και σε ιδιότυπη πολιτική «καραντίνα» και υπό τη συνεχή απειλή διώξεων, λειτουργία των οργανώσεων της Αριστεράς²⁵⁶, συμβάλλοντας στην ταχεία ανασυγκρότηση της μετά τη συντριπτική πολιτικό-στρατιωτική ήττα του Εμφυλίου Πολέμου, η οποία οδήγησε στην «κοινοβουλευτική ανασύνταξη του εαμογενούς λαϊκού μπλοκ, την πολιτική εκπροσώπηση του οποίου αναλαμβάνει»²⁵⁷.

²⁵³ «Απόφαση του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ», 26.4.1950, παρατίθεται στο Το ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα. Τόμος Έβδομος, 1949-1955*, Σύγχρονη Εποχή, 1995, σ. 28.

²⁵⁴ ΚΚΕ, *Δοκίμιο ιστορίας του ΚΚΕ, Β' Τόμος, 1949-1968*, Σύγχρονη Εποχή, 2011, σ. 167-449.

²⁵⁵ Μιχάλης Λυμπεράτος, «ΕΑΜ και ΕΔΑ, σχέσεις συνέχειας και τομής. Η πρώτη περίοδος της ΕΔΑ 1951-1955», *Σύγχρονα Θέματα* 83 (Δεκέμβριος 2003), σ. 85-93.

²⁵⁶ Για τις προσπάθειες ποινικοποίησης των νόμιμων οργανώσεων και εντόπων της Αριστεράς τα πρώτα χρόνια μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου: Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, σ. 409-432, 504-508.

²⁵⁷ Χριστόφορος Βερναρδάκης - Γιάννης Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, διαδικτυακή ανατύπωση 2012 (Εξάντας 1991), σ. 101.

Η εκλογική επιτυχία της ΕΔΑ στις εκλογές του 1958, έθεσε τον μηχανισμό ελέγχου, εκφοβισμού και διώξεων εις βάρος των «αντιφρονούντων» του μετεμφυλιακού καθεστώτος σε λειτουργία.²⁵⁸ Επιπλέον, παρά την κοινοβουλευτική ανασυγκρότηση του «εαμογενούς λαϊκού μπλοκ» η τριετία 1958-1961 ήταν περίοδος ύφεσης των κοινωνικών διεκδικήσεων. Οι εκλογές «βίας και νοθείας» τον Οκτώβριο του 1961 αποτέλεσαν το σημείο κορύφωσης των πιέσεων προς τους αντιφρονούντες (αλλά και σημείο τομής για την έναρξη του συγκρουσιακού κύκλου της δεκαετίας του '60). Τα παραπάνω έθεταν, αναπόφευκτα, ερωτήματα στην ελληνική Αριστερά σε σχέση με το ποια πολιτική στρατηγική ήταν η κατάλληλη απέναντι στη νέα φάση του μετεμφυλιακού καθεστώτος. Η ΕΔΑ παρέμεινε προσκολλημένη στη στρατηγική της «μη ρήξης» (με κάθε κόστος) και η εμφάνιση της ΕΚ, η προσχώρηση της στο μέτωπο της δημοκρατικής αλλαγής με την αντιδεξιά ρητορεία του «Ανένδοτου» και τις προγραμματικές της υποσχέσεις, έστω και με τους όρους του «διμέτρου», αποτέλεσε μια άμεση διέξοδο στα αδιέξοδα της πολιτικής στρατηγικής της ΕΔΑ, που παρότι απέφερε καρπούς την πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία, φαινόταν πως είχε φτάσει πλέον στα όρια της. Αν πλέον η επίτευξη της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής ήταν μια μακρόχρονη διαδικασία, που προϋπέθετε το στάδιο της «Δημοκρατικής Στροφής», το οποίο μπορούσε να το πραγματοποιήσει και μια κυβέρνηση του Κέντρου²⁵⁹, οι προτεραιότητες της ΕΔΑ θα ήταν αντίστοιχες: η αποτροπή των «υπαναχωρήσεων» της κυβέρνησης της ΕΚ από το πρόγραμμα εκδημοκρατισμού, η ενίσχυση της «προοδευτικής πτέρυγας» και η κριτική στις «συμβιβαστικές τάσεις» στο εσωτερικό της κυβέρνησης της ΕΚ, που αποτελούσαν και το κύριο κίνδυνο για την ακύρωση της «νίκης της δημοκρατίας»²⁶⁰. Όχι, όμως και η επαναξιολόγηση των κεντρικών θέσεων του κόμματος για την επίτευξη της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής και αν, εν τέλει, στο πλαίσιο του μετεμφυλιακού πολιτικού και κοινωνικού περιβάλλοντος θα πρόκυπτε μέσω μιας ομαλής εξελικτικής διαδικασίας, όπως ευαγγελιζόταν η ΕΔΑ.

Συνεπώς, για την ΕΔΑ, οι κοινωνικές κινητοποιήσεις κατά την περίοδο διακυβέρνησης της ΕΚ αποτελούσαν συμπλήρωμα της κοινοβουλευτικής της στρατηγική στην κατεύθυνση άσκηση πίεσης προς την ΕΚ, με σκοπό την προώθηση της

²⁵⁸ Ιωάννης Στεφανίδης, «Η δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του «αντικομμουνιστικού αγώνος», 1958-61» σε *Μνήμων* 29 (2008), σ. 199-239.

²⁵⁹ «Η πολιτική απόφαση του Β' Συνεδρίου της ΕΔΑ» στο *Το Β' Πανελλαδικό Συνέδριο της ΕΔΑ*, σ. 210-211.

²⁶⁰ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 14, φ. 4: «Εισήγηση Ε.Ε. στην Ε' Σύνοδο της Δ.Ε. της ΕΔΑ», 10.1.1964.

«δημοκρατικής στροφής»²⁶¹. Το συγκρουσιακό επεισόδιο των Ιουλιανών προσεγγίστηκε, πολιτικά, με τον ίδιο τρόπο. Οι πορείες, οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας και οι απεργίες δεν χαιρετίστηκαν για την παρεμποδιστικής τους δυναμική στην προσπάθεια αποτροπής της βασιλικής εκτροπής, αλλά ως παράγοντας πίεσης: Αφενός, προς το Παλάτι και τη Δεξιά, για τη συμβιβαστική επίλυση της σύγκρουσης (με την προκήρυξη «ελεύθερων εκλογών» μετά από αμοιβαίες υποχωρήσεις και διαβεβαιώσεις), αφετέρου, προς την ηγεσία της ΕΚ, που ήταν πλέον «αποκαθαρμένη» από τη «δεξιά της πτέρυγα», για την αναθεώρηση της γραμμής του «διμέτωπου» και τη συγκρότηση προγραμματικής ενότητας και συνεργασίας. Εξάλλου, το ενισχυόμενο αριστερό ρεύμα στο εσωτερικό της ΕΚ και η ανάδυση του Ανδρέα Παπανδρέου, που το εξέφραζε, ως του επόμενου ηγέτη του Κέντρου μετά τον Γεώργιο Παπανδρέου εκτιμούσε το κόμμα της Αριστερά πως διευκόλυνε τις προοπτικές συνεργασίας των δημοκρατικών δυνάμεων²⁶². Βάσει αυτής της προσέγγισης οτιδήποτε παρέπεμπε σε κεντρική διευθέτηση της κρίσης αντιμετωπίστηκε θετικά από τον Τύπο της, ενώ καταδίκασε και κατέστειλε πρακτικές που κλιμάκωναν την πολιτική σύγκρουση. Όπως εύστοχα σημείωσαν οι Χριστόφορος Βερναρδάκης και Γιάννης Μαυρής η πολιτική της ΕΔΑ *«επιδιώκει κάθε φορά την πιο πλατιά ενότητα κορυφής, μετατοπίζεται όλο και πιο δεξιά, ανάλογα με το ποιος διαθέτει την πρωτοβουλία των κινήσεων, για να συμπεριλάβει όσο γίνεται «περισσότερους» και να απομονώσει τους «πιο*

²⁶¹ Η εκπόνηση του «προγράμματος ουσιαστικού εκδημοκρατισμού» ήταν χαρακτηριστικό παράδειγμα της παραπάνω προσέγγισης. Αρχείο ΕΔΑ, κ. 14, φ. 5: «Εισήγηση Ε.Ε. στη ΣΤ' Σύνοδο της Δ.Ε. της ΕΔΑ»

²⁶² Ο Σπύρος Δραϊνός υποστήριξε ότι η *«ΕΔΑ αντιμετώπιζε απαξιωτικά την αυξανόμενη λαϊκή απήχηση του Αντρέα, θεωρώντας ότι σκοπός του ήταν να κλέψει τους ψηφοφόρους της»*, Σπύρος Δραϊνός, *Ανδρέας Παπανδρέου. Η γέννηση ενός πολιτικού αντάρτη*, Ψυχογιός, 2013, σ. 250. Ωστόσο, αυτό δεν είναι ακριβές. Από τα τεκμήρια της ΕΔΑ προκύπτει πως μετά από ένα αρχικό διάστημα καχυποψίας φαίνεται πως αντιμετώπιζε γενικά θετικά το ρεύμα που εξέφραζε ο Ανδρέας Παπανδρέου (που το ονόμαζε «ριζοσπαστική πτέρυγα της ΕΚ») επισημαίνοντας πως είχε υιοθετήσει «δημοκρατικά στοιχεία» συμβάλλοντας καθοριστικά στην εφαρμογή από την κυβέρνηση της ΕΚ των όσων είχε υποσχεθεί. Κατά συνέπεια, η ΕΔΑ, επέλεγε απέναντι σε αυτήν την πτέρυγα *«την εποικοδομητική κριτική»* και όχι την *«πολεμική»* όπως υπογράμμισε, με σκοπό να επισημαίνει (με τον χαρακτηριστικό της κοινωνιολογικό αναγωγισμό) τα όρια αυτού του ρεύματος, ως *«αστική δύναμη»*, που δεν μπορούσε να υποκαταστήσει τον *«καθοριστικό ρόλο της ΕΔΑ»* που προέκυπτε από τον ταξικό χαρακτήρα του κόμματος της Αριστεράς. Αναλυτικότερα σε Κωνσταντίνος Λαμπράκης, *Το σταυρικό πρόβλημα*, σ. 115-117 · Βλ. επίσης: Δημήτρης Ψαρράς, «Η πρώτη επιστροφή, η CIA και ο Ανένδοτος» σε Δημήτρης Ψάρρας, Τάσος Κωστόπουλος (επιμ.), *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η Αριστερά*, Εφημερίδα των Συντακτών, ειδικό ένθετο, Ιούνιος 2016, σ. 15-21.

αντιδραστικούς»²⁶³. Η άρρητη παραδοχή της Δημοκρατικής Στροφής ήταν πως για την πραγματοποιηθεί της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής, χρειαζόταν να προηγηθεί μια κυβέρνηση του Κέντρου, η οποία θα εφαρμόζε ένα ελάχιστο πρόγραμμα εκδημοκρατισμού, χωρίς να προκαλέσει την αντίδραση των αντικομμουνιστικών καθεστωτικών μηχανισμών, όπως θα συνέβαινε με μια κυβέρνηση της Αριστεράς (ή με συμμετοχή της Αριστεράς σε μια πιθανή κυβέρνηση). Η παρέμβαση της Μοναρχία το καλοκαίρι του 1965 και η εκτροπή από το πολίτευμα υπογράμμισε πως το μετεμφυλιακό καθεστώς δεν είχε δυσανεξία απέναντι στην Αριστερά ειδικά, άλλα στον εκδημοκρατισμό γενικότερα, ακόμα και σε αυτήν την περιορισμένη εκδοχή που προσπάθησε να εφαρμόσει η κυβέρνηση της ΕΚ, εφόσον η μετεμφυλιακή βασιλευόμενη δημοκρατία ήταν μια «κατάσταση εξαιρέσης» - και έπρεπε να διατηρηθεί έτσι²⁶⁴.

Ωστόσο, αυτή η πραγματικότητα δεν προκάλεσε καμία αλλαγή στην πολιτική της ΕΔΑ: Ο λόγος της, κατά τα Ιουλιανά, ήταν «νομικίστικος»²⁶⁵ και οι κινητοποιήσεις των Ιουλιανών χρησιμοποιήθηκαν απλά ως υπενθύμιση της κοινωνικής δυναμικής του ρεύματος υπέρ της δημοκρατίας -και του κομβικού ρόλου της ΕΔΑ εντός αυτού- απευθυνόμενη προς ένα καθεστώς που αδιαφορούσε, έμπρακτα, και για τα δύο. Και κυρίως, δεν είχε καμία διάθεση να διαπραγματευτεί. Κατά συνέπεια, η φροντίδα της ΕΔΑ, ώστε τα συνθήματα και οι μορφές δράσης των συμβάντων διαμαρτυρίας των Ιουλιανών να συγκρατηθούν στο πλαίσιο της (ασφυκτικής) «νομιμότητας» δεν εκτιμήθηκαν ως κινήσεις «καλής θέλησης» από το μετεμφυλιακό καθεστώς με σκοπό την «έντιμη» διαπραγμάτευση με στόχο την προκήρυξη εκλογών, όσο ως ένδειξη αδυναμίας. Εξ'ού και η πρωτοβουλία των «5 σημειών», λίγους μήνες αργότερα, με σκοπό την «πραγματοποίηση ενός συμβιβασμού με ελάχιστο κοινό παρονομαστή την προάσπιση των κοινοβουλευτικών

²⁶³ Βερναρδάκης – Μαυρή, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες*, σ. 316.

²⁶⁴ Η «κατάσταση εξαιρέσης» αντλεί την καταγωγή της από την «excerptio» του ρωμαϊκού δικονομικού συστήματος. Το «δικαιοστάσιο» (iustitium) προέβλεπε την αναστολή της απονομής δικαιοσύνης και της έννομης τάξης σε περιπτώσεις που έπρεπε να ληφθούν από τη σύγκλητο αναγκαία μέτρα για τη σωτηρία του κράτους. Στη σύγχρονη πολιτική φιλοσοφία, ως έννοια, εισάχθηκε από τον Giorgio Agamben για να περιγράψει τη διαδικασία που η «έκτακτη ανάγκη» μετατρέπει την εξαιρέση σε κανόνα και, χωρίς να συνιστά δικτατορία αλλά ένα κενό χώρο δικαίου, το δημοκρατικό σύνταγμα δεν μπορεί να επιτελέσει τις λειτουργίες του, κάνοντας, έτσι, ασαφή τα όρια μεταξύ Δημοκρατίας και Απολυταρχίας. Giorgio Agamben, *Κατάσταση Εξαιρέσης: Όταν η «έκτακτη ανάγκη» μετατρέπει την εξαιρέση σε κανόνα*, Πατάκης, 2007.

²⁶⁵ Όπως τον περιέγραψαν οι Βερναρδάκης- Μαυρή, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες*, σ. 316.

θεσμών, εν'όψει των κινδύνων από τις φιλοδικτατορικές δυνάμεις»²⁶⁶, ήταν χωρίς ανταπόκριση. Τέλος, οι δημόσιες αναλύσεις και προτάσεις του ΚΚΕ, την ίδια περίοδο, δεν έτειναν σε μια διαφορετική στρατηγική αλλά συνέπλεαν απόλυτα με αυτές τις ΕΔΑ. Η απόφαση της 9^{ης} Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του, τον Αύγουστο του 1965²⁶⁷ εναρμονίζονταν με την απόφαση της Θ' συνόδου της Δ.Ε. της ΕΔΑ, τον Σεπτέμβρη του 1965. Αντίστοιχα, και οι υπόλοιπες δημόσιες ανακοινώσεις του Κομμουνιστικού Κόμματος ταυτίζονταν με τις τοποθετήσεις της ΕΔΑ: Καταγγελία της αποδοχή της πρότασης Κανελλόπουλου στις αρχές Σεπτέμβρη του 1965²⁶⁸, το αίτημα για άμεσες εκλογές υπό υπηρεσιακή κοινή εμπιστοσύνη, ως μόνη διέξοδο από την κρίση²⁶⁹ αλλά και η συμφωνία του κόμματος, τον Φεβρουάριο του 1966, με την πρόταση των «5 σημείων» της ΕΔΑ, που βασίζονταν, σύμφωνα με το Π.Γ., σε «πνεύμα ευθύνης και πολιτικού ρεαλισμού»²⁷⁰.

Οι θέσεις των ομάδων του χώρου που αποτελούσε την «αριστερή αντιπολίτευση» στην ΕΔΑ, καλύπταν ένα μεγάλο φάσμα: Ο κύκλος του περιοδικού «Αναγέννηση» αναφερόταν στη στρατηγική και τις αναλύσεις του προγράμματος της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής, κριτικάροντας τις «στρεβλώσεις» που προκαλούσε η «αναθεωρητική» ηγεσία της ΕΔΑ. Οι διαφορές στην ανάλυση του Μ-Λ χώρου ήταν η έμφαση στην κυριαρχία της «Αμερικανοκρατίας» και η κριτική στην πολιτική των σταδίων της ΕΔΑ, η οποία οδηγούσε το αριστερό κίνημα να μετατραπεί σε «ουρά» της ΕΚ. Οι ΦΝΧ ήταν περισσότερο αποστασιοποιημένοι από τις θέσεις του προγράμματος Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής και τις, εκπορευόμενες από αυτό, αναλύσεις σχετικά με τα χαρακτηριστικά των πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων στην χώρα. Ο τροτσκισμός, τέλος, δεν ήταν προϊόν των φυγόκεντρων δυνάμεων στον χώρο της ελληνικής Αριστεράς της δεκαετία του '60, αλλά είχε ήδη μια διαδρομή 30 χρόνων αντιπολίτευσης στο ΚΚΕ και

²⁶⁶ Αντώνης Μπριλλάκης, *Το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα, ιστορική διαδρομή, κρίση, προοπτικές*, Εξάντας, 1980, σ. 144.

²⁶⁷ «Απόφαση της 9ης Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ», παρατίθεται στο Το ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα. Τόμος Ένατος, 1961-1967*, Σύγχρονη Εποχή, 2002, σ. 586-590.

²⁶⁸ «Ανακοίνωση του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ», 7.9.1965, παρατίθεται στο Το ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα. Τόμος Ένατος, 1961-1967*, σ. 594-595.

²⁶⁹ «Ανακοίνωση του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ», παρατίθεται στο Το ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα. Τόμος Ένατος, 1961-1967*, 20.9.1965, σ. 596-597.

²⁷⁰ «Ανακοίνωση του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ», παρατίθεται στο Το ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα. Τόμος Ένατος, 1961-1967*, 10.2.1966, σ. 644-645.

αυτό αποτυπωνόταν και στις θέσεις των ομάδων του χώρου, οι οποίες διέφεραν και από αυτές των ΦΝΧ και ακόμη περισσότερο από αυτές του κύκλου της «Αναγέννησης». Ωστόσο, υπήρχε ένας κοινός άξονας στην κριτική στην πολιτική της ΕΔΑ και ήταν η αντίθεση στην γραμμή της Δημοκρατικής Στροφής και των πολιτικών επιλογών που απέρρεαν από αυτήν: (α) Η πολιτική των σταδίων της ΕΔΑ, με την οποία αφενός «δημοκρατία» και «σοσιαλισμός» θεωρούνταν δύο διαφορετικά πολιτικά αιτούμενα, αφετέρου ότι η ίδια η πορεία εκδημοκρατισμού είχε και αυτή επιμέρους υπό-στάδια: Δημοκρατική Στροφή, Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή» κ.ο.κ. (β) Την πολιτική απέναντι στην ΕΚ, και την «εθνική αστική τάξη» που αυτή, βασικά, εκπροσωπούσε, όπου όλοι συμφωνούσαν πως η ΕΔΑ «έσπειρε αυταπάτες» για τον ρόλο του Κέντρου, μετατρέπόμενη σε «ουρά» της ΕΚ. Επιπλέον, από ότι παρουσιάστηκε, προκύπτει πως η ριζοσπαστικότητα των διεκδικήσεων που υιοθετούσε η κάθε αντιπολιτευόμενη ομάδα αλλά και η υπεράσπιση των παρεμποδιστικών μορφών διαμαρτυρίας ήταν σχετιζόμενη με τον βαθμό αποστασιοποίησης από το πρόγραμμα της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής. Πράγματι, τα αιτήματα της «Αναγέννησης» κατά τα Ιουλιανά (ελεύθερες εκλογές με αναλογικό) ήταν μετριοπαθέστερα των αντίστοιχων των ΦΝΧ και του Τροτσκισμού (δημοψήφισμα, πολιτειακές αλλαγές). Επίσης, το σύνολο της Αριστεράς, (ΕΔΑ και ο χώρος της αριστερής αντιπολίτευσης) χρησιμοποιούσε μια εργαλειακή προσέγγιση στην ανάλυση της πολιτικό-κοινωνικής πραγματικότητας, στην οποία κυριαρχούσε ένας απευθείας αναγωγισμός των πολιτικών κομμάτων στις κοινωνικές τάξεις που αυτά εκπροσωπούσαν και -με τη σειρά του- στο είδος και τα χαρακτηριστικά των αντιθέσεων στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Βάσει αυτής της μηχανιστικής αντίληψης, οι δυνατότητες ή όχι συμμαχίας με την ΕΚ καθοριζόταν από τη συνταύτιση ή όχι των συμφερόντων της «εθνικής αστικής τάξης», που αυτή (θεωρούταν πως) εξέφραζε, με τα φτωχότερα στρώματα και την εργατική τάξη, τα οποία (θεωρούταν πως) εξέφραζε η Αριστερά²⁷¹. Τέλος, όλη η ελληνική Αριστερά επεσήμανε τον σημαντικό ρόλο των ΗΠΑ, για τη βασιλική εκτροπή στην Ελλάδα, αποδίδοντας τη στη γενικότερη κλιμάκωση της

²⁷¹ Μια περιεκτική κριτική στη μηχανιστική προσέγγιση των σχέσεων πολιτικών κομμάτων και κοινωνικών τάξεων της Αριστεράς: Νίκος Πουλιαντζάς, (χρησιμοποιώντας το ψευδώνυμο Νίκος Σκυριανός), «Γύρω από το θέμα των συμμαχιών» σε *Αγώνας* 1 (1970) αναδημοσιεύτηκε στο Δημήτρης Καρύδας και Δημήτρης Ψαρράς (επιμ.), *Ο πολιτικός διανοούμενος Νίκος Πουλιαντζάς, Κείμενα 1967-1979*, Η Εφημερίδα των Συντακτών, 2019, σ. 35-46· Νίκος Πουλιαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, Θεμέλιο, 1984.

αμερικάνικης επιθετικότητας την ίδια περίοδο και τον πόλεμο του Βιετνάμ. Η ανάλυση αυτήν ηγεμόνευε και δεν αμφισβητούταν.

Οι ομάδες του χώρου της αριστερής αντιπολίτευσης είχαν περιορισμένη εμβέλεια, η οποία ήταν εστιασμένη σχεδόν αποκλειστικά στην Αθήνα, κατά το συγκρουσιακό επεισόδιο των Ιουλιανών. Υπάρχουν, σημαντικές ενδείξεις, ωστόσο πως τα Ιουλιανά συνέβαλαν καθοριστικά στην τροφοδότηση τους με νέα μέλη και την επέκταση της επιρροής τους. Εκτός από τη συγκρότηση της ΠΑΝΔΗΚ κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, η κριτική της Αναγέννησης βρήκε εύφορο έδαφος στο φοιτητικό χώρο και οδήγησε στην ίδρυση της ΠΠΣΠ, λίγους μήνες αργότερα. Τα Ιουλιανά ως σημείο αφετηρίας, είτε για την απόκτηση δεσμών με τον χώρο της «αριστερής αντιπολίτευσης» στην ΕΔΑ, είτε ως σημείο καμπής στην ένταση της προσωπικής πολιτικής δέσμευσης στο «κίνημα», ήταν ένα κοινό μοτίβο των συνεντεύξεων που έγιναν για την παρούσα έρευνα: Πιο συγκεκριμένα, περίπτωση (α):

έχω την αίσθηση ότι χαλάρωνε η σχέση μου (εννοεί τη ΔΝΑ) [...] εκεί πάνω στα Ιουλιανά, που βέβαια συμμετείχα σε όλες τις διαδηλώσεις, ήρθα σε επαφή με ανθρώπους που βρέθηκαν στο κλίμα της Αναγέννησης [...] εγώ νομίζω πως ήρθα σε επαφή με την «Αναγέννηση» το φθινόπωρο του 1965²⁷².

Περίπτωση (β):

άρα και συμμετείχα σε όλα αυτά, ε και άρχισε να μου μπαίνει στο μυαλό τι έλεγε το κόμμα περί προβοκατόρων [...] αρχικώς [αποτέλεσε] αφετηρία μεγαλύτερης πολιτικοποίησης, έτσι; εγώ μετά σχεδόν από το πρωί μέχρι το βράδυ εγκαταλείπω τη σχολή και ασχολούμαι με την οργάνωση [...] άρα στην πρώτη φάση εμφανίζεται ως επίταση της πολιτικής δραστηριότητας και στο υπόστρωμα ως απαρχή μιας ιδεολογικής διαφοροποίησης²⁷³.

Περίπτωση (γ):

τότε, παραμονές των Ιουλιανών [...] είχα φύγει πια από την ΕΔΑ και παράδερνα, τότε, ήμουνα και λίγο από τους ΦΝΧίτες, είχα πιάσει και τις πρώτες επαφές με την Αναγέννηση [...] μετά τα Ιουλιανά [...] ενώ ήμασταν όλη την ώρα στο Πολυτεχνείο μαζί, γιατί στα διαλλείματα έβγαινε όλη η σχολή, ο Γιώργος (εννοεί τον Προβελέγγιο) ήταν δύο έτη μικρότερος, αλλά βρισκόμασταν, με βρήκε και μου λέει «ρε'σου θέλω να σου πω» και μου λέει «έχουμε κάνει μια καινούργια οργάνωση, θέλεις να'ρθεις το βράδυ;» ε, και πήγα²⁷⁴.

Η μικρή και εστιασμένη εμβέλεια και το υπό διαμόρφωση των οργανώσεων της αριστερής αντιπολίτευσης είναι η μια πλευρά της εξήγησης για ποιο λόγο στα Ιουλιανά αλλά και την επόμενη περίοδο μέχρι και το απριλιανό στρατιωτικό πραξικόπημα η

²⁷² Συνέντευξη Γιώργου Προβελέγγιου, 31.1.2017.

²⁷³ Συνέντευξη Γιώργου Καραμπελία, 18.1.2017.

²⁷⁴ Συνέντευξη Ωριόνα Αρκομάνη, 20.2.2017.

κατεύθυνση που έδωσε η ΕΔΑ στο ελληνικό αριστερό κίνημα (αναμονή για εκλογές, επίκληση της δημοκρατικής διαμαρτυρίας μόνο ως παράγοντα πίεσης για ένα πολιτικό συμβιβασμό «κορυφής», μη προετοιμασία για την πιθανότητα δικτατορίας) δεν αμφισβητήθηκε, επί της ουσίας. Η άλλη πλευρά της εξήγησης σχετίζεται με την εργαλειακή αντίληψη του κινήματος και τον μηχανικισμό που χαρακτήριζε όχι μόνο την ΕΔΑ και το ΚΚΕ, αλλά το σύνολο της ελληνικής Αριστεράς της περιόδου. Οι Χριστόφορος Βερναρδάκης και Γιάννης Μαυρής επισημαίνουν, σχολιάζοντας την καμπάνια για τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ ακριβώς μετά τα Ιουλιανά, ότι οι όροι με τους οποίους τέθηκε η νομιμοποίηση του ΚΚΕ από την ηγεσία του «προδίδει το μόνιμο στοιχείο της πολιτικής του κουλτούρας: την προτεραιότητα του κομματικού μηχανισμού εις βάρος του κινήματος»²⁷⁵. Κατά αντιστοιχία, η ίδια πολιτική κουλτούρα υπήρχε και στις οργανώσεις του χώρου της αριστερής αντιπολίτευσης. Πάρα τις επιμέρους διαφορές τους, κοινός άξονας στην αντίληψη τους ήταν πως βασική προϋπόθεση για τη θετική έκβαση των κοινωνικών αγώνων ήταν η συγκρότηση κόμματος, ικανού να «ηγηθεί» και να καθοδηγήσει «σωστά» το «μαζικό κίνημα», αποσπώντας το από την επιρροή της, «ρεφορμιστικής» ή «ρεβιζιονιστικής» αναλόγως την θεώρηση, ΕΔΑ. Στη βάση αυτής της παραδοχής, η προτεραιότητα δεν ήταν η συμβολή στους διεκδικητικούς αγώνες και τη δημοκρατική διαμαρτυρία στο πλαίσιο ενός ανταγωνιστικού και τολμηρότερου πολιτικού σχεδίου από την ΕΔΑ, όσο η συμβολή των διεκδικητικών αγώνων και της δημοκρατικής διαμαρτυρίας στην ενίσχυση των οργανώσεων της αριστερής αντιπολίτευσης με την επέκταση της επιρροής των «επαναστατικών θέσεων», που η καθεμία οργάνωση (θεωρούσε πως) πρέσβευε στο «κίνημα». Προέκταση αυτής της ανάγνωσης ήταν η πολιτική αντιπαλότητα μεταξύ των ομάδων του χώρου, εφόσον η καθεμία υποστήριζε τη δική της πολιτική ανάλυση ως τη μόνη ορθή, έναντι των διαστρεβλώσεων, ναρκοθετώντας τις δυνατότητες μεταξύ τους συνεργασίας και κοινής δράσης, συνθήκη που αναπαράχθηκε με ένταση και κατά τα Ιουλιανά²⁷⁶.

²⁷⁵ Βερναρδάκης – Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες*, σ. 326.

²⁷⁶ «Μια απόπειρα αντιπερισπασμού του αγώνα των συνεπών δυνάμεων της Αριστεράς», *Αναγέννηση* 1 (Οκτώβριος 1964), (άρθρο ενάντια στους ΦΝΧ), σ. 56-64· «Για τη συντριβή της ιμπεριαλιστικής συνωμοσίας, για την επιβολή μιας δημοκρατικής λύσης»: «"Προβοκάτορες" και συνθηκολόγοι»: «Σχετικά με ορισμένες "Αριστερές" και "νέες θέσεις". Ο τροτσκισμός και οι παραλλαγές του», *Αναγέννηση* 12 (Σεπτέμβριος 1965), (άρθρο ενάντια στους Τροτσκιστές και τους ΦΝΧ), σ. 33-38· Α. Διαμανός, «Οι "Αναγεννήτες" αριστερή παραλλαγή του καιροσκοπισμού» σε *Μαρξιστικό Δελτίο* 38 (Δεκέμβρης 1965), σ. 6-8· Μ. Ρήγας, «Αναγέννηση και σκοποί της», *Ο Λόγος μας* 12 (Σεπτέμβριος 1965), σ. 11-12· Βούλγαρης «Η

κρίση βαθαίνει» (όπου χαρακτηρίζονται ως «αριστεροί ρεβιζιονιστές» το ΚΔΚΕ αλλά και η Αναγέννηση), επίσης στο ίδιο τεύχος Γ. Αντωνιάδης, «"Ο Λόγος μας" οι Λαμπράκηδες και εμείς», *Διεθνιστής* 8-9 (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1965), σ. 27: «Αναγέννηση και προβοκάτορες», *Εργατική Δημοκρατία* 12 (Σεπτέμβριος 1965). Οι ΦΝΧ είχαν μια διαφοροποιημένη στάση: Παρά τις επιθέσεις της Αναγέννησης, κυρίως, επέλεξαν να μην απαντήσουν στον ίδιο τόνο, υπενθυμίζοντας απλώς ότι «είναι εντελώς ανεξάρτητη από κάθε πολιτικό μηχανισμό, δέχεται δε μέλη και φίλους, όλους όσους με αγωνιστική συνέπεια υπηρετούν τους σκοπούς της, ανεξάρτητα από την κομματική τους προέλευση, τοποθέτηση ή ιδιότητα». «Ανακοίνωση», σε *Δελτίο Φίλων Νέων Χωρών* 7 (Νοέμβριος 1964), σ. 8. Παρά ταύτα και η κίνηση των ΦΝΧ επισήμαινε την ανάγκη συγκρότησης κόμματος, ως απαραίτητη πολιτική προϋπόθεση:

Βήμα προς βήμα, οι συνεπείς αντιμπεριαλιστές συσπειρώνονται και όσος κόπος και χρόνος αν χρειασθεί, ο υπερήφανος και αγωνιστής λαός μας θα οικοδομήσει το δικό του κόμμα, τη δική του αντιμπεριαλιστική παράταξη που θα σαρώσει το μίasma της ιμπεριαλιστικής σαβούρας στον τόπο μας.

Σε «Απόφαση των Φ.Ν.Χ.» (12.2.1966) σε *Φίλοι Νέων Χωρών* 9 (χρ. Β', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966), σ. 597-609.

7. Το Κέντρο πριν και μετά τα Ιουλιανά

7.1. Λόγος και θέσεις του Γεωργίου Παπανδρέου

7.1.1. Η ανάδυση του «Γέρου της Δημοκρατίας»

Η «Βραδυνή», απογευματινή εφημερίδα ιδιοκτησίας των αδελφών Αθανασιάδη (από το 1962) που άνηκε στον χώρο της Δεξιάς και υποστήριζε τον Κωνσταντίνο Καραμανλή¹, έγραφε σε ρεπορτάζ της 22^{ης} Ιουλίου 1965 πως ο «*αναρχικός γέρον του Καστριού [...] υπέπεσεν εις νέον αδίκημα εις βαθμόν κακουργήματος [...] Τα εμπρηστικά του συνθήματα υποκινήσαντο οχλοκρατικές εκδηλώσεις εγγίζαντο τα όρια της ανταρσίας*»². Ο «αναρχικός γέρον του Καστριού» ήταν ο Γεώργιος Παπανδρέου. Πως, όμως, ο Γεώργιος Παπανδρέου, από ένας αξιοσέβαστος αστός πολιτικός του φιλελεύθερου χώρου, ο οποίος μάλιστα το 1952 είχε κατέλθει υποψήφιος βουλευτής με τον Ελληνικό Συναγερμό του Παπάγου, μετατράπηκε στη δύση του βίου του σε «αναρχικό»; Σε ένα ποιο δόκιμο ύφος, το ερώτημα τίθεται ως εξής: Με ποια πολιτική γραμμή, ποιους εννοιολογικούς άξονες, ποιες αιχμές και στοχεύσεις καταφέρνει η ΕΚ, μέσω του λόγου του Γεωργίου Παπανδρέου να επικοινωνήσει με τα αιτήματα και τις προσδοκίες των εαμογενών λαϊκών στρωμάτων καταφέροντας να αποσπάσει μεγάλο μέρος της εκπροσώπησης των προσδοκιών αυτών από την ΕΔΑ; Τροφοδοτεί η στάση του και ο λόγος του την καταγεγραμμένη ποσοτικά και ποιοτικά άνοδο των κοινωνικών διεκδικήσεων της εποχής;

Πράγματι, για να κατανοηθεί η βασιλική εκτροπή του καλοκαιριού του '65 αλλά και η κοινωνική έκρηξη που ακολούθησε χρειάζεται να επισημανθεί η μετάπλαση του Γεωργίου Παπανδρέου και η ανάδυση του ως «Γέρου της Δημοκρατίας», η οποία πραγματοποιήθηκε την περίοδο του «Ανευδότου». Στο 1^ο μέρος περιεγράφηκε κατά περίπτωση (στο εργατικό συνδικαλιστικό και το φοιτητικό κίνημα) η διαδικασία γεφύρωσης των επιμέρους διεκδικήσεων με το ευρύτερο αίτημα του εκδημοκρατισμού αλλά και η συνάντησή τους με την πολιτική πρόταση της ΕΚ. Με αυτόν τον τρόπο επιχειρήθηκε να αποδοθεί ο κρίσιμος ρόλος της πολιτικής εκπροσώπησης της ΕΚ, στο άνοιγμα της δομής των πολιτικών ευκαιριών, ώστε να κατανοηθεί η ευρεία και πρωτοφανής κοινωνική κινητοποίηση στο συγκρουσιακό επεισόδιο των Ιουλιανών. Στην

¹ Δέσποινα Παπαδημητρίου, λήμμα «Βραδυνή», στο Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/103- Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, τόμος Α', σ. 393-395.

² εφ. *Βραδυνή*, 22.7.1965, σ. 1.

παρούσα υπό-ενότητα θα επιχειρηθεί το αντίστροφο: η ανάδειξη των στοιχείων εκείνων στον λόγο του Γεωργίου Παπανδρέου και στο πρόγραμμα της ΕΚ, μέσω των οποίων ο ηγέτης της αλλά και ο χώρος του κέντρου εγγράφηκε στο στρατόπεδο των δυνάμεων της «δημοκρατικής αλλαγής».

Η εαμική εμπειρία κατά την Κατοχή και το πρόγραμμα του αποτέλεσε βασική διαιρετική τομή³ της Ελληνική κοινωνίας κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο. Διαιρετική τομή η οποία επιδρούσε σε πολλαπλά πεδία στο σύνολο του κοινωνικού σχηματισμού: στο πολιτικό σύστημα, στο συνταγματικό και νομοθετικό πλαίσιο του κράτους, στις σχέσεις που αναπτύσσονταν στη βάση της κοινωνίας, στον πολιτισμό κ.ο.κ. Εντός αυτού του πλαισίου συγκροτήθηκαν δύο αντίπαλα «ιστορικά» κοινωνικά μπλοκ⁴. Το «εθνικόφρων» (αστικό) μπλοκ, στο οποίο εντάσσονταν και οι («εξωθεσμικοί» στο πλαίσιο μιας τυπικής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας) πυλώνες εξουσίας του μετεμφυλιακού κράτους (Παλάτι, στρατός) που αποτελούσαν και τους θεματοφύλακες του συγκεκριμένου πλαισίου πολιτικής κυριαρχίας, όπως είχε παγιωθεί μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου. Η ιδεολογία του ήταν ο «εσωστρεφής» εθνικισμός, ο συντηρητικός αντικομμουνισμός και είχε σταθερό και αδιαπραγμάτευτο δυτικό και φιλοατλαντικό προσανατολισμό⁵. Την πολιτική αντιπροσώπευση αυτού του κοινωνικού μπλοκ είχε αναλάβει, κυρίως, ο χώρος της Δεξιάς, πρώτα ο Ελληνικός Συναγερμός και κατόπιν η ΕΡΕ. Έχοντας ως κεντρικό μοχλό το ίδιο το κράτος, είτε ως μαζικό εργοδότη⁶, είτε με τους ιδεολογικούς του μηχανισμούς, είτε ακόμα

³ Για την θεωρία των διαιρετικών τομών στην πολιτική κοινωνιολογία: Seymour M. Lipset-Stein Rokkan, «Cleavage structures, party systems and voter alignment: An introduction» στο Seymour M. Lipset-Stein Rokkan (επιμ.), *Party systems and Voter alignment: Cross-National Perspectives*, The Free Press - Collier-Macmillan limited, 1967, σ. 1-61· για τις διαιρετικές τομές στην Ελληνική περίπτωση μετά τον Εμφύλιο σε Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική» δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκης, 2000, σ. 25-32· Χριστόφορος Βερναρδάκης - Γιάννης Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, διαδικτυακή ανατύπωση 2012 (Εξάντας 1991), σ.167-238.

⁴ Για μια ευσύνοπτη εισαγωγή στην έννοια του «ιστορικού μπλοκ» στις θεωρίες κόμματος και πολιτικού συστήματος βλ: Χριστόφορος Βερναρδάκης, «Η έννοια του «κόμματος» στη σύγχρονη Πολιτική Επιστήμη. Μια επιστημολογική επιστροφή στον Αντόνιο Γκράμσι» στο Αλίκη Σαλίμπα (επιμ.), *Πολιτική Κοινωνιολογία. Τόμος IV: Κοινωνική Εκπροσώπηση και πολιτική συμμετοχή*, Σίδερης, 2016, (Ανακτήθηκε στις 12.2.2021 από τον σύνδεσμο <http://www.vernardakis.gr/article.php?id=558>).

⁵ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967*, Σαββάλας, 2006, σ. 207-277.

⁶ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, 1987.

υπό την απειλή του μονοπωλίου της βίας που διέθετε, κατάφερε να ενσωματώσει μεγάλο τμήμα των λαϊκών στρωμάτων, ειδικά κατά την πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία.

Το δεύτερο «ιστορικό» μπλοκ, το «εαμογενές λαϊκό μπλοκ» όπως έχει περιγράψει, αντιπροσωπευόταν πολιτικά, μέχρι και την εμφάνιση της ΕΚ, από την ΕΔΑ αλλά και από κόμματα που καταλάμβαναν τον χώρο ανάμεσα του εντός του «εθνικού κορμού» Κέντρου και της φιλο-κομμουνιστικής Αριστεράς. Τέτοια κόμματα ήταν η Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου (ΕΠΕΚ) του Πλαστήρα, αλλά και το Δημοκρατικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού (ΔΚΕΛ), των Γεωργίου Καρτάλη και Αλέξανδρου Σβώλου, στο πρώτο μισό της δεκαετία του '50.

Η αναφορά σε «εαμογενές μπλοκ» περιγράφει εκείνο το τμήμα της ελληνικής κοινωνίας που συνεγιρόταν από τους γενικούς άξονες πολιτικών διεκδικήσεων που τέθηκαν στο προσκήνιο από την εαμική εμπειρία: Ο πλατύς, πολύπλευρος και συνολικός εκδημοκρατισμός του Ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, η εμπέδωση της εθνικής ανεξαρτησίας της χώρας και η επιδίωξη για ένα κράτος δικαίου και πρόνοιας με αναδιανεμητικό προσανατολισμό και ζητούμενο τη λαϊκή ευημερία διαμέσου ευρύτατων πολιτικό-κοινωνικών συμμαχιών και μέσα από κοινοβουλευτικές διαδικασίες⁷. Τα παραπάνω συνιστούν και τους βασικούς άξονες πάνω στους οποίους συγκροτήθηκε η «λαϊκόδημοκρατική» ιδεολογία, μετεμφυλιακά⁸.

Μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο τα στρώματα του πληθυσμού που συνέχισαν να συνεγείρονται από τα προγραμματικά στοιχεία που είχαν διεκδικηθεί από την εαμική εμπειρία, δεν ταυτίζονταν απαραίτητα πολιτικά με τον βασικό πολιτικό επίγονο του ΕΑΜ, την ΕΔΑ. Συγκεκριμένα, η ΕΔΑ μετεμφυλιακά ανέλαβε την πολιτική εκπροσώπηση μεγάλου τμήματος των εαμογενών στρωμάτων, ωστόσο αυτή η πολιτική σχέση δεν συνιστούσε μια σχέση «ευθύγραμμης» και «μονολιθικής» ενότητας μεταξύ τους. Η ανάγκη επίτευξης άμεσων και «απτών» αλλαγών, με έμφαση τη φιλελευθεροποίηση και τον εκδημοκρατισμό του αυταρχικού μεταπολεμικού πλαισίου κυριαρχίας, εντός του οποίου ασφυκτιούσαν, συνέβαλλε ώστε τα στρώματα αυτά να διατηρούν μια σχέση ανεξάρτητη έναντι της ΕΔΑ, παρά τις σχέσεις πολιτικής επικοινωνίας που διατηρούσαν μαζί της. Σημαντική, τέλος, ήταν και η παρουσία ενός «ενδιάμεσου» κοινωνικού χώρου, όπου

⁷ Μιχάλης Λυμπεράτος, *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου: Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*, Βιβλιόραμα, 2006, σ. 31-53· Μιχάλης Λυμπεράτος, «Αριστερά και καμπές της ταξικής πάλης: Το παράδειγμα του ΕΑΜ», *Τετράδια 61* (Χειμώνας-Ανοιξη 2012), σ. 73 – 90.

⁸ Βερναρδάκης- Μαυρήs, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες*, σ. 359-364.

εντάσσονταν ένα τμήμα του πληθυσμού, καθ' όλη τη μετεμφυλιακή περίοδο. Βασικό του χαρακτηριστικό ήταν η διπλή οριοθέτηση του και απέναντι στην Αριστερά αλλά και στο κράτος των «εθνικοφρόνων», αντίστοιχα. Παρά όμως τη διπλή του οριοθέτηση, αυτός ο ενδιάμεσος κοινωνικός χώρος βρισκόταν στο μεταίχμιο των δύο αντίπαλων κοινωνικών μπλοκ και πολιτικών πόλων, δίχως να μπορεί να αναπτύξει ένα συνεκτικό και αυτόνομο πλαίσιο πολιτικών διεκδικήσεων και ιδεολογίας⁹. Συνεπώς, οποιοδήποτε κόμμα επεδίωκε στη μετεμφυλιακή Ελλάδα να διεκδικήσει την κυβερνητική εξουσία από τη Δεξιά παράταξη, που αποτελούσε την κύρια μορφή πολιτικής εκπροσώπησης του «εθνικόφρων» αστικού μπλοκ, χρειαζόταν να συναντηθεί και να εκφράσει το σύνολο ή έστω μεγάλο τμήμα των προσδοκιών των στρωμάτων εκείνων του πληθυσμού που ενστερνιζόταν τους άξονες της λαϊκό-δημοκρατικής ιδεολογίας.

Από τον πολιτικό χώρο του Κέντρου, πρώτη η ΕΠΕΚ πέτυχε την παραπάνω συνάντηση¹⁰. Η αποτυχημένη προσπάθεια της ΕΠΕΚ να ισορροπήσει εντός των εξαιρετικά στενών ορίων του μετεμφυλιακού κράτους και των προσδοκιών εκείνου των στρωμάτων που βίωναν την ασφυκτική πίεση του κράτους, την οδήγησε στον βαθμιαίο εκφυλισμό. Το παραπάνω γεγονός, παράλληλα με την πετυχημένη πολιτική και οργανωτική ανασυγκρότηση της ελληνικής Αριστεράς μέσω του εγχειρήματος της ΕΔΑ¹¹ και των πολιτικών επιτυχιών που αυτή κατέταξε, είχαν ως αποτέλεσμα την επαναπροσέγγιση μεταξύ Αριστεράς και των στρωμάτων που συνεγείρονταν από την κληρονομία των διεκδικήσεων της εαμικής εμπειρίας. Οι εκλογές του 1958 αποτέλεσαν το σημείο της μέγιστης εκλογικής επιρροής της ΕΔΑ, μετεμφυλιακά. Παράλληλα όμως αυτή ακριβώς η εκλογική επιτυχία κατέδειξε τα όρια της πολιτικής στρατηγικής της ΕΔΑ και αποτέλεσε την αρχή της κάμψης της εκλογικής της επιρροής.

Η ΕΚ, κόμμα το οποίο προέκυψε από την ένωση όλων των κεντρικών κομμάτων του πολιτικού συστήματος υπό την ηγεσία του Γεωργίου Παπανδρέου το 1961, κατάφερε να αποκτήσει ισχυρότατη κοινωνική επιρροή, όπως αποτυπώθηκε και στα ποσοστά της στις εκλογές του '63 και του '64. Αν και τα βασικά πολιτικά της στελέχη ανήκαν

⁹ Χρήστος Τυροβούζης, «Ο Γεώργιος Παπανδρέου και το κοινωνικό δυναμικό του «Κεντρώου» χώρου (1946-67): Μια πρώτη προσέγγιση» στο Γεώργιος Παπανδρέου: 60 χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή, επιμέλεια Π. Πετρίδης- Γ.Αναστασιάδης, University Studio Press, 1994.

¹⁰ Νικολακόπουλος, *Η «καχεκτική» δημοκρατία*, σ. 102-155· «Προγραμματικές Κατευθύνσεις-Καταστατικό ΕΠΕΚ», Εκδόσεις Κωβαίου, 1953, αποσπάσματα παρατίθενται στο Βερναρδάκης- Μαυρή, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες*, σ. 365-367.

¹¹ Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*.

αναμφισβήτητα στον «εθνικό κορμό» (και μάλιστα πολλοί από αυτούς είχαν και στενές σχέσεις με τη δεξιά παράταξη και τα υπόλοιπα κέντρα εξουσίας του μετεμφυλιακού καθεστώτος) κατάφεραν με τον «Ανένδοτο» τη διετία '61-63 να «εμβαπτιστούν» στην κοινωνική συνείδηση. Παρά το γεγονός πως η δημιουργία ενός μεγάλου αντιπολιτευτικού «εθνικού» κόμματος που θα μείωνε την επιρροή της Αριστεράς αντιστοιχούσε στις κατευθύνσεις της πολιτικής των ΗΠΑ για την Ελλάδα¹² αλλά και του ίδιου του Κωνσταντίνου Καραμανλή¹³, εντούτοις δεν αρκεί μόνο αυτό για την ερμηνεία των επιλογών αλλά και της επιτυχίας της πολιτικής πρότασης της ΕΚ. Σημαντικό τμήμα της ηγετικής ομάδας του πολιτικού χώρου του Κέντρου αντιλήφθηκε πως για να υπερβούν τον ρόλο της «εθνικής αντιπολίτευσης», χρειαζόταν να συνδεθούν και να εκφράσουν τις προσδοκίες των στρωμάτων εκείνων που συνεγείρονταν από τις διεκδικήσεις της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής, του προγράμματος της ΕΔΑ και αποτελούσαν την πολιτική συνέχεια των διεκδικήσεων που είχαν πρωτο-τεθεί από το ΕΑΜ. Η σύνδεση της ΕΚ με αυτά τα στρώματα και η υποστήριξη που απέσπασε αποτέλεσαν την θρυαλλίδα εξελίξεων που οδήγησε στην απόσπαση της κυβερνητικής εξουσίας από τη δεξιά παράταξη. Οι δηλώσεις του ηγέτη της ΕΚ, Γεωργίου Παπανδρέου πως ο «Ανένδοτος» όχι μόνο δεν ζημίωσε το Κέντρο, αλλά το οδήγησε να επεκταθεί «σαν παλίρροια και προς τα αριστερά και προς τα δεξιά», αποτελούσε μια έμμεση, μα σαφή παραδοχή αυτής της διαπίστωσης¹⁴.

Πράγματι, οι εκλογές «βίας και νοθείας» του Οκτωβρίου του 1961, αποτέλεσαν σημείο τομής. Ήταν η απαρχή του συγκρουσιακού κύκλου των ετών 1962-1965 και συνέβαλλε στην ανάπτυξη της κοινωνικής δυναμικής, η οποία έλαβε πλειοψηφικά χαρακτηριστικά τα επόμενα χρόνια και αμφισβήτησε συνολικά το μετεμφυλιακό πλαίσιο εξουσίας, διεκδικώντας τον δημοκρατικό μετασχηματισμό του ελληνικού κοινωνικού

¹² Αλέξης Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας. Ο αμερικάνικος παράγων, 1947-1967*, Εστία, 1998, 9^η έκδοση, σ. 72-73.

¹³ James Miller, «“The Greek De Gaulle” or “Our Man in Athens”? Karamanlis and the Americans 1954-1974», στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, Τόμος Β', Ίδρυμα Κωνσταντίνου Καραμανλή, 2008, σ. 37 - 61.

¹⁴ Λόγος του Γεωργίου Παπανδρέου σε ανοιχτή συγκέντρωση στην Πάτρα στις 1.7.1962 σε εφ. *Ελευθερία*, 3.7.1962, σ. 3.

σηματισμού¹⁵. Η άρνηση της νομιμότητας των εκλογικών αποτελεσμάτων από την ΕΚ¹⁶ και η κήρυξη του «ανένδοτου» την επόμενη των εκλογών, αποτέλεσαν τους καταλύτες των εξελίξεων. Ο «Ανένδοτος», μέσω του οποίου πραγματοποιήθηκαν μια σειρά ανοιχτών συγκεντρώσεων σε όλη την Ελλάδα το πρώτο εξάμηνο του 1962 στο πλαίσιο της «πορεία προς τον λαό» της ΕΚ¹⁷, είχε ως αφετηρία του τη μη αναγνώριση της νομιμότητας της κυβέρνησης της ΕΡΕ, ως κυβέρνησης που προήλθε από εκλογές «βίας και νοθείας» και την υποστήριξη της θέσης πως λάμβανε χώρα μια παραβίαση του Συντάγματος. Ο στόχος του «Ανένδοτου» συνοψιζόταν στο τρίπτυχο: «τίμιες εκλογές, τίμιο εκλογικό σύστημα, τίμιο κράτος». Έως τότε η ΕΚ θα λειτουργούσε ως «εθνική αντίσταση», που θα υπεράσπιζε το δημοκρατικό πολίτευμα, απέναντι σε ένα καθεστώς «εσωτερικής κατοχής»¹⁸.

ΕΚ επιχειρούσε να μετατοπίσει το πεδίο της σύγκρουσης με την ΕΡΕ: δεν εμφανιζόταν ως αντιπολίτευση στην κυβέρνηση, αλλά ως υπερασπιστής της «δημοκρατίας» και του «έθνους», απέναντι στους «σφετεριστές» του¹⁹. Ταυτόχρονα, το μετεμφυλιακό πλαίσιο κυριαρχίας ταυτιζόταν εξ'ολοκλήρου με την ΕΡΕ. Το πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς της μετεμφυλιακής περιόδου αποδιδόταν αποκλειστικά στις πολιτικές των κυβερνήσεων της Δεξιάς: ήταν η «εξουσιολάγνα» πολιτική της ΕΡΕ, που την οδηγούσε στην οικοδόμηση «κομματικού και αστυνομικού κράτους», μέσω του οποίου κατέλυε τη δημοκρατία και τις ελευθερίες, διαχώριζε τους πολίτες σε «φίλους του κόμματος» και «μη

¹⁵ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ελληνική δεκαετία του '60: "Σύντομη" ή μακρά;» στο Άλκης Ρήγος, Σεραφεΐμ Ι. Σεφεριάδης, Εύανθης Χατζηβασιλείου(επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης - Καστανιώτης, 2008, σ. 41-46.

¹⁶ Δήλωση καταγγελίας του εκλογικού αποτελέσματος από τον Γεώργιο Παπανδρέου, εφ. *Ελευθερία*, 1.11.1961, σ.1.

¹⁷ Χρήστος Χρηστίδης, *Ο Ανένδοτος Αγώνας της Ένωσης Κέντρου. Από τις εκλογές του 1961 στην παραίτηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2012, σ. 52-94.

¹⁸ « Η καταγγελία του εκλογικού πραξικοπήματος του 1961 στη βουλή», Πρακτικά της Βουλής, συνεδρίαση της 18.11.1962 παρατίθεται στο Παύλος Πετρίδης, Γιώργος Αναστασιάδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου, ο πολιτικός λόγος. Απάνθισμα*, Πνευματικό Ίδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου- University Studio Press, 1995, σ. 450-457.

¹⁹ Λόγος Γεωργίου Παπανδρέου σε ανοιχτή συγκέντρωση στην πλατεία Αριστοτέλους στη Θεσσαλονίκη στις 27.5.1962, εφ. *Μακεδονία*, 29.5.1962, σ. 6.

φίλους του κόμματος», αποσκοπώντας στη διαιώνιση της κυριαρχίας της²⁰. Έναντι του «κομματικού κράτους» ο λόγος της ΕΚ και του ηγέτη της αντέτασσε την επαναφορά της κυριαρχίας του Συντάγματος. Στην κατεύθυνση αυτής της πλαισίωσης, χαρακτηριστική ήταν η δήλωση του Γεωργίου Παπανδρέου πως ο ίδιος δεν υπηρετούσε το κόμμα του, μα τα «ιδεώδη της δημοκρατίας»²¹. Λογική επαγωγή αυτής της πλαισίωσης ήταν η θέση πως προϋπόθεση (αλλά και εγγύηση) της ομαλής λειτουργίας του πολιτεύματος ήταν η εκλογική νίκη της ΕΚ και η ήττα της ΕΡΕ. Αυτός ο πολιτικός άξονας, περαιτέρω συγκεκριμενοποιημένος, επαναλαμβανόταν και στις προεκλογικές διακηρύξεις της ΕΚ, παραμονές των εκλογών του 1963. Ο Γεώργιος Παπανδρέου υποσχόταν πως η κυβέρνηση της ΕΚ θα εδραίωνε την «πολιτική δημοκρατία» που σήμαινε πως οι κρατικοί μηχανισμοί θα έμεναν εκτός πολιτικής, υπηρετώντας το «Σύνταγμα και όχι το κόμμα», τα πολιτικά φρονήματα θα ήταν ελεύθερα, ενώ θα κατοχυρωνόταν και η ισονομία των πολιτών. Παράλληλα, εναρμονιζόμενος με το κλίμα κοινωνικής αγανάκτησης μετά τη δολοφονία του βουλευτή της ΕΔΑ, Λαμπράκη, προχώρησε στην καταγγελία των παρακρατικών οργανώσεων²².

Στη βάση αυτής της πλαισίωσης, το γενικότερο πολιτικό πλαίσιο κυριαρχίας του μετεμφυλιακού καθεστώτος αποδιδόταν ως πρόβλημα «κομματικού κράτους» (της ΕΡΕ) που εμπόδιζε την ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος. Τα υπόλοιπα κέντρα εξουσίας της μετεμφυλιακής Ελλάδας, ο Στρατός και τα Ανάκτορα, δεν περιγράφονταν, στον λόγο της ΕΚ, ως αυτόβουλοι παράγοντες της δομής κυριαρχίας, αλλά ως δέσμοι της επιρροής της ΕΡΕ. Συνεπώς, το πρόβλημα δεν ήταν ο εν γένει ρόλος τους αλλά η κυριαρχία της ΕΡΕ επί αυτών. Η πλαισίωση αυτή παρείχε τη δυνατότητα στην ΕΚ κατά τη διάρκεια του «ανένδοτου», να αποδίδει το σύνολο των ευθυνών για το αυταρχικό πλαίσιο στην ΕΡΕ και όχι στο στράτευμα ή στα Ανάκτορα ως πολιτικούς παράγοντας. Ως εκ τούτου, η απόδοση ευθυνών στους αξιωματικούς που συνέβαλαν στις εκλογές βίας και νοθείας (διαμέσου του σχεδίου «Περικλής»²³) τους αφορούσε μόνο ως φυσικά πρόσωπα και όχι ως εκπρόσωποι

²⁰ Λόγοι του Γεωργίου Παπανδρέου σε Αθήνα: μπαλκόνι Λέσχης Φιλελευθέρων στις 20 Απριλίου 1962, εφ. *Βήμα*, 21.4.1962, σ. 8 (στη συγκέντρωση υπήρξε επίθεση της αστυνομίας, με τους τραυματίες από τις επιθέσεις να φτάνουν τους δεκάδες, μεταξύ αυτών και αρκετοί βουλευτές της ΕΚ, εφ. *Ελευθερία*, 21 και 22.4.1962, σ. 1) και σε πλατεία Κλαυθμώνος στις 22.11.1962, εφ. *Ελευθερία*, 23.11.1962, σ.1 και 7.

²¹ Λόγος του Γεωργίου Παπανδρέου σε ανοιχτή συγκέντρωση στην Πάτρα στις 1.7.1962.

²² Αρχείο ΕΔΑ, κ. 482, φ. 3: «Προεκλογικός λόγος του Γεωργίου Παπανδρέου σε Θεσσαλονίκη» (14.10.1963), ΑΣΚΙ.

²³ Λεωνίδα Καλλιβρετάκης, *Πως φτάσαμε στην 21^η Απριλίου*, Η Εφημερίδα των Συντακτών, 2017, σ. 49-50.

ενός μηχανισμού που είχε και αυτό τον ρόλο. Ήταν οι «κομματάρχες της ΕΡΕ» και οι «ανάξιεσ» ηγεσίες που ενέπλεκαν το στράτευμα και τα σώματα ασφαλείας στην πολιτική, υπηρετώντας τις επιδιώξεις της ΕΡΕ²⁴ και σε καμία περίπτωση δεν εστίαζε στον δομικό πολιτικό ρόλο του Στρατού ή τον σωμάτων ασφαλείας. Αντίστοιχη ήταν και η πλαισίωση για τη συμβολή των Ανακτόρων, όπου οι ευθύνες αποδίδονταν στους «Ηρακλείδης» και τους «κακούς συμβούλους», οι οποίοι «καπηλεύονταν» το Στέμμα για να εξυπηρετήσουν την πολιτική της ΕΡΕ. Μάλιστα, η ΕΚ επικαλούνταν τον συνταγματικό ρόλο του Βασιλιά, ως ρυθμιστή του πολιτεύματος, ώστε να αναλάβει πρωτοβουλία για να επανέλθει η χώρα στο συνταγματικό πλαίσιο, χρίζοντας τον εγγυητή της δημοκρατίας²⁵.

Οι αναφορές σχετικές με τον ρόλο και τη δραστηριότητα των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ στη χώρα ήταν γενικού διακηρυκτικού τύπου, όπως: «*Η ΕΚ τιμάει τους συμμάχους αλλά απαιτεί σεβασμό της ανεξαρτησίας του Ελληνικού λαού*» ή το «*είμαστε σύμμαχοι με τη Δύση, επιθυμούμε να είμαστε φίλοι με την Ανατολή*»²⁶. Συγκεκριμενοποίηση υπήρχε μόνο σχετικά με το ύψος των στρατιωτικών δαπανών που πρόκυπταν από τη συμμετοχή στο ΝΑΤΟ, όπου παρουσιάζονταν ως υπέρογκες για τις δυνατότητες της χώρας ενώ αποσπούσαν πόρους από άλλους σημαντικούς τομείς, όπως την χρηματοδότηση της εκπαίδευσης. Η κριτική έστρεφε τα βέλη, και εκεί, στο εσωτερικό πολιτικό μέτωπο, προσδίδοντας -όχι βέβαια στον βαθμό που θα αμφισβητούσαν το φιλοατλαντικό προσανατολισμό- ανεξαρτησιακές απηγήσεις: Ήταν η «εθελόδουλη» νοοτροπία της ΕΡΕ, η οποία δεν διεκδικούσε, ως όφειλε, τη συμμετοχή των συμμάχων στις αμυντικές δαπάνες, προτιμώντας τα «*εύσημα του ΝΑΤΟ, από τα εύσημα του λαού*», όπως υπογράμμιζε ο ηγέτης της ΕΚ²⁷.

Η αναφορά στη έννοια της δημοκρατίας στον λόγο της ΕΚ δεν περιοριζόταν μόνο στον εκδημοκρατισμό των πολιτικών θεσμών και του κράτους αλλά επεκτεινόταν στους

²⁴ Λόγοι Γεωργίου Παπανδρέου σε συγκεντρώσεις Ανένδοτου σε Πάτρα και Θεσσαλονίκη: «*Η καταγγελία του εκλογικού πραξικοπήματος*», Πετρίδης, Αναστασιάδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου, ο πολιτικός λόγος*, σ. 450-457.

²⁵ Λόγος του Γεωργίου Παπανδρέου σε ανοιχτή συγκέντρωση στο Ηράκλειο Κρήτης στις 18.3.1962, παρατίθεται σε εφ. *Ελευθερία*, 20.3.1962, σ. 3· «*Η επιστολή προς τον Βασιλέα Παύλο*» (18.3.1963), παρατίθεται στο Πετρίδης, Αναστασιάδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου, ο πολιτικός λόγος*, σ. 458-465.

²⁶ Εισήγηση Γεωργίου Παπανδρέου στην πρόταση της μομφής της ΕΚ προς την κυβέρνηση της ΕΡΕ παρατίθενται εφ. *Ελευθερία*, 18.5.1962, σ. 1 και 7· Προγραμματικές δηλώσεις της 2ης Κυβέρνησης της ΕΚ, παρατίθενται εφ. *Ελευθερία*, 31.3.1964, σ.1 και 7.

²⁷ Εισήγηση Γεωργίου Παπανδρέου στην πρόταση της μομφής της ΕΚ προς την κυβέρνηση της ΕΡΕ.

τομείς της οικονομίας και της κοινωνικής πρόνοιας. Ειδικότερα, όπως επισημαινόταν, η κυβέρνηση της ΕΡΕ εκτός από «παράνομη», που είχε παραβιάσει το δημοκρατικό πολίτευμα και είχε οικοδομήσει ένα «κομματικό» και αυταρχικό κράτος, αποδεικνυόταν και αποξενωμένη από τη μεγάλη πλειοψηφία της ελληνικής κοινωνίας, εξαιτίας της κοινωνικής και οικονομική πολιτικής που ακολουθούσε. Μια πολιτική που ευνοούσε τους λίγους, «εξυπηρετώντας την ολιγαρχία», επιδεικνύοντας «δουλικότητα» απέναντι στους συμμάχους, με δημόσιες επενδύσεις αντιπαραγωγικές που αφορούσαν τις «πελατειακές εξυπηρετήσεις» του «κομματικού κράτους». Η κριτική εστίαζε στις χαμηλές πιστώσεις στην παιδεία, στην έλλειψη στήριξης προς του αγρότες, την άνιση κατανομή του εθνικού εισοδήματος και στην ανυπαρξία κράτους δικαίου και πρόνοιας²⁸. Αντίθετα, η ΕΚ με το πρόγραμμα της, υποσχόταν ότι θα προχωρούσε σε δικαιότερη αναδιανομή του εθνικού εισοδήματος, παροχή δωρεάν παιδείας με ενίσχυση των φτωχών σπουδαστών, πολύπλευρη στήριξη των αγροτών, δίνοντας έμφαση στην λαϊκή πρόνοια (κυρίως σε πολιτικές υγείας και στέγασης) και, τέλος, σε αναμόρφωση της κρατικής διοίκησης με πάταξη της γραφειοκρατίας, βελτίωση του επιπέδου των κρατικών λειτουργών, κατοχύρωση της ανεξαρτησίας τους από τις κυβερνήσεις και βελτίωση των αμοιβών τους²⁹.

Αντίστοιχα «μοτίβα» στην πολιτική σκέψη υπήρχαν στη νέα γενιά των φιλελεύθερων της δεκαετίας του '30. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, όπως και άλλοι πολιτικοί και στοχαστές, όπως ο Παναγιώτης Κανελλόπουλο, ο Κωνσταντίνος Τσάτσο, ο Γιώργος Θεοτοκάς κ.ά., είχαν θέσει την ανάγκη της ισορροπίας μεταξύ κοινωνίας και ατόμου, μέσω της παρέμβασης του κράτους, ούτως ώστε να εξασφαλίζεται η κοινωνική δικαιοσύνη μέσω της ισότητας των ευκαιριών και η δημοκρατική πολιτειακή οργάνωση, με ταυτόχρονη απόρριψη του ολοκληρωτισμού³⁰. Ο Γεώργιος Παπανδρέου από την Απελευθέρωση και ύστερα στοιχειοθετούσε σταδιακά τον προγραμματικό του λόγο, κατάληξη του οποίου ήταν το πρόγραμμα της ΕΚ. Πράγματι, το πρόγραμμα του Κόμματος Φιλελευθέρων, του 1954, είχε παρόμοιους προγραμματικούς άξονες με αυτούς της ΕΚ³¹. Ωστόσο, η βασική -

²⁸ Στο ίδιο ·Λόγοι Γεωργίου Παπανδρέου σε συγκεντρώσεις Ανένδοτου σε Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Αθήνα (πλατεία Κλαυθμώνος).

²⁹ Αρχείο ΕΔΑ, κ. 482, φ. 3: Προεκλογικοί λόγοι Γεωργίου Παπανδρέου σε Θεσσαλονίκη και Αθήνα για τις εκλογές του 1963 και 1964, ΑΣΚΙ.

³⁰ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ο Ελληνικός Φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Πατάκης, 2010, σ. 17-208.

³¹ Εισήγηση του Γεωργίου Παπανδρέου στο συνέδριο του Κόμματος των Φιλελευθέρων (24.6.1954) για το πρόγραμμα του Κόμματος, το οποίο εγκρίθηκε ομόφωνα σε Αρχείο Κωνσταντίνου Σημίτη, σελ.

και κομβική- διαφορά του προγράμματος της ΕΚ από προηγούμενες πρωτοβουλίες αφορούσε την άρθρωση του στο πλαίσιο του «ανένδοτου» που τροφοδότησε -και τροφοδοτήθηκε από- την κοινωνική κινητοποίηση του συγκρουσιακού κύκλου των ετών 1962-1965. Ο λόγος για τις εκλογές «βίας και νοθείας», η επίθεση στο «καθεστώς της Δεξιάς» και η άρνηση της νομιμότητας της κυβέρνησης της ΕΡΕ, η επικοινωνία με τις κοινωνικές διεκδικήσεις των ετών 1962-1963 αποτελούσαν στοιχεία που προσέδωσαν μια σαφώς ριζοσπαστικότερη φυσιογνωμία στον χώρο του Κέντρου και νέα δυναμική στο πρόγραμμα του, όπως προσλαμβάνονταν από τους υποστηρικτές του εκδημοκρατισμού. Ακόμα και ο «διμέτωπος της ΕΚ και ο αντικομμουνισμός του Γεωργίου Παπανδρέου διατυπώνονταν με τέτοιο τρόπο ώστε να μην τοποθετείτε ενάντια στις κοινωνικές επαγγελίες του προγράμματος της Αριστεράς αλλά ως εναντίωση στην «κομμουνιστική τυραννία» από τη σκοπιά της «δημοκρατίας». Έκανε μάλιστα σαφή διαχωρισμό μεταξύ ηγεσίας και βάσης της Αριστεράς, ασκώντας πολεμική κριτική στην πρώτη και κάλεσμα εκλογικής συμπόρευσης στη δεύτερη, τους «μη κομμουνιστές συνοδοιπόρους οπαδούς»³². Μπορούσε, κατά αυτό τον τρόπο, να αποκρούει τις προτάσεις συνεργασίας που απεύθυνε στο Κέντρο η ηγεσία της ΕΔΑ καλλιεργώντας, ωστόσο, κοινωνικές προσδοκίες ανάλογες με αυτές του προγράμματος Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής.

Παρά τις αντιφάσεις, τις λανθασμένες εκτιμήσεις ή και τις σκόπιμες αποσιωπήσεις για το πλαίσιο κυριαρχίας του μετεμφυλιακού καθεστώτος³³, η ΕΚ με τον «ανένδοτο» επενέργησε καθοριστικά στη διεύρυνση των πολιτικών ευκαιριών εφόσον ο χώρος του Κέντρου, ως παράγοντας με πρόσβαση στο κράτος και τις ελίτ³⁴, εγγράφηκε στο στρατόπεδο των υποστηρικτών του εκδημοκρατισμού, η προοπτική εκλογικής νίκης της ΕΚ σηματοδοτούσε και την προοπτική μεγαλύτερης πρόσβασης των διεκδικητών του

Προδικτατορικά χρόνια, φακ. 1946-1993 Πολιτικά κόμματα- Σοσιαλισμός: «Το πρόγραμμα του κόμματος των Φιλελευθέρων», ταυτότητα τεκμηρίου: A1S1-4_PolKomSos_FIT86, Ίδρυμα Κωνσταντίνου Σημίτη.

³²Αρχείο ΕΔΑ, κ. 482, φ. 3: Γεώργιος Παπανδρέου, προεκλογικός λόγος στην Αθήνα (1964).

³³ Για παράδειγμα, δεν ήταν η κυριαρχία της δεξιάς που οικοδόμησε το «κομματικό κράτος» της μετεμφυλιακής περιόδου, όπως υποστήριζε η ΕΚ, αλλά το καθεστώς που κατοχυρώθηκε με την έκβαση του Εμφυλίου Πολέμου, που παρήγαγε την ελληνική μετεμφυλιακή δεξιά.

³⁴ Για μια συνοπτική παρουσίαση των προσεγγίσεων για τη δομή πολιτικών ευκαιριών με έμφαση στη σχέση ανάμεσα σε διεκδικητικούς δρώντες και «ισχυρούς» συμμάχους βλ. Nella Van Dyke, «Protest Cycles and Party Politics: The Effects of Elite Allies and Antagonists on Student Protest in the United States, 1930–1990» στο Jack A. Goldstone (επιμ.), *States, Parties, and Social Movements*, Cambridge University Press, 2003, σ. 226-245.

δημοκρατικού μετασχηματισμού στο πολιτικό σύστημα. Επιπλέον, η μετατροπή του καθεστωτικού (πλαίσιο κυριαρχίας του μετεμφυλιακού κράτους) σε κομματικό (το «κομματικό κράτος της ΕΡΕ») στον λόγο της ΕΚ, υποβάθμιζε τους δυνητικούς κινδύνους και παρουσίαζε ως ευκολότερα πραγματοποιήσιμο τον στόχο, εφόσον ο αντίπαλος ήταν μια παράταξη (η ΕΡΕ) και όχι ένα ευρύτερο σύνολο κέντρων εξουσίας (Παλάτι, Στρατός και υπηρεσίες των ΗΠΑ). Κατά αυτό τον τρόπο, ο «Ανένδοτος», επενέργησε δραστικά στη «δυναμική μεταβολή της συγκυρίας»³⁵. Τέλος, ο λόγος της ΕΚ δεν προϋπέθετε τον αξιακό μετασχηματισμό του προγράμματος Εθνική Δημοκρατικής Αλλαγής, όπως το είχε στοιχειοθετήσει η ΕΔΑ, εφόσον το πρόγραμμα δεν είχε ως στρατηγική επιδίωξη τον σοσιαλιστικό αλλά το δημοκρατικό μετασχηματισμό που θα θεμελιώνει την εθνική ανεξαρτησία και τη λαϊκή κυριαρχία, μέσω ειρηνικών πολιτικών μεταβολών. Κατά συνέπεια, η ΕΚ με τον «ανένδοτο» πρόβαλλε ως η ρεαλιστική δυνατότητα για το άνοιγμα του δρόμου «για την αλλαγή», πρόσληψη, μάλιστα, στην οποία συνέβαλαν και οι αναλύσεις της ΕΔΑ.

7.1.2. Παλιές θεραπείες για νέα προβλήματα: «Αποστασία» και «νέος Ανένδοτος» ή τα όρια της πολιτικής πρότασης του «Γέρου»

Η βασιλική εκτροπή από το πολίτευμα το καλοκαίρι του 1965 επεσήμανε, με έμφαση, πως τα όρια του μετεμφυλιακού πολιτικού καθεστώτος ήταν πολύ πιο ανελαστικά από όσο περιγραφόταν στην ρητορική της ΕΚ και της ΕΔΑ. Πως επιχειρήθηκε να ερμηνευθεί αυτή η εξέλιξη από τον Γεώργιο Παπανδρέου; Τι επιδίωξε το καλοκαίρι του 1965; Πως εκλαμβάνει την ευρύτερη δημοκρατική κινητοποίηση ενάντια στην ανακτορική επέμβαση και τον εξαναγκασμό του σε παραίτηση; Ποια στρατηγική επιστράτευσε και πως πλαισίωσε τον λόγο του;

Ο Γεώργιος Παπανδρέου, εξ αρχής, υποστήριξε πως υπέβαλε την παραίτηση του επειδή «εξαναγκάστηκε»³⁶ από την άρνηση του Βασιλιά να δεχθεί την ανάληψη του υπουργείου Αμόνης από τον ίδιο. Η συνέχιση της παραμονής στην θέση του

³⁵ Donatella Della Porta-Mario Diani, *Κοινωνικά κινήματα, μια εισαγωγή*, Κριτική, 2010 σ. 368-377.

³⁶ «Διάγγελμα προς τον ελληνικό λαό» παρατίθεται στο Πετρίδης, Αναστασιάδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου, ο πολιτικός λόγος*, σ.515· συνέντευξη Τύπου Γεώργιο Παπανδρέου στις 23 Ιουλίου 1965 σε ξένους δημοσιογράφους παρατίθεται σε εφ. *Βήμα*, 24.7.1965, σ. 1 και 4.

πρωθυπουργού θα σήμαινε πως αποδεχόταν να είναι πρωθυπουργός «υπό απαγόρευση»³⁷, γεγονός που θα οδηγούσε στο να «ατιμασθεί η δημοκρατία» εφόσον θα νομιμοποιούσε την παραβίαση του πολιτεύματος, αποδεχόμενος την «κατάχρηση» από τον Βασιλιά των συνταγματικών του δικαιωμάτων³⁸. Συνεπώς, σύμφωνα με τον Παπανδρέου, είχε συντελεστεί παραβίαση του πολιτεύματος της βασιλευόμενης Δημοκρατίας, εφόσον ο Βασιλιάς δεν διεκπεραίωνε απλώς την θέληση του λαού, περιοριζόμενος σε συμβουλευτικό ρόλο, όπως προέβλεπε ο θεσμικός του ρόλος, αλλά «επέμενε να αποφασίσει»³⁹. Οπότε, η διαφωνία ανάμεσα στον εκλεγμένο πρωθυπουργό και τον Βασιλιά αφορούσε, στον πυρήνα της, τη λειτουργία του πολιτεύματος⁴⁰. Ωστόσο, η «παραβίαση του πολιτεύματος» δεν είχε να κάνει μόνο με τη διαδικασία εξαναγκασμού του Γεωργίου Παπανδρέου σε παραίτηση αλλά και με τις, κατά βούληση, ατομικές διερευνητικές εντολές σχηματισμού κυβέρνησης από τον Βασιλιά σε βουλευτές που προέρχονταν από τις γραμμές της ΕΚ, παρακάμπτοντας έτσι τον αρχηγό της, τη στιγμή που η κοινοβουλευτική τάξη όριζε την ανάθεση της διερευνητικής εντολής στον αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης ή την προκήρυξη εκλογών⁴¹. Στον λόγο του Παπανδρέου οι ατομικές διερευνητικές εντολές σε κεντρικούς βουλευτές συνιστούσε «συνωμοσία» η οποία επέτρεψε να εκδηλωθεί το «πραξικόπημα»⁴², και είχε οργανωθεί από ομάδα προδοτών της ΕΚ⁴³. Στη «συνωμοσία» αυτή υποδεικνυόταν και η συμμετοχή της ΕΡΕ⁴⁴, της οποίας ο αρχηγός, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, σε συγκέντρωση του κόμματος στην πλατεία Κλαυθμώνος, τον Φεβρουάριο του 1965, είχε ζητήσει την απομάκρυνση του Γεωργίου Παπανδρέου από την εξουσία και διάδοχο κυβερνητικό σχήμα από την παρούσα Βουλή⁴⁵, την τακτική που ακολούθησε, ουσιαστικά, το Παλάτι το καλοκαίρι του '65⁴⁶.

³⁷ Αγόρευση Γεωργίου Παπανδρέου στο «Συμβούλιο του Στέμματος» στις 1 Σεπτέμβρη 1965, παρατίθεται σε εφ. *Αθηναϊκή*, 16.9.1965, σ. 3· λόγος Γεωργίου Παπανδρέου στις 19.9.1965 σε πλατεία Αριστοτέλους στην Θεσσαλονίκη, δημοσιεύτηκε σε εφ. *Αθηναϊκή*, 20.9.1965, σ. 1 και 9.

³⁸ Δηλώσεις Γεωργίου Παπανδρέου στις 3.8. 1965 σε εφ. *Βήμα*, 4.8.1965, σ. 1.

³⁹ Συνέντευξη Τύπου Γεωργίου Παπανδρέου στις 23.7.1965 σε ξένους δημοσιογράφους.

⁴⁰ Στο ίδιο.

⁴¹ Αγόρευση Γεωργίου Παπανδρέου σε «Συμβούλιο του Στέμματος» στις 1 Σεπτέμβρη 1965.

⁴² Ανακοίνωση-απάντηση του Γεωργίου Παπανδρέου στις δηλώσεις Νόβα, σε εφ. *Βήμα*, 18.7.1965, σ. 1.

⁴³ Στο ίδιο.

⁴⁴ Λόγος του Γεωργίου Παπανδρέου στις 22.8.1965 σε συγκέντρωση στη Λάρισα σε εφ. *Αθηναϊκή*, 23.8.1965, σ. 7.

⁴⁵ εφ. *Ελευθερία*, 20.2.1965, σ. 1.

⁴⁶ Λόγος του Γεωργίου Παπανδρέου στις 22.8.1965 σε συγκέντρωση στη Λάρισα

Ωστόσο, ο Παπανδρέου φρόντιζε να αποδίδει με τέτοιο τρόπο τις ευθύνες, ούτως ώστε να μην οδηγηθεί στο σημείο της αμετάκλητης ρήξης με το Στέμμα. Κατά συνέπεια, το μεγαλύτερο μερίδιο της ευθύνης το είχαν οι «αποστάτες». Μάλιστα, ζητούσε από τον Νόβα να ζητήσει συγγνώμη από τον Βασιλιά διότι τον παραπλάνησε βεβαιώνοντας τους «ανακτορικούς κύκλους ότι το εγχείρημα ήτο δυνατό και ακίνδυνο»⁴⁷. Όσο αφορούσε, όμως, τον ίδιο τον Βασιλιά, η απόδοση των ευθυνών προς το πρόσωπο του πλαισιωνόταν με τέτοιο τρόπο, ώστε να διατηρείται το σημείο επαφής. Έτσι, η διαφωνία με τον Βασιλιά δεν αφορούσε το «δόγμα» της βασιλευόμενης δημοκρατίας, το οποίο αποδέχονταν και οι δύο ανεπιφύλακτα, αλλά την «εφαρμογή» του⁴⁸. Παρομοίως, η σύγκρουση προήλθε από τους «κακούς συμβούλους» και «τις πιέσεις του περιβάλλοντος» από τις οποίες «παρασύρθηκε» ο Βασιλιάς⁴⁹. Μάλιστα, απεύθυνε και έκκληση στους συμβούλους των ανακτόρων «να ανανήψουν [...] δια να εννοήσουν που οδηγούν και τον τόπο και τον Θρόνο»⁵⁰.

Στο κεφάλαιο 6, αναλύοντας τον λόγο της Αριστεράς την ίδια περίοδο, η απόδοση ευθυνών στη Μοναρχία πραγματοποιούταν με πολύ μεγαλύτερη οξύτητα, ενώ η ερμηνεία του πολιτικού πραξικοπήματος πλαισιωνόταν και από την κατάδειξη της συμβολής των γεωπολιτικών εξελίξεων, την πολιτική του αμερικάνικου Ιμπεριαλισμού, με έμφαση τον ρόλο του NATO στο Κυπριακό αλλά και την αντίθεση της «στρατοκρατικής χούντας» και της «πλουτοκρατικής ολιγαρχίας» στη δημοκρατική ομαλότητα. Στον λόγο του Γεωργίου Παπανδρέου τα παραπάνω στοιχεία απουσίαζαν. Σε 31 δηλώσεις, ομιλίες, συνεντεύξεις και παρεμβάσεις του «Γέρου» για το ζήτημα της βασιλικής εκτροπής, από τις 15 Ιουλίου 1965 έως και τις 28 Αυγούστου του 1966 που αποδελτιώθηκαν⁵¹, δεν εντοπίστηκε ιδιαίτερη αναφορά στα γεωπολιτικά θέματα γενικά και στο ρόλο του Κυπριακού ειδικότερα και υπήρξε αναφορά σε μόλις μια παρέμβαση σε «οικονομική ολιγαρχία» της

⁴⁷ Ανακοίνωση - απάντηση του Γεωργίου Παπανδρέου στις δηλώσεις Νόβα.

⁴⁸ Συνέντευξη Τύπου Γεώργιο Παπανδρέου στις 23 Ιουλίου 1965 σε Έλληνες και ξένους δημοσιογράφους.

⁴⁹ Συνέντευξη Γεωργίου Παπανδρέου στο εβδομαδιαίο Γαλλικό περιοδικό «Paris-Match», αναδημοσιεύτηκε σε εφ. *Βήμα*, 28.7.1965, σ.1 και 5.

⁵⁰ Δηλώσεις Γεωργίου Παπανδρέου στις 30.7.1965 δημοσιεύτηκαν σε εφ. *Βήμα*, 31.7.1965, σ.1.

⁵¹ Οι 23 κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών (15.7.1965 έως 24.9.1965) και οι 8 κατόπιν (25.9.1965 έως 28.8.1966). Αποδελτίωση ημερήσιου τύπου 16.7.1965 έως 28.8.1966, εφημερίδες: *Αθηναϊκή*, *Βήμα*, *Έθνος*, *Ημέρα Πατρών*, *Μακεδονία*.

οποίας τα «*συμφέροντα*» δεν έβρισκαν ικανοποίηση από την κυβέρνηση της ΕΚ⁵². Η απόδοση ευθυνών για την επέμβαση και την εκτροπή είτε εστίαζε στους αποστάτες, στην ΕΡΕ και στους «*συμβούλους του Στέμματος*» είτε παρέμενε ασαφής με την (αόριστη) αναφορά σε «*σκοτεινές δυνάμεις*»⁵³. Χαρακτηριστικά, σε ερώτηση του «*Βήματος*», αν τα γεγονότα του Ιουλίου του 1965 επηρέασαν τη γραμμή της ΕΚ ως προς την εξωτερική πολιτική και το ΝΑΤΟ, ο Γεώργιος Παπανδρέου απάντησε αρνητικά, περιοριζόμενος στην επανάληψη της θέσης για «*ελληνική εξωτερική πολιτική*»⁵⁴.

Η λύση που προέκρινε ο Γεώργιος Παπανδρέου ήταν ή εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον ίδιο ως αρχηγό του πλειοψηφούντος κόμματος ή εκλογές⁵⁵. Από τα μέσα Αυγούστου του 1965, με τις αποχωρήσεις βουλευτών από την ΕΚ και την προσχώρηση τους στους «*αποστάτες*», υποστήριξε τη θέση των «*τίμιων*» εκλογών υπό υπηρεσιακή κυβέρνηση⁵⁶. Η θέση αυτή αποτελούσε περισσότερο μια κατευθυντήριο γραμμή και όχι ένα αδιαπραγμάτευτο αίτημα⁵⁷. Ο Παπανδρέου στόχευε στην απόσπαση της συναίνεσης από την ΕΡΕ και τα Ανάκτορα για τη διενέργεια εκλογών, όντας έτοιμος να διαπραγματευτεί. Συνεπώς, κατά τα Ιουλιανά, φρόντιζε να καθησυχάζει το μετεμφυλιακό καθεστώς είτε επισημαίνοντας πως η ΕΚ δεν έθετε καθεστωτικό ζήτημα⁵⁸ είτε παρέχοντας εγγυήσεις για την πολιτική συμμαχιών της ΕΚ, υπογραμμίζοντας συνεχώς πως σε καμία περίπτωση δεν θα συνεργαστεί με την ΕΔΑ⁵⁹. Επιπλέον, δεν δίσταζε να χρησιμοποιεί ακόμη και τον πολιτικό λόγο των υποστηρικτών της βασιλικής εκτροπής και του αυταρχικού καθεστώτος για να συγκροτεί επιχειρήματα όπως: για ποιο λόγο η «*μέθοδος*»

⁵² Λόγοι του Γεωργίου Παπανδρέου: στις 22.8.1965 σε συγκέντρωση στη Λάρισα· στις 24.10.1965 στην Πάτρα, εφ. *Ημέρα Πατρών*, 26.10.1965, σ. 1 και σ. 3· στις 28.11.1965 σε Ρόδο, εφ. *Μακεδονία*, 30.11.1965, σ. 6.

⁵³ Στο ίδιο.

⁵⁴ Συνέντευξη Γεωργίου Παπανδρέου σε εφ. *Βήμα*, 28.8.1966, σ. 1 και 6.

⁵⁵ Ομιλία Γεωργίου Παπανδρέου στην Κοινοβουλευτική Ομάδα της ΕΚ στις 9.8.1965, εφ. *Βήμα*, 10.8.1965, σ. 1 και 5.

⁵⁶ Ομιλία Γεωργίου Παπανδρέου στις 21.8.1965 σε συγκέντρωση στον Βόλο σε εφ. *Μακεδονία*, 22.8.1965, σ. 8· Δηλώσεις Γεωργίου Παπανδρέου στις 27.8.1965 σε εφ. *Βήμα*, 28.8.1965, σ. 1.

⁵⁷ Για παράδειγμα, στις 27.8.1965 δήλωσε πως θα δεχόταν μια παράταση των εκλογών έως της 15 Νοεμβρίου και θα παρείχε η ΕΚ ψήφο εμπιστοσύνης σε «*υπηρεσιακή*» κυβέρνηση, με την προϋπόθεση πως το ίδιο θα έπραττε και η ΕΡΕ, εφ. *Βήμα*, 28.8.1965, σ. 1..

⁵⁸ Διάγγελμα του Γεωργίου Παπανδρέου στις 13.8.1965, δημοσιεύτηκε σε εφ. *Βήμα*, 14.8.1965, σ. 1.

⁵⁹ Ομιλία Γεωργίου Παπανδρέου στις 21.8.1965 σε συγκέντρωση στον Βόλο· λόγος Γεωργίου Παπανδρέου στις 19.9.1965 στην πλ. Αριστοτέλους στην Θεσσαλονίκη.

του ίδιου «είναι αποτελεσματικότερη» στην αντιμετώπιση του κομμουνισμού⁶⁰ ή πως η προκήρυξη εκλογών θα διασπούσε το «λαϊκό μέτωπο» που είχε συγκροτηθεί, de facto, ανάμεσα στους υποστηρικτές της ΕΚ και της ΕΔΑ, εφόσον με τις εκλογές «οι μάζες δια λόγους κομματικής εντάξεως θα τεθούν αντιμετώποι» και θα υπάρξει «διαχωρισμός»⁶¹. Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής τακτικής ο Γεώργιος Παπανδρέου επιχείρησε να αξιοποιήσει τις διαφορετικές προσεγγίσεις που αναδύθηκαν μεταξύ Δεξιάς και Ανακτόρων κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών. Η πρόταση Κανελλόπουλου στο Συμβούλιο του Στέμματος, τον Σεπτέμβρη του 1965, για διενέργεια εκλογών υπό κυβέρνηση της ΕΡΕ έγινε αποδεκτή από τον αρχηγό της ΕΚ, θέτοντας ως μόνη προϋπόθεση τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη εκλογών εντός των συνταγματικών προθεσμιών⁶². Η πρόταση απορρίφθηκε μόνο όταν ο Κανελλόπουλος, κάτω από την πίεση και των υπόλοιπων στελεχών του κόμματος, έθεσε νέους όρους τη χρονική μετάθεση των εκλογών, ώστε να προηγηθεί κυβέρνηση που θα λάμβανε ψήφο εμπιστοσύνης στη Βουλή και θα νομοθετούσε⁶³.

Ο Γεώργιος Παπανδρέου υπερασπίστηκε τις πρώτες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας των Ιουλιανών ως δικαιολογημένη «εξέγερση» του «λαού» και διεκδίκηση «των δικαιωμάτων του», επισημαίνοντας ταυτόχρονα πως οι εκδηλώσεις έπρεπε να είναι ειρηνικές και να παραμείνουν «εντός της νομιμότητας και της τάξεως», γιατί κάθε «εκτροπή» θα αποτελούσε «υπηρεσία προς τους ανθρώπους της ανωμαλίας, οι οποίοι караδοκούν προφάσεις δια την κατάλυσιν των λαϊκών ελευθεριών, όπως ακριβώς συνέβη και με την 4^η Αυγούστου»⁶⁴. Επίσης, άσκησε κριτική στη βίαιη αστυνομική αντίδραση στις πρώτες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στην Αθήνα και τις χαρακτήρισε ως «επιθετική βαναυσότητα ορισμένων αστυνομικών οργάνων», απειλώντας με κυρώσεις τους προϊστάμενους αξιωματικούς, με την επάνοδο της ΕΚ στην εξουσία⁶⁵. Κατά τον ίδιο τρόπο, η ευθύνη της δολοφονίας του Σωτήρη Πέτρουλα την 21^η Απριλίου αποδόθηκε στην κυβέρνηση Νόβα, χαρακτηρίζοντας την «κυβέρνηση του αίματος», επαναλαμβάνοντας, παράλληλα τις εκκλήσεις για τήρηση της τάξης ενόψει της κηδείας του νεαρού φοιτητή⁶⁶.

⁶⁰ Συνέντευξη Τύπου Γεώργιο Παπανδρέου στις 23 Ιουλίου 1965 σε ξένους δημοσιογράφους.

⁶¹ Αγόρευση Γεωργίου Παπανδρέου σε «Συμβούλιο του Στέμματος» στις 1 Σεπτέμβρη 1965.

⁶² Δήλωση «κύκλων» της ΕΚ δημοσιεύτηκαν σε *Αθηναϊκή*, 7.9.1965, σ. 1.

⁶³ Επιστολή του Παναγιώτη Κανελλόπουλου σε Γιώργο Παπανδρέου όπου θέτει τους νέους όρους, δημοσιεύτηκε σε εφ. *Αθηναϊκή*, 9.9.1965, σ. 7 και η δήλωση-απάντηση του Γ. Παπανδρέου στο ίδιο, σ. 1.

⁶⁴ Ανακοίνωση-απάντηση του Γεωργίου Παπανδρέου στις δηλώσεις Νόβα.

⁶⁵ Στο ίδιο.

⁶⁶ Μήνυμα του Γ. Παπανδρέου στις 22.7.1965 προς τον Αθηναϊκό λαό, σε εφ. *Βήμα*, 23.7.1965, σ.1.

Ο αρχηγός της ΕΚ προχώρησε, επίσης, και σε δήλωση καταδίκης των συλλήψεων πολιτών, μετά από αστυνομική επιχείρηση στην περιοχή της Ομόνοιας, το βράδυ της 10^{ης} Αυγούστου⁶⁷. Εντούτοις, ήταν και η τελευταία σχετική δήλωση του Γεωργίου Παπανδρέου. Από τις 10 έως τις 20 Αυγούστου, μετά την ανάθεση της εντολής σχηματισμού κυβέρνησης στον Ηλία Τσιριμώκο, η καταστολή κλιμακώθηκε απότομα, με τις συγκρούσεις μεταξύ αστυνομίας-διαδηλωτών να κορυφώνονται στις 19 και (κυρίως) στις 20 Αυγούστου. Σε αυτή τη συγκυρία, ο αρχηγός της ΕΚ επιχείρησε να αποφύγει τις αναφορές για τις διαδηλώσεις (και την καταστολή τους) στην Αθήνα: Δεν προχώρησε, δηλαδή, σε κάποιο δημόσιο κάλεσμα συνέχισης των κινητοποιήσεων, πλην της επισήμανσης σε διάγγελμα του στις 13 Αυγούστου ότι αποτελεί «*μεγάλη παρηγοριά [...] το θαύμα της καθολικής εξάρσεως του δημοκρατικού κόσμου*»⁶⁸. Μάλιστα, αναφορικά με τα συμβάντα της 20^{ης} Αυγούστου, θα περιοριστεί μόνο σε ένα σύντομο -διφορούμενο- σχόλιο, όπου θα καταδικάσει την «*απρόκλητη βία και των διαδηλωτών και των οργάνων της αστυνομίας*» αναγνωρίζοντας ωστόσο το δικαίωμα στη «*νόμιμη άμυνα αμφοτέρων*»⁶⁹. Σημαντικότερο όλων, ωστόσο, ήταν το γεγονός πως απέφυγε να αναλάβει κάποια πρωτοβουλία εμφάνισης στο κέντρο της Αθήνας, όπως είχε πράξει αντίστοιχα με την «κάθοδο» από το Καστρί στις 19 Ιούλη του '65. Αντίθετα προτίμησε την «πορεία προς τον λαό», δηλαδή την περιοδεία εκτός Αθηνών, περιοδεύοντας το διήμερο 20-21 Αυγούστου σε Στερεά Ελλάδα και Θεσσαλία. Την ίδια επιλογή πήρε και παραμονές της ψηφοφορίας για την ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Νόβα, στα τέλη Σεπτεμβρίου του '65, όπου πάλι θα αποφύγει να αναλάβει κάποια πρωτοβουλία συγκέντρωσης στην Αθήνα, προτιμώντας να μιλήσει στις 19 Σεπτεμβρίου στη Θεσσαλονίκη.

Οι επιλογές αυτές αντιστοιχούσαν σε μια ιδιότυπη «εκλεκτιστική» πρόσληψη της κοινωνικής κινητοποίησης και διαμαρτυρίας, αποδοχής μόνο των πλευρών εκείνων που θα διευκόλυναν τον Γεώργιο Παπανδρέου στις (εν λευκώ) διαπραγματεύσεις του με το καθεστώς. Αυτή η προσέγγιση της διαμαρτυρίας, εξάλλου, αποτελούσε και προέκταση της γενικής πολιτικής του γραμμής. Ενδεικτικότερο, ίσως, παράδειγμα κατά τα Ιουλιανά αυτής της αντίληψης ήταν το κάλεσμα που απεύθυνε για αποχώρηση στους συγκεντρωμένους

⁶⁷ εφ. *Βήμα* 12.9.1965, σ. 1. Η αστυνομία πραγματοποίησε 66 συλλήψεις, απαγγέλοντας κατηγορίες σε 2, κακοποιώντας επίσης συλληφθέντες και παριστάμενους. Αναλυτικότερα, στο παρόν, ενότητα 4.2.

⁶⁸ Διάγγελμα του Γ. Παπανδρέου στις 13.8.1965.

⁶⁹ εφ. *Βήμα*, 24.8.1965, σ. 5.

έξω από την λέσχη Φιλελευθέρων, κατά τη σύσκεψη της Κ.Ο. της ΕΚ στις 9 Αυγούστου του 1965, ζητώντας παράλληλα να του εμπιστευθούν «τη διαχείριση του θέματος»⁷⁰.

Οι Charles Tilly και Sidney Tarrow περιέγραψαν ως «πιστοποίηση» (certification) «το σινιάλο (που παρέχει) μια εξωτερική αρχή για την ετοιμότητα της να αναγνωρίσει και να υποστηρίξει την ύπαρξη και τις διεκδικήσεις ενός πολιτικού δρώντα» ως έναν από τους πρόσθετους μηχανισμούς και διαδικασίες που έχουν τη δυνατότητα να μεγεθύνουν το εύρος ή τη διάρκεια ενός συγκρουσιακού επεισοδίου⁷¹. Ο Δημήτρης Παπανικολόπουλος, με τη σειρά του, έχει υποστηρίξει πως ο Γεώργιος Παπανδρέου κηρύσσοντας τον «νέο ανένδοτο» κατά τα Ιουλιανά, παρείχε πιστοποίηση στους διαδηλωτές⁷². Επιπλέον, στο 1^ο μέρος της παρούσας έρευνας αποτυπώθηκε η διαδικασία «εξάντλησης» της κινητοποίησης, ως το αποτέλεσμα της απογοήτευσης που προκλήθηκε από (α) την αδυναμία της κοινωνικής διαμαρτυρίας να επιβάλλει τη διεξαγωγή εκλογών και να αποτρέψει τη συνέχιση της «Αποστασίας» (β) τον αυστηρό έλεγχο των χαρακτηριστικών των συγκεντρώσεων στην Αθήνα με την αποτροπή των παρεμποδιστικών δράσεων και την απόκρουση των αντιμοναρχικών συνθημάτων (γ) τις διχογνωμίες που προκαλούνται ανάμεσα στους κινητοποιημένους από τις προσωπικές διαπραγματεύσεις του Γεωργίου Παπανδρέου με το μετεμφυλιακό καθεστώς⁷³. Σε αυτήν την ενότητα, εστιάζοντας στον λόγο του αρχηγού της ΕΚ, διαπιστώνεται ότι η «πιστοποίηση» που παρείχε ο Γεώργιος Παπανδρέου στους κινητοποιημένους κατά τα Ιουλιανά ήταν περιορισμένη και μόνο στον βαθμό εκείνο που εξυπηρετεί τη δική του, σε μεγάλο βαθμό προσωπική, στρατηγική. Μάλιστα, είχε και χαρακτηριστικά υπαναχώρησης κατά την εξέλιξη των Ιουλιανών: Στην πρώτη κυβέρνηση «αποστατών» (μέσα έως τέλη Ιούλη) εμφανίστηκε δημόσια στην Αθήνα (κάθοδος από το Καστρί) και κάλυψε πολιτικά τις ανοιχτές διαδηλώσεις στο κέντρο: καταδίκασε την αστυνομική καταστολή και απόδωσε την ευθύνη για τις βίαιες συγκρούσεις στην κυβέρνηση Νόβα («η κυβέρνηση του αίματος»). Αντίθετα, στις δύο επόμενες κυβερνήσεις «αποστασίας», του Τσιριμώκου και του Στεφανόπουλου, εμφανίστηκε ως ομιλητής σε συγκεντρώσεις που πραγματοποιήθηκαν στην επαρχία (Βόλο, Λάρισα και Θεσσαλονίκη), μακριά από το κέντρο των εξελίξεων και απόφυγε να σχολιάσει

⁷⁰ εφ. *Αθηναϊκή*, 10.8.1965, σ. 1.

⁷¹ Charles Tilly-Sidney Tarrow, *Contentious Politics*, Oxford University Press, Second revisited edition, 2015, σ. 36-37.

⁷² Δημήτρης Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60. Συλλογική δράση και δημοκρατία στην προδικτατορική Ελλάδα*, Νήσος, 2015, σ. 173.

⁷³ Στο παρόν, μέρος 1^ο, κεφάλαιο 4.

την καταστολή των ανοιχτών διαδηλώσεων στο κέντρο της Αθήνας, στις 19 και 20 Αυγούστου. Μάλιστα, παραμονές της ψηφοφορίας στη Βουλή για την κυβέρνηση Στεφανόπουλου, δήλωσε καθησυχαστικά πως «οι εκλογές είναι κοντά»⁷⁴ ενώ την ημέρα της ψηφοφορίας «κύκλοι της ΕΚ» υποστήριζαν στον Τύπο ότι «η χώρα μπήκε σε προεκλογική περίοδο»⁷⁵. Δύο μήνες αργότερα, το ίδιο καθησυχαστικός θα ήταν για τον κίνδυνο στρατιωτικής δικτατορίας υποστηρίζοντας ότι «αποτελεί ύβριν και μωρίαν..[οι στρατιωτικοί] είναι τέκνα του δημοκρατικού ελληνικού λαού και ορκίσθηκαν πίστη εις το Σύνταγμα και τον συνταγματικόν βασιλέα των Ελλήνων. Και ουδέποτε θα γίνουν επίορκοι»⁷⁶. Το ίδιο θα επαναλάβει και μερικούς μήνες αργότερα, τον Αύγουστο του 1966, απαντώντας «ουδέποτε θα αποτολμηθεί» σε ερώτηση αν πιστεύει τις απειλές για δικτατορία⁷⁷.

Συμπερασματικά, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών η πολιτική στρατηγική του Γεωργίου Παπανδρέου έτεινε στην επανάληψη ενός νέου Ανένδοτου⁷⁸, με την προσδοκία πως η κοινωνική κινητοποίηση που αναπτύχθηκε με την παραίτηση του θα ενδυνάμωνε τη διαπραγματευτική του θέση και θα συνέβαλλε σε έναν γρήγορο συμβιβασμό με τα Ανάκτορα. Ωστόσο, το δίδαγμα του καλοκαιριού του 1965 ήταν πως το ζήτημα της δημοκρατίας δεν αφορούσε μόνο την εκδίωξη της ΕΡΕ από την κυβέρνηση, όπως πλαισίωνε ερμηνευτικά το δημοκρατικό αίτημα η ΕΚ τη διετία 1961-1963, αλλά ήταν ζήτημα βαθύτερα δομικό. Η βασιλική επέμβαση αποδόμησε έμπρακτα την πολιτική επιχειρηματολογία της ΕΚ, σχετικά με τις προϋποθέσεις του εκδημοκρατισμού. Για τις δομές του μετεμφυλιακού καθεστώτος ο εκδημοκρατισμός δεν ήταν «ανεκτός», ούτε ακόμα και σε αυτά τα πολύ περιορισμένα χαρακτηριστικά και με την αντι-κομμουνιστική ρητορική που επιχειρήθηκε από την κυβέρνηση της ΕΚ. Ο λόγος του Γεωργίου Παπανδρέου κατά τα Ιουλιανά δεν το έλαβε αυτό υπόψιν, αναζητώντας τη διέξοδο στην επανάληψη της πολιτικής γραμμής του «Ανένδοτου». Ωστόσο, το πολιτικό περιβάλλον είχε αλλάξει. Το 1963 η ΕΚ δεν θεωρούνταν από το Παλάτι και τις υπηρεσίες ΗΠΑ ως απειλή, όπως το '65⁷⁹. Και προϊόντος του χρόνου, μεγάλωναν οι παραχωρήσεις του

⁷⁴ Λόγος Γεωργίου Παπανδρέου στις 19 Σεπτεμβρίου 1965 στην πλ. Αριστοτέλους στην Θεσσαλονίκη.

⁷⁵ εφ. *Αθηναϊκή*, 24.9.1965, σ. 1.

⁷⁶ Λόγος Γεωργίου Παπανδρέου στις 28.11.1965 σε συγκέντρωση στη ρόδο.

⁷⁷ Συνέντευξη Γεωργίου Παπανδρέου στην εφ. *Βήμα*.

⁷⁸ Γεώργιος Κασσιμάτης-Παύλος Πετρίδης-Αγγελος Σιδεράτος, *Γεώργιος Παπανδρέου (1888-1968)*, Νέα Σύνορα, 1998, σ. 313-337.

⁷⁹ Για τις εκτιμήσεις και την πολιτική των ΗΠΑ στην Ελλάδα το 1963: Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη. Πολιτικές και οικονομικές όψεις του προβλήματος ασφάλειας στο*

Γεώργιου Παπανδρέου προς τα Ανάκτορα και τη δεξιά, ώστε να προκύψει συμφωνία για εκλογές: Τον Αύγουστο του 1966 ζήτησε από τον Πρέσβη των ΗΠΑ στην Ελλάδα, Phillips Talbot βοήθεια ώστε να μεσολαθήσουν οι ΗΠΑ στον Βασιλιά για να αποφευχθεί η δικτατορία και να υπάρξει προσέγγιση, διαβεβαιώνοντας πως σε περίπτωση που προκηρυχθούν εκλογές και συγκροτούσε κυβέρνηση η ΕΚ ο υπουργός Άμυνας θα ήταν κοινής εμπιστοσύνης του Παλατιού και της κυβέρνησης. Ο Πρέσβης σχολίασε στην υπηρεσιακή του αναφορά πως αυτό αποτελούσε «μετατόπιση» από την προηγούμενη θέση που τον οδήγησε σε ρήξη με τον Βασιλιά το καλοκαίρι του 1965⁸⁰. Ένα μήνα αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1966, όπως ενημέρωσε ο Talbot το State Department, σε γεύμα στο Καστρί με τους Γεώργιο και Ανδρέα Παπανδρέου, ο Γέρος περιέγραψε ένα σχέδιο συμβιβασμού με τον Παλάτι, στη βάση του οποίου θα συγκροτούνταν υπηρεσιακή κυβέρνηση από εξώ-πολιτικές προσωπικότητες κοινής αποδοχής της ΕΚ με την ΕΡΕ, η οποία θα λάμβανε ψήφο εμπιστοσύνης από τα δύο κόμματα, με σκοπό την επεξεργασία και υιοθέτηση ενός νέου εκλογικού νόμου πριν τις εκλογές, πιθανότατα βασισμένου στην απλή αναλογική⁸¹. Πράγματι, τον Δεκέμβριο του 1966 με τη μεσολάβηση του Βασιλιά, υπογράφηκε μεταξύ Γεωργίου Παπανδρέου και Παναγιώτη Κανελλόπουλου μνημόνιο, που οδήγησε στο σχηματισμό της Κυβέρνησης Παρασκευόπουλου, που υπερψηφίστηκε από τις κοινοβουλευτικές ομάδες της ΕΡΕ και της ΕΚ, τον Ιανουάριο του 1967. Στο

μεταίχμιο Ψυχρού Πολέμου και ύφεσης. Πατάκη, 2001, σ. 143-151· Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατία*, σ. 85-94· Επίσης, έχει υποστηριχθεί πως το Στέμμα, μετά τη σύγκρουση τους με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή το καλοκαίρι του 1963, δεν ήταν εντελώς αρνητικό στην προοπτική μιας κυβέρνησης της ΕΚ, υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου. Βλ. Ανδρέας Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*, Καρανάσης, 1974, σ. 170-171· Για το ίδιο ζήτημα ο Γιάννης Τζαννετάκος έχει υποστηρίξει πως τα Ανάκτορα όχι μόνο δεν ήταν αρνητικά αλλά ήταν ευνοϊκά απέναντι στην προοπτική μιας κυβέρνησης της ΕΚ στο «Λες και ήταν χθες που φιλάκια σουδίνα στα χείλη τα βελούδινα..» στο Αριστείδης Πάνος (επιμ.), *Για την Αποστασία*, χ.ε., 1993, σ. 13-22.

⁸⁰ Τηλεγράφημα της Πρεσβείας των ΗΠΑ στην Ελλάδα προς το Department of State στις 11.8.1966 (συντάκτης Talbot) στο James E. Miller (επιμ.), David S. Patterson (γενική επιμ.), *Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964–1968, Volume XVI, Cyprus· Greece· Turkey*, United States Government Printing Office, 2000, έγγραφο 236.

⁸¹ Διπλωματική αλληλογραφία της Πρεσβείας των ΗΠΑ στην Ελλάδα προς το Department of State στις 8.10.1966 (συντάκτης Talbot) στο FRUS, 1964–1968, Volume XVI, έγγραφο 241· Παπαχελάς, *ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας*, σ. 260-266.

μνημόνιο⁸², ο Γεώργιος Παπανδρέου αποδέχτηκε τις εγγυήσεις που του ζητούνταν: υπερψήφιση απλής αναλογικής, εγγυήσεις μη μετεκλογικής συνεργασίας με την ΕΔΑ αλλά κυρίως εγκατάλειψη της κριτικής προς τον Βασιλιά. Επίσης, το γεγονός πως η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου θα είχε εξάμηνο ορίζοντα, λαμβάνοντας την ψήφο εμπιστοσύνης και της ΕΚ, ότι ο στρατός παρέμενε στην αρμοδιότητα του Βασιλιά, αλλά και το στοιχείο πως όλα αυτά πραγματοποιήθηκαν με μυστικές συνεννοήσεις των τριών αντρών, έτεινε ουσιαστικά, αλλά και συμβολικά, στη νομιμοποίηση της βασιλικής επέμβασης και της εκτροπής από το πολίτευμα.

7.2. Τα Ιουλιανά και η διαδικασία ριζοσπαστικοποίησης τμημάτων του Κέντρου: Η ανάδυση του κεντροαριστερού ρεύματος

7.2.1. Ριζοσπαστικοποίηση: Ποιους αφορούσε η διαδικασία; Ποιοι οι δρώντες;

Το γεγονός πως ο αρχηγός της ΕΚ δεν μετέβαλλε την πολιτική του στρατηγική και τις θέσεις του μετά τη βασιλική επέμβαση και τα Ιουλιανά δεν σημαίνει πως συνέβη το ίδιο με όλη την κεντρώα παράταξη. Αντίθετα, τα Ιουλιανά συνέβαλαν καθοριστικά στην τροφοδότηση των τάσεων ριζοσπαστικοποίησης στον χώρο του Κέντρου, που διεκδίκησαν την αναδιάταξη της εσωκομματικής οργάνωσης του, τον εμπλουτισμό των προγραμματικών του διακηρύξεων με νέα στοιχεία και τον καθορισμό του ιδεολογικού στίγματος του χώρου. Αυτή η διαδικασία αφορά κυρίως τρεις διαφορετικές καταστάσεις, οι οποίες όμως βρίσκονταν σε συνεχή επικοινωνία, αλληλεπίδραση, αλληλοδιαμόρφωση αλλά και, κάποιες φορές, σε ανταγωνισμό: Την ΕΔΗΝ και κυρίως το σπουδαστικό της τμήμα, τον Όμιλο Αλέξανδρο Παπαναστασίου και τους Δημοκρατικούς Συνδέσμους και τον Ανδρέα Παπανδρέου. Ο τελευταίος αναδεικνύεται σε βασικό πρόσωπο αναφοράς και ηγέτη -όχι χωρίς εντάσεις- της ριζοσπαστικής πτέρυγας στον χώρο του Κέντρου.

7.2.1.1. ΟΝΕΚ και ΕΔΗΝ

Η ριζοσπαστικοποίηση αφορούσε, καταρχήν, ένα μεγάλο τμήμα των νέων του Κέντρου. Ειδικότερα, πριν την εμφάνιση της ΕΚ, οι νεολαίες των κεντρικών σχηματισμών, εκτός της νεολαίας της ΕΠΕΚ και της νεολαία του Κόμματος των Φιλελευθέρων που είχαν παρουσία στους φοιτητικούς χώρους ήταν, στην πλειονότητα των περιπτώσεων,

⁸² Για την περιγραφή της προσέγγισης Γεωργίου Παπανδρέου, Βασιλιά και Κανελλόπουλου στο Στέλιος Κούλογλου, *Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα. Τα δικά μας 60's. Μέρος 2ο: Ακυβέρνητες πολιτείες* (ντοκιμαντέρ), 2007 ανακτήθηκε στις 27.11.2019 από <https://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/reportaz-xoris-synora-ta-dika-mas-60s>

συγκυριακοί σχηματισμοί πολύ περιορισμένης εμβέλειας, που αποτελούνταν από τους προσωπικούς φίλους των ηγετών των εκάστοτε πολιτικών σχηματισμών⁸³. Στις αρχές της δεκαετίας του '60, οι κεντρώοι φοιτητές, επίσης, παρέμβαιναν στο φοιτητικό χώρο και μέσω της Προοδευτικής Ένωσης Νέων του Κόμματος (ΠΕΝ) των Προοδευτικών του Βασίλη Μαρκεζίνη, ελλείπει άλλου οργανωμένου φορέα μεταξύ της Δεξιάς και της Αριστεράς⁸⁴. Η ενοποίηση των πολιτικών σχηματισμών του Κέντρου, το 1961, οδήγησε στην ίδρυση της Οργάνωσης Νέων της Ένωσης Κέντρου (ΟΝΕΚ), που η πρώτη της δημόσια συγκέντρωση πραγματοποιήθηκε στις 5 Μαρτίου του 1962 στην Αθήνα, με ομιλητή τον Γεώργιο Παπανδρέου⁸⁵. Αρχικά η ΟΝΕΚ συγκροτήθηκε και λειτούργησε, σύμφωνα με τα λόγια στελέχους της, ως συνασπισμός «νεολαιίστικων οργανώσεων σφραγίδων επιμέρους εταίρων της Ενώσεως Κέντρου»⁸⁶ με διορισμένη ηγεσία (πρόεδροι της ΟΝΕΚ, κατά σειρά, διατέλεσαν οι Αλέκος Χρυσικόπουλος, Απόστολος Κακλαμάνης, Ελευθέριος Βερυβάκης) από πρόσωπα έμπιστα του Γεωργίου Παπανδρέου⁸⁷. Παράλληλα, στο φοιτητικό χώρο, οι συνδικαλιστές φοιτητές με αναφορά στον χώρο του Κέντρου, είτε ως ανεξάρτητοι είτε ως μέλη της ΠΕΝ, συνεργάζονταν με τους αριστερούς φοιτητές για την απόσπαση των φοιτητικών συλλόγων από τον έλεγχο της ΕΚΟΦ και κατόπιν στις κινητοποιήσεις του «1-1-4» και του 15%. Ως εκ τούτου, η ίδρυση της ΟΝΕΚ δεν καθόρισε τα χαρακτηριστικά της παρέμβασης των κεντρώων συνδικαλιστών στο φοιτητικό χώρο αλλά το αντίστροφο: Η ύπαρξη κεντρώων φοιτητών, που είχαν αναδειχθεί ως ηγετικές φυσιογνωμίες του δημοκρατικού φοιτητικού συνδικαλισμού καθόρισε, σε μεγάλο βαθμό, τα χαρακτηριστικά του σπουδαστικού τμήματος της ΟΝΕΚ. Μάλιστα, οι φοιτητές αυτοί ήταν επιφυλακτικοί, αρχικά, ως προς την ένταξη τους στην ΟΝΕΚ, ιδρύοντας τον Σύνδεσμο Δημοκρατικών Νέων Ελλάδος (ΣΥΔΝΕ). Μετά από προσπάθειες των

⁸³ Εισήγηση Γιώργου Πρασιανάκη στο θέμα «Οι οργανώσεις νεολαίας της δημοκρατικής παράταξης, μετά τον Εμφύλιο και μέχρι την ίδρυση της Ενώσεως Κέντρου. Ο Γεώργιος Παπανδρέου και οι Νέοι. Ο αγώνας για το Κυπριακό» στο Αριστείδης Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν., Γεώργιος Παπανδρέου και νεολαία. 35 χρόνια Ο.Ν.Ε.Κ. – 30 χρόνια ΕΔΗΝ*, Εκδόσεις Τ. Πιτσίλος, 1997, σ. 23-30.

⁸⁴ Γιάννης Π. Τζαννετάκος, «Η νεολαία και το Φοιτητικό Κίνημα», εφ. *Καθημερινή*, 16.10.2016.

⁸⁵ Εισήγηση Διονύση Γιακουμή στο θέμα «Οργάνωση Νέων Ενώσεως Κέντρου (ΟΝΕΚ) – ίδρυση, ιδεολογικές αρχές, πολιτικός λόγος - ανένδοτος αγώνας - φοιτητικό κίνημα - 15%» στο Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν.*, σ. 55-58.

⁸⁶ Εισήγηση Γιάννη Τζαννετάκου στο ίδιο, σ. 58-62.

⁸⁷ Συνέντευξη Γιάννη Τζαννετάκου, 4.6.2019.

διοικήσεων Κακλαμάνη και Βερυβάκη εντάχθηκαν στις δυνάμεις της ONEK, με το σπουδαστικό της τμήμα να παίρνει πιο οργανωμένη μορφή στα τέλη του 1962 - αρχές του 1963⁸⁸. Το δυναμικό αυτό των στελεχών του φοιτητικού συνδικαλισμού με κεντρικά αναφορά που εντάχθηκε στις γραμμές της ONEK είχε μια σημαντική πολιτική διαφορά από τους «παραδοσιακούς» κεντρώους: Είχε, στην πράξη, υπερβεί τους περιορισμούς του «διμέτρου» συνεργαζόμενοι με την Αριστερά στο πλαίσιο του φοιτητικού κινήματος. Σύμφωνα με τον Γιάννη Τζαννετάκο, που διατέλεσε στέλεχος της ONEK, της ΕΔΗΝ και ιδρυτικός πρόεδρος της ΕΦΕΕ, η στράτευση στο «1-1-4» και το «15%»: «*συνιστούσε αμφισβήτηση των κοινωνικοπολιτικών πραγμάτων και υποθέσεων*» γεγονός που τους καθιστούσε «*φορείς ριζοσπαστικότερων ιδεών σε σχέση με τις κεντρικές και ιθύνουσες του κόμματος της Ένωσης Κέντρου*»⁸⁹, χαρακτηρίζοντας το σπουδαστικό τμήμα της ONEK, στο οποία συμμετείχε η πλειονότητα των μελών της ONEK και αποτελούσε την κύρια δραστηριότητα της⁹⁰, ως «*πλήρως αυτονομημένο*»⁹¹. Ο Νίκος Κωνσταντόπουλος, που υπήρξε γραμματέας της ΕΔΗΝ Αθήνας και πρόεδρος της ΔΕΣΠΑ, επίσης αναφέρεται στην ανεξαρτησία του σπουδαστικού της ONEK: Αυτή η ανεξαρτησία αφορούσε την επιμονή σε τρία, όπως τα συνοψίζει, ζητήματα: δημοκρατική οργάνωση και αντιπροσωπευτική ηγεσία στις οργανώσεις της ΕΚ, ενότητα φοιτητικού κινήματος πάνω σε προγραμματικές αρχές και πολιτική κριτική στα πεπραγμένα της κυβέρνησης της ΕΚ. Η κριτική αυτή εκφράστηκε πιο συγκεκριμένα στο αίτημα για κατάργηση του σπουδαστικού της ασφάλειας, την απομάκρυνση των αμερικάνικων βάσεων, την κριτική στη στάση των δημοτικών συμβούλων της ΕΚ κατά την εκλογή του δημάρχου Αθήνας (οι οποίοι στήριξαν τον υποψήφιο της ΕΡΕ, Γεώργιο Πλύτα, αντί του πρωτεύσαντα στις εκλογές υποψηφίου της ΕΔΑ, Νίκου Κιτσίκη) αλλά και στον τρόπο που πολιτευόταν ο υπουργός Άμυνας της ΕΚ, Πέτρος Γαρουφαλιάς⁹². Ζητούμενα ήταν, «*οι δημοκρατικές διαδικασίες, ο τρόπος λήψης αποφάσεων, η άρνηση των αρχηγισμών [...] η νοοτροπία της διμέτρου προσπάθειας*

⁸⁸ Εισήγηση Τζαννετάκου στο θέμα «Οργάνωση Νέων Ενώσεως Κέντρου (ONEK) – ίδρυση, ιδεολογικές αρχές, πολιτικός λόγος - ανένδοτος αγώνας - φοιτητικό κίνημα - 15%» στο Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν.*, σ. 58-62.

⁸⁹ Στο ίδιο.

⁹⁰ Συνέντευξη Γιάννη Τζαννετάκου, 4.6.2019.

⁹¹ Τζαννετάκος, «Η νεολαία και το Φοιτητικό Κίνημα».

⁹² Συνέντευξη Νίκου Κωνσταντόπουλου, 31.7.2019· παρέμβαση Θεόδωρου Δαλμάρη στο θέμα «Ε.Δ.Η.Ν. και αντιδικτατορικός αγώνας» στο Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν.*, σ. 223-227.

η οποία δίχαζε τους πολιτικούς και κοινωνικούς χώρους»⁹³. Εξάλλου, παρά το γεγονός πως η ηγεσία της ONEK ήταν διορισμένη, η φοιτητική της βάση λειτουργούσε δημοκρατικά, με οργανώσεις της ONEK ανά έτος στις σχολές και υπεύθυνο «κατά βάση» αιρετό.⁹⁴ Συνεπώς, διαμορφώθηκαν δύο βασικές τάσεις στο εσωτερικό της ONEK: η πρώτη «συντηρητική», περισσότερο αφοσιωμένη στην ηγεσία της ΕΚ αλλά και υποστηρικτική στην πολιτική του «διμετώπου»⁹⁵ και η δεύτερη από τα στελέχη του φοιτητικού κινήματος (Βαρδάκης, Δαλμάρης, Κωνσταντόπουλος, Πάνος, Παφίλης, Πάγκαλος, Τζαννετάκος κ.α.), η οποία έλεγχε το Σπουδαστικό Συμβούλιο της ONEK, είχε τάσεις ανεξαρτησίας προς την ηγεσία και έθετε ζητήματα δημοκρατικής λειτουργίας, όντας περισσότερο ευνοϊκή σε πρακτικές μετωπικής συνεργασίας του «δημοκρατικού» χώρου απέναντι στη Δεξιά, χωρίς τους περιορισμούς του «διμέτρου». Εξάλλου, η συνεργασία με την Αριστερά στο φοιτητικό κίνημα είχε επηρεάσει πολιτικά την τάση αυτή συμβάλλοντας, σύμφωνα με τον Γιάννη Τζαννετάκο, στην «ιδεολογικοποίηση» της⁹⁶ με πολιτικές πρακτικές και λόγο που υπερέβαινε το «αντί-δεξιό» πολιτικό πλαίσιο της ΕΚ⁹⁷. Η τάση αυτή της ONEK είχε συγκροτήσει και ένα άτυπο γραφείο που έπαιζε τον ρόλο καθοδηγητικού οργάνου⁹⁸.

⁹³ Εισήγηση Νίκου Κωνσταντόπουλο στο θέμα «Ιστορικά και Πολιτικά Συμπεράσματα» στο Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν.*, σ. 285-293.

⁹⁴ Συνέντευξη Γιάννη Τζαννετάκου, 4.6.2019.

⁹⁵ Ο Παναγιώτης Κρητικός, στέλεχος της ONEK και της ΕΔΗΝ, στενός φίλος του Βερυβάκη, αναφέρεται στη φιλο-ηγετική τάση της ONEK στην οποία συμμετείχε ως «καθαρόαιμους κεντρώους» και στην τάση που έλεγχε το σπουδαστικό της ONEK ως «φιλο-ΕΔΑΐτες». Συνέντευξη Παναγιώτη Κρητικού, 25.7.2019· ο Βερυβάκης, επίσης, στην παρέμβαση του στο θέμα «Οργάνωση Νέων Ενώσεως Κέντρου (ONEK) – ίδρυση, ιδεολογικές αρχές, πολιτικός λόγος- ανέκδοτος αγώνας- φοιτητικό κίνημα- 15%» επεσήμανε πως «Πρέπει να πω ότι εγώ υπερασπίζομαι ακόμη και σήμερα την πολιτική του διμέτρου του Γεωργίου Παπανδρέου», στο Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν.*, σ. 67-69.

⁹⁶ Συνέντευξη Γιάννης Τζαννετάκου, 4.6.2019.

⁹⁷ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της επίδρασης ήταν το γεγονός πως οι φοιτητές στελέχη της ΕΔΗΝ συμμετείχαν στις συγκεντρώσεις της ΕΦΕΕ ενάντια στην αμερικάνικη επέμβαση στο Βιετνάμ , ενώ (η ελεγχόμενη από την ΕΔΗΝ) ΔΕΣΠΑ εξέδωσε ανακοίνωση διαμαρτυρίας για την αποστολή αντικομμουνιστικών φυλλαδίων στα σχολεία την περίοδο διακυβέρνησης της ΕΚ. Βλ. στο παρόν, ενότητα 3.3.

⁹⁸ Συνέντευξη Γιάννη Τζαννετάκου, 4.6.2019· συνέντευξη Αριστεΐδη Πάνου, 12.6.2019.

Τα παραπάνω συνέβαλαν καθοριστικά στη διάλυση της ONEK⁹⁹ από τον Γεώργιο Παπανδρέου, το φθινόπωρο του 1964 και την ίδρυση στην θέση της ΕΔΗΝ, τον Ιανουάριο του 1965. Η ενέργεια του Γεωργίου Παπανδρέου στόχευε στη διάχυση της Νεολαίας σε ένα ευρύτερο σχήμα, με πανελλαδική δικτύωση και μεγαλύτερο έλεγχο από την ηγεσία, εφόσον οι γραμματείς των περιφερειακών οργανώσεων της ΕΔΗΝ στην επαρχία ήταν απευθείας διορισμένοι από τον Γεώργιο Παπανδρέου. Το σπουδαστικό της ONEK Αθήνας εντάχθηκε στην ΕΔΗΝ της Αθήνας, με επί κεφαλής τον Νίκο Κωνσταντόπουλο. Επίσης, μια δεύτερη ερμηνεία επισημαίνει πως η διάλυση της ONEK πιθανά να ήταν και μια κίνηση «ελιγμού» του Γεωργίου Παπανδρέου, ώστε να κατευναστεί η δυσaráσκεια που είχε προκαλέσει η δράση της στα κέντρα εξουσίας του μετεμφυλιακού καθεστώτος¹⁰⁰. Παράλληλα, από το 1964 ο Ανδρέας Παπανδρέου, ο οποίος εμπλέκεται δημόσια στην πολιτική και εκλέγεται βουλευτής Αχαΐας στις εκλογές του Φλεβάρη του 1964, επιχειρούσε να οργανώσει το ρεύμα υποστηρικτών του στον χώρο της νεολαίας, ως υποψήφιος

⁹⁹ Οι Γιάννης Τζαννετάκος, Νίκος Κωνσταντόπουλος και Διονύσης Γιακουμής υποστηρίζαν πως υπήρξαν εισηγήσεις στον Γεώργιο Παπανδρέου ότι η ONEK είχε διαβρωθεί από την Αριστερά. Το ίδιο υποστήριξε και ο Παναγιώτης Κρητικός. Ο Κωνσταντόπουλος αναφέρει πως υπήρξε υπόμνημα στελέχους της ΕΚ ενάντια στην ONEK που το έλαβε ο Γεώργιος Παπανδρέου από την Πρεσβεία των ΗΠΑ υποστηρίζοντας πως η συνεργασία Κέντρου-Αριστεράς στο φοιτητικό κίνημα είχε ενοχλήσει το Παλάτι και της ΗΠΑ. Την παραπάνω άποψη την τεκμηριώνει και το γεγονός ότι η απόφαση για τη συμμετοχή της (υπό ίδρυση) ΕΦΕΕ στο Δ' Πανσπουδαστικό συνέδριο και στις δύο διεθνείς φοιτητικές οργανώσεις, τη δυτική «Διεθνή Διάσκεψη Φοιτητών» (I.S.C.) και τη φιλο-κομμουνιστικής «Διεθνή Ένωση Φοιτητών» (I.U.S.), ανακλήθηκε μετά από παρέμβαση του Απόστολου Κακλαμάνη, στενού συνεργάτη του Γεωργίου Παπανδρέου, με την απειλή πως αν επιμείνει το συνέδριο στην απόφαση θα «πάρει την ONEK και θα φύγει». Ο Γιάννης Τζαννετάκος αναφέρει επίσης πως προηγήθηκε και μια σύγκρουση στα ηγετικά κλιμάκια της ONEK, όπου ο Βερύβακης προχώρησε σε δήλωση ενάντια στη διοίκηση της ONEK, γεγονός που οδήγησε σε πρόταση μομφής εναντίον του, η οποία έγινε δεκτή. Συνεντεύξεις: Παναγιώτη Κρητικού, 25.7.2019, Νίκου Κωνσταντόπουλο, 31.7.2019, Γιάννη Τζαννετάκου, 4.6.2019· εισήγηση Γιακουμή στο θέμα «Οργάνωση Νέων Ενώσεως Κέντρου (ONEK)» στο Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν.*, σ. 55-58· Ο Νίκος Νικολαΐδης, τέλος, που θήτευσε ως γενικός γραμματέας της ΕΔΗΝ υποστήριξε πως η ONEK διαλύθηκε με απόφαση της ηγεσίας επειδή «σε ορισμένα θέματα [...] συλλογικά όργανα της είχαν εκδηλώσει δημόσια την αντίθεση τους προς τις αποφάσεις και επιλογές της ηγεσίας του κόμματος». Εισήγηση του ίδιου στο θέμα «Ιστορικά και Πολιτικά Συμπεράσματα» στο Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν.*, σ. 297-304.

¹⁰⁰ Την άποψη αυτή υποστήριξε ο Διονύσης Γιακουμής στην εισήγηση του στο θέμα «Οργάνωση Νέων Ενώσεως Κέντρου (ONEK)» στο Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν.*, σ. 55-58

διάδοχος ηγέτης στον χώρο του Κέντρου. Αν και, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, η διεκδίκηση ενός ηγετικού ρόλου στον Κεντρώο χώρο ταυτίστηκε με την προσπάθεια ριζοσπαστικοποίησης του, στον χώρο της νεολαίας επέλεξε να προσεγγίσει και να συνεργαστεί όχι τους φοιτητές της τάσης που έλεγχε το σπουδαστικό συμβούλιο της ONEK, είχε κριτικό πνεύμα απέναντι στην κυβέρνηση της ΕΚ και είχε απομακρυνθεί από την πολιτική του «διμέτρωπου», αλλά αυτούς που ήταν αφοσιωμένοι στην ηγεσία της ΕΚ και θεωρούνταν ως πιο «συντηρητικοί».

Πράγματι, η μετάβαση στην ΕΔΗΝ αξιοποιήθηκε από τον Ανδρέα Παπανδρέου ως ευκαιρία εδραίωσης του ρεύματος υπέρ του στην ηγεσία της νεολαίας¹⁰¹. Ωστόσο, η «ριζοσπαστική» πτέρυγας της νεολαίας του Κέντρου δεν αντιμετώπιζε μόνο την κομματική καχυποψία, ούτε προκαλούσε αποκλειστικά τη δυσαρέσκεια. Υπήρχαν επίσης καταστάσεις εντός και εκτός της ΕΚ με αναφορά στον κεντρώο χώρο που επικροτούσαν τη δραστηριότητα και τη στάση τους: Ήταν η ομάδα των σοσιαλιστών βουλευτών της ΕΚ, με έδρα τη Θεσσαλονίκη (Μυλωνάς, Χασαπίδης, Μανάβης, Λούλης, Λασκαρίδης), όπως επίσης και οι νέοι επιστήμονες και διανοούμενοι που συγκρότησαν το 1964 τον Όμιλο Παπαναστασίου¹⁰². Πραγματοποιούνταν συναντήσεις της ριζοσπαστικής πτέρυγας της κεντρώας νεολαίας με μέλη του Ομίλου Παπαναστασίου, αλλά και με τους Δημοκρατικούς Συνδέσμους που είχαν συγκροτηθεί από τον Ανδρέα Παπανδρέου και τους συνεργάτες του εφόσον ο κοινός στόχος της ριζοσπαστικοποίησης της Ένωσης Κέντρου μετά τα Ιουλιανά πρυτάνευε έναντι των διαξιφισμών για τον πολιτικό έλεγχο της νεολαίας.¹⁰³ Βέβαια και με τον Γεώργιο Παπανδρέου η σχέση ήταν ιδιόρρυθμη, αφού η δυσαρέσκεια του για το «απείθαρχο» των στελεχών της νεολαίας συνυπήρχαν με τη διάθεση του για απευθείας επικοινωνία μαζί τους¹⁰⁴. Προϊόντος του χρόνου και μετά τα Ιουλιανά, η κλιμακούμενη ακτινοβολία του Ανδρέα Παπανδρέου ως του επόμενου ηγέτη του κεντρώου χώρου

¹⁰¹ Εισήγηση Τζαννετάκου στο θέμα «Οργάνωση Νέων Ενώσεως Κέντρου (ONEK) – ίδρυση, ιδεολογικές αρχές, πολιτικός λόγος - ανένδοτος αγώνας - φοιτητικό κίνημα - 15%» στο Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν.*, σ. 58-62· παρόμοιες θέσεις υποστήριξαν οι Γιάννης Τζαννετάκος και Νίκος Κωνσταντόπουλος στις συνεντεύξεις που διεξήχθησαν στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας.

¹⁰² Συνέντευξη Νίκου Κωνσταντόπουλου, 31.7.2019.

¹⁰³ Στο ίδιο.

¹⁰⁴ Όπως υπογράμμισε ο Νίκος Νικολαΐδης μετά από κάθε συνεδρίαση κεντρικού οργάνου της ΕΔΗΝ, τα στελέχη της ΕΔΗΝ επισκέπτονταν τον Γεώργιο Παπανδρέου στο Καστρί. Εισήγηση του ίδιου στο θέμα «Ιστορικά και Πολιτικά Συμπεράσματα» στο Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν.*, σ. 297-304.

αφενός, αφετέρου ως φορέα και εκφραστή των τάσεων ριζοσπαστικοποίησης της ΕΚ συνέβαλλε ώστε τα όργανα της ΕΔΗΝ να ελέγχονται πλήρως από το ρεύμα του¹⁰⁵. Ειδικότερα, το φθινόπωρο του 1966, στην αναμόρφωση των οργάνων της ΕΔΗΝ από τον Νίκο Νικολαΐδη, συνεργάτη του Ανδρέα Παπανδρέου, το τμήμα των στελεχών της ΕΔΗΝ που είχαν αναδειχθεί στο φοιτητικό συνδικαλισμό και κρατούσαν κριτική, προς την ηγεσία, στάση απομακρύνθηκε από τις ηγετικές θέσεις¹⁰⁶, παρά το γεγονός πως αποτέλεσαν τους προπομπούς, στην πράξη, της ριζοσπαστικοποίησης του Κέντρου.

Τον Μάιο του 1965 εκδόθηκε το περιοδικό της ΕΔΗΝ, με τίτλο «Δημοκρατία 65», με διευθυντή τον Γιάννη Τζαννετάκο. Συνολικά εκδόθηκαν 4 τεύχη, ένα με διπλή αρίθμηση: Το τεύχος 2-3 του Ιουλίου-Αυγούστου 1965, με διευθυντή τον Γιάννη Τζαννετάκο, το τεύχος 4 του Οκτωβρίου του 1965 με διευθυντή τον Νίκο Κωνσταντόπουλο (λόγω της στράτευσης του Γιάννη Τζαννετάκου) και διευθυντή σύνταξης τον Αριστεΐδη Πάνο και το τεύχος 5 με τίτλο Δημοκρατία 66, με διευθυντή τον Αριστεΐδη Πάνο, τον Απρίλιο του 1966. Όπως προκύπτει από τους διευθυντές του περιοδικού αλλά και από τους τακτικούς συντάκτες (Παφίλης, Βαρδάκης, Αναστασάκος, Οικονόμου, Δαλμάρης κ.α.) το περιοδικό αποτύπωνε, κυρίως, τις απόψεις του άτυπου γραφείου της ριζοσπαστικής πτέρυγα της ΕΔΗΝ που προέρχονταν από το Σπουδαστικό Συμβούλιο της ΟΝΕΚ. Συνεπώς, η αρθρογραφία του περιοδικού, όπου δύο τεύχη εκδόθηκαν κατά τη διάρκεια και αμέσως μετά τα Ιουλιανά, αποτελεί πολύτιμη πηγή για το πως αποτυπώθηκαν και ερμηνεύτηκαν τα συμβάντα του καλοκαιριού του '65 από την πτέρυγα αυτή, αλλά και πως τα Ιουλιανά συνέβαλαν στην αναδιαμόρφωση των θέσεων τους.

7.2.1.2. Όμιλος Αλέξανδρος Παπαναστασίου

Ο δεύτερος φορέας ριζοσπαστικοποίησης του κεντρικού χώρου ήταν ο «Όμιλος Αλέξανδρος Παπαναστασίου». Οι πρώτες τακτικές συναντήσεις της ομάδας που συγκρότησε τον Όμιλο ξεκίνησαν τον χειμώνα του 1964 και πήρε τη μορφή τυπικού σωματείου το καλοκαίρι του ίδιου έτους, με μέλη του Διοικητικού του Συμβουλίου, τους Βασίλη Φίλια (πρόεδρο), Σάκη Καραγιωργα (αντιπρόεδρο), Κώστα Σημίτη (γενικό

¹⁰⁵ Εισήγηση Τζαννετάκου στο θέμα «Οργάνωση Νέων Ενώσεως Κέντρου (ΟΝΕΚ) – ίδρυση, ιδεολογικές αρχές, πολιτικός λόγος - ανένδοτος αγώνας - φοιτητικό κίνημα - 15%» στο Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν.*, σ. 58-62

¹⁰⁶ Συνέντευξη Νίκου Κωνσταντόπουλου, 31.7.2019.

γραμματέα), Γεράσιμο Νοταρά, Σπήλιο Παπασπηλιόπουλο και Αστέρη Στάγκο¹⁰⁷, με σκοπό τη μελέτη προβλημάτων, υπόδειξης λύσεων και πάλης για την εφαρμογή τους σχετικά με τα ζητήματα της:

ριζικής αναπροσαρμογής του συνταγματικού πλαισίου [της] εκ βάθρων αναδιάρθρωσης της διοικητικής μηχανής [του] επαναστατικού εκσυγχρονισμού της παιδείας [του] καθορισμού και εδραίωσης αντικειμενικών διαδικασιών επιλογής πολιτικών και πνευματικών ηγεσιών [τη] γρήγορη οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας [την] «ανακατανομή του εισοδήματος ώστε να πραγματοποιηθεί η ανύψωση του βιοτικού επιπέδου των λαϊκών μαζών [και την] ελεύθερη διαχείριση της εξωτερικής πολιτικής με μοναδικό κριτήριο τα πραγματικά εθνικά μας συμφέροντα¹⁰⁸.

Συνοπτικά, ο Όμιλος φιλοδοξούσε να αναλάβει τον ρόλο ενός πολιτικού Think Tank¹⁰⁹. Πράγματι, στις βασικές καταστατικές αρχές του Ομίλου ήταν η μη ευθεία ανάμειξη των μελών του (όπως υποψηφιότητα σε εκλογές) με την πολιτική¹¹⁰. Το πρότυπο στο οποίο βασίστηκαν ήταν η Fabian Society¹¹¹ και ήταν σχετική με το γεγονός πως η σύλληψη της αρχικής ιδέας για την ίδρυση του «Ομίλου» προήλθε από μια ομάδα Ελλήνων επιστημόνων στο Λονδίνο, όπου βρέθηκαν οι περισσότεροι για μεταπτυχιακές σπουδές στο London School of Economics (LSE), (Παπασπηλιόπουλος, Φίλιας, Καράγιωργας, Σημίτης, Νοταράς,)¹¹². Με την επιστροφή στην Ελλάδα, τα βασικά πρόσωπα που θα συγκροτήσουν

¹⁰⁷ Βασίλης Φίλιας, *Τα αξέχαστα και τα λησμονημένα*, Παπαζήσης, 1997, σ. 43 · Κώστας Σημίτης, *Δρόμοι ζωής*, Πόλις, 2015, σ. 71.

¹⁰⁸ Αρχείο Κωνσταντίνου Σημίτη, συλ. Προδικτατορικά χρόνια, φακ. 1946-1993 Πολιτικά κόμματα-Σοσιαλισμός: Όμιλος Αλέξανδρος Παπαναστασίου, *Διακήρυξη*, 1966, ταυτότητα τεκμηρίου: A1S1-4_PolKomSos_FIT120, Ίδρυμα Κωνσταντίνου Σημίτη.

¹⁰⁹ Για την έννοια και τον ρόλο των Think Tanks στη διαμόρφωση της πολιτικής: Diane Stone «Think Tanks and Policy Analysis» στο Frank Fischer, Gerald J. Miller και Mara S. Sidney (επιμ.) *Handbook of Public Policy Analysis: Theory, Methods, and Politics*, Marcel Dekker Inc. 2006, σ. 149–157.

¹¹⁰ Συνέντευξη Γεράσιμου Νοταρά, 1.8.2019.

¹¹¹ Συνέντευξη Γεράσιμου Νοταρά, 1.8.2019· η Fabian Society ιδρύθηκε το 1884 στο Λονδίνο με σκοπό την προώθηση σοσιαλιστικών ιδεών και πολιτικών διαμέσου μη βίαιων, μεταρρυθμιστικών προσπαθειών. Εντάχθηκε στο ρεύμα της μη κομμουνιστικής Αριστεράς και του ρεφορμιστικού σοσιαλισμού και αποτέλεσε μια από τις ιδρυτικές οργανώσεις του Εργατικού Κόμματος (Labour Party) της Αγγλίας. Συνδέθηκε επίσης με το London School of Economics και το περιοδικό *New Statesman*. Βλ. σχετικά: <https://fabians.org.uk/about-us/our-history/>· βλ. επίσης: Margaret Cole, *The Story of Fabian Socialism*, Stanford University Press, 1961.

¹¹² Ο Βασίλης Φίλιας ανέφερε πως:

ο Σπήλιος Παπασπηλιόπουλος έχει από τότε στο νου του να συγκροτήσουμε με την επάνοδο μας στην Ελλάδα ένα όμιλο έρευνας και πολιτικής παρέμβασης με κορμό το νέο επιστημονικό δυναμικό που έχει σπουδάσει στις διάφορες χώρες της Ευρώπης και κινείται σε σοσιαλιστικό κλίμα.

τον Όμιλο Παπαναστασίου συνδέθηκαν με τον οικονομολόγο Άγγελο Αγγελόπουλο, καθηγητή στην Πάντειο, ο οποίος είχε διατελέσει και γραμματέας οικονομικών της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (Π.Ε.Ε.Α.), και υφυπουργός Οικονομικών στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας του Γεωργίου Παπανδρέου το 1944¹¹³. Συμμετείχαν επίσης και οι Καράγιωργας, Παπασπηλιόπουλος, Σημίτης, Κρίμπας, Νοταράς, Στάγκος και Φίλιας στη συντακτική επιτροπή της μηνιαίας επιθεώρησης «Νέα Οικονομία»¹¹⁴, την οποία εξέδιδε ο καθηγητής.

Από τα πρώτα πολιτικά πρόσωπα που ενημερώθηκαν για τον «Όμιλο» ήταν ο Ανδρέας Παπανδρέου.¹¹⁵ Η πρώτη συνάντηση μαζί του πραγματοποιήθηκε το 1965, όπου αντιπροσωπεία του Ομίλου αποτελούμενη από τους Καράγιωργα, Νοταρά και Σημίτη συναντήθηκε μαζί του στο γραφείο του, στην οδό Σουηδίας 35¹¹⁶. Επίσης, υπήρχε επικοινωνία του Ομίλου Παπαναστασίου με την ΕΔΗΝ¹¹⁷ αλλά και θετική ανταπόκριση στην προσπάθεια του Ομίλου από την ομάδα «σοσιαλιστών της Θεσσαλονίκης» βουλευτών ΕΚ. Από το φθινόπωρο του 1965 παγιώθηκε η συνεργασία του Ομίλου με τον Ανδρέα Παπανδρέου¹¹⁸, όπως εξηγεί ο Γεράσιμος Νοτάρας: «*Η δική μας προσπάθεια είναι πως μπορούμε να ριζοσπαστικοποιήσουμε ένα χώρο [...] αυτός είναι ο χώρος του Κέντρου*

Στο Φίλιας, *Τα αξέχαστα*, σ. 37· ο Σάκης Καράγιωργας στο αυτοβιογραφικό του σημείωμα, που το συντάραξε κρατούμενος από την Ασφάλεια Νέου Ηρακλείου τον Αύγουστο του 1969, επιβεβαίωσε: «*Περισσότερο συνδέθηκα με τον Κρίμπα, το Θωμόπουλο, τον Γκαργκάνα, τον Παπασπηλιόπουλο [...] Σκεφτήκαμε ότι πέρα από τις θεωρίες που μαθαίναμε στο Πανεπιστήμιο δε θα ήταν άσκοπο να συναντιόμαστε και να αναλύουμε τα μεγάλα προβλήματα της χώρας*» σε Σάκης Καράγιωργας, *Μελέτες, άρθρα, ομιλίες, Τόμος Ι 1957-1969*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σ. 43· Στις συναντήσεις αυτές στο Λονδίνο, του ίδιου κύκλου (Καράγιωργας, Παπασπηλιόπουλος, Γκαργκάνας, Κρίμπας, Θωμόπουλος, Δρακάτος, Μουζέλης) αναφέρεται και ο Κώστας Σημίτης, *Δρόμοι ζωής*, σ. 48· στη διακήρυξη του Ομίλου Παπαναστασίου εντοπίζονται εκτός των άλλων, οι υπογραφές των Γκαργκάνα και Κρίμπα. Όμιλος Αλέξανδρου Παπαναστασίου, *Διακήρυξη*, 1966.

¹¹³ Σύντομο βιογραφικό του Άγγελου Αγγελόπουλου στο «Πέθανε χτες ο Άγγελος Αγγελόπουλος», εφ. Ριζοσπάστης, 28.4.1995, ανακτήθηκε στις 15.10.2019 από <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=3695121>

¹¹⁴ Φίλιας, *Τα αξέχαστα*, σ. 39· Σημίτης, *Δρόμοι ζωής*, σ. 77.

¹¹⁵ Φίλιας, *Τα αξέχαστα*, σ. 43.

¹¹⁶ Κώστας Σημίτης, *Δρόμοι ζωής*, σ. 75-76.

¹¹⁷ Αυτό επιβεβαιώθηκε και από τις μαρτυρίες του Νίκου Κωνσταντόπουλου, 31.7.2019 και του Γεράσιμου Νοταρά, 1.8.2019· επίσης, τεκμηριώνεται από το γεγονός πως ο Σπήλιος Παπασπηλιόπουλος αρθρογράφησε για το ζήτημα του οικονομικού προγραμματισμού στη Δημοκρατία '65 της ΕΔΗΝ. Σπήλιος Παπασπηλιόπουλος, «Προγραμματισμός: Τεχνοκρατική φενάκη ή όργανο δημοκρατία;», *Δημοκρατία '65* 2-3 (Ιούλιος – Αύγουστος 1965), σ. 21-23, 50.

¹¹⁸ Βασίλης Φίλιας, *Τα αξέχαστα*, σ. 47.

[...] και βεβαίως αυτό είναι που μας φέρνει κοντά στον Ανδρέα Παπανδρέου»¹¹⁹. Αυτό μεταφράστηκε στην ανάληψη μιας σειράς κοινών προσπαθειών: ο Αντρέας Παπανδρέου ήταν ο βασικός ομιλητής σε συνεστίαση που οργάνωσε ο Όμιλος τον Νοέμβρη του 1966 στο ξενοδοχείο «Αμπασαντέρ», μέλη του Ομίλου συμμετέχουν σε εκδοτικές προσπάθειες του Ανδρέα Παπανδρέου (όπως ήταν η εβδομαδιαία εφημερίδα «Εβδομάδα» και το περιοδικό «Νέοι Δρόμοι»). Επιπλέον, ο Ανδρέα Παπανδρέου επέμεινε ώστε μέλη του Ομίλου να κατέβουν ως υποψήφιοι της ΕΚ στις εκλογές που είχαν προγραμματιστεί για τον Μάιο του 1967, πράγμα που ο Όμιλος αποδέχτηκε συμβάλλοντας με 5 υποψηφίους βουλευτές (Δελούκας, Ροκόφυλλος, Παπασπηλιόπουλος, κ.α.), οι οποίοι παραιτήθηκαν πρώτα από την ιδιότητα του μέλους του Ομίλου. Επίσης τα μέλη του Ομίλου δημιούργησαν το κυβερνητικό πρόγραμμα των 100 πρώτων ημερών που θα εφαρμόζε η ΕΚ εφόσον κέρδιζε, όπως αναμενόταν, τις εκλογές¹²⁰. Παρόλα αυτά, όπως και στην περίπτωση της ΕΔΗΝ, οι σχέσεις του Ομίλου με τον Ανδρέα Παπανδρέου και τον κύκλο του δεν ήταν χωρίς τριβές: Τα μέλη του Ομίλου ανησυχούσαν κυρίως για τις προθέσεις του Ανδρέα Παπανδρέου «για άλωση του Ομίλου και τη χρησιμοποίησή του για κομματικό όφελος»¹²¹ αλλά και για τους συνεργάτες που είχε επιλέξει¹²². Ένας από τους βασικούς λόγους προβληματισμού ήταν ο «διμέτωπος» που ακολουθούσαν συνεργάτες του, όπως ανέφερε ο Νοταράς, που «τους ξένιζε και δεν το θεωρούσαν πρόπον»¹²³. Τέλος, παρά το γεγονός πως ο Όμιλος εστίαζε στις διεργασίες στον χώρο του Κέντρου και όχι στην Αριστερά, οι σχέσεις του με αυτήν αναφέρονται καλές: Ο Νοταράς επισήμανε τις καλές σχέσεις και τις κοινές

¹¹⁹ Συνέντευξη Γεράσιμου Νοταρά, 1.8.2019.

¹²⁰ Γεράσιμος Νοταράς, «Η πολιτική επιστήμη στην Ελλάδα τη δεκαετία του '60. Πρώτα βήματα και αντιδράσεις» στο Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη (επιμ.), *Κοινωνικές Επιστήμες και Πρωτοπορία στην Ελλάδα, 1950-1967*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών-Gutenberg, 2003, σ. 103-113.

¹²¹ Φίλιας, *Τα αζέχαστα*, σ.49.

¹²² Ο Κώστας Σημίτης (για τον οποίο ο Βασίλης Φίλιας επισημαίνει πως από τα μέλη του Ομίλου είχε τις πιο στενές σχέσεις με τον Αντρέα Παπανδρέου) αναφέρεται δύο φορές στους συνεργάτες του Αντρέα, την πρώτη ως: *κύκλο πολιτευτών που προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν θέσεις υποψηφίων στις εκλογές του 1967 και θεώρησε τον Όμιλο επικίνδυνο ανταγωνιστή. Είχαν δημιουργήσει τον «Δημοκρατικούς Συνδέσμους» και διέδιδαν ότι οι ιδρυτές του «Ομίλου Παπαναστασίου» ήταν «αριστεροί» που επιδίωκαν να υπονομεύσουν την ΕΚ» (σ.75) και τη δεύτερη πως «η εντύπωση μου [...] ήταν ότι η πληροφόρηση του [του Αντρέα], τόσο για τις δυνατότητες των προσώπων που τον περιστοιχίζαν όσο και γενικότερα της Ένωσης Κέντρου, ήταν ελλιπής» στο Κώστας Σημίτης, *Δρόμοι ζωής*, σ. 75-76.*

¹²³ Συνέντευξη Γεράσιμου Νοταρά, 1.8.2019. Ως επιζήμια για τον δημοκρατικό χώρο αναφέρει την πολιτική του Διμέτρου και ο Βασίλης Φίλιας, *Τα αζέχαστα*, σ. 50.

προσπάθειες με τους ανθρώπους της Αριστεράς, ενώ ο Φίλιας επεσήμανε πως στις εσωτερικές συζητήσεις που διοργάνωνε ο Όμιλος καλεσμένος εισηγητής είχε υπάρξει και ο Ηλίας Ηλίου της ΕΔΑ¹²⁴. Επιπλέον, στον Όμιλο συμμετείχε και ο αδερφός του βουλευτή και ηγετικού στελέχους της ΕΔΑ Λεωνίδα Κύρκου, Τάκης Κύρκος.

Εκτός από τις παρεμβάσεις και τις εργασίες μελών του Ομίλου¹²⁵, τα βασικά τεκμήρια που αποτυπώνονται οι θέσεις και οι αναλύσεις του Ομίλου Αλέξανδρου Παπαναστασίου είναι τρία: (α) η Διακήρυξη, που δημοσιοποιήθηκε την άνοιξη του 1966 με 81 υπογραφές (62 από την Αθήνα και 19 στην Θεσσαλονίκη), (β) η μπροσούρα: «Οι κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις στις Ελλάδα» που εκδόθηκε τον Ιούλιο του 1966 και (γ) η μπροσούρα με κύριο συγγραφέα τον Κώστα Χατζηαργύρη (η οποία ενσωμάτωνε τις παρατηρήσεις και άλλων μελών του Ομίλου): «Η ελληνική εξωτερική πολιτική. Στόχοι και προϋποθέσεις» που εκδόθηκε τον Απρίλιο του 1967.

7.2.1.3. Ο Ανδρέας Παπανδρέου και οι «Δημοκρατικοί Σύνδεσμοι»

Η αφετηρία της εμπλοκής του Ανδρέα Παπανδρέου στα ελληνικά πολιτικά πράγματα εντοπίζεται το 1959, όπου πέρασε τον ένα χρόνο της εκπαιδευτικής του άδειας από το πανεπιστήμιο του Μπέρκλεϊ στην Ελλάδα, μετά από μια σχεδόν εικοσαετή διαμονή (από το 1940) στις ΗΠΑ, όπου σταδιοδρόμησε ως οικονομολόγος στον ακαδημαϊκό χώρο, ενώ απέκτησε και την αμερικάνικη υπηκοότητα. Παρά τη συμμετοχή του -και τη σύλληψη του από το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου- σε τροτσκιστική ομάδα κατά τη διάρκεια των φοιτητικών του χρόνων¹²⁶, η κατοπινή πορεία του δεν προοικονομούσε πως θα μετεξελισσόταν σε κεντρικό εκφραστή των τάσεων που επεδίωκαν να ριζοσπαστικοποιήσουν τον χώρο του Κέντρου: Κατά τη διάρκεια της ακαδημαϊκής του σταδιοδρομίας στις ΗΠΑ ως οικονομολόγος εξέφραζε, μάλλον, συμβατικές απόψεις που τον ενέτασσαν στο ρεύμα της ορθόδοξης «νέο-κλασσικής σχολής»¹²⁷. Πολιτικά,

¹²⁴ Φίλιας, *Τα αζέχαστα*, σ. 45.

¹²⁵ Όπως ήταν η συμβολή των Γεράσιμου Νοταρά και Παναγιώτη Μερλόπουλου στο βιβλίο του Γάλλου πολιτικού επιστήμονα Jean Meynaud, *«Les forces politiques en Grèce»* που κυκλοφόρησε στα Γαλλικά το 1965 και στα Ελληνικά, με τον τίτλο «Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα» το 1966. Νοταράς, «Η πολιτική επιστήμη στην Ελλάδα τη δεκαετία του '60».

¹²⁶ Δέσποινα Δ. Χριστοδούλου, «Τα νεανικά χρόνια στην Αθήνα, 1919-1940» σε Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του, Τόμος I*, Τα Νέα - Ελληνικά Γράμματα, 2006, σ. 9-56.

¹²⁷ Νίκος Α. Παπανδρέου, «Ο οικονομολόγος Ανδρέας Παπανδρέου» στο Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του, Τόμος I*, Τα Νέα - Ελληνικά Γράμματα, 2006, σ. 95-120. Για την

συνδέθηκε από το 1952 και ύστερα με ακαδημαϊκούς κύκλους προσκείμενους στο Δημοκρατικό Κόμμα των ΗΠΑ, διατελώντας μάλιστα σύμβουλος στο υπουργείο δικαιοσύνης των ΗΠΑ, όπως και οικονομικός σύμβουλος του δημοκρατικού κυβερνήτη της Καλιφόρνιας Pat Brown¹²⁸.

Στο δημόσιο πεδίο, η επιστροφή του Ανδρέα Παπανδρέου στην Ελλάδα συνδέθηκε με την οργάνωση και ίδρυση του Κέντρου Οικονομικών Ερευνών (ΚΟΕ, μετέπειτα Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ), όπου διατέλεσε επιστημονικός διευθυντής και πρόεδρος του διοικητικού του συμβουλίου, κατόπιν αποφάσεως του τότε πρωθυπουργού, Κωνσταντίνου Καραμανλή, μετά από εισήγηση του τότε διοικητή της Τραπέζης της Ελλάδος, Ξενοφώντα Ζολώτα¹²⁹. Στην απόφαση αυτή συνέβαλλε ο Γεώργιος Παπανδρέου, ο οποίος έβλεπε στο πρόσωπο του Αντρέα τον πολιτικό του διάδοχο στον χώρο του Κέντρου¹³⁰. Επίσης, είχε την υποστήριξη και της Πρεσβείας των ΗΠΑ στην Ελλάδα για τους κάτωθι λόγους: Η ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση στις εκλογές του 1958 είχε ερμηνευτεί ως φαινόμενο που οφειλόταν στα οικονομικά προβλήματα της χώρας, ενώ η Πρεσβεία προωθούσε τη δημιουργία ενός πολιτικού φορέα που θα αναλάμβανε τον ρόλο της «εθνικής» αντιπολίτευσης στην ΕΡΕ¹³¹. Συνεπώς, η επιστροφή του Ανδρέα Παπανδρέου για την ίδρυση και λειτουργία του ΚΟΕ διευκόλυνε την επίλυση και των δύο: Ως εμπειρογνώμονας οικονομολόγος, ώστε να συμβάλλει στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας και τη βελτίωση των οικονομικών δεικτών αλλά και ως έμπιστο πρόσωπο, κάτοχος Αμερικανικής υπηκοότητας και μέλος της ελίτ του Δημοκρατικού Κόμματος, για να αποτελέσει το πρόσωπο-γέφυρα της αμερικάνικης πρεσβείας με τον χώρο του Κέντρου. Η ανάληψη της προεδρίας των ΗΠΑ από τον John Kennedy το 1961 και η προώθηση φίλων και ομοϊδεατών του Ανδρέα σε πόστα της αμερικάνικης διοίκησης ενίσχυσε αυτήν την τάση¹³². Εξάλλου, στο υπόμνημα που

«νέο-κλασική» σχολή των οικονομικών: Γιάννης Μηλιός, Γιώργος Οικονομάκης, Σπύρος Λαπατσιώρας, *Εισαγωγή στην Οικονομική Ανάλυση*, Ελληνικά Γράμματα, 2009.

¹²⁸ Σπύρος Δραϊνός, «Στην Αμερική, 1940-1960» στο Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του*, Τόμος Ι, Τα Νέα - Ελληνικά Γράμματα, 2006, σ. 57-94

¹²⁹ Ιστορικό Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών σε <https://www.kepe.gr/index.php/el/to-kepe/istoriko-kepe>

¹³⁰ Δραϊνός, «Στην Αμερική, 1940-1960».

¹³¹ Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας*, σ. 62-63.

¹³² Δημήτρης Ψαρράς, «Η πρώτη επιστροφή, η CIA και ο Ανένδοτος» στο *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η Αριστερά*, Εφημερίδα των Συντακτών, ειδικό ένθετο, Ιούνιος 2016, σ. 15-21.

απεύθυνε προς το Ίδρυμα Ford¹³³, για την επιχορήγηση του προγράμματος του ΚΟΕ, ο Ανδρέας Παπανδρέου αποδεχόταν αυτές τις κατευθύνσεις, προσθέτοντας ότι:

αν δεν δρομολογηθούν αλλαγές από ανθρώπους και δυνάμεις που βλέπουν με συμπάθεια τη Δύση, τότε σίγουρα θα αναλάβουν δυνάμεις που πρόσκεινται στη Σοβιετική Ένωση [...] Οι οικονομικές επιδόσεις της Ελλάδας δεν είναι εντυπωσιακές [...] Και εκδηλώνεται μεγάλη δυσαρέσκεια και διαρκώς αυξανόμενη πίεση για οικονομική και κοινωνική αλλαγή [...] βασικός στόχος της αμερικάνικης βοήθειας για την επόμενη δεκαετία πρέπει να είναι η αποδυνάμωση της έμμεσης σοβιετικής απειλής μέσα από την προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης και της εθνικής ανασυγκρότησης¹³⁴.

Οι απόψεις που εξέφραζε στο υπόμνημα ήταν πλήρως εναρμονισμένες με την προσέγγιση των «Νέων Συνόρων (New Frontiers) που επαγγελλόταν ο Kennedy, όσο αφορούσε την ακολουθούμενη εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ¹³⁵. Εξάλλου, ο Ανδρέας

¹³³ Το ΚΟΕ τελικά επιχορηγήθηκε από το ίδρυμα Ford. «Οι χορηγίες του ιδρύματος Φορντ από το 1958 μέχρι το 1974», αναδημοσίευση από εφ. *Καθημερινή*, 4.6.1975 σε *Άρδην* 56 (Οκτώβριος-Νοέμβριος 2005), ανακτήθηκε στις 3.12.2019 από τον σύνδεσμο <https://ardin-rixi.gr/archives/1198>. Για τον ρόλο του ιδρύματος Ford ως οργάνου της ψυχροπολεμικής αμερικάνικης πολιτιστικής διπλωματίας: Frances Stonor Saunders, *The Cultural Cold War. The CIA and the World of Arts and Letters*, The New Press, 2000, σ. 129-145.

¹³⁴ Ανδρέας Παπανδρέου, «Εμπιστευτική Αναφορά για το ζήτημα του Κέντρου Οικονομικών Ερευνών της Ακαδημίας Αθηνών», 12.12.1960, παρατίθεται στο Δραϊνάς, «Στην Αμερική, 1940-1960».

¹³⁵ Η προσέγγιση των «Νέων Συνόρων» όσο αφορά την εξωτερική πολιτική, έδινε έμφαση στην προώθηση πολιτικών στις χώρες επιρροής των ΗΠΑ για τη βελτίωση των ρυθμών ανάπτυξης, την επέκταση της κοινωνικής πρόνοιας και την εδραίωση των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ως αποτελεσματικότερες μεθόδους αποτροπής κομμουνιστικών κινήσεων και ανάσχεσης της επιρροής του σοσιαλιστικού κόσμου στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου. Επιπροσθέτως, δόθηκε προσοχή στην καλλιέργεια σχέσεων με τους ηγέτες των αναδυόμενων -πρώην αποικιακών χωρών- και τις κυβερνήσεις της Λατινικής Αμερικής, όπως επίσης με τα κόμματα του κέντρου και της (μη κομμουνιστικής) Αριστεράς κόμματα αλλά και σοσιαλιστικών συνδικαλιστικών οργανώσεων στην Ευρώπη. Σχετικά με την πολιτική των «Νέων Συνόρων» της προεδρίας Kennedy για την Ευρώπη: Alan P. Dobson - Steve Marsh, *US Foreign Policy since 1945*, Routledge, 2001, σ. 74-78· για την ευρύτερη Μέση Ανατολή, Roby C. Barrett, *The Greater Middle East. US Foreign Policy Eisenhower and Kennedy*, I.B. Tauris, 2007, σ. 174-189· συμπληρωματικά για την πολιτική των «Νέων Συνόρων» στον αραβικό κόσμο με έμφαση την Αίγυπτο της περιόδου Nasser βλ. Douglas Little, «The New Frontier on the Nile: JFK, Nasser, and Arab Nationalism», *The Journal of American History* 75 (Σεπτέμβριος, 1988), σ. 501-527· για τη Λατινική Αμερική και την πρωτοβουλία του Kennedy «Alliance for Progress» (Συμμαχία για την Πρόοδο), Michael Dunne, «Kennedy's Alliance for Progress: countering revolution in Latin America: Part I: From the White House to the Charter of Punta del Este», *International Affairs* 89 (Νοέμβριος 2013), σ. 1389-1409· στο διεθνές συνδικαλιστικό κίνημα, Anthony Carew, *American Labour's Cold War Abroad, From Deep Freeze to Détente*, AU Press, 2018, σ. 191-277.

συμμετείχε στο International Study Group on Freedom and Democracy (ISG), ενός μυστικού δικτύου που είχε συγκροτηθεί για την προώθηση της διεθνούς πολιτικής της κυβέρνησης Kennedy το 1962 και παρέμεινε ενεργό τουλάχιστον έως το 1964. Παράλληλα, η μαρτυρία του Ανδρέα Παπανδρέου «Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα» αποτυπώνει πως την ίδια περίοδο αντιμετωπιζόταν από τις ΗΠΑ στην Ελλάδα ως ο μεσολαβητής μεταξύ αυτών και του Γεωργίου Παπανδρέου¹³⁶.

Τα πρώτα συμβάντα που οδήγησαν στην ψύχρανση των σχέσεων του Ανδρέα Παπανδρέου με τα στελέχη των αμερικάνικων υπηρεσιών στην Ελλάδα εντοπίζονται το 1961, σύμφωνα με τα όσα ανέφερε ο ίδιος. Αρχικά, οι πιέσεις προς το πρόσωπο του στις αρχές του 1961 ώστε να μεσολαβήσει για να συναινέσει ο Γεώργιος Παπανδρέου στο σύστημα των «συγγενών κομμάτων», όπως επίσης οι παρεμβάσεις της Πρεσβείας, κατόπιν, ώστε να αποδεχθεί η ΕΚ το εκλογικό αποτέλεσμα του Οκτωβρίου του '61 και να μην επιμείνει στον «Ανένδοτο» προκάλεσαν, όπως τόνισε ο Ανδρέας Παπανδρέου, την οργή του¹³⁷. Σε αυτό συνέβαλλε και το γεγονός της ανοιχτής υποστήριξης που απολάμβανε η κυβέρνηση Καραμανλή από τον Πρέσβη των ΗΠΑ στην Ελλάδα, Ellis Briggs¹³⁸. Ωστόσο, παρά την -όπως δήλωνε- οργή του, συνέχιζε να προσβλέπει στην αξιοποίηση των κατευθύνσεων της εξωτερικής πολιτικής της προεδρίας Kennedy από την Ένωση Κέντρου: Σε επιστολή του Ανδρέα Παπανδρέου προς το Ίδρυμα Ford, τον Μάιο του 1962, του οποίου αποσπάσματα παραθέτει ο Σπύρος Δραϊνιάς, ανέφερε για την Αμερικάνικη Πρεσβεία στην Ελλάδα, υπό τον νέο Πρέσβη Henry Labouisse, ότι υποστήριζε την προώθηση κοινωνικών

¹³⁶ Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, σ. 159-1967 · Αντίστοιχο συμπέρασμα εξάγεται και από τον μαρτυρία της τότε συζύγου του Ανδρέα Παπανδρέου, Μαργαρίτας. Μαργαρίτα Παπανδρέου, *Εφιάλτης στην Αθήνα*, Καστανιώτης, 1984, σ. 52-53.

¹³⁷ Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, σ. 159-167.

¹³⁸ Στο *Η δημοκρατία στο απόσπασμα* ο Ανδρέας Παπανδρέου αναφέρει το Χριστουγεννιάτικο μήνυμα του Πρέσβη προς τους Αμερικάνους πολίτες που ζούσαν στην Ελλάδα και αποτέλεσε αφορμή ώστε να παρέχει ανοιχτή υποστήριξη στην κυβέρνηση Καραμανλή ενάντια στις κατηγορίες των κομμάτων της αντιπολίτευσης πως το αποτέλεσμα των εκλογών του Οκτωβρίου ήταν προϊόν «βίας και νοθείας». Στο μήνυμα του ο Πρέσβης των ΗΠΑ ανέφερε με νόημα πως οι εκλογές του 1961 αποτέλεσαν «εμπράκτον απόδειξιν» της πίστης στα «αδεώδη» της «προσωπικής ελευθερίας και την αξιοπρέπεια του ατόμου» (παρατίθεται σε εφ. *Βήμα*, 27.12.1961, σ. 8). Ο Pagedas σε μια, θετικά διακείμενη προς τον Ellis Briggs αλλά και στην πολιτική των ΗΠΑ στην Ελλάδα την ίδια περίοδο, ανασκόπηση της θητείας του ως Πρέσβη επισημαίνει τους στενούς δεσμούς της Πρεσβείας με την κυβέρνηση Καραμανλή αλλά και το Παλάτι, βλ. Constantine A. Pagedas «Ellis O. Briggs and the US Embassy in Greece, 1959 to 1962: A "Relentless Struggle"», *Mediterranean Quarterly* 17 (no. 4, 2006), σ. 91-120.

μεταρρυθμίσεων για την αποφυγή μιας πολωτικής σύγκρουσης Δεξιάς-Αριστεράς, επιδιώκοντας να γεφυρώσει αυτήν την κατεύθυνση της Πρεσβείας με τον «Ανένδοτο» της ΕΚ¹³⁹. Ήταν, ταυτόχρονα, μια προσέγγιση εντός του πλαισίου της επιχειρηματολογίας του «διμέτρου». Την ίδια περίοδο υπήρχε σταθερή επικοινωνία της Αμερικάνικης Πρεσβείας με τον Γεώργιο Παπανδρέου, με τη συμβολή του Ανδρέα.¹⁴⁰

Μετά από μια διαμονή μερικών μηνών στις ΗΠΑ, όπου επανήλθε στα ακαδημαϊκά του καθήκοντα το ακαδημαϊκό έτος 1962-1963, επέστρεψε στην Αθήνα εισερχόμενος στην πολιτική, αρχικά ως σύμβουλος του Γεωργίου Παπανδρέου στις εκλογές του 1963 και κατόπιν ως υποψήφιος βουλευτής της ΕΚ στην Αχαΐα, στις εκλογές του 1964, όπου και εκλέχτηκε. Οι πρώτες δημόσιες τοποθετήσεις του, ως πολιτικό πρόσωπο, εντάσσονταν στο πλαίσιο του προεκλογικού λόγου της ΕΚ: αναφορά στο τρίπτυχο της «πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής δημοκρατίας», όπως το στοιχειοθετούσε ο Γεώργιος Παπανδρέου την ίδια περίοδο. Η ιδιαίτερη συμβολή του Ανδρέα αφορούσε την γεφύρωση του αιτήματος αυτού με την αναγκαιότητα της οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας και του εκσυγχρονισμού της, ενόψει και της σύνδεσης με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές οικονομίες στην Ευρωπαϊκή Κοινή Αγορά, με έμφαση στην ανάγκη οικονομικού προγραμματισμού αλλά και τις ενέργειες και πρωτοβουλίες που απαιτούνταν για την επίτευξη των παραπάνω στόχων¹⁴¹. Στη μελέτη που συνέταξε το 1962 με τίτλο «Στρατηγική Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος» και εκδόθηκε από το Κέντρο Οικονομικών Ερευνών το 1962, ο Ανδρέας Παπανδρέου συνηγορούσε υπέρ της αναγκαιότητας του κρατικού παρεμβατισμού, αφενός λόγω των ατελειών του μηχανισμού της ελεύθερης αγοράς στις περιπτώσεις αναπτυσσόμενων χωρών όπως η Ελλάδα, των οποίων η αντιμετώπιση τους απαιτεί προγραμματισμό και αφετέρου εξαιτίας των γενικών ατελειών της αγοράς στην

¹³⁹ Σπύρος Δραϊνιάς, «Απόπειρα επιστροφής, 1961-1963» στο Παναγιωτόπουλος (επιμ.), Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του, Τόμος Ι, Τα Νέα - Ελληνικά Γράμματα, 2006, σ. 121-144· Η Μαργαρίτα Παπανδρέου ανέφερε πως τέλη του 1961- αρχές 1962 ο Ανδρέας, εκμεταλλευόμενος ένα ταξίδι στις ΗΠΑ για ακαδημαϊκούς σκοπούς, συναντήθηκε με τον Phillips Talbot, υπεύθυνο των υποθέσεων Εγγύς Ανατολής και Νότιας Ασίας του State Department και κατόπιν Πρεσβευτής των ΗΠΑ στην Ελλάδα, την τετραετία 1965-1969. Παπανδρέου, *Εφιάλτης στην Αθήνα*, σ. 93-94.

¹⁴⁰ Στο ίδιο.

¹⁴¹ Βλ. σχετικά το προγραμματικό κείμενο που παρατίθεται στο Γεώργιος Τρ. Μίρκος, *Ανδρέας Παπανδρέου, τα πρώτα βήματα στην πολιτική*, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, 2002, σ. 63-68· ομιλία Ανδρέα Παπανδρέου στην Ένωση Εξαγωγέων Πατρών στις 19.1.1964 παρατίθεται ολόκληρη σε Παναγιώτης Ν. Κρητικός, *Η ρήξη – ο Ανδρέας Παπανδρέου στη δεκαετία του '60*, Προσκήνιο, 1998, σ. 33-40.

προσπάθεια επίτευξης υψηλών ρυθμών ανάπτυξης. Επιπλέον, στα συμπεράσματα της μελέτης, εκτός των άλλων, υποστήριζε να:

ληφθούν μέτρα δια την σχετικής μείωσιν της άνισου κατανομής των εισοδημάτων, ιδίως μέσω της αυξημένης κοινωνικής καταναλώσεων. Εφόσον είναι επιθυμητή η ενεργός συμμετοχή του λαού εις την προσπάθειαν οικονομικής αναπτύξεως, πρέπει ο πληθυσμός να συμμερισθή και τους καρπούς της προσπάθειας του¹⁴².

Όπως επισημαίνει σχετικά μια μελέτη που επικεντρώνεται στην εξέλιξη της οικονομικής σκέψης του Ανδρέα Παπανδρέου, η ανάλυση αυτή ήταν εναρμονισμένη με τις Κεϋνσιανές πολιτικές που ακολουθούνταν στην Ευρώπη την ίδια περίοδο¹⁴³. Η παραπάνω προσέγγιση αποτελούσε τον πυρήνα και την έμφαση των δημόσιων τοποθετήσεων του Ανδρέα Παπανδρέου έως και τα Ιουλιανά¹⁴⁴. Στις επόμενες ενότητες η παρούσα έρευνα θα επικεντρωθεί, πιο συγκεκριμένα, στους τρόπους με τους οποίους η βασιλική επέμβαση και τα Ιουλιανά προσλαμβάνονται και ερμηνεύονται αλλά και πως συμβάλλουν στον εμπλουτισμό με συγκεκριμένες πολιτικές προϋποθέσεις και αναγκαιότητες ρήξεων για την επίτευξη του αναπτυξιακού και εκσυγχρονιστικού σχεδίου που φιλοδοξούσε να εκφράσει και να ηγηθεί ο Ανδρέας Παπανδρέου.

Οι σχέσεις του με την Πρεσβεία των ΗΠΑ, παρέμειναν, σε γενικές γραμμές, πολύ καλές, μέχρι και το τέλος του 1963. Μάλιστα, ήταν ο Ανδρέας Παπανδρέου που μετά τις εκλογές του 1963 παρείχε τις διαβεβαιώσεις για την αφοσίωση της νέας κυβέρνησης της ΕΚ στη Δύση και το ΝΑΤΟ αλλά και την φιλοαμερικάνικη πολιτική που θα ακολουθούσε¹⁴⁵. Η πρώτη ρωγμή στις σχέσεις έλαβε χώρα σχεδόν αμέσως μετά τις εκλογές

¹⁴² Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, *Στρατηγική οικονομικής αναπτύξεως της Ελλάδος*, Κέντρο Οικονομικών Ερευνών, 1962, σ. 111-112, ανακτήθηκε στις 27.1.2020 από τον σύνδεσμο <https://www.kepe.gr/index.php/el/erevna/palaioter-es-dimosieyseis/seires-monografion-kai-meleton/oikonomikes-monografies/item/510>

¹⁴³ Βασίλειος Βλασερός, Θώμη Λαμπαδάρη και Ιωάννης Παπαναγιώτου, «Ανδρέας Παπανδρέου: Οικονομικός Ορθολογισμός, Ρήξη και Σοσιαλιστικός Μετασχηματισμός», Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.), *Αναπτυξιακά Μοντέλα στην Ελλάδα, Παρελθόν, παρόν και μέλλον, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις*, 2016, σ. 137-164.

¹⁴⁴ Βλ. σχετικά: Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, *Μια νέα οικονομική πολιτική δια την Ελλάδα, διάλεξις δοθείσα εν Βόννη την 29^{ην} Ιανουαρίου 1965, χ.ε.*, 1965, εντοπίστηκε στη συλλογή: Φυλλάδια Παντελή Πρεβελάκη, Κεντρική Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης: Ομιλία Ανδρέα Παπανδρέου σε Σύλλογο Πτυχιούχων της Ανώτατης Σχολής Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών (ΑΣΣΟΕ) παρατίθεται σε Κρητικός, *Η ρήξη – ο Ανδρέας Παπανδρέου στη δεκαετία του '60*, σ. 87-100· ομιλία Ανδρέα Παπανδρέου σε Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών Λάρισας στις 18.4.1965 στο ίδιο, σ. 103-110.

¹⁴⁵ Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας*, σ. 94-95.

του Φλεβάρη του 1964. Στην ελληνική κοινή γνώμη υπήρχε δυσαρέσκεια για τη στάση των ΗΠΑ στο Κυπριακό ζήτημα και ο Ανδρέας Παπανδρέου, που είχε αναλάβει το Υπουργείο Προεδρίας, εισηγήθηκε την κατάργηση της αναμετάδοσης ξένων εκπομπών από το ελληνικό ραδιόφωνο. Η ενέργεια αυτή στόχευε την εκπομπή «Φωνή της Αμερικής», η οποία σχολίαζε αρνητικά την εμπλοκή της Ελλάδος στο Κυπριακό. Σε επίσκεψη του Vincent Joyce, ο οποίος ήταν επικεφαλής της υπηρεσίας πληροφόρησης των ΗΠΑ, για να διαμαρτυρηθεί στον Ανδρέα υπήρξε επεισόδιο και η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε την ανάκληση του¹⁴⁶. Η δυσαρέσκεια των Αμερικάνων προς το πρόσωπο του εντάθηκε, όπως υποστήριξε ο ίδιος στο «Η δημοκρατία στο απόσπασμα», μετά τη συνέντευξη του, τον Οκτώβριο του 1964, στον Eric Rouleau, που δημοσιεύτηκε στην γαλλική εφημερίδα Le Monde. Η συνέντευξη αυτή προκάλεσε τις έντονες διαμαρτυρίες των αμερικάνικων υπηρεσιών, λόγω των αποκαλύψεων του για τις πιέσεις των ΗΠΑ στην ελληνική κυβέρνηση και τον ρόλο του NATO στο Κυπριακό ζήτημα¹⁴⁷.

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 112.

¹⁴⁷ Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, σ. 204. Πράγματι, στη συνέντευξη αυτή ο Ανδρέας Παπανδρέου όντως εξέφρασε την πικρία του για την «παθητική βοήθεια» του NATO, όπως την περιέγραψε, στους τούρκικους βομβαρδισμούς στην περιοχή της Τυλληρίας, στην Κύπρο, τον Αύγουστο του 1964. Επίσης, επεσήμαινε πως η κυβέρνηση της ΕΚ αντιστέκεται στις πιέσεις των δυνάμεων του NATO για μια λύση του Κυπριακού σύμφωνα με τα συμφέροντα του, να «συρθεί από τις ΗΠΑ» σε μια διμερή διαπραγμάτευση με την Τουρκία, όπως επίσης και στην προσπάθεια να φέρουν την ελληνική κυβέρνηση σε διάσταση με τον πρόεδρο της Κυπριακής Δημοκρατίας, Μακάριο. Επίσης, επισήμανε πως η Ελλάδα υπήρξε «δορυφόρος του NATO» και πως χρειάζεται να ανακτήσει «την πλήρη εθνική κυριαρχία της». Τέλος, αξιολόγησε ως θετική τη Σοβιετική υποστήριξη στο Κυπριακό για τη διατήρηση «της παγκόσμιας ειρήνης». Αντίστροφα, διευκρίνισε πως μια ενδεχόμενη επίσημη συμμαχία Κύπριακής Δημοκρατίας και Ε.Σ.Σ.Δ. θα σήμαινε ένα «θανάσιμο χτύπημα» στις καλές σχέσεις Αθήνας-Λευκωσίας, ότι οποιαδήποτε πολιτική δεν λαμβάνει υπόψιν τις «λαικές προσδοκίες για εθνικής αξιοπρέπεια και κοινωνική πρόοδο ανάβει τη φωτιά της άκρας αριστεράς» και πως όποια προσπάθεια επιχειρήσει να δώσει «ατλαντική» λύση στο Κυπριακό, θα αποτελέσει ένα σοβαρό πλήγμα «στο πρεστίζ της Δύσης και στη δημοκρατία στην Ελλάδα. Η τελευταία κινδυνεύει να πέσει στο κομμουνιστικό στρατόπεδο». Ο Ανδρέας Παπανδρέου επικαλέστηκε, επιπλέον, την ανάδυση του «κομμουνιστικού κινδύνου», εξαιτίας της δυσαρέσκειας στην ελληνική κοινή γνώμη για τη στάση του Ηνωμένου Βασιλείου και των ΗΠΑ στο Κυπριακό, αλλά και την ανεξαρτησία του Μακαρίου, «που η δράση του εκφράζει σε μεγάλο βαθμό την θέληση των Κυπρίων», έναντι της πολιτικής της Αθήνας. Με αυτό τρόπο επιχειρούσε να θέσει το όριο των πολιτικών παραχωρήσεων που είχε τη δυνατότητα να κάνει η κυβέρνηση της ΕΚ στο Κυπριακό ζήτημα. Πιθανότατα δεν ήταν τυχαίο που στην εισαγωγή της συνέντευξης επισημαίνεται ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου ήταν «βαθιά επηρεασμένος» από το «Κεννεντισμό», ενώ η συνέντευξη έκλεινε με δήλωση μιας «υψηλής ελληνικής προσωπικότητας» (που δεν κατονομάζεται) πως «είμαστε στο έλεος δυνάμεων που δεν ελέγχουμε και βρίσκονται στη Λευκωσία, την Ουάσιγκτον και το

Ο Ανδρέας παραιτήθηκε από την θέση του αναπληρωτή υπουργού εσωτερικών τον Νοέμβριο του 1964, ενώ υπήρξαν διαδόσεις στον κεντρώο τύπο που επέρριπταν την ευθύνη στις Αμερικάνικες πιέσεις, γεγονός που εξόργισε την Πρεσβεία.¹⁴⁸ Η παραίτηση του Ανδρέα Παπανδρέου από την κυβέρνηση αποτέλεσε και την αφετηρία της συγκρότησης του δικού του, ιδιαίτερου, δικτύου υποστήριξης στο εσωτερικό της ΕΚ, με την παράλληλη διαμόρφωση ενός νέου προγράμματος για το Κέντρο¹⁴⁹. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας, επισκέφθηκε την Κύπρο, ως επίσημος προσκεκλημένος της Κυπριακής κυβέρνησης¹⁵⁰ και τον Απρίλιο του 1965 περιόδευσε στην Θεσσαλία. Το ίδιο διάστημα, το πρώτο εξάμηνο του 1965, ήρθε σε επαφή με τον Όμιλο Παπαναστασίου και επιχείρησε να θέσει υπό την επιρροή του τη νεολαία του Κέντρου, αξιοποιώντας τη μετάβαση από την ΟΝΕΚ στην ΕΔΗΝ. Επίσης, διατηρούσε τακτική επικοινωνία με την ΕΔΑ, διαμέσου του Λεωνίδα Κύρκου¹⁵¹.

Μετά τα Ιουλιανά, ξεκίνησε η προσπάθεια συγκρότησης των «Δημοκρατικών Συνδέσμων» (Δ.Σ.), οι οποίοι αποτέλεσαν σύλληψη των συνεργατών του Ανδρέα: Γιάννη Αλευρά, Λευτέρη Βερυβάκη, Αντώνη Λιβάνη και Γιάννη Σκουλαρική ούτως ώστε να «στελεχωθεί η ραχοκοκαλιά του Ανδρέα Παπανδρέου»¹⁵². Όπως διευκρίνισε ο Λευτέρης Βερυβάκης, ο οποίος διατέλεσε γραμματέας των Δ.Σ., η ίδρυση τους υπαγορεύτηκε, εκτός των άλλων, από τη διαπίστωση, μετά το καλοκαίρι του 1965, ότι:

ο αγώνας για την κατάκτηση της εμπιστοσύνης του ελληνικού λαού στον επόμενο γύρο -τις εκλογές που έρχονταν- δε θα αρκούσε για την εμπέδωση της Λαϊκής Κυριαρχίας. Αυτό δημιούργησε την πεποίθηση για την ανάγκη δημιουργίας ενός κομματικού μηχανισμού μεγαλύτερης αντοχής και νέων προσανατολισμών, που δεν

Λονδίνο». Eric Rouleau, «Le recours à l'Assemblée générale de l'O.N.U. est la seule issue qui nous reste " nous déclare M. André PAPANDRÉOU ministre grec de la coordination», εφ. *Le Monde*, 5.10.1964, Αρχείο της εφημερίδας *Le Monde*, διαθέσιμο στο: https://www.lemonde.fr/archives/article/1964/10/05/le-recours-a-l-assemblee-generale-de-l-o-n-u-est-la-seule-issue-qui-nous-reste-nous-declare-m-andre-papandreou-ministre-grec-de-la-coordination_2132596_1819218.html

¹⁴⁸ Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας*, σ. 145-146· για την πρόσληψη των διαπραγματεύσεων για το Κυπριακό την ίδια περίοδο και τον ρόλο των ΗΠΑ σε αυτές από τον Κεντρώο και Αριστερό λόγο: Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα, 1947-1989*, Αθήνα, 2016, σ. 196-207.

¹⁴⁹ Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, σ. 215.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 205.

¹⁵¹ Λεωνίδας Κύρκος, «Για τον Λ. από τον Ι.Μ.: Δύο σημειώματα για τις επαφές της ΕΔΑ με την Ένωση Κέντρου τις παραμονές της δικτατορίας», *Αρχαιοτάξιο 3* (Μάιος 2001), σ. 129-132.

¹⁵² Συνέντευξη Π. Κρητικού, 25.7.2019.

θα στηριζόταν μόνο στο συνασπισμό πολιτευομένων- όπως ήταν η Ένωση Κέντρου¹⁵³.

Ο Παναγιώτης Κρητικός διευκρίνισε πως η σκέψη ήταν οι Δ.Σ. να αποτελέσουν το οργανωτικό σχήμα που θα εντάσσονταν όσοι ήταν άνω των 30 ετών, που λόγω ηλικίας δεν μπορούσαν ενταχθούν στην ΕΔΗΝ και θεωρούσαν την ΕΚ «*παρωχημένη*», με σκοπό τη συγκρότηση μιας πανελλαδικής οργάνωσης «*στελεχών*»¹⁵⁴. Συνεπώς, οι Δ.Σ. ήταν συγκροτημένοι κατά νομό, με ανώτατο όριο μελών τα 50 άτομα, πλην της Αθήνας-Αττικής, της Θεσσαλονίκης και της Πάτρας. Η επιλογή των μελών γινόταν με κριτήρια την επιτυχία τους στον επαγγελματικό τους τομέα και το κύρος που ενέπνεαν στους συμπολίτες τους¹⁵⁵. Στους Δ.Σ. ο Ανδρέας Παπανδρέου κατεύθυνε συνδικαλιστές και πολιτευτές που είχαν αναφορά στον χώρο του Κέντρου και τον πλησίαζαν. Τα κεντρικά τους γραφεία ήταν στην Αθήνα, στην οδό Σόλωνος 49^α, ωστόσο απέφευγαν να εμφανίζονται δημόσια, ούτως ώστε, όπως υποστήριξε ο Βερυβάκης «*να μη δημιουργηθεί σύγχυση ανάμεσα στις επίσημες κομματικές οργανώσεις [της ΕΚ]*»¹⁵⁶.

Παραμονές της δικτατορίας, ο Ανδρέας Παπανδρέου ήταν ο ανερχόμενος ηγέτης¹⁵⁷ του κεντρικού χώρου, εκφράζοντας παράλληλα τις τάσεις και τα ρεύματα που αγωνίζονταν για τη ριζοσπαστική αναδιαμόρφωση του, τόσο πολιτικά όσο και οργανωτικά. Μετρήσιμα στοιχεία αυτής της δυναμικής κίνησης ήταν οι Δ.Σ., με 2.700 μέλη σύμφωνα με την εκτίμηση του Αντώνη Λιβάνη¹⁵⁸, η ΕΔΗΝ που πλέον ήταν υπό την επιρροή του Ανδρέα Παπανδρέου¹⁵⁹, ένα μεγάλο τμήμα της Κ.Ο. της ΕΚ, περίπου το 1/3 σε σύνολο 122

¹⁵³ Μαρτυρία Ελευθέριου Βερυβάκη στον Γιάννη Ε. Διακογιάννη, «*Δημοκρατικοί Σύνδεσμοι*», δημοσιεύτηκε στο Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του*, Τόμος Ι, Τα Νέα - Ελληνικά Γράμματα, 2006, σ. 154-155.

¹⁵⁴ Συνέντευξη Παναγιώτη Κρητικού, 25.7.2019.

¹⁵⁵ Αντώνης Λιβάνης, «*Στη μνήμη του Λευτέρη Βερυβάκη*» στο Λίλα Χριστοφορίδη -Βερυβάκη, Γιώργος Ν. Πρασιανάκης και Αριστείδης Πάνος (επιμ.), *Ελευθέριος Δ. Βερυβάκης, Ο Επιστήμονας- Ο Αγωνιστής- Ο Πολιτικός*, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, 2015, σ. 43-46.

¹⁵⁶ Μαρτυρία Βερυβάκη σε Γιάννη Ε. Διακογιάννη, «*Δημοκρατικοί Σύνδεσμοι*».

¹⁵⁷ Όπως επισήμανε ο Παναγιώτης Κρητικός, μετά την «*Αποστασία*», ήταν «*ανοικτός ο δρόμος*» της ηγεσίας της ΕΚ για τον Ανδρέα Παπανδρέου. Συνέντευξη Παναγιώτη Κρητικού, 25.7.2019.

¹⁵⁸ Λιβάνης, «*Στη μνήμη του Λευτέρη Βερυβάκη*».

¹⁵⁹ Εισήγηση Τζαννετάκου στο θέμα «*Οργάνωση Νέων Ενώσεως Κέντρου (ΟΝΕΚ) – ίδρυση, ιδεολογικές αρχές, πολιτικός λόγος- ανένδοτος αγώνας- φοιτητικό κίνημα- 15%*».

βουλευτών¹⁶⁰. Επίσης, από το φθινόπωρο του 1965 και ύστερα εντατικοποιήθηκαν οι δημόσιες παρεμβάσεις του, με αρθρογραφία του ίδιου του Ανδρέα Παπανδρέου στον Τύπο, πολλαπλασιασμό των δημόσιων συγκεντρώσεων που λάμβανε μέρος ως κεντρικός ομιλητής, περιοδείες στην επαρχία. Επίσης, στα τέλη του 1966 κυκλοφόρησε το περιοδικό «Νέοι Δρόμοι» (με υπότιτλο «Μηνιαία Δημοκρατική Επιθεώρηση») όπου θα εκδοθούν συνολικά 4 τεύχη, από τον Δεκέμβριο του 1966 έως τον Μάρτιο του 1967. Παράλληλα, στα κέντρα εξουσίας του μετεμφυλιακού καθεστώτος θεωρούταν πως οι θέσεις που εξέφραζε έθεταν σε κίνδυνο τη μεταπολεμική δομή εξουσίας της χώρας¹⁶¹.

7.2.2. Τα Ιουλιανά και η βασιλική εκτροπή: Η ερμηνεία και συμβολή τους στη συγκρότηση του κεντροαριστερού ρεύματος

7.2.2.1. Η ανάδυση της έννοιας «κατεστημένο»

Μια νέα έννοια που αναφέρεται στον λόγο του κεντροαριστερού ρεύματος μετά τα Ιουλιανά είναι αυτή που αρχικά αναφέρεται ως «καθεστηκυία τάξη» και κατόπιν καταλήγει να αποκαλείται ως «Κατεστημένο», μεταφορά στα ελληνικά της αγγλικής λέξης «establishment»¹⁶². Η έννοια αυτή αποτελεί κλειδί ώστε να κατανοηθεί η πρόσληψη και η ερμηνεία των Ιουλιανών στο ριζοσπαστικοποιημένο τμήμα του κεντρώου χώρου.

Η πρώτη δημοσία αναφορά στην έννοια από τον Ανδρέα Παπανδρέου ήταν τον Οκτώβρη του 1965, στην ομιλία του κατά τη διάρκεια του Greek Heritage Symposium. Αναφερόμενος στην «καθεστηκυία τάξη» την προσδιόριζε ως:

σύστημα δυνάμεως, βασιζόμενος επί ενός πολύπλοκου συμπλέγματος συμφερόντων, το οποίο είναι εις θέσιν να ασκή αποφασιστική επιρροήν επί των κρίσιμων αποφάσεων του πολιτικού κόσμου, επιρροήν δυσαναλόγως μεγαλύτεραν της αντίστοιχου λαϊκής βάσεως [...] Καθίσταται ενεργός όταν εκδηλωθούν τάσεις εις τον πολιτικόν κόσμον να αμφισβητήση θεμελιώδη στοιχεία του συστήματος δυνάμεως το οποίον διαθέτει. Ως εκ φύσεως της, η «καθεστηκυία τάξις» δεν είναι δημοκρατικός

¹⁶⁰ Όπως αποτυπώθηκε τον Ιανουάριο του 1967 σε δύο περιπτώσεις: Στην 1^η, 41 βουλευτές της ΕΚ απουσίαζαν «αδικαιολόγητα» στη σύσκεψη της Κ.Ο., στις 5 Ιανουαρίου 1967, μετά από αίτημα του Ανδρέα Παπανδρέου προς όσους υποστήριζαν τις απόψεις του, σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τη συμφωνία Βασιλιά, Γεωργίου Παπανδρέου και Παναγιώτη Κανελλόπουλου για την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου και στην 2^η περίπτωση, όπου 39 βουλευτές, συνυπέγραψαν δήλωση μαζί με τον Ανδρέα και τη δημοσιεύσαν στον Τύπο, υπογραμμίζοντας πως θα ψηφίσουν την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου για χάριν της ενότητας της ΕΚ, διατηρώντας ωστόσο τις επιφυλάξεις τους. Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, σ. 292-293· εφ. *Έθνος*, 5.1.1967, σ. 1 και 8· 10.1.1967, σ. 1 και 10.

¹⁶¹ Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας*, σ. 230-234, 286-303.

¹⁶² Σύμφωνα με τον Γεράσιμο Νοταρά, η απόδοση της λέξης «establishment» ως «κατεστημένο» προτάθηκε από τον Μάριο Πλωρίτη σε Νοταράς, «Η πολιτική επιστήμη στην Ελλάδα τη δεκαετία του '60», σμμ. 12.

θεσμός, εφ' όσον εξ' ορισμού προϋποθέτει ανισότητα μεταξύ της σχετικής επιρροής την οποία ασκεί και της αντιστοίχου λαϊκής βάσεως την οποία εκπροσωπεί¹⁶³.

Εκεί εντοπίζεται και η πρώτη συσχέτιση στον δημόσιο λόγο του μεταξύ του αναπτυξιακού σχεδίου για την Ελλάδα, στο οποίο αναφερόταν πριν τα Ιουλιανά, με τις πολιτικές προϋποθέσεις αλλά και τα πολιτικά εμπόδια που συνάντησε η εφαρμογή του και τα οποία απέδιδε στο «κατεστημένο»:

είναι γενικώς γνωστόν ότι οι υπανάπτυκτοι χώροι, καταβάλλουν έντονον προσπάθειαν να διασπάσουν τον φαύλον κύκλον της υπαναπτύξεως [...] Και τούτο εξηγεί και την προσπάθειαν αποδεσμεύσεως από ωρισμένας μορφάς διεθνών και οικονομικών σχέσεων, αι οποίαι συνιστούν τμήμα της «καθεστηκυίας τάξεως» και παρεμποδίζουν την επιθυμητή μεταβολήν και ανάπτυξιν. Δεν αμφιβάλλων ότι η παρούσα σοβαρά ελληνική πολιτική κρίσις συνδέεται στενώς: α) με την αποφασιστικήν ώθησιν προς οικονομικήν ανάπτυξιν, την οποία έδωσεν η Ένωσις Κέντρου, μετά την νίκην της 16^{ης} Φεβρουαρίου 1964, β) με την εκ λόγου τούτου εκδηλωθείσαν από κοινού αντίδρασιν της καθεστηκυίας τάξεως» και του υφιστάμενου κρατικού μηχανισμού¹⁶⁴.

Στο ίδιο πλαίσιο ερμηνείας θα επισημάνει, τρεις μήνες αργότερα, τον Φλεβάρη του 1966: «η αποχώρησις της Δημοκρατικής παρατάξεως από την εξουσίαν, ωφείλετο εις το καλλιεργηθέν κλίμα δυσπιστίας, εις την αντίθεσιν εκείνων τους οποίους εν τω συνόλω ονομάζομεν «καθεστηκυίαν τάξιν» ή «κατεστημένο»». Η περιγραφή του «κατεστημένου» δεν εδραζόταν σε μια ταξική ανάλυση. Δεν ήταν δηλαδή μια τάξη ή ένα τμήμα μιας τάξης και τα συμφυή ταξικά συμφέροντα τους, όπως στις σχετικές αναλύσεις του χώρο της Αριστεράς, αλλά «ένα ή περισσότερα συμπλέγματα δυνάμεως, τα οποία έχουν προνόμια και τα οποία ασκούν επί της πολιτικής εξουσίας δύνάμιν πολύ μεγαλυτέραν από εκείνην την οποίαν θα υπέθετε κανείς»¹⁶⁵.

Σαφέστερη περιγραφή του «κατεστημένου» και το ποιοι το αποτελούν θα πραγματοποιηθεί αργότερα το 1966. Πιθανότατα, οι επεξεργασίες του Ομίλου Παπαναστασίου να επηρέασαν σημαντικά την περιγραφή και ανάλυση της έννοιας «κατεστημένο». Στο κείμενο «Οι κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα» που ο

¹⁶³ Ανδρέα Παπανδρέου, «Η ανάγκη εκσυγχρονισμού των κομμάτων» (ομιλία κατά τη διάρκεια του Greek Heritage Symposium στο ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία» την 6^η Οκτωβρίου 1965) στο Ανδρέας Παπανδρέου, *Δημοκρατία και εθνική αναγέννηση*, Εκδοτικός οίκος Γ. Φεξή, 1966, σ. 98-105, αντίτυπο εντοπίστηκε στη Βιβλιοθήκη του Παντείου Πανεπιστημίου.

¹⁶⁴ Στο ίδιο.

¹⁶⁵ Ανδρέας Παπανδρέου, «Τα αίτια του πολιτικού πραξικοπήματος» (ομιλία του Ανδρέα Παπανδρέου σε συνεστίαση του «Συνδέσμου Νέων Επιστημόνων και Διανοούμενων» στις 4.2.1966) στο Παπανδρέου, *Δημοκρατία και εθνική αναγέννηση*, σ. 27-34.

Όμιλος εξέδωσε τον Ιούλιο του 1966, η «ελληνική καθεστηκυία τάξη» συσχετίζεται με την ολιγαρχία, την Αυλή, τη Δεξιά και τη «χούντα του ΙΔΕΑ» οι οποίες έπαιξαν:

αποφασιστικό ρόλο στην ανατροπή της κυβερνήσεως του κέντρου [...] που με κάθε τρόπο ήθελαν ν' αποφύγουν τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής, τη δικαιότερη κατανομή του εθνικού εισοδήματος και των θυσιών της οικονομικής αναπτύξεως, τον περιορισμό των ποικίλων προνομίων τους, την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, τον εκσυγχρονισμό τέλος θεσμών και δημόσιας διοικήσεως που υπέσχετο το πρόγραμμα της ανατραπείσης κυβερνήσεως¹⁶⁶.

Πράγματι, σε ομιλία του, τον Νοέμβρη του 1966 κατά τη διάρκεια συνεστίασης που διοργάνωσε ο Όμιλος Παπαναστασίου, ο Ανδρέας Παπανδρέου αναφέρεται στο «κατεστημένο» ως:

μια κοινοπραξία [...] ανάμεσα στους ανακτορικούς κύκλους, τον ξένο παράγοντα, τις στρατιωτικές κλίκες, το ανακτορικό και ξενόδουλο κόμμα της δεξιάς, τα οργανωμένα μονοπωλιακά συμφέροντα μεγάλων ξένων εταιρειών και ολίγων μεγάλων ελληνικών επιχειρήσεων – με δικτύωση που απλώνεται στη δημόσια διοίκηση, στις τράπεζες κι ακόμη στις εργατικές ενώσεις, σε κάθε φάση της δημόσιας ζωής της χώρας¹⁶⁷.

Και σε αυτήν την περίπτωση, η δυναμική της «ανάπτυξης» ήταν κομβική στην ανάλυση που επιχειρήθηκε. Για τον Ανδρέα Παπανδρέου, η επιβίωση του «κατεστημένου» ως «βιώσιμη συμμαχία [...] και συνεργασία ανάμεσα στους λιγοστούς αλλά ισχυρούς πυρήνες δυνάμεως» κρινόταν από την ικανότητα του να προσαρμόζεται στις αλλαγές που επιφέρει η τεχνολογική και οικονομική πρόοδος, η οποία, σύμφωνα με αυτόν «συνδέεται με σχετικά ριζικές αλλαγές στη διάρθρωση της κοινωνίας». Κατά συνέπεια, στην περίπτωση των υπανάπτυκτων χωρών -στις οποίες άνηκε και η Ελλάδα σύμφωνα με τις αναλύσεις του κεντροαριστερού χώρου:

το κατεστημένο κατά κανόνα ταυτίζεται με τη στασιμότητα - βάζει το ίδιο εμπόδια στον δρόμο της τεχνολογικής και οικονομικής προόδου, ώστε να μη σαρωθή από τις νέες δυνάμεις που θα αναδείξει η πρόοδος. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η σύγκρουση είναι αναπόφευκτη¹⁶⁸.

Το ίδιο ίσχυε και από την αντίστροφη: «η αντικατάσταση του κατεστημένου με νέες πολιτικές δυνάμεις αποτελεί όρο για την οικονομική και κοινωνική πρόοδο, για τη συνειδητή επιδίωξη υψηλών ρυθμών προόδου, μορφώσεως και βιοτικού επιπέδου». Σε αυτό το πλαίσιο

¹⁶⁶ Όμιλος Αλέξανδρος Παπαναστασίου, *Οι κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ιούλιος 1966, σ. 69, αντίτυπο εντοπίστηκε στη Βιβλιοθήκη του Παντείου Πανεπιστημίου.

¹⁶⁷ Ανδρέας Παπανδρέου, « Το κατεστημένο και η εθνική αναγέννηση » (ομιλία του Ανδρέα Παπανδρέου σε συνεστίαση του «Όμιλου Αλέξανδρος Παπαναστασίου» στο ξενοδοχείο «Αμψασαντέρ» στις 9.11.1966) στο Παπανδρέου, *Δημοκρατία και εθνική αναγέννηση*, σ. 13-26.

¹⁶⁸ Στο ίδιο.

ενέτασσε τα αντιαποικιακά κινήματα και την ανάδυση των χωρών του 3^{ου} Κόσμου: «η αποικιακή ιδιότητα ταυτίζεται λίγο-πολύ με την αποφασιστική συμμετοχή στο κατεστημένο εκπροσώπων συμφερόντων των μεγάλων δυνάμεων. Με αποτέλεσμα, η ανάπτυξη των υπανάπτυκτων χωρών να προσδιορίζεται όχι από τις αντικειμενικές τους δυνατότητες, αλλά από τα συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων». Συνεπώς, αν πριν τα Ιουλιανά το αίτημα της «πολιτική, κοινωνικής και οικονομικής δημοκρατίας» όπως το εξέφραζε η Ένωση Κέντρου, στον λόγο του Ανδρέα Παπανδρέου συνδεόταν με την ανάγκη οικονομικού προγραμματισμού για την επίτευξη υψηλών ρυθμών ανάπτυξης, μετά τα Ιουλιανά έχει ένα σοβαρό αντίπαλο: το «κατεστημένο» και τις δυνάμεις που το συναποτελούν. Όπως επισήμαινε και ο ίδιος:

η σύγκρουση που οδήγησε στο πραξικόπημα της 15^{ης} Ιουλίου [...] στο βάθος της ήταν και παραμένει σύγκρουση μεταξύ ενός αντιδραστικού και ξενόδουλου κατεστημένου και των ζωντανών λαϊκών δυνάμεων που ύστερα από δεκαετίες ολόκληρες είχαν κατορθώσει επιτέλους να αναδείξουν μια κυβέρνηση που σαν κύριο στόχο είχε την αλλαγή, δηλαδή την προγραμματισμένη εθνική αναγέννηση, τη μορφωτική, κοινωνική και οικονομική αναγέννηση του έθνους¹⁶⁹.

Αν και χωρίς την χρήση της έννοιας «κατεστημένο», οι θεματικοί άξονες που τη συγκροτούν ως έννοια μπορούν να εντοπιστούν σε μεγάλο μέρος της αρθρογραφία των στελεχών της ΕΔΗΝ στο περιοδικό «Δημοκρατία 65» στα τεύχη του καλοκαιριού και του φθινοπώρου του 1965. Σε άρθρο του με τίτλο «Η δημοκρατία δοξάζεται», στο τεύχος 2-3 του περιοδικού της ΕΔΗΝ, που κυκλοφόρησε κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, ο Νίκος Κωνσταντόπουλος ερμήνευε την παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου ως ενέργεια που προετοίμασαν «ομόκεντροι διάφοροι κύκλοι των εξαρτημένων συμφερόντων της ιδιοτέλειας και της ολιγαρχίας της αντίδρασης του φασισμού» που «καταφέρνουν να δυναστεύουν την πολιτική διαδικασία της χώρας [...] οχρωμένοι κάτω απ'τον βασιλικό θεσμό, οικονομικά συγκροτήματα, μονοπώλια και τράπεζες»¹⁷⁰. Η ανάγνωση της εξώθησης σε παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου ως οργανωμένο σχέδιο υπήρχε και στο άρθρο του Γιάννη Τζαννετάκου στο ίδιο τεύχος, που επεσήμανε πως αποτελούσε το «δεύτερο και άγνωστο μέρος του σχεδίου Περικλής», το οποίο τέθηκε σε λειτουργία από όταν η κυβέρνηση της ΕΚ ανέλαβε την κυβέρνηση¹⁷¹. Αντίστοιχα και το ζήτημα της ανάπτυξης ήταν κομβικό και ενείχε έντονες πολιτικές διαστάσεις: Σε ανάλυση του Δημήτρη Παφίλη, στο τεύχος 4

¹⁶⁹ Στο ίδιο.

¹⁷⁰ Νίκος Κωνσταντόπουλος, «Η δημοκρατία δοξάζεται», *Δημοκρατία 65* 2-3 (Ιούλιος-Αύγουστος 1965), σ. 12-15 και 41-43.

¹⁷¹ Γιάννη Τζαννετάκος, «Ανένδοτος», *Δημοκρατία 65* 2-3 (Ιούλιος-Αύγουστος 1965), σ. 3.

(Οκτώβριος 1965) της «Δημοκρατίας 65», υποστηριζόταν πως «οι υπανάπτυκτες χώρες [...] προσφέρονται βορά στο ξένο κεφάλαιο [...]. Η οικονομική εξάρτηση δημιουργεί [...] μια πολιτική δέσμευση που τείνει να πάρει το χαρακτήρα της καθυποταγής». Σύμφωνα με αυτήν την ανάλυση αποτελούσε μια «νεοαποικιοκρατική μορφή του Ιμπεριαλισμού» η οποία εμπόδιζε την ανάπτυξη της εξαρτημένης χώρας και είχε «συνεργούς» την «αντίδραση και την οικονομική ολιγαρχία» που έχουν συμφέρον από την «στασιμότητα»¹⁷². Η ανάλυση του Παφίλη δεν αποτελούσε μια προσωπική άποψη, εφόσον απηχούσε τις θέσεις της διακήρυξη των ιδεολογικών αρχών της ΕΔΗΝ, που υποστήριζε πως η βασική διαίρεση του κόσμου ήταν ανάμεσα στα ισχυρά, πολιτικά και οικονομικά, και τα ανίσχυρα κράτη. Τα δεύτερα ήταν εξαρτημένα από τα πρώτα, τα οποία έβρισκαν συμμάχους στο εσωτερικό των υπανάπτυκτων χωρών από όσους είχαν «συμφέρον» από τη διαιώνιση της υπανάπτυξης¹⁷³. Τούτων δοθέντων, εφόσον οι παραπάνω επισημάνσεις αποτελούσαν βασικές παραδοχές του κεντροαριστερού ρεύματος, ανακύπτει το ερώτημα: με ποιο τρόπο και σε ποια πεδία κατέστη η κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου επικίνδυνη για το «κατεστημένο», ώστε να μεθοδευτεί η αποπομπή της;

Οι πρώτες αναλύσεις και ερμηνείες που επιχειρούν να απαντήσουν στο παραπάνω ερώτημα προέρχονταν από τα στελέχη της ΕΔΗΝ. Σημείο εκκίνησης των επιχειρούμενων ερμηνειών αποτελούσε η ασυνέχεια που προκάλεσε ο «Ανένδοτος» και ο 1,5 χρόνος διακυβέρνησης της ΕΚ, στη δομή κυριαρχίας της χώρας. Η προσέγγιση αυτή αποτελούσε ένα βασικό επεξηγηματικό μοτίβο στην πλειονότητα των άρθρων στο περιοδικό της ΕΔΗΝ: Για παράδειγμα, ο Νίκος Κωνσταντόπουλος επεσήμανε πως αυτές οι εμπειρίες συνέβαλαν ώστε «ο δημοκρατικός πολίτης [...] να διαμορφώσει στέρεα την πολιτική του συνείδηση, ώστε να μην ανέχεται σαν κάτι μοιραίο και αναπόφευκτο το θρίαμβο των παρασκηνίων»¹⁷⁴. Για τον Δημήτρη Παφίλη τα συνθήματα του «Ανένδοτου» αποτελούσαν το «προσκλητήριο», που υπογράμμιζε πως η Ελλάδα «στέναζε από τη φασιστική δεξιά, η οικονομική ολιγαρχία καταπίεζε τον λαό [...] η μη ανταγωνίσιμη οικονομία μας απαλλοτριωνόταν στους ξένους. Το ξένο κεφάλαιο ασύδοτο κυκλοφορούσε στη χώρα μας με αποικιοκρατικούς όρους». Αντίθετα, η κυβερνητική πολιτική της ΕΚ, της οποίας βασικοί άξονες ήταν η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση «που φράζει τον δρόμο στο σκοταδισμό», η

¹⁷² Δημήτρης Παφίλης, «Η κρίση της δημοκρατίας, πολιτειακή, πολιτική, θεσμών, φορέων», *Δημοκρατία* 65 4 (Οκτώβριος 1965), σ. 8-12.

¹⁷³ «Διακήρυξη ιδεολογικών αρχών της ΕΔΗΝ», *Δημοκρατία* 65 1 (Μάιος 1965), σ. 13-15 και 50.

¹⁷⁴ Νίκος Κωνσταντόπουλος, «Η δημοκρατία δοξάζεται».

φιλεργατική πολιτική που «αποτοξινώνει την ΓΣΕΕ» προκάλεσε τη συσπείρωση και ανασύνταξη της «ντόπιας αντίδρασης» και την προετοιμασία μιας «μαζί με τους ξένους νέας επίθεσης» εφόσον το «ξενόδογλο κεφάλαιο παραμερίζεται. Οι παρακρατικές οργανώσεις αυτοδιαλύονται. Η επιρροή των ξένων εξατμίζεται»¹⁷⁵. Σε άλλο άρθρο του ο Κωνσταντόπουλος, στο τεύχος Οκτωβρίου της Δημοκρατίας '65, υποστήριζε σχετικά πως η «πολυπρόσωπη αντίδραση» ήθελε δύο κόμματα εναλλασσόμενα στην εξουσία και γι' αυτό ανέχτηκε την άνοδο του Κέντρου, με σκοπό να το «διαβρώσει» και να το «παραλύσει». Τους λόγους που προκάλεσαν τη «συνωμοσία» από το «κύκλωμα που δεν έχει πατρίδα αλλά συμφέροντα» τους εντόπιζε στον οικονομικό προγραμματισμός «όργανο δημοκρατίας» ενάντια στο «μεγάλο κεφάλαιο» και την «ανάπτυξη πλουτοπαραγωγικών πηγών [που] περιορίζει τη δυνατότητα απεριόριστου δεσποτισμού ξένων βοθηθιών», την «λαϊκή πολιτική» που αποτελούσε «κίνδυνο για τις μεγάλες ντόπιες επιχειρήσεις. Και οι παροχές μειώνουν το μερτικό που αχόρταγα θέλουν να λυμαίνονται» αλλά και την «ελληνική εξωτερική πολιτική» που ήταν «παράγοντας ενοχλητικός» για τις συμμαχικές αξιώσεις στο Κυπριακό¹⁷⁶. Ανάλογες απόψεις υπήρχαν και στα υπόλοιπα άρθρα των τευχών καλοκαιριού-φθινοπώρου του 1965¹⁷⁷.

Αντίστοιχες θέσεις απηχούσαν και οι αναλύσεις του Ανδρέα Παπανδρέου. Επιχειρώντας να απαντήσει ποιοι και γιατί εναντιώθηκαν στην κυβέρνηση της ΕΚ εντόπιζε τους λόγους: Στην (α) οικονομική πολιτική της ΕΚ και την εξασφάλιση υψηλού ρυθμού αναπτύξεως που επέβαλλε «να σαρωθούν ορισμένα εμπόδια τα οποία οφείλονται εις κεκτημένα προνόμια» όπως ήταν η αναθεώρηση των συμβάσεων με το ξένο κεφάλαιο (αναφέρεται στην περίπτωση της Pechiney και της Esso-Pappas). Επιπρόσθετα, η επίτευξη της οικονομικής ανάπτυξης, ταυτόχρονα με τη μεγαλύτερη συμμετοχή των κατώτερων

¹⁷⁵ Παφίλης, «Η κρίση της δημοκρατίας, πολιτειακή, πολιτική, θεσμών, φορέων».

¹⁷⁶ Νίκος Κωνσταντόπουλος, «Η άνοδος του Λαού», Δημοκρατία 65 4 (Οκτώβριος 1965), σ. 26-28 και 46-47.

¹⁷⁷ Ενδεικτικά: Θεόδωρος Δελμάρης, «Και άλλες φορές προσπάθησαν» Δημοκρατία 65 4 (Οκτώβριος), σ. 32-33, όπου γινόταν αναφορά στο τρίγωνο των «ξένων, αλλής, δεξιάς» που παρέσυραν το νεαρό βασιλιά: Θωμάς Χούτας, «Η ανάλυση της Πολιτικής Κρίσης», Δημοκρατία 65 4 (Οκτώβριος 1965), σ. 12 όπου διευκρίνιζε πως με τον όρο Δεξιά δεν περιέγραφε μόνο την ΕΡΕ αλλά το «πλέγμα σχέσεων» που συνέδεαν «το εκάστοτε μείζων κόμμα του παλαιού αντιβενιζελισμού, τον κρατικό μηχανισμό, την ελέγχουσα το στράτευμα και τα σώματα ασφαλείας μιλιταριστική κάστα, το εντόπιο και ξένο μεγάλο κεφάλαιο, τους στρατιωτικοπολιτικούς μιλιταριστικούς κύκλους» που κλονίστηκε από το 53% της εντολής που είχε δοθεί «μόνο δια να διαδεχθή την ΕΡΕ».

στρωμάτων στη διανομή του εθνικού εισοδήματος, αν και ωφέλησε όλες τις τάξεις, κατέρριψε, σύμφωνα με τον Ανδρέα, το επιχείρημα ότι η οικονομική ανάπτυξη προηγείται της αναδιανομής, και αυτό είχε μακροπρόθεσμες συνέπειες που ανησύχησαν το «κατεστημένο». Στο ζήτημα (β) των πολιτικών ελευθεριών, όπου η φιλελευθεροποίηση της κυβέρνησης της ΕΚ, φόβισε τις «σκοτεινές δυνάμεις», εφόσον απέκλειε την επανάληψη στο μέλλον εκλογών σε συνθήκες όπως αυτές του 1961. Τέλος, (γ) στο τομέα της εξωτερικής πολιτικής, που η επιλογή και στάση της κυβέρνησης της ΕΚ η Ελλάδα να μην είναι «υποτελής» αλλά «σύμμαχος» και η προσπάθεια εφαρμογής αυτού του νέου δόγματος προκάλεσε ανησυχία. Ως τεκμηρίωση, ανέφερε το άνοιγμα της Ελλάδας στην Αίγυπτο και τα Βαλκάνια και κυρίως τη στάση που κράτησε στο Κυπριακό¹⁷⁸.

7.2.2.2. Επεμβάσεις των ξένων και η εθνική ανεξαρτησία

Το ζήτημα του Κυπριακού και οι συνδηλώσεις για τον ρόλο των ΗΠΑ στη βασιλική επέμβαση και την εκτροπή από το πολίτευμα και συνεπώς στην πολιτική δομή της χώρας ήταν η σημαντικότερη διαφορά στην ερμηνεία που επιχειρούσε το κεντροαριστερό ρεύμα σε σύγκριση με αυτές του Γεωργίου Παπανδρέου, γεγονός που έφερνε τον χώρο εγγύτερα στις αναλύσεις της Αριστεράς. Η άρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου στις πιέσεις που δέχθηκε το καλοκαίρι του 1964, κατά την επίσκεψη του στις ΗΠΑ μετά από πρόσκληση του Αμερικάνου προέδρου Johnson, να ξεκινήσει απευθείας διαβουλεύσεις με τον Τούρκο ομόλογο του, İsmet İnönü, για την λύση του Κυπριακού και η δυσαρέσκεια που προκάλεσε η άρνηση αυτή στους Αμερικάνους¹⁷⁹, αποτέλεσε βασικό ερμηνευτικό σχήμα για το κεντροαριστερό ρεύμα σε σχέση με τη βασιλική επέμβαση, σε αντίθεση με τον λόγο του αρχηγού της ΕΚ.

Ειδικότερα, στην ερμηνεία που επιχειρούσε ο Όμιλος Παπαναστασίου, το ζήτημα του Κυπριακού ήταν το απόλυτο κλειδί για την εξήγηση της εκτροπής από το πολίτευμα, εφόσον η «ελληνική καθεστήκνια τάξη» είχε κατορθώσει να «αποτελεματώσει» τον εκδημοκρατισμό και πριν την παραίτηση Παπανδρέου εξαιτίας της «συντηρητικότητας» και

¹⁷⁸ Ανδρέας Παπανδρέου, «Τα αίτια του πολιτικού πραξικοπήματος».

¹⁷⁹ Για μια συνοπτική εξιστόρηση: Σπύρος Δραϊνός, Δραϊνός, *Ανδρέας Παπανδρέου. Η γέννηση ενός πολιτικού αντάρτη*, Ψυχογιός, 2013, σ. 152-158· για την ενόχληση των ΗΠΑ στην άρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου βλ. τη μαρτυρία του George Ball, ο οποίος συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις για τη διευθέτηση της Κυπριακής κρίσης του καλοκαιριού του 1964, ως Υφυπουργός (Under Secretary) του State Department: George W. Ball, *The past has another pattern, Memoirs*, Norton, 1982, σ. 355-358.

των «δισταγμών του»¹⁸⁰. Ο Όμιλος, αν και παραδεχόταν πως η ύφεση των πολιτικών εξαναγκασμών στην ύπαιθρο, η «εντιμότερη διαχείριση των συλλογικών πόρων του Κράτους», η ελευθεροτυπία, η προσπάθεια εκδημοκρατισμού του συνδικαλιστικού κινήματος και η άνοδος των διεκδικητικών αγώνων των εργαζομένων αποτελέσαν λόγους ενόχλησης για τα καθεστωτικά κέντρα, επισήμαινε πως το «Ιουλιανό πραξικόπημα δεν εξυπηρετούσε την υπόθεση της Μοναρχίας και της ελληνικής μεγαλοαστικής τάξης», εφόσον αφενός χρεώθηκαν τις ευθύνες για την πολιτική κρίση αφετέρου η «εκτόνωση της λαϊκής οργής» των ετών 1961-1963, με την ανάληψη της κυβέρνησης από την ΕΚ, λειτουργούσε ευεργετικά για το μετεμφυλιακό καθεστώς σε βάθος χρόνου. Αυτή η παραδοξότητα ερμηνευόταν μόνο από την εμπλοκή του Κυπριακού, αφού, σύμφωνα με την ανάλυση του Ομίλου, η βασιλική επέμβαση αποτελούσε πειθάρχηση του εγχώριου κατεστημένου «στα σχέδια των Αγγλοσαξωνικών δυνάμεων και του ΝΑΤΟ για σύντομη και ευνοϊκή για την Τουρκία συμφωνία στο Κυπριακό», η οποία δεν μπορούσε να επιτευχθεί από την κυβέρνηση Παπανδρέου εξαιτίας της πρωτοβουλίας που είχε παραχωρήσει στον Μακάριο¹⁸¹. Στη «Δημοκρατία 65», άρθρο του Σέφη Αναστασάκου επεσήμανε πως η πολιτική κρίση του Ιουλίου συνδέθηκε με διεθνή γεγονότα και κυρίως με το Κυπριακό, το οποίο συνέδεε την Ελλάδα με τον αναπτυσσόμενο κόσμο. Η θέση της κυβέρνησης της ΕΚ πως το Κυπριακό αποτελούσε, κυρίως, ζήτημα του ΟΗΕ και όχι του ΝΑΤΟ ανήσυχε κύκλους στην Ουάσιγκτον και στο Λονδίνο, και κυρίως τις ΗΠΑ, που μετά τη δολοφονία του Kennedy είχαν επιστρέψει στο δόγμα που απαιτούσε από τους συμμάχους πειθαρχία. Το άρθρο του Αναστασάκου υπογράμμιζε, παράλληλα, πως το να φύγει ο Παπανδρέου και να επανέλθει η Δεξιά στην κυβέρνηση εξυπηρετούσε τα γεωπολιτικά σχέδια των ΗΠΑ σε βάρος και των ανταποικιακών κινήματων στις αραβικές χώρες¹⁸². Στο επόμενο τεύχος του περιοδικού, σε άρθρο του Θεόδωρου Δαλμάρη, οι αναφορές ήταν ευθύτερες: Η άρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου να συναινέσει στο σχέδιο του Johnson για την Κύπρο οδήγησε τις ΗΠΑ σε μια «μελετημένη επιχείρηση» για την αποπομπή της Κυβέρνησης της ΕΚ με όχημα την

¹⁸⁰ Αναφέροντας τη ματαίωση της αναθεώρησης των εκτάκτων μέτρων, τα εμπόδια στον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος, την αμνήστευση στις υποθέσεις σκανδάλων των κυβερνήσεων της ΕΡΕ, την επικύρωση υπογεγραμμένων συμβάσεων με τον ξένο κεφάλαιο και την αναγνώριση στην οικονομική ζωή του κυρίαρχου ρόλου της ολιγαρχίας.

¹⁸¹ Όμιλος Αλέξανδρος Παπαναστασίου, *Οι κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, σ. 70-71.

¹⁸² Σέφη Αναστασάκου, «Η πολιτική κρίση της Ελλάδας από διεθνή σκοπιά», *Δημοκρατία 65* 4 (Οκτώβριος 1965), σ. 23.

«φασιστική δεξιά»¹⁸³. Μάλιστα, ο συντάκτης του άρθρου υποστήριξε πως το εν λόγω τεύχος της Δημοκρατίας '66 δεν κυκλοφόρησε ευρέως, εξαιτίας παρέμβασης της Πρεσβείας των ΗΠΑ¹⁸⁴. Την ίδια άποψη υποστήριξε και ο Άρης Πάνος, διευθυντής του τεύχους, στη συνέντευξη που έδωσε για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας¹⁸⁵.

Ωστόσο, οι ερμηνείες αυτές δεν επιχειρούνταν μόνο από τα ριζοσπαστικοποιημένα στελέχη της νεολαίας, αλλά έβρισκαν απήχηση και στον, πιθανότερο, επόμενο ηγέτη της ΕΚ: Για τον Ανδρέα, οι «προστάτες» (όπως αναφερόταν σ' αυτούς με ένα ειρωνικό τόνο) είχαν συνηθίσει την περίοδο διακυβέρνησης από τη Δεξιά να ικανοποιούνται όλα τα αιτήματά τους, αντίθετα ο Γεώργιος Παπανδρέου είπε «όχι». Συνεπώς, η εξώθηση του σε παραίτηση αφορούσε και την ανάγκη να υπάρξει μια κυβέρνηση που θα έκλεινε το Κυπριακό στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ, «εις βάρος των συμφερόντων» Ελλήνων και Ελληνοκυπρίων¹⁸⁶. Ήταν το «γραμμάτιο» που οι «ξενόδοουλοι κυβερνήτες» είχαν αναλάβει να εξοφλήσουν¹⁸⁷.

Αυτές οι αναλύσεις αποτελούσαν τη γέφυρα για την υιοθέτηση ενός ανεξαρτησιακού λόγου και συναφών προγραμματικών κατευθύνσεων από το κεντροαριστερό ρεύμα, με έμφαση στην «ανεξαρτησία προς οποιονδήποτε» που την οριοθετούσε, παράλληλα, έναντι και του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος. Άρθρο του Παναγιώτη Χαριτάτου, που επιχειρούσε να συμβάλλει στην «ανακαίνιση του κόμματος», όπως επεσήμανε, μέσω της χάραξης και προβολής του προγράμματος και της ιδεολογίας του, αναφερόταν στην «Ελληνική Ιδεολογία», η οποία (θα) αποτελούσε σύμπτυξη των αιτημάτων για «δημοκρατία» και «εθνική ανεξαρτησία», και σήμαινε να «κυβερνούν την Ελλάδα οι Έλληνες με γνώμονα το συμφέρον του τόπου». Ο αρθρογράφος, αφού επισήμαινε πως η εγχώρια «ολιγαρχία» ταύτιζε το συμφέρον της με το συμφέρον των ΗΠΑ, κατ' αντιστοιχία με τη Βουλγαρική «ολιγαρχία» που ταύτιζε το συμφέρον της με

¹⁸³ Θεόδωρος Δαλμάρης, «Ιστορική Καμπή», *Δημοκρατία '66* 5 (Ανοιξη 1966), σ. 38-39 και 48-49, Προσωπική συλλογή Αριστείδη Πάνου,

¹⁸⁴ Παρέμβαση Δαλμάρη στο θέμα «Ε.Δ.Η.Ν. και αντιδικτατορικός αγώνας».

¹⁸⁵ Συνέντευξη Αριστείδη Πάνου, 12.6.2019.

¹⁸⁶ Σε αντίστοιχη ερμηνεία των αιτιών του προχωρούσε ο Ανδρέας Παπανδρέου σε άρθρο του για την επέτειο του ενός χρόνου από το πολιτικό πραξικόπημα της Μοναρχία, εφ. *Έθνος*, 15.7.1966, σ. 1 και 3.

¹⁸⁷ Ομιλία Ανδρέα Παπανδρέου στην Κομοτηνή στις 7.8.1966, παρατίθεται σε εφ. *Έθνος*, 8.8.1966, σ. 1 και 8.

αυτό της ΕΣΣΔ¹⁸⁸ υποστήριζε την υιοθέτηση ενός «*τρίτου δρόμου*», «*ελληνικού*» εκτός των δύο μεγάλων διεθνών συνασπισμών¹⁸⁹.

Το ζήτημα αυτό ήταν ιδιαίτερης σπουδαιότητας και για τον Όμιλο Παπαναστασίου, ο οποίος μάλιστα αφιέρωσε τη δεύτερη έκδοση του ώστε να συμβάλει στη στοιχειοθέτηση ενός νέου προγράμματος κατευθυντήριων γραμμών για την ελληνική εξωτερική πολιτική. Στην μπροσούρα «*Η ελληνική εξωτερική πολιτική. Στόχοι και προϋποθέσεις*» υποστηριζόταν πως οι στόχοι μιας χώρας «*μικρής, αδύναμης και καθυστερημένης*» όπως η Ελλάδα έπρεπε να ήταν η ειρήνη, η εθνική ανεξαρτησία, η ολοκλήρωση της εθνικής απελευθέρωσης και η οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη. Το κείμενο, που επιχειρούσε την ανάλυση της ιστορικής διαδρομής του ελληνικού κράτους, επεσήμανε πως από τη συγκρότηση του και κυρίως από την έλευση της σημερινής βασιλικής δυναστείας και ύστερα, η Ελλάδα ακολούθησε μια «*ταπεινωτική*» και «*καταστρεπτική*» πολιτική υποτέλειας στις Μεγάλες Δυνάμεις: Αρχικά προς την Αγγλία και μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο προς τις ΗΠΑ. Ωστόσο, ο μεταπολεμικός κόσμος παρείχε τη δυνατότητα στις αναπτυσσόμενες χώρες να αποδεσμευτούν από τη στενή εξάρτηση και να ακολουθήσουν μια δική τους πολιτική, περισσότερο ανεξάρτητη. Στο πλαίσιο αυτό, η Ελλάδα είχε τη δυνατότητα και εξαιτίας «*του λαϊκού φρονήματος*» και των «*αντικειμενικών συνθηκών*» να διεκδικήσει την ανάπτυξη των πλουτοπαραγωγικών πόρων της «*δίχως παρακώλυση από τα ξένα συμφέροντα και ξένες διπλωματίες*». Επίσης, μπορούσε να εδραιώσει τους δημοκρατικούς θεσμούς στη χώρα «*σε βάσεις γερές, άτρωτες στις μηχανορραφίες των εσωτερικών αντιδραστικών δυνάμεων [...] τη διαφθορά που καλλιεργούν κι αποπνέουν οι διπλωματικές και κατασκοπευτικές υπηρεσίες των προστάτιδων*». Οι έμμεσες αναφορές στην εμπλοκή και τον ρόλο των ΗΠΑ στη βασιλική εκτροπή από το πολίτευμα ήταν βασικός ερμηνευτικός άξονας του κειμένου: «*είναι τώρα πιο επίμονη παρά ποτέ η προσπάθεια των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων να μας δέσουν σφιχτά στο άρμα τους και να μας στερήσουν κάθε ελευθερία κινήσεων στην εξωτερική πολιτική*». Παράλληλα υπογραμμιζόταν η «*ξενοδοουλία [της] άρχουσας τάξεως*» που ναρκοθέτησε τις αναπτυξιακές δυνατότητες της χώρα. Το κείμενο υποστήριζε, παράλληλα, πως η ένταξη στο NATO και η σύνδεση με την Κοινή Αγορά λειτουργούσαν εις βάρος της εθνικής

¹⁸⁸ Αυτή η επισήμανση έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αποδίδει την προσπάθεια διατύπωσης ενός ρητού ανεξαρτησιακού προγραμματικού και ιδεολογικού λόγου από την κεντροαριστερή τάση, ταυτόχρονα με τη διατήρηση κάποιων στοιχείων από τον Διμέτωπο, με σκοπό την οριοθέτηση έναντι της Αριστεράς.

¹⁸⁹ Παναγιώτης Χαριτάτος, «Ελληνική Ιδεολογία», *Δημοκρατία* 66 5 (Άνοιξη 1966), σ. 17-19.

κυριαρχίας. Συνεπώς, η υποτέλεια προς τις ΗΠΑ ήταν ο βασικός παράγοντας ανάσχεσης των αναπτυξιακών δυνατοτήτων και εδραίωσης των δημοκρατικών θεσμών στην χώρα. Στη βάση των παραπάνω διαπιστώσεων, το κείμενο πρότεινε (και επιχειρούσε να στοιχειοθετήσει τα πρακτικά βήματα προς) νέες κατευθύνσεις στην ελληνική εξωτερική πολιτική: Η συμμετοχή στο ΝΑΤΟ και την Κοινή Αγορά ήταν αποδεκτή εφόσον δεν ήταν ενάντια στην ανάγκη για ειρήνη στο εξωτερικό, ανάπτυξη στο εσωτερικό και δεν ήταν επιζήμια για την εθνική κυριαρχία. Η συμμετοχή στον ΟΗΕ και η ανάπτυξη σχέσεων με άλλα κράτη σε διμερή βάση έπρεπε, αντίστοιχα, να αποτελεί προτεραιότητα. Αυτό έφερνε στο προσκήνιο την ανάγκη ανάπτυξης πολύπλευρη εξωτερικής πολιτικής, με την ανάπτυξη δεσμών με τον Ανατολικό κόσμο, καλλιέργεια της βαλκανικής συνεργασίας, σύσφιξη των σχέσεων με τις χώρες της Μέσης Ανατολής, υιοθέτηση των αιτημάτων για αλλαγή των οικονομικών σχέσεων μεταξύ υπανάπτυκτων και ανεπτυγμένων χωρών. Ο προσανατολισμός αυτός όφειλε να τείνει στην προοδευτική συνεργασία των αναπτυσσόμενων χωρών. Τέλος, προϋπόθεση μιας ανεξάρτητης και αδέσμευτης εξωτερικής πολιτικής, ήταν ολοκλήρωση της πολιτικής δημοκρατίας στο εσωτερικό της χώρας¹⁹⁰.

Τα παραπάνω αιτήματα, προσανατολισμοί και αναλύσεις αρθρώνονταν και στον δημόσιο λόγο του Ανδρέα Παπανδρέου. Οι πρώτες σχετικές αναφορές, το 1966, εκκινούσαν από το πλαίσιο ανάλυσης του Γεωργίου Παπανδρέου που επισήμαινε πως η Ελλάδα ήταν «σύμμαχος» με τη Δύση και όχι «δορυφόρος ή υποτελής [...] τηρώντας τις υποχρεώσεις και διεκδικώντας τα δικαιώματά της», προσδοκώντας, παράλληλα, να είναι φίλη και να αναπτύξει τις σχέσεις της με τον Ανατολικό κόσμο. Ωστόσο, υπήρχε και μια σημαντική συμπλήρωση, που δεν εντοπιζόταν το ίδιο εμφανικά στον λόγο του Γέρου: Η επισήμανση πως τα εγχώρια ζητήματα της Ελλάδας ήταν αποκλειστικά εσωτερικό της ζήτημα και δεν επιθυμούσε η ΕΚ να είναι «τοποτηρητής» οποιουδήποτε «κηδεμόνα»¹⁹¹, τονίζοντας γλαφυρά πως «στο σπίτι του είναι κυρίαρχος, [ο ελληνικός λαός] δεν δίνει λόγο σε κανέναν»¹⁹². Με την πάροδο των μηνών, ο λόγος του καθίσταται αιχμηρότερος: Τον

¹⁹⁰ Κώστας Χατζηαργύρης, *Η Ελληνική εξωτερική πολιτική. Στόχοι και προϋποθέσεις*. Ομίλος Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Απρίλης 1967.

¹⁹¹ Ανδρέα Παπανδρέου, «Αντίσταση εις το πραξικόπημα», εφ. *Έθνος*, 23.5.1966 σ.1 και 6.

¹⁹² Ανδρέας Παπανδρέου, «Θέσεις στο πολιτικό πρόβλημα της χώρας» (λόγος που εκφώνησε στις 19.6.1966 στην Θεσσαλονίκη κατά τη συνεστίαση στελεχών της ΕΚ) στο Παπανδρέου, *Δημοκρατία και εθνική αναγέννηση*, σ. 35-42· αντίστοιχες απόψεις υποστηρίζονται και στο «Το νόημα της 15^{ης} Ιουλίου» (λόγος που

Αύγουστο του 1966, στην Κομοτηνή αναφέρθηκε σε τρεις «χούντες», μια από αυτές ήταν αυτή που συνδεόταν με «ζένα συμφέροντα»¹⁹³.

Στα τέλη του ίδιου μήνα, θα δημοσιευτεί άρθρο του Ανδρέα Παπανδρέου, σε δύο συνέχειες, στο «Βήμα» όπου θα εστιάσει στο ζήτημα της εξωτερικής πολιτικής. Στο πρώτο άρθρο, που δημοσιεύτηκε στις 23 Αυγούστου, τέθηκε το γενικό πλαίσιο. Η τοποθέτηση ξεκινούσε από τη διαπίστωση πως η εξωτερική πολιτική είναι αποφασιστικής σημασίας ζήτημα για το μέλλον της Ελλάδας, αφού σχετιζόταν με τις δυνατότητες για την εσωτερική ανάπτυξη και προσδιόριζε το «βαθμό» εθνικής ανεξαρτησίας. Η εθνική ανεξαρτησία, εξάλλου, επεσήμανε ο Ανδρέας αποτελούσε τον «αιώνιο σκοπό» των αγώνων του λαού. Κατόπιν, επιχειρούσε να προσδιορίσει τη σημερινή κατάσταση της Ελλάδας. Διαπίστωνε ότι ήταν «αλληλένδετος» ο ξένος έλεγχος με την εγχώρια ολιγαρχία, υποστήριζε πως η Ελλάδα (α) δεν είχε δικό της λόγο για διεθνή προβλήματα, αλλά «μιλά καθ' υπάγορευση» και (β) δεν αποφάσιζε μόνη της για τα «εθνικά [της] προβλήματα» αλλά υπέτασσε τα δικαιώματα της «στα συμφέροντα τρίτων». Αυτά ήταν αποτελέσματα των τάσεων «ραγιαδισμού», οι οποίες εκπροσωπούνταν από τη Δεξιά αλλά και από ένα τμήμα του Κέντρου, εννοώντας βέβαια τους «αποστάτες». Με σημείο αναφοράς την προσέγγιση των Νέων Συνόρων του Kennedy, προέβαινε σε κάλεσμα στράτευσης για την «Εθνική Δημοκρατική Αναγέννηση» της οποίας το ιδανικό αφορούσε και στόχους που άπτονταν και της εξωτερικής πολιτικής. Ποιοι ήταν αυτοί; ο στόχος μιας Ελλάδας «δυνατής» και «ανεξάρτητης». Το πρώτο σήμαινε πως η Ελλάδα θα μετατρέπονταν σε υπολογίσιμη μεσογειακή και ευρωπαϊκή δύναμη και το δεύτερο πως θα ανακτούσε την πλήρη εθνικής της ανεξαρτησίας. Στο σημείο αυτό η Ελλάδα θα έφτανε εφαρμόζοντας μακρόχρονο σχέδιο 20ετίας. Σε αυτό το άρθρο πραγματοποιήθηκε από τον ίδιο και η πρώτη δημόσια αναφορά στο σύνθημα «Η Ελλάδα στους Έλληνες».

Στο δεύτερο μέρος του άρθρου, στις 24 Αυγούστου, συνέχιζε με τις πρακτικές προϋποθέσεις του παραπάνω εγχειρήματος. Αρχικά, έκανε αναφορά στην πολιτική της κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου, η οποία έθεσε τις «βάσεις» και αντικατέστησε την «εθνική μειοδοσία της Δεξιάς» με «εθνικά υπερήφανη» και «ρεαλιστική» εξωτερική πολιτική. Ήταν αυτή η πολιτική εξάλλου, που σύμφωνα με τον Ανδρέα, οδήγησε στο, όπως το χαρακτήριζε, «μεγάλο ΟΧΙ» στην πρόταση ελληνοτουρκικού διαλόγου το 1964 και στην

εκφωνήθηκε στη Νέα Φιλαδέλφεια στα εγκαίνια των γραφείων ΕΚ και ΕΔΗΝ, στις 23.6.1966) στο ίδιο, σ. 47-50.

¹⁹³ Ομιλία Ανδρέα Παπανδρέου σε Κομοτηνή στις 7.9.1966.

επιμονή το ζήτημα του Κυπριακού να παραμένει στο πλαίσιο του ΟΗΕ. Ως συνέχεια αυτής της πολιτικής ο Ανδρέας Παπανδρέου έθετε τις νέες επιδιώξεις του κεντροαριστερού χώρου, περιγράφοντας τους ως τους γενικούς κανόνες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Μεταξύ άλλων, ανέφερε: Να διαθέτει η Ελλάδα ελευθερία αποφάσεων σε συνθήκες διεθνών κρίσεων. Η συμμετοχή στις επιχειρήσεις του ΝΑΤΟ να είναι δεσμευτική μόνο σε περίπτωση απρόκλητης επίθεσης. Να διατηρεί πλήρη ελευθερία στην καλλιέργεια πολιτιστικών και οικονομικών σχέσεων με όλες τις χώρες που θέλουν να συνεργασθούν μαζί της ειρηνικά. Να έχει πλήρη έλεγχο των αποφάσεων που αφορούν την οικονομία, εφόσον επεσήμανε πως ήταν αντίθετο στο εθνικό συμφέρον να παίρνονται αποφάσεις από «ξένα κέντρα, εταιρίες ή πρεσβείες». Να επανεξεταστούν οι όροι σύνδεσης με την Κοινή Αγορά. Στον πολιτικό τομέα το Ελληνικό κράτος να καταστεί σεβαστό στους ξένους, μέσω και της «απαγκίστρωσης» των κρατικών υπηρεσιών από «ύποπτες σχέσεις με ξένες πρεσβείες και παράγοντες» έτσι ώστε να διδαχτούν πως καμία ελληνική κυβέρνηση «δε δέχεται ανάμιξη στα εσωτερικά της χώρας», κατοχυρώνοντας με αυτό τον τρόπο πως υπεύθυνος φορέας για την ελληνική εξωτερική πολιτική ήταν μόνο η αρμόδια κυβέρνηση που «προέρχεται από την ελεύθερη έκφραση της θελήσεως του ελληνικού κυριάρχου λαού». Για την εφαρμογή των παραπάνω κατευθύνσεων, ο Ανδρέας επεσήμανε πως η κυβέρνηση έπρεπε να εκφράζει το «λαϊκό αίσθημα». Μόνο όταν κυβέρνηση δεν ήταν «τοποτηρητής» των ξένων ή των Ανακτόρων μπορούσε να αγωνιστεί «για τα γνήσια ελληνικά συμφέροντα». Επιπλέον, στα μέτρα που εξήγγειλε στην περίπτωση που η ΕΚ επανερχόταν στην κυβερνητική εξουσία ήταν και η εκκαθάριση του υπουργείου Εξωτερικών ώστε «να γίνει υπουργείο της Εξωτερικών της Ελλάδας» με την απομάκρυνση των υπαλλήλων «που συνεργάζονται με ξένους ή άλλες εξωκυβερνητικές αρχές». Το ίδιο ίσχυε και για το ζήτημα του Στρατού, όπου υποστήριζε την «εθνικοποίηση του», διατυπώνοντας ρητώς ότι θα θέσει «τέρμα στις ανεπίτρεπτες πολιτικολογίες που ανεχθήκαμε στην προϊούλιανη Κυβέρνησης μας [...] Όποιος στρατιωτικός τολμήσει να αμφισβητήσει τον εθνικό χαρακτήρα και προορισμό της Κυβερνήσεως που προέρχεται από την ελεύθερη έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας, δεν θα 'χει θέση στον εθνικό στρατό»¹⁹⁴.

Αρχές του 1967, ο λόγος του αλλά και οι νέοι προσανατολισμοί, είχαν αποκρυσταλλωθεί. Στην ομιλία του στο Χίλτον, στις 9 Φεβρουαρίου του 1967, σε συνεστίαση των Δ.Σ. προς τιμήν του, ο Ανδρέας Παπανδρέου θα επαναλάβει τα

¹⁹⁴ Ανδρέας Παπανδρέου, «Εθνική αναγέννηση και εξωτερική πολιτική», σε εφ. *Βήμα*, 23 και 24.8.1966, σ. 1.

προβλήματα και τις κατευθύνσεις που εξήγγειλε στο άρθρο του στο «Βήμα», τον Αύγουστο του 1966, αλλά ο πολιτικός του λόγος ήταν πλέον αιχμηρότερος. Τα Ανάκτορα περιγράφονταν ως ο «πλέον ευαίσθητο δέκτης» της επιρροής των διπλωματικών, στρατιωτικών και μυστικών υπηρεσιών των ΗΠΑ. Συνεπώς, για τον Ανδρέα Παπανδρέου, το ερώτημα που έθετε ο Γεώργιος Παπανδρέου «ποιος κυβερνά τη χώρα» συνδεόταν «άμεσα και κρίσιμα» με τη σχέση Παλατιού και συμμάχων. Αυτή η σχέση ερμήνευε, σύμφωνα με τον Ανδρέα, για ποιο λόγο ήταν οι ΗΠΑ υπέρμαχοι της επέμβασης του Βασιλιά στα πολιτικά πράγματα της χώρας¹⁹⁵.

Αντίστροφα, για τις υπηρεσίες των ΗΠΑ ο ρόλος του Ανδρέα είχε αρχίσει να προκαλεί ανησυχίες από το φθινόπωρο του 1964. Η συνέντευξη του Ανδρέα στη *Le Monde* τον Οκτώβριο του 1964 είχε προκαλέσει την εντύπωση πως «μπορούσε να υποδεικνύει πως ο Μακάριος έχει υποστήριξη στην θέση του ενάντια στις βάσεις σε κάποια κλιμάκια της ελληνικής κυβέρνησης»¹⁹⁶. Εξάλλου, οι θέσεις του χαρακτηρίζονταν «ασαφής» ενώ θεωρούσαν πως ήταν σημαντικός ο ρόλος που είχε διαδραματίσει στην απόρριψη του σχεδίου Acheson για την Κύπρο¹⁹⁷. Τρεις μήνες αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1965, ο επιτετραμμένος των ΗΠΑ στην Ελλάδα Anschuetz σε αναφορά του προς το State Department αξιολογούσε τον Ανδρέα ως «ουδετερόφιλο, φιλόδοξο, αμοραλιστή και συναισθηματικά ασταθή» που θεωρούσε την επιρροή των ΗΠΑ στην χώρα ως «εμπόδιο» για μια ανεξάρτητη εξωτερική και εγχώρια πολιτική. Στην αναφορά του επεσήμαινε επίσης

¹⁹⁵ Το πλήρες κείμενο του λόγου του σε Κρητικός, *Η ρήξη*, σ. 311-324.

¹⁹⁶ Τηλεγράφημα της Πρεσβείας των ΗΠΑ στην Κύπρο προς το Department of State στις 6.10.1964 (συντάκτης Belcher) στο FRUS, 1964-1968, *Volume XVI*, έγγραφο 162· επίσης προβληματισμός για τον πολιτικό προσανατολισμό του Ανδρέα αλλά και την επιρροή που ασκούσε στον πατέρα του, με βάση τα όσα είπε στη συνέντευξη του στη *Le Monde* εκφράζεται και στο Τηλεγράφημα της Πρεσβείας των ΗΠΑ στην Ελλάδα προς το Department of State στις 9.10.1964 (συντάκτης Labouisse) στο FRUS, 1964-1968, έγγραφο 163.

¹⁹⁷ Τηλεγράφημα της Πρεσβείας των ΗΠΑ στην Ελλάδα προς το Department of State στις 1.6.1965 (συντάκτης Anschuetz) στο FRUS, 1964-1968, *Volume XVI*, έγγραφο 192· Η αρχική εκδοχή του σχεδίου Acheson για την Κύπρο προέβλεπε την ένωση του νησιού με την Ελλάδα, υπό ΝΑΤΟϊκή ηγεμονία, με προϋποθέσεις την παροχή ανταλλαγμάτων στην Τουρκία (που περιλάμβαναν την παραχώρηση μιας περιοχής ώστε να δημιουργηθεί μια στρατιωτική τουρκική βάση, μεγαλύτερη του συνηθισμένου έτσι ώστε σε περίπτωση διακοινοτικών συγκρούσεων να μπορούν να φιλοξενηθούν οι Τουρκοκύπριοι), όπως επίσης και αυτοδιοίκηση στις περιοχές που οι Τουρκοκύπριοι ήταν πλειονότητα. Επίσης, να υπάρξουν συγκεκριμένες εγγυήσεις για την προστασία τους. Βλ. σχετικά Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Ο Κυπριακός κοινωνικός σχηματισμός. Από τη συγκρότηση στη διχοτόμηση* (1191-2004), Τόπος, 2017, σ. 488-503.

πως επεδίωκε να μειώσει τις στρατιωτικές δαπάνες της χώρας, να απομακρύνει προοδευτικά την Ελλάδα από τη στενή της ευθυγράμμιση με το NATO και να στραφεί βαθμιαίως προς το «σοβιετικό μπλοκ», έχοντας ως φυσικό σύμμαχο σε μια τέτοια πολιτική την «άκρα αριστερά» και τους Κομμουνιστές. Ο «ύποπτος», όπως χαρακτηριζόταν, ρόλος του στο Κυπριακό και η αντίθεση του στην ένωση, όπως τη σκιαγραφούσε το σχέδιο Acheson, ερμηνευόταν από τον Anschuetz ως πιθανή προσπάθεια να αποφύγει ενέργειες που θα εκλαμβάνονταν ως επιθετικές από τους Σοβιετικούς, εφόσον με την ένωση η νήσος θα εντάσσονταν στο NATO και θα τον αποξένωνε από τα «κομμουνιστικά στοιχεία»¹⁹⁸. Τον Αύγουστο του 1966, η Πρεσβεία, εκφράζοντας την ανησυχία της για τη δυναμική του ρεύματος του Ανδρέα στο εσωτερικό της ΕΚ, εκτιμούσε πως υπήρχε ξεκάθαρη διάσταση μεταξύ των δύο Παπανδρέου: ο Ανδρέας κλιμάκωνε την επιθετικότητα του προς το Παλάτι με ένα λόγο όλο και πιο «εμπρηστικό» σε επαναστατικούς τόνους, ενώ ο Γεώργιος κρατούσε σαφείς αποστάσεις, τείνοντας προς στην προσέγγιση με το Παλάτι¹⁹⁹.

Τον Σεπτέμβριο του 1966 επιχειρήθηκε να γεφυρωθεί το χάσμα, με την παροχή εγγυήσεων από τους Γεώργιο και Ανδρέα Παπανδρέου στον Talbot ότι η ΕΚ δεν θα συγκροτούσε πότε μέτωπο με την ΕΔΑ, αλλά και πως σε περίπτωση κυβέρνησης υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου η Ελλάδα θα παρέμενε «αφοσιωμένος σύμμαχος του NATO και της Δύσης», αν και ο Ανδρέας πρόσθεσε πως η Ελλάδα θα επέμενε να ακούγεται η φωνή της πιο ισχυρά από ότι στο παρελθόν²⁰⁰. Ο στόχος όμως δεν επιτεύχθηκε. Αντίθετα, οι κρίσεις της Πρεσβείας για τις θέσεις που εξέφραζε ο Ανδρέας επιδεινώνονταν. Σε τηλεγράφημα της Πρεσβείας των ΗΠΑ προς το State Department, τον Φεβρουάριο του 1967, η πολιτική δυναμική του ρεύματος που εξέφραζε ο Ανδρέα αξιολογούνταν ως ο «αμεσότερος, δυνητικά ισχυρότερος» αντιπολιτευόμενος παράγοντας, ο οποίος μπορούσε να διαταράξει τις στενές σχέσεις Ελλάδας-ΗΠΑ. Ως εκ τούτου, η Πρεσβεία πρότεινε την ανάληψη «περιορισμένης μυστικής πολιτικής δράσης» στις επερχόμενες εκλογές, ούτως ώστε να

¹⁹⁸ Τηλεγράφημα της Πρεσβείας των ΗΠΑ στην Ελλάδα προς το Department of State στις 5.9.1965 (συντάκτης Anschuetz) στο FRUS, 1964–1968, Volume XVI, έγγραφο 204.

¹⁹⁹ Τηλεγράφημα της Πρεσβείας των ΗΠΑ στην Ελλάδα προς το Department of State στις 11.8.1966 (συντάκτης Talbot) στο FRUS, 1964–1968, Volume XVI, έγγραφο 236· συμπληρωματικά, βλέπε και τη μαρτυρία του διπλωμάτη John Day, που υπηρετούσε ως πολιτικός σύμβουλος της Πρεσβείας των ΗΠΑ στην Ελλάδα από το 1963 στο Στέλιος Κούλογλου, *Μαρτυρίες από τη δικτατορία και την αντίσταση*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2017, σ. 131-136.

²⁰⁰ Διπλωματική αλληλογραφία της Πρεσβείας των ΗΠΑ προς το Department of State στις 8.10.1966 (συντάκτης Talbot) στο FRUS, 1964–1968, Volume XVI, έγγραφο 241.

περιοριστεί η πολιτική επιρροή που οικοδομούσε ο Ανδρέας, με την υποστήριξη ανταγωνιστικών, σε αυτόν, στοιχείων²⁰¹. Στη διαπίστωση ότι Ανδρέας και οι θέσεις που εκπροσωπούσε αποτελούσε κίνδυνο συμφωνούσε και η 303 Committee, η οποία είχε την ευθύνη επίβλεψης και πολιτικής έγκρισης των μυστικών επιχειρήσεων της CIA, τοποθετώντας τον στο «σαφώς εχθρικό στρατόπεδο των συμφερόντων των ΗΠΑ»²⁰².

Το ίδιο περίπου διάστημα (αρχές Μαρτίου του 1967) η ΕΔΗΝ κατήγγειλε πως αξιωματούχοι των Αμερικάνικων Υπηρεσιών επισκέπτονταν στελέχη των περιφερειακών οργανώσεων της ΕΔΗΝ, υποβάλλοντας ερωτήσεις για την επιρροή και ανάπτυξη των οργανώσεων της, τις σχέσεις με τον Ανδρέα και τα συνθήματα του κεντροαριστερού χώρου, τις απόψεις για τη Μοναρχία, συνηγορώντας ταυτόχρονα στην ανάγκη συνεργασίας ανάμεσα στην ΕΡΕ και την ΕΚ²⁰³. Η καταγγελία της ΕΔΗΝ συνέπεσε χρονικά με την ομιλία του Ανδρέα Παπανδρέου στη συνεστίαση του συνδέσμου ξένων ανταποκριτών στο ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία την 1^η Μαρτίου 1967. Στον λόγο του, κινήθηκε στο πλαίσιο των θέσεων που είχε στοιχειοθετήσει το κεντροαριστερό ρεύμα όλο το προηγούμενο διάστημα. Πράγματι, εφόσον επισήμανε πως από το 1944 οι ΗΠΑ διαδέχθηκαν την Αγγλία στον ρόλο του κηδεμόνα της Ελλάδος, κατήγγειλε την «παντοδύναμη θέση της στην ελληνική πολιτική ζωή» μέσω της οποίας συμμετείχε «αποφασιστικά» στην ανάδειξη κυβερνήσεων, με Αμερικάνους διπλωμάτες να διατηρούν «πολύ στενές σχέσεις» με τα Ανάκτορα και τη Δεξιά. Υποστήριζαν, συνεπώς, τον θεσμό του «ισχυρού Βασιλέως» που βρισκόταν σε αντίθεση «με την αντίστοιχη πρακτική στις βασιλευόμενες δημοκρατίες της Δύσεως». Για τον Ανδρέα Παπανδρέου, υπήρχε μια αντίφαση μεταξύ της «δημοκρατικής προόδου» των ΗΠΑ στο εσωτερικό της, με την

²⁰¹ Τηλεγράφημα της Πρεσβείας των ΗΠΑ στην Ελλάδα προς το Department of State στις 11.2. 1967 (συντάκτης Talbot) στο FRUS, 1964–1968, Volume XVI, έγγραφο 255· συμπληρωματικές πληροφορίες για την πρόταση της Πρεσβείας παρέχονται από τον τότε σταθμάρχη της CIA στην Ελλάδα John M. Maury, «The Greek Coup: A Case of CIA Intervention? No, Says Our Man in Athens», εφ. The Washington Post, 1.5.1977, ανακτήθηκε στις 22.11.2019 από τον σύνδεσμο <https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/1977/05/01/the-greek-coup-a-case-of-cia-intervention-no-says-our-man-in-athens/47abdd1e-a843-4f43-8057-ac26125be76d/> επίσης: Αλέξης Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας*, σ. 276-281.

²⁰² Συνάντηση της 303 Committee στην Ουάσιγκτον στις 8.3.1967 παρατίθεται στο FRUS, 1964–1968, Volume XVI, έγγραφο 259.

²⁰³ Εισήγηση Φοίβου Ιωαννίδη στο θέμα «Από την Αποστασία έως το Πραξικόπημα» στο Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν.*, σ. 117-124· Παναγιώτης Κρητικός, *Αντίσταση κατά της δικτατορίας, 1967-1974*, Καλέντης, 1996, σ. 50-59.

εξωτερική πολιτική που ακολουθούσε, όπως στις περιπτώσεις του Βιετνάμ, της Λατινικής Αμερικής αλλά και των συμμάχων της στο ΝΑΤΟ, έχοντας την τάση να διαμορφώνει «κυριαρχικές σχέσεις». Αυτή η αντίφαση που διαπίστωνε, την ερμήνευε ως απόρροια του γεγονότος πως η εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ διαμορφωνόταν από ένα σύστημα «στρατιωτικών, μυστικών υπηρεσιών και επιχειρηματικών συμφερόντων», ερήμην της αμερικάνικης κοινωνίας. Ως αποτέλεσμα, οδηγούσε σύμμαχες χώρες των ΗΠΑ, όπως π.χ. η Γαλλία, σε αποστασιοποίηση από το ΝΑΤΟ την ίδια περίοδο. Αυτό είχε ως παράπλευρη συνέπεια οι ΗΠΑ να επιδιώκουν το στερέωμα της ατλαντικής συμμαχίας στη νοτιοανατολική της πτέρυγα, επιδίωξη που αντανάκλωνταν και στην επιμονή να λυθεί το Κυπριακό εντός του ΝΑΤΟ αλλά και στο γεγονός πως επιζητούσαν οι ΗΠΑ «τη συμμαχική ασφάλεια στον ελληνικό χώρο πέρα από τους κανόνες που συνδέουν δύο σύμμαχες χώρες». Με αυτόν τον έμμεσο τρόπο ο Ανδρέας Παπανδρέου συνέδεε το Κυπριακό με τις γεωπολιτικές επιδιώξεις των ΗΠΑ αλλά και τις πολιτικές εξελίξεις στην χώρα από το 1965 και ύστερα²⁰⁴. Μάλιστα, μετά τη διανομή του κειμένου και πριν την εκφώνηση του, οι δύο παριστάμενοι Αμερικάνοι διπλωμάτες, John Day (ο οποίος ήταν ένας από τους αξιωματούχους που είχε συναντηθεί με στελέχη της ΕΔΗΝ) και Richard Helgerson, αποχώρησαν σε ένδειξη δυσαρέσκειας²⁰⁵.

7.2.2.3. Τα εγχώρια ζητήματα: Μοναρχία, Στρατός και «Λαϊκό Μέτωπο»

Κατά τη διάρκεια των 70 ημερών των Ιουλιανών, από τον χώρο της Κεντρο-αριστεράς, ο όμιλος Παπαναστασίου δεν έχει εμφανιστεί (ακόμη) δημόσια και ο Ανδρέας Παπανδρέου «παρέμεινε στο παρασκήνιο»²⁰⁶ σύμφωνα με τον Σπύρο Δραϊνά, περιοριζόμενος σε συνεντεύξεις σε δημοσιογράφους και σε ΜΜΕ των ΗΠΑ²⁰⁷. Οι ανακοινώσεις ΕΔΗΝ αναπαρήγαγαν, αναμενόμενα, τα αιτήματα της ηγεσίας της ΕΚ, όπως

²⁰⁴ Το πλήρες κείμενο της ομιλίας σε εφ' *Έθνος*, 2.3.1967, σ. 1, 6 και 8.

²⁰⁵ Αποκαλυπτική είναι η μαρτυρία του Αμερικάνου διπλωμάτη, ο οποίος υπηρετούσε τότε στην Πρεσβεία των ΗΠΑ, Robert Keeley, για το συμβάν και την πρόσληψη του από τους αξιωματούχους των Αμερικάνικων υπηρεσιών, όπως επίσης και για τον εκνευρισμό που προκαλούσε η στροφή στα Αριστερά του Αντρέα: Robert V. Keeley, *The Colonels' Coup and the American Embassy: A Diplomat's View of the Breakdown of Democracy in Cold War Greece*, Penn State University Press, 2010, σ. 44-55. Ο Αλέξης Παπαχελάς αναφέρεται σε «ζέσπασμα» του Anschuetz σε συνάντηση τους στα τέλη Μάρτη με αφορμή το περιεχόμενο της ομιλίας του, σε Αλέξης Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας*, σ. 289.

²⁰⁶ Σπύρος Δραϊνάς, *Ανδρέας Παπανδρέου. Η γέννηση ενός πολιτικού αντάρτη*, σ. 253.

²⁰⁷ Σύνοψη των λεχθέντων σε αυτές τις συνεντεύξεις παραθέτει ο Σπύρος Δραϊνάς, στο ίδιο, 257-261, 264.

τα εξέφραζε ο Γεώργιος Παπανδρέου²⁰⁸. Συνεπώς, δεν υπήρξε κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών δημόσια θέση ενάντια στη Μοναρχία, ούτε υιοθετήθηκαν ανοιχτά τα αντιμοναρχικά συνθήματα που είχαν αναδυθεί κατά τις διαδηλώσεις των Ιουλιανών. Ωστόσο, στο έντυπο της ΕΔΗΝ που εκδόθηκε κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών υπήρχαν σχετικές υπόνοιες αλλά και απειλές για αλλαγή τοποθέτησης, αν η στάση του Βασιλιά παρέμενε αδιάλλακτη²⁰⁹. Το ίδιο διάστημα, το ΚΔΚΕ παρατηρούσε πως η ΕΔΗΝ ήταν η νεολαία που κατέβαινε στις διαδηλώσεις με το πιο οργανωμένο τρόπο, υιοθετώντας μαχητικές μορφές δράσεις και ριζοσπαστικά συνθήματα. Γεγονός που οι τροτσκιστές εκτιμούσαν πως καθιστούσε τη βάση της ΕΔΗΝ προνομιακό πεδίο παρέμβασης²¹⁰. Ανάλογη στάση που υιοθετούσαν και τα υπόλοιπα «κύτταρα» του υπό διαμόρφωση κεντροαριστερού ρεύματος αναφορικά με τη Μοναρχία. Ο Γεράσιμος Νοταράς στη μαρτυρία του διευκρίνισε πως ο Όμιλος Παπαναστασίου ήταν ενάντια στο θεσμό της Μοναρχίας, όπως αποτυπωνόταν και στην επιλογή του ονόματος²¹¹. Στις θέσεις του Ομίλου, αν και δεν προβαλλόταν ανοιχτά το αίτημα για δημοψήφισμα σχετικά με το καθεστωτικό, υπήρχαν αναφορές στο ζήτημα της Μοναρχίας: Στη διακήρυξη του Ομίλου υποστηριζόταν η αναπροσαρμογή του συνταγματικού πλαισίου με σκοπό την απαγόρευση της ανάμιξης του Παλατιού στο

²⁰⁸ Από το ρεπορτάζ του Μηνά Παπάζογλου για τη συνάντηση της Νομαρχιακής Επιτροπής ΕΔΗΝ Αθηνών με ξένους και Έλληνες δημοσιογράφους:

Η πολιτική κρίση δεν εκκινεί από το «στρατιωτικό» θέμα αλλά εξ'αφορμής ενός γενικότερου θέματος, της πολιτικής της Ε.Κ. που υπήρξε πολιτική για τις λαϊκές μάζες. Η μοναδική λύση για να ξεπεραστεί το αδιέξοδο είναι ή η εκ νέου ανάθεση εντολής στον αρχηγό του πλειοψηφούντος κόμματος δηλ. τον κ. Γ. Παπανδρέου ή εκλογές. Η Ε.Κ. και ο αρχηγός της δεν θέτουν καθεστωτικό. Το ίδιο πρεσβεύει και η ΕΔΗΝ.

Στην εφ. *Τα Νέα*, 12.8.1965, σ. 5.

²⁰⁹ Σε σχόλιο της σύνταξης του περιοδικού που απευθυνόταν προς τον Βασιλιά του υποδείκνυε πως έπρεπε να προχωρήσει «αποφασιστικά στην εκκαθάριση του περιβάλλοντος του και των συμβούλων του [...] Αν φυσικά θέλει να μη βρεθεί μπροστά σε καταστάσεις κάθε άλλο παρά ευχάριστες», Της Σύνταξης, «Δημοκρατικά», *Δημοκρατία* '65 2-3 (Ιούλιος-Αύγουστος 1965), σ. 4· ο Νίκος Κωνσταντόπουλος στο άρθρο του στο ίδιο τεύχος επεσήμανε με νόημα πως «Τα πάντα υπάρχουν πριν απ'αυτόν. Τα πάντα θα υπάρξουν και χωρίς αυτόν», Νίκος Κωνσταντόπουλος, «Η δημοκρατία δοξάζεται».

²¹⁰ Έκδοση του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΔΚΕ), «Τα Ιουλιανά γεγονότα και τα καθήκοντα μας», Σεπτέμβρης 1965 παρατίθεται στο *Ιουλιανά 1965. Τα γεγονότα και η σημασία τους*, Εκδόσεις Εργατική Πάλη, 2013, σ. 63-96.

²¹¹ Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου αναλαμβάνοντας την Πρωθυπουργία τον Μάρτιο του 1924 με την υποστήριξη του Κόμματος των Φιλελευθέρων, ανακήρυξε την έκπτωση της Δυναστείας των Γλύξμπουργκ και την ανακήρυξη της αβασίλευτης Δημοκρατίας που διήρκεσε έως και το 1935.

κυβερνητικό έργο και του επηρεασμού της πολιτικής²¹². Στην έκδοση «Οι κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα» τα ιδρύματα που υπόκειντο στον έλεγχο του Βασιλιά, αν και όπως παραδεχόταν ο Όμιλος προβλεπόταν από το Σύνταγμα η ενασχόληση του Παλατιού με κοινωνικά ζητήματα, αποτελούσαν απόδειξη της «τάσης» της Μοναρχίας να παρακάμπτει την πολιτική εξουσία, επιχειρώντας να εδραιωθεί ως «υπεράνω κομμάτων, συμφερόντων και παθών ως καθοδηγητής του έθνους». Με παρόμοιο τρόπο, προωθούνταν και η αντίληψη πως ο Στρατός δεν υπάγεται στον έλεγχο του κοινοβουλίου αλλά του Παλατιού²¹³. Ο Ανδρέας Παπανδρέου, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών παρέμενε στο πλαίσιο των θέσεων του αρχηγού της ΕΚ. Σε συνέντευξη του στην αμερικάνικη τηλεόραση επανέλαβε την άποψη του Γεωργίου Παπανδρέου πως δεν τίθεται ζήτημα καθεστωτικό αλλά ορθής λειτουργίας του πολιτεύματος, επιφυλασσόμενος ωστόσο για τη στάση του αν συνέχιζε η κρίση²¹⁴. Σε αντίστοιχο πνεύμα, τον Οκτώβριο του 1965, θα δηλώσει σε κατ' ιδίαν συνάντηση του με τον Ελληνοαμερικανό Jim Pyrgo που τον επισκέφτηκε στο σπίτι του στο Ψυχικό πως ο ίδιος ο Βασιλιάς έθεσε το στέμμα σε κίνδυνο με τις ενέργειες του, επισημαίνοντας πως ο πατέρας του δεν επιθυμεί την κατάργηση της βασιλείας, αλλά τον περιορισμό της σε εθιμοτυπικά καθήκοντα²¹⁵. Προϊόντος του χρόνου, όπως και στα υπόλοιπα ζητήματα, η ρητορική του Ανδρέα επιχειρούσε να εμπλουτίσει με συγκρουσιακότερες αιχμές την κεντρική θέση της ΕΚ ότι: «Ο Βασιλιάς βασιλεύει και ο λαός κυβερνά». Ο Αντρέας υποστήριζε πως αυτή η θέση έθετε το ερώτημα ποια ήταν τα δικαιώματα του Βασιλιά και ποιες οι ευθύνες της «κυβέρνησης του λαού», το οποίο είχε τεθεί στο προσκήνιο μετά το βασιλικό «πραξικόπημα»²¹⁶. Το καλοκαίρι του 1966 διατύπωσε, ανοιχτά πλέον, την απειλή για πιθανή αλλαγή της θέσης της ΕΚ σχετικά με το καθεστωτικό, αν συνέχιζε το Παλάτι να εμμένει στην αδιάλλακτη στάση του²¹⁷. Η

²¹² Όμιλος Αλέξανδρου Παπαναστασίου, *Διακήρυξη*.

²¹³ Όμιλος Αλέξανδρος Παπαναστασίου, *Οι κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις*, σ. 59-60.

²¹⁴ Δραϊνάς, *Ανδρέας Παπανδρέου. Η γέννηση ενός πολιτικού αντάρτη*, σ. 264.

²¹⁵ Σπύρος Δραϊνάς, «Ο Ανδρέας μετά τα Ιουλιανά. Ο Ελληνοαμερικανός Τζιμ Πύρρος καταγράφει στο ημερολόγιό του μια συζήτηση που είχε με το ζεύγος Παπανδρέου», εφ. *Καθημερινή*, 28.7.2013 ανακτήθηκε στις 28.11.2019 από το <https://www.kathimerini.gr/life/people/85176/etsi-evlepe-o-papandreoy-tin-politiki-katastasi/> · το πρωτότυπο κείμενο στο ημερολόγιο του Jim Pyrgo στο προσωπικό ιστότοπο του Σπύρο Δραϊνά ανακτήθηκε στις 7.3.2019 από τον σύνδεσμο <https://sites.google.com/site/standraenos/pyrgos-conversation-with-andreas-margaret-papandreou>

²¹⁶ Παπανδρέου, «Τα αίτια του πολιτικού πραξικοπήματος» (ομιλία του Ανδρέα Παπανδρέου σε συνεστίαση του «Συνδέσμου Νέων Επιστημόνων και Διανοούμενων» στις 4.2.1966).

²¹⁷ Σχετικά:

ρητορική αυτή επεδίωκε, πρωτίστως, να αποδώσει στην ίδια τη Μοναρχία και στην πολιτική της στάση τις ευθύνες για την ανάδυση καθεστωτικού στο μέλλον: «Όταν το Σύνταγμα παραβιάζεται υπονομεύονται οι θεσμοί που στηρίζουν το Θρόνο»²¹⁸. Επιπλέον και για να προκαταλάβει τις ανακτορικές πρωτοβουλίες, επεσήμανε πως σε περίπτωση βασιλικής δικτατορίας, που ήταν ένα από τα φημολογούμενα σενάρια «αυτόματα και αμετάκλητα» θα έμπαινε ζήτημα καθεστωτικό²¹⁹.

Άμεσα συνδεδεμένο με το ζήτημα της μοναρχίας ήταν και ο έλεγχος του Στρατού, το οποίο και αποτελούσε και κεντρικό ζήτημα μετά τα Ιουλιανά στον λόγο του κεντροαριστερού ρεύματος. Στο περιοδικό της, η ΕΔΗΝ αναδείκνυε το ζήτημα του ελέγχου της στρατιωτικής ηγεσίας από το ΝΑΤΟ και από τις αμερικάνικες υπηρεσίες²²⁰. Ο Όμιλος Παπαναστασίου συσχέτιζε τον έλεγχο του στρατεύματος από τον Βασιλιά και την ανεξαρτησία του Στρατού από την κυβερνητική εξουσία (συνθήκη στην οποία συναινούσε και η ίδια η ηγεσία του στρατεύματος) με τη χρησιμοποίηση του ως οργάνου «μαχητικού και ένθερμου αντικομμουνισμού» για τη διατήρηση του «οικονομικού και κοινωνικού καθεστώτος» ενάντια στον «εσωτερικό εχθρό»²²¹. Στον λόγο του Ανδρέα, τα παραπάνω ζητήματα συνοψίζονταν στο σύνθημα «ο στρατός στο έθνος», που σηματοδοτούσε το αίτημα της «εθνικοποίησης του στρατού»²²², δηλαδή την υπαγωγή του

Η Ένωση Κέντρου δε θέτει καθεστωτικό. Θέτει μόνο θέμα ομαλής λειτουργίας πολιτεύματος. Αλλά όταν ο ελληνικός λαός, σείεται με πάθος για τη δημοκρατία, για τα δικαιώματα τα οποία του ανήκουν, δεν είναι δυνατό να μη φέρη ευθύνη ο βασιλεύς για την πολιτική της Ενώσεως Κέντρου εις το μέλλον.

Στο Παπανδρέου, «Θέσεις στο πολιτικό πρόβλημα της χώρας» (λόγος που εκφώνησε στις 19.6.1966 στην Θεσσαλονίκη κατά τη συνεστίαση στελεχών της ΕΚ).

²¹⁸ Ομιλία Ανδρέα Παπανδρέου στη συνεστίαση της ΕΚ Θεσσαλονίκης στις 9.9.1966 παρατίθεται σε εφ. *Έθνος*, 10.9.1966, σ. 1 και 10.

²¹⁹ Ομιλία Ανδρέα Παπανδρέου στο Κιλκίς στις 10.9.1966, παρατίθεται στο εφ. *Έθνος*, 11.9.1966, σ. 1 και 9-10.

²²⁰ Ο Θεόδωρος Δαλμάρης στη Δημοκρατία '66 συνδέει την «αποστασία» με την πολιτική της «εθνικής αξιοπρέπειας» έναντι του ΝΑΤΟ, την οποία ενέκριναν οι «στρατοκράτες του Πενταγώνου», Δαλμάρης, «Ιστορική Καμπή».

²²¹ Όμιλος Αλέξανδρος Παπαναστασίου, *Οι κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις*, σ. 60-61.

²²² Ανδρέας Παπανδρέου, « Το κατεστημένο και η εθνική αναγέννηση» (ομιλία του Ανδρέα Παπανδρέου σε συνεστίαση του «Ομίλου Αλέξανδρος Παπαναστασίου» στο ξενοδοχείο «Αμπασαντέρ» στις 9.11.1966): Η φράση «εθνικοποίηση του στρατού» χρησιμοποιείται και στο άρθρο του Ανδρέου Παπανδρέου στην εφ. *Έθνος*, στις 15.7.1966, σ. 1 και 3.

στον έλεγχο της αρμόδιας κυβέρνησης και τη μη ανάμειξη του στην πολιτική²²³. Επίσης, υπογράμμισε, πως όσοι στρατιωτικοί έγιναν «*όργανα των βιαστών της δημοκρατίας*» θα τιμωρούνταν και όσοι διώχθηκαν (και αυτό περιελάμβανε και τους κατηγορούμενους για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ) επειδή «*παρέμειναν πιστοί στη Δημοκρατία*» θα αποκαθίσταντο²²⁴. Οι θέσεις αυτές προκαλούσαν κλιμακούμενη ανησυχία και εκνευρισμό στο Παλάτι και τον Στρατό, όπως αποτυπώνεται στις αναφορές της Αμερικάνικης Πρεσβείας: Η αποτροπή του σεναρίου μιας καθαρής εκλογικής νίκης της ΕΚ, με ισχυροποιημένη την κεντροαριστερή τάση και την ανάληψη κρίσιμου κυβερνητικού ρόλου από τον Ανδρέα Παπανδρέου, αποτελούσε έναν από τους αντικειμενικούς σκοπούς βάσει του οποίου ενεργούσαν τα μετεμφυλιακά κέντρα εξουσίας από τα μέσα του 1966 και ύστερα²²⁵.

Εξίσου ανησυχία προκαλούσε και η προοπτική συνεργασίας ανάμεσα στο κεντροαριστερό ρεύμα και την ΕΔΑ²²⁶. Μια ολόκληρη προπαγανδιστική 25σέλιδη έκδοση της «*Ένωσης Νέων Επιστημόνων Πειραιώς*»²²⁷, τον Ιούλιο του 1967, ήταν αφιερωμένη εξ'ολοκλήρου στον Ανδρέα Παπανδρέου. Στα περιεχόμενα οι τίτλοι ήταν εύγλωττοι:

Η πτώσις και κατάπτωσις ενός ειδώλου των κομμουνιστών[...] Έξη μήνες προ των Ιουλιανών εσειέτο ως απειλή το φασγανον του κομμουνιστικού πεζοδρομίου[...] Η

²²³ Ομιλία του Ανδρέα Παπανδρέου στη συνεστίαση του συνδέσμου ξένων ανταποκριτών στο ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία την 1.3.1967 ·Ομιλία του Ανδρέα Παπανδρέου στο Χίλτον στις 9.2.1967 σε συνεστίαση των Δημοκρατικών Συνδέσμων προς τιμήν του παρατίθεται ολόκληρη Κρητικός, *Η ρήξη*, σ. 311-324.

²²⁴ Παπανδρέου, «*Θέσεις στο πολιτικό πρόβλημα της χώρας*» (λόγος που εκφώνησε στις 19.6.1966 στην Θεσσαλονίκη κατά τη συνεστίαση στελεχών της ΕΚ).

²²⁵ Βλέπε ενδεικτικά τα έγγραφα 265, 269, 270 σε FRUS, 1964-1968, Volume XVI· επίσης, το ίδιο συμπέρασμα εξάγεται και από τη συνομιλία μεταξύ Ανδρέα Παπανδρέου και Anschuetz στις 30.3.1967. Ο Αλέξης Παπαχελάς αναφέρει πως ο Αμερικάνος διπλωμάτης υπογράμμισε στον Ανδρέα ότι «*η βιαιότητα των επιθέσεων του εναντίον της μοναρχίας, των δεξιών, της οικονομικής ολιγαρχίας, του ξένου παράγοντα κ.λπ. είχε αναπόφευκτα δημιουργήσει κλίμα πολύ βαθιάς αγωνίας*». Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας*, σ. 288.

²²⁶ Ο δημοσιογράφος Βάσος Βασιλείου σε επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο Καραμανλή τον πληροφορούσε πως η ΚΥΠ, (μετά από πανελλαδική προεκλογική έρευνα που διεξάχθηκε και προέκυπτε πως η ΕΚ με την ΕΔΑ θα είχαν ένα ποσοστό μαζί της τάξεως του 55%) φοβόταν για μετεκλογικό μέτωπο της ΕΔΑ με τον Αντρέα, παρατίθεται σε Δημήτρης Ψαρράς, «*Η πρώτη επιστροφή , η CIA και ο Ανένδοτος*».

²²⁷ Είχε ιδρυθεί από τον Κ. Τσίτουρα, ο οποίος διετέλεσε Πρόεδρος της και ανέπτυξε φιλό-δικτατορική δράση, σύμφωνα με τον Ανδρέα Λεντάκη (ο οποίος την αναφέρει ως «*Κίνηση Νέων Επιστημόνων Πειραιώς*»). Ο Κ. Τσίτουρας, προδικτατορικά, είχε δραστηριοποιηθεί στην «*Φοιτητική Πνευματική Εστία Πειραιώς*», όπου χρηματοδοτούταν από τα μυστικά κονδύλια που προορίζονταν για τις παρακρατικές οργανώσεις. Ανδρέας Λεντάκης, *Παρακρατικές οργανώσεις και 21^η Απριλίου*, Καστανιώτης, 1975, σ. 377-378.

Αθήνα στις φλόγες. Ο Ανδρέας με τον κομμουνιστή Κύρκον κρύβονται όπισθεν της αναρχίας, την οποίαν υποκινούν [...] Επανέρχεται ο αναρχικός, κυρήσσω την ανατροπή. Κινητοποιούνται αι μάζα με μαχητικές ομάδες κρούσεως κομμουνιστών οικοδόμων, οι οποίοι πλαισιώνουν τους φοιτητάς²²⁸.

Παρά την φαιδρότητα τους, τέτοιου τύπου κατηγορίες δεν αποτελούσαν χαρακτηριστικό μόνο των οργανώσεων προσκείμενων στο καθεστώς της Χούντας των Συνταγματαρχών. Κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων του καλοκαιριού του 1965, αντίστοιχη ήταν το καδράρισμα στον δεξιό Τύπο: Η «Βραδυνή» έκανε λόγο για οργανωμένες επιθέσεις κατά της αστυνομίας «*υπό τας οδηγίας των Α. Παπανδρέου και Κύρκου*»²²⁹. Στην Καθημερινή, επίσης, δημοσιευόταν αρθρογραφία με παρόμοιο περιεχόμενο²³⁰. Επιπλέον, η ήπια» δημόσια στάση, στην οποία προέτρεπε η Πρεσβεία των ΗΠΑ τον Ανδρέα Παπανδρέου να υιοθετήσει ώστε να «*αποκατασταθεί κλίμα εμπιστοσύνης*» αφορούσε, εκτός των δηλώσεων του για το ζήτημα της Μοναρχίας, και το να πάρει σαφείς αποστάσεις από τη συνεργασία με την ΕΔΑ. Συνεπώς, αναδύεται το ερώτημα: πόσο διαφορετική ήταν η αντιμετώπιση και ο δημόσιος λόγος του κεντροαριστερού ρεύματος προς την ΕΔΑ συγκριτικά με αυτόν που εξέφραζε η ηγεσία του Κέντρου;

Ο ίδιος ο Ανδρέας Παπανδρέου, στο η «*Δημοκρατία στο Απόσπασμα*», υποστήριξε πως:

Η πολιτική μας σχέση άλλαξε επίσης κατά τη μεταϊουλιανή περίοδο. Διατηρούσαμε βέβαια σταθερά τη θέση πως, σε καμία περίπτωση, δεν θα συνεργαζόμασταν με την ΕΔΑ [...] Αυτό δε σήμαινε πως απορρίπαμε τον ρόλο της ΕΔΑ σαν νόμιμου πολιτικού κόμματος [...] Η απροθυμία μας να αποτελέσομε μαζί της λαϊκό μέτωπο οφειλόταν στο γεγονός πως κάτι τέτοιο θα εξασθενούσε το κόμμα μας και θα έδινε στο Κατεστημένο το πρόσχημα που χρειαζόταν για να καταφύγει σε πραξικόπημα²³¹.

Ωστόσο, αν και το απόσπασμα περιγράφει το γενικό πλαίσιο, δεν αποδίδει με ακρίβεια τη δυναμική της μετατόπισης από αυτά που υποστήριζε ο Γεώργιος Παπανδρέου, ούτε τις διαφορετικές προσεγγίσεις στο εσωτερικό της κεντροαριστερής τάσης. Όπως επισημάνθηκε στην προηγούμενη υπό-ενότητα, στον χώρο της νεολαίας ο κύκλος των

²²⁸ Ένωσις Νέων Επιστημόνων Πειραιώς, Ανδρέας Γεωργίου Παπανδρέου. Αθήναι, 1967, Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης, ανακτήθηκε στις 19.3.2019 από τον ιστότοπο <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/7/c/d/metadata-443-0000023.tk>

²²⁹ εφ. *Βραδυνή*, 19.8.1965, σ. 8.

²³⁰ εφ. Καθημερινή, «Τας αιματηράς ταραχάς οργάνωσεν ο κ. Α. Παπανδρέου εν συνεργασία με τους κομμουνιστάς», 22.8.1965, σ. 12.

²³¹ Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*, σ. 272.

συνεργατών του Ανδρέα δεν συγκροτήθηκε από το τμήμα των φοιτητών εκείνων που είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στη δημιουργία του δημοκρατικού μετώπου με την Αριστερά, αλλά από φοιτητές και νεολαίους που ήταν κοντά στην γραμμή του «διμέτρου». Αντίστοιχα, τριβές προκλήθηκαν μεταξύ Ομίλου Παπαναστασίου και Ανδρέα Παπανδρέου από το γεγονός πως οι συνεργάτες του δεύτερου ακολουθούσαν την πολιτική του «διμέτρου». Πράγματι, η αποστασιοποίηση από την γραμμή του «διμέτρου» ήταν ευδιάκριτη στα κείμενα του Ομίλου Παπαναστασίου: Στην αποτίμηση, με σαφώς θετικό τρόπο, της εσωκομματικής οργάνωσης της ΕΔΑ αλλά και στην κοινωνική σύνθεση των στελεχών της: στην προσέγγιση της ιστορικής αλληλουχίας που οδήγησε στον Ελληνικό Εμφύλιο (όπως και η χρησιμοποίηση της ίδιας της λέξης «Εμφύλιος»²³², για τον οποίο η κύρια ευθύνη αποδιδόταν στη Δεξιά που ήταν και αυτή που επωφελήθηκε από τη σύγκρουση²³³. Στην

²³² Η ΕΔΑ περιγραφόταν ως το μόνο κόμμα του πολιτικού συστήματος, όπου η «κοινωνική σύνθεση των στελεχών του κόμματος ανταποκρίνεται στην κοινωνική σύνθεση των οπαδών του», που ανήκαν στη μεγάλη τους πλειονότητα «στην εργατική τάξη και στα μικροαστικά στρώματα». Ως εκ τούτου, «τοπικοί κομματάρχες» δεν υπήρχαν πλην λίγων, ήταν το μόνο κόμμα που διέθετε κομματική οργάνωση και το μόνο κόμμα που το καταστατικό του δεν «αποτελούσε κενό γράμμα». Ομιλος Παπαναστασίου, *Οι κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα* σ. 51.

²³³ Σχετικά:

Που βρίσκονται τα αίτια της εμφύλιας διαμάχης [...] στην παραίτηση των αστικών δυνάμεων να αναλάβουν την αντίσταση ενάντια του κατακτητητού [...] β) στην επιμονή των Άγγλων και τη συνακόλουθη πολιτική τους να φέρουν πίσω χωρίς δημοψήφισμα τον βασιλιά [...] γ) Σε ότι η ηγεσία της Αριστεράς που καθοδηγούσε ουσιαστικά την Αντίσταση δεν αποφάσισε ποια πολιτική θα ακολουθήσει και δεν διαμόρφωσε μια συγκεκριμένη στρατηγική [...] δ) Στο ότι η ελληνική δεξιά θα όλες οι συντηρητικές δυνάμεις, κάτω από τον φόβο του κομμουνισμού, συνεργάστηκαν με τον κατακτητή, όπλασαν τα πραιτοριανά Τάγματα Ασφαλείας και χτύπησαν με λύσσα την Αντίσταση [...] Η Συμφωνία Βάρκιζαν [...] οδήγησε σε ένα κύμα διώξεων και τρομοκρατίας από τους Οπαδούς της άκρας δεξιάς, προπαντός στην ύπαιθρο [...] Αντίθετα το ίδιο το Κράτος οργάνωνε τις τρομοκρατικές συμμορίες της δεξιάς, γιατί η ανωμαλία εξυπηρετούσε καλλίτερα τη δεξιά και της επέτρεπε να αντεπιτεθή για να συντρίψει το λαϊκό αντιστασιακό κίνημα [...] Η Ηγεσία του ΚΚΕ παρασύρθηκε έτσι για δεύτερη φορά σε απόφαση ένοπλης εξεγέρσεως [...] την ήθελε και την επεδίωξε η δεξιά και τελικά παρέσυρε στο καταστροφικό της έργο την ηγεσία των Φιλελευθέρων [...] Ο εμφύλιος πόλεμος έφερε στην εξουσία τα πιο χρεωκοπημένα και αντιδραστικά στοιχεία της δεξιάς κι ενώ «δικαίωσε» στα μάτια των αστών του συνεργάτες των Γερμανών, δυσφήμιζε και εμφάνισε την Εθνική Αντίσταση. Όλες οι δυνατότητες αλλαγής και προόδου, που δημιούργησε η Αντίσταση και οι δυνάμεις, που θα την πραγματοποιούσαν, εξουθενώθηκαν.

Στο ίδιο, σ. 18-20· το απόσπασμα έχει μεγαλύτερη σπουδαιότητα εάν αντιπαραβληθεί με τις δηλώσεις του Γεωργίου Παπανδρέου τις πρώτες μέρες των Ιουλιανών, σε συνέντευξη του προς ξένους δημοσιογράφους, όπου επιχειρώντας να παρέχει εγγυήσεις για τα όρια της πολιτικής του, επικαλούνταν τον ρόλο του κατά τα Δεκεμβριανά του 1944:

Υπάρχει και μια άλλη κατηγορία εναντίων μου: Ότι διευκολύνω τον κομμουνισμό, ότι δημιουργείται λαϊκόν μέτωπον. Απαντώ: Η ιστορία μου αποδεικνύει ότι υπήρξα ο σκληρότερος αντίπαλος του κομμουνισμού [...] εις τα 1944 [...] εγώ υπήρξα ο αρχηγός της κυβερνήσεως, ο οποίος εστάθη αντίπαλος των και συνέτριψα την στάσιν του κομμουνισμού [...] και προσφάτως έχω αποδείξει ότι είμαι ο αποτελεσματικότερος αντίπαλος του κομμουνισμού.

αποστασιοποίηση του Ομίλου από την απόλυτη ταύτιση της ΕΔΑ με το ΚΚΕ, βάσει της οποίας δικαιολογούνταν τις πολιτικές διώξεις και διακρίσεις που υφίσταντο το κόμμα της Αριστεράς, αλλά και την έμμεση υποστήριξη στο αίτημα της νομιμοποίησης του ΚΚΕ²³⁴. στη θετική αποτίμηση των αλλαγών που είχαν πραγματοποιηθεί στον ανατολικό στρατόπεδο, όπου ο σοσιαλισμός ήταν πλέον καθεστώς «λιγότερο τραχύ» από ότι στην αρχή και της επισήμανσης του Ομίλου ότι η Σοβιετική ηγεσία αναγνώριζε πως ήταν ζήτημα του κάθε λαού να «καθορίζει ελεύθερα το μέλλον του»· και, τέλος, στην αναγνώριση των αναπτυξιακών επιτευγμάτων των Βαλκανικών σοσιαλιστικών χωρών, όπως επίσης η θετική συμβολή της ΕΣΣΔ στην ανάπτυξη των καθυστερημένων χωρών²³⁵.

Η αναφορά στην εμφύλια σύρραξη του '46-49 ως «Εμφύλιος Πόλεμος» χρησιμοποιούνταν και στην αρθρογραφία των στελεχών της ΕΔΗΝ στη Δημοκρατία '66, αν και εντοπίζονταν ακόμη επιρροές από την προσέγγιση του «διμετώπου». Στο άρθρο του Θεόδωρου Δαλμάρη, η κύρια ευθύνη αποδιδόταν στη (συνεργαζόμενη με τον κατακτητή) Δεξιά αλλά και στα «φοβερά λάθη της ηγεσίας» του αντιστασιακού κινήματος, με τον «έξω από τον χώρο της λαϊκής θέλησης» προσανατολισμό της ηγεσίας του. Στο «σχεδίασμα ανάλυσης των αρχών της ΕΔΗΝ» του Δελτάνη επισημαινόταν πως ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος περιόρισε τις επιλογές σε δύο εναλλακτικές: «την τριπλή συμμαχία Ανακτόρων, ολιγαρχίας, Αγγλοαμερικάνων ή τη διπλή συμμαχία ΚΚΕ και Σοβιετικής Ρωσίας»²³⁶. Σε αυτό το άρθρο, αρθρωνόταν και μια παραλλαγμένη εκδοχή του «διμετώπου», που προέτασσε τη θέση «ανεξαρτησία προς όλους»: ο ελληνικός λαός «αρνήθηκε την επιλογή» του διλήμματος του Εμφυλίου Πολέμου, σύμφωνα με το κείμενο, αρνούμενος να «συσπειρωθεί και να αγωνισθή γύρω από ένα κόμμα [το ΚΚΕ][...] που του πρότεινε όχι την εθνική ανεξαρτησία αλλά την αλλαγή κυρίων»²³⁷. Αντίστοιχη προσέγγιση, διατυπωμένη με πολύ προσεκτικό τρόπο και χωρίς απευθείας αναφορά στο ΚΚΕ, υπήρχε και στο «η Ελληνική εξωτερική πολιτική» που είχε εκδώσει ο Όμιλος Παπαναστασίου: Παρά το γεγονός πως η Ελλάδα βρισκόταν υπό την ηγεμονία των ΗΠΑ, επισημαινόταν πως και η

Στην εφ. *Βήμα*, 24.7.1965, σ.1 και 5.

²³⁴ Η νομιμοποίηση του ΚΚΕ, υποστήριζε ο Όμιλος, θα βοηθούσε να διευκρινιστεί ποιες δυνάμεις διέθετε η αριστερά στην Ελλάδα, πέραν του ΚΚΕ, στο ίδιο, σ. 51.

²³⁵ Κώστας Χατζηαργύρης, *Η Ελληνική εξωτερική πολιτική*, σ. 20, 22, 46, 65.

²³⁶ Δαλμάρης, *Ιστορική Καμπή*.

²³⁷ Νίκος Δελτάνης, *Σχεδίασμα ανάλυσης των αρχών της ΕΔΗΝ*. Δημοκρατία '66 5 (Ανοιξη 1966), σ. 12-17.

ΕΣΣΔ, ενστερνιζόταν ακόμη την αντίληψη πως μπορεί να επιβάλλει στα υπόλοιπα κομμουνιστικά κόμματα «τον ηγετικό ρόλο [...] της σοβιετικής πολιτικής»²³⁸.

Από τη βιβλιογραφία προκύπτει πως σε ιδιωτικές συζητήσεις με στελέχη των υπηρεσιών των ΗΠΑ, ο Ανδρέας, υπεράσπιζε τις δημόσιες τοποθετήσεις τους για την Ελλάδα επιχειρώντας να τις παρουσιάσει ως συνεπείς με τις κατευθύνσεις των Νέων Συνόρων της περιόδου Kennedy: Ήταν προς όφελος των μακροπρόθεσμων συμφερόντων των ΗΠΑ οι πολιτικές που υποστήριζε, αφού μια ισχυρή κυβέρνηση του Κέντρου η οποία θα εδραίωνε τους δημοκρατικούς θεσμούς και θα ακολουθούσε πολιτικές ανάπτυξης και αναδιανομής του εισοδήματος θα απέτρεπε οριστικά το κίνδυνο διολίσθησης στον κομμουνισμό²³⁹. Από αυτήν τη σκοπιά, οι ιδιωτικές του συνομιλίες με τους Αμερικάνους αναπαρήγαγαν τον κεντρικό πυρήνα σκέψης του «διμέτρωπου»: ποια πολιτική είναι αποτελεσματικότερη στην αντιμετώπιση της κομμουνιστικής επιρροής, επιχειρώντας έτσι να γεφυρώσει τον δημόσιο λόγο του με τις προσεγγίσεις των «Νέων Συνόρων». Εξάλλου υπήρχε ένα σύγχρονο σχετικό παράδειγμα το οποίο μπορούσε να επικαλεστεί: Ήταν η κεντρο-αριστερή κυβέρνηση συνεργασίας υπό τον Χριστιανοδημοκράτη Aldo Moro που βρισκόταν στην εξουσία στην Ιταλία, με την υποστήριξη και συμμετοχή του, συμμάχου του ΚΚ Ιταλίας μέχρι τα μέσα της δεκαετία του 1950, Ιταλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος. Ο ρόλος των ΗΠΑ ήταν καθοριστικός στη συγκρότηση της συμμαχίας, παρέχοντας τα κατάλληλα «σινιάλα» ώστε να καταστήσουν σαφές πως δεν έβλεπαν αρνητικά μια τέτοια προοπτική²⁴⁰.

Στο επίπεδο του δημόσιου λόγου, ωστόσο, η επιχειρηματολογία ήταν διαφορετική. Στις δημοσιευμένες τοποθετήσεις, ομιλίες και άρθρα του Ανδρέα Παπανδρέου από τα Ιουλιανά και ύστερα απουσιάζουν αναφορές ή χρήση επιχειρημάτων που εντάσσονταν στον λόγο του «διμέτρωπου» της περιόδου όπως: για ποιο λόγο η «δημοκρατική μέθοδος» είναι αποτελεσματικότερη στην ανάσχεση του Κομμουνισμού ή πως η προκήρυξη εκλογών θα διασπούσε στην πράξη το «λαϊκό μέτωπο» που είχε συγκροτηθεί στον δρόμο, που συνιστούσαν την επιχειρηματολογία του Γεώργιου Παπανδρέου. Αντίθετα, ο Ανδρέας στις

²³⁸ Κώστας Χατζηαργύρης, *Η Ελληνική εξωτερική πολιτική*, σ. 75.

²³⁹ Σπύρος Δραΐνας, *Ανδρέας Παπανδρέου. Η γέννηση ενός πολιτικού αντάρτη*, σ. 280-286· Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας*, σ. 230-234.

²⁴⁰ Αναλυτικότερα: Ilaria Favretto, «The “Opening to the Left”» στο Erik Jones και Gianfranco Pasquino (επιμ.), *The Oxford Handbook of Italian Politics*, Oxford University Press, 2015, σ. 268-282· Leopoldo Nutti, The United States, Italy, and the Opening to the Left, 1953–1963, *Journal of Cold War Studies* 4 (Καλοκαίρι 2002), σ. 36–55.

τοποθετήσεις του επικαλούνταν τις πρωτοβουλίες της κυβέρνησης της ΕΚ που απέδωσαν πολιτικές ελευθερίες και «φόβισε τις σκοτεινές δυνάμεις»²⁴¹. Όσο προχωρούσε η συγκρότηση του κεντροαριστερού ρεύματος της ΕΚ, του όποιου ήταν πλέον η αδιαμφισβήτητη ηγετική φυσιογνωμία, τόσο περισσότερο στον λόγο του έδινε έμφαση σε εκείνα τα στοιχεία που υπογράμμιζαν πως φιλοδοξούσε να εκπροσωπήσει πολιτικά, με σταθερότερο τρόπο από ό,τι ο παραδοσιακός χώρος του Κέντρου, το εαμογενές κοινωνικό μπλοκ: Ο Εμφύλιος αναφερόταν ως «διχασμός»²⁴², η επίκληση στο «λαϊκό κίνημα της μεταΙουλιανής περιόδου» που συμπεριελάμβανε την:

νέα[ς] γενιά[ς][...] που διψούσε για τη μεγάλη αλλαγή, για ένα κράτος δημοκρατικό, προοδευτικό, σύγχρονο, ανεξάρτητο» και την «πικραμένη [...] γενιά της εθνικής αντιστάσεως [...] Που αισθάνθηκε πως ίσως είχε ήρθε η ώρα να κάνει κι αυτή, την προσφορά που της αρνήθηκαν στο έθνος»²⁴³.

Συνεπώς, αυτό σήμαινε πως η δημοκρατία ήταν «αδιαίρετη» και να τεθεί τέρμα «στη μισαλλοδοξία, τα φαντάσματα, τη μνήμη του διχασμού [...] πρέπει ο λαός να παύσει να χωρίζεται σε Έλληνες και ημι-Έλληνες, μιάσματα και μη»²⁴⁴. Αυτό πρακτικά σήμαινε την πλήρη και οριστική νομοθετική κατάργηση των αντικομμουνιστικών εκτάκτων μέτρων και ψηφισμάτων, τα πιστοποιητικά και τους φακέλους κοινωνικών και την αστυνόμευση των φρονημάτων²⁴⁵. Αν και ξεκάθαρα το κάλεσμα του απευθυνόταν στους αριστερούς ως μεμονωμένα πρόσωπα και όχι την Αριστερά ως οργανωμένη πολιτική δύναμη, κατά ανάλογο τρόπο με το αντίστοιχο άνοιγμα του Γεωργίου Παπανδρέου στον «Ανένδοτο», ο Ανδρέας δεν δίσταζε να καταγγέλλει την πολιτική σκοπιμότητα των απαιτήσεων της ΕΡΕ για έμπρακτες δεσμεύσεις από την ΕΚ, αναφορικά με το «λαϊκό μέτωπο»: Αποτελούσαν έναν «έξυπνο και επικίνδυνο ελιγμό» με σκοπό τη δημιουργία κλίματος που θα «απέκλειε

²⁴¹ Παπανδρέου, «Τα αίτια του πολιτικού πραξικοπήματος» (ομιλία του Ανδρέα Παπανδρέου σε συνεστίαση του «Συνδέσμου Νέων Επιστημόνων και Διανοσούμενων» στις 4.2.1966).

²⁴² Παπανδρέου, «Θέσεις στο πολιτικό πρόβλημα της χώρας» (λόγος που εκφώνησε στις 19.6.1966 στην Θεσσαλονίκη κατά τη συνεστίαση στελεχών της ΕΚ).

²⁴³ Ομιλία του Ανδρέα Παπανδρέου στο Χίλτον στις 9.2.1967 σε συνεστίαση των Δημοκρατικών Συνδέσμων προς τιμήν του.

²⁴⁴ Αποτελούσε έμμεση αναφορά στο μήνυμα του Βασιλιά για το 1966 όπου χαρακτήριζε τον Κομμουνισμό ως «μιάσμα».

²⁴⁵ Ομιλία του Ανδρέα Παπανδρέου στο Χίλτον στις 9.2.1967 σε συνεστίαση των Δημοκρατικών Συνδέσμων προς τιμήν του. Αντίστοιχες θέσεις απηχούν τα άρθρα του Ανδρέα Παπανδρέου στο περιοδικό *Νέοι Δρόμοι*, «Ο λαός να αγρυπνά», *Νέοι Δρόμοι* 2 (Ιανουάριος 1967), σ. 3-5· «Προς την Ομαλότητα», *Νέοι Δρόμοι* 4 (Μάρτιος 1967), σ. 3-6. Το έντυπο μελετήθηκε από αντίτυπα της προσωπικής συλλογής του Γιάννη Μαυρή, όπου τα διέθεσε για την παρούσα έρευνα.

αντικειμενικά» τη συνεργασία της ΕΚ με την ΕΔΑ. Αυτό, για τον Ανδρέα, προϋπέθετε πως η ΕΚ θα έπρεπε να ενστερνιστεί την «εθνοκαπηλεία της Δεξιάς», «την κομμουνιστοφοβία» και τη «θεωρία των μασμάτων», επαναφέροντας έτσι «συμπλέγματα εμφυλίου πολέμου και εθνικού διχασμού». Με αυτό τον τρόπο όμως θα δικαίωνε η ΕΚ την ύπαρξη «παρασυντάγματος και παρακράτους, που αποτελούν μόνιμα στηρίγματα της Δεξιάς και του κατεστημένου στην Ελλάδα» με αποτέλεσμα τα «προοδευτικά στοιχεία [...] να μην στρατευθούν κάτω από τη σημαία μας [της ΕΚ] [...] αφού δεν είμαστε σε θέση να ασκήσουμε πραγματική εξουσία»²⁴⁶.

7.2.2.4. Προς ένα «κόμμα των μαζών»; Τα Ιουλιανά ως καταλύτης της διεκδίκησης του εσωτερικού μετασχηματισμού της ΕΚ

Το ζήτημα του δημοκρατικού μετασχηματισμού της εσωτερικής οργάνωσης της ΕΚ και της αποσαφήνισης της ιδεολογικής φυσιογνωμίας της αποτέλεσε προτεραιότητα μετά τα Ιουλιανά για όλες τις επιμέρους συνιστώσες του κεντρου-αριστερού ρεύματος. Οι λόγοι που προτεραιοποιήθηκε αυτό το ζήτημα αφορούσε, καταρχήν την ανάγνωση της «Αποστασίας» και τα συμπεράσματα σε σχέση με τους λόγους που αυτή κατέστη δυνατή. Η αρθρογραφία των στελεχών της ΕΔΗΝ το έθετε ανοιχτά:

Κόμμα σημαίνει ιδεολογία-οργάνωση-κοινωνικό υπόβαθρο-ζύμωμα στην καθημερινότητα και αγώνα με συνέπεια και συνέχεια για την επικράτηση που δίνει τη δυνατότητα εφαρμογής του προγράμματος. Θλιβερή διαπίστωση της ανυπαρξίας του είναι η επιτυχία της τακτικής του Σαλαμίου (διάσπαση Κέντρου)[...] Ενιαία ιδεολογία δεν υπήρχε, ούτε οργανωτικό δέσιμο²⁴⁷.

Ενάμιση χρόνο μετά το Ιουλιανό πραξικόπημα αφαιρούσε ξανά από τον λαό την πλειοψηφία στη Βουλή. Γιατί; Γιατί έλειπε το δεύτερο απαραίτητο στοιχείο για έναν νικηφόρο αγώνα [...] Η δημοκρατική οργάνωση του κόμματος που επιτρέπει την εκλογή και τον έλεγχο της ηγεσίας από τη βάση²⁴⁸.

Σε αντίστοιχο μοτίβο, ο Όμιλος Παπαναστασίου επιχειρούσε να ερμηνεύσει την «Αποστασία» εστιάζοντας στην πολιτική κοινωνιολογία του στελεχειακού δυναμικού της ΕΚ και στην κομματική οργάνωση και λειτουργία του Κέντρου. Η «Προϊουλιανή» ΕΚ (ένας προσδιορισμός που χρησιμοποιούταν σκόπιμα για να επισημανθεί πως τα Ιουλιανά αποτελούσαν σημείο τομής και για την οργάνωση της παράταξης του Κέντρου) αποτελούσε ένα πολιτικό σχήμα «διαφόρων ομάδων και προσώπων μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς, που διατήρησαν [...] σε αρκετά μεγάλο βαθμό την αυτονομία τους». Η

²⁴⁶ Ανδρέας Παπανδρέου, «Προβλήματα του αγώνα για τη Δημοκρατία. Μύθοι, παγίδες, πραγματικότητες», *Νέοι Δρόμοι* 1 (Δεκέμβριος 1966), σ. 3-5.

²⁴⁷ Δημήτρης Παφίλης, «Η κρίση της δημοκρατίας, πολιτειακή, πολιτική, θεσμών, φορέων».

²⁴⁸ Δελτάνη, «Σχεδιάγραμμα ανάλυσης των αρχών της ΕΔΗΝ».

πλειοψηφία των οπαδών της ΕΚ, υποστήριζε η ανάλυση, αποτελούνταν από αγρότες των προηγμένων αγροτικά περιοχών της χώρας, πληθυσμούς περιοχών που η φιλελεύθερη παράταξη είχε ισχυρούς ιστορικούς δεσμούς, μεσαία και μικροαστικά στρώματα και εργάτες. Την πολιτική εκπροσώπηση των στρωμάτων αυτών είχαν αναλάβει κατά βάση «τοπικοί κομματάρχες» που επιτελούσαν «ρόλο μεσολαβητή για την τακτοποίηση των ατομικών επιδιώξεων των οπαδών τους», προέρχονταν από τα ανώτερα οικονομικά στρώματα, αντλώντας τη δύναμη τους από την «κοτζαμπάσικη πολιτική δομή της υπαίθρου, από το σύστημα του πολιτικού ρουσφετιού [...] και θεωρούσαν την πολιτική σα παιχνίδι ατομικών εξυπηρετήσεων». Ως εκ τούτου, η «Αποστασία» ερμηνευόταν ως αποτέλεσμα μιας ελλιπούς και αντιφατικής πολιτικής εκπροσώπησης: Η ΕΚ εκπροσωπούσε «τα πιο ζωντανά στοιχεία του λαού» με εκπροσώπους ωστόσο που ένα μεγάλο τμήμα τους «διανοητικά, ηθικά, πολιτικά ταυτιζόταν με τη Δεξιά». Κατά συνέπεια, διχαζόταν έτσι η Κ.Ο. της ΕΚ σε δύο τμήματα: τα «παλαιοκομματικά στοιχεία» και την «προοδευτική μερίδα». Η «Αποστασία» επέφερε την ρήξη και την αποχώρηση της πλειονότητας του «παλαιοκομματικού τμήματος» που «ουσιαστικά επικροτούσαν τις θέσεις της Δεξιάς». Με άλλα λόγια, ο Όμιλος Παπαναστασίου έθετε με έμφαση το ζήτημα της συγκρότησης μαζικού κόμματος ως κρίσιμο για τις πολιτικές προοπτικές της Κεντρίας παράταξης και την επίτευξη των πολιτικών της στόχων. Αντίστροφα, ήταν αυτή η κρίσιμη αδυναμία της «προϊουλιανής ΕΚ» -το γεγονός πως δεν ήταν οργανωμένη με όρους μαζικού κόμματος. Ως συνέπεια, η πλειονότητα των βουλευτών της ΕΚ δεν ήταν «οργανικά συνδεδεμένοι με την ακολουθία τους, επιδιώκοντας με βάση συγκεκριμένο πρόγραμμα την ικανοποίηση του συλλογικού συμφέροντος των ψηφοφόρων, που αντιπροσώπευαν», γεγονός που την καθιστούσε κόμμα με «συντηρητικό πολιτικό προσανατολισμό», χωρίς τη δυνατότητα να εκπροσωπεί με προγραμματική συνέπεια και σταθερότητα τα αιτήματα των κοινωνικών στρωμάτων των οποίων είχε αναλάβει την πολιτική εκπροσώπηση²⁴⁹. Οι αναλύσεις αυτές, αν συσχετιστούν με τον ακαδημαϊκό διάλογο της περιόδου για την οργάνωση και εξέλιξη των πολιτικών κομμάτων, μπορούν να φωτίσουν την προσέγγιση του Ομίλου αλλά και τις διεκδικήσεις του για τον ριζικό μετασχηματισμό της κεντρίας παράταξης, μετά τα Ιουλιανά.

Ειδικότερα, το 1951, Ο Maurice Duverger είχε εκδώσει το βιβλίο του με τίτλο «Les Partis Politiques» που εισήγαγε τη διάκριση μεταξύ «κόμματος στελεχών» και των

²⁴⁹ Όμιλος Παπαναστασίου, *Οι κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, σ. 44-45.

«κομμάτων των μαζών»²⁵⁰. Διάκριση η οποία αποτέλεσε σημείο αναφοράς, κατόπιν, για την εξέλιξη της θεωρίας των κομμάτων στην πολιτική επιστήμη. Τα κόμματα των μαζών, έτειναν να αναπτύσσονται με την εκβιομηχάνιση, την εθνικοποίηση των αγορών και την αστικοποίηση που οδήγησε τη συγκέντρωση εξουσιών από το Κράτος και την ανάπτυξη της μαζικής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, με την καθολική παροχή του δικαιώματος ψήφου. Αντίθετα τα κόμματα «των στελεχών» αποτελούσαν σχηματισμούς των προβιομηχανικών κοινωνιών της αγροτικής περιόδου και του περιορισμένου δικαιώματος ψήφου. Διαφορετική ήταν ανάμεσα στις μαζικές και βιομηχανικές κοινωνίες και στις προβιομηχανικές και η πρόσληψη του τι συνιστά κόμμα: Το «κόμμα των στελεχών» αποτελούσε «*σώμα ανδρών ενωμένων για να προωθήσουν τις κοινές προσπάθειες τους για το εθνικό συμφέρον*»²⁵¹, το οποίο θεωρούταν πως ήταν κοινό και αδιαίρετο για το σύνολο της κοινωνίας. Αντίθετα, τα κόμματα μαζών εξέφραζαν τις οικονομικές και κοινωνικές αντιθέσεις στο εσωτερικό ενός δοσμένου κοινωνικού σχηματισμού, ακόμα και όταν τα συμφέροντα ενός τμήματος της κοινωνίας εξισώνονταν με αυτά του συνόλου. Διαφορετική ήταν και η εσωτερική τους δομή και λειτουργία: Τα κόμματα στελεχών αποτελούσαν ενώσεις που εστίαζαν στις εκλογές δίνοντας έμφαση στην επιρροή (τοπική ή εθνική) των μελών τους και όχι στον αριθμό τους. Η οργανωτική δομή ήταν χαλαρή με συνεκτικό παράγοντα τον ηγέτη και υπήρχε μικρή εσωτερική πειθαρχία, με το κάθε στέλεχος να διαθέτει μεγάλη ελευθερία δράσης. Στον αντίποδα, τα κόμματα των μαζών, επεκτείνουν τη δραστηριότητα τους ευρύτερα των εκλογών, στοχεύουν στην ποσότητα των μελών, διέθεταν αυστηρή ιεραρχική δομή και εσωτερική πειθαρχία, με τη συνοχή να εξασφαλίζεται κυρίως διαμέσου της επιθυμίας επίτευξης των προγραμματικών στόχων του κόμματος και της ιδεολογίας που πρεσβεύει. Λόγω της αυστηρής ιεραρχικής δομής του, τα κόμματα των μαζών καθίσταντο ευάλωτα στην ανάπτυξη ολιγαρχικών τάσεων. Συνεπώς, ιδίως τα σοσιαλιστικά κόμματα, έτειναν να εφαρμόζουν μορφές δημοκρατικών διαδικασιών για την ανάδειξη των στελεχών και της ηγεσίας του κόμματος, ώστε να αντισταθμίσουν αυτό το κίνδυνο.

Η παραπάνω διάκριση οδηγούσε στις εξής παραδοχές: Το κόμμα μαζών ήταν το κόμμα που (α) αντιστοιχούσε στον εκσυγχρονισμό των πολιτικών θεσμών και τη μετάβαση

²⁵⁰ Maurice Duverger, *Les partis politiques*, Paris, Librairie Armand Colin, 3^η έκδοση, 1958 (συλλογή Ειδικής Φύλαξης, Βιβλιοθήκη Παντείου Πανεπιστημίου).

²⁵¹ Edmund Burke, «Thoughts on the Cause of the Present Discontents» (1770), S.E. Scarrow (επιμ.) *Perspectives on Political Parties*, Palgrave Macmillan, 2002, σ. 37-43.

στη μαζική αντιπροσωπευτική δημοκρατία (β) ήταν περισσότερο κατάλληλο ως οργανωτικό μοντέλο για τα κόμματα που προσδοκούσαν να εκπροσωπήσουν τις επιδιώξεις και τα συμφέροντα ευρύτερων κοινωνικών ομάδων με μικρή ισχύ ως μεμονωμένα πρόσωπα, σε αντίθεση με τα «κόμματα στελεχών» που ήταν καταλληλότερα για μικρότερα πλήθη ανθρώπων ή κοινωνικές ομάδες, αλλά με μεγαλύτερη ισχύ ως μονάδες. Εξού και το «κόμμα των μαζών» αποτέλεσε οργάνωση που η ανάπτυξη του συσχετίστηκε με την είσοδο των εργατικών στρωμάτων στο πολιτικό προσκήνιο και την εμφάνιση των σοσιαλιστικών κομμάτων²⁵².

Η αντιπαραβολή των παραπάνω θεωριών με την ίδια την ανάλυση που επιχείρησε ο Όμιλος καταδεικνύει την έντονη επιρροή του Ομίλου από το μοντέλο του μαζικού κόμματος, αλλά και την προσπάθεια που επιχειρεί ο Όμιλος για την προσαρμογή της θεωρίας στα δεδομένα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Πράγματι, στις καταληκτικές ενότητες με τίτλο «Ο συγκεντρωτισμός των κομμάτων» και «Προοπτικές» του κείμενου «Οι κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα» ο Όμιλος ανέπτυξε εκτενώς τις θέσεις του για τον οργανωτικό μετασχηματισμό και την οργάνωση της παράταξης του Κέντρου. Οι ενότητες αυτές αποτελούν το, επί της ουσίας, πολιτικό μανιφέστο του κεντροαριστερού ρεύματος για την κομματική ανασυγκρότηση του χώρου.

Η ανάλυση εκκινούσε από τη θέση πως ο συγκεντρωτισμός των κομμάτων ήταν απόρροια του γεγονός ότι «με την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη τα πολιτικά προβλήματα απέκτησαν πανελλήνια βάση», ενώ η ανάπτυξη της κρατικής παρέμβασης παρείχε τη δυνατότητα στην κεντρική εξουσία να αποφασίσει πάνω στα ζητήματα ανάπτυξης και οικονομικής δραστηριότητας των επιμέρους περιφερειών. Η πρώτη νύξη για

²⁵² Βλ. ενδεικτικά: Τα συμπεράσματα του Duverger, *Les partis politiques*, στο ίδιο, σ. 462-468· για μια περιεκτική πρόσφατη επισκόπηση της εξέλιξης και της διάκρισης των μοντέλων του «κόμματος-στελεχών» (το οποίο αναφέρεται ως «Κόμμα των Ελίτ» (Elite Party)) και του κόμματος των μαζών» σε Richard Katz-Peter Mair, *Democracy and the cartelization of political parties*, ECPR-Oxford University Press, 2018, σ. 32-43, όπως επίσης και του Πίνακα 6.3 που παρατίθεται στη σελίδα 141. Επισήμανση: Τα μοντέλα «κόμμα στελεχών» και «κόμμα των μαζών» αποτελούν ιδεοτύπους που επιχειρούν να περιγράψουν την εξέλιξη και των μετασχηματισμό των κομματικών οργανώσεων. Στην πράξη τα μεταπολεμικά σοσιαλιστικά κόμματα της δυτικής Ευρώπης, παρά το γεγονός πως καταστατικά προέβλεπαν την εσωκομματική δημοκρατία και την ανάγκη νομιμοποίησης των πολιτικών αποφάσεων της ηγεσίας του κόμματος, ο βαθμός της εσωκομματικής δημοκρατίας δεν ήταν αυτονόητος, αλλά πεδίο εσωκομματικής πάλης. Επίσης, στην πράξη, δεν υπήρχαν εγγυήσεις για τη συσχέτιση συνεδριακών αποφάσεων και πολιτικών του κόμματος κατά την άσκηση των κυβερνητικών καθηκόντων. Σχετικά: Stephen Padgett – William E. Paterson, *A History of Social Democracy in Postwar Europe*, Longman Group, 1991, σ. 95-99.

τους κινδύνους που ελλόχευαν από την έλλειψη «σύγχρονων» μαζικών κομμάτων στις σύγχρονες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες πραγματοποιούνταν σε αυτό το σημείο: Εφόσον το κόμμα που βρισκόταν στην εξουσία είχε τη δύναμη να αποφασίζει *«ποια έργα θα γίνουν και πού»* ήταν δεδομένη για τον βουλευτή που ήθελε να *«επιδείξει δραστηριότητα»* η καλλιέργεια *«φιλική[ς] σχέση[ς] προς τον αρχηγό του κόμματος»*. Το πρόβλημα όμως δεν εντοπιζόταν στον ίδιο τον συγκεντρωτισμό των κομμάτων, που ήταν αναπόφευκτος ως το προϊόν μιας *«βαθιάς κοινωνικής μεταβολής»*: Η *«οικονομική εξέλιξη»* έθεσε το ζήτημα των σχέσεων μεταξύ *«αγροτών, εργατών και αστικής τάξεως»*. Ποια ήταν αυτή η *«κοινωνική μεταβολή»*; Σύμφωνα με την ανάλυση του Ομίλου, μετασηματίστηκε η προπολεμική και μεσοπολεμική πρόσληψη της δημοκρατίας όπου οι βουλευτές εκπροσωπούσαν *«μια συμπαγή αστική τάξη»*, όντας σύμφωνοι *«στο τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας»*. Αντίθετα, η δημοκρατία στη σύγχρονη μορφή της, είχε μετασηματιστεί *«σε χώρο πάλης των οργανωμένων συμφερόντων»*, με τα κόμματα, με τη σειρά τους, να μετατρέπονται στα όργανα που χρησιμοποιούν οι *«ανταγωνιζόμενες κοινωνικές δυνάμεις για την άσκηση της εξουσίας»*. Κατά συνέπεια, για να πετύχουν τα κόμματα τους σκοπούς τους, όφειλαν να *«προκαθορίζουν τις γνώμες τους, να τηρούν ενιαία γραμμή, να επιμένουν στις γνώμες τους»*. Εδώ ακριβώς εντόπιζε (και θεωρητικοποιούσε) την αδυναμία της κομματικής οργάνωσης του Κέντρου ο Όμιλος: Ο συγκεντρωτισμός των κομμάτων, με την ενίσχυση της θέσεως του αρχηγού²⁵³ *(οι οποίοι «αποκτούν τεράστια σημασία [...] διαπραγματεύονται με τα κοινωνικά συμφέροντα, που εκπροσωπεί το κόμμα»)* δεν μπόρεσαν να μεταβάλλουν τον ρόλο του βουλευτή σε σχέση με το κόμμα και τους ψηφοφόρους του: Ο βουλευτής *«δεν είναι εκπρόσωπος μιας παρατάξεως, μιας ιδεολογίας»* αλλά ο *«εκπρόσωπος των τοπικών συμφερόντων[...] απ'όπου εξαρτάται η απόκτηση ή μη προνομίων»*. Το γεγονός αυτό καθιστούσε τον βουλευτή ανεξάρτητο από τον κομματικό μηχανισμό, εφόσον η δύναμη του δεν αντλούνταν από το χρίσμα του κόμματος αλλά *«από το πλήθος της προσωπικής του πελατείας»*. Κατά συνέπεια, και κυρίως λόγω του γεγονότος πως η ΕΚ και η ΕΡΕ δεν διέθεταν κομματικές οργανώσεις στην επαρχία, η κινητοποίηση των εκλογέων εξαρτιόταν από την προσωπική επιρροή των πολιτευτών του. Με αυτό τον τρόπο το κόμμα καθίστατο εξαρτημένο από τον τοπικό παράγοντα. Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληγε ο Όμιλος ήταν πως παρά την ενίσχυση της κεντρικής κομματικής εξουσίας, η ΕΚ και η ΕΡΕ παρέμεναν *«μια χαλαρή σύνδεση τοπικών παραγόντων [...] που αντικαθιστά*

²⁵³ Με εξαίρεση την ΕΔΑ, της οποίας το μοντέλο εσωκομματικής οργάνωσης αξιολογούνταν με θετικό τρόπο από τον Όμιλο.

την οργάνωση βάσεως του κόμματος». Αυτό είχε ως συνέπεια τα κόμματα αυτά να έχουν δυσκολία στο να στελεχώσουν την οργάνωση τους με συνεργάτες που θα είχαν «διοικητική ικανότητα» και όχι «κομματική πελατεία». Αντίθετα, η ανανέωση των κομματικών στελεχών (διεκδίκηση που ήταν κεντρική για το κεντροαριστερό ρεύμα σε σχέση με το στελεχιακό δυναμικό της ΕΚ μετά τα Ιουλιανά) προϋπέθετε τη δημιουργία κομματικής οργάνωσης βάσεως. Η «προυχοντική μορφή οργανώσεως», όπως χαρακτηριζόταν, οδηγούσε τα δύο μεγάλα κόμματα να αδιαφορούν για τη δημιουργία στελεχών ή προσέλκυση οπαδών, όντας, κατά βάση, εκλογικοί μηχανισμοί. Συνεπώς, βασιζόνταν σε τοπικούς παράγοντες, που «ούτε ανάγκη αισθάνονται για την επιβολή ορισμένου προγράμματος, ούτε είναι πρόθυμοι να προβάλλουν ορισμένη ιδεολογία, πράγμα που αργά ή γρήγορα θα οδηγούσε σε κατάργησή τους».

Στο σημείο αυτό επιχειρούταν η σύνδεση της παραπάνω θεωρητικής ανάλυσης με τον ρόλο που διαδραμάτισε αυτή η «προυχοντική» μορφή οργάνωσης της ΕΚ στην υπονόμηση του κυβερνητικού της προγράμματος της και την «Αποστασία»:

Η προυχοντική μορφή οργανώσεως συνεπαγόταν για την ΕΚ [...] την ύπαρξη μιας πάντα ισχυρής πτέρυγας που πρόσκειται στη Δεξιά. Ο παλαιοκομματικός στη νοοτροπία του κομματάρχη δε μπορεί να επικροτήσει τις οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που θα τον καταστήσουν σύντομα περιττό, προτιμά τη διατήρηση της υπάρχουσας τάξεως των κοινωνικών δυνάμεων. Φιλοδοξία του είναι μόνο η αλλαγή των νεμόμενων την εξουσία ανθρώπων για να μπορέσει κι αυτός να απολαύσει και να μοιραστεί τα ωφελήματα από την άσκηση των κρατικών λειτουργιών[...] Όσοι εγκατέλειψαν την ΕΚ, μετά τον Ιούλιο του 1965 άδικα κατηγορήθηκαν για έλλειψη αρχών. Η μεταπήδηση στην αντίθετη παράταξη δεν ήταν παρά η λογική συνέπεια της αίτιας υπάρξεώς τους.

Αυτή η οργάνωση των δύο κυβερνητικών κομμάτων, της ΕΚ και της ΕΡΕ, αποδίδονταν στο γεγονός πως ήταν οργανωμένα από εκπροσώπους της αστικής τάξης και βασιζόνταν σε αυτήν σε σχέση με τη στελέχωση τους και το οργανωτικό μοντέλο που ακολουθούσαν. Συνεπώς η ΕΡΕ και η ΕΚ ήταν ακόμη «κόμματα παραγόντων» που αντιστοιχούσαν στην «προβιομηχανική εποχή». Το γεγονός αυτό ο Όμιλος το συσχέτιζε με την «υπανάπτυξη» του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, συγκριτικά με τις ανεπτυγμένες δημοκρατίες της Δυτικής Ευρώπης: Η εργατική τάξη ήταν ακόμη «αριθμητικά περιορισμένη και συνδικαλιστικά ανοργάνωτη», οι αγρότες δεν είχαν «σε μεγάλη έκταση συνείδησης της σημασίας του σαν ομάδα», η «μεσαία υπαλληλική τάξη» δεν είχε ακόμη τη δύναμη να θέσει στην πολιτική πάλη τα προβλήματα που την απασχολούσαν. Συνεπώς, ήταν (ακόμη) κοινωνικοί λόγοι που στην Ελλάδα δεν είχε δημιουργηθεί ακόμη σοσιαλιστικό κόμμα. Όμως, ο Όμιλος, έκρουε το καμπανάκι του κινδύνου για τον χώρο του Κέντρου εάν δεν μετασχηματιζόταν άμεσα: «Το τέλος της προβιομηχανικής εποχής

φέρνει το τέλος των ειδικών καθεστώτων». Πρακτικά, χωρίς όμως να το κατονομάζει, ο Όμιλος Παπαναστασίου έθετε με έμφαση το ζήτημα του μετασχηματισμού της ΕΚ σε μαζικό σοσιαλιστικό κόμμα στο πλαίσιο μιας εδραιωμένης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, με αντίστοιχη ιδεολογία και πολιτικό πρόγραμμα, αλλιώς θα ξεπερνούταν από τις εξελίξεις: *«Οι κοινωνικές αυτές μεταβολές συνεπάγονται και μεταβολές στη δύναμη και στον τρόπο δράσεως των κοινωνικών ομάδων, άρα στην οργάνωση και τις επιδιώξεις των κομμάτων [...] Κάθε κόμμα πρέπει να ταυτίζεται με μια ολοκληρωμένη και διάφορη δυνατότητα πολιτικής»*. Και ήταν ακριβώς το γεγονός αυτό, όπως επεσήμανε ο Όμιλος, ότι δηλαδή η «προϊουλιανή» ΕΚ ήταν «αστικό κόμμα» που κατά την εφαρμογή του κυβερνητικού της προγράμματος, παρότι διέφερε σε *«ορισμένα ουσιαστικά σημεία»* από αυτό της ΕΡΕ, υπό την πρωτοβουλία των *«μετέπειτα αποστατών [...] εργάστηκε γι' αυτούς ακριβώς τους παράγοντες [...] της οικονομικής αποτελεσματώσεως και εμπνευστές της αντιλαϊκής πολιτικής της ΕΡΕ»*. Ωστόσο, η αλλαγή του πολιτικού και κοινωνικού πλαισίου που είχε οικοδομήσει η ΕΡΕ, ήταν εφικτή μόνο διαμέσου *«μεταβολών, στα πλαίσια της υπάρχουσας κοινωνικής οργάνωσης μεν, αλλά αρκετά ριζικές ώστε να αφαιρέσουν την οικονομική και κοινωνική δύναμη από τις δυνάμεις του Παρασυντάγματος»*. Με άλλα λόγια, για τον Όμιλο, για να μην επαναληφθούν οι αποτυχίες της πρώτης κυβέρνησης του Κέντρου και για να μην ξεπεραστεί από τις εξελίξεις η κεντρικά παράταξη χρειαζόταν να μετασχηματιστεί σε μαζικό σοσιαλιστικό κόμμα, με μεταρρυθμιστικό και αναπτυξιακό πρόγραμμα. Και αυτό με τη σειρά του προϋπέθετε την αποδέσμευση από την παράδοση βενιζελισμού, ο οποίος αφενός *«πίστευε στην ανάγκη του εκσυγχρονισμού χωρίς να όμως να τον συνδέει με κοινωνικές μεταβολές»*, αφετέρου τη συγκρατούσε, *«μέχρι τον Ιούλιο του 1965»* εντός των όριων της *«συντηρητικής παρατάξεως»* από κοινού με την ΕΡΕ. Η λέξη «σοσιαλισμός» ή «σοσιαλδημοκρατία» δεν χρησιμοποιούνταν, όμως η περιγραφή ήταν σαφής:

Δεν είναι δυνατό ταυτόχρονα να αρνιέται κανείς την παραμονή στην ίδια θέση (την άποψη της ΕΡΕ) αλλά και την ανάγκη ενός άλματος (την άποψη της ΕΔΑ). Εάν επιθυμεί τη μεταβολή, πρέπει να επικροτήσει το άλμα και να συζητήσει μόνο πάνω στο μέγεθος του.

Σύμφωνα με την ανάλυση, η ίδια η δυναμική της οικονομικής ανάπτυξης θα έθετε τα κρίσιμα διλήμματα στο Κέντρο: Θα προκαλούσε την αριθμητική μεγέθυνση της εργατικής τάξεως και τη *«συνειδητοποίηση»* από τους αγρότες και τα *«μικροαστικά στρώματα»*. Αυτό με τη σειρά του θα οδηγούσε την ενίσχυση του *«ριζοσπαστικού τμήματος της Αριστεράς [...] είτε του κομμουνιστικού κόμματος είτε τη μορφή της ΕΔΑ»*. Γεγονός που

θα επηρέαζε και τη Δεξιά, που για να αντιμετωπίσει αυτήν την εξέλιξη, θα οργανωνόταν και αυτή σε κόμμα μαζών με *«την ιδεολογία του φιλελεύθερου συντηρητισμού των συντηρητικών κομμάτων της Δυτικής Ευρώπης»*. Για ένα *«προοδευτικό κόμμα του Κέντρου»* θα υπήρχαν οι προοπτικές, εκτιμούσε ο Όμιλος, αν η Αριστερά, εξαιτίας του ριζοσπαστισμού της, δεν κατάφερε να προσελκύσει *«την πλειονότητα της εργατικής τάξης και τα μεσαία κοινωνικά στρώματα»*. Για να συμβεί όμως αυτό χρειαζόταν το Κέντρο να απορρίψει την προσπάθεια *«εξισορρόπησης των αντιθέσεων και την ιδεολογία του συμβιβασμού»* προς ένα *«μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα»*. Σε αυτήν την προσπάθεια, σύμμαχος ήταν η συγκυρία και η κοινωνική δυναμική που είχε αναπτυχθεί από τα Ιουλιανά: Παρά τον σαφή *«συντηρητικό προσανατολισμό»* και τις σχέσεις με την αστική τάξη, η ΕΚ, υπογράμμισε η ανάλυση, στηριζόταν από την πλειοψηφία του λαού, που ήταν *«γεμάτη αγωνιστική διάθεση»* στη βάση της υπεράσπισης της ΕΚ ως *«εκπροσώπων του λαού απέναντι στις δυνάμεις του παρασυντάγματος»*. Δηλαδή, η επιχείρηση κατάργησης της *«συνταγματικής τάξεως»* από τη Δεξιά, *«με τη βοήθεια του στρατού και της αυλής»*, συσπείρωσε την υποστήριξη *«των μαζών»* στην ΕΚ, παρά τις αποτυχίες της πολιτικής της στην κυβέρνηση. Με αυτό τον τρόπο, για τον Όμιλο, τα Ιουλιανά είχαν θέσει τις βάσεις για ένωση *«όλων των πολιτικών δυνάμεων»*, πάνω στην ιδέα της *«δημοκρατικής αλλαγής»* (έννοια που χρησιμοποιούσε έως τότε μόνο η Αριστερά) στο πλαίσιο της *«προοδευτικής παρατάξεως του Κέντρου»*. Ωστόσο, η συγκυρία, αν και ευνοϊκή, ήταν μεταβαλλόμενη και συνεπώς έπρεπε να αξιοποιηθεί άμεσα: Οι *«μάζες»* ήταν πρόθυμες τη δεδομένη στιγμή να ακολουθήσουν ένα κίνημα με πρόγραμμα για την κατάργηση των *«παρασυνταγματικών δυνάμεων»* και την οικονομική ανάπτυξη, ωστόσο, η *«όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων»* θα τις οδηγούσε *«να περιπέσουν σε πολιτικό λήθαργο είτε θα ακολουθήσουν κόμματα πιο μαχητικά [...] Τα χρονικά όρια δράσεως για την προοδευτική παράταξη του Κέντρου είναι περιορισμένα»*. Για να αξιοποιηθεί η συγκυρία και η κοινωνική δυναμική, λοιπόν, ζητούμενο ήταν ο δραστικός μετασχηματισμός της κομματικής οργάνωσης του Κέντρου. Στη σημερινή του μορφή, τονιζόταν, η κεντρικά πολιτική οργάνωση ήταν *«απόρροια της υπάρχουσας καταστάσεως πράγματα[...] του πολιτικού ρουσφετιού, της μονοπωλήσεως της πολιτικής από τους προύχοντες»* ενώ τα στελέχη του Κέντρου *«δεν ενδιαφέρονται στην πλειονότητα τους και δεν θέλουν να εκφράσουν τα αιτήματα των μαζών»*. Το πρώτο βήμα προς τον μετασχηματισμό του Κέντρου *«σε πλατύ λαϊκό κίνημα, σε κόμμα, που να καθοδηγεί τις μάζες στην πραγματοποίηση των απαραίτητων για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη αλλαγών»* ήταν να αποκτήσει οργάνωση. Η *«παλαιοκομματική νοοτροπία»* και ο *«μικροκοτζαμπασισμός»* ήταν αυτή ακριβώς η συνθήκη που οδηγούσε σε

συμβιβασμούς και υποχωρήσεις με τη Δεξιά «ώστε να απολαύσουν τα μέλη του [Κέντρου] τους καρπούς της εξουσίας». Αντίθετα, η συγκρότηση μαζικού κόμματος και η ένταξη των οπαδών σε οργανώσεις βάσεις θα αποτελούσε κρίσιμη δικλείδα ασφαλείας ενάντια στον συμβιβασμό και την καθεστωτική ενσωμάτωση. Αυτό αποδεικνυόταν, σύμφωνα με τον Όμιλο, και από την πίεση που άσκησαν οι κινητοποιήσεις των Ιουλιανών, η οποία συγκράτησε την πλειονότητα των βουλευτών από την προσχώρηση στην «Αποστασία». Οι μαζικές οργανώσεις βάσεις και η σαφή ιεραρχική δομή που θα απέρρευε ανάλογα «με την προσφορά και τις υπηρεσίες στο κοινωνικό σύνολο» θα εναρμόνιζε το στελεχιακό δυναμικό με τις μάζες καθιστώντας έτσι καθολική συνείδηση την «[προγραμματική] αποστολή του κόμματος».

Με όρους της σύγχρονης θεωρίας κομμάτων, μπορεί να υποστηριχθεί πως ο Όμιλος πίστευε πως η συγκρότηση ισχυρού «κόμματος στη βάση» θα τροφοδοτούσε το «τη διεύθυνση του κόμματος» και το «κόμμα στα δημόσια αξιώματα» με ακτιβιστές στενά συνδεδεμένους με την ιδεολογία και το πρόγραμμα του κόμματος, αποτελώντας παράλληλα τον εκπρόσωπο και ιμάντα διαβίβασης των αιτημάτων και διεκδικήσεων της κοινωνίας στο κράτος²⁵⁴:

Η οργάνωση του κόμματος, αν θέλει να είναι τόσο όργανο επαφής ηγεσίας και οπαδών όσο και να καταστήσει το κόμμα λαϊκό πρέπει να [...] συγκεντρώνει καθημερινά υλικό για τα κάθε μορφής επαγγελματικά, πολιτιστικά, ατομικά αιτήματα των μαζών, να παίρνει αποφάσεις βάση το υλικό αυτό [...] [το κόμμα πρέπει να είναι] μέσο εκφράσεως των επιθυμιών των μαζών που εκπροσωπεί.

Μέσα για την επίτευξη αυτού του μετασχηματισμού ήταν η εσωτερική δημοκρατία και δημοκρατική οργάνωση: «η βάση, οι οπαδοί να έχουν τη δυνατότητα να εκφράζονται και να συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων» εκλέγοντας και κρίνοντας τα στελέχη, τους βουλευτές και το πρόγραμμα, καταπολεμώντας παράλληλα την αντίληψη πως το κόμμα είναι «μηχανισμός για την εξασφάλιση ατομικών εξυπηρετήσεων». Επιπλέον, αυτό σήμαινε πως η ΕΚ θα συγκροτούσε ένα «ριζοσπαστικό», όπως χαρακτηριζόταν, πρόγραμμα, όχι «ευκαιριακής υποστήριξης ομάδων», αλλά με βραχύχρονους και μακροπρόθεσμους στόχους και καθορισμένα μέσα πραγματοποίησης των στόχων αυτών, για «ουσιαστική Δημοκρατία», «αναδιοργάνωση κράτους», «εκσυγχρονισμό της παιδείας», «οικονομική και

²⁵⁴ Για τα «τρία πρόσωπα των κομματικών οργανώσεων» (κόμμα στη βάση, διεύθυνση κόμματος και κόμμα στα δημόσια αξιώματα) αλλά και τον ρόλο του μαζικού κόμματος στη σχέση κοινωνίας-κράτους βλ. Richard S. Katz και Peter Mair, «Changing Models of Party Organization and Party Democracy, The Emergence of the Cartel Party», *Party Politics* 1 (1995), σ. 5–28 · Richard S. Katz και Peter Mair, «The Cartel Party Thesis: A Restatement», *Perspectives on Politics* 7 (Δεκέμβριος 2009), σ. 753-766.

κοινωνική ανάπτυξη», όπως επίσης «την άρση των οικονομικών ανταγωνισμών και του κατακερματισμού του πληθυσμού [...] σε αντιμαχόμενα συμφέροντα ομάδων συμφερόντων». Η ανάλυση κατέληγε υπενθυμίζοντας για ακόμη μια φορά πως οι κινητοποιήσεις από το καλοκαίρι του 1965 και ύστερα αποτελούσαν τη μεγάλη ιστορική ευκαιρία, το άνοιγμα της δομής των πολιτικών ευκαιριών, για μια «πολιτική αναμέτρηση χωρίς συμβιβασμούς [...] που θα οδηγήσει στην αλλαγή των βασικών στοιχείων της κοινωνικό-οικονομικής διαρθώσεως της Χώρας»²⁵⁵.

Η αρθρογραφία του περιοδικό της ΕΔΗΝ απηχούσε στοιχεία της παραπάνω ανάλυσης: Ο Νίκος Κωνσταντόπουλος, υποστήριζε πως η στέρεη οργάνωση του κόμματος του «λαού» (της ΕΚ) σήμαινε την εσωτερική εφαρμογή των δημοκρατιών αρχών, την «αξιοκρατική» ανανέωση του στελεχιακού του δυναμικού και το «πλάτεμα» του προγράμματος του²⁵⁶. για τον Παναγιώτη Χαριτάτο, στους άμεσους στόχους της περιόδου, μαζί με το αίτημα «να φύγει η αυλική κυβέρνηση», ήταν και να «ανακαινισθεί το κόμμα της ΕΚ», το οποίο σήμαινε την προβολή του προγράμματος της αλλά και τη δημιουργία κομματικού μηχανισμού: «ικανού να προβάλλει νέα στελέχη» και να «εφαρμόσει αποτελεσματικά το πρόγραμμα του κόμματος»²⁵⁷. για τον Θεόδωρο Δαλμάρη, το «κόμμα της δημοκρατίας [η ΕΚ]» έπρεπε «να βρη τον σύγχρονο εαυτό του [...] να γίνει το μεγάλο εργατικό και αγροτικό κίνημα». Αυτό σήμαινε καταρχήν, «εσωτερική δημοκρατική διάρθρωση», που θα διασφάλιζε την «ενότητα και την ανάπτυξη του», πράγμα που ο αρθρογράφος υποστήριζε πως το «ζητά ο λαός. Γιατί έτσι και μόνο θα κατοχύρωση την αυριανή του νίκη»²⁵⁸. Ο Νίκος Δελτάνης φιλοδοξούσε πως η ΕΔΗΝ θα έπαιζε προ-εικονιστικό ρόλο για τον κομματικό μετασχηματισμό του Κέντρου σε «οργάνωση αληθινά δημοκρατική. Βασισμένη σε μια ξεκάθαρη δημοκρατική ιδεολογία και μια ξεκάθαρη δημοκρατική διαδικασία ανάδειξης και ελέγχου της ηγεσίας». Προέτρεπε έτσι τη διοργάνωση συνεδρίου της ώστε «να δώσει τα πρότυπα για την οργάνωση του κόμματος ολόκληρου»²⁵⁹, ωστόσο, μέχρι και τον Απρίλιο του 1967, παρά τις διακηρύξεις, συνέδριο της ΕΔΗΝ δεν πραγματοποιήθηκε. Η κεντρικά νεολαία συνέχισε να λειτουργεί, υπό την ηγεσία συνεργατών του Ανδρέα Παπανδρέου, με διορισμούς των στελεχών της.

²⁵⁵ Όμιλος Παπαναστασίου, *Οι κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, σ. 72-89.

²⁵⁶ Κωνσταντόπουλος, «Η άνοδος του Λαού».

²⁵⁷ Χαριτάτος, «Ελληνική Ιδεολογία».

²⁵⁸ Δαλμάρης, «Ιστορική Καμπή».

²⁵⁹ Δελτάνης, «Σχεδιάσμα ανάλυσης των αρχών της ΕΔΗΝ».

Το γεγονός πως ο Ανδρέας Παπανδρέου στην εσωκομματική του πρακτική λειτουργούσε ακολουθώντας τις ήδη υπάρχουσες πρακτικές της ΕΚ, δεν τον εμπόδιζε να απηχεί στις δημόσιες τοποθετήσεις του τους άξονες που περιέγραφε το μανιφέστο του Ομίλου Παπαναστασίου. Στοιχείο που προσέδιδε ιδιαίτερη βαρύτητα και κύρος στις θέσεις αυτές, δεδομένου πως εκφραζόταν και μέσα από τον λόγο ηγέτη του κεντροαριστερού ρεύματος αλλά και τον, πιθανότερο, επόμενο αρχηγό της ΕΚ. Η μόνη ουσιαστική διαφορά, στον λόγο του Ανδρέα ήταν η μεγαλύτερη έμφαση που έδινε στο «καθαρήριο» των Ιουλιανών που «λύτρωσε» την ΕΚ από τους «πράκτορες της Δεξιάς και της οικονομικής ολιγαρχίας»²⁶⁰. Η έμφαση αυτή, προφανώς σκόπευε να επισημάνει τις δυνατότητες που είχαν ανοιχθεί στο Κέντρο για την περαιτέρω ενίσχυση της κοινωνικής του δυναμικής, μετά την φυγή των εσωκομματικών του αντιπάλων για τη διαδοχή στην ηγεσία με την «Αποστασία»²⁶¹. Αν η «προϊουλιανή» ΕΚ δεν είχε δικό της «ιδεολογικό τόνο», για τον Ανδρέα Παπανδρέου οφειλόταν στο γεγονός πως «περιείχε στα σπλάχνα της τον δούρειο ίππο της Δεξιάς, τους 50 αποστάτες», όπως τόνιζε σε άλλη ομιλία του²⁶². Η εξέλιξη αυτή, ήταν η «πιο επικίνδυνη της μεταΙουλιανής περιόδου» για τους «κύκλους της ανωμαλίας[...] και τους αυτόκλητους κηδεμόνες του τόπου και της πολιτικής του ζωής», εφόσον η ΕΚ μπορούσε πλέον να αποκτήσει «σαφές» πρόγραμμα και ιδεολογική κατεύθυνση και να οργανωθεί δημοκρατικά, από τη «βάση ως την κορυφή», στοιχείο που θα την καθιστούσε ικανή να πραγματοποιήσει τη μεγάλη «ειρηνική επανάσταση [...] που απαιτεί η επιβίωση του έθνους». Ακριβώς αυτήν την εξέλιξη, σύμφωνα με τον Ανδρέα, προσπαθούσε να ακυρώσουν, οι προσπάθειες για «ανασυγκόλληση» της ΕΚ, με την επάνοδο των «Αποστατών», που στην περίπτωση που θα πραγματοποιούνταν θα οδηγούσε στην «νόθευση της ιδεολογικής τοποθέτησής του Κέντρου»²⁶³. Στη «Δημοκρατία στο

²⁶⁰ Παπανδρέου, «Το νόημα της 15^{ης} Ιουλίου» (λόγος που εκφωνήθηκε στη Νέα Φιλαδέλφεια στα εγκαίνια των γραφείων ΕΚ και ΕΔΗΝ, στις 23.6.1966): σε άρθρο του στο Έθνος, ένα μήνα αργότερα, υπογράμμισε ότι «η εκκαθάριση της Ενώσεως Κέντρου από τους καιροσκόπους και τους πράκτορες των κύκλων της ανωμαλίας» ήταν το «βασικό ενεργητικό αποτέλεσμα του πραξικοπήματος». Ανδρέας Παπανδρέου, «Η Ένωσις Κέντρου γνήσιος φορέας του δημοκρατικού αγώνος», άρθρο στην εφ. Έθνος που δημοσιεύτηκε στις 23.7.1965, παρατίθεται στο Παπανδρέου, *Δημοκρατία και εθνική αναγέννηση*, σ. 44-47.

²⁶¹ Όπως σημείωσε ο Παναγιώτης Κρητικός, με την «Αποστασία» και τη φυγή Μητσοτάκη, δεν υπήρχε αντίπαλο εσωκομματικό δέος για τον Ανδρέα Παπανδρέου. Συνέντευξη Παναγιώτη Κρητικού, 25.7.2019.

²⁶² Ανδρέας Παπανδρέου, «Θέσεις στο πολιτικό πρόβλημα της χώρας» (λόγος που εκφώνησε στις 19.6.1966 στην Θεσσαλονίκη κατά τη συνεστίαση στελεχών της ΕΚ).

²⁶³ Παπανδρέου, «Η Ένωσις Κέντρου γνήσιος φορέας του δημοκρατικού αγώνος».

Απόσπασμα», ο Ανδρέας περιέγραψε ανοιχτά από που προέρχονταν οι παραπάνω κίνδυνοι, στους οποίους αναφέρεται στο άρθρο του 1966, χωρίς να τους κατονομάζει. Ήταν τα στοιχεία εντός της ΕΚ που «ευνοούσαν το κατεστημένο» και «μετά την έξοδο από το καθαρήριο του καλοκαιριού του 1965» και επηρεάζονταν όχι από κάποιον βουλευτή ή στέλεχος της ΕΚ, αλλά από τον εκδότη, Χρήστο Λαμπράκη, που εξέδιδε, εκτός των άλλων, τις ημερήσιες εφημερίδες, «Νέα» και «Βήμα». Ο Ανδρέας περιέγραψε τον Λαμπράκη ως τον «ουσιαστικό αρχηγό» της «Κεντροδεξιάς» μετά τα Ιουλιανά που, όπως υποστήριξε, επηρέαζε το ένα τέταρτο της Κ.Ο. της ΕΚ και υπήρχε ο κίνδυνος «να κτυπήσει πάλι [...] όταν θα το καλούσαν οι περιστάσεις»²⁶⁴. Οι επισημάνσεις αυτές του Ανδρέα Παπανδρέου είχαν βάση, δεδομένης και της παρασκευιακής δραστηριοποίησης των εκδοτών των μεγάλων κεντρώων εφημερίδων το καλοκαίρι του 1965 για τη διευκόλυνση της Αποστασίας²⁶⁵. Τον Φλεβάρη του 1967, σε άρθρο του στους «Νέους Δρόμους», υποστήριξε πως η λύση της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου στόχευε στο να μην αποκτήσει η ΕΚ αυτοδυναμία μετά τις εκλογές και να συνεργαστεί το «συντηρητικό της τμήμα» με την ΕΡΕ, οδηγώντας στη συγκρότηση ενός κόμματος με τα «εξωτερικά χαρακτηριστικά δείγματα [ενός] πολιτισμένου, δυτικοευρωπαϊκού σχήματος της Κεντροδεξιάς»²⁶⁶.

Ο δημόσιος λόγος του Ανδρέα μετά τα Ιουλιανά εμπλουτίστηκε με αναφορές στην εσωκομματική οργάνωση της ΕΚ. Στην πρώτη σχετική δημόσια αναφορά, τον Οκτώβριο του 1965, επισήμανε την «φεουδαρχική» οργάνωση των κομμάτων, η οποία «εξουδετερώνει» τη συμβολή των πολιτών στη διαμόρφωση των προγραμμάτων των κομμάτων. Το πρόβλημα το εντόπιζε, καταρχήν, στο ρόλο των βουλευτών: Διαμέσου της καλλιέργειας δικτύων πατρωνίας, οι υποψήφιοι βουλευτές αποβλέπαν στην προσωπική τους εκλογική επιτυχία και την απόκτηση τοπικής δύναμης, επί της βάσης ενός σχήματος

²⁶⁴ Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, σ. 270.

²⁶⁵ Σχετικά:

Σε σχέση με τον Στεφανόπουλο, έχουμε σημειώσει πως αυτή η φόρμουλα εξαρτάται στην θέληση του Στεφανόπουλο και ορισμένων άλλων ηγετών της ΕΚ και ιδιαίτερα εφημερίδων όπως τα Βήμα, Νέα και Μακεδονία να αναγκάσουν την αποδοχή αυτής της λύσης στον Παπανδρέου ή να προχωρήσουν χωρίς αυτόν. Έως και μέχρι η υποστήριξη από αυτούς τους παράγοντες να έχει αποκτηθεί σίγουρα θα ήταν επικίνδυνο να εγκαταλείψουμε τον Νόβα. Θεωρητικά, δεν έχουμε καμία διαφωνία προς τον Στεφανόπουλο ή στο «πλάνο του Στεφανόπουλο», το οποίο στη θεωρία θα μπορούσε να διατηρήσει μεγαλύτερη κλίμακα ενότητας στην ΕΚ.

Στο Τηλεγράφημα της Πρεσβείας των ΗΠΑ στην Ελλάδα προς το Department of State, 23.7.1965, (συντάκτης Anschuetz), FRUS, 1964–1968, Volume XVI, έγγραφο 200.

²⁶⁶ Ανδρέας Παπανδρέου, «Το σχέδιο της Δεξιάς», *Νέοι Δρόμοι* 3 (Φεβρουάριος 1967) σ. 3-6.

κάθετων κομματικών ευνοιών: Ο βουλευτής στους τοπικούς κομματικούς παράγοντες και αυτοί στους εκλογείς. Το σχήμα αυτό καθίσταντο λειτουργικό εξαιτίας των ανεπαρκειών της δημόσιας διοίκησης. Ως εκ τούτου, η ενασχόληση των βουλευτών με τοπικά ζητήματα και τις εξυπηρετήσεις στους ψηφοφόρους τους δεν τους επέτρεπε την ενασχόληση με θέματα της κεντρικής πολιτικής, με αποτέλεσμα τη διαχείριση των κεντρικών ζητημάτων να την αναλαμβάνει ο αρχηγός του κόμματος και η ηγετική του ομάδα. Κατά συνέπεια, η σύσταση «σύγχρονων» κομματικών οργανώσεων αποτελούσε την «ουσιαστική προϋπόθεση» για τον εκδημοκρατισμό. Ανάγκη που καταδείχθηκε, κατά τον Ανδρέα, και από την κρίση των Ιουλιανών²⁶⁷. Το πρότυπο λειτουργίας, για το «σύγχρονο» κόμμα, αποτελούσαν τα σοσιαλιστικά -«προοδευτικά» στον λόγο του Ανδρέα- μαζικά κόμματα των ανεπτυγμένων ευρωπαϊκών αντιπροσωπευτικών δημοκρατιών²⁶⁸. Παράλληλα, επεσήμαινε την ανάγκη, (χωρίς να διευκρινίζεται ωστόσο πρακτικά πως αυτό θα επιτευχθεί), για την οργάνωση μηχανισμού που θα ελέγχει την προγραμματική συνέπεια του κόμματος κατά την άσκηση της εξουσίας²⁶⁹, τον έλεγχο της κορυφής από τη βάση και την κυριαρχία του προγράμματος του κόμματος έναντι των προσωπικών απόψεων των βουλευτών, όπως και την άμεση ή έμμεση ενεργή συμμετοχή των εργατικών ενώσεων, συνεταιρισμών και σωματείων στη διοίκηση των κόμματος²⁷⁰. Το τελευταίο, μπορεί να υποστηριχθεί πως αναφερόταν στο υπόδειγμα του Βρετανικού Εργατικού Κόμματος, με την οργανική σχέση που είχε με τις συνδικαλιστικές οργανώσεις, οι οποίες εξέλεγαν απευθείας ένα μεγάλο ποσοστό των μελών της Εθνικής Εκτελεστικής Επιτροπής και το 50% των αντιπροσώπων στα συνεδρία του κόμματος²⁷¹. Τέλος, για την ΕΚ επεσήμαινε την ανάγκη για την επιλογή νέων στελεχών, με κριτήρια «δημοκρατικής συνέπειας» και «ήθους»²⁷². Σε αυτήν την κατεύθυνση είχαν πραγματοποιηθεί -ή επιχειρηθεί να

²⁶⁷ Παπανδρέου, «Η ανάγκη εκσυγχρονισμού των κομμάτων» (ομιλία κατά τη διάρκεια του Greek Heritage Symposium στο ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία» την 6^η Οκτωβρίου 1965)

²⁶⁸ Ομιλίες Ανδρέα Παπανδρέου κατά την περιοδεία στην Κρήτη, παρατίθενται σε εφ. *Έθνος*, 24.10.1966, σ. 1 και 10.

²⁶⁹ Στο ίδιο.

²⁷⁰ Ανδρέας Παπανδρέου, « Το κατεστημένο και η εθνική αναγέννηση» (ομιλία του Ανδρέα Παπανδρέου σε συνεστίαση του «Ομίλου Αλέξανδρος Παπαναστασίου» στο ξενοδοχείο «Αμπασαντέρ» στις 9.11.1966).

²⁷¹ Andrew Thorpe, «The Labour Party and the trade unions» στο John McIlroy, Nina Fishman και Alan Campbell (επιμ.), *British trade unions and industrial politics, vol. 2: The high tide of trade unionism, 1964-1979*, Ashgate, 1999, σ. 133-150· Chris Wrigley, «Trade unionists and the Labour Party in Britain: the bedrock of success», *Revue Française de Civilisation Britannique* XV-2 (2009), σ. 59-72.

²⁷² Παπανδρέου, «Το σχέδιο της Δεξιάς».

πραγματοποιηθούν- τα περισσότερα πρακτικά βήματα έως και την 21η Απριλίου του 1967, σε σχέση με τα όσα διακήρυττε, με την ίδρυση των «Δημοκρατικών Συνδέσμων».

7.2.3. Από το Κέντρο στη σοσιαλδημοκρατία;

Η παρούσα ενότητα, η μεγαλύτερη σε έκταση του 2^{ου} μέρους, ξεκίνησε με την επισήμανση πως η βασιλική επέμβαση και η εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό, όπως και τα συμβάντα διαμαρτυρίας που ακολούθησαν, δεν οδήγησαν στον ουσιαστικό μετασχηματισμό της πολιτικής γραμμής, της στρατηγικής και του ιδεολογικού στίγματος του λόγου του Γεωργίου Παπανδρέου. Οι τοποθετήσεις του επανέλαβαν (και παρέμεναν αυστηρά εντός) του μοτίβου που είχε συγκροτήσει από το 1961 με τον «Ανένδοτο» Επιπλέον, επισημάνθηκε πως αυτό δεν αφορούσε όλη την παράταξη του Κέντρου. Αντίθετα, η ερμηνεία των γεγονότων των Ιουλιανών και τα συμπεράσματα που εξάχθηκαν, αποτέλεσαν τον καταλύτη για την ριζοσπαστικοποίηση τμημάτων του Κέντρου και την αποκρυστάλλωση του κεντροαριστερού ρεύματος. Τους, περίπου, 21 μήνες που μεσολάβησαν από τα Ιουλιανά του 1965 έως το στρατιωτικό πραξικόπημα του Απριλίου του 1967, σχηματοποιήθηκε ο λόγος της κεντροαριστερής τάσης, το πολιτικό της πρόγραμμα, η στρατηγική της για τον μετασχηματισμό της ΕΚ ενώ ξεκίνησε να μορφοποιείται και η ιδεολογική της φυσιογνωμία. Τα προηγούμενα κεφάλαια επεδίωξαν να αποδώσουν τη δυναμική κίνηση αυτών των μετασχηματισμών, όπως και τους εμπλεκόμενους χώρους και φορείς σε αυτήν τη διαδικασία. Μένει ένα κρίσιμο ερώτημα που μένει να απαντηθεί: Προς τα που κοιτούσε στην «ευρύτερη γειτονιά» (Ευρώπη και λεκάνη της Μεσογείου) και με ποια διεθνή ιδεολογικά και πολιτικά ρεύματα επιχειρούσε να συνομιλήσει το κεντροαριστερό ρεύμα; Με άλλα λόγια, μπορεί -και αν ναι που- να τοποθετηθεί εντός του φάσματος των σοσιαλιστικών πολιτικών δυνάμεων της περιόδου;

7.2.3.1. «Αναθεώρηση» και «Ανένδοτος» ή πολιτικός επανα-προσδιορισμός της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας και η ΕΚ

Όπως υποστηρίζουν οι Padgett και Paterson, το να επιχειρηθεί να προσδιοριστεί η σοσιαλδημοκρατία ως μια «οικογένεια» σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων στην Ευρώπη καθίσταται προβληματικό, αφού δεν υπάρχει, καταρχήν, κοινή ορολογία. Στη βόρεια Ευρώπη χρησιμοποιούσαν γενικά τον τίτλο σοσιαλδημοκρατικά ή εργατικά και στη νότια Ευρώπη τον τίτλο σοσιαλιστικά. Ωστόσο, παρά τις διαφορές μεταξύ τους, τα σοσιαλιστικά και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα μοιράζονταν μερικά κοινά χαρακτηριστικά και ιστορικές

παραδόσεις, στην οποία δεν μπορεί να ενταχθεί η ΕΚ: Τα σοσιαλδημοκρατικά και σοσιαλιστικά κόμματα είχαν τις ρίζες τους και ήταν προϊόν του εργατικού κινήματος των τελών του 19^{ου} -αρχών του 20^{ου} αιώνα και στις χώρες της βόρειας Ευρώπη είχαν στενές, και σε κάποιες περιπτώσεις οργανικές, σχέσεις με τα εργατικά συνδικάτα. Επιπλέον, τις περισσότερες περιπτώσεις, άλλα όχι πάντα όπως π.χ. το κόμμα των Εργατικών στο Ηνωμένο Βασίλειο, αντλούσαν ή είχαν αντλήσει την έμπνευση τους από τον Μαρξισμό²⁷³. Τέλος, ειδικά τα βορειοευρωπαϊκά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, ήταν οργανωμένα ως κόμματα των μαζών με συνεκτική και μαζική βάση μελών, η οποία εδραζόταν κυρίως (αλλά όχι αποκλειστικά) στην εργατική τάξη και, συγκριτικά με τα συντηρητικά και φιλελεύθερα κόμματα, η λειτουργία τους στηριζόταν στην αρχή της εσωτερικής δημοκρατίας, παράλληλα με την αυτονομία της ηγεσίας²⁷⁴. Το γεγονός αυτό αποτελούσε, εκτός από τις ιστορικές καταβολές και τον ιδεολογικό προσανατολισμό, ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο στο οποίο διέφερε η ΕΚ, της οποίας το μοντέλο εσωτερικής λειτουργίας και οργάνωσης ήταν εγγύτερα σε αυτό του κόμματος των στελεχών.

Παρά τις σημαντικότερες και ουσιαστικές αυτές διαφορές υπήρχαν και τρία σημεία σύμπτωσης του προσανατολισμού και του προγράμματος της ΕΚ με τις κυρίαρχες τάσεις στα σοσιαλιστικά και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της δυτικής Ευρώπης: (α) η καταγγελία του «κομμουνιστικού ολοκληρωτισμού», (β) η δέσμευση στην αντιπροσωπευτική φιλελεύθερη δημοκρατία και (γ) ο Ατλαντισμός και η αποδοχή του ΝΑΤΟ. Τα παραπάνω αποτελούσαν βασικούς άξονες της διακήρυξης που υιοθετήθηκε στο Συνέδριο επανίδρυσης της Σοσιαλιστικής Διεθνούς στην Φρανκφούρτη, το καλοκαίρι του 1951²⁷⁵. Επιπλέον, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός πως οι θεματικοί άξονες της διακήρυξης της Φρανκφούρτης έφεραν τους τίτλους: πολιτική δημοκρατία, οικονομική δημοκρατία, κοινωνική δημοκρατία και πολιτιστική πρόοδος και διεθνής δημοκρατία, που, όπως παρουσιάστηκε, σε μεγάλο βαθμό συνέπιπταν με την κωδικοποίηση του

²⁷³ Padgett – Paterson, *A History of Social Democracy*, σ. 1-10.

²⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 66-84· Phillipe Marlière, «Introduction: European Social Democracy in situ» στο Robert Ladrech - Phillip Marlière (επιμ.), *Social Democratic Parties in the European Union. History, Organization and Policies*, Palgrave-MacMillan, 1999, σ. 1-15.

²⁷⁵ Η διακήρυξη της Φρανκφούρτης παρατίθεται ολόκληρη σε Massimo Salvadori (επιμ.), *Modern Socialism*, Harper Torchbooks, 1968, σ. 280-287· για την ιστορία της επανίδρυσης της Σοσιαλιστικής Διεθνούς: Ettore Costa, *The Labour Party, Denis Healey and the International Socialist Movement. Rebuilding the Socialist International during the Cold War, 1945–1951*, Palgrave MacMillan, 2018.

προγράμματος της ΕΚ²⁷⁶. Σύμφωνα με τον Ettore Costa, η διακήρυξη της Σοσιαλιστικής Διεθνούς (την οποία απέρριψε το αριστερόστροφο, και συνεργαζόμενο, με το ΚΚ Ιταλίας Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα), αποτέλεσε τον προάγγελο των προγραμματικών μετασχηματισμών και των ιδεολογικών αναθεωρήσεων στην οποία υποβλήθηκαν τα σοσιαλιστικά και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της δυτικής Ευρώπης τη δεκαετία του 1950 συμβάλλοντας έτσι ώστε:

να κόψουν τους δεσμούς με τις ρίζες τους ως κινήματα διαμαρτυρίας και ηθικής εξέγερσης στραμμένα στη δημιουργία μιας αυτόνομης κοινωνικής τάξης πραγμάτων και μετατράπηκαν σε κόμματα κατάλληλα να κυβερνήσουν, αποδεχόμενα τον καπιταλισμό ως θεμέλιο της οικονομικής τάξης και εκπροσωπώντας όλη την κοινωνία²⁷⁷.

Αν και η ΕΚ ξεκινούσε από εντελώς διαφορετική πολιτική αφετηρία (και εμφανίστηκε σε ένα διαφορετικό πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο) από ό,τι τα σοσιαλιστικά κόμματα των δημοκρατιών της δυτικής Ευρώπης, ο προγραμματικός της λόγος αντανakλούσε πολιτικά μοτίβα της δυτικο-ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας, όπως αυτά προέκυψαν από τη διαδικασία αναθεώρησης της δεκαετίας του '50. Αλλά, ποιοι ακριβώς ήταν αυτοί οι μετασχηματισμοί και μεταμορφώσεις που πραγματοποιήθηκαν, και σχηματικά αποκαλούνται «αναθεώρηση», κατά τη δεκαετία του '50, στην ιδεολογία, το πρόγραμμα και την οργάνωση των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων της δυτικής Ευρώπης;

Όπως επισημαίνουν οι Padgett και Patterson, η σοσιαλδημοκρατία στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια συνιστούσε «μια υβριδική πολιτική φιλοσοφία που αγκάλιαζε τόσο τον σοσιαλισμό όσο και το φιλελευθερισμό, που στην οποία, ωστόσο, οι παραδοσιακές αρχές του σοσιαλισμού ήταν ξεκάθαρα αναγνωρίσιμες»²⁷⁸. Έως τη δεκαετία '60, ωστόσο, αυτή η αμφισημία είχε αλλάξει, εις βάρος των σοσιαλιστικών χαρακτηριστικών. Ο αναπροσανατολισμός αυτός παρουσιάστηκε ως προσαρμογή στις νέες συνθήκες της μεταπολεμικής Ευρώπης: η γενική ευμάρεια και η αύξηση της κατανάλωσης για την εργατική τάξη, η μεγέθυνση των μεσαίων στρωμάτων, η οικονομική ασφάλεια, η πλήρη απασχόληση και η συγκρότηση του κοινωνικού κράτους (welfare state) ανέτρεπε την πεποίθηση πως η επίτευξη των παραπάνω επιδιώξεων προϋπέθετε την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Όπως υπογράμμιζε και η Σοσιαλιστική Διεθνής το 1962, στη διακήρυξη του Όσλο :

²⁷⁶ Διακήρυξη της Φρανκφούρτης, ό.π.

²⁷⁷ Costa, *The Labour Party, Denis Healey and the International Socialist Movement*, σ. 283.

²⁷⁸ Padgett – Paterson, *A History of Social Democracy*, σ. 35.

η Ιστορία δεν επιβεβαίωσε το δόγμα της της αυξανόμενης μιζέριας του Προλεταριάτου [...] νέες μορφές ιδιοκτησίας και ελέγχου της παραγωγής έχουν αναδυθεί. Η μαζική ανεργία έχει εξαλειφθεί, η κοινωνική ασφάλεια επεκτάθηκε, οι ώρες εργασίας έχουν μειωθεί και οι εκπαιδευτικές και επαγγελματικές ευκαιρίες διευρύνθηκαν²⁷⁹.

Η παραδοχή αυτή είχε ως αποτέλεσμα την υποτίμηση της σημασίας των εθνικοποιήσεων, υπέρ των οποίων συνηγορούσαν τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια και -με εξαίρεση το Σουηδικό κόμμα- προώθησαν, αναλόγως της επιρροής που είχαν στις κυβερνήσεις των χωρών τους τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα²⁸⁰. Βέβαια, κανένα σοσιαλδημοκρατικό κόμμα στη δυτική Ευρώπη δεν προώθησε την πλήρη εθνικοποίηση της οικονομίας της χώρας του, όπου η ελεύθερη αγορά συνυπήρχε μαζί με εθνικοποιημένες βιομηχανίες και επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, στο πλαίσιο μικτών οικονομιών²⁸¹. Ωστόσο, μετά τη δεκαετία του '50, οι εθνικοποιήσεις δεν αποτελούσαν πλέον το μόνο δρόμο για τον σοσιαλισμό και υπερασπιζόνταν μόνο για πρακτικούς λόγους²⁸². Αυτή η μετατόπιση, σηματοδοτούσε παράλληλα και την αποφασιστική στροφή του κρατικού παρεμβατισμού προς τις Κευνσιανές πολιτικές της διεύθυνσης της ζήτησης (demand management) και διέγερσης της οικονομίας ως επαρκή και αποτελεσματικό εργαλείο για την επίλυση των προβλημάτων των βιομηχανικών κοινωνιών. Σύμφωνα με τον Przeworski, ο Κευνσιανισμός «παρείχε την προοπτική πως το κράτος μπορούσε να συμφιλιώσει την ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής με τη δημοκρατική διεύθυνση της οικονομίας»²⁸³. Επιπρόσθετα και η ίδια η έννοια του σοσιαλισμού επιχειρήθηκε να αποσυνδεθεί από το ρεύμα του μαρξισμού προβαλλόμενη, πλέον, ως μια ιδέα που στην Ευρώπη εμπνεόταν από

²⁷⁹ Σοσιαλιστική Διεθνής, «Διακήρυξη του Όσλο» 1962, παρατίθεται σε Salvadori (επιμ.), *Modern Socialism*, σ. 287-288.

²⁸⁰ Σημειώνεται πως μεταξύ 1945-1947 μόνο η Νορβηγία και το Ηνωμένο Βασίλειο είχαν κυβερνήσεις πλειοψηφίας εργατικών, ενώ στη Σουηδία το Σοσιαλδημοκρατικό κόμμα συγκρότησε κυβέρνηση μειοψηφίας με την υποστήριξη των Κομμουνιστών. Padgett – Paterson, *A History of Social Democracy in Postwar Europe*, σ. 127-137· για την πολιτική των κυβερνήσεων των Εργατικών στο Ηνωμένο Βασίλειο τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια βλ. Andrew Thorpe, *A History of British Labour Party*, MacMillan Press, 1997, σ. 114-136.

²⁸¹ Marlière, «Introduction: European Social Democracy in situ».

²⁸² Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού (η δυτικοευρωπαϊκή αριστερά στον 20^ο αιώνα). Τόμος Α': Ανάπτυξη και σταθεροποίηση*, Καστανιώτης, 2001, σ. 261-282, 379.

²⁸³ Adam Przeworski, «Social Democracy as an Historical Phenomenon», *New Left Review* 122 (Ιούλιος - Αύγουστος 1980), ανακτήθηκε στις 30.1.2020 από τον σύνδεσμο <https://newleftreview.org/issues/i122/articles/adam-przeworski-social-democracy-as-a-historical-phenomenon>

διάφορες φιλοσοφικές πηγές, τη χριστιανική ηθική και την ανθρωπιστική παράδοση. Τα δύο σημαντικότερα τεκμήρια που αποδίδουν τη δυναμική αυτής της κίνησης, και επηρέασαν σημαντικά την ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία, ήταν το βιβλίο το «Μέλλον του Σοσιαλισμού» (The Future of Socialism) του Βρετανού, βουλευτή των Εργατικών και αργότερα υπουργού, Anthony Crosland, που εκδόθηκε το 1956²⁸⁴, και το πρόγραμμα του Bad-Godesberg του 1959 των Γερμανών σοσιαλδημοκρατών του Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD)²⁸⁵. Η ιδεολογική και προγραμματική αναθεώρηση ακολουθήθηκε από μια οργανωτική μετάλλαξη των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων από κόμματα της εργατικής τάξης σε κόμματα «παλλαϊκά». Ήταν, κυρίως, αυτή η μετάβαση που επιχείρησε να περιγράψει η έννοια του «παν-συλλεκτικού κόμματος» (catch-all party) ως μετεξέλιξη του κόμματος των μαζών, την οποία εισήγαγε ο Otto Kirchheimer το 1966: τα πανσυλλεκτικά κόμματα αν και διατηρούν στη μορφή τους κάποια από τα στοιχεία του κόμματος των μαζών (παράλληλα με τα χαρακτηριστικά του κόμματος των στελεχών²⁸⁶), τείνουν να μετατοπίζονται προγραμματικά προς το κέντρο, ανταλλάσσοντας την ιδεολογική και πολιτική διακριτότητα με την ικανότητα απεύθυνσης σε ευρύτερα εκλογικά ακροατήρια, κοινωνικές τάξεις και κοινωνικές κατηγορίες, εκτός του πυρήνα των παραδοσιακών τους ψηφοφόρων²⁸⁷. Σχεδόν όλα τα δυτικό ευρωπαϊκά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα ακολούθησαν τον παραπάνω δρόμο.

Ειδικότερα, στη Δυτική Γερμανία, το SPD αποτέλεσε το «απόγειο της ιδεολογικής αναθεώρησης [της Σοσιαλδημοκρατίας]» όπως υποστηρίζουν οι Padgett και Patterson²⁸⁸. Η φυσιογνωμία του γερμανικού κόμματος παραδοσιακά, από την εποχή της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, χαρακτηριζόταν από μια απόσταση μεταξύ της μαρξιστικής θεωρίας στην οποία αναφερόταν και της πραγματιστικής πολιτικής που ακολουθούσε, η οποία δεν ήταν ασύμβατη με το πλαίσιο της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Ωστόσο, η διαδικασία ιδεολογικής και προγραμματικής αναθεώρησης που πυροδότησαν οι εκλογικές αποτυχίες

²⁸⁴ Anthony Crosland, *The Future of Socialism*, Constable, (επανεκδοση) 2006.

²⁸⁵ Sozialdemokratischen Partei Deutschlands, Godesberg Programm, 1959 ανακτήθηκε στις 30.1.2020 από τον σύνδεσμο <http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/eng/Parties%20WZ%203%20ENG%20FINAL.pdf>

²⁸⁶ Γεράσιμος Μοσχονάς, «Φταίει η πολιτική»; σε εφ. *Βήμα*, 24.11.2008 ανακτήθηκε στις 30.1.2020 από τον σύνδεσμο <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/ftaiei-i-politiki/>

²⁸⁷ Otto Kirchheimer, «The Transformation of Western European Party Systems» στο Joseph La Palombara και Myron Weiner (επιμ.), *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, 1966, σ. 177-200.

²⁸⁸ Padgett – Paterson, *A History of Social Democracy*, σ. 28.

του κόμματος τη δεκαετία του 1950 και κατέληξε στο πρόγραμμα του Godesberg το 1959, ευθυγράμμισαν τη θεωρία με την πράξη²⁸⁹. Πράγματι, στο πρόγραμμα του 1959 ολοκληρώθηκε η από-μαρξιστικοποίηση του κόμματος και απαλείφθηκαν οι αναφορές στην ανάγκη εθνικοποίησης των βασικών γερμανικών βιομηχανιών, που υποστηρίζονταν στο συνέδριο του κόμματος το 1954, στο Βερολίνο. Επιπλέον, το SPD συνηγορούσε υπέρ του οικονομικού σχεδιασμού ως εργαλείο ενάντια στην ολιγοπωλιακή ισχύς των μεγάλων επιχειρήσεων, οι οποίες νόθευαν, όπως επισημαινόταν, τον ελεύθερο ανταγωνισμό, ενώ και οι βραχυπρόθεσμοι στόχοι του κόμματος συγχωνεύθηκαν με τους μακροπρόθεσμους. Τέλος, ολοκληρώθηκε η μετάλλαξη στον αυτοπροσδιορισμό του κόμματος από «κόμμα της εργατικής τάξης» σε «κόμμα του λαού»²⁹⁰. Η αλλαγή στον κοινωνικό προσδιορισμό του κόμματος αποτυπώθηκε τη δεκαετία του '60 και στην κοινωνική δομή των μελών του SPD, όπου υπήρξε μείωση του ποσοστού των εργατών και αύξηση του ποσοστού των ειδικευμένων ιδιωτικών και δημόσιων υπαλλήλων, αλλά και στην εκλογική του βάση, όπου το κόμμα κατάφερε να διεισδύσει στους ψηφοφόρους του αστικού μπλόκ²⁹¹.

Στο Ηνωμένο Βασίλειο, στο Εργατικό Κόμμα (Labour Party) η αναθεώρηση δεν αφορούσε τις αναφορές στο Μαρξισμό, εφόσον εξαρχής δεν υπήρχαν τέτοιες. Ωστόσο, οι τρεις συνεχόμενες εκλογικές αποτυχίες της δεκαετίας του '50 προκάλεσαν διάλογο για το ζήτημα της δημόσιας ιδιοκτησίας, όπως είχε προωθηθεί με τις εθνικοποιήσεις στο πλαίσιο μεικτών οικονομιών από τις κυβερνήσεις των Εργατικών, την δεκαετία 1945-1951. Ο ηγέτης του κόμματος, Hugh Gaitskell, υποστήριζε πως η εκλογική αποτυχία οφειλόταν στην αποτυχία προσαρμογής του κόμματος στις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές και καθιστούσαν την αναφορά του κόμματος στην εργατική τάξη ξεπερασμένη: Η θέση αυτή απηχούσε την, διαδεδομένη σε μεγάλο τμήμα του κόμματος, άποψη πως η ταύτιση των Εργατικών με τις εθνικοποιήσεις στην κοινή γνώμη είχε συμβάλει στην εκλογική πτώση. Κατά συνέπεια, έχοντας εξασφαλίσει την υποστήριξη των αναθεωρητών της δεξιάς πτέρυγας του Κόμματος, η ηγεσία Gaitskell προώθησε μια νέα διακήρυξη στόχων με σκοπό να παρακάμψει το άρθρο 4 (Clause IV) του καταστατικού των Εργατικών που

²⁸⁹ Ομάδα εργασίας για το κομματικό σύστημα του Κεντρικού Ινστιτούτου για την κοινωνική έρευνα του Ελεύθερου Πανεπιστημίου του Δ. Βερολίνου, «Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (Ο.Δ.Γ.)», στο Ισαχμ Ράσκε, Ηλίας Κατσούλης κ.α. (επιμ.), *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης. Ιστορία-Πρόγραμμα-Πράξη. Τόμος Α'*, Παρατηρητής, 1988, σ. 359-528.

²⁹⁰ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού, Τόμος Α'*, σ. 389-391.

²⁹¹ Ομάδα εργασίας για το κομματικό σύστημα του Κεντρικού Ινστιτούτου για την κοινωνική έρευνα του Ελεύθερου Πανεπιστημίου του Δ. Βερολίνου, «Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (Ο.Δ.Γ.)».

αναφερόταν στην «κοινή ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, διανομής και ανταλλαγής»²⁹². Τον Μάρτιο του 1960 προωθήθηκε η νέα διακήρυξη η οποία, αν και επιβεβαίωνε τη δέσμευση σε επιλεκτικές εθνικοποιήσεις, υποστήριζε τη μεικτή οικονομία και αναγνώριζε το κρίσιμο και ουσιώδη ρόλο του ιδιωτικού τομέα. Η νέα διακήρυξη επιχειρήθηκε να ενσωματωθεί ως προσθήκη στο καταστατικό του κόμματος, ωστόσο απορρίφθηκε από την πλειονότητα των μεγάλων συνδικαλιστικών οργανώσεων και ο Gaitskell αναγκάστηκε να υποχωρήσει²⁹³. Ο νέος ηγέτης, Harold Wilson, που ανέλαβε την ηγεσία του κόμματος το 1963 και εκλέχτηκε πρωθυπουργός το 1964, παρά το «αριστερό» προφίλ του, προώθησε και αυτός την αναθεώρηση, προσεκτικότερα ωστόσο για να αποφύγει την εσωκομματική πόλωση. Σύμφωνα με την ανάλυση του Wilson, η οικονομική ανάπτυξη αποτελούσε το όχημα για τη «δίκαιη κοινωνία», που θα πραγματοποιούνταν μέσω της κρατικής παρέμβασης για τον οικονομικό προγραμματισμό και την εφαρμογή της επιστήμης στη βιομηχανία. Κατά συνέπεια, στις εκλογές του Οκτωβρίου 1964 οι Εργατικοί δεν υπόσχονταν εθνικοποιήσεις (πλην των βιομηχανιών σίδηρου και χάλυβα) αλλά τον καλύτερο συντονισμό μεταξύ του δημόσιου και της βιομηχανίας, στο πλαίσιο μιας κατευθυνόμενης οικονομίας, μαζική επέκταση της ανώτερης εκπαίδευσης, σταθεροποίηση των τιμών και καλύτερες κοινωνικές υπηρεσίες²⁹⁴. Τον Σεπτέμβριο του 1965 η κυβέρνηση (πλέον) των Εργατικών εξήγγειλε το Εθνικό Πλάνο για την ανάπτυξη, εφόσον, όπως υποστήριζε και το μανιφέστο των Εργατικών το 1964, μόνο διαμέσου της ενεργητικής εφαρμογής της επιστήμης στη βιομηχανία και του οικονομικού προγραμματισμού θα κατορθωνόταν να επιτευχθεί πλήρη απασχόληση, ταχύτερη ανάπτυξη αλλά και να ελεγχθεί ο πληθωρισμός²⁹⁵. Όπως παρουσιάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ανάλογες αναλύσεις μετερχόταν και η ΕΚ και κυρίως το τμήμα εκείνο, προεξέχοντας του Ανδρέα Παπανδρέου, που συγκρότησαν μετά τα Ιουλιανά την κεντροαριστερή τάση. Αναφορικά με την κοινωνική προέλευση των κυβερνητικών στελεχών των Εργατικών, από το 1945 και ύστερα η αντιπροσώπευση απόφοιτων πανεπιστημίων και μεσαίων στρωμάτων, στα μέλη των υπουργικών συμβουλίων, ήταν αυξημένη²⁹⁶.

²⁹² Άρθρο 4 του Καταστατικού του Εργατικού Κόμματος, 1918, ανακτήθηκε στις 31.1.2020 από τον σύνδεσμο <http://www.labourcounts.com/oldclausefour.htm>

²⁹³ Padgett – Paterson, *A History of Social Democracy*, σ. 30-31.

²⁹⁴ Thorpe, *A History of British Labour Party*, σ. 153-155.

²⁹⁵ Στο ίδιο, 160-163.

²⁹⁶ Γιούργκεν Χάρτμαν, «Μεγάλη Βρετανία», στο Ράσκε - Κατσούλης, *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης*, Τόμος Β', σ. 215-302.

Στην Αυστρία, το SPÖ (Sozialdemokratische Partei Österreichs) υιοθέτησε νέο πρόγραμμα το 1958, του οποίου οι πολιτικές αρχές («Ελευθερία, Δικαιοσύνη, Ασφάλεια») αντικατόπτριζαν αυτές του προγράμματος Godesberg του SPD. Επίσης, το πρόγραμμα καλούσε σε «απεριόριστη πολιτική, κοινωνική και οικονομική δημοκρατία» ένα μοτίβο που η χρησιμοποιούσε και η ΕΚ²⁹⁷. Η προσαρμογή αυτή αποτελούσε και εναρμόνιση του πολιτικού προγράμματος με την πραγματιστική πολιτική που ακολουθούσε στην πράξη το SPÖ, το οποίο από τις αρχές της δεκαετίας του '50 είχε μετατοπιστεί από τον αυστρομαρξισμό στον αυστροκευσανισμό²⁹⁸. Στην Ελβετία, επίσης, το πρόγραμμα του 1959 του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος (γερμανικά: Sozialdemokratische Partei der Schweiz· γαλλικά: Parti socialiste suisse· ιταλικά: Partito Socialista Svizzero;) είχε μεγάλη ομοιότητα με το πρόγραμμα του Godesberg του SPD²⁹⁹.

Στην Ολλανδία το Εργατικό Κόμμα (PvdA -Partij van de Arbeid) υιοθέτησε νέο πρόγραμμα το 1959, το οποίο ωστόσο πυροδότησε έντονη εσωκομματική κριτική. Στο συνέδριο του κόμματος το 1963, το κορυφαίο στέλεχος του PvdA Joop den Uyl (και μετέπειτα πρωθυπουργός την τετραετία 1973 έως 1977), επιχειρώντας να απαντήσει στην κριτική και παράλληλα να υπερασπιστεί τις παραδοσιακές αρχές του κόμματος, παρουσίασε (εκ μέρους του think tank του κόμματος, Wiardi Beckman Stichting), το κείμενο «Για την ποιότητα της ύπαρξης» (Om de kwaliteit van het bestaan). Το κείμενο αυτό, αν και υιοθετούσε τις ανησυχίες της αριστερής κριτικής για τη διεύρυνση του χάσματος μεταξύ ιδιωτικού πλούτου και δημόσιας φτώχειας, δεν συνηγορούσε πλέον σε ευρείας κλίμακας εθνικοποιήσεις ή υπέρ του κεντρικού σχεδιασμού. Αντίθετα, χωρίς να αποκηρύττει τα προηγούμενα προγράμματα του κόμματος, αναφερόταν σε ένα (περιορισμένο για τα δεδομένα της εποχής) ρόλο του κράτους στην καθοδήγηση της οικονομίας, κυρίως μέσω του επηρεασμού των ιδιωτικών επενδύσεων, της κατανάλωσης και των δημόσιων επενδύσεων, αλλά όχι σε κρατικό έλεγχο επί της οικονομίας. Το κείμενο ήταν επηρεασμένο από τις ιδέες του διπλωμάτη, συμβούλου του Kennedy και επιφανή

²⁹⁷ Stephen Padgett – William E. Paterson, *A History of Social Democracy*, σ. 27.

²⁹⁸ Kurt Richard Luther, «The social democratic party of Austria» στο Ladrech - Marlière (επιμ.), *Social Democratic Parties in the European Union*, σ. 16-29.

²⁹⁹ Ρέτο Πίτ, «Ελβετία», στο Ράσκε - Κατσούλης (επιμ.), *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης, Τόμος Α'*, σ. 563-592.

οικονομολόγου, που εντασσόταν στη σχολή του μετα-Κευνσιανισμού, John Kenneth Galbraith³⁰⁰.

Στη Δανία, για το Δανέζικο Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (Socialdemokraterne) ο Κευνσιανισμός ήταν το οικονομικό δόγμα, το οποίο προωθούσε το κόμμα από το 1945 και ύστερα. Το 1961 υιοθέτησε, νέο, παν-συλλεκτικό, πρόγραμμα που αντικατέστησε αυτό του 1913³⁰¹. Αν και η δανέζικη σοσιαλδημοκρατία ήταν παραδοσιακά από τα μετριοπαθέστερα κόμματα της Ευρώπης, το πρόγραμμα του 1961 αποτέλεσε την προσαρμογή της θεωρίας στην πρακτική που ακολουθούσαν τα προηγούμενα χρόνια, απαλείφοντας τα μαρξιστικά του στοιχεία. Το κόμμα παρουσιάστηκε «ως ανοιχτό σε όλους όσους θέλουν να υποστηρίξουν την πολιτική του» αδιαφορώντας αν βασίζουν τις απόψεις τους σε «οικονομικές, κοινωνικές, ηθικές ή θρησκευτικές αρχές». Στο πρόγραμμα, επίσης, εγκαταλείφθηκε η παραδοσιακή ουδετερότητα στην εξωτερική πολιτική, ενώ δεν αντιμετωπιζόνταν με εχθρότητα ο Βασιλιάς ή η εκκλησία. Τέλος η οικονομική ανάπτυξη θεωρήθηκε απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους, ενώ επιδιωκόταν ο εκδημοκρατισμός σε όλους τους τομείς της κοινωνίας³⁰².

Στη Νορβηγία, το Νορβηγικό Εργατικό Κόμμα (Det Norske Arbeiderpartiet· DNA) αν και συνηγορούσε υπέρ του κρατικού παρεμβατισμού, ήταν απρόθυμο να συνηγορήσει στην επέκταση της δημόσιας περιουσίας. Αντίθετα, επικεντρώθηκε στην οικονομική ανάπτυξη σε συνδυασμό με την αναδιανομή του πλούτου. Τη δεκαετία του '50 επικεντρώθηκε στη δημιουργία ενός δικτύου κοινωνικών ασφαλίσεων. Αυτός ο «περιορισμένος ριζοσπαστισμός», όπως τον χαρακτηρίζουν οι Nik Brandal, Øivind Bratberg, και Dag Einar Thorsen συνδυάστηκε με μια στροφή προς τη δύση, στην εξωτερική πολιτική. Το ζήτημα της συμμετοχής στο NATO προκάλεσε το 1961 διάσπαση

³⁰⁰ Dietrich Orlow, *Common Destiny: A Comparative History of the Dutch, French and German Social Democratic Parties, 1945-1969*, Berghahn Books, 2000, σ. 235-236 · για τον Galbraith και τη συμβολή του στη μετά-Κευνσιανή οικονομική σχολή Steven Pressman, «John Kenneth Galbraith and the Post Keynesian Tradition in Economics», *Review of Political Economy* 20 (2008), σ. 475-489, DOI: 10.1080/09538250802354616

³⁰¹ Lars Bille, «The Danish Social Democratic Party», στο Ladrech - Marlière (επιμ.), *Social Democratic Parties in the European Union*, σ. 43-55.

³⁰² Φράουκε Ρούμπαρτ, «Δανία» στο Ράσκε - Κατσούλης, *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης, Τόμος Α'*, σ. 529-562.

με την αποχώρηση της αριστερής πτέρυγα και τη συγκρότηση του αντι-Νατοϊκού και ουδετερόφιλου Σοσιαλιστικού Λαϊκού Κόμματος³⁰³.

Στη Σουηδία, το Σουηδικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (Sveriges Socialdemokratiska Arbetareparti, SAP), αναμφισβήτητα ένα από τα εκλογικά πιο επιτυχημένα κόμματα της Ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατικής οικογένειας τις δεκαετίες του '50 και του '60', παρά το ριζοσπαστικό πρόγραμμα του 1944, ακολουθούσε μια πραγματιστική πολιτική που πρόκυπτε και από την κυβερνητική εμπειρία που είχε αποκτήσει και προπολεμικά. Το κόμμα είχε υιοθετήσει Κευνσιανές μεταρρυθμιστικές πολιτικές για το κοινωνικό κράτος και την πλήρη απασχόληση ήδη από την τετραετία 1932-1936 που βρέθηκε στην κυβέρνηση³⁰⁴. Όπως επισημαίνει ο Nicholas Aylott «η γλώσσα της ταξικής σύγκρουσης δεν ήταν ποτέ [στο SAP] τόσο έντονη όσο σε άλλες χώρες»³⁰⁵. Αντίθετα αντιμετώπιζε με σχετική φιλικότητα την ελεύθερη αγορά και στελέχη του SAP, ήδη πριν από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, συζητούσαν για το πως οι αγορές μπορούν να χρησιμοποιηθούν και όχι να καταργηθούν. Και πράγματι, μικρό μέρος της σουηδικής βιομηχανίας εθνικοποιήθηκε όταν το SAP ανέλαβε την εξουσία³⁰⁶. Το «Σουηδικό μοντέλο» και κατ'επέκταση η σουηδική ιδιομορφία αφορούσε τη μεταπολεμική εξέλιξη ενός πρωτότυπου μοντέλου ρύθμισης της οικονομία, το οποίο πρωτοεπεξεργάστηκαν οι οικονομολόγοι Gosta Rehn and Rudolf Meidner της Σουηδικής Συνδικαλιστικής Ομοσπονδίας (Landsorganisationen i Sverige ·LO, της οποίας τα μέλη συμμετείχαν εμμέσως στο SAP, το αντίστοιχο της σχέσης συνδικάτων-Εργατικών στο Ηνωμένο Βασίλειο). Το μοντέλο αυτό, ενεργητικής παρέμβασης του κράτους στην οικονομία, στόχευε στην πλήρη απασχόληση, την ισότητα και τη δικαιοσύνη από κοινού με την καταπολέμηση του πληθωρισμού, την επίτευξη της μέγιστης παραγωγικότητας και οικονομικής μεγέθυνσης και εφαρμόστηκε σταδιακά³⁰⁷. Η λειτουργία του μοντέλου βασιζόταν στην Επιτροπή Αγοράς Εργασίας, που διευθυνόταν κορπορατιστικά, αλλά και

³⁰³ Nik Brandal, Øivind Bratberg, και Dag Einar Thorsen, *The Nordic Model of Social Democracy*, Palgrave Macmillan, 2013, σ. 54-72· Καρλ Κούν, «Νορβηγία» στο Ράσκε - Κατσούλης, *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης, Τόμος Β'*, σ. 303-325.

³⁰⁴ Κρίστιαν Φένερ, «Σουηδία» στο Ράσκε - Κατσούλης, *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης, Τόμος Β'*, σ. 401-443.

³⁰⁵ Nicholas Aylott, «The Swedish Social Democratic Party» στο Ladrech- Marlière (επιμ.), *Social Democratic Parties in the European Union*, σ. 189-203.

³⁰⁶ Στο ίδιο.

³⁰⁷ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού, Τόμος Α'*, σ. 329-334.

στην ενεργή δραστηριοποίηση του κράτους στις πολιτικές πρόνοιας. Το 1959 το SAP προχώρησε στη μεταρρύθμιση των συντάξεων, η οποία προκάλεσε την αντίθεση των αστικών κομμάτων και των εργοδοτών και οδήγησε στο τέλος των πολιτικών της συναίνεσης της δεκαετίας του '50³⁰⁸. Κατά συνέπεια, το SAP εισήλθε στη δεκαετία του '60, σύμφωνα με τον Esping-Andersen, με ένα πρόγραμμα που έδινε έμφαση «στην εκτεταμένη κρατική ρύθμιση και έλεγχο της οικονομίας, την ενεργητική κρατική διεύθυνση των επενδύσεων και στη στεγαστική ανάπτυξη και τέλος στη μισθολογική αλληλεγγύη και ισότητα των εισοδημάτων»³⁰⁹.

Στη Φινλανδία, το Φινλανδικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, (Suomen Sosialidemokraattinen Puolue, SDP) ενέκρινε νέο πρόγραμμα το 1952, το οποίο αντικατέστησε αυτό που ήταν σε ισχύ από το 1903. Τα χαρακτηριστικά του προγράμματος παρέμειναν σοσιαλιστικά και υποστήριζαν την εφαρμογή της πολιτικής των εθνικοποιήσεων, η οποία δικαιολογούταν πραγματιστικά και όχι για ιδεολογικούς λόγους. Ωστόσο, στην πράξη, το κόμμα δεν επιχείρησε ευρεία εθνικοποίηση ευρύτερων οικονομικών τομέων, ενώ στην πολιτική του προσδιοριζόταν από την αντιπαλότητα του με το φινλανδικό Κομμουνιστικό Κόμμα, έως και το 1966, όπου οι κομμουνιστές, μαζί με τους κεντρώους αγροτιστές συμμετείχαν σε κυβέρνηση συνασπισμού ηγούμενη από τους σοσιαλδημοκράτες³¹⁰.

Τα σοσιαλιστικά κόμματα της Γαλλίας (Section Française de l'Internationale Ouvrière· SFIO, στα ελληνικά ο τίτλος μεταφράζεται ως Γαλλική Πτέρυγα της Εργατικής Διεθνούς) και της Ιταλίας (Partito Socialista Italiano· PSI) είτε διατήρησαν μεταπολεμικά, σε διακηρυκτικό επίπεδο, τη δέσμευση τους στη σοσιαλιστική ιδέα με μαρξιστικούς όρους (όπως το Γαλλικό κόμμα), είτε αντιστάθηκαν, αρχικά, στην «σοσιαλδημοκρατικοποίηση», για να υιοθετήσουν αντίστοιχα προγράμματα με αυτά των βορειο-ευρωπαϊκών ομόλογων κομμάτων προς τα μέσα της δεκαετίας του '60 (η περίπτωση του Ιταλικού κόμματος). Ένας παράγοντας αυτής της απροθυμίας και της καθυστερημένης αναθεώρηση ήταν, σίγουρα, η

³⁰⁸ Padgett – Paterson, *A History of Social Democracy*, σ. 144-147.

³⁰⁹ Gøsta Esping-Andersen, *Politics against Markets: The Social Democratic Road to Power*, Princeton Legacy Library, 1985, σ. 109.

³¹⁰ Jan Sundberg, «The Finnish Social Democratic Party» στο Ladrech- Marlière (επιμ.), *Social Democratic Parties in the European Union*, σ. 56-63· Πέτρι Πέσονεν και Όνιν Ραντάλα, «Φινλανδία» στο Ράσκε - Ηλίας Κατσούλης *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης, Τόμος Β'*, σ. 472-495.

πρωτοκαθεδρία των Κομμουνιστικών Κομμάτων της Γαλλίας και της Ιταλίας στην πολιτική εκπροσώπηση των εργατικών στρωμάτων³¹¹.

Ωστόσο, στην περίπτωση του SFIO, η επίκληση των ταξικών αγώνων και η συνέχιση της χρήσης Μαρξιστικής ρητορικής (μελετητές της περιόδου την περιγράφουν ως «νέο-γκεντισμό»³¹²) της δεκαετίας του '50, δεν αντιστοιχούσε στην πραγματιστική πολιτική την οποία, στην πράξη, ακολουθούσε. Το SFIO ήταν σταθερός κυβερνητικός εταίρος στις μεταπολεμικές κυβερνήσεις της 4^{ης} Γαλλικής Δημοκρατίας³¹³, συνεργαζόμενο κατά βάση με κόμματα που έτειναν προς το κέντρο, υποστηρίζοντας κοινοβουλευτικά τη συμμαχία της «Τρίτης Δύναμης» (Troisième Force), που επιχειρούσε να προσδιοριστεί στη βάση μιας διπλής οριοθέτησης έναντι των δύο «άκρων»: Αφενός της γκαυλικής Δεξιάς, αφετέρου του κομμουνιστικού κόμματος. Τη δεκαετία του '50, το SFIO κατάφερε μόνο για ένα σύντομο διάστημα (από τον Φεβρουάριο του 1956 έως τον Ιούνιο του 1957) να συγκροτήσει κυβέρνηση στην οποία είχε την πλειοψηφία, με πρωθυπουργό το γενικό γραμματέα του SFIO, Guy Mollet. Στην εγχώρια πολιτική, η κυβέρνηση συνεργασίας υπό την ηγεσία των σοσιαλιστών, επιχείρησε να προωθήσει πολιτικές διατήρησης του οικονομικού προγραμματισμού, ενεργοποίησης των παραγωγικών επενδύσεων και επέκτασης της κοινωνικής πολιτικής³¹⁴. Ωστόσο, αυτό που χαρακτήρισε την κυβέρνηση Mollet δεν ήταν τόσο η εγχώρια μεταρρυθμιστική της πρόθεση, όσο τα πεπραγμένα της εκτός της μητροπολιτικής Γαλλίας. Το διάστημα που άσκησε το SFIO την εξουσία κατέρρευσαν οι ειρηνευτικές συνομιλίες στην Αλγερία και υπερδιπλασιάστηκε ο αριθμός των γαλλικών στρατιωτικών δυνάμεων (από του 200.000 αρχές του 1956 στους 450.000

³¹¹ Padgett – Paterson, *A History of Social Democracy in Postwar Europe*, σ. 32-33.

³¹² Το πολιτικό δόγμα του Γκεντισμού (που ονομάστηκε έτσι από τον Γάλλο σοσιαλιστή Jules Guesde, έναν από τους ιστορικούς ηγέτες του SFIO) προσδιοριζόταν από τους ακόλουθους άξονες: Άρνηση του ρεφορμιστικού σοσιαλισμού και της συμμετοχής σε αστικές κυβερνήσεις και άρνηση, επίσης, της άμεσης επανάστασης, μέχρι να εκπληρωθούν οι απαραίτητοι όροι για την επιτυχία της. Η προετοιμασία των όρων της επανάστασης θα επιτυχανόταν διαμέσου των ταξικών αγώνων. Αναλυτικότερα σε Claude Willard, *Le mouvement socialiste en France (1893-1905)*, Paris, Éditions sociales, 1968 · ο όρος «νέο-γκεντισμός» (néo-guesdisme) χρησιμοποιήθηκε από τον Jean Pierre Rioux στο «Les gouvernements de gauche sous la IVe République» στο Jean-Jacques Becker και Gilles Candar (επιμ.), *Histoire de gauches en France, volume 2*, Editions La Decouverte, 2005, σ. 255-265.

³¹³ Οι σοσιαλιστές από το 1946 έως 1958 συμμετείχαν σε 23 από 25 υπουργικά συμβούλια. Κλάους Χένς, «Γαλλία» σε Ράσκε - Κατσούλης (επιμ.), *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης, Τόμος Α'*, σ. 215-358.

³¹⁴ Jean Pierre, «Les gouvernements de gauche sous la IVe République».

στο τέλος του 1957) στη χώρα της Βόρειας Αφρικής³¹⁵. Παράλληλα η Γαλλία, από κοινού με την Αγγλία και το Ισραήλ, επιτέθηκε στην Αίγυπτο με σκοπό την ανάκτηση του ελέγχου στη διώρυγα του Σουέζ και την εκδίωξη του ηγέτη της Αιγύπτου, Gamal Abdel Nasser³¹⁶. Μετά την πτώση της κυβέρνησης Mollet, τον Ιούνιο του 1957 και την πολιτική κρίση που ακολούθησε, το SFIO -με μικρή εσωκομματική πλειοψηφία- υποστήριξε την «λύση de Gaulle» και τη μετάβαση προς την 5^η Γαλλική Δημοκρατία, όπου ενισχύθηκε σημαντικά ο ρόλος του προέδρου³¹⁷. Οι επιλογές αυτές του SFIO, για τις οποίες ο ρόλος του Guy Mollet ήταν καθοριστικός, δίχασαν το κόμμα, προκαλώντας αποχωρήσεις στελεχών και οδήγησαν στη δημιουργία του Αυτόνομου Σοσιαλιστικού Κόμματος (Parti Socialiste Autonome ·PSA) και, ακολούθως, το 1960 (μαζί με άλλες σοσιαλιστικές οργανώσεις και μια ομάδα διαφωνούντων του PCF), το Ενοποιημένο Σοσιαλιστικό Κόμμα (Parti Socialiste Unifié ·PSU)³¹⁸. Έως τα μέσα της δεκαετίας του '60, το SFIO, υπό το βάρος της εσωκομματικής αντιπαράθεσης και της μείωσης της εκλογικής του δύναμης, πέρασε στην αντιπολίτευση απέναντι στον De Gaulle, διερευνώντας τις δυνατότητες μιας ευρύτερης κεντροαριστερής, (συνομιλώντας και με το PCF) αντιγκωλικής, συμμαχίας.³¹⁹ Παράλληλα, ανανέωσε τη ρητορική του, με έμφαση στα επαναστατικά του χαρακτηριστικά, ως κόμμα³²⁰. Στις προεδρικές εκλογές του 1965, υποστήριξε τον κοινό υποψήφιο όλης της Αριστεράς, Francois Mitterand (υποστηρίχθηκε επίσης από το PCF, το PSU και το κεντρώο Ριζοσπαστικό Κόμμα (Parti Radical)). Μια, ωστόσο περιορισμένης εμβέλειας, αναθεωρητική προσπάθεια επιχειρήθηκε από το κορυφαίο στέλεχος του κόμματος και δήμαρχο Μασσαλίας, Gaston Deffere. Στην προσπάθεια του να αναλάβει το χρίσμα του υποψηφίου προέδρου προωθούσε την ιδέα μιας ευρείας πανσυλλεκτικής αντιγκωλικής συμμαχίας που θα περιλάμβανε και τους καθολικούς, γεγονός που αμφισβητούσε τον παραδοσιακό αντικληρικιστικό στατούς του σοσιαλιστικού κόμματος, τακτική που ενείχε

³¹⁵ Pierre Bezvakh, *Histoire et figures du socialisme français*, Bordas, 1994, σ. 197-198.

³¹⁶ Geoffrey Warner, «'Collusion' and the Suez Crisis of 1956» *International Affairs* 55, (Απρίλιος 1979), σ. 226-239.

³¹⁷ Κλάους Χένς, «Γαλλία»

³¹⁸ Marc Heurgon, *Histoire du PSU*, tome 1: *La Fondation et la guerre d'Algérie* (1958 - 1962), La Découverte, 1994.

³¹⁹ Serge Hurtig, «La S.F.I.O. face à la Ve République: majorité et minorités» *Revue française de science politique* 14(3), (1964), σ. 526-556. <https://doi.org/10.3406/rfsp.1964.403442>

³²⁰ Harvey Simmons, *French Socialists in Search of a Role, 1956-1967*, Cornell University Press 1970, σ. 112.

και το άνοιγμα σε «συμπαθούντες» που δεν είχαν αναφορά στη σοσιαλιστική παράδοση και ατζέντα³²¹.

Στο Βέλγιο την ίδια περίοδο, σύμφωνα με τον Dietrich Orlow, το Βελγικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (Parti Socialiste Belge στα Γαλλικά· PSB και Belgische Socialistische Partij ·BSP στα Ολλανδικά) περιστρεφόταν ιδεολογικά γύρω από τις θέσεις του Γαλλικού σοσιαλιστικού κόμματος, παράγοντας σχετικά λίγες αυτόνομες θέσεις³²². Αντίστοιχα, η μεταπολεμική ιδεολογική και πολιτική επανατοποθέτηση του κόμματος αποτελούσε περισσότερο προσαρμογή στις νέες συνθήκες παρά μια νέα θεωρητική προσέγγιση, όπως επισημαίνει ο Pascal Delwit³²³: Το συνέδριο του Μάϊου του 1945 υπογράμμιζε πως το κόμμα αγωνιζόταν για τη μετάβαση από την καπιταλιστική στη σοσιαλιστική οικονομία, μέσω μιας εξελικτικής διαδικασίας. Ακολούθως, μεταξύ 1958 και 1959, κάτω από την πίεση της εσωκομματικής κριτικής της αριστερής του πτέρυγας, υιοθέτησε ένα πρόγραμμα δομικών μεταρρυθμίσεων στην κατεύθυνση του οικονομικού προγραμματισμού για την επίτευξη της οικονομικής δημοκρατίας³²⁴. Στο επίπεδο της πολιτικής πρακτικής, το PSB/BSP συμμετείχε σε κυβερνήσεις συνασπισμών, είτε με τους κεντροδεξιούς φιλελεύθερους τη δεκαετία του '50, είτε με τους χριστιανοδημοκράτες τη δεκαετία του '60. Παράλληλα μετρίασε και τον αντικληρικισμό του³²⁵. Ωστόσο, παρά τη συμμετοχή του στους κυβερνητικούς συνασπισμούς, δεν κατάφερε να προωθήσει τους «ειδικούς προγραμματικούς του στόχους»³²⁶.

Στην Ιταλία, τέλος, το PSI αποτέλεσε το πλέον ριζοσπαστικό κόμμα της σοσιαλιστικής ευρωπαϊκής οικογένειας, κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Το 1946 διακήρυττε πως αποτελούσε «ταξικό κόμμα» με τελικό στόχο «την ανατροπή του καπιταλισμού»³²⁷. Ουδετερόφιλο στην εξωτερική του πολιτική, υπήρξε σύμμαχος του PCI και συγκρότησε μαζί του τον εκλογικό συνασπισμό του Λαϊκού Δημοκρατικού Μετώπου

³²¹ Stephen Padgett – William E. Paterson, *A History of Social Democracy in Postwar Europe*, ο.π. , σ. 32-33.

³²² Orlow, *Common Destiny*, σ. 4.

³²³ Pascal Delwit, «The Belgian Socialist Party» στο Ladrech - Marlière (επιμ.), *Social Democratic Parties in the European Union*, σ. 30-42.

³²⁴ Στο ίδιο.

³²⁵ Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού, Τόμος Α'*, σ. 381.

³²⁶ Γιούργκεν Χαρτμάν, «Βέλγιο» στο Ράσκε - Κατσούλης, *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης, Τόμος Α'*, σ. 177-214.

³²⁷ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού, Τόμος Α'*, σ. 240-241.

στις εκλογές του 1948. Η ενότητα δράσης με το PCI οδήγησε τη δεξιά φράξια του κόμματος να αποχωρήσει το 1947 και να συγκροτήσει το Ιταλικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (Partito Social Democratico Italiano ·PSDI, αρχικά ονομάστηκε Partito Social dei Lavoratori Italiani) το οποίο αποτέλεσε σταθερό σύμμαχο των χριστιανοδημοκρατών και έχαιρε της (και οικονομικής) υποστήριξης των ΗΠΑ³²⁸. Από τα μέσα της δεκαετίας του '50 το PSI άρχισε να παίρνει αποστάσεις από την ενότητα δράσης με το PCI, με την εισβολή των σοβιετικών στρατευμάτων στην Ουγγαρία να διαδραματίζει καταλυτικό ρόλο προς αυτήν την κατεύθυνση³²⁹. Ως τα τέλη της δεκαετίας του '50 είχε αποδεχθεί τη συμμετοχή της Ιταλίας στο ΝΑΤΟ και άρχισε να αναθεωρεί την οπτική του απέναντι στην ευρωπαϊκή κοινή αγορά³³⁰. Η αναθεώρηση της συμμαχίας με τους κομμουνιστές συνέπεσε με την προσπάθεια προσέγγισης με τους χριστιανοδημοκράτες. Στο συνέδριο του κόμματος το 1955 το κύριο θέμα ήταν ο «διάλογος με τους Καθολικούς» που απέβλεπε στη διερεύνηση των δυνατοτήτων για μια κυβερνητική συμμαχία με το χριστιανοδημοκρατικό κόμμα³³¹. Η συμμαχία έγινε πραγματικότητα το 1963, με τον κυβερνητικό συνασπισμό, υπό την επίδραση και της προσέγγισης των Νέων Συνόρων στην εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ. Η συμμετοχή στην κυβέρνηση συνέβαλλε στην υιοθέτηση ενός προγράμματος παρόμοιου με των άλλων δυτικοευρωπαϊκών σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων: Το PSI δεσμεύτηκε για την πλήρη απασχόληση και την ανακατανομή των πόρων από την ιδιωτική κατανάλωση προς τις κρατικές επενδύσεις σε κοινωνικά προγράμματα στέγασης, πρόνοιας, εκπαίδευσης, μεταφορές και τεχνολογία. Κεντρικός άξονας του προγράμματος ήταν η έμφαση στη δομικά σχεδιασμένη μεταρρύθμιση της οικονομίας. Ωστόσο, σε αντίθεση τους υπόλοιπους ευρωπαίους ομοϊδέατες τους, οι Ιταλοί σοσιαλιστές παρέμειναν εντός της ιδεολογικής παράδοσης του Μαρξισμού: Στο μανιφέστο του 1963, η συνηγορία υπέρ του οικονομικού προγραμματισμού δεν πρόκυπτε από την ανάγκη εξορθολογισμού και ρύθμισης της οικονομικής ανάπτυξης αλλά λόγω της μετασχηματιστικής δυναμικής του. Συνεπώς, η πραγματιστική στροφή στην πολιτική

³²⁸ Ντέτλεφ Μάρφι – Χάιντς Τίμερμαν, «Ιταλία» στο Ράσκε - Κατσούλης, *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης, Τόμος Β'*, σ. 50-158.

³²⁹ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού, Τόμος Α'*, σ. 362.

³³⁰ Στο ίδιο, σ. 371· Stefano Guzzini, «The Italian Democrats of the Left» στο Ladrech - Marlière (επιμ.), *Social Democratic Parties in the European Union*, σ. 133-147.

³³¹ Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού, Τόμος Α'*, σ. 381.

πρακτική του κόμματος δεν οδήγησε στην απομάκρυνση από την ιδεολογική παράδοση του κόμματος³³².

Η αναλυτική αναφορά στις ιδεολογικές αναφορές, τα πολιτικά προγράμματα και την πολιτική πρακτική των ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων αποτυπώνει πως, παρά τις σαφείς διαφορές στις ιστορικές καταβολές, οι βασικοί πολιτικοί άξονες του προγραμματικού λόγου της ΕΚ, την τριετία 1962-1965 αντηχούν τις γενικές αντίστοιχες κατευθύνσεις των σοσιαλδημοκρατικών και σοσιαλιστικών κομμάτων, την ίδια περίοδο, όπως επαναπροσδιορίστηκαν μετά τη διαδικασία Αναθεώρησης. Αυτό είναι εμφανές στο επίπεδο των συνθημάτων και γενικών κατευθύνσεων στον λόγο του Γεωργίου Παπανδρέου, ενώ οι παρεμβάσεις του Ανδρέα Παπανδρέου, έως και το καλοκαίρι του 1965, επιχειρούν να τους προσδώσουν προγραμματικό βάθος: Η ΕΚ υποστήριζε την αναδιανομή του εισοδήματος, την επέκταση της κοινωνικής πρόνοιας, την ανάγκη κρατικού οικονομικού προγραμματισμού για την επίτευξη ταχύτερων ρυθμών ανάπτυξης³³³. Η ΕΚ αποδεχόταν τον Ατλαντισμό και τη συμμετοχή της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ. Το ίδιο αποδέχονταν ή είχαν αποδεχτεί έως τη δεκαετία του '60, και όλα τα ευρωπαϊκά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα -με εξαίρεση τα κόμματα των χωρών εκείνων που ακολουθούσαν αδέσμευτη εξωτερική πολιτική λόγω ιστορικών ή γεωπολιτικών συνθηκών, όπως ήταν η Σουηδία, η Φινλανδία και η Αυστρία³³⁴. Η ΕΚ αποδεχόταν, επίσης, τη σύνδεση με την κοινή ευρωπαϊκή αγορά, έστω και με προβληματισμό λόγω των χαρακτηριστικών της ελληνικής οικονομίας³³⁵, γεγονός που δεν αντέκρουε τα όσα είχαν αποδεχτεί (και κατά περιπτώσεις εργάζονταν για αυτό τον σκοπό ηγετικές φυσιογνωμίες τους, όπως ήταν η περίπτωση του Βέλγου σοσιαλδημοκράτη Paul-Henri Spaak) μεγάλο τμήμα των ευρωπαϊκών σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων την ίδια περίοδο³³⁶. Ωστόσο, αν

³³² Padgett – Paterson, *A History of Social Democracy*, σ. 33-34.

³³³ Βλέπε και σχετικά τις προγραμματικές δηλώσεις του Γεωργίου Παπανδρέου στις 30.3.1964, παρατίθενται σε εφ. *Βήμα*, 31.3.1964, σ.1, 3 και 7.

³³⁴ Padgett – Paterson, *A History of Social Democracy*, σ. 222-234· Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού, Τόμος Α'*, σ. 283-298, 482-523.

³³⁵ Όπως προκύπτει και από σχετική διάλεξη του Ανδρέα Παπανδρέου αρχές του 1965. Παπανδρέου, *Μια νέα οικονομική πολιτική δια την Ελλάδα, διάλεξις δοθείσα εν Βόννη την 29ην Ιανουαρίου 1965*, σ. 13· Μετά τα Ιουλιανά, σε άρθρο του στο *Βήμα*, τον Αύγουστο του 1966 προτείνει την «προετοιμασία» για τον «σκληρό ανταγωνισμό» αλλά και την «επανεξέταση» των όρων σύνδεσης. Ανδρέας Παπανδρέου, «Εθνική αναγέννηση και εξωτερική πολιτική», εφ. *Βήμα*, 23 και 24.8.1966, σ. 1.

³³⁶ Οι πιο ενθερμοί υποστηρικτές της ευρωπαϊκής οικονομικής ολοκλήρωσης ήταν τα Σοσιαλδημοκρατικά κόμματα των Κάτω Χωρών (Βέλγιο, Ολλανδία και Λουξεμβούργο). Μετά από ένα διάστημα

αυτές ήταν οι συνάψεις μεταξύ της ΕΚ και της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας υπήρχε και μια μεγάλη διαφορά: Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '50 και του '60, τα σοσιαλιστικά και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα μετατράπηκαν, παράλληλα με τη διαδικασία Αναθεώρησης, σε αρκετές περιπτώσεις σε αξιόπιστους κυβερνητικούς εταίρους των κόμμάτων της κεντροδεξιάς: Στην Αυστρία το SPÖ συμμετείχε έως και το 1966, σταθερά, σε κυβερνήσεις μεγάλου συνασπισμού, το ίδιο και το PSB/BSP στο Βέλγιο, από το 1961. Στην Γαλλία το SFIO υποστήριξε την «λύση de Gaulle», στην Γερμανία το SPD συγκρότησε κυβέρνηση με τους χριστιανοδημοκράτες το 1966 και στην Ιταλία το ίδιο το PSI, το 1963. Αντίθετα, αν και η ΕΚ απηχούσε στο πρόγραμμα της μοτίβα των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, αυτά αρθρώνονται σε ένα πλαίσιο ρήξης και σύγκρουσης με την ΕΡΕ, όπως στοιχειοθετήθηκε με τον «Ανένδοτο».

7.2.3.2. Ευρώπη και Αραβικός κόσμος: Το ελληνικό κεντροαριστερό ρεύμα μετά τα Ιουλιανά σε διεθνή προοπτική

Μπορεί να υποστηριχθεί πως η αρχική προσπάθεια του κεντροαριστερού ρεύματος στην Ελλάδα εστίαζε στη σοσιαλδημοκρατική ανανέωση της ΕΚ. Διάφορα στοιχεία συνηγορούν σε αυτό: το υπόδειγμα των Φαμπιανών που αναφερόταν ο Όμιλος Παπαναστασίου, η έμφαση στον οικονομικό προγραμματισμό στα κείμενα του Ανδρέα Παπανδρέου, το κάλεσμα για την ανασυγκρότηση της οργανωτικής δομής του κόμματος από την ΕΔΗΝ. Ωστόσο, η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό το καλοκαίρι του 1965 και τα συμβάντα διαμαρτυρίας των Ιουλιανών που ακολούθησαν συνέβαλαν ώστε το ενισχυόμενο κεντροαριστερά ρεύμα να εμπλουτίσει τον λόγο του με νέα στοιχεία: την καταγγελία των παρεμβάσεων των ΗΠΑ στα εσωτερικά πολιτικά πράγματα της χώρας (και έμμεσα τον εν γένει παγκόσμιο γεωπολιτικό τους ρόλο), την έμφαση σε μια μαχητικότερη στάση απέναντι στο Παλάτι και τη Δεξιά, την πάλη ενάντια στο «κατεστημένο», το αίτημα για εσωκομματική δημοκρατία και ανανέωση της ΕΚ.

αμφιταλαντεύσεων και επιφυλάξεων, υπέρ της κοινής αγοράς ήταν και το γερμανικό SPD, το γαλλικό SFIO και το Ιταλικό PSI. Αντίθετα, ενάντια στην είσοδο των χωρών τους στην Κοινή Αγορά ήταν τα σκανδιναβικά κόμματα, ενώ και οι Βρετανοί Εργατικοί, όντας στην αντιπολίτευση, αντιτάχθηκαν στην πρώτη βρετανική αίτηση του 1961. Οι απόψεις στο κόμμα ήταν μοιρασμένες για το ζήτημα και στη νέα αίτηση που υποβλήθηκε το 1967, στην κυβέρνηση βρισκόταν οι Εργατικοί υπό τον Wilson · Padgett – Paterson, *A History of Social Democracy*, σ. 250-252· για τους Βρετανούς Εργατικούς: Thorpe, *A History of British Labour Party*, σ. 153-168-170· για τα σκανδιναβικά κόμματα: Brandal, Bratberg, και Thorsen, *The Nordic Model of Social Democracy*, σ. 69-70.

Ανάλογες δυναμικές αναπτύχθηκαν και στα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της δυτικής Ευρώπης, που κλιμακώθηκαν κατά το δεύτερο μισό της δεκαετία του '60: Στη Σουηδία το SAP, υπό την επίδραση του ρεύματος της Νέας Αριστεράς, επαναπροσέγγισε τη θεωρία του «λειτουργικού σοσιαλισμού» με έμφαση στον αγώνα για αύξηση της ισότητας και κοινωνικοποίησης, όχι της ιδιοκτησίας, αλλά του παραγόμενου πλούτου³³⁷. Στην εξωτερική πολιτική κατήγγειλε ανοιχτά το πόλεμο των ΗΠΑ στο Βιετνάμ και παρείχε υποστήριξη στα κινήματα και τις αναπτυξιακές προσπάθειες του 3ου Κόσμου³³⁸.

Στη Δυτική Γερμανία, η προσπάθεια ώθησης του κόμματος προς τα αριστερά και προήλθε κυρίως τους σοσιαλιστές νέους και φοιτητές, στα τέλη της δεκαετίας του '50, με επίκεντρο τη Γερμανική Σοσιαλιστική Φοιτητική Ομοσπονδία (Sozialistische Deutsche Studentenbund, SDS). Το 1961 οι ηγέτες του SDS και οι υποστηρικτές τους στο SPD εκδιώχθηκαν από το κόμμα, παρέμειναν ωστόσο ισχυροί στο φοιτητικό κίνημα, προωθώντας παράλληλα τις ιδέες της «Κριτικής Σχολής της Φρανκφούρτης». Η πικρία που προκάλεσε σε τμήμα των μελών του SPD (κυρίως στα νεότερα μέλη) η συμμετοχή του κόμματος στον μεγάλο συνασπισμό με τους χριστιανοδημοκράτες τους οδήγησε στην πολιτική σύγκλιση με το SDS. Το 1967, τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του Σάχη του Ιράν, Reza Pahlavi, στο δυτικό Βερολίνο³³⁹ και η πρόθεση της κυβέρνησης να εφαρμόσει νόμους έκτακτης ανάγκης συνέβαλαν καθοριστικά στη δημιουργία του πολιτικού κινήματος διαμαρτυρίας «Εξωκοινοβουλευτική Αντιπολίτευση» (Außerparlamentarische Opposition · APO), όπου το SDS αποτέλεσε βασικό πυρήνα. Η κριτική του APO εστίαζε στους εξής άξονες: Τον Ατλαντισμό της ηγεσίας του SPD και τη μη καταγγελία του πολέμου των ΗΠΑ στο Βιετνάμ, την εφαρμογή νόμων έκτακτης ανάγκης και τη συμμετοχή του SPD στον μεγάλο συνασπισμό³⁴⁰.

³³⁷ Κρίστιαν Φένερ, «Σουηδία».

³³⁸ Brandal, Bratberg και Thorsen, *The Nordic Model of Social Democracy*, σ. 68· Σασσούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού, Τόμος Α'*, σ. 479.

³³⁹ Ο Reza Pahlavi επισκέφτηκε επίσημα τη Δυτική Γερμανία στις αρχές του καλοκαιριού του 1967, επίσκεψη που συνοδεύτηκε από διαδηλώσεις σε όλη τη χώρα. Σε μια από αυτές τις διαδηλώσεις, στις 2 Ιούνη του 1967, ένας νεαρός διαδηλωτής, ο Benno Ohnesorg, δολοφονήθηκε από αστυνομικό. Αναλυτικότερα για τα συμβάντα και την επίδραση τους στο Γερμανικό νεολαιίστικο κίνημα: Eckard Michels, *Schahbesuch 1967. Fanal für die Studentenbewegung*, Ch. Links Verlag, 2017 · Συνέντευξη του συγγραφέα στα Αγγλικά για το βιβλίο ανακτήθηκε στις 6.2.2020 από τον σύνδεσμο <https://www.dw.com/en/50-years-ago-how-the-shah-of-irans-visit-impacted-german-history/a-39096262>

³⁴⁰ Orlow, *Common Destiny*, σ. 240-243· Padgett – Paterson, *A History of Social Democracy*, σ. 75-80.

Στο Ολλανδικό PvdA η εσωκομματική αριστερή κριτική ενισχύθηκε από το 1965 με έμφαση στην κριτική στο NATO και στην εγκατάσταση ατομικών όπλων στην Ευρώπη. Το 1966 έκανε τη δημόσια εμφάνιση τους η τάση της Νέας Αριστεράς: Nieuw Links, η οποία αποτελούνταν κατά βάση από φοιτητές ή νέους ακαδημαϊκούς. Στα προγραμματικά τους κείμενα διεκδικούσαν την εσωκομματική δημοκρατία, εθνικοποιήσεις και οικονομικό σχεδιασμό, αναγνώριση της Ανατολικής Γερμανίας και του Βιετνάμ, αναπτυξιακή βοήθεια στις χώρες του 3^{ου} Κόσμου. Επίσης, τμήματα της τάσης έκαναν λόγο και για έξοδο της Ολλανδίας από το NATO³⁴¹.

Στη Γαλλία, η κριτική από τα αριστερά στην πολιτική του SFIO προήλθε κατά βάση εκτός του κόμματος, κυρίως από το PSU. Εκτός των άλλων, διεκδικούσε την ενότητα της Αριστεράς και γεφύρωση των σχέσεων με το PCF στη βάση μια αντιγκωλικής συμμαχίας.

Στη Νορβηγία, στις αρχές της δεκαετίας του 1950, σχηματίστηκε η αριστερή πτέρυγα του εργατικού κόμματος, η οποία ήταν αντίθετη στη συμμετοχή στο NATO και ουδετερόφιλη. Το 1961 αποχώρησε από το κόμμα και συγκρότησε το «Σοσιαλιστικό Λαϊκό Κόμμα», το οποίο το ίδιο έτος στις εκλογές απέσπασε το 2,4% και το 1965 το 6 % των ψήφων³⁴².

Συνεπώς, τα Ιουλιανά (και κυρίως το πως ερμηνεύτηκαν και ποια συμπεράσματα εξαχθήκαν) οδήγησαν το ελληνικό κεντροαριστερό ρεύμα στην υιοθέτηση στοιχείων και θεματικών που επικοινωνούν με ζητήματα που έθεταν πρωτοβουλίες και τάσεις που τοποθετούνταν στην αριστερή πτέρυγα της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατία. Η συνάφεια δεν ήταν μόνο στους πολιτικούς άξονες αλλά και στα κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά των δρώντων: Η στελέχωση των τάσεων και ρευμάτων αυτών προερχόταν, σε μεγάλο βαθμό, από φοιτητές και νέους επιστήμονες. Ωστόσο, υπήρχε μια ακόμη διάσταση στις αναλύσεις του ελληνικού κεντροαριστερού ρεύματος που το διεθνές τους αποτύπωμα δεν εντοπίζεται στην ευρωπαϊκή ήπειρο αλλά σε σοσιαλιστικά ρεύματα που αναπτύχθηκαν στη νοτιο-ανατολική λεκάνη της Μεσογείου.

Πιο συγκεκριμένα, όπως παρουσιάστηκε και σε προηγούμενη ενότητα, στον λόγο του κεντροαριστερού ρεύματος, η έννοια «κατεστημένο» συνδεόταν οργανικά με την «καθυστέρηση» και υπανάπτυξη της χώρας. Και αντίστροφα: η πολιτική πάλη ενάντια στο κατεστημένο, στην οποία καλούσε το κεντροαριστερό ρεύμα μετά τα Ιουλιανά, είχε ως επίδικο και την επίτευξη υψηλών αναπτυξιακών ρυθμών για την υπέρβαση της

³⁴¹ Orlow, *Common Destiny*, σ. 244-246.

³⁴² Καρλ Κούν, «Νορβηγία».

«καθυστέρησης» της Ελλάδας, η οποία ήταν απόρροια της «εξάρτησης». Η εκκίνηση αυτής της διαδικασίας εντοπίζεται μετά τα Ιουλιανά και η ερμηνευτική πλαισίωση της έννοιας για το κατεστημένο αποτέλεσε την γέφυρα ώστε κατά τη δεκαετία του '70 τμήματα του ρεύματος, και κυρίως ο Ανδρέας Παπανδρέου, να συνομιλήσουν με νεομαρξιστές διανοουμένους όπως οι Immanuel Wallerstein, Samir Amin, James Petras³⁴³ που εντάσσονταν στη σχολή της θεωρίας της «ανάλυσης των κοσμοσυστημάτων» (world-system theory) και εστίαζε στην ανισομερή ανάπτυξη των κρατών, με έμφαση στην αντίθεση «μητρόπολης-περιφέρειας»³⁴⁴. Βέβαια, όπως παρουσιάστηκε στο κεφάλαιο 6, συναφείς θέσεις είχε επεξεργαστεί, ήδη από τη δεκαετία του '50, και η ΕΔΑ με το πρόγραμμα της «Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής». Ωστόσο, υπήρχε μια σημαντική διαφορά: Το πρόγραμμα της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής είχε ως αφετηρία την προβληματική του ιμπεριαλισμού και την επίδραση του στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Ο λόγος του κεντροαριστερού ρεύματος για το κατεστημένο είχε ως αφετηρία την προβληματική της ανάπτυξης. Ο αντιιμπεριαλισμός και οι αναφορές στην εθνική ανεξαρτησία (όπως το σύνθημα «η Ελλάδα στους Έλληνες»), η σταδιακή μετατόπιση προς τον σοσιαλισμό, ο λόγος για την «εξάρτηση», η προσοχή στα εθνικά και ανταποικιακά κινήματα των χωρών της περιφέρειας (ο «εθνικισμός» που εντοπίζουν μελετητές, και είχε αναφερθεί και ο ίδιος με τον επιθετικό προσδιορισμό «προοδευτικός», στον λόγο του Ανδρέα Παπανδρέου³⁴⁵) είχαν ως αφετηρία το πρόβλημα της επίτευξης υψηλών αναπτυξιακών ρυθμών και του εκσυγχρονισμού.

Ωστόσο, αυτός ο τρόπος προσέγγισης της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού, μέσω της πάλης ενάντια στο κατεστημένο και στην εξάρτηση δεν αποτελούσε αποκλειστική ιδιομορφία του ελληνικού κεντροαριστερού ρεύματος. Σύμφωνα με τον Ali Kardī, κατά τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας σε Συρία, Ιράκ, και Αίγυπτο προωθήθηκε ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα που περιελάμβανε την αναδιανομή της γης, εθνικοποιήσεις, οικουμενική περίθαλψη, επέκταση της εκπαίδευσης, αυτάρκεια στην

³⁴³ Γιώργος Α. Παπανδρέου, «Ο Σαμίρ Αμίν και η ελληνική πραγματικότητα», σε εφ. *Νέα*, 18.8.2018 ανακτήθηκε στις 7.2.2020 από τον σύνδεσμο <https://www.tanea.gr/print/2018/08/18/opinions/o-samir-amin-crkai-i-elliniki-pragmatikotita/>

³⁴⁴ Σαμίρ Αμίν, *Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα : κριτική της θεωρίας της υπανάπτυξης*, (πρόλογος Ανδρέας Γ. Παπανδρέου), Νέα Σύνορα-Λιβάνης, 1977· Immanuel Wallerstein, *The modern world-system*, Τόμος Α' και Β', Academic Press, 1974-1980.

³⁴⁵ Βλ. σχετικά: Ανδρέας Πανταζόπουλος, *Για το λαό και το έθνος, Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, Πόλις, 2001, σ. 108-126.

παραγωγή, υποστήριξη επιδοτούμενων εισαγωγών για τη βιομηχανοποίηση. Το μοντέλο που ακολουθήθηκε έδινε έμφαση στην κρατική παρέμβαση και σε διευθυνόμενες επενδύσεις, στοιχείο που χαρακτήρισε το αραβικό σοσιαλιστικό αναπτυξιακό μοντέλο. Επίσης, αν και οι κοινωνικοποιήσεις της γης και των φυσικών πόρων έτειναν στο μοντέλο των κομμουνιστικών κρατών, η εθνική αστική τάξη δεν εξολοθρεύθηκε, όπως στην ΕΣΔΔ ή την ΛΔ της Κίνας. Στα πεντάχρονα πλάνα των αραβικών κρατών επιτρεπόταν να συμμετέχουν και ιδιωτικές επιχειρήσεις, με προκαθορισμένο κέρδος. Το κράτος ήλεγχε, ωστόσο, τους φυσικούς πόρους και το πλεόνασμα, επενδύοντας σε εθνικά αναπτυξιακά προγράμματα. Επιπλέον, αναλήφθηκαν και προγράμματα εθνικού εκσυγχρονισμού μέσω της σύνδεσης της επιστημονικής γνώσης με τη βιομηχανία³⁴⁶.

Ειδικότερα, στην Αίγυπτο, το πρόγραμμα του «νασσερικού σοσιαλισμού» στόχευε στο τρίπτυχο «επάρκεια, δικαιοσύνη και ελευθέρια», όπως το περιέγραψε ο Fayeز Sayegh. Η «επάρκεια» ήταν αναγκαία λόγω της υπανάπτυξης της Αιγύπτου και σήμαινε την επέκταση της παραγωγής αλλά και των υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας: Ιατρό-φαρμακευτική περίθαλψη, εκπαίδευση, εργασία, ασφάλεια γήρατος, ασθενείας. Παράλληλα, η έμφαση του προγράμματος για την αναγκαιότητα, σε πρώτο χρόνο ανάπτυξης πλούτου και σε δεύτερο την αναδιανομή, το οδηγούσε προς τον οικονομικό προγραμματισμό: Ο προγραμματισμός προηγούταν του σοσιαλισμού και αποτελούσε τη διαδρομή που θα οδηγούσε εκεί. Το κοινωνικό υποκείμενο στο οποίο απευθυνόταν ο «νασσερικός σοσιαλισμός» ήταν η «*συμμαχία των λαϊκών δυνάμεων*», δηλαδή των «*αγροτών, εργατών, στρατιωτών, διανοομένων και εθνικού κεφαλαίου*»³⁴⁷. Επιπλέον, αν και η Αίγυπτος ήταν από τις χώρες που πρωτοστάτησε στο Κίνημα των Αδέσμευτων³⁴⁸ κατά το διάστημα της προεδρίας Kennedy (και της εφαρμογής της προσέγγισης των Νέων Συνόρων) υπήρξε αναθέρμανση των σχέσεων με τις ΗΠΑ³⁴⁹. Αντίστοιχα και η πορεία προσέγγισης του σοσιαλισμού από το Nasser, είχε αναλογίες με την εξέλιξη της πολιτικής σκέψης του Ανδρέα Παπανδρέου. Ο Αιγύπτιος πολιτικός ηγέτης ξεκίνησε ως αντι-κομμουνιστής και φιλοαμερικάνος, ενώ και η οικονομική πολιτική που ακολούθησε κατά

³⁴⁶ Ali Kardi, *The unmaking of Arab Socialism*, Anthem Press, 2016, σ. 29-75.

³⁴⁷ Fayeز Sayegh, «The Theoretical Structure of Nasser's Arab Socialism» στο Albert Hourani (επιμ.), *Middle Eastern Affairs Number 4*, Oxford University Press, 1965, σ. 97-143.

³⁴⁸ Για το κίνημα των Αδέσμευτων στον αραβικό κόσμο: Don Peretz, «Nonalignment in the Arab World», *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 362 (Νοέμβριος 1965), σ. 36-43.

³⁴⁹ Douglas Little, «The New Frontier on the Nile: JFK, Nasser, and Arab Nationalism», *The Journal of American History* 75 (Σεπτέμβριος 1988), σ. 501-527.

τα πρώτα χρόνια ήταν συντηρητική και ορθόδοξη, εμμένοντας σε πολιτικές υποπληθωρισμού. Όμως, η αποτυχία επίτευξης των επιθυμητών αναπτυξιακών ρυθμών συνέβαλε στην αλλαγή του ακολουθούμενου μοντέλου³⁵⁰.

Αντίστοιχα, το Αραβικό Σοσιαλιστικό Κόμμα Μπάαθ εμφανίστηκε τη δεκαετία του '40, ως Παναραβικό κίνημα. Βασικές διεκδικήσεις του κόμματος ήταν η απελευθέρωση από την ξένη κυριαρχία, η ενότητα των Αράβων σε ένα κράτος και ο σοσιαλισμός, που μεταφραζόταν σε κοινωνική δικαιοσύνη για τους φτωχούς και μη-προνομιούχους. Το Μπάαθ συγκρότησε παραρτήματα σε διάφορες χώρες αραβικές χώρες, με ισχυρότερα αυτά της Συρίας και του Ιράκ³⁵¹. Όπως επισήμανε στη μελέτη του το 1966 ο Kamel Abu Jaber³⁵², ο αραβικός σοσιαλισμός του Μπάαθ βασίστηκε σε μια πραγματιστική προσέγγιση: παρουσιάστηκε ως ένας ενδιάμεσος δρόμος μεταξύ του καπιταλισμού και του κομμουνισμού, επιδιώκοντας να στοιχειοθετήσουν μια πρόσληψη της έννοιας του σοσιαλισμού η οποία θα υποστήριζε την ανεξαρτησία από το δύο μεγάλα μπλοκ της ψυχροπολεμικής περιόδου. Σε αυτό το πλαίσιο, τα στελέχη του Μπάαθ υποστήριζαν πως ο «ανθρώπινος, δημοκρατικός, συνεργατικός σοσιαλισμός» αποτελούσε το μόνο δρόμο για «τη σωτηρία αναπτυσσόμενων κρατών από το κομμουνιστικό ή καπιταλιστικό ιμπεριαλιστικό χταπόδι». Στην ιδεολογία του Μπααθισμού ο στόχος της εθνικής πολιτικής ανεξαρτησίας από την ξένη κυριαρχία αποτελούσε την προτεραιότητα, σε σχέση με την ανάπτυξη του σοσιαλισμού. Σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, η συσχέτιση εθνικών διεκδικήσεων και σοσιαλισμού τους επέτρεπε να επιτυγχάνουν δύο στόχους ταυτόχρονα: Την πάλη ενάντια στους αποικιακούς αντιπάλους που δεν επιθυμούσαν την ένωση των Αράβων αλλά και την επίλυση των εγχώριων προβλημάτων των υπανάπτυκτων χωρών. Ειδικότερα, η απόδοση των ευθυνών για την οικονομική και πολιτική καθυστέρηση στη συμμαχία των εγχώριων καπιταλιστών με τις ξένες καπιταλιστικές δυνάμεις για την εκμετάλλευση των αραβικών εδαφών, είχε διακριτές αντιστοιχίες με την πλαισίωση περί κατεστημένου και υπανάπτυξης στον λόγο του ελληνικού κεντροαριστερού ρεύματος. Όπως επίσης, αντίστοιχες αναλογίες είχε στην ιδεολογία του Μπάαθ και η επισήμανση της ανεξαρτησίας του αραβικού σοσιαλισμού από το μαρξιστικό δόγμα και τον κομμουνισμό, με την αντίστοιχη έμφαση

³⁵⁰ Peter Mansfield, «Nasser and Nasserism», *International Journal* 28, (Αύγουστος 1973), σ. 670-688.

³⁵¹ John F. Devlin, «The Baath Party: Rise and Metamorphosis». *The American Historical Review* 96 (Δεκέμβρης, 1991), σ. 1396-1407.

³⁵² Kamel S. Abu Jaber, *The Arab Ba'ath Socialist Party: History, Ideology and Organization*, University of Syracuse Press, 1966, σ. 100-109, 169 και 171-172.

στο σχήμα «ανεξαρτησία προς όλους» στην αρθρογραφία στο περιοδικό της ΕΔΗΝ³⁵³. Ωστόσο, παρά τις αντιστοιχίες, οι οποίες συνδέονταν στη βάση της προβληματικής «καθυστέρηση – υπάναπτυξη», δεν υπήρχε σύνδεση στον βαθμό που να μπορεί να υποστηριχθεί πως ανήκουν άμεσα στην ίδια πολιτική οικογένεια. Οι εκτεταμένες εθνικοποιήσεις που προέβλεπε το καταστατικό του Μπάαθ και αυτές που εφαρμόστηκαν στην Αίγυπτο την ίδια περίοδο δεν αποτελούσαν στοιχείο του ελληνικού κεντροαριστερού λόγου. Επίσης, η Αίγυπτος υπό τον Nasser, οπωσδήποτε δεν ήταν ένα σύστημα αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

³⁵³ Όπως στο άρθρο του Δελτάνη, «Σχεδιάσμα ανάλυσης των αρχών της ΕΔΗΝ».

Συμπερασματικές επισημάνσεις

Σύμφωνα με τα όσα μελετήθηκαν στην παρούσα έρευνα, ένα γενικό καταληκτικό συμπέρασμα είναι ότι στη μετεμφυλιακή Ελλάδα μπορούμε να κάνουμε λόγο για ένα επιβλητικό κοινωνικό κίνημα εκδημοκρατισμού, που έλαβε τη μορφή ενός κύκλου διαμαρτυρίας τη δεκαετία του '60 και κορυφώθηκε κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών του 1965. Στη διεκδίκηση αυτή συναρθρώνονταν τα πιο εστιασμένα αιτήματα των επιμέρους κινηματικών δρώντων της περιόδου (του φοιτητικού κινήματος, του εργατικού-συνδικαλιστικού κ.ο.κ.) ή, αντίστροφα, τα αιτήματα και οι διεκδικήσεις των επιμέρους κινηματικών δρώντων διέπονταν από το κεντρικό αίτημα του εκδημοκρατισμού σε μια σχέση αλληλοτροφοδοτούμενη: Οι καμπές του κοινωνικού κινήματος εκδημοκρατισμού ενισχύουν την επίταση των διεκδικήσεων στα επιμέρους κοινωνικά πεδία αλλά και οι επιτυχίες στα επιμέρους κοινωνικά πεδία τροφοδοτούσαν το κεντρικό κίνημα εκδημοκρατισμού. Η κοινωνική υποστήριξη και η στελέχωση του κινήματος για τον εκδημοκρατισμό προήλθε από τα στρώματα του πληθυσμού που έχουν περιγραφεί ως το «εαμογενές λαϊκό μπλοκ». Την πολιτική εκπροσώπηση του κινήματος την ανέλαβε ο χώρος του Κέντρου και της Αριστεράς. Ωστόσο και εδώ η σχέση δεν ήταν μονομερής αλλά διμερής: η πολιτική γραμμή και πλαισίωση της ΕΔΑ και της ΕΚ προσδιόρισε τα χαρακτηριστικά -και σε μεγάλο βαθμό τα όρια- του κινήματος για τον εκδημοκρατισμό αλλά επίσης, οι συγκρουσιακές διαδράσεις του κινήματος με το Κράτος και τις φιλοκαθεστωτικές δυνάμεις (όπως στην περίπτωση των Ιουλιανών) ανατέμνει τους χώρους της Αριστεράς και του Κέντρου. Στον χώρο της Αριστεράς, τροφοδότησε πρωτοβουλίες στα αριστερά της ΕΔΑ και επέτεινε τη δυσαρέσκεια σε τμήματα της αριστερής νεολαίας απέναντι στην κυρίαρχη γραμμή της ελληνικής Αριστεράς. Στον χώρο του Κέντρου, η επίταση της πολιτικής και κοινωνικής σύγκρουσης του καλοκαιριού του '65 λειτούργησε καταλυτικά για την αποκρυστάλλωση της ιδεολογικής, προγραμματικής και οργανωτικής φυσιογνωμίας του κεντροαριστερού ρεύματος. Αυτές οι διεργασίες ήταν εναρμονισμένες (και βρίσκονταν στην πρωτοπορία) αντίστοιχων εξελίξεων διεθνώς στο πλαίσιο της «μακράς» κινηματικής δεκαετίας του '60.

Αναλυτικότερα, στο 1^ο μέρος της η παρούσα έρευνα επιδίωξε, καταρχήν, να ανταποκριθεί στα υπαρκτά βιβλιογραφικά κενά, επεκτείνοντας την ιστορική γνώση για το συγκρουσιακό επεισόδιο των Ιουλιανών. Επιχειρήθηκε η ανάλυση και τεκμηρίωση της συνολικής πολιτικής κοινωνιολογίας των Ιουλιανών και κατ' επέκταση του κινήματος εκδημοκρατισμού της προδικτατορικής Ελλάδας. Εκτιμήθηκε η κοινωνική υποστήριξη

των Ιουλιανών, που εκδηλώθηκε μέσω της συμμετοχής του πληθυσμού των πόλεων στις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας και προσεγγίστηκε, με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια, ο αριθμός των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας πανελλαδικά από τις 15 Ιουλίου έως τις 24 Σεπτεμβρίου 1965. Επίσης, αποτυπώθηκε και η γεωγραφική τους κατανομή, τα στοιχεία των φορέων που τις καλούσαν και ο ρυθμός εξέλιξής κατά βδομάδα. Διερευνήθηκε στη συνέχεια η συσχέτιση του αριθμού των κατά τόπους συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας με την πολιτική και ταξική ταυτότητα των περιοχών αλλά και με την ύπαρξη ισχυρών ή όχι δημοκρατικών δικτύων στο εσωτερικό τους. Με πλοηγό τα στοιχεία που προέκυψαν για τους φορείς που κινητοποιήθηκαν, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, διερευνήθηκε η αντανάκλαση του συγκρουσιακού επεισοδίου των Ιουλιανών στο ιδιαίτερο πεδίο των φορέων που κινητοποιήθηκαν (εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα, φοιτητικό κίνημα και τοπική αυτοδιοίκηση). Επίσης, μελετήθηκε η ερμηνευτική πλαισίωση του λόγου των κινητοποιημένων φορέων και οργανώσεων, όπως επίσης και οι συγκλίσεις και οι μετασχηματισμοί, μέσω των οποίων οι επιμέρους διεκδικήσεις τους γεφυρώθηκαν με το αίτημα του εκδημοκρατισμού και συνέβαλαν στη δημιουργία ευρύτερων πολιτικών και κοινωνικών συγκλήσεων, πάνω στη βάση της «δημοκρατικής» πολιτικής ταυτότητας και του μετασχηματισμού της διαιρετικής τομής «εθνικόφρονες – μη εθνικόφρονες», στο δίπολο «δεξιά- αντιδεξιά». Παρουσιάστηκαν, επίσης, τα διαθέσιμα στοιχεία για τις πορείες και διαδηλώσεις σε ανοιχτό χώρο στο πλαίσιο των Ιουλιανών, καθώς και οι καμπές και οι αντικειμενικοί σκοποί της αστυνομικής καταστολής στην αντιμετώπισή τους. Επιχειρήθηκε η αξιολόγηση τους ως μορφές συλλογικής δράσης (σύμβαση, παρεμπόδιση, ρουτίνα) και η συμβολή τους στη δυναμική της δημοκρατικής διαμαρτυρίας. Σκιαγραφήθηκε, ακόμη, το ηλικιακό και κοινωνικό προφίλ των συμμετεχόντων σε αυτές, μέσα από την επεξεργασία των στοιχείων για τους συλληφθέντες και τραυματίες. Τέλος, μελετήθηκε η απόδοση των συμβάντων διαμαρτυρίας στο φιλοκαθεστωτικό Τύπο, οι οργανώσεις και παράγοντες που επιχείρησαν να συμβάλλουν στην αντικινηματική κινητοποίηση, το καλοκαίρι του 1965, και η ένταξη τους στη στρατηγική των καθεστωτικών δυνάμεων.

Από την προϋπάρχουσα βιβλιογραφία που επιχειρεί να ερμηνεύσει τα Ιουλιανά, οι θέσεις που υποστηρίζαν οι Βερναρδάκης-Μαυρής στο βιβλίο τους «Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα, οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης» αποτέλεσαν μια από τις σημαντικότερες υποθέσεις εργασίας, στις οποίες στηρίχθηκε η παρούσα έρευνα. Οι εν λόγω συγγραφείς δέχτηκαν σημαντική κριτική για τη

θέση τους πως τα Ιουλιανά αποτέλεσαν υπόδειγμα «επαναστατικής κατάστασης»¹. Εντούτοις, οι επισημάνσεις πως: (α) «τα Ιουλιανά αποτελούν τη μεγαλύτερη έκρηξη της ελληνικής κοινωνίας μετά την εαμική τομή. Κορυφαίο ιστορικό γεγονός του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, συνιστούν τη βασική καμπή στη μετεμφυλιακή ιστορία», (β) η σύνδεση των Ιουλιανών με το αιτούμενο του εαμικού προγράμματος, (γ) τις συνέπειες της ήττας του και τους όρους οικοδόμησης του μετεμφυλιακού κράτους, με τη συντριβή του εαμικού μπλοκ αλλά και (δ) την αδυναμία του μετεμφυλιακού κράτους να ενσωματώσει το εαμογενές κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας², διατηρούν την ερμηνευτική ισχύ τους. Τα στοιχεία που παρατέθηκαν στο 1ο μέρος τεκμηριώνουν τις παραπάνω υποθέσεις. Το κοινωνικό προφίλ των συμμετεχόντων, η ταυτότητα των περιοχών με τις περισσότερες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, η μαχητικότητα των διαδηλώσεων (που σε πολλές περιπτώσεις, ειδικά στην Αθήνα, ξεπερνούσε τα όρια που ήθελε να επιβάλλει η ΕΔΑ και η ΕΚ) και η πίεση που ασκούν στο πολιτικό σύστημα, συνηγορούν, στις εκτιμήσεις των Βερναρδάκη-Μαύρη.

Το σημείο που φαίνεται να υπερεκτίμησαν οι δύο συγγραφείς είναι αυτό της έκτασης των διαφορών μεταξύ των διαδηλωτών των Ιουλιανών και της πολιτικής γραμμής της Αριστεράς και του Κέντρου. Ακριβέστερα, δεν επιβεβαιώνεται από τα στοιχεία, ότι οι μορφές πάλης που υιοθετούνται κατά τα Ιουλιανά (συνεχείς συγκεντρώσεις, πορείες, απεργίες) «τοποθετούνται στον αντίποδα της γραμμής τόσο του κέντρου όσο και της ΕΔΑ» και, κατά συνέπεια, ότι το κύριο χαρακτηριστικό του πλήθους που συμμετέχει στις διαδηλώσεις διαμαρτυρίας είναι «ακαθοδήγητο» και «αυθόρμητο»³. Η θέση των Βερναρδάκη και Μαυρή είναι εν μέρει ορθή. Το «ακαθοδήγητο» και «αυθόρμητο» των μορφών πάλης αφορούσε (σχεδόν εξ 'ολοκλήρου) μια από τις μορφές του ρεπερτορίου διαμαρτυρίας των Ιουλιανών: Τις πορείες που πραγματοποιούνταν στο κέντρο της Αθήνας, μετά το πέρας των συγκεντρώσεων στα θέατρα της οδού Ιπποκράτους. Και κυρίως τη διάθεση των διαδηλωτών να συνεχίζουν να πορεύονται και μετά την Ομόνοια, κατευθυνόμενοι από τη Σταδίου προς τη Βουλή, σε αντίθεση με την πρακτική της

¹ Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος. 1949-1967: Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*, Λιβάνης, 1998, σ.249-256· Δημήτρης Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60. Συλλογική δράση και δημοκρατία στην προδικτατορική Ελλάδα*. Νήσος, 2015, σ. 179-180.

² Χριστόφορος Βερναρδάκης- Γιάννης Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Εξάντας, 1991, σ. 239-244.

³ Στο ίδιο, σ. 260.

συντεταγμένης διάλυσης στην Ομόνοια, που ήθελε να επιβάλλει η ΕΔΑ και η ΕΚ. Ωστόσο, η διάχυση των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας από τα αστικά κέντρα προς την επαρχία, οι πολιτικές απεργίες που πραγματοποιήθηκαν, η στράτευση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην πάλη ενάντια στη βασιλική εκτροπή, υποβοηθήθηκαν καθοριστικά από τα δίκτυα της ΕΔΑ (κυρίως) και του Κέντρου, αλλά και από την επιρροή των δύο παρατάξεων, των θέσεων και των πλαισιώσεων που επιχειρούσαν οι οργανώσεις τους στα επιμέρους κοινωνικά πεδία.

Οι συγγραφείς, ωστόσο, στον πυρήνα των επισημάνσεων τους έχουν δίκιο. Κατά τα Ιουλιανά υπήρξε πράγματι μια δυναμική στις διαδηλώσεις που παρέμεινε χωρίς συνέχεια και ανακόπηκε. Η διαρκής καταπάτηση του Συντάγματος από τον Βασιλιά, με την άρνηση προκήρυξη εκλογών και η τακτική «σαλαμοποίηση» της ΕΚ, τροφοδοτούσε τη διόγκωση των αντιμοναρχικών συναισθημάτων, όπως υπογράμμιζε σχετικά και η Αμερικάνικη Πρεσβεία στις εκθέσεις της προς το Υπουργείο Εξωτερικών των ΗΠΑ.⁴ Η αποφυγή του Γεώργιου Παπανδρέου να ηγηθεί συγκέντρωσης στο κέντρο της Αθήνας, τις κρίσιμες μέρες των Ιουλιανών⁵, οι συνεννοήσεις στις οποίες συμμετείχε για εκλογές υπό κυβέρνηση ΕΡΕ το πρώτο δεκαήμερο του Σεπτεμβρίου αλλά και η αποτροπή από την ΕΔΑ των μορφών δράσης παρεμποδιστικού χαρακτήρα στο κέντρο της Αθήνας, η μετατροπή τους σε πορείες, με συγκεκριμένη τελετουργία και σαφή οριοθέτηση, «μέχρι την Ομόνοια», στο πλαίσιο μιας ορισμένης «ρουτίνας» διαμαρτυρίας, αποτελέσαν παράγοντες που συνέβαλαν στην εξάντληση της δυναμικής της διαμαρτυρίας, χωρίς να είχαν αξιοποιηθεί πλήρως οι δυνατότητες της. Πρέπει, ωστόσο, να αποφευχθεί ο κίνδυνος μιας μονοσήμαντης ανάγνωσης. Ο ρόλος των επιλογών της ΕΔΑ και της ΕΚ, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών ήταν καθοριστικός ώστε να μην αξιοποιηθεί πολιτικά πλήρως η δυναμική της κοινωνικής διαμαρτυρίας. Παρ'όλα αυτά, δίχως τα δίκτυα και την ερμηνευτική πλαισίωση της έννοιας της «δημοκρατίας», που είχε συγκροτήσει η ΕΔΑ το προηγούμενο διάστημα, τη σύγκλιση του Κέντρου σε αυτό το πλαίσιο με τον «Ανένδοτο», αλλά και το άνοιγμα της δομής των πολιτικών ευκαιριών με την ανάληψη της κυβερνητικής εξουσίας

⁴ Telegram From the Embassy in Greece to the Department of State, 20.8.1965, (συντάκτης Anschuetz)· Telegram From the Embassy in Greece to the Department of State Athens, 5.9.1965 (συντάκτης Anschuetz) στο James E. Miller (επιμ.), David S. Patterson (γενική επιμ.), *Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964–1968, Volume XVI, Cyprus· Greece· Turkey*, Department of State- United States Government Printing Office, 2000, έγγραφα 202 και 204.

⁵ Κατά την ανάληψη εντολής σχηματισμού κυβέρνησης από τον Τσιριμώκο, περιοδεύει στην Θεσσαλία, ενώ όταν αναλαμβάνει εντολή ο Στεφανόπουλος, θα μιλήσει σε ανοιχτή συγκέντρωση στην Θεσσαλονίκη.

από την ΕΚ, οι μορφές δημοκρατικής διαμαρτυρίας πιθανά θα είχαν περισσότερο δυναμισμό αλλά όχι τέτοια μαζική έκταση.

Μια άλλη πτυχή που αποκαλύπτει η κατανομή των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας, πανελλαδικά, στο συγκρουσιακό επίπεδο των Ιουλιανών, είναι ο ρόλος των δικτύων και η σχέση τους με τις ιστορικές κοινωνικές και πολιτικές ταυτότητες. Ο Tarrow περιέγραψε τις καμπάνιες των κοινωνικών κινημάτων ως το σημείο εκείνο που άπτεται των πολιτικών ευκαιριών και περιορισμών, των αξιακών και πολιτισμικών πλαισιώσεων και των δικτύων και οργανώσεων⁶. Η πανελλαδική διάχυση των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας, κατά τα Ιουλιανά, στηρίχθηκε κυρίως στα δίκτυα της Αριστεράς: Νομοί με μεγάλο αριθμό συγκεντρώσεων, είχαν ισχυρές οργανώσεις της ΕΔΑ. Σε νομούς με λίγες ή καθόλου συγκεντρώσεις, οι οργανώσεις της ΕΔΑ ήταν ολιγομελείς. Επιπρόσθετα, τα δίκτυα της Αριστεράς, κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, ήταν ισχυρότερα σε περιοχές με ιστορία πολιτικής στράτευσης των κοινοτήτων τους στην Εθνική Αντίσταση ή σε κοινωνικούς αγώνες κατά τον Μεσοπόλεμο και ιστορικών δεσμών με το κομμουνιστικό κίνημα. Σχηματικά, περιοχές με μεγάλο αριθμό συγκεντρώσεων κατά τα Ιουλιανά, διέθεταν ισχυρά δίκτυα της Αριστεράς στο εσωτερικό τους, που με τη σειρά τους υποδείκνυαν την ταξική και κοινωνική ταυτότητα των περιοχών, τη στράτευση τους στην εαμική αντίσταση κατά τα χρόνια της Κατοχής και την εξοικείωση των πληθυσμών τους με μορφές συλλογικής δράσης και διεκδίκησης. Ανάλογα συμπεράσματα εξάγονται και από τις κινητοποιήσεις στις κοινότητες των Ελλήνων μεταναστών στο εξωτερικό. Ο αριθμός των κινητοποιήσεων το καλοκαίρι του '65 ανέδειξε ισχυρούς δεσμούς με την Ελλάδα και ύπαρξη οργανώσεων με ισχυρή επιρροή της Αριστεράς (και σε δεύτερο επίπεδο) του Κέντρου.

Επίσης, η ανασύνθεση του συγκρουσιακού επεισοδίου των Ιουλιανών υπογράμμισε τη στράτευση εργατικών και φοιτητικών οργανώσεων, αλλά και τμήματος της τοπικής αυτοδιοίκησης ενάντια στη βασιλική εκτροπή. Παρουσιάστηκε η διαδρομή του φοιτητικού και εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου μέχρι και το 1965 και η δραστηριότητα της αριστερής τοπικής αυτοδιοίκησης. Αξιοποιήθηκε, ειδικά, η θεωρία των «πλαισιώσεων» (framing perspective)⁷, ώστε να προσεγγιστεί η σύζευξη των ιδιαίτερων διεκδικήσεων των κινηματικών δρώντων με το πλαίσιο του

⁶ Sidney Tarrow, *Power in Movement*, Cambridge University Press, 2011, Διάγραμμα 6.1 και σ. 121.

⁷ David A. Snow, Burke E. Rochford Jr, Steven K. Worden και Richard D. Benford, «Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation», *American Sociological Review* 51 (1986), σ. 464-481.

«εκδημοκρατισμού». Στο πλαίσιο αυτής της θεωρίας, ο Snow και οι συνεργάτες τους επεξεργάστηκαν τις λειτουργίες της «διαδικασίας ευθυγράμμισης πλαισίου», που περιέγραψαν ως τη «σύνδεση ή σύζευξη των ερμηνευτικών πλαισίων μεταξύ ατόμων και κινηματικών οργανώσεων» και της «νοηματικής γεφύρωσης», που συμβάλλει στην ιδεολογική συμφωνία δύο ή και περισσότερων δομικά ασύνδετων πλαισίων σε σχέση με ένα συγκεκριμένο ζήτημα ή πρόβλημα⁸, οι οποίες εντοπίστηκαν στην παρούσα έρευνα: Η ανάπτυξη των φοιτητικών και εργατικών διεκδικήσεων από το 1961 και ύστερα πραγματοποιήθηκε, παράλληλα, με την γεφύρωση τους με το ευρύτερο αίτημα του «εκδημοκρατισμού». Με άλλα λόγια, για το φοιτητικό και εργατικό κίνημα ήταν ο «εκδημοκρατισμός», ως πλαίσιο, που εγγυόταν την ικανοποίηση των επιμέρους διεκδικήσεών τους. Ο λόγος της Αριστεράς, ήδη από την επόμενη του Εμφυλίου Πολέμου, όπως το στοιχειοθετούσε το πρόγραμμα «Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής»⁹, έδινε προτεραιότητα στην οικοδόμηση της παραπάνω «γεφύρωσης». Ήταν, ωστόσο, η υιοθέτηση αυτών των προγραμματικών επιδιώξεων από το Κέντρο, με τον «Ανένδοτο», που τροφοδότησε τις προσδοκίες και ερμηνεύτηκε ως άνοιγμα της δομής των πολιτικών ευκαιριών¹⁰. Συνέβαλε έτσι στη σύγκλιση αριστερών και κεντρώων, πάνω στο αίτημα της «δημοκρατίας» και στην κοινή κινητοποίηση απέναντι στους «εχθρούς της» (Δεξιά, Μοναρχία). Τέλος, σε σχέση με την αριστερή τοπική αυτοδιοίκηση και τη δραστηριοποίησή της κατά τα Ιουλιανά, επισημάνθηκε η επιτυχία των αριστερών δημοτικών συνδυασμών, στις εκλογές του καλοκαιριού του 1964, που ενίσχυσαν την παρουσία των αριστερών δημοτικών διοικήσεων, ειδικά τους δήμους του ΠΣΠ. Επίσης, εντοπίστηκε η «ερμηνευτική ενίσχυση», δηλαδή η «διασαφήνιση και αναζωογόνηση των ερμηνευτικών πλαισίων σχετικά με ένα συγκεκριμένο θέμα, πρόβλημα ή σύνολο γεγονότων»¹¹ και του θεσμού της Τοπικής Αυτοδιοίκησης από την ΕΔΑ, ώστε να νοείται ως «κύτταρο δημοκρατίας» και εκφραστής της βούλησης των τοπικών κοινοτήτων και έτσι να αιτιολογείται η δραστηριοποίησή της σε κεντρικά πολιτικά ζητήματα, γεγονός που είχε

⁸ Στο ίδιο.

⁹ Για το πρόγραμμα της «Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής» βλ. στο παρόν, την υπό-ενότητα 6.1.1.

¹⁰ Περισσότερα σε Κωνσταντίνος Λαμπράκης, *Το «σταυρικό πρόβλημα»: Ερμηνευτικές προσεγγίσεις, στρατηγικές και συγκρούσεις στον χώρο της ελληνικής Αριστεράς την δεκαετία του '60 για την Ένωση Κέντρου*, διπλωματική εργασία για το ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2015, σ. 35-61.

¹¹ Snow, Rochford Jr, Worden και Benford, «Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation».

ως αποτέλεσμα την «κοινωνική ιδιοποίηση»¹² της ΤΕΔΚΑ ως διαμεσολαβητή της δημοκρατικής διαμαρτυρίας των κοινοτήτων προς την κεντρική εξουσία, κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών.

Το ρεπερτόριο της διαμαρτυρίας του συγκρουσιακού επεισοδίου των Ιουλιανών περιλάμβανε συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, πορείες και ανοιχτές διαδηλώσεις, άσκηση πίεσης και αποδοκιμασίες, επικεντρωμένη κυρίως στους «αποστάτες» βουλευτές, πολιτικές απεργίες, αλλά και συλλογές υπογραφών και δημόσιες δηλώσεις από πρόσωπα και φορείς κύρους. Ο χαρακτήρας των συλλογικών δράσεων ήταν συνδυαστικός συμβατικών και παρεμποδιστικών μορφών, ενώ σε περιορισμένες περιπτώσεις ασκήθηκε βία από πλευράς διαδηλωτών. Στη διαδήλωση της 16^{ης} Ιουλίου, οι διαδηλωτές απάντησαν με πέτρες στις προσπάθειες των αστυνομικών να διαλύσουν τις συγκεντρώσεις πλήθους στο κέντρο και πιο οργανωμένα, με την ανέγερση οδοφραγμάτων, στη διαδήλωση της 20^{ης} Αυγούστου του 1965, στο κέντρο της Αθήνας. Η σχετική ασάφεια των ορίων μεταξύ συμβατικών και παρεμποδιστικών μορφών συλλογικής δράσης, κατά τα Ιουλιανά, σχετίζεται με τον χαρακτήρα του μετεμφυλιακού κράτους: Στο πλαίσιο του αυταρχικού μετεμφυλιακού καθεστώτος – τύποις αντιπροσωπευτική δημοκρατία, ακόμα και συμβατικές μορφές συλλογικής δράσης, όπως συγκεντρώσεις σε κλειστούς χώρους, υπήρχε ο κίνδυνος να δεχτούν καταστολή. Παρ'όλα αυτά, οι διαδηλώσεις και πορείες σε ανοιχτό χώρο, που καταλάμβαναν το κέντρο της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, με τις συγκεντρώσεις έξω από τη Βουλή ή σε επίκαιρα σημεία της πόλης της Θεσσαλονίκης, ήταν η αιχμή των Ιουλιανών, επειδή μορφοποιούσαν πολιτικά την κοινωνική αντίδραση απέναντι στη σε εξέλιξη πολιτική εκτροπή. Συνεπώς, ως κατεξοχόν παρεμποδιστική μορφή συλλογικής δράσης¹³, αποτέλεσε την αιχμή του δόρατος των μορφών διαμαρτυρίας των Ιουλιανών, με την καταστολή να επικεντρώνεται κυρίως στη βίαιη αποτροπή της. Μάλιστα, ήταν η καταστολή από την αστυνομία της διαδήλωσης της 20^{ης} Αυγούστου στην Αθήνα, που οδήγησε τους διαδηλωτές στη βίαιη αντιπαράθεση με τις δυνάμεις της τάξης, με τη χρήση πρωτοφανών, μέχρι τότε, τακτικών, όπως τη συγκρότηση πύρινων οδοφραγμάτων. Εξάλλου, όπως υποστήριξε και ο Olivier Fillieule, βασιζόμενος στα πορίσματα της δικής έρευνας του για τις διαδηλώσεις στη Γαλλία του 20^{ου} αιώνα (όπου εκτός της βιβλιογραφίας, μελέτησε και αστυνομικά αρχεία για τη δεκαετία του '80), η

¹² Doug McAdam, Sidney Tarrow, Charles Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, 2001, σ. 102-108.

¹³ Για την παρεμπόδιση ως μορφή συλλογικής δράσης σε Tarrow, *Power in Movement*, σ. 101-105.

μεγάλη πλειονότητα των πιο βίαιων διαδηλώσεων λαμβάνουν χώρα στα διοικητικά κέντρα, εκεί όπου βρίσκονται τα κέντρα εξουσίας, ως το απρόβλεπτο αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ διαδηλωτών, δυνάμεων της τάξης και της πολιτικής εξουσίας¹⁴. Η επισήμανση αυτή επιβεβαιώνεται απόλυτα στην περίπτωση των ελληνικών Ιουλιανών.

Στο τελευταίο κεφάλαιο του 1^{ου} μέρους επιχειρήθηκε, τέλος, η αποκωδικοποίηση της στρατηγικής των φιλοκαθεστωτικών δυνάμεων σε σχέση με την αντικινηματική αντιμετώπιση της κοινωνικής έκρηξης των Ιουλιανών. Πράγματι, βασικές υποθέσεις εργασίας της βιβλιογραφίας αναφορικά με τους όρους εμφάνισης των αντικινημάτων φαίνεται να επιβεβαιώνονται και στην περίπτωση των Ιουλιανών. Καταρχήν, η απόδοση των δράσεων διαμαρτυρίας στο φιλοκαθεστωτικό Τύπο, παρά τις διαφορές στα χαρακτηριστικά ανάλογα με το ιδιαίτερο κοινό που απευθυνόταν η κάθε εφημερίδα, αποκαλύπτουν κοινούς ερμηνευτικούς άξονες, με κεντρικότερο την απόδοση των συμβάντων διαμαρτυρίας ως προεξοφλούμενης μιας στρατιωτικής επιχείρησης του «λαϊκού μετώπου», υπό την καθοδήγηση ένοπλων κομμουνιστών. Μπορούμε να υποθέσουμε βέβαια πως αυτή η ανάγνωση ήταν συντονισμένη και αποσκοπούσε στην κοινωνική πόλωση, μέσω της συνεχούς παραπομπής στο παρελθόν του Εμφυλίου Πολέμου. Η προσπάθεια αυτή στόχευε αφενός στη δικαιολόγηση της βασιλικής εκτροπής, αφετέρου στην (αντι-) κινητοποίηση του φιλοκαθεστωτικού κοινωνικού μπλοκ. Πράγματι, αυτό επιβεβαιώνεται και από τις πρωτοβουλίες αντι-κινητοποίησης το καλοκαίρι του '65, μέσω της επανεργοποίησης του δικτύου αντικομμουνιστικών οργανώσεων. Η αντικινητοποίηση αυτή ήταν ευπρόσδεκτη από όλες τις τάξεις του καθεστώτος, παρά τις διαφορετικές προσεγγίσεις που μπορεί να υπήρχαν για την επίλυση της κρίσης.

Συμπληρωματικά με τις παραπάνω συμπερασματικές υποθέσεις των ζητημάτων που μελετήθηκαν, χρειάζεται να ληφθεί υπόψιν και η διάσταση των συναισθημάτων ως παράγοντας που επέδρασε στην εξέλιξη του συγκρουσιακού επεισοδίου των Ιουλιανών. Σύμφωνα με τους Ron Aminzade και Doug McAdam, η συσσώρευση των συναισθημάτων της οργής, για ό, τι γίνεται συνολικά αντιληπτό ως αδικία, όπως και η ελπίδα σχετικά με τις προοπτικές για αλλαγή, αποτελούν τη συναισθηματική βάση, πάνω στην οποία τα κινήματα συγκροτούνται¹⁵. Στο συγκρουσιακό επεισόδιο των Ιουλιανών, το συναίσθημα

¹⁴ Olivier Fillieule, *Stratégies de la rue: Les manifestations en France*, Presses de Sciences Po, 1997, σ.107-109 και 125.

¹⁵ Ron Aminzade και Doug McAdam, «Emotions and Contentious Politics» στο *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics*, Cambridge University Press, 2001, σ. 14-50.

της ελπίδας για αλλαγή ήταν σχετικό με το άνοιγμα της δομής των πολιτικών ευκαιριών για τον εκδημοκρατισμό, την εγγραφή της ΕΚ στο «μέτωπο της δημοκρατίας» με τον «Ανένδοτο», γεγονός που τροφοδότησε το συγκρουσιακό κύκλο διεκδικήσεων, από το 1961 και ύστερα. Το συναίσθημα της οργής, αφορούσε τη βασιλική επέμβαση του καλοκαιριού του 1965. Η επέμβαση των καθεστωτικών δυνάμεων, με στόχο τον αποκλεισμό των πολιτικών ευκαιριών προκάλεσε την αγανάκτηση των υποστηρικτών του εκδημοκρατισμού. Καθημερινά επεισόδια, κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων τροφοδοτούσαν περαιτέρω την οργή: η σκληρή στάση της αστυνομίας τις πρώτες μέρες, μετά την παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου που σηματοδοτούσε την επιστροφή «στις εποχές της καραμανλοκρατίας» και η δολοφονία Πέτρουλα συνέβαλε στην πανελλαδική κλιμάκωση των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας. Η συνέχιση και εμβάθυνση της βασιλικής εκτροπής, με την ανάληψη της εντολής από τον Τσιριμώκο, το δεύτερο δεκαήμερο του Αυγούστου, η επανεμφάνιση των αστυνομικών μπλόκων στο κέντρο της Αθήνας κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων αλλά και η ανατροπή της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ στις 19 Αυγούστου, αποτελέσαν σταθμούς που οδήγησαν τους διαδηλωτές στην ανέγερση οδοφραγμάτων και στις συγκρούσεις με την Αστυνομία, τη νύχτα της 20^{ης} Αυγούστου, στην Αθήνα. Ο συνδυασμός των συναισθημάτων ελπίδας και οργής συμβάλλει σημαντικά στην ερμηνεία της έκτασης και των καμπών του συγκρουσιακού επεισοδίου των Ιουλιανών. Το αίσθημα της απογοήτευσης, αντίστοιχα, βοηθά στην ερμηνεία της αποκλιμάκωσης του συγκρουσιακού επεισοδίου των Ιουλιανών. Η αρνητική έκβαση των διαδηλώσεων, που ούτε καταφέραν να αποτρέψουν τη συνέχιση της «Αποστασίας» αλλά ούτε και να αναγκάσουν τον Βασιλιά να προκηρύξει άμεσες εκλογές, οι διχογνωμίες που προκαλούν στη βάση οι προσωπικές συνεννοήσεις του Γεωργίου Παπανδρέου με πρόσωπα συνδεδεμένα απευθείας με το μετεμφυλιακό καθεστώς, ο στενός έλεγχος των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας, η φιλολογία περί «πρακτόρων» της ΕΔΑ μετά την 20^η Αυγούστου και η μη υιοθέτηση των αντιμοναρχικών συνθημάτων, προκάλεσαν την απογοήτευση και συνέβαλαν στην «εξάντληση» και αποκλιμάκωση των δράσεων διαμαρτυρίας, τον Σεπτέμβρη του 1965.

Σε σχέση με την πολιτική εκπροσώπηση, στο 1^ο μέρος η έρευνα εστίασε στις πολιτικές στρατηγικές και επιλογές της ΕΔΑ και της ΕΚ που εμφιλοχωρούσαν και διαπότιζαν τις πλαισιώσεις, τις μορφές δράσεις και τις εκβάσεις των διεκδικητικών κινημάτων και των δρώντων υποκειμένων κατά την προδικτατορική περίοδο, με επίκεντρο το συγκρουσιακό επεισόδιο των Ιουλιανών. Στο 2^ο μέρος το ερώτημα αντιστράφηκε και διερευνήθηκε: αν και με ποιους τρόπους η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό

και η κοινωνική έκρηξη των Ιουλιανών συνέβαλαν στην αναδιαμόρφωση και αναδιάταξη των πολιτικών χώρων της Αριστεράς και του Κέντρου.

Όπως καταδείχθηκε, η ηγεσία της ΕΔΑ αλλά και ο Γεώργιος Παπανδρέου επέλεξαν να ερμηνεύσουν τα Ιουλιανά με τέτοιο τρόπο, ούτως ώστε να μην αμφισβητούνται οι στρατηγικές επιλογές τους, όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί την προηγούμενη περίοδο. Τα συμβάντα των Ιουλιανών φαίνεται (τουλάχιστον στις δημόσιες τοποθετήσεις) να μην μετατοπίζουν, ουσιαστικά, την πολιτική ανάλυση, γραμμή και στρατηγική των κυριάρχων εκφράσεων στους χώρους της Αριστεράς και του Κέντρου. Αντίθετα, επιχειρούν να αναγνωστούν με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε να συμπίπτουν -ή και να επιβεβαιώνουν- τις ήδη διαμορφωμένες πολιτικές θέσεις και αναλύσεις για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Στο πνεύμα αυτό, η κοινωνική έκρηξη των Ιουλιανών επιδιώχθηκε να αξιοποιηθεί μόνο ως «διαπραγματευτικό χαρτί», στο πλαίσιο ενός συμβιβασμού με τα κέντρα εξουσίας του μετεμφυλιακού καθεστώτος. Ωστόσο, αυτό δεν σήμαινε πως τα Ιουλιανά δεν συνέβαλαν σε μετατοπίσεις στους χώρους της Αριστεράς και του Κέντρου. Αντίθετα, τα Ιουλιανά συνέβαλαν καθοριστικά στην αναδιάταξη των δυνάμεων και την ανάδυση νέων πολιτικών υποκειμένων, που επεδίωκαν να εκφράσουν πολιτικά το κίνημα και τους υποστηρικτές του εκδημοκρατισμού.

Ειδικότερα, αν και στον χώρο της Αριστεράς, λόγω της μονολιθικότητας και της κομματικής πειθαρχίας του ΚΚΕ και της ΕΔΑ, μπορεί να μην υπήρξαν ευδιάκριτες, σε πρώτο χρόνο, διαφοροποιήσεις στις δημόσιες τοποθετήσεις των οργάνων και των στελεχών τους, είναι γεγονός πως τα Ιουλιανά επίδρασαν καθοριστικά στην ενίσχυση των κεντρόφυγων δυνάμεων εντός της και στην ενίσχυση πρωτοβουλιών και κινήσεων που αντιπολιτεύονταν από τα αριστερά τη γραμμή και τις θέσεις της ΕΔΑ και του ΚΚΕ. Κατά συνέπεια, τα Ιουλιανά αποτελούν σημαντικό σταθμό για τη δυναμική εμφάνιση του χώρου της «εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς» κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο. Επιπλέον, η διάσπαση του ΚΚΕ το 1968 θα μπορούσε να μελετηθεί υπό τη σκοπιά της επίδρασης των Ιουλιανών στην κατάδειξη των θεωρητικών αδυναμιών, ίσως και πολιτικών αδιεξόδων, στις αναλύσεις και προτεραιότητες της ΕΔΑ, έτσι όπως κωδικοποιούνταν με το πρόγραμμα της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής. Ωστόσο, αυτό το εγχείρημα, υπερβαίνει τα γνωστικά όρια της παρούσας έρευνας.

Αντίθετα, οι μετατοπίσεις και αναδιατάξεις, υπό την επίδραση των Ιουλιανών, ήταν εμφανείς και ευδιάκριτες στις δημόσιες τοποθετήσεις των στελεχών της ΕΚ, το διάστημα που μεσολάβησε έως και το πραξικόπημα των συνταγματαρχών, την 21^η Απριλίου του 1967. Πράγματι, ένα μεγάλο τμήμα της ΕΚ, κατά βάση νεανικό, με πρόσωπο αναφοράς

τον Ανδρέα Παπανδρέου, ριζοσπαστικοποιήθηκε μετά τα Ιουλιανά, τα οποία συνέβαλαν καθοριστικά στην ιδεολογική, προγραμματική και οργανωτική αποκρυστάλλωση του κεντροαριστερού ρεύματος της ΕΚ. Σχηματικά, αν με τον «Ανένδοτο» η ΕΚ, υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου, στρέφεται προς τα Αριστερά και εκφράζει τις προσδοκίες των εαμογενών λαϊκών στρωμάτων, με τα Ιουλιανά, για ένα μεγάλο τμήμα του κεντρικού πολιτικού προσωπικού, αυτή η σχέση εδραιώνεται, λαμβάνει ιδεολογικό και προγραμματικό βάθος. Αναδύεται έτσι η κεντροαριστερή τάση, η οποία είχε σαφέστερες πολιτικές αιχμές και ιδεολογικό προσανατολισμό από την ΕΚ και τον Γεώργιο Παπανδρέου, συνομιλούσε όχι μόνο με θέσεις και άξονες της αναθεωρητικής ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας, όπως η ΕΚ την περίοδο του «Ανένδοτου», αλλά και με σοσιαλιστικά και ανταποικιακά κόμματα, κινήσεις και κινήματα του Τρίτου Κόσμου και της δυτικο-ευρωπαϊκής Νέας Αριστεράς. Κατά συνέπεια, τα Ιουλιανά αποτελούν κρίσιμο κρίκο στην ερμηνεία της πολιτικής εμφάνισης -αλλά και πολιτικής επιτυχίας μεταπολιτευτικά- του ρεύματος αλλά και του ιστορικού τέλους της προδικτατορικής «ιδιορρυθμίας» του «κεντρικού φαινομένου».

Επιλέχθηκε η χρήση του όρου «κεντροαριστερό ρεύμα» για την περιγραφή του ριζοσπαστικοποιημένου τμήματος της ΕΚ, καθώς αποτέλεσε τη βέλτιστη, δυνατή, εννοιολογηση, έναντι άλλων εναλλακτικών επιλογών (όπως «αριστερή σοσιαλδημοκρατία», «σοσιαλιστική τάση»). Η βασική αδυναμία του όρου είναι πως η «Κεντροαριστερά» αποτελεί, στο πλαίσιο της τρέχουσας πολιτικής επικοινωνίας, μια έννοια τόσο διευρυμένη που έχει απωλέσει την αναλυτική της δύναμη. Ωστόσο, σε σχέση με το ιστορικό πλαίσιο της προδικτατορικής Ελλάδας, διατηρεί την αναλυτική της δύναμη και εγκυρότητα καθώς (α) Το ελληνικό πολιτικό σύστημα συγκροτούταν στον άξονα «δεξιά-αριστερά», και οι πολιτικές δυνάμεις προσδιορίζονταν από την τοποθέτησή τους στο άξονα αυτόν. Ειδικότερα, ο προσδιορισμός «κεντροαριστερά» αποτυπώνει με ακρίβεια την δυναμική του κίνηση ενός τμήματος του Κεντρικού χώρου, μετά τα Ιουλιανά, εγγύτερα προς τις αναλύσεις, τα ερμηνευτικά σχήματα και τις διεκδικήσεις της Αριστεράς. Παράλληλα, οι εναλλακτικές εννοιολογήσεις «αριστερή σοσιαλδημοκρατία» ή «σοσιαλιστική τάση» μπορεί να παραπλανήσουν, καθώς η δυναμική προς την ευρωπαϊκή αριστερή σοσιαλδημοκρατία, τα εγχειρήματα της Νέας Αριστεράς και η υιοθέτηση αναλύσεων σοσιαλιστικών κινήματων της Μέσης Ανατολής δεν ενυπήρχε με τέτοια δυναμική, εκ των προτέρων, εντός του κεντρικού χώρου, αλλά τροφοδοτείται και ενισχύεται καθοριστικά με την παρεμβολή των Ιουλιανών και πως αυτά ερμηνεύονται. Επίσης, χρειάζεται να συνυπολογιστεί πως η ΕΚ, αν και υιοθέτησε προγραμματικούς

άξονες της αναθεωρητικής σοσιαλδημοκρατίας, δεν ήταν ωστόσο, σε καμία περίπτωση, ένα τυπικό «σοσιαλδημοκρατικό» κόμμα.

Συμπερασματικά, αν η «Αποστασία» και η διαμαρτυρία των Ιουλιανών που ακολούθησε βάθυναν την διαιρετική τομή ανάμεσα στο εαμογενές λαϊκό μπλοκ, που διεκδικούσε τον εκδημοκρατισμό, και τις δυνάμεις της «εθνικοφροσύνης» που υπεράσπιζαν την διατήρηση του μετεμφυλιακού αυταρχικού καθεστώτος- τύποις αντιπροσωπευτική δημοκρατία, η πολιτική ανάδυση και αυξανόμενη επιρροή του κεντροαριστερού ρεύματος ερμηνεύεται από το γεγονός πως επιχείρησε να εκπροσωπήσει πολιτικά και προγραμματικά τις νέες πολιτικό-κοινωνικές τομές που ανέδειξε το συγκρουσιακό επεισόδιο του καλοκαιριού του '65, πράγμα που, συνειδητά, δεν έκανε ο ηγέτης της ΕΚ και η ηγεσία της ΕΔΑ. Συνεπώς, αν και στο βραχύ χρόνο το κίνημα του εκδημοκρατισμού της μετεμφυλιακής Ελλάδας ηττήθηκε, με το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου και την κατάργηση του κοινοβουλευτισμού, μεσοσκοπικά επέδρασε καθοριστικά στην πολιτική εκπροσώπηση και στο μεταπολιτευτικό πολιτικό σύστημα και, εμμέσως, στην «Αλλαγή» του 1981.

Πηγές – Βιβλιογραφία

Α δημοσίευτα αρχεία

Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

Αρχείο Ντούνιας Κουσίδου-Σταύρου Σταυροπούλου, ΑΣΚΙ.

Αρχείο Ορέστη Χατζηβασιλείου, ΑΣΚΙ.

Αρχείου Ομοσπονδίας Ελληνικών Φοιτητικών Ενώσεων Δ. Γερμανίας- Δ. Βερολίνου, ΑΣΚΙ.

Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων (ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ.), ΓΣΕΕ.

Αρχείο Χρήστου Αναστασιάδη, ΕΛΙΑ.

Αρχείο Περικλή Πάγκαλου, ΕΛΙΑ.

Αρχείο Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, ΓΑΚ.

Συλλογή Γιάνη Γιαννουλόπουλου, ΕΜΙΑΝ.

Συλλογή Αριστείδη Μανωλάκου, ΕΜΙΑΝ.

Συλλογή Μάκη Παπούλια- Σπύρου Βεντουράτου, ΕΜΙΑΝ.

Συλλογή Ξενοφών Γιαταγάνα, ΕΜΙΑΝ.

Ψηφιακό Ιστορικό Αρχείο Ιδρύματος Κωνσταντίνου Κ. Μητσοτάκη.

Ψηφιακή βιβλιοθήκη: ντοκουμέντα του μ-λ κινήματος, Μορφωτικές Εκδόσεις.

Αρχείο Κωνσταντίνου Σημίτη, Ίδρυμα Κωνσταντίνου Σημίτη.

Συλλογή: Φυλλάδια Παντελή Πρεβελάκη, Κεντρική Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης.

Προσωπικό Αρχείο Γιώργου Χατζόπουλου.

Δημοσιευμένες αρχαιακές πηγές

«Memorandum of Conversation», 28.6.1965, Record group 59, US National Archives, College Park, Maryland. δημοσιεύτηκε στις 11.5.2013 στον προσωπικό ιστότοπο του Stan Draenos / Σπύρος Δραϊνιάς, ανακτήθηκε στις 7.3.2019 από τον σύνδεσμο <https://sites.google.com/site/standraenos/home/mitsotakis-kokkas-et-al-speak-with-us-diplomat-richard-barham-june-28-1965>

CIA, «Intelligence Information Cable», 21.1.1965, National Security Files, Komer, 1965 Cabinet Crisis, LBJ Library, δημοσιεύτηκε στις 4.4.2012 στον προσωπικό ιστότοπο του Stan Draenos / Σπύρος Δραϊνιάς, ανακτήθηκε στις 7.3.2019 από τον σύνδεσμο <https://sites.google.com/site/standraenos/home/cia-intelligence-information-report>

International bureau of education (UNESCO). *International yearbook of education*, (1957, v.19· 1959, v.21· 1961, v.23· 1964, v.26· 1967, v.29· 1966, v.28).

Παρίσι-Γενεύη: χ.ε.

Khrushchev, N. (1959). On Peaceful Coexistence. *Foreign Affairs*, 38(1), 1-18.
DOI:10.2307/20029395

Miller, J. (επιμ.), Patterson, D. (γενική επιμ.) (2000). *Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964–1968, Volume XVI, Cyprus· Greece· Turkey*. Ουάσιγκτον: Department of State-United States Government Printing Office.

Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (1959). Godesberg Programm. Ανακτήθηκε από: <http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/eng/Parties%20WZ%203%20ENG%20FINAL.pdf>

The Conference of the Fourth International (1946, Ιούνης). *Fourth International*, VII (6), 163-165. Αναδημοσιεύτηκε στο Encyclopedia of Trotskyism On-Line 2005. Ανακτήθηκε από: <https://www.marxists.org/history/etol/document/fi/1938-1949/fi-2ndconf/1946-conf02.htm>

Άρθρο της σύνταξης της «Λαϊκής Ημερησίας» και της «Κόκκινης Σημαίας» (1963, Νοέμβριος 11). *Δύο διαφορετικές γραμμές στο ζήτημα του πολέμου και της ειρήνης* (19.11.1963). Αθήνα (1975): Ιστορικές Εκδόσεις. Άρθρο της σύνταξης της «Λαϊκής Ημερησίας» και της «Κόκκινης Σημαίας» (1964, Ιούλιος 13). *Ο Χρουτσοφικός ψευδοκομμουνισμός και τα ιστορικά διδάγματα που δίνει στον κόσμο*. Αθήνα (1975): Ιστορικές Εκδόσεις.

Δαλαβάρκας, Γ. (1965, Σεπτέμβριος 15). 20η Αυγούστου 1965. Παράρτημα στο Τα Ιουλιανά γεγονότα και τα καθήκοντα μας. χ.τ.: Έκδοση του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας (Σεπτέμβριος 1965). Στο Δ. Λιβιεράτος - Γ. Δαλαβάρκας (2013), *Ιουλιανά 1965, τα γεγονότα και η σημασία τους* (σ. 97-99). Αθήνα: Εργατική Πάλη.

Δελτία Κυκλοφορίας της Ένωσης Ιδιοκτητών Ημερήσιων Εφημερίδων Αθηνών, www.eihea.com.gr

ΕΔΑ (1960): Πρόγραμμα της ΕΔΑ. Αθήνα: Έκδοση της ΕΔΑ.

ΕΔΑ (1961). *Πρόγραμμα πατριωτικής συνεργασίας*. Εγκρίθηκε από Ε' σύνοδο της Δ.Ε. της ΕΔΑ. Αθήνα: Έκδοση της ΕΔΑ.

ΕΔΑ (1962). *Μαύρη βίβλος. Το εκλογικό πραξικόπημα της 29ης Οκτωβρίου 1961*. Αθήνα: Έκδοση της ΕΔΑ. (Ανατύπωση του 1996, Αθήνα: "Το Ποντίκι".)

ΕΔΑ (1966). Ιουλιανόν Πραξικόπημα. *Χρονικόν της επιθέσεως κατά των δημοκρατικών ελευθεριών του ελληνικού λαού, τρίμηνο Απρίλιος-Ιούνιος 1966*. Αθήνα: Ειδική έκδοσις Γραφείον Τύπου της Ε.Δ.Α.(Ανατύπωση του 2018, Αθήνα: Εφημερίδα των Συντακτών).

ΕΔΑ, Β' Πανελλαδικό Συνέδριο (1963). *Επίσημα Κείμενα*. Αθήνα: έκδοση της ΕΔΑ.

ΕΔΑ: Α' Πανελλαδική Συνδιάσκεψη (1956, Ιούλιος 15-18). *Εισηγήσεις, Πολιτική Απόφαση, Ψηφίσματα, Καταστατικό*. Αθήνα: Έκδοση γραφείου τύπου και μελετών της ΕΔΑ.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1964). *Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού-κατοικιών της 19ης Μαρτίου 1961*, Τόμος 1. Αθήνα: χ.ε.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1969). *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1968*. Αθήνα: χ.ε.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος(1967). *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1966*. Αθήνα: χ.ε.

Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών (1972). *Απόδημοι Έλληνες- Greek Abroad*. Αθήνα: χ.ε.

Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή (1968). *Πεπραγμένα Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής 1965-1966*. Αθήνα: χ.ε.

Ένωσις Νέων Επιστημόνων Πειραιώς (1967). *Ανδρέας Γεωργίου Παπανδρέου*. Αθήνα: χ.ε. Ανακτήθηκε από: <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/7/c/d/metadata-443-0000023.tk>

Κ.Δ.Κ.(1979). *Βασικά ζητήματα του εργατικού κινήματος* (2η έκδοση). Αθήνα: Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη. (Η πρώτη έκδοση πραγματοποιήθηκε το 1957).

Κ.Ε. του Κομμουνιστικού Κόμματος Κίνας (1963). *Προτάσεις για την γενική γραμμή του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος*. Αθήνα (1975): Ιστορικές Εκδόσεις.

Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Κόμμα Ελλάδα (Σεπτέμβριος 1965). Τα Ιουλιανά γεγονότα και τα καθήκοντα μας. Στο Δ. Λιβιεράτος & Γ. Δαλαβάρκας (2013), *Ιουλιανά 1965, τα γεγονότα και η σημασία τους* (σ. 63-96). Αθήνα: Εργατική Πάλη. Ομιλος Αλέξανδρος Παπαναστασίου (1966). *Οι κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*. Αθήνα: χ.ε.

Παπανδρέου, Α. (1962). *Στρατηγική οικονομικής αναπτύξεως της Ελλάδος*. Αθήνα: Κέντρο Οικονομικών Ερευνών. Ανακτήθηκε από:

<https://www.kepe.gr/index.php/el/erevna/palaioteres-dimosieyseis/seires-monografion-kai-meleton/oikonomikes-monografies/item/510>

Παπανδρέου, Α. (1965). *Μία νέα οικονομική πολιτική διά την Ελλάδα*. Αθήνα: χ.ε.

Παπανδρέου, Α. (1966). *Δημοκρατία και εθνική αναγέννηση*. Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Γ. Φεξή.

Πετρίδης, Π., & Αναστασιάδης, Γ. (επιμ.), (1995). *Γεώργιος Παπανδρέου, ο πολιτικός λόγος. Απάνθισμα*. Θεσσαλονίκη: Πνευματικό Ίδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου- University Studio Press.

Πετρόπουλος, Ν., Αργυρόπουλος, Χ., Γιαννακοπούλου, Ε., Πανταζίδης Ν., & Σιαπκαράς, Α. (1992). *Πρόγραμμα ερευνών αποδημίας-παλιννόστησης του ελληνικού πληθυσμού. Παλιννόστηση 1971-1986: Αποτελέσματα από τη Μικροαπογραφή 1985-86*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού.

Προσωπικό αρχείο Αθανασίου, Μ., & Γραμμένου, Ν. Στο Μ. Αθανασίου (2014), *Μαρτυρίες εναντίωσης της γνωστής-άγνωστης Ένωσης Κέντρου-Ελληνικής Δημοκρατικής Νεολαίας ΕΔΗΝ προδικτατορικά στη Γερμανία 1965-1966*. χ.τ: χ.ε.

Σβολόπουλος, Κ. (επιμ.) (1994). *Κωνσταντίνος Καραμανλής Αρχείο: Γεγονότα και κείμενα: 6. Περίοδος Δοκιμασίας 1963-1974, Περίοδος Α', 8 Ιουνίου 1963- 21 Απριλίου 1967*. Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής-Εκδοτική Αθηνών.

Συμβούλιον Στέμματος (1965). *Πρακτικά 1ης και 2ας Σεπτεμβρίου 1965*. Αθήνα: Γενική Διεύθυνσις Τύπου και Πληροφοριών του Υπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως.

Τα ντοκουμέντα της διαγραφής των Σ. Πέτρουλα και Μ. Παπούλια (1982, Ιούνιος 9). *Αντί*, 209, 26-28.

Το ΚΚΕ (1975). *Επίσημα Κείμενα. Τόμος τρίτος, 1929-1933*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Το ΚΚΕ (1995). *Επίσημα Κείμενα. Τόμος Έβδομος, 1949-1955*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Το ΚΚΕ (2002). *Επίσημα κείμενα. Τόμος Ένατος, 1961-1967*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως, Γενική Διεύθυνσις Τύπου, Διεύθυνσις Εσωτερικού Τύπου (1965). *Εφημερίδες και περιοδικά στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

Χατζηαργύρη, Κ. (1967). Η ελληνική εξωτερική πολιτική. Στόχοι και προϋποθέσεις. Αθήνα: Όμιλος Αλέξανδρος Παπαναστασίου.

Εφημερίδες, περιοδικά, έντυπα

- (η) Αλλαγή, Βιβλιοθήκη της Βουλής.
- (η) Ημέρα (Πάτρα), Μουσείο Τύπου Πάτρας.
- (η) Ημέρα (Αθήνα). Προσωπικό αρχείο Παύλου Μανωλόπουλου.
- (η) Ορμή, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας· ΕΛΙΑ, Βιβλιοθήκη.
- (ο) Πρωτοπόρος, προσωπικό αρχείο Παύλου Μανωλόπουλου.
- (τα) Νέα, Ψηφιακό Αρχείο Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη.
- (το) Βήμα, Βιβλιοθήκη της Βουλής· Ψηφιακό Αρχείο Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη.
- 4η Αυγούστου, αρχείο εφημερίδας Ελεύθερος Κόσμος· Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Δήμου Αθηναίων.
- Αθηναϊκή, Βιβλιοθήκη της Βουλής.
- Αλήθεια της Τριπόλεως (Τρίπολη), Μουσείο Τύπου Πάτρας.
- Αναγέννηση, Μορφωτικές Εκδόσεις (2005) .
- Αντί, Πάνδημος- Ψηφιακή Βιβλιοθήκη, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Αντιμπεριαλιστής, ΑΣΚΙ.
- Απογευματινή, Βιβλιοθήκη της Βουλής.
- Αυγή, Βιβλιοθήκη της Βουλής.
- Βραδυνή, Βιβλιοθήκη της Βουλής.
- Δελτίο Φίλων Νέων Χωρών, ΑΣΚΙ.
- Δημοκρατία 65-66, ΑΣΚΙ· προσωπικό αρχείο Αριστείδη Πάνου.
- Διεθνιστής, Βιβλιοθήκη της Βουλής.
- Εθνικόν Φως, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Έθνος (Φλώρινα), Βιβλιοθήκη της Βουλής.
- Έθνος, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Ελεύθερα Συνδικάτα (Βιβλιοθήκη της Βουλής).
- Ελεύθερη Θράκη (Αλεξανδρούπολη), Βιβλιοθήκη της Βουλής.
- Ελευθερία (Λάρισα), Βιβλιοθήκη της Βουλής.
- Ελευθερία (Αθήνα), Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Ελληνική Αριστερά, ΑΣΚΙ.
- Ελληνικός Βορράς, Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

Επιθεώρηση Σωμάτων Ασφαλείας, ΕΛΙΑ, Βιβλιοθήκη.
Εργατική Δημοκρατία, Αρχείο Χρήστου Αναστασιάδη, ΕΛΙΑ.
Εστία, Βιβλιοθήκη της Βουλής.
Η Γενιά Μας, ΑΣΚΙ.
Καθημερινή, Βιβλιοθήκη της Βουλής· Καθημερινή: Ιστορικό Αρχείο 1919-2010.
Κορινθία (Κιάτο), Μουσείο Τύπου Πάτρας.
Λαϊκός Δρόμος Μορφωτικές Εκδόσεις· Προσωπικό αρχείο Χρήστου Μάη.
Μακεδονία, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
Μαρξιστικό Δελτίο, ΑΣΚΙ.
Νέοι Δρόμοι, Προσωπική Συλλογή Γιάννη Μαυρή.
Νεολόγος Πατρών (Πάτρα), Μουσείο Τύπου Πάτρας.
Ο Λόγος μας, ΑΣΚΙ.
Πανσπουδαστική, ΕΜΙΑΝ.
Ριζοσπάστης, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
Φίλοι των Νέων Χωρών, ΑΣΚΙ.
Φοιτητικοί Αντίλαλοι, ΕΜΙΑΝ.
Le Monde, Αρχείο της εφημερίδας Le Monde.

Συνεντεύξεις

Απόστολος Κακλαμάνης 28.6.2019.
Αριστείδης Πάνος, 12.6.2019.
Γεράσιμος Νοταράς, 1.8.2019.
Γιάννης Γιανουλόπουλος, 15.02.2018.
Γιάννης Φελέκης, 27.12.2018.
Γιάννης Τζαννετάκος, 4.6.2019.
Γιώργος Βοϊκλής, 29.10.2017.
Γιώργος Καραμπελιάς, 18.1.2017.
Γιώργος Προβελέγγιος, 31.01.2017.
Γιώργος Χατζόπουλος, 18.1.2017.
Δημήτρης Λιβιεράτος, 15.12.2016.
Θανάσης Καλαφάτης, 21.2.2018.
Κώστας Μαλαφέκας, 24.2.2014.
Κωστής Παπαϊωάννου, 4.2.2017.
Μάκης Παπούλιας, 12.1.2017.

Νίκος Κωνσταντόπουλος, 31.7.2019.
Παναγιώτης Κρητικός, 25.7.2019.
Πάυλος Μανωλόπουλος, 20.9.2020.
Σπύρος Βεντουράτος, 22.1.2017.
Στέργιος Κατσαρός, 15.2.2017.
Σωφρόνης Παπαδόπουλος, 7.1.2019.
Χρήστος Τζουρντός, 05.1.2019.
Ωρίωνας Αρκομάνης, 20.2.2017

Οπτικοακουστικό υλικό

Κούλογλου, Σ. (2007). Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα. Τα δικά μας 60's. Μέρος 2ο: Ακυβέρνητες πολιτείες [ντοκιμαντέρ]. Ελλάδα.
Κούλογλου, Σ. (2007). Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα. Τα δικά μας 60's. Μέρος 1ο: Μια χώρα που θέλει να ζήσει [ντοκιμαντέρ]. Ελλάδα.
Κούλογλου, Σ. (2006). Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα: Η άγνωστη Αντίσταση κατά της Δικτατορίας, Μέρος 1ο: Η Συνομοσία των Συνταγματαρχών [ντοκιμαντέρ]. Ελλάδα.
Ξηρουδάκης, Ν. (2012), Το βάθος του ουρανού είναι κόκκινο [εκπομπή]. Ελλάδα.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Agamben, G. (2007). *Κατάσταση Εξαιρέσεως: Όταν η «έκτακτη ανάγκη» μετατρέπει την εξαιρέση σε κανόνα* (μτφρ. Μ. Οικονομίδου). Αθήνα: Πατάκης. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2003).

Berstein, S., & Milza P. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης 3. Διάσπαση και Ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα* (μτφρ. Μ. Κοκολάκης). Αθήνα: Αλεξάνδρεια (Το πρώτοτυπο εκδόθηκε το 1992).

Della Porta, D., & Diani M. (2010). *Κοινωνικά κινήματα: μια εισαγωγή* (επιμ. Σ. Σεφεριάδης, μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας). Αθήνα: Κριτική. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1999).

de Vaus, D. (2008). *Ανάλυση κοινωνικών δεδομένων. 50 βασικά θέματα* (επιμ. Ν. Κυριαζή, μτφρ. Ε. Δημητριάδου). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 2002).

Eley, G. (2010). *Σφυρηλατώντας τη δημοκρατία. Ιστορία της Ευρωπαϊκής Αριστεράς, 1923-2000* (επιμ. Σ. Μαρκέτος, μτφρ. Θ. Κατσικέρης). Αθήνα: Σαββάλας. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 2002).

Hobsbawm, E. (1997). *Η Εποχή των Άκρων. Ο σύντομος Εικοστός Αιώνας, 1914-1991* (μτφρ. Β. Καπεταγιάννης). Αθήνα: Θεμέλιο. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1995).

Judt T. (2012). *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο* (επιμ. και μτφρ. Ε. Αστερίου). Αθήνα: Αλεξάνδρεια. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 2005).

Keucheyan, R. (2017), *Αριστερό ημισφαίριο. Μια χαρτογραφία της νέας κριτικής σκέψης* (μτφρ. Γ. Καραμπελας). Βριλήσσια: Angelus Novus. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 2010).

Kriesi, H. (1998). Νέα κοινωνικά κινήματα στη Δυτική Ευρώπη. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 11, 5-26. DOI: <https://doi.org/10.12681/hpsa.15111>

Le Bon, G. (2004). *Η ψυχολογία των μαζών* (μτφρ. Ι. Χριστοδούλου). Θεσσαλονίκη: Ζήτρος. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1895).

Mair, P. (2020). *Κυβερνώντας το Κενό. Η Εξασθένιση της Δυτικής Δημοκρατίας* (πρόλ. Γ. Μαυρής, μτφρ. Η. Οικονόμου). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 2013).

Meynaud, J., Μερλόπουλος Π., & Νοταράς Γ. (2002). *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, 1946-1965. τόμ. Α': 1946-1965, και τόμ. Β : Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία* (μτφρ. Π. Μερλόπουλος). Αθήνα: Σαββάλας. (Τα πρωτότυπα κείμενα εκδόθηκαν από το 1965 έως το 1972).

Olson, M. (1991). *Η λογική της συλλογικής δράσης* (επιμ. Η. Κατσούλης, μτφρ. Δ. Γράβαρης). Αθήνα: Παπαζήσης. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1965).

Thompson, E. P. (2018). *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης* (επιμ. Α. Λιάκος, μτφρ. Γ. Παπαδημητρίου). Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα της Τράπεζας Πειραιώς, 2018. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1963).

Thompson, E. P. (2020). *Η ηθική οικονομία του πλήθους στην Αγγλία τον 18ο αιώνα*, (επιμ. Ν. Ποταμιάνος, μτφρ. Γ. Βογιατζής). Αθήνα: Εκδόσεις ΕΑΠ. (Το πρωτότυπο κείμενο δημοσιεύτηκε το 1971).

Tilly, C. (2007). *Κοινωνικά Κινήματα, 1768-2004* (μτφρ. Θ. Τσακίρης). Αθήνα: Σαββάλας (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 2004).

XYZ Contagion (2014). *9 + 1 σκηνές από την ιστορία της ελληνικής ακροδεξιάς που ρίχνουν φως στην άγνωστη Χρυσή Αυγή*. Θεσσαλονίκη: χ.ε.

Young, J. (2002). *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου, 1945-1991: Πολιτική Ιστορία* (μτφρ. Γ. Δεμερτζίδης). Αθήνα: Πατάκης. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1991).

Αθανασίου, Μ. (2018). *Οι εκφραστές του αντιδικτατορικού αγώνα 1967-1974 της γνωστής-άγνωστης Ένωσης Κέντρου-Ελληνικής Δημοκρατικής Νεολαίας Εξωτερικού*. Χ.τ., χ.ε., δημοσιεύτηκε στη διαδικτυακή πλατφόρμα www.scribd.com, συμπληρωμένη έκδοση του ίδιου διατίθεται στον σύνδεσμο: <https://www.scribd.com/doc/94950844/15-%CE%95%CE%9A-%CE%95%CE%94%CE%97%CE%9D-%CE%95%CE%9E%CE%A9%CE%A4%CE%95%CE%A1%CE%99%CE%9A%CE%9F%CE%A5>

Αλεξανδρόπουλος, Σ. (2001). *Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα, τ. Α'.* Αθήνα: Κριτική.

Αλεξάτος, Γ. (2008). *Ιστορικό λεξικό του εργατικού κινήματος*. Αθήνα: Γειτονιές του Κόσμου.

Αλιβιζάτος, Ν. (1983). *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (μτφρ. Β. Σταυροπούλου). Αθήνα: Θεμέλιο. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1979).

Αμίν, Σ. (1977). *Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα : κριτική της θεωρίας της υπανάπτυξης*. Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνη. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1970).

Αντωνίου, Α., & Τσικρίκης Ν. (2013). *Η ΕΚΟΦ στους διαδρόμους του πανεπιστημίου και της πολιτικής: ιδεολογία και πρακτικές*. Ουτοπία, 102, 55-71.

Αντωνίου, Α. (2016). *Ελληνική αριστερά και κυπριακό ζήτημα στη δεκαετία του 1950* (διδακτορική διατριβή). Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Διαθέσιμη στο: <http://hdl.handle.net/11615/40575>

Αργυρίου, Σ. (2014). *Το εθνικό κίνημα των Ελληνοκυπρίων κατά την τελευταία περίοδο της αγγλοκρατίας, 1945-1960* (διδακτορική διατριβή). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο. Διαθέσιμη στο: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/36383>

Βαϊτσος, Κ., & Γιαννίτσης, Τ. (2004). Η μεταπολεμική οικονομική μεγέθυνση. Στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα, τόμος Α'* (σ. 65-89). Αθήνα: Διόνικος.

Βέλιος, Α. (1995). *Η αλληλογραφία της αυτοεξορίας. Κωνσταντίνος Καραμανλής, 1963-1974*. Αθήνα: Ροές.

Βεντούρα, Λ. (1999). *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*. Αθήνα: Νεφέλη.

Βεργόπουλος, Κ. (1975). *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*. Αθήνα: Εξάντας.

Βερναρδάκης, Χ. & Μαυρής, Γ. (2012). *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*. Αθήνα: διαδικτυακή ανατύπωση της Public Issue. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1991 στην Αθήνα: Εξάντας).

Βερναρδάκης, Χ. (2016). Η έννοια του «κόμματος» στη σύγχρονη Πολιτική Επιστήμη. Μια επιστημολογική επιστροφή στον Αντόνιο Γκράμσι. Στο Α. Σαλίμπα (επιμ.), *Πολιτική Κοινωνιολογία. Τόμος IV: Κοινωνική Εκπροσώπηση και πολιτική συμμετοχή*. Αθήνα: Σίδερης. Διαθέσιμο στο: <http://www.vernardakis.gr/article.php?id=558>

Βερυβάκης, Λ. (1997). Παρέμβαση στο θέμα Οργάνωση Νέων Ενώσεως Κέντρου (ΟΝΕΚ) – ίδρυση, ιδεολογικές αρχές, πολιτικός λόγος - ανένδοτος αγώνας - φοιτητικό κίνημα - 15%. Στο Α. Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν., Γεώργιος Παπανδρέου και νεολαία. 35 χρόνια Ο.Ν.Ε.Κ. – 30 χρόνια ΕΔΗΝ* (σ. 67-69). Αθήνα: Εκδόσεις Τ. Πιτσίλος.

Βλασερός, Β., Λαμπαδάρη, Θ., & Παπαναγιώτου, Ι. (2016). Ανδρέας Παπανδρέου: Οικονομικός Ορθολογισμός, Ρήξη και Σοσιαλιστικός Μετασχηματισμός. Στο Μ. Ψαλιδόπουλος (επιμ.), *Αναπτυξιακά Μοντέλα στην Ελλάδα. Παρελθόν, παρόν και μέλλον* (σ. 137-164). Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις.

Βούλτεψης, Γ. (1998). *Υπόθεση Λαμπράκης. Η μάχη: Θεσσαλονίκη 1963*. Αθήνα: Αλκυών.

Γεωργαντίδης, Χ., & Νικολακόπουλος, Η. (1979). Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 36(36-37), 448-468. <https://doi.org/10.12681/grsr.469>

Γεωργιάδου, Β. (2019). *Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα, 1965-2018*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Γιακουμής, Δ. (1997). Εισήγηση στο θέμα Οργάνωση Νέων Ενώσεως Κέντρου (ΟΝΕΚ) – ίδρυση, ιδεολογικές αρχές, πολιτικός λόγος - ανένδοτος αγώνας - φοιτητικό κίνημα - 15%. Στο Α. Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν., Γεώργιος Παπανδρέου και νεολαία. 35 χρόνια Ο.Ν.Ε.Κ. – 30 χρόνια ΕΔΗΝ* (σ. 55-58). Αθήνα: Εκδόσεις Τ. Πιτσίλος.

Γιαννουλόπουλος, Γ. (1992). *Ο μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945-1963)*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Γιανουλόπουλος, Γ. (2016). Το ελληνικό παρακράτος και η μακρά του ιστορία. Στο Π. Σούρλας & Α. Καραπάνου (επιμ.), *Η δολοφονία Λαμπράκη, η ιστορική συζήτηση 50 χρόνια μετά* (πρακτικά ημερίδας) (σ. 139- 178). Αθήνα: Ίδρυμα Βουλής της Ελλάνων.

Γκανούλης, Α. (2016). *Ακροδεξιές οργανώσεις και παρακράτος στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1949-1967* (διπλωματική εργασία). Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας. Διαθέσιμο στο: <http://dspace.lib.uom.gr/handle/2159/19419>

Δαλμάρης, Θ. (1997). Παρέμβαση στο θέμα Ε.Δ.Η.Ν. και αντιδικτατορικός αγώνας. Στο Α. Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν., Γεώργιος Παπανδρέου και νεολαία. 35 χρόνια Ο.Ν.Ε.Κ. – 30 χρόνια ΕΔΗΝ* (σ. 223-227). Αθήνα: Εκδόσεις Τ. Πιτσιλός.

Δαφέρμος, Ο. (2020). *Γαλλικός Μάης και αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα*. Αθήνα: Εταιρεία Σύγχρονης Ιστορία.

Δέδε, Κ. (2013). *Η ανάδυση του Κέντρου στη μεταπολεμική Ελλάδα. Η Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου* (διδακτορική διατριβή). Κόρινθος: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου. Διαθέσιμη στο: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/29442>

Δημητρίου, Σ. (2017). *Κοινωνική εξέλιξη και σχέσεις δύναμης, η μεθοδολογία των επιστημών του Ανθρώπου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Δορδάνας, Σ. (2011). *Η γερμανική στολή στη ναφθαλίνη. Επιβιώσεις του δοσιλογισμού στη Μακεδονία, 1945-1974*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».

Δραϊνός, Σ. (2006). Απόπειρα επιστροφής, 1961-1963. Στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του, Τόμος Ι* (σ. 121-144). Αθήνα: Τα Νέα - Ελληνικά Γράμματα.

Δραϊνός, Σ. (2006β). Στην Αμερική, 1940-1960. Στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του, Τόμος Ι* (σ. 57-94). Αθήνα: Τα Νέα - Ελληνικά Γράμματα.

Δραϊνός, Σ. (2013). *Ανδρέας Παπανδρέου. Η γέννηση ενός πολιτικού αντάρτη*. Αθήνα: Ψυχογιός.

Δρούλια, Λ., & Κουτσοπανάγου Γ. (επιμ.), (2008). *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Ελεφάντης, Α. (1976). *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Θάνος, Θ. (2007). *Συμβολή σε μια κοινωνιολογία των κοινωνικών ανισοτήτων στην εκπαίδευση στην Ελλάδα: μελέτη των ευκαιριών πρόσβασης των κοινωνικο-επαγγελματικών ομάδων στην ανώτατη εκπαίδευση κατά τη μεταπολεμική περίοδο* (διδακτορική διατριβή). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης. Διαθέσιμη στο: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/32889>

Ζυγογιάννης, Γ., & Λέανδρος, Ν. (1994). Ορισμένα Βασικά Χαρακτηριστικά του «Κράτους Πρόνοιας» στην Ελλάδα κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο. Στο συλλογικό, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)* (σ. 171-184). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα.

Θεοδώρου, Θ. (2008). «Λέρος Τουρισμός». Ηθικός Πανικός και αντικουλτούρα των Χίπις στα Μάταλα. Στο Β. Καραμανωλάκης, Ε. Ολυμπίτου & Ι. Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία τον 20ο Αιώνα* (σ. 293-308). Αθήνα: Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας - Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς.

Ιορδάνογλου, Χ. (2020). *Η ελληνική οικονομία μετά το 1950. Τόμος Α': Περίοδος 1950-1973: Ανάπτυξη, οικονομική σταθερότητα και κρατικός παρεμβατισμός*. Αθήνα: Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Τράπεζας της Ελλάδος.

Ιωαννίδης, Θ. (1973). *Το κίνημα της ελληνικής νεολαίας*. Θεσσαλονίκη: χ.ε.

Ιωαννίδης, Φ. (1997). Είσηγηση στο θέμα Από την Αποστασία έως το Πραξικόπημα στο Α. Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν., Γεώργιος Παπανδρέου και νεολαία. 35 χρόνια Ο.Ν.Ε.Κ. – 30 χρόνια ΕΔΗΝ* (σ. 117-214). Αθήνα: Εκδόσεις Τ. Πιτσίλος.

Ιωάννου, Χ. (1989). *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.

Καλλιβρετάκης, Λ. (2010). Η ομάδα Παπαδόπουλου στην τελική ευθεία προς την Εξουσία (1966-1967). Στο Β. Καραμανωλάκης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία, 1967-1974* (σ. 59-84). Αθήνα: Τα Νέα.

Καλλιβρετάκης, Λ. (2017). *Πως φτάσαμε στην 21Η Απριλίου*. Αθήνα: Εφημερίδα των Συντακτών.

Καλλιβρετάκης, Λ. (2016). Μια ιστορία του 1958, προάγγελος του 1963 (και του 1967). Στο Π. Σούρλας & Ά. Καραπάνου (επιμ.), *Δολοφονία Λαμπράκη: Η ιστορική συζήτηση 50 χρόνια μετά* (πρακτικά ημερίδας) (σ. 201-218). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

Κανδυλάκης, Μ. (2008). *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Από τον πόλεμο στη δικτατορία*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Κανελλόπουλος, Π. (1997). *Ιστορικά Δοκίμια. Πώς εφθάσαμεν στην 21η Απριλίου 1967, 1940-1944, Εθνική Αντίσταση*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Καραγιάννης, Σ. (1984). *Ο κεντρικός πολιτικός χώρος στη μεταπολεμική Ελλάδα (1944-1961). Διάγνωση-Οριοθέτηση-Ερμηνεία* (διδακτορική διατριβή). Αθήνα: Πάντειος Ανώτατη Σχολή Πολιτικών Επιστημών (ΠΑΣΠΕ). Διαθέσιμη στο: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/11284>

Καράγιωργας, Δ., Γεωργακόπουλος, Θ., Καραντινός, Δ., Λοϊζίδης, Γ., Μπούζας, Ν., Υφαντόπουλος, Γ., & Χρυσάκης, Μ. (1990). *Διαστάσεις της Φτώχειας στην Ελλάδα. Τόμος Α*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

Καράγιωργας, Σ. (1994). *Μελέτες, άρθρα, ομιλίες. Τόμος Ι: 1957-1969*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Καραμεσίνη, Μ. (1994). Αυταρχικό Μεταπολεμικό Κράτος και Ιδιαιτερότητες Εφαρμογής του Κευνσιανισμού. Μακροοικονομική Επέκταση χωρίς Κοινωνικό Συμβόλαιο. Στο συλλογικό, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)* (σ. 133-147). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Καραπαναγιώτης, Λ. (2005). Ο ελληνικός Τύπος από τον 20ο στον 21ο Αιώνα. Στο Λ. Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις* (σ. 45-51). Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/10442/14015>

Καραποστόλης, Β. (1983). *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975* (διδακτορική διατριβή). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Διαθέσιμη στο: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/2635>

Καραχάλιου, Λ. (2009). *Ελληνικός Εργατικός Σύλλογος «Ατλας». Σύλλογος ή κοινωνικό κίνημα;*. Σύδνεϋ: χ.ε. Διαθέσιμο στο: http://www.lilycarahaliou.com/books/atlas_.pdf

Κασιμάτης, Γ., Πετρίδης, Π., & Σιδεράτος, Α. (1998). Γεώργιος Παπανδρέου (1888-1968). Αθήνα: «Νέα Σύνορα».

Κατσάπης, Κ. (2007). *Ήχοι και απόηχοι: Κοινωνική ιστορία του ροκ εν ρολ φαινομένου στην Ελλάδα, 1956-1967*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών (ΙΝΕ). Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/10442/8890>

Κατσάπης, Κ. (2013). *Το «πρόβλημα νεολαία». Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα: 1964-1974*. Αθήνα: Απρόβλεπτες Εκδόσεις.

Κατσάπης, Κ., (2014). Πολιτική, ιδεολογία και σύγκρουση σε μια κοινότητα μεταναστών: Η περίπτωση της ελληνικής κοινότητας του Sydney Αυστραλίας στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου. Στο Μ. Λυμπεράτος & Π. Παπαστράτης (επιμ.). *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος, 17-20 Απριλίου 2013, Πρακτικά Συνεδρίου, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας* (σ. 175-182). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Κατσαρός, Σ. (2000). *Εγώ ο προβοκάτορας, ο τρομοκράτης. Η γοητεία της βίας*. Αθήνα: Μαύρη Λίστα. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1999).

Κατσορίδας, Δ. (2005). Ο Ελληνικός τροτσκισμός, 1946-1967. Στο συλλογικό, *Αριστερή Αντιπολίτευση και 4η Διεθνής στην Ελλάδα* (σ. 93-118). Αθήνα: Εργατική Πάλη.

Κατσορίδας, Δ. (2008). *Βασικοί σταθμοί του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα, 1870-2001*. Αθήνα: ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ.-ΓΣΕΕ.

Κιτροέφ, Α. (1984). Η ελληνική παροικία στην Αίγυπτο και ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος. Η περίπτωση του Εθνικού Απελευθερωτικού Συνδέσμου. *Μνήμων*, 9, 1-32. DOI: <https://doi.org/10.12681/mnimon.207>

ΚΚΕ (2011). *Δοκίμιο ιστορίας του ΚΚΕ, Β' Τόμος, 1949-1968*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Κλάψης, Α. (2019). Η προπαγάνδα της δικτατορίας, 1967-1974. Στο Σ. Βλαχόπουλος, Δ. Καιρίδης & Α. Κλάψης (επιμ.), *Η δικτατορία των Συνταγματαρχών. Ανατομία μιας επταετίας* (σ. 82-110). Αθήνα: Πατάκης.

Κουζής, Γ. (2007). *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος. Αποκλίσεις και συγκλίσεις με τον ευρωπαϊκό χώρο*. Αθήνα: Gutenberg.

Κουκουλές, Γ. (1994). *Ελληνικά συνδικάτα: Οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Κουκουλές, Γ. (1995). *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Κουκουλές, Γ. (1998). Αναδρομή σ'ένα αμφιλεγόμενο παρελθόν. Στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.) *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα στο τέλος του 20ου Αιώνα* (σ. 25-84). Αθήνα: Gutenberg.

Κουκουλές, Γ. (2000). *Το εργατικό κίνημα και ο μύθος του Σίσυφου, 1964-1966*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Κουκουλές, Γ. (χ.χ.). *Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα, 1950-1981*, (πανεπιστημιακές σημειώσεις για το μάθημα «Το ελληνικό συνδικαλιστικό και

συνεταιριστικό κίνημα» του τμήματος Κοινωνιολογίας). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Κούλογλου, Σ. (2017). *Μαρτυρίες από τη δικτατορία και την αντίσταση*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας".

Κουλούρης, Ν. (2005). Η ταξική βάση και το ιδεολογικό περιεχόμενο του κινήματος της «Συνεπούς Αριστεράς». Κριτική ανασκόπηση των αντιλήψεων της ΟΜΛΕ (1964-1976) για την ανασύσταση του ΚΚΕ και την επερχόμενη «Λαϊκόδημοκρατική Αλλαγή». Στο εκδοτική ομάδα Α/συνέχεια (επιμ.), *Διήμερο προβληματισμού και συζήτησης της αριστεράς, 40 χρόνια από την έκδοση της «Αναγέννησης»: Η αριστερά συζητά, ενώνεται, αντιπαρατίθεται, αλλάζει;* (σ. 197-210). Αθήνα: Α/συνέχεια.

Κούν, Κ. (1985). Νορβηγία. Στο Ι. Ράσκε, Η. Κατσούλης & κ.α. (επιμ.), *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης. Ιστορία-Πρόγραμμα-Πράξη. Τόμος Β* (σ. 303-325). Θεσσαλονίκη: Εγνατία. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1978).

Κρητικός, Π. (1996). *Αντίσταση κατά της δικτατορίας, 1967-1974*. Αθήνα: Καλέντης.

Κρητικός, Π. (1998). *Η ρήξη – ο Ανδρέας Παπανδρέου στη δεκαετία του '60*. Χαλάνδρι: Προσκήνιο.

Κύρκος, Λ. (2001). Για τον Λ. από τον Ι.Μ.: Δύο σημειώματα για τις επαφές της ΕΔΑ με την Ένωση Κέντρου τις παραμονές της δικτατορίας. *Αρχειοτάξιο*, 3, 129-132.

Κωνσταντόπουλος, Ν. (1997). Εισήγηση στο θέμα Ιστορικά και Πολιτικά Συμπεράσματα. Στο Α. Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν., Γεώργιος Παπανδρέου και νεολαία. 35 χρόνια Ο.Ν.Ε.Κ. – 30 χρόνια ΕΔΗΝ* (σ. 285-293). Αθήνα: Εκδόσεις Τ. Πιτσίλος.

Κωστής, Κ. (1999). *Ο μύθος του ξένου ή η Pechiney στην Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Λάδης, Φ. (1985). *Ιουλιανά 1965, 100 μέρες που συγκλόμισαν την Ελλάδα*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Λάζος, Χ. (1987). *Ελληνικό φοιτητικό κίνημα 1821-1973. Κοινωνικοί και πολιτικοί αγώνες*. Αθήνα: Γνώση.

Λαμπάτος, Γ. (2001). *Ελληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη (1949-1957)*. Αθήνα: Κούριερ εκδοτική.

Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. (2003). Κοινωνική Αλλαγή 1949-1974. Η κοινωνιολογική οπτική του ιστορικού φαινομένου. Στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.9 (σ. 103-113). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Λαμπράκης, Κ. (2015). *Το «σταυρικό πρόβλημα»: ερμηνευτικές προσεγγίσεις, στρατηγικές και συγκρούσεις στον χώρο της ελληνικής Αριστεράς, την δεκαετία του 60 για την Ένωση Κέντρου* (διπλωματική εργασία). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο. Διαθέσιμη στο: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:8266>

Λαμπροπούλου, Δ. (2009). *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Λένιν, Β. Ι. (1984). *Ο ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού* (μτφρ. Γ.Ν. Νικολαΐδης). Αθήνα: Θεμέλιο. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1917).

Λεντάκης, Α. (1975). *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21η Απριλίου*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Λεντάκης, Α. (1975β). Παρακρατικές Οργανώσεις. *Αντί*, 17, 16-23.

Λεονταρίτης, Γ. (2019). *Ιουλιανά 1965. Τα άγνωστα παρασκήνια*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Λιαλιούτη, Ζ. (2016). *Ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα, 1947-1989*. Αθήνα: Ασίνη.

Λιβάνης, Α. (2015). Στη μνήμη του Λευτέρη Βερυβάκη. Στο Λ. Χριστοφορίδη-Βερυβάκη, Γ. Πρασιανάκης & Α. Πάνος (επιμ.), *Ελευθέριος Δ. Βερυβάκης, Ο Επιστήμονας- Ο Αγωνιστής- Ο Πολιτικός* (σ. 43-46). Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη.

Λιβιεράτος, Δ. (1997). *Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ*. Χαλάνδρι: Προσκήνιο.

Λιβιεράτος, Δ. (2016). Το χρονικό του Ιουλίου 1965. Στο Δ. Λιβιεράτος, & Γ. Δαλαβάρκας, *Ιουλιανά 1965, τα γεγονότα και η σημασία τους* (σ. 35-62). Αθήνα: Εργατική Πάλη.

Λιβιεράτος, Δ. (2020). *Η κίνηση των 115. Κοινωνικοί Αγώνες 1962-1967*. Αθήνα: Κουκκίδα. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 2003).

Λιναρδάτος, Σ. (1978). *Από τον εμφύλιο στη χούντα, τόμοι Β'-Γ'*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Λιναρδάτος, Σ. (1986). *Από τον εμφύλιο στη χούντα, τόμοι Δ'-Ε'*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Λυμπεράτος, Μ. (2003). *ΕΑΜ και ΕΔΑ, σχέσεις συνέχειας και τομής. Η πρώτη περίοδος της ΕΔΑ 1951-1955*. Σύγχρονα Θέματα, 83, 85-93.

Λυμπεράτος, Μ. (2006). *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου: Κοινωνική πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα. Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Λυμπεράτος, Μ. (2011). *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ. Η ραγδαία ανασυγκρότηση της ελληνικής Αριστεράς και οι μετεμφυλιακές αναγκαιότητες*. Αθήνα: Στοχαστής.

Λυμπεράτος, Μ. (2012). Αριστερά και καμπές της ταξικής πάλης: Το παράδειγμα του ΕΑΜ. *Τετράδια*, 61, 73-91.

Μάης, Χ. (2012). Η εκδοτική δραστηριότητα ως μέσο πολιτικής στράτευσης και συγκρότησης ταυτότητας: Ο εκδοτικός οίκος των Ιστορικών Εκδόσεων, 1963-1967. *Αρχειοτάξιο*, 14, 66-79.

Μαλουτάς, Θ. (επιμ.) (2000). *Κοινωνικός και οικονομικός Άτλας της Ελλάδας. Τόμος Α': Οι πόλεις*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών - École Française d'Athènes.

Μανουσάκης, Β. (2014). *Οικονομία και πολιτική στην Ελλάδα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (1940-1944) (διδασκαρική διατριβή)*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/35430>

Μαργαρίτης, Γ. (2005). *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Μαργαρίτης, Γ. (2009). *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων... Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της κατοχής*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Μαρτυρία Βερυβάκη, Ε. στον Διακογιάννη, Γ. (2006). Δημοκρατικοί Σύνδεσμοι. Στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του, Τόμος Ι* (σ.154-155). Αθήνα: Τα Νέα - Ελληνικά Γράμματα.

Μάρφι, Ν., & Τίμερμαν, Χ. (1985). Στο Ι. Ράσκε, Η. Κατσούλης & κ.α. (επιμ.), *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης. Ιστορία-Πρόγραμμα-Πράξη. Τόμος Β* (σ. 50-158). Θεσσαλονίκη: Εγνατία. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1978).

Ματζουράνης, Γ. (1974). Έλληνες Εργάτες στη Γερμανία. Αθήνα: Gutenberg.

Ματζουράνης, Γ. (1997). *Μας λένε Γκασταρμπάιτερ*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Μαυρής, Γ. (1993). *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής: οι σχέσεις εκπροσώπησης στην περίοδο 1974-1985: διερεύνηση της ψήφου στο επίπεδο των βουλευτικών και των συνδικαλιστικών εκλογών της μεταπολιτευτικής περιόδου*

(διδασκαρική διατριβή). Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
Διαθέσιμη στο: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/12537>

Μελετόπουλος, Μ., & Γορανίτης, Γ. (1998). Συνέντευξη από τον Νίκο Ψυρούκη. *Νέα Κοινωνιολογία*, 6, 6-16.

Μηλιός Γ., Οικονομάκης, Γ. & Λαπατσιώρας, Σ. (2009). *Εισαγωγή στην Οικονομική Ανάλυση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μινώτου, Μ. (2019). *Η Ελλάδα στο σταυροδρόμι των ευρωπαϊκών επιλογών 1957-1959. Η απόφαση της κυβέρνησης Κωνσταντίνου Καραμανλή για τη σύνδεση με την ΕΟΚ*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Μίρκος, Γ. (2002). *Ανδρέας Παπανδρέου, τα πρώτα βήματα στην πολιτική*. Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη.

Μουστακάς, Β. (2012). *Η ίδρυση του Ελληνικού Συναγερμού: πλευρές πολιτικής και ιδεολογικής συγκρότησης, 1951-1952* (διπλωματική εργασία). Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Διαθέσιμη στο: <http://ikee.lib.auth.gr/record/129624/>

Μπαμπανάσης, Σ. (1981). Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ου αιώνα (1900-1981). *Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, 42-43, 110-144, DOI: <https://doi.org/10.12681/grsr.416>

Μπαμπανάσης, Σ. (1995). Η Οικονομική Ανάπτυξη και οι Κοινωνικές Επιπτώσεις της στην Ελλάδα κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (194-1967). Στο συλλογικό, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*. Β' Τόμος (σ. 37-62). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Μπέκος, Γ. (1979). *Η λαϊκή εξουσία στην Ελεύθερη Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Μπριλλάκης, Α. (1980). *Το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα, ιστορική διαδρομή, κρίση, προοπτικές*. Αθήνα: Εξάντας.

Μωραϊτίδης, Μ. (2015). *Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα. Πολιτική ριζοσπαστικοποίηση και συλλογική δράση (1956-1964)* (διδασκαρική διατριβή). Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Διαθέσιμη στο: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/37660>

Νεφελούδης, Π. (1974). *Στις πηγές της κακοδαιμονίας, τα βαθύτερα αίτια της διάσπασης του ΚΚΕ, 1918-1968*. Αθήνα: Gutenberg.

Νίκας, Χ. (2006). Δωσιλογισμός και οικονομικός παραλογισμός. Παραοικονομία και υπερπληθωρισμός στην κατοχική Ελλάδα. Στο Ι. Μιχαηλίδης, Η. Νικολακόπουλος & Χ. Φλάισερ (επιμ.), «*Εχθρος*» εντός των τειχών. *Όψεις του Δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής* (σ. 147-172). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Νικολαΐδης, Ν. (1997). Εισήγηση στο θέμα Ιστορικά και Πολιτικά Συμπεράσματα. Στο Α. Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν., Γεώργιος Παπανδρέου και νεολαία. 35 χρόνια Ο.Ν.Ε.Κ. – 30 χρόνια ΕΔΗΝ* (σ. 297-304). Αθήνα: Εκδόσεις Τ. Πιτσίλος.

Νικολακόπουλος, Η. (2000). Δημοτικές εκλογές 1964. *Αρχειοτάξιο*, 2, 87-93.

Νικολακόπουλος, Η. (2000β). *Η «καχεκτική» δημοκρατία, κόμματα και εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1967*. Αθήνα: Πατάκης.

Νικολακόπουλος, Η. (2003). Ελεγχόμενη Δημοκρατία, από το τέλος του Εμφυλίου έως τη Δικτατορία». Στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τ.9*, (σ. 9-46). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Νικολακόπουλος, Η. (2014). Οι δημοτικές εκλογές της 5ης Ιουλίου 1964. Στο Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Δημοτικές εκλογές στη μετεμφυλιακή Ελλάδα: η αριστερά στο προσκήνιο* (σ. 65-72). Αθήνα: Η Αυγή.

Νοταράς, Γ. (2003). Η πολιτική επιστήμη στην Ελλάδα τη δεκαετία του '60. Πρώτα βήματα και αντιδράσεις. Στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη (επιμ.), *Κοινωνικές Επιστήμες και Πρωτοπορία την Ελλάδα, 1950-1967* (σ. 103-113). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών-Gutenberg.

Νούτσος, Π. (1994). *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα, Τόμος Δ'.* Αθήνα: Γνώση.

Οικονόμου, Δ. (1987). Η στεγαστική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα: βασικές ερμηνευτικές υποθέσεις, πιστοδότηση της στέγης και πολιτική ενοικίων. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 64, 56-129.

Οικονόμου, Χ. (2004). Υγεία και πολιτική στην Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική περίοδο (1950-1983). Στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα, τόμος Α'* (σ. 302-323). Αθήνα: Διόνικος.

Ομάδα εργασίας για το κομματικό σύστημα του Κεντρικού Ινστιτούτου για την κοινωνική έρευνα του Ελεύθερου Πανεπιστημίου του Δ. Βερολίνου (1988). Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (Ο.Δ.Γ.). Στο Ι. Ράσκε, Η. Κατσούλης & κ.α. (επιμ.), *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης. Ιστορία-Πρόγραμμα-Πράξη. Τόμος Α* (σ. 359-528). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1978).

Παλούκης, Κ. (2007). Η «Αριστερή Αντιπολίτευση» στο ΚΚΕ. Στο Χ. Χατζηϊωσήφ Χρήστος & Π. Προκόπης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, Τόμος Β2* (σ. 203-243). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Πανταζόπουλος, Α. (2001). *Για το λαό και το έθνος. Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, Αθήνα: Πόλις.

Παπαγεωργίου, Σ. (2005). *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821-1862*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Παπαγιάννης Π. (1994). Πενήντα χρόνια από τον κώδικα Αυτοδιοίκησης της ΠΕΕΑ. Αύγουστος 1944 - Αύγουστος 1994. Στο Κ. Κουτσούκης (επιμ.), *Η Εθνική Αντίσταση στην Ευρωπαική : 50 χρόνια από την ίδρυση και το εθνικό συμβούλιο της ΠΕΕΑ Τόμος Α* (σ. 344-360). Αθήνα: Επιστημονική Βιβλιοθήκη Ελληνικού Κέντρου Πολιτικών Ερευνών.

Παπαδημητρίου, Δ. (2006). *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967*. Αθήνα: Σαββάλας.

Παπαδιαμάντης, Δ. (2012). *Στρατός και Πολιτική Εξουσία στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα* (διδακτορική διατριβή). Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Διαθέσιμη στο: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/26819>

Παπαθανασίου, Ι. (1995). Όρια και δυναμική της ένταξης στην προδικτατορική ΕΔΑ: απόπειρα καταγραφής της αριθμητικής εμβέλειας, της γεωγραφικής κατανομής και της κοινωνικής σύνθεσης του αριστερού πληθυσμού. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 86, 21-82, DOI: doi.org/10.12681/grsr.666

Παπαθανασίου, Ι. (2008). Σύντομη αναδρομή στην ιστορία των κινημάτων της αριστερής νεολαίας και η Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη (1950-1967). Στο Ι. Παπαθανασίου, Π. Ιορδανίδου, Α. Κάπολα, Τ. Σακελλαρόπουλος & Α. Χριστοδούλου (επιμ.), *Η νεολαία Λαμπράκη τη Δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές εκθέσεις* (σ. 31-110). Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς - Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε..

Παπαθανασίου, Ι., & Σακελλαρόπουλος, Τ. (2008). Αυτοβιογραφικές καταθέσεις. Στο Ι. Παπαθανασίου, Π. Ιορδανίδου, Α. Κάπολα, Τ. Σακελλαρόπουλος & Α. Χριστοδούλου (επιμ.), *Η νεολαία Λαμπράκη τη Δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές εκθέσεις* (σ. 359-543). Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς - Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

Παπακωνσταντίνου, Μ. (1997). *Η παραγμένη εξαετία, τ. Α'.* Χαλάνδρι: Προσκήνιο.

Παπανδρέου, Α. (1974). *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*. Αθήνα: Καρανάσης. (Επανεκδόθηκε το 2006, Αθήνα: Λιβάνη).

Παπανδρέου, Μ. (1984). *Εφιάλτης στην Αθήνα* (μτφρ. Ι. Καρατζαφέρη). Αθήνα: Καστανιώτης. (Το πρώτοτυπο έργο εκδόθηκε το 1970).

Παπανδρέου, Ν. (2006). Ο οικονομολόγος Ανδρέας Παπανδρέου». Στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του, Τόμος Ι* (σ. 95-120). Αθήνα: Τα Νέα - Ελληνικά Γράμματα.

Παπανικολόπουλος, Δ. (2015). Η δυναμική των εργατικών κινητοποιήσεων την εποχή των Μνημονίων. Από την παλίρροια στην άμπωτη. Στο Γ. Κουζής, Δ. Κατσορίδας, Γ. Κόλλιας, Σ. Λαμπουσάκη & Δ. Παπανικολόπουλος (επιμ.), *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά το 2014* (σ. 27-33). Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

Παπανικολόπουλος, Δ. (2015β). *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60. Συλλογική δράση και δημοκρατία στην προδικτατορική Ελλάδα*. Αθήνα: Νήσος.

Παπαχελάς, Α. (1998). *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας. Ο αμερικάνικος παράγων, 1947-1967*. Αθήνα: Εστία.

Παπούλιας, Μ. (2005). Η παρέμβαση της ΠΑΝ.ΔΗ.Κ.» *Το δελτίο της EMIAN*, 2, 28-31.

Παπούλιας, Μ. (2017). *Πόσο η φόρα ήταν μεγάλη.. Ιστορίες και μνήμες*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Παττακός, Σ. (1996). *21η Απριλίου 1967. Διατί; Ποιοι; Πως; (2α εκδοσις)*. Αθήνα Εκδόσεις Βιοβίβλ.

Πέσονεν, Π., & Ραντάλα, Ο (1985), Φινλανδία. Στο Ι. Ράσκε, Η. Κατσούλης & κ.α. (επιμ.), *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης. Ιστορία-Πρόγραμμα-Πράξη. Τόμος Β* (σ. 472-495). Θεσσαλονίκη: Εγνατία. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1978).

Πετρίδης, Π. (1995). *Δολοφονία Λαμπράκη. Ανέκδοτα ντοκουμέντα (1963-1966)*. Χαλάνδρι: Προσκήνιο.

Πετρίδης, Π. (2000). *Εξουσία και Παραεξουσία στην Ελλάδα 1957-1967*. Χαλάνδρι: Προσκήνιο.

Πιτ, Ρ. (1988). Ελβετία. Στο Ι. Ράσκε, Η. Κατσούλης & κ.α. (επιμ.), *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης. Ιστορία-Πρόγραμμα-Πράξη. Τόμος Α* (σ. 563-592). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1978).

Πλεύρης, Κ. (2009). *Γεγονότα 1965-1977. Τα άγνωστα παρασκήνια*. Αθήνα: Ήλεκτρον.

Πουλαντζάς, Ν. (1984). *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Πουλαντζάς, Ν. (2019). Γύρω από το θέμα των συμμαχιών. Στο Δ. Καρύδας & Δ. Ψαρράς (επιμ.), *Ο πολιτικός διανοούμενος Νίκος Πουλαντζάς, Κείμενα 1967-1979* (σ. 35-46). Αθήνα: Η Εφημερίδα των Συντακτών. (Το κείμενο πρωτοδημοσιεύτηκε το 1970).

Πουλιάνας, Χ. (2017). *Εθνική Κοινωνική Οργάνωσις Φοιτητών (ΕΚΟΦ): Πρακτικές και πολιτική ιδεολογία του δεξιού εξτρεμισμού στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1960-1967)* (διπλωματική εργασία). Αθήνα: Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Διαθέσιμη στο: <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/1672581>

Πρασιανάκης, Γ. (1997). Εισήγηση στο θέμα Οι οργανώσεις νεολαίας της δημοκρατικής παράταξης, μετά τον Εμφύλιο και μέχρι την ίδρυση της Ενώσεως Κέντρου. Ο Γεώργιος Παπανδρέου και οι Νέοι. Ο αγώνας για το Κυπριακό. Στο Α. Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν. , Γεώργιος Παπανδρέου και νεολαία. 35 χρόνια Ο.Ν.Ε.Κ. – 30 χρόνια ΕΔΗΝ* (σ. 23-30). Αθήνα: Εκδόσεις Τ. Πιτσίλος.

Ράμφορ, Σ. (1982). Η γενιά του «15%» και του «1-1-4». *Αντί*, 209, 26-28.

Ρήγος, Α. (1999). *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία, Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Ριζάς, Λ., & Χωραφάς, Β. (2005). 1975: 30 χρόνια Μηνιαία επιθεώρηση. *Monthly Review*, 12.

Ριζάς, Σ. (2001). *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη. Πολιτικές και οικονομικές όψεις του προβλήματος ασφάλειας στο μεταίχμιο Ψυχρού Πολέμου και ύφεσης*. Αθήνα: Πατάκη.

Ριζάς, Σ. (2003). Κοινοβουλευτισμός ή “εκτροπή”; Η Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση και η πολιτική κρίση 1964-1967. *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού*, 355-378.

Ριζάς, Σ. (2008). *Η Ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Ριζάς, Σ., & Στεφανίδης, Ι. (2003). Το Κυπριακό Ζήτημα: ο αγώνας για ένωση, ανεξαρτησία και η τουρκική εισβολή. Στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τ.9* (σ. 97-110). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ρομπόλης, Σ. (2002). Η μετανάστευση στη μεταπολεμική Ελλάδα ως συνιστώσα της αναπτυξιακής πολιτικής. Στο Επιστημονικό Συμπόσιο, *1949-1967: Η εκρηκτική εικοσαετία* (σ. 299-311). Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη).

Ρούμπαρτ, Φ. (1988). Δανία. Στο Ι. Ράσκε, Η. Κατσούλης & κ.α. (επιμ.), *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης. Ιστορία-Πρόγραμμα-Πράξη. Τόμος Α* (σ. 529-562). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1978).

Σακελλαρόπουλος, Θ. (2004). Η μεταπολεμική αγροτική πολιτική και οι μακροπρόθεσμες τάσεις αλλαγής της. Στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα, τόμος Α'* (σ. 213 - 233). Αθήνα: Διόνικος.

Σακελλαρόπουλος, Σ. (1998). *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος. 1949-1967: Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*. Αθήνα: Λιβάνης.

Σακελλαρόπουλος, Σ. (2011). Η επίδραση του αγροτικού κινήματος στην εκλογική μετατόπιση των αγροτικών στρωμάτων, 1961-1964. Στο Α. Μουσιδής (επιμ.), *Το αγροτικό κίνημα στην Ελλάδα* (σ. 187-212). Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς - Νήσος.

Σακελλαρόπουλος, Σ. (2017). *Ο Κυπριακός κοινωνικός σχηματισμός. Από τη συγκρότηση στη διχοτόμηση (1191-2004)*. Αθήνα: Τόπος.

Σαράφη, Λ. (2016). Τα «Δεκεμβριανά» του Βελγίου: Πολιτικές συγκρούσεις και κοινωνία στην Απελευθέρωση. Στο Π. Παπαστράτης, Μ. Λυμπεράτος & Λ. Σαράφη (επιμ.), *Από την απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά. Μια τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας (πρακτικά συνεδρίου)* (σ. 211-224). Αθήνα: Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία.

Σασούν, Ν. (2001). *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού (η δυτικοευρωπαϊκή αριστερά στον 20ο αιώνα). Α' τόμος: Ανάπτυξη και σταθεροποίηση* (πρόλ. Ν. Κοτζιάς, μτφρ. Ε. Αστερίου). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1996).

Σερντεδάκις, Ν. & Κουφίδη, Μ. (2018). Συγκρουσιακός και εκλογικός κύκλος στην Ελλάδα της κρίσης. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 44, 7-30. DOI: <https://doi.org/10.12681/hpsa.15919>

Σερντεδάκις, Ν. (2007). Ζητήματα μεθόδου στη μελέτη των κοινωνικών κινήσεων και της συλλογικής δράσης. Στο Σ. Παπαϊωάννου (επιμ.), *Ζητήματα θεωρίας και μεθόδου των κοινωνικών επιστημών* (σ. 381-395). Αθήνα: Κριτική.

Σερντεδάκις, Ν. (2008). Η διαδρομή του φοιτητικού κινήματος στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Στο Β. Καραμανωλάκης, Ε. Ολυμπίτου & Ι. Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία τον 20ο Αιώνα* (σ. 160-182). Αθήνα: Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας- Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς- Θεμέλιο.

Σερντεδάκις, Ν. (2008β). Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964. Στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη»*

δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες (σ. 241-263). Αθήνα: Καστανιώτης.

Σερντεδάκης, Ν. (2011). Η συμβολή της έρευνας των γεγονότων διαμαρτυρίας στην κατανόηση της συλλογικής δράσης. Στο Γ. Τσιώλης, Ν. Σερντεδάκης, & Γ. Κάλλας (επιμ.), *Ερευνητικές υποδομές και δεδομένα στην εμπειρική κοινωνική έρευνα. Ζητήματα καταγραφής, τεκμηρίωσης και ανάλυσης κοινωνικών δεδομένων* (σ. 349-376). Αθήνα: Νήσος.

Σεφεριάδης, Σ. (1998). Διεκδικητικό Κίνημα και Πολιτική: Ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν από τη δικτατορία (1962-1967). *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 12, 5-34, DOI: <https://doi.org/10.12681/hpsa.15125>

Σεφεριάδης, Σ. (2006). Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 27, 7-42, DOI: <https://doi.org/10.12681/hpsa.14671>

Σεφεριάδης, Σ. (2008). Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: Η «σύντομη» δεκαετία του '60 ως συγκρουσιακός κύκλος. Στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες* (σ. 55-77). Αθήνα: Καστανιώτης.

Σημίτης, Κ. (2015). *Δρόμοι ζωής*. Αθήνα: Πόλις.

Σκαγιάννης, Π. (1994). Ο Ρόλος των Υποδομών στα Καθεστάτα Συσσώρευσης των Πρώτων Μεταπολεμικών Περιόδων στην Ελλάδα. Στο συλλογικό, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)* (σ. 115-132). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Σκαλιδάκης, Γ. (2014). *Η ελεύθερη Ελλάδα. Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της Κατοχής (1943-1994)*. Αθήνα: Ασίνη.

Σκλαβούνος, Γ. (1985). Η κοινωνική διαίρεση του αστικού χώρου στην Αθήνα και η επίδραση των συγκοινωνιών σε αυτήν. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, 57, 24-44. DOI: <https://doi.org/10.12681/grsr.898>

Σουλτανιά, Κ. (2002). Η ελληνική πολιτική προσφυγιά. Λάρισα: Έλλα.

Στάβερης, Η. (2003). *Οικοδόμοι. Ηρωικοί αγώνες μιας 7ετίας 1960-1967*. Αθήνα: Παρασκήνιο.

Σταθάκης, Γ. (2004). *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικάνικης βοήθειας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Στεφανίδης, Ι. (2008). Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του "αντικομμουνιστικού αγώνος" 1958-1961. *Μνήμων*, 29, 199-241. DOI: <https://doi.org/10.12681/mnimon.11>

Στεφάνου, Στ. (2002). Οι τρεις φραξιονισμοί του 'Αι-Στράτη. *Αρχαιοτάξιο*, 4, 147-155.

Στεφάνου, Στ. (2005). 70 μέρες στους δρόμους, η δημοκρατική νεολαία και το καλοκαίρι του 1965. *Το δελτίο της ΕΜΙΑΝ*, 2, 3-7.

Τζαννετάκος Γ. (1993). Λες και ήταν χθες που φιλάκια σούδινα στα χείλη τα βελούδινα... Στο Α. Πάνος (επιμ.), *Για την Αποστασία* (σ. 13-22). Αθήνα: χ.ε.

Τζαννετάκος, Γ. (1997). Εισήγηση στο θέμα θέμα Οργάνωση Νέων Ενώσεως Κέντρου (ΟΝΕΚ) – ίδρυση, ιδεολογικές αρχές, πολιτικός λόγος - ανένδοτος αγώνας - φοιτητικό κίνημα - 15%. Στο Α. Πάνος (επιμ.), *Ιστορικό – Πολιτικό Συμπόσιο: Ο.Ν.Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν., Γεώργιος Παπανδρέου και νεολαία. 35 χρόνια Ο.Ν.Ε.Κ. – 30 χρόνια ΕΔΗΝ* (σ. 58-62). Αθήνα: Εκδόσεις Τ. Πιτσιλός.

Τρίκκας, Τ. (2009). *Η ΕΔΑ 1951-1967, το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Τσέκου, Κ. (2013). *Ελληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη 1945-1989*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Τσουκαλάς, Κ. (1974). *Η ελληνική τραγωδία. Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*. Αθήνα: Ολκός.

Τσουκαλάς, Κ. (1987). *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Τσουκαλάς, Κ. (2008). Η ελληνική δεκαετία του '60: "Σύντομη" ή μακρά;. Στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες* (σ. 41-46). Αθήνα: Καστανιώτης.

Τυροβούζης, Χ., Ο Γεώργιος Παπανδρέου και το κοινωνικό δυναμικό του «Κεντρώου» χώρου (1946-1967): Μια πρώτη προσέγγιση. Στο Π. Πετρίδης & Γ. Αναστασιάδης (επιμ.) *Γεώργιος Παπανδρέου – 60 χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή* (σ. 459-477). Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Φένερ, Κ., (1985). Σουηδία. Στο Ι. Ράσκε, Η. Κατσούλης & κ.α. (επιμ.), *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης. Ιστορία-Πρόγραμμα-Πράξη. Τόμος Β* (σ. 401-443). Θεσσαλονίκη: Εγνατία. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1978).

Φίλιας, Β. (1997). *Τα αξέχαστα και τα λησμονημένα*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Χαραλάμπης, Δ. (1989). *Πελαταιακές σχέσεις και λαϊκισμός: Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*. Αθήνα: Εξάντας.

Χαραλαμπίδης, Μ. (2012). *Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης στην Αθήνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Χάρτμαν, Γ. (1985). Μεγάλη Βρετανία. Στο Ι. Ράσκε, Η. Κατσούλης & κ.α. (επιμ.), *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης. Ιστορία-Πρόγραμμα-Πράξη. Τόμος Β* (σ. 215 - 302). Θεσσαλονίκη: Εγνατία. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1978).

Χαρτμάν, Γ. (1988). Βέλγιο. Στο Ι. Ράσκε, Η. Κατσούλης & κ.α. (επιμ.), *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης. Ιστορία-Πρόγραμμα-Πράξη. Τόμος Α* (σ. 177-214). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1978).

Χατζηβασιλείου, Ε. (2010). *Ο Ελληνικός Φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*. Αθήνα: Πατάκης.

Χατζηϊωσήφ, Χ. (1994). Η περίοδος της Ανασυγκρότησης 1945-1953 ως στιγμή της σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Ιστορίας. Στο συλλογικό, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)* (σ. 23-33). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Χατζηϊωσήφ, Χ. (1999). Η Πολιτική Οικονομία της Μεταπολεμικής Ελλάδας, 1944-1996. Στο Β. Κρεμμύδας (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ος Αιώνας)* (σ. 287-318). Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δάρδανος.

Χατζηϊωσήφ, Χ. (2007). Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης. Στο Χ. Χατζηϊωσήφ & Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση, 1940-1945, Τόμος Γ2* (σ. 181-217). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Χατζηπαντελής, Θ., & Ανδρεάδης, Γ. (2007), Οι μετακινήσεις των ψηφοφόρων προς την Ένωση Κέντρου στις βουλευτικές εκλογές του 1963 και του 1964. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 29, 90-111, DOI: <https://doi.org/10.12681/hpsa.14649>

Χένς, Κ. (1988). Γαλλία. Στο Ι. Ράσκε, Η. Κατσούλης & κ.α. (επιμ.), *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης. Ιστορία-Πρόγραμμα-Πράξη. Τόμος Α* (σ. 215-358). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1978).

Χοντζέας, Γ. (2004). *Για την κριτική αποτίμηση του Μ-Α κινήματος*. Στο Χοντζέας Γιάννης, *Για το κομμουνιστικό κίνημα της Ελλάδας* (302-341). Αθήνα: Α/συνέχεια.

Χρηστίδης, Χ. (2012). *Ο ανένδοτος αγώνας της Ένωσης Κέντρου: Από τις εκλογές του 1961 στην παραίτηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή* (διδακτορική διατριβή). Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Διαθέσιμη στο: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/27045>

Χριστοδούλου, Δ. (2006). Τα νεανικά χρόνια στην Αθήνα, 1919-1940. Στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του, Τόμος Ι* (σ. 9-56). Αθήνα: Τα Νέα - Ελληνικά Γράμματα.

Χριστοδούλου, Χ. (1999), *Ο εκδότης Ιωάννης Βελλίδης*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Χριστοφορίδου, Σ. (2014). *Ο εκδότης Γιάννης Βελλίδης και οι σχέσεις του με την πολιτική εξουσία (1936-1978)* (διπλωματική εργασία). Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Διαθέσιμη στο: <http://ikee.lib.auth.gr/record/268463?ln=el>

Ψαλιδόπουλος, Μ. (2014). *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος, 1928-2008*. Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος - Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης.

Ψαρράς, Δ. (2014). Κωνσταντίνος Πλεύρης και το Κόμμα της 4ης Αυγούστου: Από τον Μανιαδάκη στον Μιχαλολιάκο, *Αρχειοτάξιο*, 16, 47-68.

Ψαρράς, Δ. (2016). Η πρώτη επιστροφή, η CIA και ο Ανένδοτος. Στο Δ. Ψαρράς & Τ. Κωστόπουλος, *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η Αριστερά* (σ. 15-21) . Αθήνα: Εφημερίδα των Συντακτών, ειδικό ένθετο.

Ψαρράς, Δ. (2017). *Το μυστικό του Εθνάρχη. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η χούντα*. Αθήνα: Εφημερίδα των Συντακτών.

Ξενόγλωσση

Abu Jaber, K. (1966). *The Arab Ba 'th Socialist Party: History, Ideology and Organization*. Συρακούσες: University of Syracuse Press.

Abu-Lughod, J. (2007). *Race, Space, and Riots in Chicago, New York, and Los Angeles*. Οξφόρδη: Oxford University Press. DOI:10.1093/acprof:oso/9780195328752.001.0001

Alimi, E., & Hirsch-Hoefler, S. (2012). Structure of Political Opportunities and Threats, and Movement-Counter-movement Interaction in Segmented Composite Regimes. *Comparative Politics*, 44, 331-349. DOI: 10.2307/23212800

Aminzade, R., & McAdam, D. (2001). Emotions and Contentious Politics. Στο συλλογικό, *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics* (σ. 14-50). Κέμπριτζ: Cambridge University Press. DOI:10.1017/CBO9780511815331.003

Arsenault, R. (2006). *Freedom Riders: 1961 and the Struggle for Racial Justice*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.

Aylott, N. (1999). The Swedish Social Democratic Party. Στο R. Ladrech & P. Marlière (επιμ.), *Social Democratic Parties in the European Union. History, Organization and Policies* (σ. 189-203). Μπεϊσινγκστούκ, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Palgrave-MacMillan. DOI: 10.1057/9780230374140

Ball, G. (1982). *The past has another pattern, Memoirs*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Norton.

Barrett, R. (2007). *The Greater Middle East. US Foreign Policy Eisenhower and Kennedy*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: I.B. Tauris.

Berend, I. (1996). *Central and Eastern Europe, 1944-1993: Detour from the periphery to the periphery*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.

Bezbakh, P. (1994). *Histoire et figures du socialisme francais*. Παρίσι: Bordas.

Bille, L. (1999). The Danish Social Democratic Party. Στο R. Ladrech & P. Marlière (επιμ.), *Social Democratic Parties in the European Union. History, Organization and Policies* (σ. 43-55). Μπεϊσινγκστούκ, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Palgrave-MacMillan. DOI: 10.1057/9780230374140

Borgwardt, E. (2005). *A new deal for the world: America's vision for human rights*. Κέμπριτζ (ΗΠΑ) και Λονδίνο: Harvard University Press. DOI: <https://doi.org/10.4159/9780674281912>

Bourdieu, P. (1984). *Homo academicus*. Παρίσι: Minuit.

Branch, T. (1998). *Parting the Waters: America in the King Years 1954-63*. Νέα Υόρκη: Simon & Schuster.

Brandal, N., Bratberg Ø., & Thorsen, D. E., (2013). *The Nordic Model of Social Democracy*. Μπεϊσινγκστούκ: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1057/9781137013279

Breslauer, G. (1980). Khrushchev Reconsidered. Στο S. Cohen, A. Rabinowitch, & R. Sharlet (επιμ.), *The Soviet Union since Stalin* (σ. 50-70). Μπλούμινγκτον: Indiana University Press, Μπεϊσινγκστούκ και Λονδίνο: The MacMillan.

Bridgford, J. (1989). The Events of May - consequences for Industrial Relations in France. Στο D. Hanley, A. P. Kerr (επιμ.), *May '68: Coming of Age* (σ. 100-116). Λονδίνο: Palgrave Macmillan. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-349-19847-4_7

Bruendel, S. (2018). Challenging British sovereignty: Transnational activism and political power in Northern Ireland, 1963–1973. Στο T. Chaplin & J. Pieper - Mooney (επιμ.), *The Global 1960s: Convention, contest, and counterculture* (σ. 72-95). Λονδίνο: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315200828>

Buechler, S. (1995). New Social Movement Theories. *The Sociological Quarterly*, 36 (3), 441-464. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.1995.tb00447.x>

Burke, E. (2002). Thoughts on the Cause of the Present Discontents, 1770. Στο S.E. Scarrow (επιμ.), *Perspectives on Political Parties* (σ. 37-43). Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230107403_4

Burns, S. (1997). *Daybreak of Freedom: The Montgomery Bus Boycott*. Τσάπελ Χιλ: The University of North Carolina Press.

Carew, A. (2018). *American Labour's Cold War Abroad. From Deep Freeze to Détente*. Έντμοντον: AU Press. DOI: <https://doi.org/10.15215/aupress/9781771992114.01>

Casey, S. (2008). *Selling the Korean War. Propaganda, Politics, and Public Opinion in the United States, 1950–1953*. Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Oxford University Press. DOI:10.1093/acprof:oso/9780195306927.001.0001

Cole, M. (1961). *The Story of Fabian Socialism*. Στάνφορντ: Stanford University Press.

Costa, E. (2018). *The Labour Party, Denis Healey and the International Socialist Movement. Rebuilding the Socialist International during the Cold War, 1945–1951*. Χαμ: Palgrave MacMillan. DOI: 10.1007/978-3-319-77347-6

Costigliola, F. (2010). US foreign policy from Kennedy to Johnson. Στο M. Leffler & O. A. Westad (επιμ.), *The Cambridge History of the Cold War. Volume II, Crises and Détente* (σ. 112-133). Κέμπριτζ: Cambridge University Press.

Cox, M. (1990). From the Truman Doctrine to the Second Superpower Detente: The rise and Fall of the Cold War. *Journal of Piece Research*, 27(1), 25-41, DOI: <https://doi.org/10.1177/0022343390027001004>

Crosland, A. (2006). *The Future of Socialism*. Λονδίνο: Constable (επανέκδοση).

Cummings, B. (2010). *The Korean War. A History*. Νέα Υόρκη: Modern Library.

Cunningham, D. (2003). State Versus Social Movement: FBI Counterintelligence Against the New Left. Στο J. Goldstone (επιμ.), *States, Parties, and Social Movements* (σ. 45-77) Κέμπριτζ: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511625466.004

Dard, O. (2011). Les droites nationalistes en Mai 68. Στο G. Morin, G. Richard, G. Vergnon, B. Benoit & C. Chevandier (επιμ.) *À chacun son Mai? Le tour de France de mai-juin 1968* (σ. 355-367). Ρεν: Presses universitaires de Rennes. DOI: 10.4000/books.pur.106920

Davis, M. (2008). The Origins of the British New Left. Στο M. Klimke & J. Scharloth (επιμ.), *1968 in Europe A History of Protest and Activism, 1956–1977* (σ. 45-56). Μπεϊσινγκστούοκ και Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan. DOI 10.1057/9780230611900

De Nardo, J. (1985). *Power in numbers, The Political Strategy of Protest and Rebellion*. Πρίνστον: Princeton Legacy Library. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400855025>

Del Pero, M. (2001). The United States and “Psychological Warfare” in Italy, 1948-1955. *The Journal of American History*, 87(4), 1304-1334. doi:10.2307/2674730

Della Porta, D. (1995). *Social movements, political violence, and the state. A comparative analysis of Italy and Germany*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511527555>

Delwit, P. (1999). The Belgian Socialist Party. Στο R. Ladrech & P. Marlière (επιμ.), *Social Democratic Parties in the European Union. History, Organization and Policies* (σ. 30-42). Μπεϊσινγκστούοκ, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Palgrave-MacMillan. DOI: 10.1057/9780230374140

Devlin, J. (1991). The Baath Party: Rise and Metamorphosis. *The American Historical Review*, 96(5), 1396-1407. DOI:10.2307/2165277

Desai, M. (2003). From movement to party to government: Why social policies in Kerala and West Bengal are so different. Στο J. Goldstone (επιμ.), *States, Parties, and Social Movements* (σ. 170-196) Κέμπριτζ: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511625466.008

Diani, M. (1992). The Concept of Social Movement. *The Sociological Review*, 40(1), 1–25. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1992.tb02943.x>

Diani, M., & Kousis, M. (2014). The duality of claims and events: The Greek campaign against the Troika’s memoranda and austerity, 2010-2012. *Mobilization: An*

International Quartely, 19 (4), 387–404. DOI:
<https://doi.org/10.17813/maiq.19.4.d865w28177575673>

Dinkel, J. (2019). *The Non- Aligned Movement: Genesis, Organization and Politics (1927– 1992)*. Λέιντεν και Βοστώνη: Brill. DOI:
<https://doi.org/10.1163/9789004336131>

Dirlik, A. (1998). The Third World in 1968. Στο C. Fink, P. Gassert & D. Junker (επιμ.), *1968: The World Transformed* (σ. 295-318). Κέιμπριτζ: Cambridge University Press. DOI:10.1017/CBO9781139052658.012

Dobson, A., & Marsh, S. (2006). *US Foreign Policy since 1945* (Second Edition). Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge. DOI:
<https://doi.org/10.4324/9780203965658>

Dubois, P. (1978). New Forms of Industrial Conflict. Στο C. Crouch & A. Pizzorno (επιμ.), *The Resurgence Of Class Conflict In Western Europe Since 1968. Volume 2: Comparative Analyses* (σ. 1 -34). Μπείσινγκστοουκ και Λονδίνο: Macmillan Press.

Dunne, M. (2013). Kennedy's Alliance for Progress: Countering revolution in Latin America: Part I: From the White House to the Charter of Punta del Este. *International Affairs*, 89(6), 1389-1409. DOI: 10.1111/1468-2346.12080

Duteuil, J.P. (1988). Les groupes politiques d'extrême-gauche à Nanterre. *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, 11-13, 110-115.

Duverger M. (1958). *Les partis politiques*. Παρίσι: Librairie Armand Colin (3η έκδοση).

Elbaum, M. (2002). *Revolution in the Air: Sixties Radicals turn to Lenin, Mao, and Che*. Λονδίνο: Verso.

Esping-Andersen, G. (1985). *Politics against Markets: The Social Democratic Road to Power*. Πρίνστον: Princeton Legacy Library.

Favretto, I. (2015). The “Opening to the Left”. Στο E. Jones & G. Pasquino (επιμ.), *The Oxford Handbook of Italian Politics* (σ. 268-282). Οξφόρδη: Oxford University Press. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199669745.013.21

Fendrich, J. M. (2003). The Forgotten Movement: The Vietnam Antiwar Movement. *Sociological Inquiry*, 73, 338-358. DOI: <https://doi.org/10.1111/1475-682X.00060>

Ferrera, M. (2005). Welfare states and social safety nets in Southern Europe. An introduction. Στο M. Ferrera (επιμ.), *Welfare State Reform in Southern Europe*.

Fighting poverty and social exclusion in Italy, Spain, Portugal and Greece (σ. 1-23).
Λονδίνο: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203356906>

Filias, V. (1967). Conclusions. Στο συλλογικό, *Essays on Greek Migration* (σ. 123-138). Αθήνα: Social Sciences Centre.

Fillieule, O. (1997). *Stratégies de la rue: Les manifestations en France*. Παρίσι: Presses de Sciences Po. DOI: <https://doi.org/10.3917/scpo.filli.1997.01>

Foner, P.(επιμ.) (2014). *The Black Panthers Speak*. Σικάγο: Haymarket Books.

Frank, P. (1979). *The Fourth International, The Long March of the Trotskyists*.
Λονδίνο: Ink Links.

Fursenko, A., & Naftali, T. (1997). “One Hell of a Gamble”: Khrushchev, Castro, and Kennedy, 1958-1964. Λονδίνο: Norton.

Gaddis, J. L. (1999) Conclusions. Στο L. J. Gaddis, P. Gordon, E. May & J. Rosenberg (επιμ.), *Cold War Statesmen Confront the Bomb. Nuclear Diplomacy Since 1945* (260-271). Οξφόρδη: Oxford University Press. DOI:10.1093/0198294689.001.0001

Gamson, W. (1975). *The strategy of social protest*. Χόουμγουντ: The Dorsey Press.

Garner, R., & Zald, M. (1987). The Political Economy of Social Movement Sectors. Στο M. Zald & J. McCarthy (επιμ.), *Social Movements in an Organizational Society. Collected Essays* (σ. 293-317). Νέα Υόρκη: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315129648>

Gassert, P. (2008). Narratives of Democratization. 1968 in postwar Europe. Στο M. Klimke & J. Scharloth (επιμ.), *1968 in Europe A History of Protest and Activism, 1956–1977* (σ. 307-325). Μπείσινγκστον και Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan. DOI 10.1057/9780230611900

Geiger, R. (1997). What Happened after Sputnik? Shaping University Research in the United States. *Minerva*, 35, 349–367. DOI: <https://doi.org/10.1023/A:1004324331995>

Gheciu, A. (2005). *NATO in the “New Europe” The Politics of International Socialization after the Cold War*. Στάνφορντ: Stanford University Press.

Gilcher-Holtey, I. (1997). «La nuit des barricades». *Sociétés & Représentations*, 4, 165-184.

Gildea, R., & Mark, J. (2013). Conclusion: Europe's 1968. Στο R. Gildea, J. Mark, & A. Warring (επιμ.). *Europe's 1968. Voices of Revolt* (σ. 326-338). Οξφόρδη: Oxford University Press.

Gitlin, T. (1987). *The Sixties: Years of Hope, Days of Rage*. Τορόντο και Νέα Υόρκη: Bantam Book.

Gkotzaridis, E. (2016). *A Pacifist's Life and Death: Grigorios Lambrakis and Greece in the Long Shadow of Civil War*. Νιούκασλ: Cambridge Scholars Publishing.

Gkotzaridis, E. (2017). "Who Really Rules this Country?" Collusion between State and Deep State in Post-Civil War Greece and the Murder of Independent MP Grigorios Lambrakis, 1958–1963. *Diplomacy & Statecraft*, 28(4), 646-673. DOI: 10.1080/09592296.2017.1386458

Gobille, B. (2008). L'événement Mai 68: Pour une sociohistoire du temps court. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 63 (2), 319-349. DOI:10.1017/S0395264900026950

Gordon, P., Hammer, E., & Honneth, Axel (επιμ.) (2019). *The Routledge Companion to the Frankfurt School*. Νέα Υόρκη: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429443374>

Grover, F. (2011). *Khrushchev Lied*. Κέττερινγκ: Erythros Press and Media LLC.

Guzzini, S. (1999). The Italian Democrats of the Left. Στο R. Ladrech & P. Marlière (επιμ.), *Social Democratic Parties in the European Union. History, Organization and Policies* (σ. 130-147). Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Palgrave-MacMillan.

Hershberg, J. (2010). The Cuban missile crisis. Στο M. Leffler & O. A. Westad (επιμ.), *The Cambridge History of the Cold War. Volume II, Crises and Détente* (σ. 65-87). Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

Heurgon, M. (1994). *Histoire du PSU, tome 1: La Fondation et la guerre d'Algérie (1958 - 1962)*. Παρίσι: La Découverte.

Hofstadter, R. (2008). *Paranoid Style in American Politics and Other Essays*. Νέα Υόρκη: Vintage Books. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1965).

Horn, G.R. (2007). *The Spirit of 68. Rebellion in Western Europe and North America, 1956-1976*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.

Horn, G.R. (2017). 1968: A Social Movement Sui Generis. Στο S. Berger & H. Néhring (επιμ.), *The History of Social Movements in Global Perspective. A Survey* (σ. 515-541). Λονδίνο: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1057/978-1-137-30427-8

Hurtig, S. (1964). La S.F.I.O. face à la Ve République: majorité et minorités. *Revue française de science politique*, 14(3), 526-556. DOI: <https://doi.org/10.3406/rfsp.1964.403442>

Hutter, S., Kriesi, H., & Lorenzini, J. (2019). Social movements in interaction with political parties. Στο D. Snow, S. A. Soule, H. Kriesi & H. McCammon (επιμ.) *The Blackwell companion to social movements. Second Edition* (σ. 322-337). Οξφόρδη: Wiley. DOI: 10.1002/9781119168577

Joseph, P. (2009). The Black Power Movement: A State of the Field. *The Journal of American History*, 96, 751-776, DOI: 10.1093/JAHIST/96.3.751

Kanzleiter, B. (2008) Yugoslavia. Στο M. Klimke & J. Scharloth (επιμ.), *1968 in Europe A History of Protest and Activism, 1956–1977* (σ. 219-228). Μπείσινγκστόουκ και Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan. DOI 10.1057/9780230611900

Kardi, A. (2016). *The unmaking of Arab Socialism*. Λονδίνο- Νέα Υόρκη: Anthem Press. DOI: 10.2307/j.ctt1hj9zdb

Karyotis, G., & Rüdiger, W. (2018). The Three Waves of Anti-Austerity Protest in Greece, 2010–2015. *Political Studies Review*, 16(2), 158–169. DOI: <https://doi.org/10.1177/1478929916685728>

Katz, R., & Mair, P. (1995). Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party. *Party Politics*, 1(1), 5–28. <https://doi.org/10.1177/1354068895001001001>

Katz, R., & Mair, P. (2009). The Cartel Party Thesis: A Restatement. *Perspectives on Politics*, 7(4), 753-766. DOI: 10.1017/S1537592709991782

Katz, R., & Mair, P. (2018). *Democracy and the cartelization of political parties*. Οξφόρδη: ECPR-Oxford University Press.

Keeley, R. (2010). *The Colonels' Coup and the American Embassy: A Diplomat's View of the Breakdown of Democracy in Cold War Greece*. Πενσυλβάνια: Penn State University Press.

Kirchheimer, O. (1966). The Transformation of Western European Party Systems (σ. 177-200). Στο J. La Palombara & M. Weiner (επιμ.), *Political Parties and Political Development*. Πρίνστον: Princeton University Press.

Kitchen, M. (1994). British Policy towards the Soviet Union 1945-1948. Στο G. Gorodetsky (επιμ.) *Soviet Foreign Policy 1917-1991. A Retrospective* (σ. 111-134). Λονδίνο: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315036083>

Klandermans, B., & Staggenborg, S. (2002). Introduction. Στο B. Klandermans & S. Staggenborg (επιμ.), *Methods of Social Movement Research* (σ. ix-xx). Μινεάπολις: The University of Minnesota Press.

Klimke, M. (2008). West Germany. Στο M. Klimke & J. Scharloth (επιμ.), *1968 in Europe A History of Protest and Activism, 1956–1977* (σ. 97-110). Μπεϊσινγκστούκ και Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1057/9780230611900

Klimke, M., & Scharloth, J. (2008). 1968 in Europe An Introduction. Στο M. M. Klimke & J. Scharloth (επιμ.), *1968 in Europe A History of Protest and Activism, 1956–1977* (σ. 1-9). Μπεϊσινγκστούκ και Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1057/9780230611900

Kornetis, K. (2008). Spain and Greece. Στο M. Klimke & J. Scharloth (επιμ.), *1968 in Europe A History of Protest and Activism, 1956–1977* (σ. 253-266). Μπεϊσινγκστούκ και Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1057/9780230611900

Kousis, M. (2007). Local environmental protest in Greece, 1974–94: exploring the political dimension. *Environmental Politics*, 16(5), 785-804, DOI: 10.1080/09644010701634117

Kramer, M. (1998). The Soviet Union and the 1956 Crises in Hungary and Poland: Reassessments and New Findings. *Journal of Contemporary History*, 33(2), 163-214. DOI: 10.1177/002200949803300201

Kriesi, H., Koopmans, R., Duyvendak, J. W., & Giugni, M. (1995). *New Social Movements in Western Europe: A Comparative Analysis*. Μινεάπολις: University of Minnesota Press.

Kurlansky, M. (2003). *1968: The Year that Rocked the World*. Νέα Υόρκη: Ballantine Books.

Lagani, I. (1993). U.S. Forces in Greece in the 1950s. Στο S. Duke & W. Krieger (επιμ.), *U.S. Military Force in Europe: The Early Years, 1945 – 1970* (σ. 309-330). Μπούλντερ: Westview Press.

Leffler, M. (1992). *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration, and the Cold War*. Στάνφορντ: Stanford University Press.

Leggewie, C. (1998). A Laboratory of Postindustrial Society: Reassessing the 1960s in Germany. Στο C. Fink, P. Gassert & D. Junker (επιμ.), *1968: The World Transformed* (σ. 275-294). Κέιμπριτζ: Cambridge University Press. DOI:10.1017/CBO9781139052658.012.

Li, D., & Xia, Y. (2018). *Mao and the Sino-Soviet Split, 1959–1973*. Λάνχαμ: Lexington.

Lipset, S. M., & Raab, E. (1978). *The politics of unreason: right-wing extremism in America, 1790-1977*. Σικάγο: University of Chicago Press.

Lipset, S. M., & Rokkan, S. (1967). Cleavage structures, party systems and voter alignment: An introduction. S.M. Lipset & S. Rokkan (επιμ.), *Party systems and Voter alignment: Cross-National Perspectives* (σ. 1-61). Νέα Υόρκη: The Free Press - Collier-Macmillan limited.

Little, D. (1988). The New Frontier on the Nile: JFK, Nasser, and Arab Nationalism. *The Journal of American History*, 75(2), 501-527. DOI:10.2307/1887868

Lo, C. (1982). Countermovements and Conservative Movements in the Contemporary U.S. *Annual Review of Sociology*, 8, 107-134. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.so.08.080182.000543>

Loth, W. (1998). *Stalin's Unwanted Child. The Soviet Union, the German Question and the Founding of the GDR*. Λονδίνο: Macmillan Press – St. Martin's Press. DOI: 10.1007/978-1-349-26400-1

Luther, K. R. (1999). The social democratic party of Austria. Στο R. Ladrech & P. Marlière (επιμ.), *Social Democratic Parties in the European Union. History, Organization and Policies* (σ. 16-29). Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Palgrave-MacMillan.

Lüthi, L. (2008). *The Sino-Soviet Split: Cold War in the Communist World*. Πρίνστον: Princeton.

Maguire, D. (1995). Opposition Movements and Opposition Parties: Equal Partners or Dependent Relations in the Struggle for Power and Reform?. Στο C. Jenkins & B. Klandermans (επιμ.) *The Politics of Social Protest: Comparative Perspectives on States and Social Movements* (σ. 199-228). Μινεάπολις: University of Minnesota Press.

Mansfield, P. (1973). Nasser and Nasserism. *International Journal*, 28(4), 670–688. DOI: <https://doi.org/10.1177/002070207302800405>

Margairaz, M., & Tartakowsky, D. (2014). 42. Mai-juin 1968 et ses suites. Στο M. Pigenet & D. Tartakowsky (επιμ.), *Histoire des mouvements sociaux en France: De*

1814 à nos jours (σ. 475-485). Παρίσι: La Découverte. DOI: <https://doi.org/10.3917/dec.pigen.2014.01.0475>

Mark, J., Townson, N., & Voglis, P. (2013). Inspirations. Στο R. Gildea, J. Mark, & A. Warring (επιμ.). *Europe's 1968. Voices of Revolt* (σ. 72-103). Οξφόρδη: Oxford University Press.

Marlière, P. (1999). Introduction: European Social Democracy in situ. Στο R. Ladrech & P. Marlière (επιμ.), *Social Democratic Parties in the European Union. History, Organization and Policies* (σ. 1-15). Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Palgrave-MacMillan.

Marwick, A. (2011). *The Sixties: Cultural Transformation in Britain, France, Italy and the United States, c. 1958 - c. 1974*. Λονδίνο: Bloomsbury Reader. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1998).

Mastny, V., Byrne, M., & Klotzbach, M. (2005). *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*. Βουδαπέστη: Central European University Press.

Mathieu, L. (2004). Des mouvements sociaux à la politique contestataire: les voies tâtonnantes d'un renouvellement de perspective. *Revue française de sociologie*, 45(3), 561-580. DOI: <https://doi.org/10.3917/rfs.453.0561>

McAdam, D. (1982). *Political Process and the Development of Black Insurgency 1930-1970*. Σικάγο: The University of Chicago Press.

McAdam, D. (1998). *Freedom Summer*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.

McAdam, D., Tarrow, S., & Tilly, C. (2001). *Dynamics of Contention*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511805431>

McCarthy, J., & Zald, M. (1977). Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory. *American Journal of Sociology*, 82(6), 1212-1241. DOI:10.1086/226464

Medvedev, R. (1980). The Stalin Question. Στο S. Cohen, A. Rabinowitch, & R. Sharlet (επιμ.), *The Soviet Union since Stalin* (σ. 32-49). Μπλούμινγκτον: Indiana University Press, Μπείσινγκστούκ και Λονδίνο: The MacMillan.

Meyer, D., & Staggenborg, S. (1996). Movements, Countermovements, and the Structure of Political Opportunity. *American Journal of Sociology*, 101(6), 1628-1660. DOI: <https://doi.org/10.1086/230869>

- Michels, M. (2017). *Schahbesuch 1967. Fanal für die Studentenbewegung*. Βερολίνο: Ch. Links Verlag.
- Milides, J. (1993). Greek unionists in Australian trade unions. *Modern Greek Studies*, 1, 135-156.
- Miller, J. (2008). “The Greek De Gaulle” or “Our Man in Athens”? Karamanlis and the Americans 1954-1974. Στο Κ. Σβολόπουλος, Κ. Μπότσιου, Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα, τόμος Β΄* (σ. 37-61). Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνου Καραμανλή.
- Mischi, J. (2012). Le PCF face au « problème gauchiste ». Στο G. Richard & J. Sainclivier (επιμ.), *Les partis à l'épreuve de 68: L'émergence de nouveaux clivages, 1971-1974* (σ. 209-222). Ρεν: Presses universitaires de Rennes. DOI :10.4000/books.pur.125190
- Mišković, N., Fischer - Tiné, H., & Boškowska, N. (επιμ.) (2014). *The Non-Aligned Movement and the Cold War: Delhi, Bandung, Belgrade*. Λονδίνο: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315814452>
- Morin, G. (2008). 1968, les raisons d'un hors-jeu de la FGDS. *Parlement[s], Revue d'histoire politique*, 9, 62-79.
- Mottl, T. (1980). The Analysis of Countermovements. *Social Problems*, 27(5), 620-635. DOI:10.2307/800200
- Naimark, N. (2010). The Sovietization of Eastern Europe, 1944–1953. Στο M. Leffler & O. A. Westad (επιμ.), *The Cambridge History of the Cold War. Volume I, Origins* (σ. 175-193). Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Nash, P. (1997). *The Other Missiles of October: Eisenhower, Kennedy, and the Jupiters, 1957-1963*. Τσάπελ Χιλ: University of North Carolina Press.
- Nehring H. (2008). Great Britain. Στο M. Klimke & J. Scharloth (επιμ.), *1968 in Europe A History of Protest and Activism, 1956–1977* (σ. 125-136). Μπείσινγκστόουκ και Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1057/9780230611900
- Neveu, E. (2005). *Sociologie des mouvements sociaux* (4η έκδοση). Παρίσι: La Découverte.
- North, D. (1988). *The Heritage We Defend. A Contribution to the History of the Fourth International*. Ντιτρόιτ: Labor Publications.
- Nuti, L. (2002). The United States, Italy, and the Opening to the Left, 1953–1963. *Journal of Cold War Studies*, 4(3), 36-55. DOI:10.2307/26925210

ó Dochartaigh, N. (2008). Northern Ireland. Στο M. Klimke & J. Scharloth (επιμ.), *1968 in Europe A History of Protest and Activism, 1956–1977* (σ. 72-95). Μπείσινγκστόουκ και Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1057/9780230611900

Orlow, D. (2000). *Common Destiny: A Comparative History of the Dutch, French and German Social Democratic Parties, 1945-1969*. Νέα Υόρκη: Berghahn Books.

Padgett, S., & Paterson, W. (1991). *A History of Social Democracy in Postwar Europe*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Longman Group.

Pagedas, C. (2006). Ellis O. Briggs and the US Embassy in Greece, 1959 to 1962: A "Relentless Struggle". *Mediterranean Quarterly*, 17(4), 91-120.

Papanikolaou, K., & Papageorgiou, H. (2020). Protest Event Analysis: A Longitudinal Analysis for Greece. Proceedings of the Workshop on Automated Extraction of Socio-political Events from News 2020, 57–62.

Patterson, J. (2001). *Brown V. Board of Education: A Civil Rights Milestone and Its Troubled Legacy*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.

Pauer, J. (2008). Czechoslovakia. Στο M. Klimke & J. Scharloth (επιμ.), *1968 in Europe A History of Protest and Activism, 1956–1977* (σ. 163-179). Μπείσινγκστόουκ και Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1057/9780230611900

Peretz, D. (1965). Nonalignment in the Arab World. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 362(1), 36–43. DOI: <https://doi.org/10.1177/000271626536200105>

Pigenet, M. (2014). 40. La grève des mineurs de 1963. Στο M. Pigenet & D.Tartakowsky(επιμ.), *Histoire des mouvements sociaux en France: De 1814 à nos jours* (σ. 456-463). Παρίσι: La Découverte. DOI: <https://doi.org/10.3917/dec.pigen.2014.01.0475>

Pozzi, J. (2011). *Les mouvements gaullistes: Partis, associations et réseaux (1958-1976)*. Ρεν: Presses universitaires de Rennes. DOI: 10.4000/books.pur.111587

Pressman, S. (2008). John Kenneth Galbraith and the Post Keynesian Tradition in Economics. *Review of Political Economy*, 20(4), 475-489, DOI: 10.1080/09538250802354616

Prost, A. (2006). *Autour du Front Populaire. Aspects du mouvement social au XXe siècle*. Παρίσι: Seuil.

Przeworski, A. (1980). Social Democracy as an Historical Phenomenon. *New Left Review*, 1(122). Ανακτήθηκε από <https://newleftreview.org/issues/i122/articles/adam-przeworski-social-democracy-as-a-historical-phenomenon>

Rabe, S. (2006). The Johnson Doctrine. *Presidential Studies Quarterly*, 36, 48-58. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1741-5705.2006.00286.x>

Rabinowitch, A. (1980). Introduction. Στο S. Cohen, A. Rabinowitch & R. Sharlet (επιμ.), *The Soviet Union since Stalin* (σ. 1-10). Μπλούμινγκτον: Indiana University Press, Μπείσινγκστούκ και Λονδίνο: The MacMillan.

Rappaport, A. (1981). The United States and European Integration: The First Phase. *Diplomatic History*, 5, 121-150. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-7709.1981.tb00775.x>

Rioux, J. (2005). Les gouvernements de gauche sous la IVe République. Στο J. J. Becker & G. Candar, *Histoire des gauches en France: Volume 2* (σ. 255-265). Παρίσι: La Découverte.

Roberts, G. (1999). *The Soviet Union in World Politics. Coexistence Revolution and Cold War, 1945–1991*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203983461>

Roberts, G. (2006). *Stalin's War. From World War to Cold War, 1939-1953*. Νιού Χέιβεν: Yale University Press.

Rudd, M. (2009). *Underground: My Life with SDS and the Weathermen*. Νέα Υόρκη: HarperCollins.

Ryan, A. (2015). Counter College: Third World Students Reimagine Public Higher Education. *History of Education Quarterly*, 55, 413-440. DOI: <https://doi.org/10.1111/hoeq.12134>

Salvadori, M. (1968). *Modern Socialism*. Νέα Υόρκη: Harper Torchbooks.

Sayegh F. (1965). The Theoretical Structure of Nasser's Arab Socialism. Στο A. Hourani (επιμ.), *Middle Eastern Affairs Number 4* (σ. 97-143). Λονδίνο: Oxford University Press.

Scott, J. (1990). *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. Νιού Χέιβεν: Yale University Press.

Seferiades, S. (1998). *Working-class movements (1780s-1930s): a European macro-historical analytical framework and a Greek Case Study* (διδασκαρική διατριβή). Νέα Υόρκη: Columbia University.

Seferiades, S. (2009). 1968 as an Epistemological Catalyst: Contentious Politics and Antinomies in the Study of Social Movements. *Historiein*, 9, 101-115. DOI: <https://doi.org/10.12681/historein.26>

Shalev, M. (1978). Lies, Damned Lies, and Strike Statistics: The Measurement of Trends in Industrial Conflict. Στο C. Crouch & A. Pizzorno (επιμ.), *The Resurgence of Class Conflict In Western Europe Since 1968 Volume I, National Studies* (σ. 1-20). Μπείσινγκστόουκ και Λονδίνο: Macmillan Press.

Simmons, H. (1970). *French Socialists in Search of a Role, 1956-1967*. Ιθάκα: Cornell University Press.

Snow, D., Rochford, E., Worden, S.K., & Benford, R.D. (1986). Frame alignment processes, micromobilization, and movement participation. *American Sociological Review*, 51, 464-481. DOI: 10.2307/2095581

Snow, D., Vliegenthart, R., & Ketelaars, P. (2018). The Framing Perspective on Social Movements. Στο D.A. Snow, S.A. Soule, H. Kriesi & H.J. McCammon (επιμ.) *The Wiley Blackwell Companion to Social Movements* (2η έκδοση) (σ. 394-410). Χόμποκεν και Τσίτσσεστερ: Wiley Blackwell. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781119168577.ch22>

Spector, A. (2019). Decade of Turbulence: Social Movements and Rebellion in the 1960s. Στο B. Berberoglu (επιμ.), *The Palgrave Handbook of Social Movements, Revolution, and Social Transformation* (σ. 151-176). Χάμ: Palgrave Macmillan. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-92354-3_7

Stefanidis, I. (2016). *Stirring the Greek Nation Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945–1967*. Λονδίνο: Routledge. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 2007). DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315242385>

Stone, D. (2006). Think Tanks and Policy Analysis. Στο F. Fischer, G. Miller & M. Sidney (επιμ.), *Handbook of Public Policy Analysis: Theory, Methods, and Politics* (σ. 149-157), Νέα Υόρκη: Marcel Dekker Inc.

Stonor Saunders, F. (2000). *The Cultural Cold War. The CIA and the World of Arts and Letters*. Νέα Υόρκη: The New Press.

Sundberg, J. (1999). The Finnish Social Democratic Party. Στο R. Ladrech & P. Marlière (επιμ.), *Social Democratic Parties in the European Union. History, Organization and Policies* (σ. 56-63). Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Palgrave-MacMillan.

Tarrow, S. (1990). *Democrazia e disordine. Movimenti di protesta e politica in Italia 1965-1975* (μτφρ. S. Maddaloni). Ρώμη και Μπάρι: Editori Laterza. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1989).

Tarrow, S. (2011). *Power in Movement* (3η έκδοση). Κέιμπριτζ: Cambridge University Press. (Η πρώτη έκδοση πραγματοποιήθηκε το 1998). DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511973529>

Thorpe, A. (1997). *A History of British Labour Party*. Λονδίνο: MacMillan Press. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-25305-0>

Thorpe, A. (1999). The Labour Party and the trade unions. Στο J. McIlroy, N. Fishman & A. Campbell (επιμ.), *British trade unions and industrial politics, vol.2: The high tide of trade unionism, 1964-1979* (σ. 133-150). Αλντέρσοτ: Ashgate. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/10036/20752>

Tilly, C. (1983). Speaking Your Mind Without Elections, Surveys, or Social Movements. *The Public Opinion Quarterly*, 47(4), 461-478. DOI: <https://doi.org/10.1086/268805>.

Tilly, C. (1986). *The Contentious French*. Κέιμπριτζ (ΗΠΑ): Harvard University Press.

Tilly, C. (2006). *Regimes and Repertoires*. Σικάγο: The University of Chicago Press.

Tilly, C. (2008). *Contentious Performances*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511804366>

Tilly, C., & Tarrow, S. (2015). *Contentious Politics* (second edition). Οξφόρδη: Oxford University Press. (Η πρώτη έκδοση πραγματοποιήθηκε το 2007).

Van Dyke, N. (2003). Protest Cycles and Party Politics: The Effects of Elite Allies and Antagonists on Student Protest in the United States, 1930–1990. Στο J. Goldstone (επιμ.), *States, Parties, and Social Movements* (σ. 226-245). Κέιμπριτζ: Cambridge University Press. DOI: [10.1017/CBO9780511625466.010](https://doi.org/10.1017/CBO9780511625466.010)

Vigna, X. (2010). La CGT et les grèves ouvrières en mai-juin 1968: une opératrice paradoxale de stabilisation. Στο V. Xavier & J. Vigreux (επιμ.), *Mai-juin 1968. Huit semaines qui ébranlèrent la France* (σ. 193-213). Ντιζόν: EUD.

Waldo, M. (2002). Holding One Another: Mario Savio and the Freedom Struggle in Mississippi and Berkeley. Στο R. Cohen & R. Zelnik (επιμ.), *The Free Speech Movement: Reflections on Berkeley in the 1960s* (σ. 83-102). Μπέρκλεϊ: University of California Press. DOI: [10.1525/california/9780520222212.001.0001](https://doi.org/10.1525/california/9780520222212.001.0001)

Wallerstein, I. (1974 τόμος Α'-1980 τόμος Β'). *The modern world-system*. Νέα Υόρκη: Academic Press.

Warner, G. (1979). 'Collusion' and the Suez Crisis of 1956. *International Affairs*, 55(2), 226–239. DOI: <https://doi.org/10.2307/2616319>

Willard, C. (1968). *Le mouvement socialiste en France (1893-1905)*. Παρίσι: Éditions sociales.

Wrigley, C. (2009). Trade unionists and the Labour Party in Britain: the bedrock of success. *Revue Française de Civilisation Britannique*, XV-2, 59-72. DOI: 10.4000/rfcb.1138

Yataganas, X. (1972). *Pour une histoire politique du mouvement des étudiants Grecs (1950–1967). Essai sur le fonctionnement de l' appareil idéologique universitaire en Grèce* (διπλωματική εργασία). Παρίσι: Université de Paris I Panthéon Sorbonne.

Zald, M. (1979). *Macro Issues in the Theory of Social Movements SMO Interaction, the Role of Counter-Movements and Cross-National Determinants of the Social Movement Sector*. Βοστώνη: κείμενο για την ετήσια συνάντηση της American Sociological Association. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/2027.42/50978>

Zald, M., & Useem, B. (1987). Movement and Countermovement Interaction: Mobilization, Tactics and State Involvement. Στο M. Zald & J. McCarthy (επιμ.), *Social Movements in an Organizational Society. Collected Essays* (σ. 247-288). Νέα Υόρκη: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315129648>

Εισηγήσεις και ανακοινώσεις σε συνέδρια, ημερίδες και εκδηλώσεις

Ιορδανίδης, Ι. (2014). Εισήγηση στην πολιτική εκδήλωση: *50 χρόνια από την έκδοση του περιοδικού Αναγέννηση, μια σπουδαία παρακαταθήκη για το κομμουνιστικό κίνημα*. Διοργάνωση εφημερίδες Λαϊκός Δρόμος και Προλεταριακή Σημαία. Αθήνα, 20.10.2014. Ανακτήθηκε στις 27.11.2014 από τον σύνδεσμο (νεκρός σύνδεσμος στην τελευταία προσπάθεια στις 12.3.2021) <http://www.m-lkke.gr/2014/11/18/6204/H-omilia-tou-s-Isaak-Iordanidh-sto-theatro-AKROPOL-gia-ta-50-xronia-apo-thn-ekdosh-tou-periodikou-Anagennhsh.html>.

Λανδρίτσης, Σ. (2018). *Λαός και Έθνος στα Ιουλιανά. Παρουσίαση στο Κύκλο Μελέτης του Λαϊκίστικου Φαινομένου*. Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη: 18.12.2018. Ανακτήθηκε από: www.academia.edu/38007350/Λαός_και_Έθνος_στα_Ιουλιανά

Παπαθανασίου, Ι. (2011). *Η έξοδος και η εγκατάσταση των προσφύγων. Σκληρές πραγματικότητες στις νέες πατρίδες*. Εισήγηση στην ημερίδα Καλή Πατρίδα.. Ελληνικές κοινότητες πολιτικών προσφύγων στην Ανατολική Ευρώπη. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία. Αθήνα, 12.12.2011. Ανακτήθηκε από: <http://foundation.parliament.gr/central.aspx?sId=112I414I1129I646I461247>

Τσίβος, Κ. (2011). *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*. Εισήγηση στην ημερίδα Καλή Πατρίδα.. Ελληνικές κοινότητες πολιτικών προσφύγων στην Ανατολική Ευρώπη. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία. Αθήνα, 12.12.2011. Ανακτήθηκε από: <http://foundation.parliament.gr/central.aspx?sId=112I414I1129I646I461247>

Άρθρα στον Τύπο

Heer, J., (2020, Οκτώβριος 6). At Liberalism's Crossroads. The vexed legacy of Richard Hofstadter. *The Nation*, ανακτήθηκε από <https://www.thenation.com/article/culture/richard-hofstadter-library-america-review>

Maury, J., (1977, Μάιος 1). The Greek Coup: A Case of CIA Intervention? No, Says Our Man in Athens, *The Washington Post* ανακτήθηκε από <https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/1977/05/01/the-greek-coup-a-case-of-cia-intervention-no-says-our-man-in-athens/47abdd1e-a843-4f43-8057-ac26125be76d/>

Ανώνυμος (1975, Ιούνιος 4). Οι χορηγίες του ιδρύματος Φορντ από το 1958 μέχρι το 1974, *Καθημερινή*, αναδημοσιεύτηκε σε *Άρδην*, 56 (Οκτώβριος-Νοέμβριος 2005) ανακτήθηκε από <https://ardin-rixi.gr/archives/1198>

Ανώνυμος (1976, Απρίλιος, 17, 24 και 30). Η επίθεση του Ρεβιζιονισμού στον Αή-Στράτη. *Λαϊκός Δρόμος*, ανακτήθηκαν από https://web.archive.org/web/20130531195652/http://www.kkempl.gr/history/revision/84_6.htm
https://web.archive.org/web/20130531220739/http://www.kkempl.gr/history/revision/85_6.htm
https://web.archive.org/web/20130531221836/http://www.kkempl.gr/history/revision/86_6.htm

Ανώνυμος (1995, Απρίλιος 4). Πέθανε χτες ο Άγγελος Αγγελόπουλος. *Ριζοσπάστης*, ανακτήθηκε από <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=3695121>

Ανώνυμος (2018, Μάϊος 19-20). Βασικοί σταθμοί από τη διαπάλη για τον προσανατολισμό του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος. Β' ΜΕΡΟΣ: Από το 1950 έως τις μέρες μας. *Ριζοσπάστης*, ανακτήθηκε από <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=9846541>

Ασημακόπουλος, Β., (2009, Ιούλιος 12). Ο οργανικός διαννούμενος Νίκος Ψυρούκης. Πριν, σ. 6-7.

Γιανουλόπουλος Γ., (2013, Ιούνιος 16). Φοιτητές και φοιτητικό κίνημα 1949-1963. *Η Αυγή*, σ. 40-43.

Δραϊνός, Σ., (2013, Ιούλιος 28). Ο Ανδρέας μετά τα Ιουλιανά. Ο Ελληνοαμερικανός Τζιμ Πύρρος καταγράφει στο ημερολόγιό του μια συζήτηση που είχε με το ζεύγος Παπανδρέου. *Καθημερινή*, ανακτήθηκε από <https://www.kathimerini.gr/life/people/85176/etsi-evlepe-o-papandreoy-tin-politiki-katastasi/>

Ιός (2006, Ιούλιος 9). Πανσπουδαστική 1956-1967. *Ελευθεροτυπία*, ανακτήθηκε από <http://www.iospress.gr/ios2006/ios20060709.htm>

Κακουλίδης, Γ., (1974, Ιούλιος 24). Οι χουντικοί ξανάρχονται. *Αντί*, σ. 9-10, 54.

Κωστόπουλος, Τ., (2020, Μάϊος 4). Όταν ο ήρωας ήταν «προδότης». *Εφημερίδα των Συντακτών*, ανακτήθηκε από https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/237958_otan-o-iroas-itan-prodotis

Κωστόπουλος, Τ., (2016, Μάϊος 8). Το πεζοδρόμιο του 1956. *Εφημερίδα των Συντακτών*, ανακτήθηκε από https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/67817_pezodromio-toy-1956

Κωστόπουλος, Τ., (2017, Οκτώβριος 15). Ο πρώτος βιογράφος του Εθνάρχη. *Εφημερίδα των Συντακτών*, ανακτήθηκε από https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/126838_o-protos-biografos-toy-ethnarhi

Κωστόπουλος, Τ., (2018, Μάρτιος 11). Ο τεντιμποϊσμός της αλληλεγγύης. *Εφημερίδα των Συντακτών*, ανακτήθηκε από https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/143100_o-tentimpoismos-tis-allileggyis

Μοσχονάς, Γ., (2008, Νοέμβριος 11). Φταίει η πολιτική;. *Βήμα*, ανακτήθηκε από <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/ftaiei-i-politiki/>

Παπανδρέου, Γ., (2018, Αύγουστος 18). Ο Σαμίρ Αμίν και η ελληνική πραγματικότητα». *Νέα*, ανακτήθηκε από τον σύνδεσμο

<https://www.tanea.gr/print/2018/08/18/opinions/o-samir-amin-cr kai-i-elliniki-pragmatikotita/>

Σακελλαρόπουλος, Γ., (2015, Ιούλιος 18). Υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. *Εφημερίδα των Συντακτών*, ανακτήθηκε από https://www.efsyn.gr/afieromata/iyoulia-1965/34192_yprothesi-aspida

Στεφανίδης, Γ. (2008, Μάιος 18). Σταθερά υψηλά τα ποσοστά υπέρ του Γ. Παπανδρέου. *Καθημερινή*, σ. 18.

Τζαννετάκος, Γ., (2016, Οκτώβριος 16). Η νεολαία και το Φοιτητικό Κίνημα. *Καθημερινή*, ανακτήθηκε από <https://www.kathimerini.gr/society/879454/i-neolaia-kai-to-foititiko-kinima/>

Κείμενα σε ιστοχώρους-ιστολόγια

Αλεξιάτος Γ. Αριστερά και Τοπική Αυτοδιοίκηση. Συνοπτική ιστορική αναδρομή. Αναρτήθηκε στις 22.04.2014, ανακτήθηκε στις 27.1.2018 <https://alexatosgiorgos.webnode.gr/news/%CE%B1%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%B9%CE%BA%CE%B7-%CE%B1%CF%85%CF%84%CE%BF%CE%B4%CE%B9%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%B7%CF%83%CE%B7-%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%BF%CF%80%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B7-%CE%B9/>

Ζαφείρης, Χ. *Εξήντα χρόνια από τον θάνατο του πολιτικού και εκδότη Πέτρου Λεβαντή*. Κείμενο που αναρτήθηκε στο προσωπικό του ιστότοπο στις 23.11.2017, ανακτήθηκε στις 6.5.2020 <https://www.thessmemory.gr/σαν-σημερα/εξηντα-χρονια-απο-τον-θανατο-του-πολιτ/>

Χατζηβασιλείου, Ε. *Ηγεσία και ηγετική ομάδα: Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Καραμανλή, 1946-1980*. Κείμενο που αναρτήθηκε στις 25.4.2020 στον ιστότοπο Clio Turbata, ανακτήθηκε στις 27.5.2020 <http://clioturbata.com/%CE%B1%CF%80%CF%8C%CF%88%CE%B5%CE%B9%CF%82/chatzivasiliou-konstantinos-karamanlis/>

Κουτρούλης, Σ. Μαρτυρία του Γιώργου Χατζόπουλου για το περιοδικό ΠΑΝΣΠΟΥΔΑΣΤΙΚΗ. Ανάρτηθηκε στις 13.1.2011 στο ιστολόγιο, ανακτήθηκε στις 25.10.2018 από: http://koutroulis-spyros.blogspot.gr/2011/01/blog-post_13.html
Συνέντευξη του Φαρμάκη Νίκου στον Πέτρου Ευθύμιο δημοσιεύτηκε στην εφ. *Εστία*,

(2017, Απρίλιος 21). Ανακτήθηκε στις 3.6.2020 από τον σύνδεσμο:
<https://www.facebook.com/euthymius.petrou/posts/10211298496370952>